

॥ श्री. ॥

॥ शिवाम्बा नमः ॥

इदं

श्रीमदापस्तम्बमहर्षिप्रणीतं ॥ धर्मसूत्रम् ॥

आपप्रबन्धव्याख्यालङ्कर्मणिधिपण श्रीमद्भरदत्तमिश्रलिङ्गाचतया

उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या

संवलित

श्रीमद्गौरीमायूरदक्षिणपार्श्वप्रवहद्वीरचोळनदीदक्षिणतारमण्डनायि-

ताचलकुटीममाख्याग्रहाराभिजनेन श्रीमहाधृलवशमुक्ता-

फलश्रीमद्भङ्गावरमुधीमणे पौत्रेण राजशास्त्र्यपर-

नामकश्रीमन्मृत्युञ्जयमुधीमणेः चरमेण

तनुमुवा वृद्धाम्बिकागर्भजन्मना श्री-

कुम्भघोणनगरविराजमानत्वेदेश-

हूणवाणीपाठशालागीर्वाण-

वाण्युपा-यायपदमाय-

तिष्ठता

रा०. हालास्यनाथशास्त्रिण.

बद्धा प्रतिकृतास्मम्पाय सम्यग्मशो-य

म्यूलाक्ष्य पारायणोपयोगिनमापस्तम्बधर्मसूत्रपाठ

संयोज्य च

कुम्भघोणस्थश्रीविद्यामृदाक्षरशालायां

मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा प्राकाश्यं नीत

समुद्रमति तमाम ।

स-२२दा ८९९६ ।

[एतद्वन्त्यस्य पुनर्मुद्रणाधिकारः (१८६७) वात्सरिक
(२५) राजकीयनियमानुसारेण रा०. हालास्यनाथशास्त्रिणा
स्वायत्तीकृतः ।]

TO

AGAD GURU

SRIMAT SACHCHIDANANDA SIVABHINAVA

NARASIMHA BHARATI SWAMI

OF

SRINGARI

This work is dedicated

BY

THE EDITOR

R HALASYANATHA SASTRY.

श्रीशारदादव्यै नमः ।

अयं प्रबन्धः

अखिलभूमण्डलमण्डनायमानतुंगभद्रातरंगाशिशरीकृत-
परिसरश्रीमच्छृंगगिरिक्षेत्रविराजमानश्रीमच्छंकरभगवत्पाद-
प्रतिष्ठापितश्रीशारदापीठाधिपश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचा-
क्येन्यादिबिरुदांकितवैदिकमतधर्मपारपालकपरमाचार्यमहाम-
हेशशालिश्रीमज्जगद्गुरुसच्चिदानन्दशिवाभिनवनरसिंहभा-
रतीस्वामिदिव्यसन्निधानाय सादर साविनयं च उपहारत्वेन
साष्टांगपानपूर्व समर्पित

एतद्ग्रन्थप्रकटयित्रा रा. हालास्यनाथशास्त्रिणा.

• आपस्तम्बमहर्षिणा विरचितं धर्म सहैवोज्ज्वला-
वृत्त्या श्रीहरदत्तमिश्रकृतया लुप्तप्रस्तुत्याधुना ।
सम्मुद्रथोज्ज्वलनागराख्यालिपिभिर्धर्मज्ञतुष्ट्य मुदा
भक्त्या सादरमार्पिपं हि जगदाचार्येन्द्रसत्सन्निधौ ॥१॥
ये श्रीशृंगगिरौ जगद्गुरुरूपदे राजन्ति वन्द्येऽखिलै
योगीन्द्रैरपि चित्तशुद्धिमहिता श्रीमन्नृसिंहाह्वया ।
येषां दिशु यशच्छटातिविमला शिष्यौघसंलालिता
विश्रान्ति लभते यदीयकरुणा शिष्यान् प्रशस्त्यन्वहम् ॥२॥
ये श्रीशंकरसन्मतस्थपरमाकृतोपदेशादिभि
नित्यं शिष्यगणानवन्ति निखिलान्दिग्जैत्रयात्रोत्सवे ।
तेऽमी वैदिकधर्मपालनकलाधुर्यान्तरंगा मुदा
स्वीकृत्यैनमनुग्रहं वितनुयुर्दीने किशोरे मयि ॥३॥
ईश सद्गुरुरूपइत्युपदिशन्त्याप्तोक्तयोऽकृत्रिमाः
तस्मात्कर्मसमर्पणं समुचितं श्रीमद्गुरोस्सन्निधौ ।
इत्यालोच्य विधाय यत्नममितं दिष्ट्याद्य संसाधितं
कर्मैतद्विनिवेश्य शंकरगुरुष्वासादयं धन्यताम् ॥४॥
श्रीमच्छंकरभगवत्स्थापितपीठाधिपत्यधृतशोभाः ।
सर्वाभीप्सितसिद्धिं कुर्युर्नरसिंहभारतीपादा ॥५॥

इत्यम् एतद्ग्रन्थप्रकटयिता

श्रीमच्छंकरभगवत्पादचरणाम्बुजसेवा-

परमानन्दीनभरस्वान्त-

रा. हालास्यनाथशास्त्री.

॥ भू मि का ॥

आर्याः धर्ममार्मिका विद्वन्मणयः प्रभवश्च?

विदितमेव हि भवतां यदहं प्राचीनलुप्यमानलोकोत्तरसत्प्रबन्धप्र-
कटने धृतव्यवासाय सट्टदयानां सत्प्रभूणां साहाय्येन सम्मुद्य प्राकट्यं रसि-
करञ्जनीटीका सहितं कुवलयानन्दनामधेयमथलिङ्कारप्रबन्धरत्नम् ।

अनन्तरमांकलय वैदिकधर्मप्रतिष्ठापकानाम् आर्षधर्मप्रबन्धानां प्र-
चारवैरल्यं पुस्तकदौर्लभ्यञ्च तादृशमापस्तम्बगौतमबोधायनादिमहर्षिप्र-
णीतानां प्रबन्धानां क्रमेण मुद्रणे महद्दुत्पद्येत सुकृतमिति धिक् धृनोत्सा-
हः समभवं प्रथमतः आपस्तम्बधर्मस्य सवृत्तिकस्य प्रकटनारम्भे । तत्र च
समाप्तादिनां त्रिंशत् संप्रतिपन्नाः प्रतिकृतयः । यास्वन्यतमा प्रतिकृतिर-
स्मत्पितृपितामहादिपरिशीलिता शिथिलशिथिलाप्यनुपजातवर्णलोपां प्राय-
स्सुबद्धपाठा च । यासु च एकतमा कुम्भघोण डबीर्वाधी वास्तव्या-
नां धर्मशास्त्रपारावारपारीणधिषणानां श्रोत्रियशिखामणीनां परित्यक्तप-
रान्नप्रतिग्रहादिदुष्कर्मणां शिष्टाग्रेसराणां कम्पङ्कुटि वैद्यनाथशास्त्रिणां
गृहकोशगता कुम्भघोणगवर्मेण्डु कालेजभिधानहूणवाणीमहापाठ-
शालाद्वैतीयकीोपाध्यायपदमलंकुर्वतामाश्रितजनरक्षणैकतानमानसानामविर-
तसमाचर्यमाणसद्यवसायसाहाय्यानामन्वर्थसाधुशब्दोपपदमहितनामधेयानां
राजबहुदूर्बिरुदसमलंकृतानां सत्प्रभूणां शेषार्याणां निकटादासादि-
ता प्रायस्सुबद्धपङ्क्तिरपि क्वचित् क्वचित् लेखकप्रमादकलुषाकृता च ।

यासु चान्यतमा कुम्भघोणान्तर्गतबाणपुरीवास्तव्यानां परिशीलितधर्म-
शास्त्रप्रबन्धानां गायजूकानां कोविलुण्णि चक्रपाणिदीक्षितानां सका-
शादुपलब्धा अशिथिलंतालंपत्रापि बहुशः विच्छिन्नपङ्क्तिः प्रायस्सुबद्धा च ।

अन्यच्चान्न प्रतिकृतित्वेनोररीकृतं बहोः कालात्पूर्व (GEORGE BÜHLER)
जार्जबहुलराभिरुयेन वैदेशिकपण्डितोत्तमेन मुम्बापुर्या मुद्रयित्वा प्रक-
टीकृतमुज्ज्वलावृत्तिसंग्रहयुक्तं कुम्भघोणस्थ गवर्मेण्डुकालेज्जीर्वाणवाण्युपा-
ध्यायपदमण्डनायमानैः धर्मशास्त्रमर्मसर्वस्वकूलङ्घ्यधिषणैः चतुस्तन्त्रपारावा-
रवारीणशेमुषीविशेषवित्ताम्सत्पाचार्य मुडुम्बिकुलसम्भूत श्रीकृष्णमाचार्य
तनूजन्मभिः अभिरूपशेखरैः पेरुवाळुन्द नभिजनैः रङ्गाचार्यैः सानुग्रहं समर्पि-

तमाप्यतम्बधर्मसूत्रप्रबन्धरत्नम् । एताः प्रतिकृतौ 'सम्यक्परिशोध्य परिशो-
 द्य च महता प्रयासेन समग्रोज्ज्वलावृत्तमवलितममुमापस्तम्बधर्मसूत्रप्रबन्धं
 पारायणोपयोगिना स्थूलाक्षरमद्विनेन केवलमूत्रपाठेनापि संशोध्य समनयं
 मुद्रणपरिष्कारम् । अत्र च सूत्रविभागः प्रायः उज्ज्वलवृत्त्यानुगुणेन वि-
 हितोऽपि क्वचित् क्वचित् बम्बानगरीमुद्रितसूत्रपाठेन विप्रेतिपद्येत । यद्यप्य-
 यं प्रबन्धः मुद्रणकाले असकृत्परिशोधित एव । आजानसिद्धतया वा अ-
 बोधावभ्रमयोः पुरुषचित्तस्य कार्यान्तरवैयर्थ्यजनितेन मच्चित्तानवधान
 दोषेण वा क्वचित् क्वचिदक्षरच्युतिप्रभृतयो दोषाः समजनिपतैवातोत जानन्
 पुनः परिशोध्य काञ्चन शुद्धाशुद्धपत्रिकामपि समयोजयम् ।

यदीनान्येऽपि दोषा दृश्येरन्नसंशोधिताः तान् मर्षयन्तु नः सुहृद इति
 साञ्जलिबन्धमभ्यर्थये । अत्र विषये पुस्तकान्तरप्रदानेन कृतोपकाराणां
 पूर्वोद्दिष्टनामधेयानां वैद्यनाथशास्त्रिप्रभृतीनामेतच्छोधनविषये असकृद्वि-
 रचितोपदेशानामव्याजकरुणार्णवानां मतिमन्दरपरिलोडितपाणिनितत्त्र पा-
 रावारममुद्धृततत्त्वार्थीयूपममनुगृहीतविद्याभृताम्भ्यर्थिभूमुरनिकराणाम् अ-
 भिज्ञांश्वामणीनामम्भदाचा चिरणानां श्रीमच्छठक्रांदाचार्यमणीना-
 म् प्रत्युपकाराशक्ततयोपहारयानि बहून् प्रणामान् । धनिकजनैकसा-
 ध्ये महतिमुद्रणव्यवसाये प्रवृत्तस्य मम द्रव्यसहाय्यादिना महान्तमुप-
 कारमातन्वता तज्ज्ञासम्भानमध्यप्रवहत्कवेरकन्यकुदक्षिणतटमण्डनायित(ति-
 रुशङ्कुरै) नामक श्रीमद्रोमुक्तिक्षेत्रविराजमानश्रीकैलासपरंपरागतनन्दिके-
 शाचिठ्ठाश्रीशैवमठाविपानामविरतमातन्यमानसद्यवसायसाह्याना धार्मिक-
 शिखामणीना श्रीमदम्बलवाणदेशिकाभिधपण्डारचूडामणीनां महत्सा-
 हायमेव एतादृशव्यवसायजीवानुभूतमिति सञ्जातकार्तृभ्यः तेषामविरत-
 नुपचीयमानं धर्ममपत्तिशिष्यसपत्यादिकमभ्युदयजालमुत्तरोत्तरमभिवृद्धं भू-
 यार्दिति समभ्यर्थये भगवन् भवानीपरिवृढम् ॥

एतत्परिशोधने अकारादिक्रमेण सूत्रानुक्रमणिकादि-खने च विहितसाहा-
 य्याय शिष्यसम्मिताय सुन्दरशास्त्रिणे महान्तं प्रत्युपकारं धारयामि ।
 इत्यलमभिप्रेक्ष्यतेन ॥ इत्थं रा. हालस्यनाथशास्त्री.

आपस्तम्बधर्मप्रतिपाद्यविषयसङ्ग्रहसूचिका

प्रथमप्रश्ने

१. प्रथमपटले—
(ख०१-२-३-४)

प्रमाणस्वरूपम् । वर्णानामनुपूर्व्येण विभागः । तेषां धर्मः । उपनयनशब्दार्थविचारः । गायत्रीप्रशंसा । आचार्यलक्षणम् । मातापितृतोऽप्याचार्यस्य श्रैष्ठ्यप्रतिपादनम् । वर्णानुपूर्व्येण उपनयनकालः । काम्योपनयनकालः । उपनयनकालातिक्रमप्रा-
यश्चित्तम् । पितृपितामहप्रपितामहादीनामुपनयनभावे तत्कु-
लोत्पन्नानां पातियम् । इच्छतां तेषां प्रायश्चित्तम् । गुरुकु-
लवासकालः । ब्रह्मचर्यविधिर्विस्तृतः । आचार्यनिकटे शिष्येण
स्यातव्यक्रम इति ॥

२. द्वितीयपटले—
(ख०१-६-७-८)

नियमस्य श्रैष्ठ्यम् । तदतिक्रमे प्रत्यवायः । गुरुशुश्रूषाप्राश-
स्यम् । गुरुशुश्रूषाक्रमः विस्तृतः गुरुदक्षिणाहरणप्रकारः ।
समावृत्तनियमः । गुरुसन्निधौ स्यातव्यक्रमः । आचार्य-
प्राचार्यसन्निपाते कर्तव्यपूजाक्रमः । आचार्योपसर्पणविधिः ।
शिष्यपरिपालनं चेति ॥

३. तृतीयपटले—
(ख०१-१०-११)

अव्ययनानव्ययनकालः । तत्कर्तव्यप्रकारश्च । अध्ययनकाले
श्रीविद्याभ्यागमे अनुष्ठेयक्रमः । नित्यप्रश्नाध्ययनप्रकार इति ॥

४. चतुर्थपटले—
(ख०१२-१३-१४)

नित्यप्रश्नप्रशंसा । कर्मकालोच्चरितानां मन्त्राणामनध्यायाभा-
वरूपणम् । पञ्चयज्ञस्वरूपम् । तदनुष्ठानप्रकारः । अभिवा-
द्याभिवादनस्वरूपम् । कुशलप्रश्नादिप्रकारश्चेति ॥

५. पंचमपटले—
(ख०१५-१६-१७)

गुर्वादीनामुपासने जपहोमादिषु च यज्ञसूत्रधारणप्रकारः । आ-
चमनकालः । तत्प्रकारः । अभोज्यपदार्थनिर्णयः विस्तृतः ।
पदार्थशुद्धिप्रकार इति ॥

६. षष्ठपटले—
(ख०१८-१९)

दुर्भिक्षे भोज्यस्वीकारक्रमः । अभोज्यान्नानां परिगणनम् ।
भोज्यान्नस्वरूपम् इति ॥

७. सप्तमपटले—
(ख०२०-२१)

दाम्भिकनिन्दा । ब्राह्मणस्य वाणिज्यनिषेधः । दुर्भिक्षकाले
वाणिज्यस्याप्यनुष्ठेयत्वनिरूपणम् । पतनीयकर्मपरिगणनम् ।
पतितनिन्दा चेति ॥

८. अष्टमपटले—
(ख०२२-२३)
नवमपटले—

अध्यात्मविचारः । भूतदाहोयदोषपरित्यागस्य आवश्यकता ।
भूतदाहोयदोषपरिगणनम् । तत्प्रतिद्वन्द्वगुणपरिगणनं चेति ॥
वर्णानुपूर्व्येण हत्याप्रायश्चित्तम् । गुरुहैननप्रायश्चित्तम् । गु-

(ख०२४-२५ २६-
२७)

रुतल्पगमनप्रायश्चित्तम् । सुरापानप्रायश्चित्तम् । स्पर्णस्तेय-
प्रायश्चित्तम् । क्षत्रियादीनां ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् । वायसा-
दितिर्यक्प्राणिहननप्रायश्चित्तम् । अनिन्द्यनिन्दानृतोच्चारणा-
दिप्रायश्चित्तम् । मिथ्याधीतप्रायश्चित्तम् । अभोज्यभोजनप्रा-
यश्चित्तम् । कृच्छ्रद्वादशरात्रविधिः । अपतनीयप्रायश्चित्तमिति ॥
स्तेयस्वरूपम् । पतिते आचार्ये स्थातव्यक्रमः । पतितायां
मातरि स्थातव्यक्रमः । अधर्माहृतभोगानुज्ञाप्रायश्चित्तम् ।
पतनीयप्रायश्चित्तम् । मतभेदेन गुरुतल्पगप्रायश्चित्तम् । दार-
व्यतिक्रमिणः प्रायश्चित्तम् । भर्तृव्यतिक्रमप्रायश्चित्तम् । भ्रूण-
घ्नः प्रायश्चित्तम् । अभिशस्तप्रायश्चित्तम् । अभिशस्तैः पुत्रेषु
स्थातव्यक्रमः । पतितापत्यस्य पातित्यविषयविचारः । पतनी-
यवृत्ते प्रायश्चित्तम् इति ॥

१०. दशमपटले—
(ख०२८-२९)

११. एकादशपटले—
(ख०३०-३१-३२)

समावर्तनविधिः । स्नातकव्रतानि विस्तृतानि । गृहस्थ-
सामान्यधर्मा विस्तृताः इति ॥

॥ द्वितीयप्रश्ने ॥

१. प्रथमपटले—
(ख०१-२)

दम्पत्योर्नियमः । स्थालपाकप्रकारः । दारोपगमनकालः ।
दारोपगमने नियमः । सन्निपातानन्तरकालिकशुद्धिप्रकारः ।
स्वधर्मानुष्ठानप्रशसा । तत्फलम् । पुण्यपापकर्मानुगुण्येन जन्मा-
न्तरप्राप्तिः । चण्डालोपस्पर्शनप्रायश्चित्तमिति ॥

२. द्वितीयपटले—
(ख०३-४-५)

अन्नमस्कारे अधिकारिणः । तेषांनियमः । आर्याधिष्ठितानां
शूद्राणामपि अन्नसस्काराधिकारः । तेषांनियमश्च । वैश्वदेव-
कारणप्रकारः विस्तृतः । अतिथिभोजनम् । अतिथ्युपासनस्य
आवश्यकत्वम् । अनर्थायानस्य ब्राह्मणस्य आतिथ्यप्रकारः ।
अतिथिभूतस्य शूद्रादेः आतिथ्यप्रकारः । ब्राह्मणस्य आपदि
क्षत्रियादिरप्यध्ययनस्य कर्तव्यत्वम् । अतिथिभूतस्याचार्याद्वैरु-
पामनप्रकारः । शिष्येभ्यो विद्याप्रदाननियमः । तत्फलश्चेति ॥

३. तृतीयपटले—
(ख०६-७)

अतिथेर्जात्याचारसशये तत्परिज्ञानप्रकारः । अतिथिलक्षणम् ।
तदुपासनप्रशसा । तदुपासनप्रकारश्च । अतिथ्युपासनस्य ५
हत्वनिरूपणम् । आहिताग्नेर्गृहस्थस्य अतिथ्युपासनप्रकारः
अतिथ्युपासनपुण्यप्रशसाचेति ॥

४. चतुर्थपटले—
(ख०८-९)

अतिथिभेदेन आतिथ्यप्रकारस्य नानात्वम् । अतिथ्यनुगमन-
प्रकारः । वैश्वदेवान्नगागिनः । आश्रमभेदेन प्रासनिरूपणमिति ॥

५. पंचमपटले—
(ख० १०-११-१२)

याचननिमित्तानि । दानप्रकारः । वर्णभेदेन वृत्तिविवेचनम् । अ-
याज्यस्वरूपम् । शास्त्रोल्लङ्घिनां प्रायश्चित्तविधानम् । तदतिवर्ति-
नां राजादिमुखेन शिक्षाकरणम् । राज्ञा कर्तव्यो दण्डप्रकारः ।
मध्येमार्गं मिलितानामधिकारिभेदेन मार्गप्रदानप्रकारः । ज-
घन्यवर्णस्य स्वधर्मानुष्ठानतः उत्तमवर्णत्वप्राप्तिः । उत्तमवर्ण-
स्य अधर्मानुष्ठानतः जघन्यवर्णत्वप्राप्तिः । द्वितीयपाणिग्रह-
णनिमित्तम् । कन्यादानप्रकारः । कन्यादानप्रतिग्रहयोः वर्जनी-
यनिरूपणम् । ब्राह्मादिविवाहस्वरूपनिरूपणम् । अग्न्युपासनप्र-
कारः । गृहस्थधर्माणां केषाञ्चिन्निरूपणम् । अभिनिर्मुक्ताभ्यु-
दितादीनां गर्हणम् इति ॥

६. षष्ठपटले—
(ख० १३-१४-१५)

यथाशास्त्रमनुष्ठितविवाहायाः पत्न्याः तदपत्यानां च प्रशंसा ।
वीजिप्राधान्यम् । दायविभागप्रकारः । भार्यादिमरणे अनुष्ठे-
यनियमः । होमप्रकारः । होमे अधिकारिणोऽनधिकारिण-
श्चेति ॥

७. सप्तमपटले—
(ख० १६-१७)

श्राद्धस्वरूपम् । श्राद्धविषये अपरपक्षस्य श्रेष्ठ्यम् । अपरप-
क्षे किममाणस्य श्राद्धस्य प्रथमाद्यानुपूर्व्येण फलनिरूपणम् ।
श्राद्धार्हद्वयस्वरूपम् । श्राद्धे भोजनीयानां स्वरूपम् । श्राद्धे
निमन्त्रणप्रकारः । निमन्त्रणे वर्जनीयानां ग्राह्याणां च परि-
गणनम् । श्राद्धकालविवेचनम् इति ॥

८. अष्टमपटले—
(ख० १८-१९-२०)

श्राद्धे वर्जनीयानां पदार्थानां परिगणनम् । श्राद्धे अनुष्ठेयो
नियमः । काम्यस्य श्राद्धस्य अनुष्ठानप्रकारः । भोजने निय-
मः । मासिश्राद्धविधिः । केषाञ्चिद्धर्माणां निरूपणं चेति ॥

९. नवमपटले—

(ख० ११-२२-२३-२४)

आश्रमविभागः । परिव्रजनप्रकारः । परिव्राद्धर्माः । वान-
प्रस्थस्वरूपम् । वानप्रस्थधर्माः । ऊर्ध्वरेतःप्रशंसा । पुण्यकृ-
तां प्रशंसा । पापकृतां निन्दा चेति ॥

१०. दशमपटले—
(ख० २५-२६-२७)

राज्ञा गृहादिविन्यासप्रकारः । राज्ञा कर्तव्यो दण्डादिप्रणयन-
प्रकारः । राजधर्माः । दम्पत्योः परस्परमव्यतिक्रमः । व्यं-
तिक्रमे प्रत्यवायः दण्डश्च । पुरुषवधस्तेयादिषु अपराधेषु
दण्डप्रकारश्चेति ॥

११. एकादशपटले—

ख० २८-२९

भूम्यादिपरस्वहारिणां दण्डप्रणयनविधिः । अदण्ड्यस्वरूपम् ।
अपराधिस्वरूपम् । अपराधसन्देहे निश्चयक्रमः । अनृताद्यु-
क्तौ दण्डप्रकारः । सत्यप्रशंसा । सत्यादिभ्योऽपि धर्मशेषस्य
अवगन्तव्यतेति च एवंमादयो धर्माः बहवः आनुपूर्व्यान्वय-
रूपयिष्यन्ते । यथामति मया पटलक्रमेण तत्प्रतिपाद्यविषयाणां
दिव्यप्रदर्शनं कृतमिति विद्वन्तु सहृदयाः ॥

॥ सूचीपत्रम् ॥

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
भकरः शोत्रियः	190	12	अथ पत्नीयानि	77	14
भक्तप्रानराश	42	15	अथ परिव्राजः	176	23
भक्तितपणैः	76	22	अथ पुराणे	182	24
भक्त्योऽह्वयौ	85	18	"	72	5
भक्त्यधनः	13	3	अथ ब्रह्मचर्य	9	21
भगवत्सेवा	10	7	अथ ब्राह्मणोक्ताः	47	13
भक्ति वा प्रविशेत्	91	4	अथ भूतदाहीयान्	85	5
भक्ति नाप्रयतः	57	6	अथ भृत्यो	191	10
भक्तिपूजा च	187	21	अथ भ्रूणहा	99	23
भक्तिप्रपञ्च न	147	3	अथ यः पूर्वो	18	15
भक्तिम्	106	3	अथ यदि वा वातो	45	21
भक्तिमादित्यमपा	106	11	अथ यस्य पिता पितामह	7	3
भक्तिमिध्वा	17	4	अथ यस्य प्रपितामहादि	8	5
भक्ति ब्राह्मणम्	146	26	अथ वानप्रस्थः	179	23
भक्तिरिव ज्वलन्	129	20	अथ वानप्रस्थस्यैव	180	21
भक्तिहोत्रमतिथयः	51	10	अथ सम्प्रयोगः	98	19
भर्मावीमयिसस्थाया	69	20	अथ स्नातकव्रतानि	104	13
भग्न्यर्थ	182	9	अथातस्तामयाचारिकान्	1	9
भग्न च	123	25	अथाध्याप्य	7	2
भग्नैस्तु	13	2	"	7	26
भक्तानां तु	136	9	अथाप उपस्थेति	59	10
भक्तानि न	10	13	अथापर	96	6
भजनवादशीलः	12	17	अथापि तस्मात्	158	24
भजिन त्वे	12	13	अथापि न	102	6
अत एव	176	25	अथापि नित्यानुवाद	158	27
"	179	24	अथापि प्रजापते	185	16
अतिक्रान्ते	6	20	अथापि ब्राह्मणं	38	10
अतिथि	136	19	अथापि वाजसनेयि	45	5
अतिथिनेव	123	26	अथापि स एवायं	185	2
अतिव्यवहारः	97	16	अथापि सङ्कल्प	183	10
अतिशयश्च	113	18	अथाप्यस्य प्रजातिम्	184	22
अताऽन्यानि	78	21	अथाप्युदाहरन्ति	72	23
अत्र हाधिकारः	12	20	"	91	12
अथ काम्यकनि	6	7	"	106	13
अथ गृहमेधोप	8	12	"	111	15

पृष्ठे	पङ्क्ति		पृष्ठे	पङ्क्ति
		अनाक्रोभ्य	92	23
138	14	अनाप्रीते मृण्मये	63	4
150	1	अनामयं	53	25
166	5	अनायुष्यं त्वेव मुखस्य	172	4
101	19	अनार्यवपैशुन	93	13
78	9	अनार्यो शयने	96	10
124	25	अनावि.स्रगनु	110	4
17	26	अनासन्नो	24	27
103	20	अनिदृत्तौ	18	12
7	16	अनुगमनं च	125	21
6	26	अनुज्ञातः	23	18
20	15	अनुज्ञातेन	91	2
196	9	अनुज्ञाप्यवा	147	2
10	6	अनुपस्तीर्णे	182	11
142	16	अनुपस्थकृतः	24	15
78	7	अनुभाविनां च	38	3
98	11	अनुवाति वाते	24	16
114	16	अनृत्याय	24	1
10	1	अनूद्भासि	105	5
119	21	अनृते राज्ञा	198	5
126	5	अनृत्तदर्शी	12	14
39	6	अन्तश्शवम्	35	19
169	24	अन्तश्शवे च	61	5
24	23	अन्ततः प्रवृत्तानि	180	14
131	1	अन्तरस्यां पुरि	187	9
51	15	अन्तरालेऽपि	116	17
79	5	अन्तर्धिने वा	14	27
39	3	अन्तश्चाण्डालम्	35	20
46	9	अन्तेवास्यानन्तेवासी	33	2
24	7	अन्धमूकबाधिर	190	21
177	22	अन्नस्सकर्तारं	131	14
110	19	अन्नेन चान्नस्य	76	13
44	1	अन्यं वा समुदेतम्	127	4
24	20	अन्यच्चापरिगृहीतम्	139	22
62	14	अन्यतराभावे	142	22
54	1	अन्यतरोऽभिषेचनं	130	22
18	4	अन्यतोपसंग्रहणात्	28	27
74	4	अन्यद्वामेध्यम्	61	17
		अथाभिशस्ताः		
		अथाशुचिकराणि		
		अथास्मै दद्यात्		
		अथाहरहः		
		अथाव्रतेनाष्टाचत्वारिंशत्		
		अथोपनयनं ततः		
		अथापनयम्		
		अथो यत्किञ्च		
		अदण्डय.		
		अदिवास्वापी		
		अधर्मचर्याया		
		अधर्माणां तु		
		अधर्माहतान्		
		अधश्च शयीयातां		
		अधासनशयी		
		अधिकमहरहः		
		अधीत्य चाविप्रक्रमणं		
		अधीयानेषु		
		अधोनाभ्युपरिजान्वा		
		अधोनिर्वीतः		
		अध्ययनसांघृत्तिः		
		अध्ययनार्थेन यं		
		अध्यात्मिकान्		
		अध्यापयेद्वा		
		अध्यायानध्यायं		
		अध्यापनस्तु		
		अनमिरनिकेतः		
		अनध्यायो		
		अननक्तं		
		अनपाश्रितोऽन्यत्र		
		अनर्हद्विर्वा		
		अनष्ट वैश्यम्		
		अनस्युः		
		अनस्युर्द्विप्रलम्भः		

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
अन्तराक्ष	53	4	अमेधैरवमृष्टम्	61	21
अपः	106	9	अयाज्योऽनधीयानः	140	6
अपरपक्षस्य	163	20	अरण्ये च क्रियम्	54	4
अपराधेषु	33	11	अर्थं वा	147	23
अपरेणारिन्	121	27	अर्धपञ्चमा	34	15
अपरेष्टुद्वितीयम्	166	21	अर्धेन	9	1
आपि वा लोपान्	117	5	अलङ्कारो भार्यायाः	158	18
अपि वा लोपानि	91	27	अलङ्घ्योपवास	88	23
अपि वा व्याहृतिभिः	7	25	अवगाहनमपां	118	22
आप वाष्टमांश्वेव	119	26	अवरोधनं चास्य	195	15
आप वा मत्र	125	5	अवशिनः	195	5
अपि सन्तु	36	1	अविचिकित्सा	50	2
अपतिकृष्ट च	105	8	अविधिना च प्रव्रजितः	70	7
अप्रतिवातम्	25	3	अविशिष्ट हि	192	12
अप्रतिष्टब्ध	24	18	अविहितमनुवाका	42	4
अप्रतीभायां	137	3	अविहितश्चैतेषाम्	76	10
अप्रयतेन नाभिवाद्यम्	53	9	अविहेता ब्राह्मणस्य	75	8
अप्रयतेन तु	61	12	अशक्तौ भूमौ	14	23
अप्रयतोपहतमन्त्र	61	7	अशिष्टपतितमत्तो	142	5
अप्रीदृश्वेदभिदग्धे	63	6	अशृङ्गानामदुष्ट	3	14
अप्सु च	106	2	अस्मान् लोष्ट	106	7
अप्सु वा प्रविशेत्	14	24	अश्राद्धेन तु	40	9
अर्षुर्दिपर्षमलकृतो	190	26	अष्टमे पुष्टिः	164	12
अभक्ष्यश्चेष्टो	66	11	अष्टाचत्वारिंशद्	8	25
अभाव उदकम्	135	11	अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजां ने	183	5
अभाव तैल	173	9	अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजामी	182	25
अभावे भूमिरुदकम्	124	7	असमापत्तौ	194	13
अभिज्ञात उपवाम	33	12	असमुदेतश्चेत्	134	9
अभिर्मानमुक्ताभ्युदित	148	6	अस्तमिते च बहिः	106	24
अभिनिस्सृतानान्तु	35	22	अस्तमिते च स्नानं	110	12
अभिर्भाषितस्त्वासीनः	23	25	अहन्यसवेशनं	115	21
अभिमुखोऽनभिमुखम्	24	25	अहरहर्मृतबालि	47	23
अभिमुखोमूत्र	106	5	अहवियोजी	70	4
अभिवादनायेव	124	19	अहविष्यमनृत	169	17
अभिवक्तृश्च	181	13	अहविष्यस्य होम	162	5
अभिचारानुव्यवहारौ	102	27	अहोरात्रावमावास्यासु	36	24
अभोज्यं भुक्त्वा	95	13	आ		
अभ्र चापत्तौ	43	14	आकाशे स्वयम्	182	10

पृष्ठ	पङ्क्ति		पृष्ठ	पङ्क्ति
१७२	२२	आर्द्र वा	६०	१४
४०	७	आर्यसमयो	४६	१२
२६	१३	आर्याः प्रयताः	११९	५
१३५	४	आर्याः शुचयः	१८८	२०
१९४	१५	आर्याधिष्ठिता वा	११९	१६
३२	५	आर्याय वा	१४	२५
९	२१	आर्षं दूहितमते	१४५	२२
१३५	७	आवसथ दद्यात्	१३१	९
३८	१६	आवसथे श्रोत्रियवरा	१८७	२४
३३	८	आविकं सार्ववर्णिकम्	१२	७
८९	६	आवीसूत्रं	११	५
१४७	१८	आश्वमेधिक वा	८९	१४
१६०	२६	आषोडशाद्वाहणस्य	६	१२
१७४	१३	आसने शयेन	१२६	२१
८२	२२	आसमापत्तेः	१९४	१२
८४	१	आसीनांस्त्राचामेत्	५८	१९
२८	१९	आसीने च न	२५	१०
७९	२०	आहवनीयार्थे	१५	१२
८७	२४	आहिताग्नि	१३३	७
१९८	१४	आहूताध्यायी च	२३	१३
१७४	१२	इ		
१०६	४	इतरेषां वर्णानामा	१४१	९
१४२	२७	इतरेषु	१६१	१५
३४	२२	इति ब्राह्मणम्	१३३	३
११०	१८	इति सर्वत्रोदक	१८१	१७
१६२	१३	इत्येतोऽन्यानि	२१	१
१२५	१८	इत्यनुचिकर	१०३	१०
७५	१०	इत्युर्ध्वरेतसो	१८३	९
३१	२४	इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य	१३९	९
१६२	१६	इष्टमात्रादित्येके	५७	७
६३	६	इष्टियज्ञकृत्स्नवा	९५	१०
१८५	१२	इहैव भुञ्जीत	१६६	१३
६७	१३	उ		
१८९	१	उच्चैस्तारा	३०	२२
८८	१	उच्छिष्टाशन	२९	१३
१६८	२७	उत्तमस्यैक	१२०	२१
१०६	२१	उत्तरपूर्वदेशे	१२२	७
५४	२	उत्तरेणापिचान्याम्	१२२	१५

सूचीपत्रम् ।

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
टलरैहमदने	122	17	कृत्वेवा	128	9
डलितप्रेतणी	26	16			
डलीय	55	25	ए	65	8
उत्पादयितु. पुनः	149	27	एकधनेन ज्येष्ठ	152	19
उन्मयप्रभाप	10	11	एकरात्र	134	3
उन्मिष्टयतदःक	115	12	एकादशे	164	15
उदकोपस्पर्शनं च सह	119	23	एकाध्यायी	25	4
उदकोपस्पर्शनम्	117	1	एकेन द्वाभ्यां	43	5
उदगयन	173	22	एको वा	181	6
उदधानमन्त्रिधौ	122	3	एतदेवा	98	21
उदाश्यापु	30	6	एतमेदाभ्यसेत्	96	4
उदिने व्यादिने	22	15	एतान्यपि नानन्तेवास्या	67	10
उदीच्यवृत्तिस्त्वामन	167	8	एतान्यपि पतनीयानि	78	9
उद्गतान्यत्राणि	131	18	एतान्येव क्षत्रियस्य	139	25
उद्गतानामप्रा च	167	14	एतेन प्राम्यारण्याना	165	6
उद्यन्तमस्त्य यन्त	108	12	एतेन देशकुलधर्मा	160	7
उपनयन विशार्वस्य	4	3	एतेन दोषफला	118	2
उपप्लु	36	8	एतेन पर	179	15
उपमङ्गला	22	18	एतेन ह्यह योगेन	51	2
उपाकरणममापन	11	8	एतेनान्तेवासिनो	165	26
उपाहणायोत्सर्जन	128	6	एतेनान्ये दोषफलै	118	13
उपानहा	26	23	एतेनान्ये नियमा	16	2
उपासने गुरुणा	54	12	एतेनान्ये दूरा.	189	18
उपेय र्याणा	137	13	एतेनैव विधिना	99	9
उपेयमावाययन्ते	8	21	एतेनैवात्तमान्	99	25
उभयतः परिषेचनम्	121	11	एव सवत्सर	170	25
उभयत्र उपमङ्गल्य	39	4		174	8
उभयान्प्रशान	171	9	एव सन्यायसमयेन	46	5
उभाभ्यामेवोभा	22	23	एववृत्तावनन्तलीको	124	13
उर्वाक्षारमृगी	64	17	एव वृत्तो	141	17
			एवमध्याया	148	2
ऊ			एवमन्येष्वपि	94	17
ऊर्जं पृष्टि	132	10		100	22
ऊर्जं विगवाद्भगा	110	23		193	16
ऊर्जं भगवादादि योके	36	18	एवमभ्यासे	185	11
			एवमवरोऽवरः	174	4
ऊ			एवमहरहरा	75	6
ऊया य	115	22	एवमुभौ	175	8
ऊर्त्विक्श्चक्षुर	52	12			
ऊर्त्विक्श्चाधिक्	87	2			

सूचीपत्रम् ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
एव बलीना	121	16 कृतभूमौ तु	63	2
ओ		कृताकृतम्	171	13
ओङ्कारः	49	3 कृतान्नं पुर्युषित	63	22
ओपनयनार्	162	19 कृतान्नस्य वा	67	14
ओषधिवनस्पतीनां	26	22 कृत्वा च	28	17
ओ		कृत्वा विद्या	28	6
आदुम्बरश्चमसः	172	7 कृष्टे	106	2
आपवस्तमेव	113	23 कृष्णश्च स्वाभाविकम्	105	4
औपासने	121	2 कृष्णं चदनु	12	3
क		कृष्णधान्य	169	14
क अभ्यासः	70	25 केशानङ्ग	119	12
कम्बलश्च	12	8 केशान्प्रकीर्य	161	2
कलत्रपलाण्डु	65	1 कोऽभिज्ञस्ताय	88	18
कर्तव्यमनायुष्य	19	22 क्याक्	65	7
कर्मोष्पु वर्जयेत्	106	3 कव्यादः	65	19
काण्डसमापने	40	18 क्रोधादीश्च	109	16
काण्डोपाकरणे	10	14 क्रोधा हर्षो	85	7
काममन्युभ्यां	94	21 क्रोशो ग्रामेभ्य	190	3
काममपाशगीत	111	2 वलीष	70	1
काममात्मान	138	8 क्ष		
काममुद्रियता	166	16 क्षत्रियं हत्वा	86	17
कारणादभोज्यम्	68	11 क्षत्रियवद्वैश्यस्य	139	27
कालः गर्भो	113	11 धुत्रान् क्षद्रा	111	6
काले स्वामिना	124	4 क्षत्र परिगृह्य	195	1
काषाय चै	11	16 क्षेमकृद्वाजा	189	5
क कर्वाणि	26	14 ख		
किं तु सुविहित	141	14 खट्वाया	57	16
कीटोऽमध्य	61	22 खड्गोपस्तरणे	65	11
कुक्कुटो	65	14 खण्डेन	88	16
कुडीम्बनी	197	5 ग		
कुत्सयित्वा	62	21 गच्छन्तम्	24	3
कुमागश्च	190	15 गर्भेनावकीर्णो	94	2
कुमार्यां तु	191	9 गर्भश्च	87	22
कुलाय हि	192	5 गवाञ्चापरोधे	36	19
कुशलमवर	53	22 गार्दभं यान	112	6
कृच्छ्रद्रादशरात्र	95	21 गाश्च रक्षेत	88	24
कृच्छ्रसवत्सर	91	10 शा देवताञ्च	106	5
कच्छाधर्म	198	18 गणहान्या तु	165	23

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
गङ्गे दृष्ट्या	89	22	ज्ञान्याचारसंशये	129	6
गङ्गा नदी	90	2	ज्ञान्याचार	139	17
गङ्गा नदी	8	25	चार्याचार्याचार	174	19
गङ्गा नदी	20	23	विद्वत्तुल्येन	193	21
गङ्गा नदी	39	4	ज्ञान्याचार तु नस्मिन्नेव	35	2
गङ्गा नदी	27	23	ज्ञान्याचार त्रयोपदेशे	52	25
गङ्गा नदी	188	4	ज्ञान्याचार	11	3
गङ्गा नदी	12	29	ज्ञान्याचार	158	11
गङ्गा नदी	78	1	ज्ञान्याचार	90	18
गङ्गा नदी	20	12	त		
गङ्गा नदी	181	3			
गङ्गा नदी	25	22	त योऽनन्तिहेतु	83	19
गङ्गा नदी	135	2	तच्च तत्तु	148	20
गङ्गा नदी	107	8	तच्छास्त्रवि	51	5
गङ्गा नदी	71	20	"	158	20
गङ्गा नदी	41	18	"	179	5
गङ्गा नदी	31	26	तच्छास्त्र जन्म	5	25
गङ्गा नदी	189	22	तत्तु न सक्षेत्	196	2
च			तत्तु न प्रवृत्तवत्	8	18
चक्षुःशक्ति	191	9	तत्तु न प्रादुर्भा	125	2
चक्षुःशक्ति	161	1	तत्तु पश्य	181	1
चक्षुःशक्ति	193	17	तत्तु पर्याप्तो	117	11
चक्षुःशक्ति	161	29	तत्तु सद्यस्मिन्	6	25
चक्षुःशक्ति	175	16	तत्तु मिद्व	98	18
चक्षुःशक्ति	3	6	ततोऽस्मिन्पृष्ठे	172	2
चक्षुःशक्ति	68	16	ततो नाना	117	
चक्षुःशक्ति	191	20	ततोऽपि	180	1
चक्षुःशक्ति	37	1	ततो मल.	180	1
चक्षुःशक्ति	70	6	"	182	2
चक्षुःशक्ति	72	16	ततो यो	8	1
चक्षुःशक्ति	25	13	तत्तु गुणान्म	139	
छ			तत्तु दृष्ट्याणि	164	2
छन्दः कल्पो	135	15	तत्तु नवानि	170	1
छन्दः कल्पो	39	21	तत्तु पितरो	163	1
छन्दः कल्पो	105	22	तत्तु यन्म	190	
जटिल	10	23	तत्तु ये पापकृतः	185	1
जटिल	94	23	तत्तु ये पुण्यकृतः	186	1
जटिल			तत्तु लक्षण	198	1

सूचीपत्रम् ।

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
तत्र श्रयते	44	23	तदेतेन	102	9
तत्रात्पलाभीयाञ्छोक्तान्	81	21	”	186	8
तत्तापि	119	16	तद्व्याणां	30	13
तत्प्रत्यय	161	6	तय शब्दे	73	10
तत्तत्परास्त्रिणा	95	16	तत्क्रातिक्रमे	192	16
तत्सनाह्वयो	14	6	तपस्स्वाध्याय	41	21
तत्सभूत	120	10	तपरिवाश्च	190	18
तथा कौलालौष	64	26	तमाभिश्चा	55	11
तथा क्षार	10	5	तमाभिमुखो	130	13
तथा गुरुर्मसु	23	10	तमसो वा	4	26
तथा चात्मनो	138	11	त भोजयित्वा	15	13
तथा तृणकाष्ठेषु	56	13	तयोग्यमते	197	9
तथा धर्माहतेन	164	27	तयोर्नाता	123	6
तथानाल्येताया	60	25	तस्मान्मृदित	183	19
तथाऽन्यथा	35	9	तस्माद्वययो	19	24
तथाऽपपात्रेः	77	13	तस्मिन्च	5	10
तथापरपक्षस्य	163	22	तस्मिन् गुणोद्भिन्	32	22
तथा षष्ठ्यस्य	195	11	तस्मान्न तदाव्येत	139	12
तथा षष्ठ्यक्यापु	100	25	तस्मिन्नामजनान	5	1
तथा षष्ठ्यक्यपु	159	21	तन्मै	5	21
तथा प्रदोदके	55	10	तस्य चेच्छास्त्र	140	14
तथा प्रामादि	63	1	तस्य द्वन्द्व	181	19
तथा बहुपादे	30	23	तस्य विविध	87	27
तथा रमाना	63	17	तस्य पन्था	88	10
तथावगन्तम	162	2	तस्य परस्तात्	187	11
तथा वृक्षमाहूय	12	2	तस्य पादैः	130	18
तथा श्रुतबले	165	13	तस्य पञ्चायां	130	11
तथाष्टेवन	106	2	तस्य मुक्तमा	178	10
तथा सम्बन्धेषु	37	20	तस्य विविध	42	14
तथा समादष्टे	29	6	तस्य शास्त्रान्तरे	45	19
तथैलक	64	16	तस्य शब्द	94	9
तथाषाधि	41	1	तस्यापि	68	21
तदधिक्रमे	19	8	तस्यारण्यमा	180	11
तदनुवर्तमानो	47	11	तस्यारण्यनै	181	26
तद्वीक्ष्य	151	10	तस्योत्तगर्धे	171	7
तदभाव	158	5	तस्योदक	130	24
तद्विहारा	35	25	तस्योपचारः	114	19
तदिन्द्रिय	192	8	तस्योपदिशन्ति	177	21

सूचीपत्रम् ।

	पृष्ठे	पङ्क्ति	वैध्या	पृष्ठ	पङ्क्ति
				34	11
				68	8
	180	1	त्रयाणु	185	17
	170	20	त्रयी विद्यां	164	17
तान च	41	21	त्रयोदश	166	24
तावन्तं बालं •	88	25	त्रि. प्राय	79	2
त मा निरुक्रमण	76	5	त्रिभिर्वा	168	7
निरुत्तण्डुरा	25	8	त्रिमयुस्त्रिसु	58	21
निष्टति च	58	10	त्रिगोत्रो	174	7
निष्टनाचामेव	126	25	त्रोम्बुतीये	183	25
निष्टन मध्येन.	171	18	त्रैविध्यवृद्धानां	95	23
निष्टगण	91	1	त्र्यह		
तीक्ष्णं वा तप	166	16	द	21	19
तत्त्वगणयु	52	16	दक्षिण वा	122	23
तृष्णी	77	2	दक्षिणत	187	7
तणकाष्ठे	112	11	दक्षिणाद्वार	22	20
तणच्छेदन	166	22	दक्षिणेन पाणिना	59	2
तृतीयमामन्त्रणम्	164	3		187	13
तृताये	114	3	दक्षिणेन पु	28	16
वनिश्चा	11	8	दन्ता च	60	19
तेन प्रदिष्ट	185	6	दद्विगुणस्य	102	14
ने निष्टपु	119	18	दधिधानी	135	10
तेषा म	188	1	दविमयु	164	13
तेषां यथागण	151	7	दशमे	52	18
तेषा तेषाविशेषेण	146	13	दशवर्षं गोमन्त्रस्य	53	19
तेषा त्रय	7	8	दशवर्षश्च ब्राह्मण	87	1
तेषामभ्योगगत	8	8	दश शडे	36	13
	7	12	दद्विगुणस्य	151	14
तेषामिच्छतां	170	26	दानं कथयमंश्च	12	20
तेषामन्तर्ग लेहेन	180	19	दानं	149	8
तेषामन्त्र	189	25	दायेन	123	7
तेषा पुरुषा	3	12	दायश्चाम्य	99	12
तेषा पृथ	120	15	दायश्चानि क्रमा	127	16
तेषा मन्त्रा	47	16	दाये प्रजायां	124	20
तेषा महायज्ञा.	38	1	दामा वा	62	6
तेषु चादिकोप	104	7	दान्या वा	172	25
तेषु सर्वेषु ज्ञात	175	25	दिवा च न	105	19
तेषु सर्वेषु	14	12	दिवाच शिरम	42	3
तैविष्यवासे •	-63	19	दिवा च पिदित		
तैलसर्पिर्षा					

	पृष्ठे	पङ्क्ति		पृष्ठे	पङ्क्ति
दिवादित्य.	108	15	धुर्यवाह	92	18
दीक्षितो	69	17	धनुर्भव्येय	107	18
दुहिता वा	158	9	धनाश्वानिर्द	64	24
दुहितृमत.	146	7	ध वनदुष्टोर्भक्ष	65	11
दृढव्रतिः	13	1	धेन्वनुद्धोश्चाकारणात्	92	15
दृश्यते	16	14	न		
दृष्टो धर्म	151	3	न कुसुम्या	109	1
दृष्टा	88	13	नक्तक्षारण्ये	43	26
देवताविधानं	107	1	नक्तमेवात्तमेन	123	10
द्वामिवाचार्य	24	11	न क्षारन्वण	161	27
देवैभ्यः	48	1	न खट्वायां	23	20
देशिनं	161	21	नखैश्च	174	20
देशादिशेषे	158	14	न गतिर्वि	50	14
देशान्वा	26	2	नगरप्रवेश	111	11
देहि-याम	122	12	नमो वा	55	21
देवे	145	24	न च तस्यां	110	2
दोषफल	147	27	न च नक्त	168	25
दोष बध्वा	78	23	न च मुखशब्द	172	20
दोष णा तु	84	26	न च सन्देहे	141	13
द्वादशानामे	181	23	न चान्येनापि	172	9
द्वादश वर्षाणि	89	1	न चात ऊर्ध्वे	181	11
द्वादशावर्गव्यम्	9	3	न चातद्वृणय	170	23
द्वादशे	164	16	न चान्येनापि भोक्त	172	9
द्वितीये स्तेनाः	164	3	न चास्मद्भो	97	21
द्विगित्येक	58	25	न चास्मिन् दोष	51	18
	59	1	न चास्मै	15	24
द्विषन्दि	131	23	न चास्य विषये	188	6
द्वौ द्वितीये	174	6	न चास्य सकाशे	23	23
ध			"	25	18
धर्मकृत्येषु	28	4	न चेदु	24	9
धर्मचर्यया	142	11	न चैनमध्ययन	52	26
धर्महामयः	2	16	न चैनमभिप्रसा	23	19
धर्मप्रज्ञासम्पन्ने	142	19	न चैनमुपधमेत्	57	9
धर्मविप्रतिपत्ता	16	19	न चैन प्रत्युत्तिष्ठत्	25	24
धर्मार्थसन्निपाते	89	16	न चोच्छिष्ट	14	21
धर्मिण	129	23	न तु धर्मसन्निवाप.	98	5
धर्म्य	190	8	न धर्माधर्मो	74	11
शब्दन्तमनु	24	3	न नाम्ना	53	16

सूचीपत्रम् ।

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
	62	25	नानाम्रीनां	147	4
न नात्रि	108	9	नानुद्देश्य	10	4
न पञ्च	97	19	नानुपेतं	162	21
न पञ्चिमा	77	9	नानुमानन	13	24
न पातन	26	20	नाणीयम्	63	14
न प्रक्षेप	50	6	नापपयावर्तेत	26	18
न वाह्ये	9	11	नापगगाम्	110	25
न प्रक्षेपार्थि	107	21	नाप्राक्षतमि	56	3
न भद्र	198	8	नापसु शायम न	10	18
नगरकश्चा	134	21	नापसु प-	5	23
न रमान गृहे	164	13	नावाद्यणयो	109	1
नवर, एक	55	7	नात्रा	26	3
न वर्षायागस्वा	182	12	नाग्न्यमभ्या	182	7
नने मध्ये	59	20	नावञ्च	112	11
न श्मश्रुमिह	148	5	नाश्य आचार्य	192	24
न मशय	48	26	नासम्भाय	54	3
न समारुते	67	16	नाममयेन	49	20
न सुभक्षा स्यु	24	4	नामो मे	108	1
न मोशानन्विष्ट	53	12	नास्त्विति	17	1
	106	1	नास्यास्मिन्	84	24
न योषातन्मत्त्र	162	12	"	186	4
न स्त्री	27	2	निगमेष्टव्ययन	34	20
न स्मरत	159	25	नित्य लोक	114	25
न हि	27	7	नित्यप्रश्नस्य	42	10
न हृदयन	27	8	नित्यमहं त	50	12
ना हाणात्	78	5	नित्यमन्त्र	125	3
नाकनन्व	17	11	नित्यमवधाना	115	14
नाग यदकशेषेण	195	20	नित्यश्राद्ध	170	17
नाधिपात्रयदवकृत्य	14	15	नित्या च पना	52	10
नात्सप्रयोत्तन	134	26	नपणोऽणायान	84	1
नातार्यममिहप	67	21	नियमातिर्भाषण	194	1
नायतमन्त्र	77	4	नियमातन्त्रमे	147	2
	107	17	नियमागम्भणो	192	15
नायेन ।	72	2	नियमप	19	6
नायापनम्	140	1	निर्लिखित	63	10
नानायोगपूर्व	31	14	निर्वैय्युपाये	191	14
ना नचापसु	137	10	निवर्तयद्वा	18	14
नानभिमासतो			निवृत्त	33	18
नानहर्द्रथो					

पृष्ठे	पङ्क्तौ	पृष्ठे	पङ्क्तौ
निवेते वृत्ते	50 23	पितृज्येष्ठस्य	16 18
निशे ङ वृत्ते	51 7	पण्य इति को म.	71 4
निफला	73 15	पण्य प्रशान्त	107 23
मैन्द्रधनुगिति	108 7	पण्यस्याप्य नप्सतो	71 22
मेम	73 13	पण्यस्यासता	71 21
मैयमिक तु	173 6	पण्यहा प्रातरग्नौ	197 21
मैचंद	74 1	पत्रमिव	32 23
मोद रुमाहाग्येत्	130 26	पु न सतिपाय	101 26
मोपजिघ्रेत्	27 5	पुत्रानाव य	152 16
न्यस्तायुधप्रकीर्ण	140 11	पुत प्रमादि	195 27
प		पुन ष्मै	187 11
पञ्चदशे	164 21	पुगाग्रि ते तस्य	133 15
पञ्चत्त्वाना	66 4	पुरुषवय	194 3
पञ्चमे	104 6	प प्राणत	81 24
पतनीयशुनिस्तु	103 5	पजा वर्णज्याय	48 14
पतनीयावति	103 3	पानग ध	39 23
पतिवयसः	53 11	पर्वयोवर्णश.	87 11
पथि	106 2	पर्वव्यामस	149 13
पदा पादस्य	174 16	पर्वस्मिन् पर्वस्मिन्	4 9
पदा वंपदतम्	61 26	पवण भ्राता	104 15
पयउपमेचन	132 14	पर्वयुनिवेदनम्	166 19
परिकृष्ट	69 5	पुपुनश्चान्मन.	147 9
परिमृष्ट	63 7	पुष्टाष्ट	36 23
परिक्षार्थोऽपि.	101 3	प्रक्षालयित	101 14
परिषे	107 3	प्रक्षान् वा	57 1
परिक्षमत्र	120 3	प्रजापतेर्कृ	186 10
परिषितेस्तण्डुलेः	10 22	प्रतिपादयिता च	175 1
परिणि वा	94 26	प्रातपरुष	7 18
परिसु .	113 21	प्रतिपुत्रमग्निं	147 6
परिणश्च	172 21	प्रतिगद्धानां	78 11
परिणप्रहणादधि	113 2	प्रतिपेधादतर	32 11
परिणप्रहणाद्ध	159 18	प्रथम	91 22
परिणसंक्षुब्धेन	17 17	प्रथमेऽहनि	164 1
परिणसमूह	116 23	प्रदोषे	10 1
परिणम्	8 26		44 7
परिणान	131 27	प्रमतेधोदके	57 18
परिणामासनं	110 13	प्रमादादरण्ये	195 24
परिणामो	11 9	प्रमादादरण्ये	181 2

प्रयत्नः प्रसन्नमनाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ	पृष्ठे	पङ्क्तौ
प्रयोगिता	165	16	ब्राह्मणस्त्राचार्यः	125 15
प्रवचनयुक्ता	196	18	ब्राह्मणमात्रश्च	87 21
प्रश्नश्च.	109	23	ब्राह्मणवचनाश्च	116 22
प्राक्पु	III	13	ब्राह्मणस्य	107 4
प्राङ्मुखोऽत्रानि	17	12	ब्राह्मणाश्च	147 1
प्राञ्जलि	106	15	ब्राह्मणाया	194 16
प्राप्तनिमित्ते	21	21	ब्राह्मणाक्ता	47 2
प्रिया	196	13	ब्राह्मे	145 15
प्रीतिर्द्यु	132	19	ब्राह्मणम्	106 4
प्रेङ्गावन्तरेण च	16	15	ब्राह्मणस्वान्युप	189 12
प्रेङ्गोलनम्	107	27	भु	
प्रेतसंस्कृतम्	174	18	भक्तापचयेन	91 6
प्रेतस्तर्द्व	40	3	भर्ता	28 2
प्रेक्ष्य वायः	28	21	भवत्पर्वथा	14 1
प्रेक्ष्य वायः	56	14	भवदन्त्यया	14 4
प्रेक्ष्य वायः	40	2	भुवन्मध्यया	14 3
प्रेक्ष्य वायः	15	4	भस्मनुषा	174 15
प्रेक्ष्य वायः	21	16	भार्याया	160 23
प्रेक्ष्य वायः	52	7	भार्या	119 9
प्रेक्ष्य वायः	65	17	भिक्षणे	139 1
प्रेक्ष्य वायः	21	26	भिक्षु	69 15
फ			भुक्त्वा चास्य	26 10
फाणितपृथुक	63	25	भुक्त्वा स्वयममन्न	14 19
ब			भुज्जान	62 11
बलविशेषेण	141	4	भुज्जानेषु	62 16
बलीनां	120	23	भूमिगतास्व	54 21
बलप्राप्तन	12	6	भूय उद्धर	131 22
बालप्राप्ताद्	170	14	भूयास वा	182 18
बायावृद्धान्	124	1	भूयांसमता	165 4
बाहुभ्या	112	10	भृत्यानां	189 9
बुद्धिपूर्व	191	3	भिक्ष	15 10
बुद्धिपूर्व	178	25	भोक्ता	175 7
बुद्धिपूर्व	179	11	भोक्ष्यमाणस्तु	59 11
बुद्धिपूर्व	176	8	भ्रातृषु	52 9
ब्रह्माण	50	19	म	
ब्रह्मवर्धन	50	22	मघासु चाधिकम्	173 11
ब्रह्मशक्तिभिन्नम्	12	11	मत्त उन्मत्तो	70 19
ब्रह्माध्यैष्यमाणो	35	12	मध्येऽगारस्य	122 5

	पृष्ठ	पङ्क्तौ		पृष्ठ	पङ्क्तौ
मन्त्राम	67	4	मृदु	12	24
मनसा चानं	23	11	मैथुनमानहुह	65	12
मनसा वास्वयम्	42	20	मैथुन न	10	8
मनसा वाचा	110	21	मैथुनवर्जन	114	17
मनसा वाभीयति	128	21	मौज्जिमिखला	10	25
मनु पुत्रेभ्यो	111	4	मौज्जि वायोमिश्रा	11	4
मनुष्यप्रकृतीना	158	22	य		
मनुष्याणा	40	19	य आम्नाद्विन्दव	59	21
मनुष्यात्रसान्	78	16	य इप्सेदिति	71	2
मनुष्यैः	75	16	य एतानव्यग्रो	123	19
महान्त	62	23	य कश्चित्	71	7
माञ्जिष्ठ	171	11	य प्रमत्तो	100	16
मातरमाचार्य	11	20	य वा प्रयत	55	3
मातर पितरमाचार्य	53	16	यचान्यन्परिचक्षते	65	4
मातरि	32	20		112	17
	37	24		174	23
	52	3	यच्चैनयो	114	4
मातापितरावेव	160	20	यज्ञार्थे वा	69	25
माता पुत्रत्वस्य	97	27	यज्ञेषु	19	10
माता भर्ता	28	2	यज्ञोपवर्ता	24	21
मातुश्च योनि	141	3	यत् कुतश्चा	71	26
	160	11	यत्काण्डमुपा	41	4
मान	171	3	यत्किञ्च	20	10
नाल्यालितम्	29	22	यत् श्मशान	184	13
मामिमालि	163	19	यत्र क चाग्नि	115	2
मासिशब्दे	173	14	यत्र तु	47	8
मियमात्मान्	145	26	यत्र भुज्येत	125	7
मिथुनीभय	109	24	यत्राप्राग्विचन	68	12
मिथ्याधीन	91	11	यत्समाधयति	133	1
मिथ्यैतदिति	99	3	यत्मान्त्वयति	132	26
	102	13	यथा कथा च	97	1
मुञ्जवन्वजै	77	1	यथा क्षारलवण	15	26
मूहचाचार्य	32	15	यथागम यज्ञे	63	12
मूहूर्त विरते	43	23	यथागम शि	128	14
मृदस्वस्तरे	56	5	यथा चाण्डालोप	118	19
मूत्र कृत्वा	57	23	यथा दन्तप्रक्षालने	30	10
मूल तुल	111	16	”	11	22
गणिकलाङ्ग	61	23	यथा प्रथममेव	166	9

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
यथा प्रथमेऽति	7	14	यानमुक्तोऽध्वन्य	31	4
यथा ब्रह्मचारिणो	29	21	यावन्तमा	136	26
यथा युक्तो	146	16	यानस्य	141	26
यथा वर्ष	183	12	यावता वा दिशो	162	17
यावावकाशं	25	6	यावत्सन्निपात	116	26
यथा त्रिवार्यस्य	176	13	यात्रदासीनो	25	1
यथा श्रुतेषु	6	14	यावद्वास	172	12
यथा श्रुति	138	4	यावद्भूमिर्गुद	13	3
तथा श्वेतकेतुः	20	5	यावन्न हस्तेनोप	59	21
यथोक्तमन्य	44	13	यावन्नानु	137	1
यथैकधिवनस्पति	117	23	युद्धे तयोगा	140	8
यदनीतिष्ठ	132	23	ये च विद्यार्थी	150	16
यदन्यानि	15	18	ये च शस्त्र	69	9
यदि त्वरेत	126	8	ये चायिम्	69	11
यदिदमिदिहेदिह	82	12	येन कृतावसथ	134	17
यदि प्रयच्छन्तान्	109	12	ये निन्यभाजिका.	138	5
यदि प्रविशेन्नमो रुद्राय	109	2	ये भूमौ	60	2
यदि स्मयेतापि	27	3	ये व्यर्था	190	22
यदि हि	71	10	येषु कर्मसु	182	3
यदुच्छिष्टं	15	15	येष्वाभिषक्त्यं	93	10
यदुपावर्तते	133	2	दैवन्न	170	19
यदृच्छायामसवृत्तौ	51	21	योक्ता च	174	25
यदृच्छासन्निपात	97	23	योऽतिर्यानामग्निः	132	6
यदेकगत्रेण	96	17	यो भूय	197	3
यन्ता चार्तार्ये	175	3	यो हिम्यार्थ	101	6
य त्वार्या	74	19	यो हि	162	16
यथा विद्यया	128	1	यो ह्यात्मान	99	5
यदेव सर्वान्	70	11			
यश्चाग्नीन	70	8	रक्षे चान	191	12
यस्त्वधर्मेण	159	12	गजस्वलो	27	10
यस्माद्भ्रमानाचि	5	17	रथः	158	17
यस्मिन्चात्रे	61	14	रहदशील	12	19
यस्मिन्स्त्व	26	6	राजन्यवैश्या	124	21
यस्य कुले	60	22	राजान गमयेत्	140	25
यस्याग्नी	161	25	राजान चेदतिथि	133	4
यस्योद्धृतेषु	133	21	राजा पुगेहित	140	26
या विद्या	27	14	राज्ञ पन्था ब्राह्मणेन	141	21
यानन्यान्पश्यता	27	19	राज्ञां प्रेषकः	70	2

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
रिक्तपाणिर्वयसः	55	14	वृद्धतराणां च	48	17
रौद्र उत्तरो	122	26	वृद्धतरे च	29	8
रौरव राजन्यस्य	12	5	वृद्धानां तु	50	16
ल			ब्रीहियवपश्चाज्यपय.	184	4
लुप्यते	32	12	वेदाश्च	2	23
लोके च	49	13	वैस्मणे	37	10
घ			व्याख्याताः सर्ववर्णान्	187	1
वस्ततन्तीं च	107	24	व्युपतोदव्युपजाप	31	16
वध्यश्शदः	192	26	श		
व्यानाश्च	36	21			
वर्णज्यभ्यसां	142	4	शक्तिविषयेण	146	4
वसन्ते ब्राह्मण	6	5	शक्तिविषये न मुहूर्त	55	19
वाक्येन वाक्यस्य	127	19	शक्तिविषये नाशदु	180	16
वाचि पथि	193	27	शत वैश्ये	86	25
वायसप्रचलाक	92	7	शनैर्गोऽभ्यु	181	14
वायुर्घोषवान् भूमौ	47	13	शब्दार्थारम्भाणा	136	1
वाधुषिक	69	17	शम्योषा	97	7
वाध्राणसस्य च	165	14	शयानश्चाध्यापने	109	26
वास	11	12	शय्यादेशे	122	12
विक्रया	49	7	शय्यामने	30	26
विदुषो वासस	196	8	शरीरमेव मातापितरौ	6	2
विद्यया च	127	25	शास्त्रान्तरे च	39	17
विद्यया स्नाति	103	17	शाणां क्षामा	11	13
विद्या प्रत्यनध्याय	46	22	शान्त	12	25
विद्या समाप्य	180	24	शास्तुश्चानागमा	28	23
विद्याव्रतेन	103	23	शास्त्ररधिगतानाम्	140	12
विद्युत्ति चाभ्यप्रा	42	21	शिखाजटो	10	24
विद्युत्स्तनयितु	43	1	शिगस्तु	105	13
विप्रतिषेधे	104	26	शुक्त च	63	24
विप्रवासे	14	9	शुक्त चापरयोग	64	6
विप्रोष्य च तदहरेव	32	3	शुचीन्मञ्जवत	161	17
विलयन मथित	169	10	शुद्धा भिक्षा	71	15
विवाद	197	12	शुना वापपात्रेण	62	2
विवाहे दुहितृमते	152	3	शुनोपहत	56	16
विषमगतायागुरवे	53	1	शुनोमनुष्यस्य	78	13
विषमगते	28	10	शुश्रूषा शुद्रस्य	4	7
वृत्ति प्राप्य	67	25	शन्न चात्म	39	24
	77	8	शुद्धममनमार्थ	78	10

	पृष्ठे	पङ्क्ती		पृष्ठे	पङ्क्ती
शूद्रमन्यागत	124	23	सत्त्वेषु तु	83	16
शूद्रश्च पादावने	190	20	सत्याकृते	178	16
शूद्रस्य सप्तरात्र	93	1	सत्ये स्वर्ग	198	11
शूद्रायां तु	35	7	मदा निशायां गुरु	23	16
शूद्रोच्छिष्टमप	78	17	मदा निशाया दार	110	6
शेषभोजननिधीना	134	22	मदा महान्तमप	21	8
श्मशानिवच्छूद्र	35	4	सदारण्यादेवा	16	23
श्मशाने सर्वे	31	24	सदैवाभिवादनम्	22	17
श्यावान्तर्पर्यन्तः	59	16	सन्त्यपवादा	97	5
श्राद्धभोजन	42	25	सन्दर्शने च	35	23
श्राद्धे हि	171	11	सन्देहे लिङ्ग	197	17
श्रावण्या पूर्णमास्या	31	2	सन्धावनुस्तनिते	36	2
”	95	7	सन्धयो	41	25
श्रुतर्षयस्तु	20	1	सन्ध्याश्च	104	19
श्रुतिर्हि	16	6	सन्निपाते	191	6
श्रोत्रियसंस्थाया	38	19	सन्निहिते	127	8
श्रोत्रियाभ्यागमने	38	23	सप्तभि पावमार्ताभि	7	21
श्वर्गदमनादा	39	10	सप्तमे कर्षे	104	11
श्वमिगपपात्रैश्च	167	29	सप्तमे ब्रह्मवचं	6	8
श्वर्किंशपिविष्ट	167	22	सब्रह्मचारिणि	38	22
श्वो भेते यथामृतस	136	4	स ब्राह्मणान्	141	1
श्वो संत स्यात्पापाक	114	18	सभास्ममाजा	12	15
ष				111	8
षडङ्गो	135	13	सभानिकप	31	6
षष्टेऽवशान्तो	164	10	सभाया मध्ये	188	14
म्			समाज चेतु	111	9
स ण्य प्राज्ञापन्य	132	3	सर्वादष्टमध्या	50	8
स ण्य ब्रह्मचारिणो	15	21	समाधिर्विशेषात्	101	11
सैवत्सर गव्येन	165	2	समानग्रामे च	21	13
सवत्सरमाचार्य	94	12	समानागार	35	6
समष्टा च	167	14	समावृत्तवेदाचार्यो	126	12
सकृदुपस्पृशेत्	59	1	समावृत्तस्याप्येतदेव	29	16
स गुप्त्वा	18	3	समावृत्तेन सर्वे	52	5
सर्गात्रस्थानाया	191	23	समावृत्तो मात्रे	27	27
सर्गात्राय	144	1	समिद्धमग्निम्	17	9
सप्रदीनाच	175	5	समुदताश्च	170	22
सङ्गानम	69	4		173	20
सति सप	121	21	समेत्य	141	24

	पृष्ठे	पङ्क्ती		पृष्ठे	पङ्क्ती
सम्भोजनी	166	7	सर्वे हि धर्मयुक्ता	159	10
स य एव प्रणिहितात्मा	18	19	सलावृक्षयामेक	43	25
स यत्प्रतर्भध्यन्दिने	132	21	सवर्णा पूर्वशास्त्र	149	1
सर्पिंशीर्षी	66	13	सवर्णायामन्यपूर्वाया	193	11
सर्पिर्मासमिति	173	8	सशिरावमञ्जन	110	8
सर्पिर्वा प्राश्य	39	22	सहदेवनुमध्या	163	1
सर्व लाभमाहर्न्	13	5	सहवसन्सायम्	32	1
सर्वजनपदेष्वेकान्त	74	24	सहसङ्कल्पेन	100	19
सर्वश्चोपांशु	182	5	सहस्येतागत्रि	108	25
सर्वतः परिमोक्ष	178	12	सहि विद्यातस्तज्जनयनि	5	23
सर्वत प्रतिष्ठिते	30	24	साधताञ्चेत्प्रतिजानीते	129	11
सर्वतोपेत	71	18	सानिष्टा	162	22
सर्वतो योजन	190	1		198	12
सर्वत्रतु प्रत्युत्थाय	53	7	सान्त्वयित्वा तर्पयेत्	131	5
सर्वत्रानुमति	97	18	सायमेवामिपूजेत्येके	17	8
सर्वदा शूद्रत	28	12	सायप्रातरुद	16	22
सर्वनाम्ना स्त्रियो	53	14	सार्वकालिकमान्नातम्	44	11
सर्वभूतपरीवादा	127	22	साश्रुतिः	88	21
सर्वभूतेषु यो	83	5	सिचावा	62	1
सर्व मध्यमपेयम्	64	12	सिचावोपहनम्	62	5
सर्ववर्णाना	68	18	मिद्रेऽन्ने	120	7
	117	8	सिलोञ्छेन	181	9
सर्ववर्णानाञ्च	190	13	सुरापोऽग्निस्पर्शा	90	20
सर्वविद्यानां	126	1	सुवर्णन्दत्वा	69	3
सर्वाण्युदकपूर्वाणि	138	2	सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणे	43	7
सर्वा रात्रि	36	4	सैरीतामली	11	7
सर्वोन्नागान्	105	2	सोत्तराच्छादन	173	3
सर्वान्विश्वदेवे	137	6	स्तुतिश्च गुणे	110	16
सर्वाभावे	158	10	स्तुहृतीश्चगा	107	12
सर्वाङ्ग सुयुक्तो	23	3	स्तेनः प्रकीर्ण	90	23
सर्वेभ्यो वदेभ्यो	4	19	स्तनोऽभिशस्तो	118	7
सर्वेषाञ्च शिल्पा	69	7	स्तेय कृत्वा	91	13
सर्वेषामनूत्सर्गो	176	5	स्तेयमाभिशस्त्यं	77	16
सर्वेषामुपनयन	176	3	स्त्रियो तुभर्तृव्यातिक्रमे	99	17
सर्वेषु च शब्दकर्मसु	39	19	स्त्रीणो चैवम्	93	3
सर्वेषु वृत्तेषु	167	1	स्त्रीणां प्रत्याचक्षणाणा	13	13
सर्वेष्वराजस्त्रा	187	19	स्त्रीभिर्यावदर्थसम्भाषी	12	22
सर्वेष्वेवापरपक्ष	163	23	स्त्रीभ्यस्सर्ववर्णेभ्य	198	26

सूचीपत्रम् ।

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
स्त्रावानमेव	116	24	स्वर्गमायुश्चेप्सन्	21	18
स्त्रापु चनेषां	87	9	स्वा तु छायां	105	25
स्थानामन*	127	6	स्वाध्यायधर्म	21	2
स्थालीपाकानुद्देश्या	173	1	स्वैरिकर्मसु च	30	9
ज्ञातस्तु काले	80	17	„	41	22
ज्ञेद्वृत्ति	164	24	ह		
स्फोटस्थानि च	174	21	हविरुच्छिष्टमेव	15	17
स्मृतिश्च	162	24	हस्तेन चाकारणात्	107	6
स्यात्तु कर्मावयवेन	186	19	हारिणर्मण्येय वा	11	21
स्वकर्म ब्राह्मणस्य	139	14	हारिद्र वैश्यस्य	11	20
स्वधर्मयुक्त	130	3	हिंसाथेनासिना	60	17
स्वपन्नैर्भिनिर्मुक्तौ	147	10	हिनकारी	9	25
स्वपन्नभ्युदितौ	147	15	हित्वा व्रजमादिन	195	17
स्वप्नश्च वज्रयेन्	17	23	हुताया वा वपाया	69	22
स्वप्न वा पापक	147	22	हृष्टो दर्पति	48	20
स्वप्नपर्यान्त	36	5	हेमन्ताशिशिरयो	95	19
स्वप्ने क्षत्रधौ	60	4	हीमान्	12	27
स्वयमप्यवृत्तौ	67	19			

उज्ज्वलासंहितापदसम्बन्धसूत्रस्य शोधनपत्रिका—

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	१९	वियम	निदम
२	७	भणो	गुणो
५	७	सम्भवे	सम्भवे
१०	७	स्वप्स्यात्	स्वप्यात्
११	८	क्त्रर	क्त्रैः
१५	१७	यान	यान
२१	२३	ड	ऊ
२२	२५	एतत्कु	एतत्कु
२२	२६	पीड	पीडय
३९	२४	शूक्त	शुक्त
३९	२५	शूक्त	शुक्त
५२	१७	गपि	मपि
५२	१९	पुरो	पुरे
५६	२०	गात्	गां
५७	९	यमेत्	धमेत्
५९	३	णीत्युप	ण्युप
६०	१६	मिदत्	मिद
६०	२२	निर्देश	निर्दश
६०	२४	निर्देश	निर्दश
६२	२४	शूक्त	शुक्त
६४	६	शूक्त	शुक्तं
६४	२६	कीलल	कीलाल
६४	२६	कीलल	कीलाल
६८	१८	निर्वेषे	निर्वेष
६९	२२	यावपा	यावावपा
८०	२	काशे उदकमिति	काशे क्षीरममुष्मिन्नवकाशे उदकमिति

* अस्मिन्पुटे विद्यमानास्सर्वे शूक्तशब्दाः शुक्त इत्येव पठनीयाः

उज्ज्वलासहितापस्तम्बधर्मसूत्रस्य शोधनपत्रिका ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
९४	१०	श्यायात्	श्र्यायात्
९५	१९	चोदक	रुदक
९६	७	त्पा	न्पा
१००	१	वेदसा	वेदस्या
१०१	२४	शीता	शिन
१०३	२	ण्यवहार	व्यवहार
१०७	२७	स्तम्भ	स्तम्भा
११६	१०	वगा	वमा
११७	९७	यक्त	गुक्त
११८	७	हान	हीन
१२७	१४	मद्गुमलि	मद्गुलि
१३१	१८	दिकमि	दिकमि
१३२	७	नियिन	निर्याना
१४०	२७	धान	धान
१४३	२६	ननि	नमि
१४९	२४	भगि	मगि
१५०	१९	व्यभ	विभ
१५२	२१	व्यभ	विभ
१५५	३	जय	चय
१५६	१७	व्यन्	व्यम्
१६०	११	माद्य	मात्पुरुषाद्य
१६१	२०	भर्ता	हर्ता
१६०	२१	भर्ता	हर्ता
१६५	१३	बलेम	वलेम
१७१	१४	निवेद	ह्विवेद
१७२	७	प्रशानतः	प्रशगुस्त
१७२	९	प्रशान	प्रशास्त
१७२	१३	शक्य	शक्य
१७४	२०	अन्या	अन्या
१७४	२३	व्येष	व्येष

॥ आपस्तम्बीयधर्मसूत्राणि ॥

॥ प्रथमप्रश्नप्रारम्भः ॥

ॐ अथातः सामयाचारिकन्धर्मान्व्याख्यास्यामः ॥१॥
धर्मज्ञसमयः प्रमाणम् ॥२॥ वेदाश्च ॥३॥ चत्वारोवर्णाब्रा-
ह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः ॥४॥ तेषाम्पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रे-
यान् ॥५॥ अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपायनं वेदाध्ययन-
मग्नयाधेयं फलवन्ति च कर्माणि ॥६॥ शुश्रूषा शूद्रस्येतरे-
षां वर्णानाम् ॥७॥ पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन्वर्णे निश्च्रेयसं भूयः
॥८॥ उपनयनं विद्यार्थन्य श्रुतितः संस्कारः ॥९॥ सर्वे-
भ्यो वै वेदेभ्यस्सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मणम् ॥१०॥
तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते यश्चावि-
द्विनेति हि ब्राह्मणम् ॥११॥ तस्मिन्नगिजनविद्यासमुदेतं
समाहितं संस्कर्तारमीप्सेत् ॥१२॥ तस्मिँश्चैव विद्याकर्मा-
न्तमविप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः ॥१३॥ यस्माद्धर्मानाचिनोति
त आचार्यः ॥१४॥ तस्मै न द्रुह्येत्कदाचन ॥१५॥ स हि
विद्यातस्तं जनयति ॥१६॥ तच्छ्रेष्ठं जन्म ॥१७॥ शरीरमे-

व मातापितरौ जनयतः ॥१८॥ वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत
 ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यं गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणं गर्भेकादशे-
 पुराजन्यं गर्भेद्वादशेषु वैश्यम् ॥१९॥ अथ काम्यानि ॥२०॥
 मसमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टम आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं
 दशमेऽन्नाद्यकाममेकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाम-
 मम् ॥२१॥ आ षोडशाद्राह्मणस्यानात्यय आ द्वाविंशा-
 त्सत्रियस्या चतुर्विंशाद्वैश्यस्य ॥२२॥ यथा व्रतेषु ममर्थ-
 मस्याद्यानि वक्ष्यामः ॥२३॥ अतिक्रान्ते मावित्र्याः काल
 ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेत् ॥२४॥ अथोपनयनम् ॥२५॥
 ततस्मंवत्सरमुदकोपस्पर्शनम् ॥२६॥ अथाध्याप्यः ॥२७॥
 अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्यातां ते ब्रह्महमं-
 स्तुताः ॥२८॥ तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च
 वर्जयेत् ॥२८॥ तेषामिच्छतः प्रायश्चित्तम् ॥३०॥ यथा प्र-
 थमोऽतिक्रम ऋतुरेवं संवत्सरः ॥३१॥ अथोपनयनम् ॥३२॥
 तत उदकोपस्पर्शनम् ॥३३॥

॥ इति प्रथमा व्याख्येया प्र० प० (ख० १) ॥

अतिपूरुषं मुख्याय संवत्सरान्यावन्तोऽनुपेताः स्युः ॥१॥
 मसभिः पावमानाभिर्यदन्ति यच्च दूरक इत्येताभिर्यजु-
 ष्ववित्रेण सामपवित्रेणाङ्गिरमेनेति ॥२॥ अपि वा व्याह-
 तिभिरेव ॥३॥ अथाध्याप्यः ॥४॥ अथ यस्य प्रपितामहा-

दि नानुस्मर्यत उपनयनं ते श्मशानसंस्तुताः ॥५॥ तेषाम
भ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत्तेषामिच्छतां प्रा-
यश्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं
तत उदकोपस्पर्शनं पावमान्यादिभिः ॥६॥ अथ गृहमेधो-
पदेशनम् ॥७॥ नाध्यापनम् ॥७॥ ततो यो निवर्तते तस्य
संस्कारे यथा प्रथमेऽतिक्रमे ॥९॥ तत ऊर्द्धं प्रकृतिवत् ॥१०॥
उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्मचारिवामः ॥११॥ अष्टाचत्वारिं-
शद्वर्षाणि ॥१२॥ पादूनम ॥१३॥ अर्धेन ॥१४॥ विभिर्वा
॥१५॥ द्वादशावगर्भ्यम् ॥१६॥ न ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य
परोपवासोऽस्ति ॥१७॥ अथ ब्रह्मचर्यविधिः ॥१८॥ अचा-
र्याधीनस्स्यादन्यत्र पतनीयेभ्यः ॥१९॥ हितकारी गुरोर-
प्रतिलोमयन्वाचा ॥२०॥ अधामनशायी ॥२१॥ नानुदेश्यं
भुञ्जीत ॥२२॥ तथा क्षारलवणमधुमांमानि ॥२३॥ अदिवा-
स्वप्नी ॥२४॥ अगन्धमेवी ॥२५॥ मैथुनं न चरेत् ॥२६॥
उत्तमन्नश्लाघः ॥२७॥ अङ्गानि न प्रक्षालयीत ॥२८॥ प्र-
क्षालयीत त्वशुचिलिप्तानि गुरोर्गमन्दर्शने ॥२९॥ नाप्सु
श्लाघमानः स्नायाद्यदि स्नानायाद्दण्डवत्प्लवेत् ॥३०॥
जटिलः ॥३१॥ शिखाजटो वा वापयेदितरात् ॥३२॥ मौ-
ञ्जी मेखला त्रिवृद्ब्राह्मणस्य शक्तिविषये दक्षिणावृत्तानाम्
॥३३॥ ज्या राजन्यस्य ॥३४॥ मौञ्जी वायोमिश्रा ॥३६॥

आवीसूतं वैश्यस्य ॥३६॥ सौरी तामली. वेत्येके ॥३७॥
 पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैयग्रोधः स्कन्धजोऽवाङ्गो
 राजन्यस्यं बादर औदुम्बरो वा वैश्यस्य वाक्षो दण्ड इ-
 त्यवर्णसंयोगेनैक उपदिशन्ति ॥३८॥ वासः ॥३९॥ शा-
 नीक्षौमाजिनानि ॥४०॥ काषायं चैके वस्त्रमुपदिश-
 न्ति ॥४१॥

॥ इति द्वितीया खण्डिका (प्र० १ प० १ ख० २) ॥

माञ्जिष्ठं राजन्यस्य ॥१॥ हारिद्रं वैश्यस्य ॥२॥ हारिणमैणे-
 यं वा कृष्णं ब्राह्मणस्य ॥३॥ कृष्णं चेदनुपास्तीर्णासनशा-
 यी स्यात् ॥४॥ रौखं राजन्यस्य ॥५॥ वस्त्राजिनं वैश्यस्य
 ॥६॥ आत्रिकं सार्ववर्णिकम् ॥७॥ कम्बलश्च ॥८॥ ब्रह्मवृ-
 द्धिमिच्छन्नजिनान्येव वमीत क्षत्रवृद्धिमिच्छन् वस्त्रा-
 ण्येवोभयवृद्धिमिच्छन्नुभयमिति हि ब्राह्मणम् ॥९॥ अ-
 जिनं त्वेवोत्तरं धारयेत् ॥१०॥ अनृत्तदर्शी ॥११॥ सभाः
 समाजांश्चागन्ता ॥१२॥ अजनवादशीलः ॥१३॥ रह-
 शशीलः ॥१४॥ गुरोरुदाचारेष्वकर्ता स्वैरिक्माणि ॥१५॥
 स्त्रीभिर्यावदर्थसम्भाषी ॥१६॥ मृदुः ॥१७॥ शान्तः ॥
 १८॥ दान्तः ॥१९॥ क्रीमान् ॥२०॥ दृढवृत्तिः ॥२१॥ अ-
 ग्लोऽस्तुः ॥२२॥ अक्रोधनः ॥२३॥ अनसूयुः ॥२४॥ सर्व
 लाभमाहरन् गुस्वे सायम्प्रातरमत्रेण भिक्षाचर्यञ्चरोद्भिक्ष-

मृणोऽन्यत्रापपात्रेभ्योऽभिश्नस्ताच्च ॥ २५ ॥ स्त्रीणां प्र-
त्याचक्षाणानां समाहितो ब्रह्मचारीष्टं दत्तं हुतं प्रजां पशून्
बृह्मवर्चसमन्नाद्यं वृङ्क्ते । तस्मादुद्वै ब्रह्मचास्मिद्धं चर-
न्तं न प्रत्याचक्षीतापि ह्येषेवंविध एव व्रतः स्यादिति हि ब्रा-
ह्मणम् ॥ २६ ॥ नानुमानेन भैक्षमुच्छिष्टं दृष्टश्रुताभ्यां तु ॥
२७ ॥ भवत्पूर्वया ब्राह्मणो भिक्षेत ॥ २८ ॥ भवन्मध्यया रा-
जन्यः ॥ २९ ॥ भवदन्त्यया वैश्यः ॥ ३० ॥ तत्समाहत्योपनि-
धायाचार्याय प्रवूयात् ॥ ३१ ॥ तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ ३२ ॥
विप्रवासे गुरोराचार्यकुलाय ॥ ३३ ॥ तैर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽ-
पि श्रोत्रियेभ्यः ॥ ३४ ॥ नात्मप्रयोजनश्चेत् ॥ ३५ ॥ भु-
क्त्वा स्वयममत्रं प्रक्षालयीत् ॥ ३६ ॥ न चोच्छिष्टं कुर्यात् ॥
३७ ॥ अशक्तौ भूमौ निखनेत् ॥ ३८ ॥ अप्सु वा श्रवेशयेत्
॥ ३९ ॥ आर्याय वा पर्यवदध्यात् ॥ ४० ॥ अन्तर्धिने वा शू-
द्राय ॥ ४१ ॥ प्रोषितो भैक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीत ॥ ४२ ॥ भैक्षं
हविषी संस्तुतं तत्राचार्यो देवतार्थे ॥ ४३ ॥ आहवनीया-
र्थे च ॥ ४४ ॥ तं भोजयित्वा ॥ ४५ ॥

॥ इति तृतीया खण्डिका (प्र० १ प० १ ख० ३.) ॥

यदुच्छिष्टं प्राश्नाति ॥ १ ॥ हविरुच्छिष्टमेव तत् ॥ २ ॥ य-
दन्यानि द्रव्याणि यथालाभमुपहरति दक्षिणा एव ताः ॥
३ ॥ स एष ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यप्रततः ॥ ४ ॥ न चास्मै

श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं दद्यात् ॥५॥ यथा क्षारलवणम-
 धुमांसादीनि ॥६॥ एतेनान्ये नियमा व्याख्याताः ॥७॥
 श्रुतिर्हि बलीयस्यानुमानिकादाचारात् ॥८॥ दृश्यते चा-
 पि प्रवृत्तिकारणम् ॥९॥ प्रीतिर्ह्युपलभ्यते ॥१०॥ पितुर्ज्येष्ठ-
 स्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम् ॥११॥ धर्मविप्रतिपत्ताव-
 भोज्यम् ॥१२॥ सायंप्रातरुदकुम्भमाहरेत् ॥१३॥ सदार-
 ण्यादेधानाहृत्याधो निदध्यात् ॥१४॥ नास्तमिते समि-
 द्धारो गच्छेत् ॥१५॥ अग्निमिद्ध्वा परिसमूह्य समिध
 अदध्यात्सायं प्रातर्यथोपदेशम् ॥१६॥ सायमेवाग्निपूजे-
 त्येके ॥१७॥ समिद्धमग्निं पाणिना परिसमूहेन समूह-
 न्या ॥१८॥ प्राक्तु याथाकामी ॥१९॥ नाग्न्युदकशे-
 षेण वृधां कर्माणि कुर्वीताचामेद्वा ॥२०॥ पाणिसंक्षु-
 ब्धेनोदकेनैकपाण्यावर्जितेन च नाचामेत् ॥२१॥ स्व-
 प्रं च वर्जयेत् ॥२२॥ अथाहरहराचार्यं गोपायेद्धर्मार्थ-
 युक्तैः कर्मभिः ॥२३॥ स गुप्त्वा संविशन्ब्रूयाद्धर्मगोपा-
 यमाज्जुगुपमहमिति ॥२४॥ प्रमादादाचार्यस्य बुद्धिपूर्व-
 वा नियमातिक्रमं गृह्णमि बोधयेत् ॥२५॥ अनिवृत्तौ स्व-
 यं कर्माण्यारभेत् ॥२६॥ निवर्तयेद्वा ॥२७॥ अथ यः पूर्वो-
 त्थार्या जघन्यसंवेशी तमाहुर्न स्वपितीति ॥२८॥ स य ए-
 वं प्राणिहितात्मा ब्रह्मचार्यत्रैवास्य सर्वाणि कर्माणि फल-

न्यवाप्तानि भवन्ति यान्यपि गृहमेधे ॥२९॥

(इति तुरीया खण्डिका) (प्र० १ प० १ख० ४)

इति चापस्तम्बवर्मसूत्रेषु प्रथम प्रश्ने प्रथम पटलः ॥१॥

नियमेषु तपश्शब्दः ॥१॥ तदतिक्रमे विद्याकर्म निःस्र-
ति ब्रह्म सहापत्यादेतस्मात् ॥२॥ कर्तृपत्यमनायुष्यञ्च ॥
२॥ तस्मादृषयोऽवरेषु न जायन्ते नियमातिक्रमात् ॥४॥
श्रुतर्षयस्तु भवन्ति केचित्कर्मफलशेषेण पुनस्सम्भवे ॥५॥
यथा श्वेतकेतुः ॥६॥ यत्किञ्च समाहितोऽब्रह्म प्याचार्यादु-
पयुङ्क्ते ब्रह्मवदेव तस्मिन् फलं भवति ॥७॥ अथो यत्कि-
ञ्च मनसा वाचा चक्षुषा वा सङ्कल्पयन्ध्यायत्याहाभिवि-
पश्यति वा तथैव तद्भवतीत्युपादिशन्ति ॥८॥ गुरुप्रसाद-
नीयानि कर्माणि स्वस्त्ययनमध्ययनसंवृत्तिः ॥९॥ इत्यतो-
ऽन्यानि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणः कर्माणि ॥१०॥ स्वाध्या-
यधृग्धर्मरुचिस्तपस्व्यूजुर्मृदुः सिध्यति ब्रह्मचारी ॥
११॥ सदा महान्तमपरात्रमुत्थाय गुरोस्तिष्ठन्प्रातरभि-
वादमभिवादयीतासावहम्भो इति ॥१२॥ संमानग्रामे
च वसतामन्येषामपि वृद्धतराणां प्राक्प्रातराशात् ॥१३॥
प्रोष्य च समागमे ॥१४॥ स्वर्गमायुश्चेप्सन् ॥१५॥ दक्षिणं
बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयीतोरस्समं रा-
जन्यो मध्यमसमं वैश्यो नीचैश्शूद्रः ॥१६॥ प्राञ्जलि ॥
१७॥ प्लावनञ्च नाम्नोऽभिवादनप्रत्याभिवादाने च पूर्वै-

षां वर्णानाम् ॥१८॥ उदिते त्वादित्य आचार्येण समेत्योप-
सङ्ग्रहणम् ॥१९॥ सदैवाभिवादनम् ॥२०॥ उपसंग्राह्य आ-
चार्य इत्येके ॥२१॥ दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमधस्ता-
दभ्यधिमृश्य सकुष्ठिकमुपसंगृहीयात् ॥२२॥ उभाभ्या-
मेवोभावभिपीडयत उपसंग्राह्यावित्येके ॥२३॥ सर्वा-
ह्णं सुयुक्तोऽध्ययनादनन्तरोऽध्याये ॥२४॥ तथा गुरुक-
र्मसु ॥२५॥ मनसा चानध्याये ॥२६॥ आहूताध्यायी च
स्यात् ॥२६॥

(इति पञ्चमौ खण्डिका ॥ (प्र० १ प० २ ख० ५))

सदा निशायां गुरुं संवेशयेत्तस्य पादौ प्रक्षाल्य संवाह्य
॥१॥ अनुज्ञातस्मंविशेत् ॥२॥ न चेनमभिप्रसारयात् ॥३॥
न खट्वायां सतोऽभिप्रसारणमस्तीत्येके ॥४॥ न चास्य स-
काशे संविष्टो भाषेत् ॥५॥ अभिभाषितस्त्वासीनः प्रति-
ब्रूयात् ॥६॥ अनूत्थाय तिष्ठन्तम् ॥७॥ गच्छन्तमनुग-
च्छेत् ॥८॥ धावन्तमनुधावेत् ॥९॥ न सोपानद्वेष्टित-
शिरा अवहितपाणिर्वासीदेत् ॥१०॥ अध्वापन्नस्तु क-
र्मयुक्तो वासीदेत् ॥११॥ न चेदुपसीदेत् ॥१२॥ देवमि-
वाचार्यमुपासीताविकथयन्नविमना वाचं शुश्रूषमाणोऽ-
स्य ॥१२॥ अनुपस्थकृतः ॥१४॥ अनुवाति वाते वीतः
॥१५॥ अप्रतिष्टब्धः पाणिना ॥१६॥ अनपाश्रितोऽन्य-

त्र ॥१७॥ यज्ञोपवीती द्विवस्त्रः ॥१८॥ अधोनिवीत-
स्त्वेकवस्त्रः ॥१९॥ अभिमुखोऽनभिमुखम् ॥२०॥ अना-
सन्नोऽनतिदूरे च ॥२१॥ यावदासीनो बाहुभ्यां प्राप्नु-
यात् ॥२२॥ अप्रतिवातम् ॥२३॥ एकाध्यायी दक्षिणं
बाहुं प्रत्युपसीदेत् ॥२४॥ यथावकाशं बहवः ॥२५॥
तिष्ठति च नासीतानासनयोगविहिते ॥२६॥ आसीने
च न संविशेत् ॥२७॥ चेष्टति च चिकीर्षस्तच्छक्तिवि-
षये ॥२८॥ न चास्य सकांशेऽन्वक्स्थानिन उपसंगृही-
यात् ॥२९॥ गोत्रेण वा कीर्तयेत् ॥३०॥ न चैनं प्रत्युत्ति-
ष्ठेदनूत्तिष्ठेद्रापि चेत्तस्य गुरुस्स्यात् ॥३१॥ देशात्वासनाच्च
संसर्पेत् ॥३२॥ नाम्ना तदन्तेवासिनं गुरुमप्यात्मन इ-
त्येके ॥३३॥ यस्मिंस्त्वंनाचार्यसम्बन्धाद्गौरवं वृत्तिस्त-
स्मिन्नन्वक्स्थानीयेऽप्याचार्यस्य ॥३४॥ भुक्त्वा चास्य
सकांशे नानूत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥३५॥ आचामेद्रा
॥३६॥ किं कर्वाणीत्यामन्त्र्य ॥३७॥

-॥ इति षष्ठी खण्डिका (प्र० १ प० २ ख० ६.) ॥

उत्तिष्ठेत्तूष्णीं वा ॥१॥ नापपर्यावर्तेत गुरोः प्र-
दक्षिणीकृत्यापेयात् ॥२॥ न प्रेक्षेत नम्रं स्त्रियम् ॥३॥
ओषधिवनस्पतीनामाच्छिद्य नोपजिघ्रेत् ॥४॥ उपा-
नहौ छत्वं ग्रानमिति वर्जयेत् ॥५॥ न स्मयेत् ॥६॥
यदि स्मयेतापिगृह्य स्मयेतेति हि ब्राह्मणम् ॥७॥ नौ-

पजिघ्रेत् स्त्रियं मुखेन ॥८॥ न हृदयेन प्रार्थयेत् ॥९॥
 नार्कारणादुपस्पृशेत् ॥१०॥ रजस्वलो रक्तदन्सत्यवा-
 दी स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥११॥ यां विद्यां कुरुते गु-
 रौ तेऽप्यस्याचार्या ये तस्यां गुरोर्वश्याः ॥१२॥ यान-
 न्यान्पश्यतोऽस्योपसंगृह्णीयात्तदात्मे त उपसंग्राह्याः
 ॥१३॥ गुरुसमवाये भिक्षांयामुत्पन्नायां यमनुबद्धंस्तदधी-
 ना भिक्षा ॥१४॥ समावृत्तो मात्रे दद्यात् ॥१५॥ मांता
 भर्तारं गमयेत् ॥१६॥ भर्ता गुरुम् ॥१७॥ धर्मकृत्येषु
 वोपयोजयेत् ॥१८॥ कृत्वा विद्यां यावतीं वेदद्रक्षिणा-
 माहरेद्धर्मतो यथाशक्ति ॥१९॥ विषमगते त्वाचार्य
 उग्रतः शूद्रतो वाहरेत् ॥ २० ॥ सर्वदा शूद्रत उग्रतो
 वाचार्यस्याहरणं धर्म्यमित्येके ॥ २१ ॥ दत्त्वा च ना-
 नुकथयेत् ॥ २२ ॥ कृत्वा च नानुस्मरेत् ॥ २३ ॥ आ-
 त्मप्रशंसां परगर्हामिति च वर्जयेत् ॥ २४ ॥ प्रेषितस्त-
 दैव प्रतिपद्येत ॥ २५ ॥ शांस्तुश्चानागमादृत्तिरन्यत्र ॥ २६ ॥
 अन्यत्रोपसंग्रहणादुच्छिष्टाशनाच्चाचार्यवदाचार्यदारे वृ-
 त्तिः ॥ २७ ॥ तथा समादिष्टेऽध्यापयति ॥ २८ ॥ वृद्धं-
 तरे च सब्रह्मचारिणि ॥ २९ ॥ उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्य-
 वदाचार्यपुत्रे वृत्तिः ॥ ३० ॥ समावृत्तस्याप्येतदेव सा-
 मयाचारिकमेतेषु ॥ ३१ ॥

यथा ब्रह्मचारिणो वृत्तम् ॥ १ ॥ माल्यालिप्तमुख
उपलिप्तकेशश्मश्रुरक्तोऽभ्यक्तो वेष्टित्युपवेष्टिती का-
ञ्चुक्युपानही पादुकी ॥ २ ॥ उदाचारेषु चास्यैतानि न
कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ३ ॥ स्वैरिकर्मसु च ॥ ४ ॥ यथा दन्तप्र-
क्षालनोत्सादनावलेखनानीति ॥ ५ ॥ तद्व्याणां च न
कथयेदात्मसंयोगेनाचार्यः ॥ ६ ॥ स्नातस्तु काले यथा
विध्यभिहृतमाहूतोऽभ्येतो वा न प्रतिसंहरेदित्येके ॥ ७ ॥
उच्चैस्तरां नासीत् ॥ ८ ॥ तथा बहुपादे ॥ ९ ॥ सर्वतः प्र-
तिष्ठिते ॥ १० ॥ शय्यासर्ने चाचरिते नाविशेत् ॥ ११ ॥
यानमुक्तोऽध्वन्यन्वारोहेत् ॥ १२ ॥ सभानिकषकट-
स्वस्तरांश्च ॥ १३ ॥ नानभिभाषितो गुरुमभिभाषेत प्रि-
यादन्यत् ॥ १४ ॥ व्युपतोदव्युपजापव्यभिहासोदामन्त्र-
पनामधेयग्रहणप्रेषणानीति गुरोर्वर्जयेत् ॥ १५ ॥ आ-
पद्यर्थं ज्ञापयेत् ॥ १६ ॥ सहवसन्सायं प्रातरनाहूतो गु-
हं दर्शनार्थो गच्छेत् ॥ १७ ॥ विप्रोष्य च तदहरेव प्र-
श्येत् ॥ १८ ॥ आचार्यप्राचार्यसन्निपाते प्राचार्यायोपसं-
गृह्योपसञ्जिघृक्षेदाचार्यम् ॥ १९ ॥ प्रतिषेधेदितरः ॥ २० ॥
लुप्यते पूजा चास्य संकाशे ॥ २१ ॥ मुहूर्त्वाचार्यकुलं
दर्शनार्थो गच्छेद्यथाशक्यधिहस्त्यमादायापि दन्तप्र-
क्षालनानीति ॥ २२ ॥ मातरं पितरमाचार्यमग्नींश्च गृहा-
णि च रिक्तपाणिर्नोपगच्छेद्वाजानं चेन्न श्रुतमिति ॥ २३ ॥

तस्मिन्गुरोर्वृत्तिः ॥ २४ ॥ पुत्रमिवैनमनुकांक्षन् सवेधमे-
 ध्वनपच्छादयमानः सुयुक्तो विद्यां ग्राहयेत् ॥ २५ ॥
 न चैनमध्ययनविघ्नेनात्मार्थेषूपरुन्ध्यादनापत्सु ॥ २६ ॥
 अन्तेवास्यनन्तेवामी भवति विनिहितात्मा गुरावनै-
 पुणमापद्यमानः ॥ २७ ॥ आचार्योऽप्यनाचार्यो भव-
 ति श्रुतात्परिहरमाणः ॥ २८ ॥ अपराधेषु चैनं सततमु-
 पालभेत् ॥ २९ ॥ अभित्राम उपवास उदकोपस्पर्शन-
 मदर्शनमिति दण्डा यथामात्रमानिवृत्तेः ॥ ३० ॥ निवृ-
 त्तं चरितब्रह्मचर्यमन्येभ्यो धर्मेभ्योऽनन्तरो भवेत्यतिसृ-
 जेत् ॥ ३१ ॥

(इति अष्टमी ग्वण्डिका) (प्र० १ प० २ ख० ८)

इति आपस्तम्बव्रतमृत्तप प्रथमप्रश्न द्वितीय पटलः ॥ २ ॥

श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं
 प्रदोषे नाधीयीत ॥ १ ॥ तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां
 वा विरमेत् ॥ २ ॥ अर्धपञ्चमांश्चतुरो मासानित्येके ॥
 ३ ॥ निगमेष्वध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥ आनडुहेन वा
 शकृत्पिण्डेनोपालिभेऽधीयीत ॥ ५ ॥ श्मशाने मर्वतश्श-
 म्याप्रामात् ॥ ६ ॥ ग्रामेणाध्यवसिते क्षेत्रेण वा नान-
 ध्यायः ॥ ७ ॥ ज्ञायमाने तु तस्मिन्नेव देशे नाधी-
 यीत ॥ ८ ॥ श्मशानवच्छूद्रपतितौ ॥ ९ ॥ समानागार
 इत्येकं ॥ १० ॥ शूद्रायान्तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवानाध्या-

यः ॥११॥ तथान्यस्यां स्त्रियां वर्णव्यतिक्रान्तायां मै
थुने ॥१२॥ ब्रह्माध्येष्यमाणो मलवद्वाससेच्छन् सम्भा
षितुं ब्राह्मणेन सम्भाष्य तथा सम्भाषेत सम्भाष्य तु
ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याधीयीत एवं तस्याः प्रजानिश्रे-
यसम् ॥१३॥ अन्तश्शवम् ॥१४॥ अन्तश्चाण्डालम् ॥१५॥
अभिनिस्सृतानान्तु सीम्न्यनध्यायः ॥१६॥ सन्दर्शने
चारण्ये ॥१७॥ तदहरागतेषु च ग्रामं ब्रह्मेषु ॥१८॥
अपि सत्सु ॥१९॥ सन्धावनुस्तनिते रात्रिम् ॥२०॥ स-
र्वा रात्रिं नाधीयीत ॥२१॥ स्वप्नपर्यान्तं विद्युति ॥२२॥
उपव्युषं यावता वा कृष्णां सेहिणीमिति शम्याप्राप्ता-
द्विजानीयादेतस्मिन् काले विद्योतमाने सप्रदोषमहर-
नध्यायः ॥२३॥ दद्वेऽपररात्रे स्तनयित्नुना ॥२४॥ ऊ-
र्ध्वमर्धरात्रादित्येके ॥२५॥ गवां चावरोधे ॥२६॥ व-
ध्यानाञ्च यावता हन्यन्ते ॥२७॥ पृष्ठारूढः पशूनां
नाधीयीत ॥२८॥ अहोरात्रावमावास्यासु ॥२९॥

(इति नवमी खण्डिका ॥ (प्र०-१ प० ३ ख० ९)

चातुर्मासीषु च ॥१॥ वैरमणे गुरुष्वष्टांक्य औ-
पाकरण इति त्र्यहाः ॥२॥ तथा सम्बन्धेषु ज्ञातिषु ॥३॥
मातरि पितर्याचार्य इति द्वादशाहाः ॥४॥ तेषु चोद-
कोपस्पर्शनं तावन्तं कालम् ॥५॥ अनुभाविनाञ्च परि-
वापनम् ॥६॥ न समावृत्ता वपेरन्नन्यत्र विहारादित्येके

॥७॥ अथापि ब्राह्मणम् । रिक्तो वा एषोऽनपिहितोऽयं
मुण्डस्तस्यैतदपिधानं यच्छिखेति ॥८॥ सत्रेषु तु व-
चनाद्वपनं शिखायाः ॥९॥ आचार्ये त्रीनहोरात्रानि-
त्येके ॥१०॥ श्रोत्रियसंस्थायामुपरिसंवत्सरायामेकाम् ॥
॥११॥ सब्रह्मचारिणीत्येके ॥१२॥ श्रोत्रियाभ्यागमेऽ-
धिजिगांसमानोऽधीयानो वा नुज्ञाप्याधीयीत ॥१३॥
अध्यायेद्वा ॥१४॥ गुरुसन्निधौ चाधीहि भो इत्यु-
क्त्वाधीयीत ॥१५॥ अध्यापयेद्वा ॥१६॥ उभयत उप-
संग्रहणमधिजिगांसमानस्याधीत्य च ॥१७॥ अधीया-
नेषु वा यत्रान्यो व्यपेक्ष्यदेतमेव शब्दमुत्सृज्याधीयी-
त ॥१८॥ श्वगर्दभनादाः सलावृक्येकंसृकोलूकशब्दा-
स्सर्वे वादितशब्दा रोदनगीतसामशब्दाश्च ॥१९॥ शा-
खान्तरे च साम्नामनध्यायः ॥२०॥ सर्वेषु च शब्दक-
र्मसु यत्र संसृज्येरन् ॥२१॥ छर्दयित्वा स्वप्नान्तम् ॥
२२॥ सर्पिर्वा प्राश्य ॥२३॥ पूतिगन्धः ॥२४॥ शुक्तं
चात्मसंयुक्तम् ॥२५॥ प्रदोषे च भुक्त्वा नाधीयीत ॥
२६॥ प्रोदकयोश्च पाण्योः ॥२७॥ प्रेतसंकलप्तं चान्नं
भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः ॥२८॥ आच विपाकात् ॥
२९॥ अश्राद्धेन तु पर्यवदध्यात् ॥३०॥

(इति दशमी खण्डिका) (प्र० १ प० ३ ख० १०)

काण्डोपाकरणे चामातृकस्य ॥१॥ काण्डसमा-

पने चापितृकस्य ॥२॥ मनुष्यप्रकृतीनां च देवानां
 यज्ञे भुक्त्वेत्येके ॥३॥ पर्युषितैस्तण्डुलैराममांसेन च
 नानध्यायः ॥४॥ तथौषधिवनस्पतिमूलफलैः ॥५॥
 यत्काण्डमुपाकुर्वीत तस्य चानुवाक्यं कुर्वीत न तत्तदह-
 रधीयीत ॥६॥ उपाकरणसमापनयोश्च पारायणस्य ता
 विद्याम् ॥७॥ वायुर्घोषवान्भूमौ तृणसंवाहो वर्षति वा
 यत्र धाराः प्रवहेत् ॥८॥ ग्रामारण्ययोश्च सन्धौ मर्हा-
 पथे च विप्रोष्य च समध्ययनं तदहः ॥९॥ स्वरिकर्मसु
 च ॥१०॥ यथा दन्तप्रक्षालनोत्सादनानुलेखनानीति
 ॥११॥ तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा ॥१२॥ स-
 न्ध्योः ॥१३॥ तथा वृक्षमारूढोऽसु चावगाढो नक्तं चा
 प्रावृते ॥१४॥ दिवा च पिहिते ॥१५॥ अविहितमनु-
 वाकाध्ययनमाषाढवासन्तिकयोः ॥१६॥ नित्यप्रश्नस्य
 चाविधिना ॥१७॥ तस्य विधिः ॥१८॥ अकृतप्रात-
 राशु उदकान्तं गत्वा प्रयतश्शुचौ देशेऽधीयीत यथा
 ध्यायमुत्सृजन्वाचा ॥१९॥ मनसाचानध्याये ॥२०॥
 विद्युति चाभ्यग्रायां स्तनयितावप्रायत्येप्रेतान्ने नीहारे च
 मानसं परिचक्षते ॥२१॥ श्राद्धभोजन एवैके ॥२२॥ वि-
 द्युस्तनयितुर्वृष्टिश्चापत्तौ सन्निपतेयुस्त्र्यहमनध्यायः
 ॥२३॥ यावद्भूमिर्युदकेत्येके ॥२४॥ एकेन द्वाभ्यां वै-
 तेषामाकालम् ॥२५॥ सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणे भूमिचले-

ऽपस्वान् उल्कायमग्न्युत्पाते च सर्वासां विद्यानां
 सार्वकालिकमाकालम् ॥ २६ ॥ अभ्रं चापत्तौ सूर्या-
 चन्द्रमसोः परिवेष इन्द्रधनुः प्रति सूर्यमत्स्यश्च वा
 ते पूतिगन्धे नीहारे च सर्वेष्वेतेषु तावत्कालम् ॥ २७ ॥
 मुहूर्तं विरते वाते ॥ २८ ॥ सलावृक्यामेकसृकइति
 स्वप्नपर्यन्तम् ॥ २९ ॥ नक्तं चारण्येऽनग्नावहिरण्ये
 वां ॥ ३० ॥ अननूक्तं चापत्तौ छन्दसो नाधी-
 यीत ॥ ३१ ॥ प्रदोषे च ॥ ३२ ॥ सार्वकालिकमाम्ना
 तम् ॥ ३३ ॥ यथोक्तमन्यदतः परिपत्सु ॥ ३४ ॥

(इति एकादशी खण्डिका) प्र० १ प० ३ ख० ११ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

तपःस्वाध्याय इति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ तत्र श्रू-
 यते—स यदि तिष्ठन्नासीनः शयानो वा स्वाध्यायम-
 धीते तप एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्याय इति ॥ २ ॥
 अथापि वाजसनेयिब्राह्मणम् । ब्रह्मयज्ञो ह वा एष यत्स्वा-
 ध्यायस्तस्यैते वषट्कारा यत्स्तनयति यद्विद्योतते यदव-
 स्फूर्जति यद्वातो वायति तस्मात्स्तनयति विद्योतमां-
 नेऽवस्फूर्जति वाते वा वायत्यधीर्यतैव वषट्काराणाम-
 च्छमवट्कारायेति ॥ ३ ॥ तस्य शाखान्तरे वाक्यसमा-
 प्तिः ॥ ४ ॥ अथ यदि वा वातो वायात्स्तनयेद्वा विद्यो-
 तेत वावस्फूर्जेद्वैकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा समभिव्याह-

रेद्वर्भुवस्सुवस्सत्यं तपः श्रद्धायां जुहोमीति वैतत्
 तेनो हैवास्यैतदहः स्वाध्याय उपात्तो भवति ॥५॥
 एवं सत्यार्यसमयेनाविप्रतिषिद्धम् ॥६॥ अध्यायानध्या-
 यं ह्युपदिशन्ति । तदनर्थकं स्याद्वाजसनेयिब्राह्मणं चे-
 द्वेक्षेत ॥७॥ आर्यसमयो ह्यंगृह्यमानकारणः ॥८॥ वि-
 द्यां प्रत्यनध्यायः श्रूयते न कर्मयोगे मन्त्राणाम् ॥९॥
 ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीय-
 न्ते ॥१०॥ यत्र तु प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति
 ॥११॥ तदनुवर्तमानो नरकाय राध्यति ॥१२॥ अथ ब्रा-
 ह्मणोक्ता विधयः ॥१३॥ तेषां महायज्ञा महासंवाणीति
 च संस्तुतिः ॥१४॥ अहरहर्भूतबलिर्मनुष्येभ्यो यथाश-
 क्तिदानम् ॥१५॥

॥ (इति द्वादशी खण्डिका ॥ (प्र० १ प० ४ ख० १२) ॥

देवेभ्यः स्वाहाकार आकाशात्पितृभ्यः स्वधाकार
 ओदपात्रादृषिभ्यः स्वाध्याय इति ॥१॥ पूजा वर्णज्या-
 यसां कार्या ॥२॥ वृद्धंतराणाञ्च ॥३॥ हृष्टो दर्पति दृ-
 ष्टो धर्ममतिक्रामति धर्मातिक्रमे खलु पुनर्नरकः ॥४॥
 न समावृत्ते समादेशो विद्यते ॥५॥ ओङ्कारस्स्वर्गद्वारं
 तस्माद्ब्रह्माध्येष्यमाण एतदादि प्रतिपद्येत ॥६॥ वि-
 कथां चान्यां कृत्वैवं लौकिक्या वाचा व्यावर्तते

ब्रह्म ॥७॥ यज्ञेषु चैतदादयः प्रसवाः ॥८॥ लोके
 च भूतिकर्मस्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्युर्यथा पुण्याहं
 स्वस्त्युद्धिमिति ॥९॥ नासमयेन कृच्छ्रं कुर्वीत त्रिःश्राव-
 णं त्रिस्सहवचनमिति परिहाप्य ॥१०॥ अविचिकि-
 त्सा यावद्ब्रह्म निगन्तव्यमिति हारीतः ॥११॥ न
 बृहर्वेदे गतिर्विद्यते ॥१२॥ समादिष्टमध्यापयन्तं यां-
 वदध्ययनमुपसङ्गहीयात् ॥१३॥ नित्यमर्हन्तमित्येके ॥
 १४॥ न गतिर्विद्यते ॥१५॥ वृद्धानां तु ॥१६॥ ब्र-
 ह्मणि मिथो विनियोगे न गतिर्विद्यते ॥१७॥ ब्रह्म व-
 र्धत इत्युपदिशन्ति ॥१८॥ निवेशे वृत्ते संवत्सरेसं-
 वत्सरे द्वादौ मासौ समाहित आचार्यकुले वसेद्भूयः
 श्रुतमिच्छन्निति श्वेतकेतुः ॥१९॥ एतेन ह्यहं यौ-
 गेन भूयः पूर्वस्मात्कालाच्छ्रुतमकुर्वीति ॥२०॥ त-
 च्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥२१॥ निवेशे हि वृत्ते नैयमिका-
 नि श्रूयन्ते ॥२२॥

॥ (इति त्रयोदशी खण्डिका) ॥ (प्र० १ प० ४ सू० १३) ॥

अभिहोत्रमतिथयो यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥१॥
 अध्ययनार्थेन यं चोदयेन्न चैनं प्रत्याचक्षीत ॥२॥ न
 चास्मिन् दोषं पश्येत् ॥३॥ यदृच्छायामसंवृत्तौ ग-
 तिरेव तस्मिन् ॥४॥ मातरि पितर्याचार्यवच्छुश्रूषा
 ॥५॥ समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसङ्गाह्याः ॥६॥ प्रोष्य च

समागमे ॥७॥ अस्तृषु भागिनीषु च यथापूर्वमुपसंग्रहण-
म् ॥८॥ नित्या च पूजा यथोपदेशम् ॥९॥ कृत्वि-
कृत्वशुरधितृव्यमातुलानवरवयसः प्रत्युत्थायाभिवादेत्
॥१०॥ तूष्णीं वोपसंगृहीयात् ॥११॥ दशवर्षं पौरुष-
स्यं पञ्चवर्षं तु चारणम् । त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवाद-
नमर्हति ॥१२॥ ज्ञायमाने वयोत्रिशेषे वृद्धतरायाभि-
वाद्यम् ॥१३॥ विषमगतायागुरवे नाभिवाद्यम् ॥
१४॥ अन्वारुह्य वाभिवादयीत् ॥१५॥ सर्वत्र तु प्र-
त्युत्थायाभिवादनम् ॥१६॥ अप्रयतेन नाभिवाद्यं त-
था प्रयतायाप्रयतश्च न प्रत्यभिवादेत् ॥१७॥ पति-
वयसः स्त्रियः ॥१८॥ न सोपानद्वेष्टितशिरा अवहि-
तपाणिर्वाऽभिवादयीत् ॥१९॥ सर्वनाम्ना स्त्रियो राज-
न्यवैश्यौ च ॥२०॥ न नाम्ना ॥२१॥ मातरमाचार्यदारं
चेत्येके ॥२२॥ दशवर्षश्च ब्राह्मणः शतवर्षश्च क्षत्रियः । पि-
तापुत्रौ स्म तौ विद्धि तयोस्तु ब्राह्मणः पिता ॥२३॥
कुशलमवरवयसं वयस्यं वा पृच्छेत् ॥२४॥ अनाभयं
क्षत्रियम् ॥२५॥ अनष्टं वैश्यम् ॥२६॥ आरोग्यं शूद्रम्
॥२७॥ नासम्भाष्य श्रोत्रियं व्यतिव्रजेत् ॥२८॥ अ-
रण्ये च स्त्रियम् ॥२९॥

॥ (इति चतुर्दशी खण्डिका) प्र० १. प० ४ ख० १४. ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥४॥

उपासने गुरुणां वृद्धानामतिथीनां होमे ज-
 प्यकर्मणि भोजन आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवी-
 ती स्यात् ॥१॥ भूमिगतास्वप्साचम्य प्रयतो भवति ॥
 २॥ यं वा प्रयत आचामयेत् ॥३॥ न वर्षधारास्वा-
 चामेत् ॥४॥ तथा प्रदरोदके ॥५॥ तप्ताभिश्चा-
 कारणात् ॥६॥ रिक्तपाणिर्वयस उद्यम्याप उपस्पृशेत् ॥
 ७॥ शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतः स्यात् ॥८॥ न-
 मो वा ॥९॥ नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते ॥१०॥ उत्तीर्य
 त्वाचामेत् ॥११॥ नाप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यात् ॥
 १२॥ मूढस्वस्त्रे चासंस्पृशन्नन्यानप्रयतान्प्रयतो म-
 न्येत ॥१३॥ तथोतृणकाष्ठेषु निखातेषु ॥१४॥ प्रोक्ष्य
 वांस उपयोजयेत् ॥१५॥ शुनोपहतः सचेलोऽङ्गाहे-
 त ॥१६॥ प्रक्षाल्य वा तं देशमग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्षा-
 ल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ॥१७॥ अग्निं नाप्र-
 यत आसीदेत् ॥१८॥ इषुमात्रादित्येके ॥१९॥ न
 चैनमुपधमेत् ॥२०॥ खट्वायां च नोपदध्यात् ॥२१॥
 प्रभूतैधोदके ग्रामे यत्रात्माधीनं प्रयमणं तत्र वासो
 धाम्यो ब्राह्मणस्य ॥२२॥ मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्रपुरी-
 षलेपानन्नलेपानुच्छिष्टलेपान्नेतसश्च ये लेपास्तान् प्र-
 क्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ॥२३॥

तिष्ठन्नाचामेत्प्रह्वो वा ॥१॥ आसीनस्त्रिराचामे-
 क्षृदयङ्गमाभिराद्भिः ॥२॥ विरोष्ठौ परिमृजेत् ॥३॥ द्वि-
 रित्येके ॥४॥ सकृदुपस्पृशेत् ॥५॥ द्विरित्येके ॥६॥
 दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रियाणी-
 त्युपस्पृशेत् चक्षुषी नासिके श्रोत्रे च ॥७॥ अथाप
 उपस्पृशेत् ॥८॥ भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेद्भिः
 परिमृजेत्सकृदुपस्पृशेत् ॥९॥ श्यावान्तपर्यन्तावोष्ठावु-
 पस्पृश्याचामेत् ॥१०॥ न श्मश्रुभिरुच्छिष्टो भवत्य-
 न्तरास्ये सद्भिः ॥११॥ यावन्न हस्तेनोपस्पृशति ॥१२॥
 य आस्याद्विन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्वान्धमनं वि-
 हितम् ॥१३॥ ये भूमौ न तेष्वान्धमनमित्येके ॥१४॥ स्व-
 प्रेक्षवथौ शिङ्घाणिकाश्चालम्भे लोहितस्य केशानामग्ने-
 र्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्भे महापथं च गत्वामेध्यं
 चोपस्पृश्याप्रयतं च मनुष्यं नीवीञ्च परिधायाप उप-
 स्पृशेत् ॥१५॥ आर्द्रं वा शकृदोषधीर्भूमिं वा ॥१६॥
 हिंसार्थेनासिना मांसं च्छिन्नमभोज्यम् ॥१७॥ दद्विस्-
 रूपस्य नपच्छिन्द्यात् ॥१८॥ यस्य कुले म्रियेत न तत्रा-
 निर्दशे भोक्तव्यम् ॥१९॥ तथानुत्थिताया सूतिका-
 याम् ॥२०॥ अन्तश्शवे च ॥२१॥ अप्रयतोपहतमन्न-
 मप्रयतं न त्वभोज्यम् ॥२२॥ अप्रयतेन तु शूद्रेणोप-
 हृतमभोज्यम् ॥२३॥ यस्मिंश्चान्ने केशस्स्यात् ॥२४॥

अन्यद्वा मेध्यम् ॥२५॥ अमेध्यैस्वमृष्टम् ॥२६॥ की-
टोऽमेध्यसेवी ॥२७॥ मूषिकलाङ्गं वा ॥२८॥ पदा वो-
पहतम् ॥२९॥ सिचा वा ॥३०॥ शुना वायपात्रेण वा दृ-
ष्टम् ॥३१॥ सिचा वोपहतम् ॥३२॥ दास्या वा नक्तमा-
हतम् ॥३३॥

॥ इति षोडशी खण्डिका (प्र० १ प० ५ ख० १६) ॥

भुञ्जानं वा यत्र शूद्र उपस्पृशेत् ॥१॥ अनर्ह-
द्विर्वा समानपङ्क्तौ ॥२॥ भुञ्जानेषु वा यत्रानृत्यायोच्छिष्टं
प्रयच्छेदाचामेद्रा ॥३॥ कुत्सयित्वा वा यत्रान्नं दंष्टुः ॥
४॥ मनुष्यैस्वघ्रातमन्येर्वामेध्येः ॥५॥ न नावि भु-
ञ्जीत ॥६॥ तथा प्रासादे ॥७॥ कृतभूमौ तु भुञ्जीत ॥
८॥ अनाप्रीते मृग्ये भोक्तव्यम् ॥९॥ अप्रीतं चेदभि-
दग्धे ॥१०॥ परिमृष्टं लौहं प्रयतम् ॥११॥ निर्लिखितं
दारुमयम् ॥१२॥ यथागमं यज्ञे ॥१३॥ नापणीयम्-
न्नमश्नीयात् ॥१४॥ तथा रसानाममांसमधुलवणानीति
परिहाप्य ॥१५॥ तैलसार्पिषीं तूययोजयेदुदकेऽवधाय ॥
१६॥ कृतान्नं पर्युषितमखाद्यापेयानाद्यम् ॥१७॥ शुक्तं च ॥
१८॥ फाणितपृथुकतद्भुलहरम्बभरुजसक्तुशाकमांसं-
पिष्टक्षीरविकाशैषधिवनस्पतिमूलफलवर्जम् ॥ १९ ॥
शुक्तं चापरयोगम् ॥२०॥ सर्वमद्यमपेयम् ॥२१॥ त-

थैलकं पयः ॥२२॥ उष्ट्रीक्षीरमृगीक्षीरसन्धिनीक्षीरयम-
सूक्षीराणीति ॥२३॥ धेनोश्चानिर्दशायाः ॥२४॥ तथा
कीलांलौषधीनां च ॥२५॥ कलञ्जपलण्डुयारीकाः ॥२६॥
यच्चान्यतरिचक्षते ॥ २७ ॥ क्याक्कभोज्यमिति हि ब्राह्मण-
म् ॥२८॥ एकखुरोष्ट्रगवयग्रामसूकरशरभगवाम् ॥२९॥
धेन्वनडुहोर्भक्ष्यम् ॥३०॥ मेध्यमानडुहमिति वाजस-
नेयकम् ॥ ३१ ॥ कुक्कुटो विकिराणाम् ॥३२॥
प्लवः प्रतुदाम् ॥३३॥ कव्यादो हंसभासचक्रवाकंसुप-
र्णाश्च कुञ्जक्रौञ्च वार्ध्राणसलक्ष्मणवर्जम् ॥ ३४ ॥ पञ्च-
नखानां गोधाकच्छपश्चाविदुर्द्यकवद्गशशपूतिखष-
वर्जम् ॥३५॥ अभक्ष्यश्चेदो मत्स्यानाम् ॥३६॥ सर्प-
शीर्षी मृदुरः कव्यादो ये चान्ये विकृता यथा मनुष्य-
शिरसः ॥३७॥

॥ (इति सप्तदशी खण्डिका) ॥ (प० १ प० ५ ख० १७) ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरः क्षमिश्चविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

मध्वामं मार्गं मांसं भूमिर्भूलफलानि रक्षा गव्यू-
तिर्निवेशनं युग्यघासश्चोग्रतः प्रतिग्राह्याणि ॥१॥
एतान्यपि नानन्तेवास्याहतानीति हारीतः ॥२॥ आ-
मं वां गृहीन् ॥३॥ कृतान्नस्य वा विरसस्य ॥४॥
न सुभिक्षाः स्युः ॥५॥ स्वयमप्यवृत्तौ सुवर्णं दत्त्वा
पशुं वा भुञ्जीत ॥६॥ नात्यन्तमन्ववस्येत् ॥७॥ वृ-

त्ति प्राप्य विरमेत् ॥ ८ ॥ त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियप्रभृ-
 तीनां समावृत्तेन न भोक्तव्यं प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भो-
 क्तव्यम् ॥ ९ ॥ कारणादभोज्यम् ॥ १० ॥ यत्राप्रायश्चित्-
 तं कर्मासेवते प्रायश्चित्तवति ॥ ११ ॥ चरितनिर्वेषस्य
 भोक्तव्यम् ॥ १२ ॥ सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानां
 भोक्तव्यं शूद्रवर्जमित्येके ॥ १३ ॥ तस्यापि धर्मोपनत-
 स्य ॥ १४ ॥ सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत नात्यन्तम-
 न्ववस्येद्वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ १५ ॥ सङ्घान्नमभोज्यम्
 १६ ॥ परिक्रुष्टं च ॥ १७ ॥ सर्वेषां च शिल्पाजीवानाम् ॥
 १८ ॥ ये च शस्त्रमाजीवन्ति ॥ १९ ॥ ये चाधिम् ॥
 २० ॥ भिषक् ॥ २१ ॥ वार्धुषिकः ॥ २२ ॥ दीक्षितोऽक्रौ-
 तराजकः ॥ २३ ॥ अग्नीषोमीयसंस्थायामेव ॥ २४ ॥ हु-
 तायां वा वपायां दीक्षितस्य भोक्तव्यम् ॥ २५ ॥ यज्ञा-
 र्थे वा निर्दिष्टे शेषान्भुञ्जीरन्निति हि ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥
 क्लीबः ॥ २७ ॥ राज्ञां प्रेषकरः ॥ २८ ॥ अहविर्याजी ॥
 २९ ॥ चारी ॥ ३० ॥ अविधिना च प्रव्रजितः ॥ ३१ ॥
 यश्चाग्नीनिपास्यति ॥ ३२ ॥ यश्च सर्वान्वर्जयते स-
 र्वान्नी च श्रोत्रियो निराकृतिर्वृषलीपतिः ॥ ३३ ॥

॥ (इति अष्टादशी खण्डिका ॥ (प्र० १ प० ६ ख० १८) ॥

मत्त उन्मत्तो बद्धोऽणिकः प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्यु-
 पवेशयते तावन्तं कालम् ॥ १ ॥ क आश्यान्नः ॥ २ ॥

य ईप्सेदिति कण्वः ॥३॥ पुण्य इति कौत्सः ॥४॥ यः
 कश्चिद्दद्यादिति वाष्प्यायणिः ॥५॥ यदि हि रजः
 स्थावरं पुरुषे भोक्तव्यमथ चेच्चलं दानेन निर्दोषो भ-
 वति ॥६॥ शुद्धा भिक्षा भोक्तव्यैककुणिकौ काण्व-
 कुत्सौ तथा पुष्करसादिः ॥७॥ सर्वतोपेतं वाष्प्यायणी-
 यम् ॥८॥ पुण्यस्येप्सतो भोक्तव्यम् ॥९॥ पुण्यस्याप्य-
 नीप्सतो न भोक्तव्यम् ॥१०॥ यतःकुतश्चाभ्युद्यतं
 भोक्तव्यम् ॥११॥ नाननियोगपूर्वमिति हारीतः ॥१२॥
 अथ पुराणे श्लोकाबुदाहरन्ति—उद्यतामाहुः भिक्षां
 पुरस्तादप्रवेदिताम् । भोज्यां मेने प्रजायाः रापे दुष्कृ-
 तकारिणः ॥ न तस्य पितरोऽश्रन्ति दश वर्षाणि पञ्चच ।
 न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यधिमन्यते ॥ इति ॥१३॥
 चिकित्सकस्य मृगयोश्शल्यकृन्तस्य पाशिनः । कुल-
 टायाष्ण्डकस्य च तेषामन्नमनाद्यम् ॥१४॥ अथाप्युदा-
 हरन्ति—अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि अनेना अभिशंसति ।
 स्तेनः प्रमुक्तो राजनि याचन्ननृतसङ्करे ॥ इति ॥१५॥

इति एकोनविंशतितमो खण्डिका (प्र० १ प० ६ ख० १९)

इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

नेमं लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य धर्माश्चरेत् ॥१॥ नि-
 ष्फला ह्यभ्युदये भवन्ति ॥२॥ तद्यथात्रे फलार्थे नि-

मित्ते छाया गन्ध इत्यनूत्पद्येते । एवं धर्ममपि चर्य-
माणमर्था अनूत्पद्यन्ते ॥३॥ नो चेदनूत्पद्यन्ते न धर्म-
हानिर्भवंति ॥४॥ अनसूयुर्दुष्प्रलम्भः स्यात्कुहकशठ-
नास्तिकबालवादिषु ॥५॥ न धर्माधर्मौ चरत आवं स्व
इति न देवगन्धर्वा न पितर इत्याचक्षतेऽयं धर्मोऽयम-
धर्म इति ॥६॥ यं त्वार्याः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स ध-
र्मो यं गर्हन्ते सोऽधर्मः ॥ ७ ॥ सर्वजनपदेष्वेकान्तस-
माहितमार्याणां वृत्तं सम्यग्विनीतानां वृद्धानामात्मव-
तामलोलुपानामदाम्भिकानां वृत्तसादृश्यं भजेत ॥८॥
एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ ९ ॥ अविहिता ब्राह्मण-
स्य वणिज्या ॥१०॥ आपदि व्यवहरेत पण्यानाम-
पण्यानि व्युदस्यन् ॥ ११ ॥ मनुष्यान्त्रसान्नागान्गन्धा-
नन्नं चर्म गवां वशां श्लेष्मोदके तोक्मकिण्वे-
पिप्पलीमरीचे धान्यं मांसमायुधं सुकृताशां च ॥ १२ ॥
तिलतण्डुलांस्त्वेव धान्यस्य विशेषेण न विक्रीणीयात्
॥१३॥ अविहितश्चेतेषां मिथो विनिमयः ॥१४॥ अन्नेन
चान्नस्य मनुष्याणां च मनुष्यैरसानां च रसैर्गन्धानां
च गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम् ॥ १५ ॥ अक्रीतपण्यै-
र्व्यवहरेत ॥१६॥

मुञ्जबल्वजैर्मूलफलैः ॥१॥ तृणकाष्ठैरविकृतैः ॥२॥
 नात्यन्तमन्ववस्येत् ॥३॥ वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥४॥ न
 पतितैस्संव्यवहारो विद्यते ॥५॥ तथाऽपपात्रैः ॥६॥ अथ
 पतनीयानि ॥७॥ स्तेयमाभिशस्यं पुरुषवधो ब्रह्मोज्झं
 गर्भशातनं मातुः पितुरिति योनिसम्बन्धे सहापत्ये
 स्त्रीगमनं सुरापानमसंयोगसंयोगः ॥८॥ गुर्वीसखि गु-
 रुसेखि च गत्वान्यांश्च परतल्पान् ॥९॥ नागुरुतल्पे प-
 ततीत्येके ॥१०॥ अधर्माणां तु सततमाचारः ॥११॥
 अथाशुचिकराणि ॥१२॥ शूद्रगमनमार्यस्त्रीणाम् ॥
 १३॥ प्रतिषिद्धानां मांसभक्षणम् ॥१४॥ शुनो म-
 नुष्यस्य च कुकुटसूकराणां ग्राम्याणां क्रव्यादसाम्
 ॥१५॥ मनुष्याणां मूत्रपुरीषप्राशनम् ॥१६॥ शूद्रो-
 च्छिष्टमपपात्रगमनं चार्याणाम् ॥१७॥ एतान्यपि
 पतनीयानीत्येके ॥१८॥ अतोऽन्यानि दोषवन्त्यशु-
 चिकराणि भवन्ति ॥१९॥ दोषं बुद्ध्वा न पूर्वः परे-
 भ्यः पतितस्य समाख्याने स्याद्वर्जयेत्त्वेन धर्मेषु ॥२०॥

॥(इति एकविंशतितमी खण्डिका ॥ (प्र०१ प०७ ख०२१) ॥

इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

ओं अध्यात्मिकान्योगाननुतिष्ठेन्न्यायसंहिताननै-
 श्वारिकान् ॥१॥ आत्मलाभान्न परं विद्यते ॥२॥ त-

त्रात्मलाभीयाञ्छोकानुदाहरिष्यामः ॥३॥ पूंः प्रा-
णिनः सर्व एव गुहाशयस्याहन्यमानस्य विकल्मष-
स्याचलं धलनिकेतं येऽनुतिष्ठन्ति तेऽमृताः ॥४॥ य-
दिदमिदिहेदिह लोके विषयमुच्यते विधूय कविरेतद-
नुतिष्ठेद्गुहाशयम् ॥५॥ आत्मन्नेवाहमलब्ध्वैतद्धितं से-
वस्व नाहितम् । अथान्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठानमज्ञ-
पेक्षया । महान्तं तेजस्कायं सर्वत्र निहितं प्रभुम् ॥६॥
सर्वभूतेषु यो नित्यो विपश्चिदमृतो ध्रुवः । अनङ्गोऽ-
शब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च महाञ्छुचिः । स सर्वं परमा-
काष्ठा स वैषुवतं स वै वैभाजनं पुरम् ॥७॥ तं योऽ-
नुतिष्ठेत्सर्वत्र प्राध्वं चास्य सदाचरेत् । दुर्दर्शं निपुणं
युक्तो यः पश्येत्स मोदेत विष्टपे । इति ॥८॥

॥ (इति द्वाविंशतितन्मी. खण्डिका ॥ (प्र० १. प० ८ ख० २२) ॥

आत्मन् पश्यन् सर्वभूतानि न मुह्येच्चिन्तयन्
कविः । आत्मानं चैव सर्वत्र यः पश्येत्स वै ब्रह्मा
नाकपृष्ठे विराजति ॥१॥ निपुणोऽणीयान् बिसोर्णाया
यस्सर्वमावृत्य तिष्ठति । वर्षीयांश्च पृथिव्या ध्रुवः सर्व-
मारभ्य तिष्ठति । स इन्द्रियैर्जगतोऽस्य ज्ञानादन्योऽन-
न्यस्य ज्ञेयात्परमेष्ठी विभाजः । तस्मात्कायाः प्रभव-
न्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः ॥२॥ दोषाणां

तु निर्घातो योगमूल इह जीविते । निर्हृत्य भूतदाही-
यान् क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥३॥ अथ भूतदाहीया-
न्दोषानुदाहरिष्यामः ॥४॥ क्रोधो हर्षो रोषो लोभो
मोहो दम्भो द्रोहो मृषोद्यमंत्याशपरीवादावसूया का-
ममन्यूनानात्म्यमयोगस्तेषां योगमूलो निर्घातः ॥५॥
अक्रोधोऽहर्षोऽरोषोऽलोभोऽमोहोऽदम्भोऽद्रोहः सत्यव-
चनमनंत्याशोऽपैशुन्यमनसूया संविभागस्त्याग आर्ज-
वं मार्दवं शमो दमः सर्वभूतैरविरोधो योग आर्यमानृ-
शंस्यं तुष्टिरिति सर्वाश्रमाणां समयपदानि तान्यनुति-
ष्ठन्विधिना सार्वगामी भवति ॥६॥

॥ इति त्रयोविंशतितमी खण्डिका (प्र० १ प० ८ ख० २३) ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने अष्टमः पटलः ॥८॥

क्षत्रियं हत्वा गवां सहस्रं वैरयातनार्थं दद्यात्
॥१॥ शतं वैश्ये ॥२॥ दश शूद्रे ॥३॥ ऋषभश्चात्राधि-
कः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थः ॥४॥ स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥५॥
पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायं हत्वा सवनगतं ब्राभिशस्तः ॥
६॥ ब्राह्मणमात्रं च ॥७॥ गर्भं च तस्याविज्ञातम् ॥८॥
आत्रेयीं च स्त्रियम् ॥९॥ तस्य निर्वेषः ॥१०॥ आर-
ण्यके कुटिं कृत्वा वाग्यतः शवशिरध्वजोऽर्धशार्णीपक्ष-
मधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य ॥११॥ तस्य पन्था अन्त-

रा वर्त्मनि ॥१२॥ दृष्ट्वा चान्यमुत्क्रामेत् ॥१३॥ खण्डे-
न लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतिष्ठेत् ॥१४॥ कोऽभि-
शस्तार्य भिक्षामिति सप्तागाराणि चरेत् ॥१५॥ सां-
कृत्तिः ॥१६॥ अलब्धोपवासः ॥१७॥ गाश्च रक्षेत् ॥
१८॥ तासां निष्क्रमणंप्रवेशने द्वितीयो ग्रामेऽर्थः ॥१९॥
द्वादश वर्षाणि व्रतमेतच्चरित्वा सिद्धः सद्भिः सम्प्रयो-
गः ॥२०॥ आजिपथे वा कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगव्योऽप-
जिगीषमाणो वसेत्त्रिः प्रतिराद्धोऽपजित्य वा मुक्तः ॥
२१॥ आश्वमेधिकं वावभृथमवेत्य मुच्यते ॥२२॥ ध-
र्मार्थमन्निपातेऽर्थग्राहिण एतदेव ॥२३॥ गुरुं हत्वा श्रो-
त्रियं वा कर्मसमाप्तमेतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासाच्च-
रेत् ॥२४॥ नास्यास्मिल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषं
तु निर्हण्यते ॥२५॥

॥ (इति चतुर्विंशतितमी-खण्डिका) ॥ (प० १ प० ९ ख० २४) ॥

गुरुतल्पगामी सवृषणं शिश्रं परिवास्याञ्जला-
वाधाय दक्षिणां दिशमनावृत्तिं व्रजेत् ॥१॥ ज्व-
लितां वा सूर्मिं परिष्वज्य समाप्नुयात् ॥२॥ सुरा-
पोऽग्निस्पर्शां सुरां पिबेत् ॥३॥ स्तेनः प्रकीर्णकेशो-
ऽसे मुसलमाधाय राजानं गत्वा कर्माचक्षीत । ते-
नैनं हन्याद्वधे मोक्षः ॥४॥ अनुज्ञातेऽनुज्ञातारमेनः

स्पृशाते ॥५॥ अग्निं वा प्रविशेत् ॥६॥ तीक्ष्णं वा
तप आयच्छेत् ॥७॥ भक्तापचयेन वात्मानं समा-
प्नुयात् ॥८॥ कृच्छ्रसंवत्सरं वा चरेत् ॥९॥ अथा-
प्युदाहरन्ति ॥१०॥ स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारं
च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा । चतुर्थकाला मितभोजि-
नः स्युरपोऽभ्युपेयुः सवनानुकल्पम् । स्थानासना-
भ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैरपपापं नुदन्ते ॥११॥ प्र-
थमं वर्णं परिहाप्य प्रथमं वर्णं हत्वा सङ्ग्रामं गत्वाव-
तिष्ठेत् तत्रैनं हन्युः ॥१२॥ अपि वा लोमानि त्वचं
मांसमिति हावयित्वाग्निं प्रविशेत् ॥१३॥ वायसप्रच-
लाकबर्हिणचक्रवाकहंसभासमण्डूकनकुलदेरिकाश्वहिं-
मायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् ॥१४॥

॥ (इति पञ्चविंशतितमो खण्डिका) ॥ (प्र० १ प० ९ ख० २५) ॥

धेन्वनडुहोश्चाकारणात् ॥१॥ धुर्यवाहप्रवृत्तौ
चेतरेषां प्राणिनाम् ॥२॥ अनाक्रोश्यमाकुश्यानृतं वो-
क्त्वा विरात्रमक्षीराक्षारलवणभोजनम् ॥३॥ शूद्रस्य
सप्तरात्रमभोजनम् ॥४॥ स्त्रीणां चैवम् ॥५॥ येष्व-
भिशस्त्यं तेषामेकाङ्गं छित्वाप्राणहिंसायाम् ॥६॥ अ-
नार्यवपैशुनप्रतिषिद्धाचारेष्वभक्ष्याभोज्यापेयप्राशने ।
शूद्रायां च रेतस्सिक्त्वा योनौ च दोषवच्च कर्मा-

भिसन्धिपूर्वं कृतवानभिसन्धिपूर्वं वाब्लिङ्गाभिरप उ-
पस्पृशेद्धारुणीभिर्वान्यैर्वा पवित्रमन्त्रैर्यथा कर्माभ्या-
सः ॥७॥ गर्दभेनावकीर्णीं निर्ऋतिं पाकयज्ञेन यजे-
त ॥८॥ तस्य शूद्रः प्राश्नीयात् ॥९॥ मिथ्याधीत-
प्रायश्चित्तम् ॥१०॥ संवत्सरमाचार्यहिते वर्तमानो
वाचं यच्छेत्स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचमाचार्य
आचार्यदारे वा भिक्षाचर्ये च ॥११॥ एवमन्येष्वपि
दोषवत्स्वपतनीयेषूत्तराणि यानि वक्ष्यामः ॥१२॥ का-
ममन्युभ्यां वा जुहुयात्कामोऽकार्षीन्मन्युरकार्षीदिति
॥१३॥ जपेद्वा ॥१४॥ पर्वणि वा तिलभक्ष उपोष्य-
वा श्वोभूत उदकमुपस्पृश्य सावित्रीं प्राणायामश-
स्सहस्रकृत्व आवर्तयेदप्राणायामशो वा ॥१५॥

॥ इति षड्विंशतितमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ९ ख० २६ ॥

श्रावण्यां पौर्णमास्यां तिलभक्ष उपोष्य श्वो
वा भूते महानदमुदकमुपस्पृश्य सावित्र्या समित्स-
हस्रमादध्याज्जपेद्वा ॥१॥ इष्टियज्ञकृतृन्वा पवित्रार्था-
नाहरेत् ॥२॥ अभोज्यं भुक्त्वा नैष्पुरीष्यम् ॥३॥
तत्सप्तरात्रेणावाप्यते ॥४॥ हेमन्तशिशिरयोर्वोभयोस्स-
न्ध्योर्वोदकमुपस्पृशेत् ॥५॥ कृच्छ्रद्वादशरात्रं वा चरेत्
॥६॥ त्र्यहमनक्ताश्यदिवाशी ततस्त्यहं त्र्यहमयाचि-

तत्रतस्त्यहं नाश्राति किञ्चनेति कृच्छ्रं द्वादशरात्रस्य
विधिः ॥७॥ एतमेवाभ्यस्येत्संवत्सरं स कृच्छ्रसंवत्स-
रः ॥८॥ अथापरं बहून्यप्यपतनीयानि कृत्वा त्रिभि-
रनश्रत्पारायणैः कृतप्रायश्चित्तो भवति ॥९॥ अना-
र्यी शयने बिभ्रद्दृष्टिं कषायपः । अब्राह्मण इव
वन्दित्वा तृणेष्वासीत पृष्ठतः ॥१०॥ यदेकरात्रेण क-
रोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः सेवमानश्चतुर्थकाल
उदकाभ्यवायी त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम् ॥११॥

॥ इति सप्तविंशतितमी खण्डिका (प्र० १ प० ९ ख० २७) ॥

॥ इति आपस्तम्बधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने नवमः पटलः ॥९॥

यथा कथा च परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो हं
भवतीति कौत्सहारीतौ तथा काण्वपुष्करसादी ॥१॥
सन्त्यपवादाः परपरिग्रहेष्विति वाष्प्यायणिः ॥२॥ श-
म्योषा युग्यघासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति ॥३॥
अतिव्यवहारो वृद्धो भवति ॥४॥ सर्वत्रानुमतिपूर्व-
मिति हारीतः ॥५॥ न पतितमाचार्यं ज्ञातिं वा द-
र्शनार्थं गच्छेत् ॥६॥ न चास्माद्भोगानुपयुञ्जीत ॥७॥
यदृच्छासन्निपात उपसंगृह्य तूष्णीं व्यतिव्रजेत् ॥८॥
माता पुत्रत्वस्य भूयांसि कर्माण्यारभते तस्यां शुश्रूषा

नित्या पतितायामपि ॥९॥ न तु धर्मसन्निवापः
 स्यात् ॥१०॥ अधर्माहृतान्भोगाननुज्ञाय न वयं चा-
 धर्मश्चेत्यभिव्याहृत्याधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य त्रिष-
 वणमुदकमुपस्पृशन्नक्षीराक्षारलवणं भुञ्जानो द्वादश
 वर्षाणि नागारं प्रविशेत् ॥११॥ ततः सिद्धिः ॥१२॥
 अथ सम्प्रयोगस्स्यादार्यैः ॥१३॥ एतदेवान्येषामपि प-
 तनीयानाम् ॥१४॥ गुरुतल्पगामी तु सुषिरां सूर्मिं प्र-
 विश्योभयत आदीप्याभिदहेदात्मानम् ॥१५॥ मि-
 थ्यैतदिति हारीतः ॥१६॥ यो ह्यात्मानं परं वाभिम-
 न्यतेऽभिशास्त एव स भवति ॥१७॥ एतेनैव विधि-
 नोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेन्नास्यास्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते
 कल्मषं तु निर्हण्यते ॥१८॥ दारव्यतिक्रमी खराजिनं
 बहिलोम परिधाय दारव्यतिक्रमिणे भिक्षामिति स-
 सागाराणि चरेत् । सा वृत्तिः षण्मासान् ॥१९॥ स्त्रि-
 यास्तु भतृ(र्तु)व्यतिक्रमे कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यासस्ता-
 वन्तं कालम् ॥२०॥

॥ इति अष्टाविंशतितर्मा खण्डिका । (प्र० १. प० १० ख० २८ ॥)

अथ भ्रूणहा श्वाजिनं खराजिनं वा बहिलो-
 म परिधाय पुरुषशिरः प्रतीपानार्थमादाय खट्वाङ्गं
 दण्डार्थं कर्मनामधेयं प्रब्रुवाणश्चङ्कम्येत् को भ्रूणघ्ने

भिक्षामिन्ते । ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्य शून्यागारं
 वृक्षमूलं वाभ्युपश्रयेन्न हि म आयैः सम्प्रयोगो वि-
 द्यते ॥१॥ एतेनैवोत्तमादुच्छासाच्चरेत् नास्यास्मि-
 ल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते । कल्मषं तु निर्हण्यते ॥२॥
 यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्तं दोषफलम् ॥३॥ सह सङ्कल्पेन
 भूयः ॥४॥ एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु ॥५॥
 तथा पुण्यक्रियासु ॥६॥ परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आ-
 युधं नाददीत ॥७॥ यो हिंसार्थमभिक्रान्तं हन्ति
 मन्युरेव मन्थुं स्पृशति न तस्मिन् दोष इति पुरा-
 णे ॥८॥ अथाभिशास्ताः समवसाय चरेयुर्धर्म्यमि-
 ति सांशित्येतेरेतरयाजका इतेरेतराध्यापका मिथो वि-
 वहमानाः ॥९॥ पुत्रान् सन्निष्पाद्य ब्रूयुर्विप्रव्रजताः
 स्मदेवं ह्यस्मत्स्वार्यास्सम्प्रत्यपत्स्यतेति ॥१०॥ अथा-
 पि न सेन्द्रियः पतति ॥११॥ तदेतेन वेदितव्यमङ्ग-
 हीनो हि साङ्गं जनयति ॥१२॥ मिथ्यैतदिति हा-
 रीतः ॥१३॥ दधिधानीसधर्मा स्त्री भवति ॥१४॥ यो
 हि दधिधान्यामप्रयतं पय आतच्य मन्थति न तेन
 धर्मकृत्यं क्रियत एवमशुद्धि शुक्लं यन्निवर्तते न तेन
 सह सम्प्रयोगो विद्यते ॥१५॥ अभीचाराबुव्यवहारा-
 वशुचिकरावपतनीयौ ॥१६॥ पतनीयाविति हारीतः
 ॥१७॥ पतनीयवृत्तिस्त्वशुचिकराणां द्वादशमासान्

द्वादशार्धमासान् द्वादशं द्वादशाहान् द्वादश सप्ता-
हान् द्वादश त्र्यहान् द्वादशाहं सप्ताहं त्र्यहमेकाह
म् ॥१८॥ इत्यशुचिकरनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासः ॥१९॥

॥ इति एकोनत्रिंशत्तमी खण्डिका । (प्र० १ प० १० ख० २९ ॥)

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने दशमः पटलः ॥१०॥

विद्यया स्नातीत्येके ॥१॥ अथाव्रतेनाष्टाच-
त्वारिंशत्परीमाणेन ॥२॥ विद्याव्रतेन चेत्येके ॥३॥
तेषु सर्वेषु स्नातकवद्गृत्तिः ॥४॥ समाधिविशेषाच्छ्रु-
तिविशेषाच्च पूजायां फलविशेषः ॥५॥ अथ स्ना-
तकव्रतानि ॥६॥ पूर्वेण ग्रामान्निष्क्रमणप्रवेशनानि
शीलयेदुत्तरेण वा ॥७॥ सन्ध्योश्च बहिर्ग्रामादासनं
वाग्यतश्च ॥८॥ विप्रतिषेधे श्रुतिलक्षणं बलीयः ॥९॥
सर्वान्नागान्वाससि वर्जयेत् ॥१०॥ कृष्णं च स्वाभा-
विकम् ॥११॥ अनूद्वासि वासो वसीत ॥१२॥ अप्र-
तिकृष्टं च शक्तिविषये ॥१३॥ दिवा च शिरसः प्राव-
रणं वर्जयेन्मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्य ॥१४॥ शिर-
स्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्यात् भूम्यां किञ्चिदन्तर्धाय
॥१५॥ छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥१६॥
स्वां तु छायामवमेहेत् ॥१७॥ न सोपानन्मूत्रपुरीषे

कुर्यात् ॥१८॥ कृष्टे ॥१९॥ पथि ॥२०॥ अप्सु च ॥२१॥
 तथा श्वेनमैथुनयोः ॥२२॥ कर्माप्सु वर्जयेत् ॥२३॥
 अग्निम् ॥२४॥ आदित्यम् ॥२५॥ अपः ॥२६॥ ब्राह्म-
 णम् ॥२७॥ गा देवताश्च ॥२८॥ अभिमुखो मूत्रपुरी-
 षयोः कर्म वर्जयेत् ॥२९॥ अश्मानं लोष्टमार्द्रानोष-
 धिवनस्पतीनूर्ध्वानाच्छिद्य मूत्रपुरीषयोः शुन्धने वर्ज-
 येत् ॥३०॥ अग्निमादित्यमपो ब्राह्मणं गा देवता द्वांरं
 प्रति पादं च शक्तिविषये नाभिप्रसारंयीत ॥३१॥ अ-
 थाप्युदाहरन्ति ॥३२॥

॥ इति त्रिंशत्तमी खण्डिका ॥ (प्र० १ प० ११ ख० ३० ॥)

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतोच्चरेद्दक्षिणामुख उद-
 ङ्मुखो मूर्त्वं कुर्यात्प्रत्यक्पादावनेजनमिति ॥१॥ आ-
 राच्चावसथान्मूत्रपुरीषे कुर्याद्दक्षिणां दिशं दक्षिणापरं
 वा ॥२॥ अस्तमिते च बहिर्ग्रामादारादावसथाद्वा मू-
 त्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥३॥ देवताभिधानं चाप्रय-
 तः ॥४॥ पुरुषं चोभयोर्देवतानां राज्ञश्च ॥५॥ ब्राह्म-
 णस्य गोरिति पदोपस्पर्शनं वर्जयेत् ॥६॥ हस्तेन चा-
 कारणात् ॥७॥ गोर्दक्षिणानां कुमार्याश्च परीवादान्वर्ज-
 येत् ॥८॥ स्तृहतीं च गां नाचक्षीत ॥९॥ संसृष्टां च व-
 त्सेनानिमित्ते ॥१०॥ नाधेनुमधेनुरिति ब्रूयात् ॥११॥

धेनूभव्येत्येव ब्रूयात् ॥१२॥ 'न भद्रं भद्रमिति ब्रूयात्
 ॥१३॥ पुण्यं प्रशास्तमित्येवं ब्रूयात् ॥१४॥ वत्सतन्तीं
 च नोपंगिच्छेत् ॥१५॥ प्रेङ्गावन्तरेण च नातीयात्
 ॥१६॥ नासौ मे सपत्न इति ब्रूयाद्यदसौ मे सपत्न इ-
 ति ब्रूयाद्विषन्तं भ्रातृव्यं जनयेत् ॥१७॥ नेन्द्रधनुरिति
 परस्मै प्रब्रूयात् ॥१८॥ न पततः सञ्चक्षीत ॥१९॥
 उद्यन्तमस्तं यन्तं चादित्यं दर्शने वर्जयेत् ॥२०॥
 दिवादित्यः सत्त्वानि गोपायति नक्तं चन्द्रमास्तस्मा-
 दमावास्यायां निशायां स्वार्धीय आत्मनो गुप्तिमि-
 च्छेत् प्रायत्यब्रह्मचर्यकालेचर्यये च ॥२१॥ सह ह्ये-
 तां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ वसतः ॥२२॥ न कुसृत्या
 ग्रामं प्रविशेत् ॥२३॥ यदि प्रविशेन्नमो रुद्राय वा-
 स्तोष्पतय इत्येतामृचं जपेदन्यां वा रौद्रीम् ॥२४॥
 नांब्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥२५॥ यदि प्रयच्छेद्-
 न्तान्स्कुप्त्वा तस्मिन्नवधाय प्रयच्छेत् ॥२६॥ क्रोधा-
 दींश्च भूतदाहीयान्दोषान्वर्जयेत् ॥२७॥

॥ (इति एकत्रिंशत्तमी खण्डिका) प्र० १ प० ११ ख० ३१ ॥

प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदं मैथुनं वर्जयेत् ॥१॥
 मिथुनीभूय च न तथा सह सर्वा रात्रिं शयीत ॥२॥

शयानश्चाध्यापनं वर्जयेत् ॥३॥ न च तस्यां शय्या-
यामध्यापयेद्यस्यां शयीत ॥४॥ अनाविःस्रगनुलेप-
णस्स्यात् ॥५॥ सदा निशायां दारं प्रत्यलङ्घुर्वीत ॥
६॥ सशिरा वमज्जनमप्सु वर्जयेत् ॥७॥ अस्तमि-
ते च स्नानम् ॥८॥ पालाशमासनं पादुके दन्तप्रक्षा-
लनमिति च वर्जयेत् ॥९॥ स्तुतिं च गुणोस्समक्षं
यथा सुस्नातमिति ॥१०॥ आ निशाया जागरणम्
॥११॥ अनध्यायो निशायामन्यत्र धर्मोपदेशाच्छिष्ये-
भ्यः ॥१२॥ मनसा वा स्वयम् ॥१३॥ ऊर्ध्वमर्धरात्रा-
दध्यापनम् ॥१४॥ नापररात्रमुत्थायानध्याय इति सं-
विशेत् ॥१५॥ काममपाशयीत ॥१६॥ मनसा बांधी-
यीत ॥१७॥ क्षुद्रान् क्षुद्राचरितांश्च देशान्न सेवेत ॥
१८॥ सभास्समाजांश्च ॥१९॥ समाजं चेद्गच्छेत्प्रदक्षि-
णीकृत्यापेयात् ॥२०॥ नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ॥
२१॥ प्रश्नं च न विब्रूयात् ॥२२॥ अथाप्युदाहरन्ति ॥
२३॥ मूलं तूलं बृहति दुर्विवक्तुः प्रजां पशूनायतनं
हिनस्ति । धर्मप्रह्लादन कुमालनाय रुदन् ह मृत्युर्व्यु-
वाच प्रश्नम् । इति ॥२४॥ गार्दभं यानमारोहणे वि-
षमारोहणावरोहणानि च वर्जयेत् ॥२५॥ बाहुभ्यां च
नदीतरणम् ॥२६॥ नावं च सांशयिकीम् ॥२७॥ सृण-

च्छेदनलोष्टविमर्दनष्टेवनानि चाकारणात् ॥२८॥ य-
च्चान्यत्परिचक्षते यच्चान्यत्परिचक्षते ॥२९॥

॥ (इति द्वात्रिंशत्तमी खण्डिका) ॥ (प्र० १ प० ११ ख० ३२) ॥

॥ इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने एकादशः पटलः ॥

॥ द्वितीयप्रश्नप्रारम्भः ॥

पाणिग्रहणादधि गृहमेधिनोर्व्रतम् ॥१॥ का-
लयोर्भोजनम् ॥२॥ अतृप्तिश्चान्नस्य ॥३॥ पर्वसु चो-
भयोरुपवासः ॥४॥ औपवस्तमेव कालान्तरे भोजन-
म् ॥५॥ तृप्तिश्चान्नस्य ॥६॥ यच्चैनयोः प्रियं स्या-
त्तदेतस्मिन्नहनि भुञ्जीयाताम् ॥७॥ अधश्च शयीया-
ताम् ॥८॥ मैथुनवर्जनं च ॥९॥ श्वो भूते स्थाली-
पाकः ॥१०॥ तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः ॥

११॥ नित्यं लोक उपदिशन्ति ॥१२॥ यत्र क्व चा-
 मिमुपसमाधास्यन् स्यात्तत्र प्राचीरुदीचीश्च तिस्र-
 स्तिस्रो रेखा लिखित्वाद्विरदोक्ष्यामिमुपसमिन्ध्यात् ॥
 १३॥ उत्सिच्यैतदुदकमुत्तरेण पूर्वेण वान्यदुपदध्यात्
 ॥१४॥ नित्यमुदधानान्यद्विररिक्तानि स्युर्गृहमेधिनो-
 ब्रतम् ॥१५॥ अहन्यसंवेशनम् ॥१६॥ ऋतौ च सन्निपातो
 दारेणानुब्रतम् ॥१७॥ अन्तरालेऽपि दार एव ॥१८॥
 ब्राह्मणवचनाच्च संवेशनम् ॥१९॥ स्त्रीवाससैव सन्नि-
 पातस्स्यात् ॥२०॥ यावत्सन्निपातं चैव सहशय्या ॥
 २१॥ ततो नाना ॥२२॥ उदकोपस्पर्शनम् ॥२३॥

(इति प्रथमा खण्डिका) ॥ १ प्र० २ प० ५ ख० १)

अपि वा लेपान्प्रक्षाल्याचम्य प्रोक्षणमङ्गानाम् ॥१॥
 सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखम् ॥२॥
 ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं बलं
 मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते त-
 च्चक्रवदुभयोल्लोकयोः सुख एव वर्तते ॥३॥ यथौषधि-
 वनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे फलपरिवृद्धिरेव-
 म् ॥४॥ एतेन दोषफलपरिवृद्धिरुक्ता ॥५॥ स्तेनोऽ-
 भिशस्तो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा परस्मिन्लोके
 परिमिते निस्ये वृत्ते जायन्त चाण्डालो ब्राह्मणः पौ-

लकसो राजन्यो वैणो वैश्यः ॥६॥ एतेनान्ये दोष-
फलैः कर्मभिः परिध्वंसा दोषफलासु योनिषु जाय-
न्ते वर्णपरिध्वंसायाम् ॥७॥ यथा चाण्डालोपस्पर्शने
सम्भाषायां दर्शने च दोषस्तत्र प्रायश्चित्तम् ॥८॥
अवगाहनमपामुपस्पर्शने सम्भाषायां ब्राह्मणसम्भा-
षा दर्शने ज्योतिषां दर्शनम् ॥९॥

॥ (इति द्वितीया खण्डिका) ॥ (प्र०२ प०१ ख०२) ॥

॥ इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

—

आर्याः प्रयता वैश्वदेवेऽन्नसंस्कर्तारः स्युः ॥१॥
भयषां कासं क्षवथुमित्यभिमुखोऽन्नं वर्जयेत् ॥२॥ के-
शानङ्गं वासश्चालभ्याप उपस्पृशेत् ॥३॥ आर्याधिष्ठि-
ता वा शूद्रास्संस्कर्तारः स्युः ॥४॥ तेषां स एवाचमन-
कल्पः ॥५॥ अधिकमहरहः केशश्मश्रुलोमनखवाप-
नम् ॥६॥ उदकोपस्पर्शनं च सह वाससा ॥७॥ अ-
पि वाष्टमीष्वेव पर्वसु वा वपेरन् ॥८॥ परोक्षमन्नं
संस्कृतमग्नावधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षेत्तद्देवपवित्रमित्याचक्षते
॥९॥ सिद्धेऽन्ने तिष्ठन् भूतमिति स्वामिने प्रब्रूयात् ॥
१०॥ तत्सुभूतं विराडन्नं तन्मा क्षायीति प्रतिवचनः
॥११॥ गृहमेधिनो यदशनीयस्य होमा बलयश्च स्व-
र्गपुष्टिसंयुक्ताः ॥१२॥ तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशा-

हमधश्शस्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनं च ॥१३॥ उत्त-
मस्यैकरात्रमुपवासः ॥ १४ ॥ बलीनां तस्यतस्य देशे सं-
स्कारो हस्तेन परिमृज्यावोक्ष्य न्युप्य पश्चात्परिषेचनम्
॥१५॥ औपासने पचने वा षड्भिराद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन
जुहुयात् ॥१६॥ उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तात् ॥
१७॥ एवं बलीनां देशेदेशे समवेतानां सकृत्सकृद-
न्ते परिषेचनम् ॥१८॥ सति सूपसंसृष्टेन कार्याः ॥
१९॥ अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् ॥२०॥
उदधानसन्निधौ नवमेन ॥२१॥ मध्येऽगारस्य दश-
मैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् ॥२२॥ उत्तरपूर्वे देशेऽगा-
रस्योत्तरैश्चतुर्भिः ॥२३॥

॥ इति तृतीया खण्डिका (प्र० २ प० २ ख० ३ ॥

शय्यादेशे कामलिङ्गेन ॥१॥ देहिन्यामन्तरि-
क्षलिङ्गेन ॥२॥ उत्तरेणापिधान्याम् ॥३॥ उत्तरैर्ब्रह्मसद-
ने ॥४॥ दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीत्यवाचीन-
पाणिः कुर्यात् ॥५॥ रौद्र उत्तरो यथा देवताभ्यः ॥६॥
तयोर्नाना परिषेचनं धर्मभेदात् ॥७॥ नक्तमेवोत्तमेन
वैहायसम् ॥८॥ य एतानव्यंग्रो यथोपदेशं कुरुते नित्य-
स्वर्गः पुष्टिश्च ॥९॥ अग्रं च देयम् ॥१०॥ अतिथीने-
वाग्रे भोजयेत् ॥११॥ बालान्वृद्धान्नोगसम्बन्धान्स्त्रीश्चा-
न्तर्वतीः ॥१२॥ काले स्वामिनावन्नार्थिनं न प्रत्याचक्षी-

याताम् ॥१३॥ अभावे भूमिरुदकं तृणानि कल्याणी
वागित्येतानि वै सतोऽगारे न क्षीयन्ते कदाचनेति ॥
१४॥ एष्वंश्रुत्तावनन्तलोकौ भवतः ॥१५॥ ब्राह्मणाया-
न-धीयानायासनमुदकमन्नमिति देयं न प्रत्युत्तिष्ठेत् ॥१६॥
अभिवादनायैवोत्तिष्ठेदभिवाद्यश्चेत् ॥१७॥ राजन्यवै-
श्यौ च ॥१८॥ शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुञ्ज्यात् ॥
१९॥ अथास्मै दद्यात् ॥२०॥ दामा वा राजकुलादाह-
त्यातिथिवच्छूद्रं पूजयेयुः ॥२१॥ नित्यमुत्तरं वासः
कार्यम् ॥२२॥ अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थं ॥२३॥ य-
त्न भुज्यते तन्ममूह्य निर्हत्यावोक्ष्य तं देशममत्रेभ्यो
लेपान् मङ्कृष्याद्भिः संमृज्योत्तरतः शुचौ देशे रुद्राय
निनयेदेवं वास्तु शिवं भवति ॥२४॥ ब्राह्मण आचा-
र्यः स्मर्यते तु ॥२५॥ आपदि ब्राह्मणेन राजन्ये वै-
श्ये वाध्ययनम् ॥२६॥ अनुगमनं च पश्चात् ॥२७॥
तत ऊर्ध्वं ब्राह्मण एवाग्रे गतौ स्यात् ॥२८॥

॥ इति चतुर्थी खण्डिका (प्र०२ प०२ ख०४) ॥

सर्वविद्यानामप्युपनिषदामुपाकृत्यानध्ययनं त-
दङ्गः ॥१॥ अर्वात्य चाविप्रक्रमणं मद्यः ॥२॥ यदि
त्वरेत गुरोः समीक्षायां स्वाध्यायमधीत्य कामं ग-
च्छेदेवमुभयोः शिवं भवति ॥३॥ समावृतं चेदाचा-
र्योऽभ्यागच्छेत्तमभिमुखोऽभ्यागम्य तस्योपसङ्गृह्य न

बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत् पुरस्कृत्योपस्थाप्य य-
थोपदेशं पूजयेत् ॥४॥ आसने शयने भक्ष्ये भोज्ये
वाससि वा सन्निहिते निहीनतरवृत्तिः स्यात् ॥५॥
तिष्ठन् सव्येन पाणिनानुगृह्याचार्यमाचामयेत् ॥६॥
अन्यं वा समुदेतम् ॥७॥ म्यानासनचङ्क्रमणस्मिते-
ष्वनुचिकीर्षन् ॥८॥ सन्निहिते मूत्रपरीषवातकर्मोच्चै-
र्भाषाहासष्टेवनदन्तस्कवननिःशृङ्खणभ्रूक्षेपणतालननि-
ष्ठ्यानीति ॥ ९ ॥ दारे प्रजायां चोपस्पर्शनभाषा-
विस्रम्भपूर्वाः परिवर्जयेत् ॥१०॥ वाक्येन वाक्यस्य
प्रतिघातमाचार्यस्य वर्जयेच्छ्रयसां च ॥११॥ सर्वभू-
तपरीवादाक्रोशांश्च ॥१२॥ विद्यया च विद्यानाम् ॥
१३॥ यया विद्यया न विरोचेत पुनराचार्यमुपेत्य नि-
यमेन साधयेत् ॥१४॥ उपाकरणाद्योत्तमर्जनादध्याप-
यितुर्नियमो लोमसंहरणं मांसं श्राद्धं मैथुनमिति व-
र्जयेत् ॥१५॥ ऋत्वे वा जायाम् ॥ १६॥ यथागमं शि-
ष्येभ्यो विद्यासम्प्रदाने नियमेषु च युक्तः स्यादेवं वर्त-
मानः पूर्वापरान् सम्बन्धानात्मानं च क्षेमे युनक्ति ॥१७॥
मनसा वाचा प्राणेन चक्षुषा श्रोत्रेण त्वक्छिन्नोदरार-
म्भणानास्त्रावान् परीवृज्जानोऽपृतत्वाय कल्पते ॥ १८॥

इति पञ्चमी खण्डिका ॥ (प्र० २ प० २ ख० ५ ॥)

॥ इति चापस्तम्बीयवर्ममृत्तेषु द्वितीयप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥१॥

जात्याचारसंशये धर्मार्थमागतमभिमुपसमाधाय
जातिमाचारं च पृच्छेत् ॥१॥ साधुतां चेत्प्रतिजानीते-
प्रभिरुपद्रष्टा वायुरूपश्रोताऽऽदित्योऽनुख्याता साधुतां
चेत्प्रतिजानीते साध्वस्मा अस्तु वितथ एष एनस
इत्युक्त्वा शास्तुं प्रतिपद्येत ॥२॥ अग्निरिव ज्वलन्नति-
थिरभ्यागच्छति ॥३॥ धर्मेण वेदानामेकैकां शाखा-
मधीत्य श्रोत्रियो भवति ॥४॥ स्वधर्मयुक्तं कुडुम्बिन-
मभ्यागच्छति धर्मपुरस्कारो नान्नप्रयोजनः सोऽति-
थिर्भवति ॥५॥ तस्य पूजायां शान्तिः स्वर्गश्च ॥६॥
तमभिमुखोऽभ्यागम्य यथावयम्समेत्य तस्यासनमाहा-
रयेत् ॥७॥ शक्तिविषये नाबहुपादमासनं भवतीत्ये-
के ॥८॥ तस्य पादौ प्रक्षालयेच्छूद्रमिथुनावित्येके ॥
९॥ अन्यतरोऽभिषेचने स्यात् ॥१०॥ तस्योदकमा-
हारयेन्मृण्मयेनेत्येके ॥११॥ नोदकमहारयेदसमावृत्तः
॥१२॥ अध्ययनसांवृत्तिश्चात्राधिका ॥१३॥ सान्त्व-
यित्वा तर्पयेद्रसैर्भक्ष्यैरद्विरवराध्यैनेति ॥१४॥ आवस-
थं दद्यादुपरिशय्यामुपस्तरणमुपधानं मावस्तरणमभ्य-
ञ्जनं चेति ॥१५॥ अन्नमंस्कर्तारमाहूय व्रीहीन् यवा-
न्वा तदर्थान्निर्वपेत् ॥१६॥ उद्धृतान्यन्नान्यवेक्षेतेदंभू-
याऽऽऽ इदऽऽऽमिति ॥१७॥ भूय उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥
१८॥ द्विषन्द्द्विषतो वा नान्नमश्नीयाद्दोषेण वा मीमां-

समानस्य मीमांसितस्य वा ॥ १९ ॥ पाप्मानं हि स
तंस्य भक्षयतीति विज्ञायते ॥२०॥

॥ (इति षष्ठी खण्डिका ॥ (प्र० २ प० ३ ख० ६) ॥

स एष प्राजापत्यः कुडुम्बिनो यज्ञो नित्यप्रततः
॥१॥ योऽतिथीनामग्निः स आहवनीयो यः कुडुम्बे स
गार्हपत्यो यस्मिन्पच्यते सोऽन्वाहार्यपचनः ॥२॥ ऊ-
र्जं पुष्टिं प्रजां पशूनिष्टापूर्तमिति गृहाणामश्नाति यः
पूर्वोऽतिथेरश्नाति ॥६॥ पयउपमेचनमन्नमग्निष्टोमस-
म्मितं सर्पिषोक्थ्यसम्मितं मधुनातिरात्रसम्मितं मांसे
न द्वादशाहसम्मितमुदकेन प्रजावृद्धिरायुषश्च ॥४॥
प्रियाप्रियाश्चातिथयः स्वर्गं लोकं गमयन्तीति विज्ञा-
यते ॥५॥ स यत्प्रातर्मध्यंदिने मायमिति ददाति स-
वनान्येव तानि भवन्ति ॥६॥ यदनुतिष्ठत्युदवस्यत्ये-
व तत् ॥७॥ यत्सान्त्वयति सा दक्षिणा प्रशंसा ॥८॥
यत्संसाधयति ते विष्णुक्रमाः ॥९॥ यदुपावर्तते सोऽ-
वभृथः ॥१०॥ इति ब्राह्मणम् ॥११॥ राजानं चेदतिथि-
रभ्यागच्छेच्छ्रेयसीमस्मै पूजामात्मनः कारयेत् ॥१२॥
आहिताग्निं चेदतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रू-
याद्ब्रात्य क्वावात्सीरिति ब्रात्योदकमिति ब्रात्य.तर्पयं-
स्त्विति ॥१३॥ पुराग्निहोत्रस्य होमादुपांशु जपेद्ब्रात्य

यथा ते मनस्तथास्त्विति ब्राह्मणं यथा ते वंशस्तथा-
 स्त्विति ब्राह्मणं यथा ते प्रियं तथास्त्विति ब्राह्मणं यथा ते
 निकामस्तथास्त्विति ॥१४॥ यस्योद्धृतेष्वहुतेष्वभिष्व-
 त्तिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् ब्राह्मणं तिसृ-
 जं होष्यामीत्यतिसृष्टेन होतव्यमनातिसृष्टं चेज्जुहुया-
 द्दोषं ब्राह्मणमाह ॥१५॥ एकरात्रं चेदतिथीन्वासये-
 त्गार्थिवाँल्लोकानभिजयति द्वितीययान्तरिक्ष्यांस्तृतीय-
 या दिव्यांश्चतुर्थ्या परावतो लोकानपरिमिताभिरप-
 रिमिताँल्लोकानभिजयतीति विज्ञायते ॥१६॥ अस-
 मुदेतश्चेदतिथिर्ब्रुवाण आगच्छेदासनमुदकमन्नं श्रोत्रि-
 याय ददामीत्येव दद्यादेवमस्य समृद्धं भवति ॥१७॥

॥ इति सप्तमी खण्डिका (प्र० २ प० ३ ख० ७) ॥

इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥३॥

येन कृतावसथः स्यादतिथिर्न तं प्रत्युत्तिष्ठेत्प्र-
 त्यवरोहेद्वा पुरस्ताच्चेदभिवादितः ॥ १ ॥ शेषभोज्यति-
 थीनां स्यात् ॥ २ ॥ न रसान् गृहे भुञ्जीतानवशेषम-
 तिथिभ्यः ॥ ३ ॥ नात्मार्थमभिरूपमन्नं पाचयेत् ॥४॥
 गोमधुपर्कार्हो वेदाध्यायः ॥ ५ ॥ आचार्य ऋत्विक्स्ना-
 तको राजा वा धर्मयुक्तः ॥ ६ ॥ आचार्यायर्त्विजे
 श्वशुराय राज्ञ इति परिसंवत्सरादुपतिष्ठद्भ्यो गौर्मधु-
 पर्कश्च ॥७॥ दधिमधुसंसृष्टं मधुपर्कः पयो वा मधु-

संसृष्टम् ॥८॥ अभाव उदकम् ॥९॥ षडङ्गो वेदः ॥
१०॥ छन्दः कल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शीक्षा,
छन्दोविचितिरिति ॥११॥ शब्दार्थास्म्भाणो तु क-
र्मणां समाम्नायस्समाप्तौ वेदशब्दस्तत्र सङ्ख्या विप्रति-
षिद्धा ॥१२॥ अङ्गानां तु प्रधानैरव्यपदेश इति न्या-
यवित्समयः ॥१३॥ अतिथिं निराकृत्य यत्रगते भो-
जने स्मरेत्ततो विरम्योपोष्य ॥१४॥

॥ इति अष्टमी खण्डिका (प्र० २ प० ३ ख० ८) ॥

श्वो भूते यथामनसं तर्पयित्वा संसाधयेत् ॥
१॥ यानवन्तमा यानात् ॥२॥ या नानुजानीया-
दितरः ॥३॥ अप्रतीभायां मीम्रो निवर्तेत ॥४॥ स-
र्वान्वैश्वदेवे भागिनः कुर्वीता श्वचण्डालेभ्यः ॥५॥
नानर्हद्भ्यो दद्यादित्येके ॥६॥ उपेतः स्त्रीणामनुपेत-
स्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् ॥७॥ सर्वाण्युदकपूर्वाणि दा-
नानि ॥८॥ यथाश्रुति विहारे ॥९॥ ये नित्यभाक्ति-
कास्तेषामनुपरोधेन संविभागो विहितः ॥१०॥ का-
ममात्मानं भार्यां पुत्रं वोपरुन्ध्यान्न त्वेव दासकर्म-
करम् ॥११॥ तथा चात्मनोऽनुपरोधं कुर्याद्यथा कर्म-
सु समर्थस्स्यात् ॥१२॥ अथाप्युदाहरन्ति— 'अष्टौ
ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः । द्वात्रिंशतं

गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः । आहिताग्निरन्नङ्गां-
श्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः । अश्रन्त एव सिध्यन्ति नै-
षां सिद्धिरनश्रतामिति ॥१३॥

॥ इति नवमी खण्डिका । (प्र० २ प० ४ ख० ९ ॥)

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥४॥

भिक्षो निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो माता-
पित्रोर्बुभूषार्हतश्च नियमविलोपः ॥१॥ तत्र गुणान्
समीक्ष्य यथाशक्ति देयम् ॥२॥ इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य तु भि-
क्षणमनिमित्तम् ॥३॥ तस्मान्न तदाद्रियेत ॥४॥ स्वक-
र्म क्षामगत्याव्ययनमव्यापनं यज्ञो याजनं दानं प्रति-
ग्रहणं दायाद्यं हि श्रेष्ठतः ॥५॥ अन्यच्चापरिगृहीतम् ॥६॥
एतान्येव क्षत्रियस्याव्यापनयाजनप्रतिग्रहणानीति प-
रिहाप्य दण्डयुद्धाधिकानि ॥७॥ क्षत्रियवद्वैश्यस्य द-
ण्डयुद्धवर्जं कृषिगोरक्ष्यवणिज्याधिकम् ॥८॥ नाननू-
चानमृत्विजं वृणीते न पणमाणम् ॥९॥ अयाज्योऽनधी-
यानः ॥१०॥ युद्धे तद्योगा यथोपायमुपदिशन्ति तथा
प्रतिपत्तव्यम् ॥११॥ न्यस्तायुधप्रकीर्णकेशप्राञ्जलिप-
राडावृत्तानामार्या वधं परिचक्षते ॥१२॥ शास्त्रैरधिगता-
नामिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नानां शास्ता निर्वेषमुप-
दिशेद्यथाकर्म यथोक्तम् ॥१३॥ तस्य चेच्छास्त्रमतिप्र-

वर्तेरन् ॥१४॥ राजानं गमयेत् ॥१५॥ राजा पुरोहितं
धर्मार्थकुशलम् ॥१६॥ स ब्राह्मणान्नियुञ्ज्यात् ॥१७॥
बलविशेषेण वधदास्यवर्जं नियमैरुपशोषयेत् ॥१८॥

॥ इति दशमी खण्डिका (प्र० २ प० ५ ख० १०) ॥

इतरेषां वर्णानामप्राणविप्रयोगात्समवेक्ष्य तेषां
कर्माणि राजा दण्डं प्रणयेत् ॥१॥ न च सन्देहे दण्डं
कुर्यात् ॥ २ ॥ सुविचितं विचित्या दैवप्रश्नेभ्यो
राजा दण्डाय प्रतिपद्येत ॥३॥ एवंवृत्तो राजोभौ लो-
कावभिजयति ॥४॥ राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य ॥
५॥ समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥६॥ यानस्य भा-
राभिनिहितस्यातुरस्य स्त्रिया इति सर्वेर्दातव्यः ॥७॥
वर्णज्यायसां चेतैर्वर्णैः ॥८॥ अशिष्ट्यतितमत्तोन्मत्ता-
नामात्मस्वस्त्ययनार्थेन सर्वैरेव दातव्यः ॥९॥ धर्मच-
र्यया जघन्यो वर्णः पूर्वपूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृ-
त्तौ ॥१०॥ अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं
वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥११॥ धर्मप्रजासम्पन्ने
दारे नान्यां कुर्वीत ॥१२॥ अन्यतराभावे कार्या प्राग-
ग्न्याधेयात् ॥१३॥ आधाने हि सती कर्मभिस्सम्ब-
ध्यते येषामेतदङ्गम् ॥१४॥ सगोवाय दुहितरं न प्र-
यच्छेत् ॥१५॥ मातुश्च योनिसम्बन्धेभ्यः ॥१६॥ ब्राह्मे

विवाहे बन्धुशीलश्रुतारोग्याणि बुध्वा प्रजां सहत्वक-
र्मभ्यः प्रतिपादयेच्छक्तिविषयेणालंकृत्य ॥१७॥ आर्षे
दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयौ ॥१८॥ दैवे यज्ञतन्त्र
ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ॥१९॥ मिथः कामात्सांवर्तेते स
गान्धर्वः ॥२०॥

॥ इति एकादशी खण्डिका (प्र० २ प० ५ ख० ११) ॥

शक्तिविषयेण द्रव्याणि दत्वावहेरन् स आसुरः
॥१॥ दुहितृमतः प्रोथयित्वावहेरन् स राक्षसः ॥२॥ ते-
षां त्रय आद्याः प्रशस्ताः पूर्वःपूर्वः श्रेयान् ॥३॥ य-
थायुक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति ॥४॥ पाणिस-
मूढं ब्राह्मणस्य नाप्रोक्षितमभितिष्ठेत् ॥५॥ अग्निं ब्रा-
ह्मणं चान्तरेण नातिक्रामेत् ॥६॥ ब्राह्मणांश्च ॥७॥
अनुज्ञाप्य वातिक्रामेत् ॥८॥ अग्निमपश्च न युगपद्धा-
रयीत ॥९॥ नानाग्नीनां च सन्निवापं वर्जयेत् ॥१०॥
प्रतिमुखमग्निमाहियमाणं नाप्रतिष्ठितं भूमौ प्रदक्षिणी-
कुर्यात् ॥११॥ पृष्ठतश्चात्मनः पाणी न संश्लेषयेत् ॥१२॥
स्वपन्नभिनिर्मुक्तो नाश्वान्वाग्यतो रात्रिमासीत श्वो
भूत उदकमुपस्पृश्य वाचं विसृजेत् ॥१३॥ स्वपन्नभ्यु-
दितो नाश्वान्वाग्यतोऽहस्तिष्ठेत् ॥१४॥ आतमितोः
प्राणमायच्छेदित्येके ॥१५॥ स्वप्नं वा पापकं दृष्ट्वा ॥

१६॥ अर्थं वा सिसाधयिषन् ॥१७॥ नियमातिक्रमे
चान्यस्मिन् ॥१८॥ दोषफलसंशये न तत्कर्तव्यम् ॥१९॥
एवमध्यायानध्याये ॥२०॥ न संशये प्रत्यक्षवद्भूयात् ॥
२१॥ अभिनिर्मुक्ताभ्युदितकुनखीश्यावदाग्रादिधिषुदि-
धिषूपतिपर्याहितपराष्टपरिवित्तपरिविन्नपरिविविदानेषु
चोत्तरोत्तरस्मिन्नशुचिकरनिर्वेषो गरीयान् गरीयान् ॥
२२॥ तच्च लिङ्गं चरित्वोद्धार्यमित्येके ॥२३॥

॥ इति द्वादशी खण्डिका ॥ (प्र०२ प०५ ख०१२) ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने पञ्चम पटलः ॥८॥

सवर्णापूर्वशाम्प्रविहितायां यथर्तु गच्छतः पु-
त्रास्तेषां कर्मभिस्मम्बन्धः ॥१॥ दायेन चाव्यतिक्रं-
मश्चोभयोः ॥२॥ पूर्ववत्याममंस्कृतायां वर्णान्तरे च
मैथुने दोषः ॥३॥ तत्रापि दोषवान् पुत्र एव ॥४॥
उत्पादयितुः पुत्र इति हि ब्राह्मणम् ॥५॥ अथाप्यु-
दाहरन्ति—इदानीमेवाहं जनकः स्त्रीणामीर्ष्यामि नो-
परा । यदा यमस्य सादने जनयितुः पुत्रमब्रुवन् ।
रेतोधाः पुत्रं नयति पेत्य यममादने । तस्माद्वा-
र्यां रक्षन्ति विभ्यन्तः पग्नेदमः । अप्रमत्ता रक्षथ
तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परबीजानि वाप्सुः । जनयितुः
पुत्रो भवति साम्पगाये मोघं वेत्ता कुरुते तन्तुमेत-

मिति ॥६॥ दृष्टो धर्मव्यतिक्रमस्माहसं च पूर्वेषाम्
॥७॥ तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ॥८॥
तदन्वीक्ष्यं प्रयुञ्जानस्मीदत्यवरः ॥९॥ दानं क्रयधर्म-
श्चापत्यस्य न विद्यते ॥१०॥ विवाहे दहितृमते दानं
काम्यं धर्मार्थं श्रूयते तस्माद्दुहितृमतेऽतिस्थं शतं दे-
यं तन्मिथुयाकुर्यादिति तस्यां क्रयशब्दस्संस्तुतिमा-
त्रं 'धर्माद्धि सम्बन्धः ॥११॥

॥ इति त्रयोदशी खण्डिका (प्र० २ प० ६ ख० १३) ॥

एकधनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा जीवन् पुत्रेभ्यो
दायं व्यभजेत् ममं क्लीवमुन्मत्तं पतितं च परिहा-
प्य ॥१॥ पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः ॥२॥
तदभाव आचार्य आचार्याभावे अन्तेवासी हत्वा
तदर्थेषु धर्मकृत्येषु वोपयोजयेत् ॥३॥ दहिता वा
॥४॥ सर्वाभावे राजा दायं हरेत् ॥५॥ ज्येष्ठो दा-
याद् इत्येके ॥६॥ देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः
कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य ॥७॥ गृथः पितुः परिभाण्डं च
गृहे ॥८॥ अलङ्कारो भार्यायाः ज्ञातिधनं चेत्येके
॥९॥ तच्छस्त्रैर्विप्रतिपिद्धम् ॥१०॥ मनुः पुत्रेभ्यो
दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते ॥११॥ अथापि
तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवमाययन्तीत्येकवच्छ्रयते

॥१२॥ अथापि नित्यानुवादमविधिमाहुर्न्यायविदो
यथा तस्मादजावयः पशूनां सहचरन्तीति । तस्मा-
त् स्नातकस्य मुखं रेफायतीव । तस्मात् वस्तश्च
श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतमाविति ॥१३॥ सर्वे हि ध-
र्मयुक्तां भागिनः ॥१४॥ यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्र-
तिपादयति ज्येष्ठोऽपि तमभागं कुर्वीत ॥१५॥ जा-
यापत्योर्न विभागो विद्यते ॥२६॥ पाणिग्रहणाद्धि
सहत्वं कर्मसु ॥१७॥ तथा पुण्यफलेषु द्रव्यपान्निहे-
षु च ॥१८॥ न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने
स्तेयमुपदिशन्ति ॥१९॥

॥ इति चतुर्दशी खण्डिका । (प्र० २ प० ६ ख० १४) ॥

एतेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः ॥१॥ मातु-
श्च योनिसम्बन्धेभ्यः पितुश्चामशमाद्यावता वा स-
म्बन्धो ज्ञायते तेषां प्रेतेषूदकोपस्पर्शनं गर्भान्परिहा-
प्यापरिसंवत्सरान् ॥२॥ मातापितरावेव तेषु भर्तार-
श्च ॥३॥ भार्यायां परमगुरुसंस्थायां चाकालमृभो-
जनम् ॥४॥ आतुरव्यञ्जनानि कुर्वीरन् ॥५॥
केशान्प्रकीर्य पांसूनोप्यैकवाससो दक्षिणामुखास्स-
कृदुपमज्ज्योत्तीर्यापविशन्त्येवं त्रिः ॥६॥ तत्प्रत्य
यमुदंकमुत्स्रियाप्रतीक्षा ग्राममेत्य यत्स्त्रिय आ

हुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ७ ॥ इतरेषु चैतदेवैक उपदिश-
 न्ति ॥ ८ ॥ शुचीन्मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत् ॥
 ९ ॥ देशतः कालतः शौचतः सम्यक्प्रतिग्रहीतृत इ-
 ति दानानि प्रतिपादयति ॥ १० ॥ यस्याग्नौ न क्रि-
 यते यस्य चाग्रं न दीयते न तद्भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥
 न क्षारलवणहोमो विद्यते ॥ १२ ॥ तथावराहसंसृष्टस्य
 च ॥ १३ ॥ अहविष्यस्य होम उदीचीनमुष्णं भस्मा-
 पोह्य तस्मिञ्जुहुयात्तद्धुतमहुतं चाग्नौ भवति ॥ १४ ॥
 न स्त्री जुहुयात् ॥ १५ ॥ नानुपेतः ॥ १६ ॥ आन्न-
 प्राशनादग्निं नाप्रयता भवन्ति ॥ १७ ॥ आ परिसंवत्सरा-
 दिष्वेते ॥ १८ ॥ यावता वा दिशो न प्रजानीयुः ॥
 १९ ॥ आपनयनादित्यपरम् ॥ २० ॥ अत्र ह्यधिकार-
 श्शास्त्रैर्भवति ॥ २१ ॥ सा निष्ठा ॥ २२ ॥ स्मृतिश्च ॥ २३ ॥

॥ इति पञ्चदशी खण्डिका (प्र० २ प० ६ ख० १५) ॥

इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

सह देवमनुष्या अस्मिँलोके पुरा बभूवुः ।
 अथ देवाः कर्मभिर्दिवं जग्मुरहीयन्त मनुष्याः । तेषां
 ये तथा कर्माण्यारभन्ते सह देवैर्वृक्षणा चामुष्मिन्
 लोके भवन्ति । अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच ।
 प्रजानिर्श्रेयसाय च ॥ १ ॥ तत्र पितरो देवता ब्राह्मणा-

स्त्वाहवनीयार्थे ॥ २ ॥ मासिमामि कार्यम् ॥ ३ ॥ अप-
 रपक्षस्यापराङ्गः श्रेयान् ॥ ४ ॥ तथारपक्षस्य जघन्या-
 न्यहानि ॥ ५ ॥ सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहस्तु क्रियमाणे पि-
 तृन् प्रीणानि । कर्तुस्तु कालाभिनिनियमात्कालविशेषः ॥ ६ ॥
 प्रथमेऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्ये जायते ॥ ७ ॥
 द्वितीये स्तेनाः ॥ ८ ॥ तृतीये ब्रह्मवर्चसिनः ॥ ९ ॥ चतुर्थे
 क्षुद्रपशुमान् ॥ १० ॥ पञ्चमे पुमांसो बहुपत्यो न चान-
 पत्यः प्रमीयते ॥ ११ ॥ षष्ठेऽध्वशीलोऽश्वशीलश्च ॥ १२ ॥
 सप्तमे कर्पे राद्धिः ॥ १३ ॥ अष्टमे पुष्टिः ॥ १४ ॥ नवम
 एकखुराः ॥ १५ ॥ दशमे व्यवहारे सद्धिः ॥ १६ ॥ एका-
 दशे कृष्णायसं त्रपुसीसम् ॥ १७ ॥ द्वादशे पशुमान्
 ॥ १८ ॥ त्रयोदशे बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनीयापत्यो
 युवमारिणस्तु भवन्ति ॥ १९ ॥ चतुर्दश आयुधे राद्धिः
 ॥ २० ॥ पञ्चदशे पुष्टिः ॥ २१ ॥ तत्र द्रव्याणि तिलमाषा
 ब्रीहियवा आपो मूलफलानि च ॥ २२ ॥ स्नेहयति त्वे-
 वान्ने तीव्रतरा पितृणां प्रीतिर्द्राघीयांसं च कालम् ॥ २३ ॥
 तथा धर्माहतेन द्रव्येण तीर्थप्रतिपन्नेन ॥ २४ ॥ संव-
 त्सरं गव्येन प्रीतिः ॥ २५ ॥ भूयांसमतो ग्राहिणेन ॥ २६ ॥
 एतेन ग्राम्यारण्यानां पशूनां मांसं मेध्यं व्याख्यातम्
 ॥ २७ ॥

॥ इति षोडशी खण्डिका (प्र० २ प० ७ ख० १६) ॥

खड्गोपस्तरणे खड्गमांसेनानन्त्यं कालम् ॥

१॥ तथा शतबलेर्मत्स्यस्य मांसेन ॥२॥ वाध्राणस-
स्य च ॥३॥ प्रयतः प्रसन्नमनास्सृष्टो भोजयेद्ब्राह्मणा-
न् ब्रह्मविदो योनिगोवमन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान् ॥
४॥ गुणहान्यां तु परेषां समुदेतः सोदर्योऽपि भो-
जयितव्यः ॥५॥ एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः ॥
६॥ अथाप्युदाहरन्ति ॥७॥ सम्भोजनी नाम पि-
शाचभिक्षा नैषा पितृन् गच्छति नोत देवान् ।
इहैव सा चरति क्षीणपुण्या शालान्तरे गौरिव नष्ट-
वत्सा ॥ ८ ॥ इहैव सम्भुञ्जती दक्षिणा कुलात्कुलं
विनश्यतीति ॥ ९ ॥ तुल्यगुणेषु वयोवृद्धः श्रेष्ठान् द्र-
व्यकृशश्चेप्सन् ॥ १० ॥ पूर्वद्युर्निवेदनम् ॥ ११ ॥ अ-
परेद्युर्द्वितीयम् ॥ १२ ॥ तृतीयमामन्त्रणम् ॥ १३ ॥
त्रिःप्रायमेके श्राद्धमुपदिशन्ति ॥ १४ ॥ यथाप्रथममेवं
द्वितीयं तृतीयं च ॥ १५ ॥ सर्वेषु वृत्तेषु सर्वतस्समव-
दाय शेषस्य ग्रासावरार्थं प्राश्नीयाद्यथोक्तम् ॥ १६ ॥
उदीच्यवृत्तिस्त्वासनगतानां हस्तेषूदपात्नानयनम् ॥ १७ ॥
उद्ध्यतामग्नौ च क्रियतामित्यामन्नयते ॥ १८ ॥ का-
ममुद्ध्यतां काममग्नौ च क्रियतामित्यतिसृष्ट उद्धरेज्जु-
हुयाच्च ॥ १९ ॥ श्वभिरपपात्रैश्च श्राद्धस्य दर्शनं परि-
चक्षते ॥ २० ॥ श्वित्रिशिपिविष्टः परतल्पगाम्यायुधी-

यपुत्रश्शूद्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामित्येते श्राद्धे भुञ्जानाः प-
ङ्क्तिदूषणा भवन्ति ॥२१॥ त्रिमधुस्त्रिसुपर्णस्त्रिणाचि-
केनश्चतुर्मेधः पञ्चामिज्यैष्ठसामिको वेदाध्याभ्यनूचान-
पुत्रः श्रोत्रिय इत्येते श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिपावना भ-
वन्ति ॥ २२ ॥ न च नक्तं श्राद्धं कुर्वीत ॥२३॥ आ-
रब्धे चाभोजनमासमापनादन्यत्र राहुदर्शनात् ॥२४॥

॥ इति सप्तदशी खण्डिका (प्र० २ प० ७ ख० १७) ॥

॥ इति चापस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥७॥

—

विलयनं मथितं पिण्याकं मधु मांसं च वर्जयेत्
॥ १ ॥ कृष्णधान्यं शूद्रान्नं ये चान्ये नाशयसम्पताः
॥ २ ॥ अहविष्यमनृतं क्रोधं येन च क्रोधयेत् स्मृति-
मिच्छन् यशो मेधां स्वर्गं पुष्टिं द्वादशैतानि वर्जयेत्
॥ ३ ॥ अधोनाभ्युपरिजान्वाच्छात्रं त्रिषवणमुदक-
मुपस्पृशन्ननग्निपक्ववृत्तिरच्छायोपगतस्थानासनिकस्सं-
वत्सरमेतद्रूतं चरेदेतदष्टाचत्वारिंशत्सम्मितामित्याचक्षते
॥ ४ ॥ नित्यश्राद्धम् ॥ ५ ॥ बहिर्ग्रामाच्छुचयः शुचौ दे-
शे संस्कुर्वन्ति ॥ ६ ॥ तत्र नवानि द्रव्याणि ॥ ७ ॥
यैरन्नं संस्क्रियते येषु च भुज्यते ॥ ८ ॥ तानि च भु-
क्तवद्भयो दद्यात् ॥ ९ ॥ समुदेतांश्च भोजयेत् ॥ १० ॥
न चातद्गुणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ ११ ॥ एवं संवत्सर-

म् ॥ १२ ॥ तेषामुत्तमं लोहेनाजेन कार्यम् ॥ १३ ॥
 मानं च कारयेत्प्रतिच्छन्नम् ॥ १४ ॥ तस्योत्तरार्धे ब्रा-
 ह्मणान् भोजयेत् ॥ १५ ॥ उभयान्पश्यति ब्राह्मणांश्च
 भुञ्जानान्माने च पितृनित्युपदिशन्ति ॥ १६ ॥ कृता-
 कृतमत ऊर्ध्वम् ॥ १७ ॥ श्राद्धेन तृप्तिं निवेदयन्ते
 पितरः ॥ १८ ॥ तिष्येण पुष्टिकामः ॥ १९ ॥

॥ (इति अष्टादशी खण्डिका) ॥ (प्र०२ प०८ ख०१८) ॥

गौरसर्षपाणां चूर्णानि कारयित्वा तैः पाणि-
 पादं प्रक्षाल्य मुखं कर्णौ प्राश्य च यद्दातो नातिवाति
 तदासनोऽजिनं वस्तस्य प्रथमः कल्पो वाग्यतो दक्षि-
 णामुखो भुञ्जीत ॥ १ ॥ अनायुष्यं त्वेवंमुखस्य भोज-
 नं मातुरित्युपदिशन्ति ॥ २ ॥ औदुम्बरश्चमसः सुवर्ण-
 नाभः प्रशास्तः ॥ ३ ॥ न चान्येनापि भोक्तव्यः ॥ ४ ॥
 यावद्ग्रामं सन्नयन्नस्कन्दयन्नापजिहीत वा कृत्स्नं ग्रासं
 ग्रसीत महाङ्गुष्ठम् ॥ ५ ॥ न च मुखशब्दं कुर्यात् ॥ ६ ॥
 पाणिं च नावधूनुयात् ॥ ७ ॥ आचम्य चोर्ध्वौ पाणी
 धारयेदाप्रोदकीभावात् ॥ ८ ॥ ततोऽग्निमुपस्पृशेत् ॥
 ९ ॥ दिवा च न भुञ्जीतान्यन्मूलफलेभ्यः ॥ १० ॥ स्था-
 लीपाकानुद्देश्यानि च वर्जयेत् ॥ ११ ॥ सौत्तराच्छाद-
 नश्चैव यज्ञोपवीती भुञ्जीत ॥ १२ ॥ नैयमिकं तु श्राद्धं

स्नेहवदेव दद्यात् ॥१३॥ सर्पिर्मांसमिति प्रथमः कल्पः
॥१४॥ अभावे तैलं शाकमिति ॥१५॥ मघासु चाधि-
कं श्राद्धकल्पेन सर्पिर्ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥१६॥

॥ इति एकोनविंशतितमो खण्डिका । (प्र० २ प० ८ ख० १०) ॥

मांसि श्राद्धे तिलानां द्रोणंद्रोणं येनोपायेन
शक्नुयात् तेनोपयोजयेत् ॥१॥ समुदेतांश्च भोजयेन्न
चातद्गुणायोच्छिष्टं दद्यात् ॥ २ ॥ उदगयन आपूर्यमा-
णपक्षस्यैकरात्रमवरार्धमुपोष्य तिष्येण पुष्टिकामः स्था-
लीपाकं श्रपयित्वा महाराजमिष्ट्वा तेन सर्पिष्मता ब्रा-
ह्मणंभोजयित्वा पुष्ट्यर्थेन सिद्धिं वाचयीत ॥ ३ ॥ एद-
महरहरापरस्मात्तिष्यात् ॥ ४ ॥ द्वौ द्वितीये ॥५॥ त्रीं-
स्तृतीये ॥ ६ ॥ एवं संवत्सरमभ्युच्चयेन ॥ ७ ॥ महा-
न्तं पोषं पुष्यति ॥ ८ ॥ आदित एवोपवासः ॥ ९ ॥
आत्ततेजसां भोजनं वर्जयेत् ॥ १० ॥ भस्मतुषाधिष्ठा-
नम् ॥ ११ ॥ पदा पादस्य प्रक्षालनमधिष्ठानं च वर्ज-
येत् ॥ १२ ॥ प्रेङ्खोलनं च पादयोः ॥ १३ ॥ जानुनि
चात्याधानं जङ्घायाः ॥ १४ ॥ नखैश्च नखवादनम् ॥
१५ ॥ स्फोटनानि चाकारणात् ॥ १६ ॥ यच्चान्यत्परि-
चक्षते ॥ १७ ॥ योक्ता च धर्मयुक्तेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च
१८ ॥ प्रतिपादयिता च तीर्थे ॥ १९ ॥ यन्ता चातीर्थे

यतो न भयं स्यात् ॥ २० ॥ सङ्गृहीता च मनुष्यान् ॥
 २१ ॥ भोक्ता च धर्माविप्रतिषिद्धान् भोगान् ॥ २२ ॥
 एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ २३ ॥

॥ इति विंशतितमो खण्डिका (प्र० २ प० ८ ख० २०) ॥

इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने अष्टमः पटलः ॥८॥

चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्र-
 स्थ्यमिति ॥१॥ तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः
 क्षेमं गच्छति ॥ २ ॥ सर्वेषामुपनयनप्रभृति समान
 आचार्यकुले वासः ॥ ३ ॥ सर्वेषामनूत्सर्गो विद्यायाः ॥
 ४ ॥ बुद्ध्वा कर्माणि यत्कामयते तदारभेत ॥ ५ ॥ यथा
 विद्यार्थस्य नियम एतेनैवान्तमनूपसीदत आचार्यकुले
 शरीरन्यासो ब्रह्मचारिणः ॥ ६ ॥ अथ परिव्राजः ॥७॥
 अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजति ॥ ८ ॥ तस्योपदिश-
 न्ति ॥ ९ ॥ अनग्निरनिकेतस्स्यादशर्माशरणो मुनिः
 स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचं ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रति-
 लभ्यानिहोऽनमुत्रश्चरेत् ॥ १० ॥ तस्य मुक्तमाच्छादनं
 विहितम् ॥११॥ सर्वतः परिमोक्षमेके ॥ १२ ॥ सत्यानृते
 सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्वि-
 च्छेत् ॥ १३ ॥ बुद्धे क्षेमप्रापणम् ॥ १४ ॥ तच्छास्त्रै-
 र्विप्रतिषिद्धम् ॥ १५ ॥ बुद्धे चेत्क्षेमप्रापणमिहैव न
 दुःखमुपलभेत ॥ १६ ॥ एतेन परं व्यख्यातम् ॥१७॥

अथ वानप्रस्थः ॥ १८ ॥ अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्र-
जति ॥ १९ ॥ तस्योपदिशन्त्येकाग्रिरनिकेतस्यादशर्मा-
शरणो मुनिः स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचम् ॥ २० ॥

॥ इति एकविंशतितमी खण्डिका (प्र० २ प० ९ ख० २१) ॥

तस्यारण्यमच्छादनं विहितम् ॥ १ ॥ ततो मू-
लैः फलैः पर्णैस्तृणैरिति वर्तयंश्चरेत् ॥ २ ॥ अन्तर्तः
प्रवृत्तानि ॥ ३ ॥ ततोऽपो वायुमाकाशमित्यभिनिश्चयेत्
॥ ४ ॥ तेषामुत्तर उत्तरस्संयोगः फलतो विशिष्टः ॥ ५ ॥
अथ वानप्रस्थस्यैवानुपूर्व्यमेक उपदिशन्ति ॥ ६ ॥
विद्यां समाप्य दारं कृत्वाग्नीज्ञाधाय कर्माण्यारभते
सोमावराध्यानि यानि श्रूयन्त ॥ ७ ॥ गृहान् कृत्वा
सदारम्सप्रजस्सहाग्निभिर्वाहिर्ग्रामाद्वसेत् ॥ ८ ॥ एको
वा ॥ ९ ॥ सिलोज्छेन वर्तयेत् ॥ १० ॥ न चात ऊर्ध्वं
प्रतिगृहीयात् ॥ ११ ॥ अभिषिक्तश्च जुहुयात् ॥
१२ ॥ शनैरपोऽभ्युपेयादभिघ्नन्नभिमुख आदित्यमु-
दकमुपस्पृशेत् ॥ १३ ॥ इति सर्वत्रोदकोपस्पर्शनवि-
धिः ॥ १४ ॥ तस्य द्वन्द्वं द्रव्याणामेक उपदिशन्ति
पाकार्थभोजनार्थवासिपरशुदात्रकाजानाम् ॥ १५ ॥
द्वन्द्वानामेकैकमादायेतराणि दत्वारण्यमवतिष्ठेत् ॥ १६ ॥
तस्यारण्येनैवात ऊर्ध्वं होमो वृत्तिः प्रतीक्षाच्छादनं च

॥ १७ ॥ येषु कर्मसु पुरोडाशाश्चरवस्तेषु कार्याः ॥ १८ ॥
 सर्वं चोपांशु सह स्वाध्यायेन ॥ १९ ॥ नारण्यमभ्या-
 श्रावयेत् ॥ २० ॥ अग्न्यर्थं शरणम् ॥ २१ ॥ आकाशे
 स्वयम् ॥ २२ ॥ अनुपस्तीर्णं शय्यासने ॥ २३ ॥ नवे
 सस्ये प्राप्ते पुराणमनुजानीयात् ॥ २४ ॥

॥ इति द्वाविंशतिनमी खण्डिका (प्र० २ प० ९ ख० २२ ॥

भूयांसं वा नियममिच्छन्नन्वहमेव पात्रेण सा-
 यंप्रातरर्ग्यमाहरेत् ॥ १ ॥ ततो मूलैः फलैः पर्णैस्तृणै-
 रिति वर्तयंश्चरेदन्ततः प्रवृत्तानि तनोऽपो वायुमाका-
 शमित्यभिनिश्रयेत् । तैर्वाऽनुत्तर उत्तरस्संयोगः फलतो
 विशिष्टः ॥ २ ॥ अथ चुराणे श्लोकाबुदाहरति—अष्टा-
 शीतिसहस्राणि ये प्रजामीषिरऋषयः । दक्षिणेनार्य-
 म्णः पन्थानं ते श्मशानानि भेजिरे ॥ ३ ॥ अष्टाशी-
 तिसहस्राणि ये प्रजां नेषिरऋषयः । उत्तरेनार्यम्णः प-
 न्थानं तेऽमृतत्वं हि कल्पते ॥ ४ ॥ इत्यूर्ध्वरेतसां प्रशं-
 सा ॥ ५ ॥ अथापि सङ्कल्पसिद्धयो भवन्ति ॥ ६ ॥ यथा
 वर्षं प्रजादानं दूरेदर्शनं मनोजवता यच्चान्यदेवं यु-
 क्तम् ॥ ७ ॥ तस्माच्छ्रुतितः प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टा-
 नाश्रमानेतानेके ब्रुवते ॥ ८ ॥ त्रैविद्यवृद्धानां तु वे-
 दाः प्रमाणमिति निष्ठा तत्र यानि श्रूयन्ते ॥ ९ ॥ व्री-

हियवपश्चाज्यपयःकपालपत्नीमम्बन्धान्दुच्चैर्नीचैः का-
र्यमिति तैर्विरुद्ध आचारेऽप्रमाणमिति मन्यन्ते ॥१०॥
यत्तु श्मशानमुच्यते नानाकर्मणाभेदोऽन्ते पुण्यमंस्का-
रो विधीयते ॥ ११ ॥ ततः परमनन्यं फलं स्वर्गशब्दं
श्रूयते ॥ १२ ॥

॥ इति त्रयोविंशतितमो खण्डिका (प्र० २ प० ९ ख २३) ॥

अथाप्यस्य प्रजातिप्रवृत्तमाम्नाय आह । प्रजा-
मनु प्रजायमे तदु ते मर्त्यापृतमिति ॥ १ ॥ अथापि
म एवायं विरुद्धः पृथक्प्रत्यक्षेणोपलभ्यते दृश्यते चापि
सारूप्यं देह-वशेषान्धन ॥ २ ॥ ते शिष्टेषु कर्मसु वर्त-
मानाः पृष्ठेणां माम्पगयेण कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥३॥
एवमवरोऽवरः परेणाह ॥ ४ ॥ आभूतसंस्तवाते स्वर्ग-
जितः ॥ ५ ॥ पुनस्मर्गे योजार्था भवन्तीति भविष्य-
त्पुराणे ॥ ६ ॥ अथापि प्रजापतेर्ब्रह्मणः ॥ ७ ॥ त्रयीं
विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजातिं श्रद्धां तपो यज्ञमनुप्रदानम् ।
य एतानि कुर्वते तेऽस्मिह गतो रजो भूत्वा ध्वंस्ततेऽ-
न्यत्प्रशंसमन्निति ॥ ८ ॥ ततः च पापकृतस्त एव ध्वं-
मन्ति यथा पर्णं वनस्पतेर्न पशून् हिंसन्ति ॥९॥ ना-
स्यास्मिँल्लोके कर्मभिस्मन्मन्यो विद्यते तथा परस्मिन्
कर्मफलैः ॥१०॥ तदेतेन वेदितव्यम् ॥११॥ प्रजापते

ऋषीणामिति सर्गोऽयम् ॥ १२ ॥ तत्र ये पुण्यकृतस्ते-
पां प्रकृतयः परा ज्वलन्त्य उपलभ्यन्ते ॥ १३ ॥ स्यात्तु
कर्मावयधेन तपसा वा कश्चित्सशरीरोऽन्तवन्तं लोकं
जयति सङ्कल्पसिद्धिश्च स्यान्न तु तज्ज्यैष्ठ्यमाश्रमा-
णाम् ॥ १४ ॥

इति चतुर्विंशतितमो खण्डिका ॥ प्र० २ प० ९ ख० २४ ॥

इति चाश्वत्थधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने नवमः पटलः ॥ ९ ॥

व्याख्याताः सर्ववर्णानां साधारणवैशेषिका ध-
र्माः । राज्ञस्तु विशेषाद्वक्ष्यामः ॥१॥ दक्षिणाद्वारं वेश्म
पुरं च मापयेत् ॥ २ ॥ अन्तरस्यां पुरि वेश्म ॥ ३ ॥ त-
स्य पुस्तादावसथस्तदामन्नमित्रमित्याचक्षते ॥ ४ ॥ द-
क्षिणेन पुरं सभा दक्षिणोदग्द्वारा यथोभयं सन्दृश्येत
बहिरन्तरं चेति ॥ ५ ॥ सर्वेष्वेवाजसा अग्नयस्स्युः ॥६॥
अग्निपूजा च नित्या यथा गृहमेधे ॥७॥ आवसथेश्रो-
त्रियावराध्यानतिथीन् वासयेत् ॥ ८ ॥ तेषां यथागु-
णमावसथाः शय्यान्नपानं च विदेयम् ॥ ९ ॥ गुरुन-
म्रात्यांश्च नातिजीवेत् ॥ १० ॥ न चास्य विषये क्षुधा
शोभेण हिमातपाभ्यां वावसीदेदभावाद्दुद्धिपूर्वं वा क-
श्चित् ॥ ११ ॥ सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्धत्यावोक्ष्या-
क्षान्निवपेनुग्मान् वैभीतकान् यथार्थान् ॥१२॥ आर्याः
शुचयस्सत्यशीला दीवितारस्स्युः ॥१३॥ आयुधग्रहणं

नृत्तगीतवादित्राणींते राजार्थिनेभ्योऽन्यत्र न विद्येरन्
॥ १४ ॥ क्षेमकृद्राजा यस्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा तस्कर-
भयं न विद्यते ॥ १५ ॥

॥ इति पञ्चविंशतितमो खण्डिकः प्र० २ प० १० ख० २३ ॥

भृत्यानामनुपरोधेन क्षेत्रं वित्तं च ददद्ब्राह्मणे-
भ्यो यथार्हमनन्तल्लोकानभिजयति ॥ १॥ ब्राह्मणस्वा-
न्यपजिगीषमाणो राजा यो हन्यते तमाहुरात्मयूपो य-
ज्ञोऽनन्तदक्षिण इति ॥ २॥ एतेनान्ये शूरा व्याख्याताः
प्रयोजने युध्यमानान्मनुत्यजः ॥ ३॥ ग्रामेषु नगरेषु
चार्याञ्जुचीन् सत्यशीलान् प्रजागुप्तये निदध्यात् ॥ ४॥
तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः ॥ ५ ॥ सर्वतो योजनं
नगरं तस्करेभ्यो रक्ष्यम् ॥ ६ ॥ क्रोशो ग्रामेभ्यः ॥ ७॥
तत्र यन्मुप्यते तैस्तत्प्रतिदाप्यम् ॥ ८ ॥ धाम्यं शुल्क-
मपहारयेत् ॥ ९ ॥ अकरः श्रोत्रियः ॥ १० ॥ सर्ववर्णा-
नां च स्त्रियः ॥ ११ ॥ कुमारश्च प्राक् व्यञ्जनेभ्यः ॥
१२ ॥ ये च विद्यार्था वसन्ति ॥ १३ ॥ तपस्विनश्च
ये धर्मपराः ॥ १४ ॥ शूद्रश्च पादावनेक्ता ॥ १५ ॥ अ-
न्धमूकबधिररोगाविष्टाश्च ॥ १६ ॥ ये व्यर्था द्रव्यपरिग्र-
हैः ॥ १७ ॥ अबुद्धिपूर्वमलंकृतो युवा परदारमनुप्रवि-
शन् कुमारीं वा वाचा बाध्यः ॥ १८ ॥ बुद्धिपूर्वं तु दु-
ष्टभावो दण्ड्यः ॥ १९ ॥ सन्निपाते वृत्ते शिश्वच्छेदनं

सवृषणस्य ॥ २० ॥ कुमार्यां तु स्वान्यादाय नाश्वः ॥
 २१ ॥ अथ भृत्ये राज्ञां ॥ २२ ॥ रक्ष्ये चात ऊर्ध्वं मैथुनात्
 ॥ २३ ॥ निर्वेषा जुषावे तु स्वर्गमिष्योऽवसृजेत ॥ २४ ॥

इति षड्विंशति त्मी सर्गोऽन्त्योऽयम् ॥ ५० ॥ ५०-१०-२३-२६ ॥

चरिते यथाष्टं धर्माद्धि नम्रन्धः ॥ १ ॥ सगो-
 त्रस्थानीयास्त परेभ्यस्ममाचक्षीत ॥ २ ॥ कुलाय हि
 स्त्रीं प्रदीयत इत्युपदिशन्ति ॥ ३ ॥ तदिन्द्रियदौर्बल्या-
 द्विप्रतिषन्नम् ॥ ४ ॥ अविशिष्टं हि परत्वं पाणेः ॥ ५ ॥
 तद्व्यतिक्रमे ललुप्तुं पुनरुभयोर्नृजः ॥ ६ ॥ नियमास्मभ-
 णो हि वर्णिषाः श्रुदय एवमास्मभणादपत्यात् ॥ ७ ॥
 नाश्व आर्यश्शूद्रायास्तु ॥ ८ ॥ शूद्रश्शूद्र आर्यायाम् ॥
 ९ ॥ दागं चास्य कर्षित् ॥ १० ॥ मवर्णश्रामन्यपूर्वा-
 यां सकृत्त्रिपाते पादः पततीत्युपदिशन्ति ॥ ११ ॥ ए-
 वमभ्यामे पादः पादः ॥ १२ ॥ चतुर्यं सर्वम् ॥ १३ ॥
 जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्यार्यं धार्मिकमाक्रोशनः ॥ १४ ॥
 वाचि पथि शय्यायामामन इति समीभवतो दण्डता-
 डनम् ॥ १५ ॥ पुरुषवधे स्तोत्रे भूम्यादान इति स्वान्या-
 दाय वध्यः ॥ १६ ॥ चक्षुनिरोधस्त्वैतेषु ब्राह्मणस्य ॥
 १७ ॥ नियमातिक्रमिणमन्यं वा रहसि बन्धयेत् ॥ १८ ॥
 आममापत्तेः ॥ १९ ॥ असमापत्तौ नाश्वः ॥ २० ॥

राज्ञा इति पाठान्तरम् ॥

आचार्य कृत्विक्स्नानको राजेति त्राणं स्युरन्यत्र वक्ष्या-
त् ॥ २१ ॥

॥ इति सप्तविंशतितमो खण्डिका ॥ (प्र० २ प० १० ख० २७) ॥

॥ इति चापस्तम्बवर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने दशमः पटलः ॥ १० ॥

क्षेत्रं पण्डित्योत्थानाभावात्फलाभावे यस्मिन्मृच्छ
स्स भावितद्वपहार्यः ॥ १ ॥ अवशिनः कीनाशस्य
कर्मन्यामे दग्डताडनम् ॥ २ ॥ तथा पशुपस्य ॥ ३ ॥
अवरोधनं चास्य पशूनाम् ॥ ४ ॥ हित्वा व्रजमादि-
नः कर्शयेत्पशून् ॥ ५ ॥ नातिपातयेदवरुध्य पशून्मा-
रणे नाशने वा स्वामिभ्योऽवमृजेत् ॥ ६ ॥ प्रमादादारण्ये
पशूनुत्सृष्टान् दृष्ट्वा ग्राममानीय स्वामिभ्योऽवमृजेत् ॥
७ ॥ पुनः प्रमादे मरुदवरुध्य ॥ ८ ॥ तत ऊर्ध्वं न
सूक्ष्मेत् ॥ ९ ॥ परपण्डितमविद्वानाददान एवोदके मूले
पुष्पे फले गन्धे ग्रामे शाक इति वाचा बाध्यः ॥ १० ॥
विदुषो वामनः परिमोषणम् ॥ ११ ॥ अदण्ड्यः कामकृते
तथा प्राणसंशये भोजनमाददानः ॥ १२ ॥ प्राप्तनिमित्ते
दण्डाकर्मणि राजानमेनेस्स्पृशति ॥ १३ ॥

॥ इति अष्टाविंशतितमो खण्डिका (प्र० २ प० ११ ख० २८) ॥

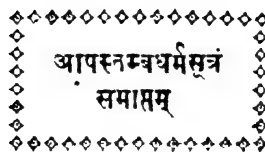
प्रयोजयिता मन्ता कर्तेति स्वर्गनरकफलेषु क-
र्मसु भागिनः ॥ १ ॥ यो भूय आरभते तस्मिन् फल-
विशेषः ॥ २ ॥ कुडुम्बिनौ धनम्येशाते ॥ ३ ॥ तयोः-

नुनतेऽन्येऽपि तद्धितेषु वर्तेरन् ॥ ४ ॥ विवादे विद्याः
 भिजनसम्पन्ना वृद्धा मेधाविनो धर्मेष्वाविनिपातिनः ॥
 ५ ॥ सन्देहे लिङ्गतो दैवेनेति विचित्य ॥ ६ ॥ पुण्याहे
 प्रातरन्नाविद्धऽपामन्ते राजवत्युभयतस्समाख्याप्य स-
 र्वानुमते मुख्यस्सत्यं प्रश्नं ब्रूयात् ॥ ७ ॥ अनृते
 राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ ८ ॥ नरकश्चात्राधिकः साम्पराये
 ॥ ९ ॥ सत्ये स्वर्गस्सर्वभूतप्रशंसा च ॥ १० ॥ सा निष्ठा
 या विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु च ॥ ११ ॥ आथर्वणस्य वेदस्य
 शेष इत्युपदिशन्ति ॥ १२ ॥ कृच्छ्रा धर्मममाप्तिस्समाम्ना-
 नेन लक्षणकर्माणां तु समाप्यते ॥ १३ ॥ तत्र लक्षणम् ।
 सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमार्थाणां वृत्तं सम्यग्वि-
 र्नातानां वृद्धानामात्मवतामलोलुपानामदाभिकानां
 वृत्तसादृश्यं भजेन । एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ १४ ॥
 स्त्रीभ्यस्सर्ववर्णेभ्यश्च धर्मशेषान्प्रतीयादित्येक इत्येके ॥
 ॥ १५ ॥

॥ इति एकोनत्रिंशत्तमी खण्डिका । प्र० २ प० ११ ख० २२ ॥

॥ इति आपस्तम्बधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने एकादशः पटलः ॥ ११ ॥

॥ द्वितीयप्रश्नश्च समाप्तः ॥

आपस्तम्बधर्मसूत्रपाठस्य शोधनपत्रिका ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०.	१२	चार्यास्या	चार्यार्थस्या
१२	१७	पालिप्ते	पलिप्ते
१२	२१	नाध्या	नध्या
१३	३	तथा	तया
१४	७	अध्याये	अध्यापय
१५	४	तस्य	यस्य
१६	१	उल्कायम	उल्कायाम
२१	४	णीत्युप	ण्युप
२४	१४	शेषान्मु	शेषाद्मु
३२	१२	न्ध्योर्वोद	न्ध्योरुद
३३	१५	वृद्धो	व्यृद्धो
३५	१८	अशुद्धि	अशुचि
३७	७	शुन्धने	शुन्धन
५४	१०	व्यभजेत्	विभजेत्
५५	१३	माद्या	मात्पुरुषाद्या
५५	१५	भर्तारश्च	हर्तारश्च
६०	५	निवेदयन्ते	हि वेदयन्ते
६३	५	मच्छादन	माच्छादनं

शिवाभ्यां नमः

॥ आपस्तम्बप्रणीतं धर्मसूत्रम् ॥

॥ हरदत्तमिश्रविरचितया उज्ज्वलाख्यवृत्त्या सहितम् ॥

प्रथमप्रश्नप्रारम्भः

मातामहमहाशय महम्मदपि ॥१॥

कारण जगता वन्दे कण्ठादुपरि वारणम् ॥

प्रणित्य महादेव हरदत्तेन रीमता ।

वर्माख्यप्रश्नयोरैवा क्रियते वृत्तिरुज्ज्वला ॥

ओंम् ॥ * अथातः सामयाचारिकान्वर्मान् व्याख्यास्यामः ॥१॥

अयशब्द आनन्तर्ये । अयशब्दो हेतोः । उक्तान् श्रुतानि गार्ह्याणि च कर्माणि । तानि च वक्ष्यमाणान् धर्मानपेक्षन्ते । कथम् । 'आचान्तेन कर्मे कर्तव्यं शुचिना कर्तव्यं'मिति वचनादाचमनशौचादीनपेक्षन्ते । 'मन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मम् ।' इति वचनान् मन्ध्यावन्दनम् । एवम् 'अशुचिकरनिर्वेषः ।' 'द्विजातिकर्मभ्यां हानिः पतनम्' इति वचनान् ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तानि च । एवंमन्येऽपि ययामम्भवमपेक्षा द्रष्टव्या । अतस्तदनन्तरम् । सामयाचारिकान्वर्मान् व्याख्यास्यामः । पौरुषेयी व्यवस्था समयः । स च त्रिविवः । त्रिविर्नियमः प्रतिषेध इति । तत्र प्रवृत्तिप्रयोजनो विधिः । 'मन्ध्याश्च बहिर्ग्रीवादिमन वाग्यनश्च'त्यादिः (१-११-३-८) । निवृत्तिप्रयोजनातिवरो । 'प्राङ्मुखोऽन्नानि भृञ्जीते'ति विधमविविः (१-११-३१-१) । अदुपवाताधी भोजने प्रवृत्तिः । शक्यं च य

१. 'आचान्तेन कर्तव्यं तथा शुचिना च पादत्रपाणिना च यज्ञोपवीतिना च कर्तव्यमिति वचनादाचमनादिचतस्र्यपेक्षन्ते ।' इति पाठास्तरम् ।

त्किञ्चनदिङ्मुखेनापि भुञ्जीनेन क्षुद्रपहन्तुम् । तत्र नियमः क्रियते प्रा-
ङ्मुख एव भुञ्जीत न दक्षिणामुख इति । परिसङ्ख्या तु नियमस्यैव कि-
यानपि भेदः । एवं द्रव्यार्जने रागात्प्रवृत्तं प्रति नियमः क्रियते 'याजना-
ध्यापनप्रतिग्रहैरेव ब्राह्मणो द्रव्यमार्जयेत् न कृषिवाणिज्यादिने'ति । 'ब्रा-
ह्मणस्य गोरिति पदोपस्पर्शनं च वर्जये'दित्यादिः (१-११-३१-६) प्र-
तिषेधः । समयमूला आचारास्समयाचाराः तेषु भवाः सामयाचारिकाः ।
एवम्भूतान् धर्मानिति । कर्मजन्योऽभ्युदयनिश्चयसहेतुरपूर्वरूप आत्ममुणो
धर्मः । तद्धेतुभूतकर्मव्याख्यानमेव तद्व्याख्यानम् । तत्र विधिषु तावद्विष-
यानुष्ठानाद्धर्म इति नास्ति विप्रतिपत्तिः । नियमेष्वपि नियमानुष्ठानाद्धर्म
इति प्रतिषेधेष्वपि तत्र न अर्थानुष्ठानाद्धर्म इति केचित् । अत एव धर्मा-
नित्यविशेषेणाह । अन्ये तु, विधिष्वेव धर्मः । इतरयोस्तु विपरीतानुष्ठाना
दधर्मः केवलं, न तु विषयानुष्ठानात् कश्चिद्धर्मः । न ह्यप्रतिगृह्यन्नपिबन्वा
सुरा धार्मिक इति लोके प्रसिद्धः । सूत्रे तु धर्मग्रहणमधर्मस्याप्युपलक्षण
मिति स्थितिः ॥ इति ॥ १ ॥ किं च भो समयोऽपि प्रमाणं, यदि प्रमाण-
मिदमपि प्रमाण भवितुमर्हति 'चैत्य वन्देत स्वर्गकामः । प्रगे भुञ्जीत ।
केशानुल्लुञ्छेत् । निष्ठन् भुञ्जीत । न स्नाया'दिति । तत्राह— *धर्मज्ञस-
मयः प्रमाणम् ॥ २ ॥ न हि ब्रूमः समयमात्रं प्रमाणमिति । किं तर्हि । धर्मज्ञा
ये मन्वादयस्तेषां समयः प्रमाणं धर्माधर्मयोः । कथं पुनरिदमवगतं मन्वा-
दयो धर्मज्ञा न बुद्धादय इति । यद्युच्यते बुद्धादीनामतन्निद्वयेऽर्थे ज्ञानं
न सम्भवतीति, मन्वादिष्वपि समानम् । अथ तेषां धर्मज्ञानातिशयादती-
न्द्रियेऽपि ज्ञानं सम्भवतीति, तत् बुद्धादिष्वपि समानम् । यथाह—'मृग-
तो यदि धर्मज्ञः कपिलो नेति का प्रमा । तावुभौ यदि सर्वज्ञौ मतिभेदः कथं
तयोः ॥' इति । वक्तव्यो वा विशेषः ॥ २ ॥ तमाह— *वेदाश्च ॥ ३ ॥ चोऽवधा-
रणे । वेदा एव मूलप्रमाणं धर्माधर्मयोः । न च नित्यनिर्दोषेषु वेदेषूक्तोपा-
लम्भसम्भवः । स्वतःप्रमाणस्य हि शब्दस्य न वक्तृदोषनिबन्धनमप्राप्ता-

प्यम् । तदिहास्मदादीनां धर्मज्ञसमयः प्रमाणं धर्मज्ञाना तु वेदाः प्रमाण-
म् । मनूरप्याह—‘वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचा-
रश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥’ गौतमोऽपि—‘वेदो धर्ममूलं तद्विदां
च स्मृतिशीले ।’ इति । यद्यपि अप्रत्यक्षो वेदो मूलभूतोऽस्मदादिभिर्नोपल-
भ्यते । तथापि मेन्वादिभिरुपलभ्यते इत्यनुमीयते । तदर्थं च ‘तेषामुत्सन्नाः
पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते’ इति ॥ ३ ॥ * चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रि-
यवैश्यशूद्राः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणाद्याश्चत्वारो वर्णसंज्ञकाः । ते च सामयाचा-
रिकैर्धर्मैरधिक्रियन्ते । चतुर्णामेवोपदेशेऽपि पुनश्चतुर्ग्रहण यथाक्रमं चतु-
र्वन्तर्भूतानामपि ग्रहणार्थम् । ततश्च ‘ब्राह्मणः क्षत्रियां वैश्य’ इति बोधा-
यनादिभिरुक्तानामनुलोमादीनामप्यत्र ग्रहण मतम् । तथा च गौतमः प्र-
तिलोमानामेव धर्मेऽनधिकारमाह—‘प्रतिलोमास्तु धर्महीना’ इति ॥ ४ ॥

* तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रेयान् ॥ ५ ॥ जन्मत इति वचनान् सदृत्ता-
दपि शूद्राद्वैश्यब्रुवोऽपि श्रेयान् । एव वैश्यान् क्षत्रियः क्षत्रियात् ब्राह्मणः
॥ ५ ॥ * अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपायनं वेदाध्ययनमग्न्याधेयं फल-
वन्ति च कर्माणि ॥ ६ ॥ शूद्रवर्जितानां त्रयाणां वर्णानामदुष्टकर्मणामुपा-
यनादयो धर्माः । उपायनमुपनयनम् । नात्र त्रैवर्णिकानामुपनयनादि विधीय-
ते । प्राप्तत्वात् । नापि शूद्राणां प्रतिषिध्यते । प्राप्यभावात् । तथाहि—
उपनयनं तावद्द्रव्ये ‘गर्भाष्टमेपु ब्राह्मणमुपनयति’त्यादिना त्रैवर्णिकानामेव
विहितम् । इहापि तथैव विज्ञस्यते । अध्ययनमपि ‘उपेनम्याचार्यकुले ब्र-
ह्मचारिवाम’ इत्यारभ्य विनानान् अनुपनीतम्याप्राप्तमेव । किं च ‘इमशा-
नवच्छूद्रपतिता’ इति अध्ययननिषेधो वदते । यस्य यस्य समर्पणे नाध्येयं स-
सकथं स्वयमध्येतुमर्हति । अग्न्यानेयमपि ‘वसन्ते ब्राह्मण’मित्यादि त्रैवर्णि-
कानामेव विहितम् । ‘फलवन्ति चाग्निहोत्रादीनि कर्माणि त्रयाणां वर्णानां’-
मित्युक्तत्वात् त्रैवर्णिकानामेव नियतानि । विद्याग्न्यभावाच्च शूद्राणामप्रम-

१ ‘मेन्वादय उपलब्धवन्त इत्यनुमीयते’ इति पाठान्तरम् ।

२ ‘वर्णानामपदेशेऽपि पुनश्चतुर्ग्रहणं यथाकथञ्चित्तुर्वन्तर्भूतानामपीति पाठान्तरम् ।

क्तानि । उक्तो विद्याभ्यभावः । तस्मादुष्टकर्मप्रतिषेधार्थं सूत्रम् । तथा शास्त्रान्तरे—‘द्विजादिकर्मभ्यो हानिः पतन’मिति । अप्रतिषेधे तु दुष्टकर्मणामप्यविकारो भवत्येव । फलवन्ति च कर्माणीत्यभिधानात् क्रियत इति कर्मेति निर्वचनान् ‘प्रागुपनयनात् कामचारवादभक्ष’ इति गौतमस्मरणं ब्रह्म-हत्याद्विमहापातकव्यतिरिक्तविषयमित्यनुपेतम्यापि दुष्टकर्मत्वसम्भवात् अ-दुष्टकर्मणामुपनयनमुक्तम् । शूद्रप्रतिषेधस्तु, प्राप्तानुवादः ॥६॥ यथा ब्राह्म-णादीनामुपनयनादयो धर्माः प्रधानभूताः तादृश शूद्रस्य कर्माह—* शु-श्रूषा शूद्रस्येतरेषां वर्णानाम् ॥७॥ इतरेषां ब्राह्मणादीनां वर्णानां या शु-श्रूषा सा शूद्रस्य परमो धर्मः ॥ ७ ॥ तत्र विशेषः—* पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्वर्णे निश्चेयसं भूयः ॥ ८ ॥ सर्वप्रकार कृताया अपि वैश्यशुश्रूषायाः मात्रया-पि कृता क्षत्रियशुश्रूषा बहुतर फल सावयति । एव क्षत्रियशुश्रूषाया ब्राह्मण-शुश्रूषा ॥८॥ उपनयन वेदाध्ययनमित्यादि यदुक्तं अस्मिन् क्रमे उपनयने वि-शेषमाह—* उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कारः ॥९॥ विद्या अर्थः प्र-योजन यस्य स विद्यार्थः । तस्याय श्रुतिविहितसंस्कारः उपनयनं नाम । ‘विद्यार्थस्ये’ति वचनात् मूकादेर्न भवति । तथा च शङ्खलिखितौ ‘नोन्मत्तमूका नू सस्क्रुयात्’ इति । लिङ्गस्य विवक्षितत्वात् स्त्रिया अपि तन्न भवति । य-द्यपि तस्या. ‘अग्ने गृहपते’ इत्यादिकया विद्यया अर्थः । श्रुतित इति वचनं तदतिक्रमे श्रौतातिक्रमप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् ॥९॥ अनेकवेदाध्यायिनां वेदव्रतव-दुपनयनमपि प्रतिवेद भेदेन कर्तव्यमिति प्राप्ते उच्यते—* सर्वेभ्यो वै वे-देभ्यः सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मणम् ॥१०॥ ‘त्रिम्य एव तु वेदेभ्यः पाठ पादमदृढहत् । तदित्यृचोऽस्याम्सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ।’ इति मनु । ततश्चोपनयने यत्सावित्र्या अनुवचन तन्मुखेन सर्ववेदा अनूक्ता भव-न्तीत्यगृह्यमाणविशेषत्वादेकमेवोपनयनं सर्वार्थमिति । अस्मिन्नर्थे ब्राह्मणम-पि भवति । ब्राह्मणमेव पठितम् ॥ आथर्वणस्य वेदस्य पृथगुपनयनं कर्तव्य-म् । तथा च तत्रैव श्रुतम् ‘नान्यसम्कृतो भृग्वङ्गिरमोऽधीयीते’ति ॥१०॥ विद्वा-नेवापनेवाभिगम्यत इति विद्वानुमविद्वेषा निन्दितामाह—* नममो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते यश्चाविद्वानिति हि ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

यथा कश्चित् तमस्सकाशात्तम एव प्रविष्टो न किञ्चिज्जानाति एवमेषः यं मा-
णवकमविद्वानुपनयते तथा यश्चाविद्वान् । उपनीयते इत्यपेक्ष्यते । यश्च स्वय-
मप्यविद्वान् सन्नुपनीयते सोऽपि तमस एव तमः प्रविशति । अस्मिन्नर्थे ब्रा-
ह्मणमपि भवतीति ॥ १ ॥ कीदृशस्तर्ह्युपनेताभिगम्यस्तमाह—*तस्मिन्नाभि-
जनविद्यासमुदेतं समाहितं संस्कर्तारमीप्सेत् ॥ १२ ॥ अविच्छिन्ननेद-
वित्सम्बन्धे कुले जन्म अभिजनः । षड्भिरङ्गैस्सहैव यथावदर्थज्ञानपर्यन्तम-
धीतो वेदो विद्या । सर्वासम्भवे वेद एव वा । तस्मिन्नुपनयने कर्तव्ये ताभ्यां
अभिजनविद्याभ्यां समुदेतं सम्पन्नम् । समाहितं विहितप्रतिपिद्धेष्ववहितमनुस-
म् । संस्कर्तारमाचार्यमीप्सेत् । इच्छया करण लक्ष्यतोऽप्युयादभिगच्छेदि-
ति ॥ १२ ॥ *तस्मिन्श्चैव विद्याकर्मान्तमविप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः ॥ १३ ॥ तस्मि-
न्नेव चोपनेतरि विद्याकर्म विद्याग्रहण कर्तव्यम् । आन्तमासमाप्तेः । अ-
विप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः । यद्याचार्यो धर्मेभ्यो न प्रच्युतो भवति । प्रच्युते तु
तस्मिन्नसम्पर्काहं अन्यतोऽपि विद्याकर्म भवत्येव । येषां चाचार्यैर्करणवि-
धिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यते । कथमुपनीयाध्यापनेनाचार्यकं भाव-
येदिति । सत्कृदुपनीतस्य माणवकस्य न पुनरुपनयनसंस्कारः सम्भवति । तं
कथमन्योऽध्यापयेत् । एतेन मध्ये आचार्यमरणे माणवकस्य तदन्तमध्ययनं
नाचार्यान्तरात् सम्भवतीति द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥ आचार्यशब्दनिर्वचनमाह—*य-
स्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः ॥ १४ ॥ यस्मात्पुरुषादयं माणवकः
धर्मानाचिनोति शिक्षते स आचार्यः । 'अप्यक्षरसामान्यानि ब्रूयादि'ति च-
कारमात्रेणेदं निर्वचनम् । अनेन प्रकारेण माणवकमाचार्यः शौचाचारांश्च
शिक्षयेदित्युक्तं भवति ॥ १४ ॥ *तस्मै न द्रुह्येत्कदाचन ॥ १५ ॥ तस्मै एवभूता-
चार्याय कदाचन कदाचिदपि न द्रुह्येत् । तद्विषयमपकारं न कुर्यात् ॥ १५ ॥
कस्मादित्यत आह— *स हि विद्यातस्तं जनयति ॥ १६ ॥ स ह्याचार्यः तं
माणवकं विद्यातो जनयति । यथा पिता मातृतः । 'अत्राम्य माता सावित्री
पिता त्वाचार्य उच्यते ।' इति शास्त्रान्तरम् ॥ १६ ॥ *तच्छ्रेष्ठं जन्म ॥ १७ ॥

१ 'आचार्यविधिकरण' इति पाठान्तरम् ।

२. 'तद्वृत्तमध्ययन' 'तद्वृत्तमध्ययनम्' इति च कचित्पाठः ।

तद्विद्यातो जन्म श्रेष्ठं प्रशस्ततमम् । अभ्युदयनिश्रेयसहेतुत्वात् ॥ १७ ॥ माता-
 पितृभ्यामाचार्यं श्रेष्ठं इत्याह—*शरीरमेव मातापितरौ जनयतः । १८ ॥
 मातापितरौ शरीरमात्रमेव काष्ठकुड्यादिसमं जनयतः । आचार्यस्तु, स
 र्वपुरुषार्थक्षमं रूपं जनयति । 'आचार्यं श्रेष्ठो गुरूणा'मिति गौतमः ॥ १८ ॥
 *वसन्ते ब्राह्मणमुपनयति ग्रीष्मे राजन्यं शरादि वैश्यं गर्भाष्टमेषु ब्रा-
 ह्मणं गर्भैकादशेषु राजन्यं गर्भद्वादशेषु वैश्यम् ॥ १९ ॥ वसन्ते ब्रा-
 ह्मणमित्यादि गृहे गतम् ॥ १९ * ॥ अथ काम्यानि ॥ २० ॥ कामनिमित्तानि
 उपनयनानि वक्ष्यन्ते ॥ २० ॥ *सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टम आयुष्कामं नव-
 मे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकामम्
 ॥ २१ ॥ ब्रह्मवर्चसकाममित्यादीनि षट्सूत्राणि स्पष्टार्थानि । सर्वत्रोपनयी-
 तेत्यपेक्ष्यते ॥ १ ॥ 'आचार्याधीनम्या'दित्यादीनि यानि ब्रह्मचारिणो व्रतानि
 वक्ष्यन्ते तेष्वसमर्थानां कुमारानां वर्णक्रमेणानुकल्पमाह—*आषोडशा-
 द्वाह्यस्यानात्यय आढ्याविशात्क्षत्रियस्याचतुर्विंशद्वैश्यस्य ॥ २२ ॥
 यथा व्रतेषु समर्थः स्याद्यानि वक्ष्यामः ॥ २३ ॥ आकारोऽभिधिर्धौ ।
 अत्ययोऽतिक्रमः । स एवाऽत्यय तदभावोऽनात्ययः । यादृच्छिको दीर्घः ।
 आर्षो वा प्रयोगः । प्रकरणदुपनयनकालस्येति गम्यते । यथा व्रतेषु सम-
 र्थः स्यात् तथा एतावान् कालः प्रतीक्ष्यः । पूर्वमेव तु सामर्थ्ये सति अष्ट-
 वर्षाद्यतिक्रमे वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तमव भवति । एवं षोडशादिभ्य ऊर्ध्व कि-
 यन्तश्चित्कालमसमर्थानां पश्चात्सामर्थ्ये सति प्रायश्चित्तं भवत्येव ॥ २२ २३ ॥ त-
 दानीं प्रायश्चित्तमाह—*अतिक्रान्ते सावित्र्याः कालं ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्म-
 चर्यं चरेत् ॥ २४ ॥ यस्य य सावित्र्या काल उक्तः तदतिक्रमे त्रैविद्य-
 कं व्यवया विद्या तामवीयते त्रैविद्या तेषामिदं त्रैविद्यकम् । 'गोत्रचरण-
 द्विबुद्धं चरणार्हमनाययोरिति बुद्धं । एतद्बुद्धं ब्रह्मचर्यम् अग्निपरिचर्या-
 मध्ययन गुरुशुश्रूषामिति परिहाप्य सकलं ब्रह्मचर्यवर्मं चरेत् । कियन्ते
 कालम् ऋतु कालाध्वनोरत्यन्तमंगोमे द्वितीया । ऋतुमिति वचनाद्वारम्भे प्रा-
 यश्चित्ताभ्यभिच्छन्ति ॥ २४ ॥ *अथोपनयनम् ॥ २५ ॥ एव चरितव्रत उपने-
 तव्यः ॥ २५ ॥ ततस्संवत्सरमुदकोपस्पर्शनम् ॥ २६ ॥ ततः उपनयनादा-

रभ्य संवत्सरमुदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तव्यम् । शक्तस्य त्रिषवणं स्नानम् । अन्यस्य यथाशक्ति ॥ २६ ॥ * अथाध्याप्यः ॥ २७ ॥ एवं चरितव्रतः पश्चादध्याप्यः ॥ २७ ॥ * अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्यातां ते ब्रह्महंसस्तुताः ॥ २८ ॥ यस्य माणवकस्य पिता पितामहश्चानुपेतौ स्यातां स्वयं च ते । तथाविधा माणवका ब्रह्महंसस्तुताः ब्रह्महण इत्येव कीर्तिताः ब्रह्मवादिभिः । अस्मिन् तच्छब्दयोगस्तद्धर्मप्राप्त्यर्थः । एवं च 'श्मशानवच्छूद्रपतिता' वित्यध्ययननिषेधप्रकरणे वक्ष्यते । ततश्च ब्रह्म यथा ब्रह्महंसमीपे नाध्येयमेवमेवामपीति ॥ २४ ॥ * तेपामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत् ॥ २५ ॥ तेपामेतेपामभ्यागमनमाभिमुख्येन गमनम् । मातापितृपुत्रदारशरीररक्षणार्थमपि वर्जयेत् । यद्यपि भिक्षा सर्वत्र प्रतिग्राह्येति वक्ष्यते । भोजनमुद्यतमपि वर्जयेत् । 'अपि दुष्कृतकारिण' इति सत्यपि वचने विवाहं च वर्जयेत् । यद्यपि 'स्त्रीरत्न दुष्कुलादपी'ति मानवस्मरणम् ॥ २९ ॥ * तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् ॥ ३० ॥ इच्छतामिति वचनान्न बलात्कारेण प्रायश्चित्तं कारयितव्यम् ॥ ३० ॥ * यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेवं संवत्सरः ॥ ३१ ॥ यथा प्रथमेऽतिक्रमे ब्रह्मचर्यस्य ऋतुः कालः एवमन्यमिन्नतिक्रमे संवत्सरः कालः ॥ ३१ ॥ * अथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ गते ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३३ ॥   ॥ इति प्रथमा खण्डिका ॥ प्र० १ प० १ ख० १ ॥

* प्रतिपूरुषं सङ्ख्याय संवत्सरान्यावन्तोऽनुपेताः स्युः ॥ १ ॥ यदि पितृवानुपेतः तत संवत्सरमेक अथ पितामहोऽपि ततो द्वौ । अथ स्वयमपि यथाकालमनुपेतः ततः संवत्सरानिति ॥ १ ॥ अथोदकोपस्पर्शने मन्त्राः—
* सप्तभिः पावमानीभिर्यदन्ति यच्च दृग्वक् इत्येताभिर्यजुष्पवित्रेण सामपवित्रेणाङ्गिरसेनेति ॥ २ ॥ पवमानः सोमो देवता यासा ताः पावमान्यः, यजुष्पवित्रेण 'आपो अम्मन्मातरः शुन्धन्त्वि'त्यनेन, सामपवित्रेण 'कया नश्चित्र आभुवदि'त्यादिगीतेन वामदेव्येन साम्ना, आङ्गिरसेन 'हंसः शुचिषदि'त्यनेन एतैरञ्जलिना शिरम्यपोऽवासिञ्चेत् ॥ २ ॥ * अपि न्वा व्याहृतिभिरेव ॥ ३ ॥ पूर्वैः सह व्याहृतीनां विकल्पः ॥ ३ ॥ * अथाध्या-

प्यः ॥ ४ ॥ गतम् ॥ तत्र 'यस्य पिता पितामह' इत्युपक्रमे यस्येत्येकवचनमन्तेऽप्यध्याप्य' इति । मध्ये तु 'ब्रह्महंसस्तुताः' तेषामभ्यागमनं तेषामिच्छतामिति बहुवचनम् । तत्रोपक्रमोपसंहारानुसारेण माणवकस्यैव प्रायश्चित्तमुपनयनमध्यापनं च । बहुवचनं तु तथाविधमाणवकबहुत्वापेक्षमित्युच्यते ॥ ४ ॥ * अथ यस्य प्रपितामहादि नानुस्मर्यत उपनयनं ते श्मशानसंस्तुताः ॥ ५ ॥ प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं च यथा कालमिति । ते तथाविधा माणवकाः श्मशानसंस्तुताः । एतेन 'श्मशाने सर्वतः शम्याप्रासा'दित्यध्ययननिषेधात्तेषामपि सन्निधौ भवति ॥ ५ ॥ * तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत्तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनं पावमान्यादिभिः ॥ ६ ॥ गतम् । पावमान्यादिभिरित्यनेनैव प्रतिपूरुषं सङ्ख्येयं सवत्सरानित्येतदपि द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ * अथ गृहमेधोपदेशनम् ॥ ७ ॥ गृहमेधो गृह्यशास्त्रं गृहस्थवर्मो वा ॥ ७ ॥ * नाध्यापनम् ॥ ८ ॥ कृत्स्नस्यैवदस्य । किं तु गृह्यमन्त्राणामेवेति ॥ ८ ॥ * ततो यो निर्वर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे ॥ ९ ॥ ततः एवं कृतप्रायश्चित्तात् गृहस्थीभूतात्ततो यो निर्वर्तते उत्पद्यते तस्योपनयनसंस्कारः कर्तव्यः । कथम् । यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतु त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चारयित्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥ * तत ऊर्ध्वं प्रकृतिवत् ॥ १० ॥ ततः यो निर्वर्तते तस्य प्रकृतिवत् यथा प्राप्तमुपनयनं कर्तव्यमिति । यस्य प्रपितामहस्य पितुरारभ्य नानुस्मर्यत उपनयनं तत्र प्रायश्चित्तं (चा) नोक्तम् । वर्मज्ञरूहितव्यम् । एवं ततः पूर्वेष्वपि निरूपितमुपनयनम् ॥ १० ॥ अथाध्ययनविधिः—* उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्मचारिवासः ॥ ११ ॥ एव यथाविध्युपेतस्य ब्रह्मचारिणस्सत आचार्यकुले वासां भवति । ब्रह्मवेदस्मदर्थं व्रतं चरतीति ब्रह्मचारी । अध्ययनाङ्गानि व्रतानि चरता आचार्यकुले वस्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ ११ ॥ तत्रकालः—* अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि ॥ १२ ॥ चतुर्णां वेदानामध्ययनकाल एषः । प्रतिवेदं द्वादशम् ॥ १२ ॥ * पादूनम् ॥ १३ ॥ स एव कालः पादूनं वा प्रत्येतव्यः । पादेनो न पादूनम् । पररूपं कथन्तवत् । षट्त्रिंशद्वर्षाणि । प्रतिवेदं नव ॥ १३ ॥

*अर्थेन ॥ १४ ॥ ऊनमिति समस्तमप्यपेक्षते । चतुर्विंशतिः वर्षाणि । प्रतिवेदं षट् ॥ १४ ॥ *त्रिभिर्वा ॥ १५ ॥ पादैरूनमिति प्रकरणाद्गम्यते । द्वादशवर्षाणि । प्रतिवेदं त्रीणि ॥ १५ ॥ *द्वादशावरार्थम् ॥ १६ ॥ अवरार्थशब्दोऽवरमात्रेत्येतस्मिन्नर्थे वर्तते । द्वादशवर्षाणि अवरमात्रा यथा भवति तथा ब्रह्मचारिणा गुरुकुले वस्तव्यमित्युक्तम् । पूर्वैर्नैव सिद्धे यो ब्रह्मचार्यतिमेषावी तथा चतुरोऽपि वेदानितोऽल्पीयसा कालेन गृह्णाति तेनाप्येनावन्त कालं गुरुकुले वस्तव्यम् । 'विद्यया स्नाती'त्येतस्मिन्पक्षे नातिस्वरितेन स्नातव्यमित्येवमर्थमिदमारभ्यते । एतेन एकस्य वेदस्य त्रीणि वर्षाणि ब्रह्मचर्यमवश्य भावीत्यर्थात्सिद्धम् । मनुरप्याह—'षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैविद्यकं व्रतम् । तदर्धकं पादिकं वा गृहाणान्तिकमेव वा ॥' इति । त्रयाणां वेदानां षट्त्रिंशत् । एकैकस्य द्वादश । तदर्धकं त्रयाणामष्टादश । एकैकस्य षट् । पादिकं वा त्रयाणां नव । एकैकस्य त्रीणि । गृहाणान्तिकमेव वेति एकैकस्य त्रिभ्य ऊर्ध्वमनियमः । न प्रागित्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ १६ ॥ * न ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य परोपवासोऽस्ति ॥ १७ ॥ ब्रह्मचारिविद्यार्थयोरर्थ उक्तः । यो ब्रह्मचारी विद्यार्थो भवति न तेन दिवसमात्रमपि परस्य समीपे वस्तव्यम् । आचार्यस्य समीप एव वस्तव्यमित्युक्तं भवति । विद्यार्थस्येति वचनात् नैष्ठिकस्य कदाचिदन्यत्र वामो न दोषः । यद्वा द्विर्भोजननिवृत्तिरेवोपवासः । परलोकार्थ उपवासः परोपवासः विद्यार्थस्य न भवति । नैष्ठिकस्य तु दोषः । अत्र पक्षे 'आहिताग्निरनङ्गानि'ति विद्यार्थब्रह्मचारिविषयः ॥ १७ ॥ * अथ ब्रह्मचर्यविधिः ॥ १८ ॥ ब्रह्मवेदस्तदर्थं यद्वनं चरितव्यं तद्ब्रह्मचर्यं तदधिक्रियते ॥ १८ ॥ * आचार्याधीनस्यादन्यत्र पतनीयेभ्यः ॥ १९ ॥ आचार्याधीनो भवेत्युपनयनान्ते यत् संशामन तत्सिद्धैवाचार्याधीनतानूद्यते । 'अन्यत्र पतनीयेभ्यः' इति विशेषं वक्ष्यामीति । करणे प्रत्ययः । अमुमरातिं ब्राह्मणमित्थं व्यापादयेत्याचार्येण चोदितोऽप्येवमादिन कुर्यादिति ॥ १९ ॥ * हितकारी गुरोरप्रतिलोमयन्वाचा ॥ २० ॥ आचार्येण प्रयुक्तोऽप्यप्रयुक्तोऽपि तस्मै हिनमेव कर्तव्यं वाचा प्रातिलोम्यमकृर्वन् ॥ २० ॥ * अधासन-

शायी ॥ २१ ॥ शयनं शायः । कृत्यल्युटो बहुलमिति वचनात् षञ् । अध आसनशायो यस्य सः अधामनशायी । गुरुसन्निधावध आसीत अधश्च श-
यीतेत्युक्तं भवति । अधश्शब्दस्य सवर्णदीर्घश्छान्दसः । अपपाठो वा । तृ-
णेषु प्रस्तरेषु चासनशयने शिष्टाचारसिद्धे ॥ २१ ॥ * नानुदेश्यं भुञ्जीत ॥ २२ ॥
अनुदेश्यं श्राद्धार्थं देवतार्थं वा उद्दिष्टं न भुञ्जीत ॥ २२ ॥ * तथा क्षारलवणम-
धुमांसानि ॥ २३ ॥ न भुञ्जीतेत्येवाक्षारादीनि गृह्ये गतानि ॥ २३ ॥ * अदि-
वास्वापी ॥ २४ ॥ न दिवा स्वप्स्यात् ॥ २४ ॥ * अगन्धसेवी ॥ २५ ॥ च-
न्दनादीनि गन्धद्रव्याणि न सेवेत् ॥ २५ ॥ * मथुनं न चरेत् ॥ २६ ॥ “उप-
चारक्रिया केली स्पर्शा भूषणवाससाम् । एकशय्यासन क्रीडा चुम्बना-
लिङ्गने तथा ॥ ” इत्यादेस्मर्वस्योपलक्षणं मैथुनग्रहणम् ॥ २६ ॥
* उत्सन्नश्चायः ॥ २७ ॥ श्लाघा शोभा सा उत्सन्ना यस्य स
उत्सन्नश्चायः । एवभूतो भवेत् । मृत्कल्कादिना मुखादिकं उज्ज्वलं न
कुर्यात् । इति ॥ २७ ॥ * अङ्गानि न प्रक्षालयीत् ॥ २८ ॥ स्नानसमये आ-
मल्लंकादिभिर्न क्षालयेत् ॥ २८ ॥ * प्रक्षालयीत् त्वशुचिलिप्तानि गुरोरस-
न्दर्शने ॥ २९ ॥ यानि तु मूत्रपुरीषाद्यशुचिलिप्तान्यङ्गानि तानि कामं मृदा-
द्भिः प्रक्षालयेत् । यावद्गन्धो लेपश्चापैति । तदपि गुरोरसन्दर्शने यत्र स्थि-
तः गुरुं न पश्यति । अत्र आचार्यप्रकरणे गुरुग्रहणात् पित्रादीनामपि ग्रहण
म् ॥ २९ ॥ * नाप्सु श्लाघमानः स्नायाद्यदि स्नायादण्डवत्प्लवेत् ॥ ३० ॥
स्नाने प्राप्तं न श्लाघमानः स्नायात् । किं तु दण्डवदाप्लवेदित्युक्तम् । न
स्नानयैर्मलापकर्षणं श्लाघा क्रीडा वा जले । अपर आह—‘अङ्गानि न प्र-
क्षालयीते’त्यासमावर्तनान्नित्यम्नानस्य प्रतिषेधः । ‘प्रक्षालयीत् त्वशुचिलिप्ता-
नी’ति नैमित्तिकस्य विधिः । ‘नाप्सु श्लाघमानः स्नाया’दिति तत्रैव
श्लाघाप्रतिषेध इति ॥ ३० ॥ * जटिलः ॥ ३१ ॥ सर्वानेव केशान् जटां कृत्वा
बिभृषात् ॥ ३१ ॥ * शिखाजटो वा वापयेदितरान् ॥ ३२ ॥ अथवा शिखा-
मेव जटां कृत्वा इतरान्केशान् वापयेत् नापितेन ॥ ३२ ॥ * मौञ्जी मेखला
त्रिवृद्धारुणस्य शक्तिविषये दक्षिणावृत्तानाम् ॥ ३३ ॥ मुञ्जानां वि-

कारो मौञ्जी । त्रिवृत त्रिगुणा । एवम्भूता ब्राह्मणस्य मेखला भवति । सा च शक्तिविषये शक्तौ सत्यां दक्षिणावृत्तानां प्रदक्षिणावृत्तानां कर्तव्या । तद्धितार्थे गुणभूतानामपि मुञ्जानामेवैतद्विशेषणम् ॥३३॥ * ज्या राजन्यस्य ॥३४॥ स्पष्टम् ॥३४॥ * मौञ्जी वायोमिश्रा ॥३५॥ अथवा अयोमिश्रा क्वचित्तु कालायसेन बद्धा मौञ्जी मेखला भवति राजन्यस्य ॥३५॥ * आवीसूत्रं वैश्यस्य ॥३६॥ अविर्गुणायुः कम्बलप्रकृतिः तत्सम्बन्धिनी उर्णा आवी तत्कृतं सूत्रं आवीसूत्रम् । सा मेखला वैश्यस्य भवति ॥३६॥ * सैरी तामली वेत्येके ॥३७॥ सीरा वाहयोक्त्व रज्जुः । तामलो मूलोर्दकसंज्ञो वृक्षः । तस्य त्वचा ग्रथिता तामली ॥३७॥ * पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैयग्रोधस्कन्धजोऽर्वाङ्गो राजन्यस्य वादर औदुम्बरो वा वैश्यस्य वाक्षो दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैक उपदिशन्ति ॥३८॥ पालाशो दण्ड इत्यादि गृह्ये गतम् ॥३८॥ * वासः ॥३९॥ वस्यने कौपीनमाच्छाद्यते येन तद्वामः । तद्वस्यते ॥३९॥ * शाणीश्रौमाजिनानि ॥४०॥ शाणस्य विकारः शाणी पटी । क्षुमा अतमी तस्या विकारः श्रौमम् । श्वेतपट्टाख्यवासोविशेष इत्यन्ये । अजिन यस्य कस्यचिन्मध्यस्य पशोः । त्रीण्येतानि वर्णानुपूर्व्येण वासामि ॥४०॥ * कापायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ॥४१॥ एके आचार्या वस्त्र त्वशोधार्याच्छाद्यमुपदिशन्ति । वस्त्रं कार्पासम् । कषायेण रक्तम् । ब्राह्मणस्येत्यर्थाद्गम्यते । इतरयोर्विध्यमाणत्वात् ॥४१॥

॥ इति द्वितीया खण्डिका ॥ प्र० १ प० १ ख० ३ ॥

माञ्जिष्ठं राजन्यस्य ॥ १ ॥ मञ्जिष्ठया रक्तं माञ्जिष्ठम् ॥१॥ हारिद्रं वैश्यस्य ॥ २ ॥ हरिद्रया रक्तं हारिद्रम् ॥२॥ हारिणमैण्यं वा कृष्णं ब्राह्मणस्य ॥ ३ ॥ एतान्युत्तरीयाणि । 'वस्ताजिन'मिति वक्ष्यमाणत्वात् इहाप्यजिनमिति गम्यते । 'अजिनमुत्तरमुत्तरये'त्युपनयने यदजिनमुक्तं धार्यं तद्धारणं ब्राह्मणस्य । हरिणो मृगस्त्वस्य विकारः हारिणम् । ऐण्यं वा कृ-

१. अवाङ्ग = 'अवाचीनमप्यस्य दण्डस्य' इति तात्पर्यदर्शने व्याख्यातम् ।

२. अवर्णयोगेन = सर्वेषां वर्णानामविशेषेण इत्यर्थः ।

ष्णम् । एणी मृगी तस्या विकार एणेयम् । एण्या दृज । द्विविधा एणाः । कृष्णा
 श्व गौराश्च । अतो विशेष्यते कृष्णमैणेयमिति ॥३॥ अस्मिन् पक्षे विशेषमाह
 — * कृष्णं चेदनुपस्तीर्णासनशायी स्यात् ॥ ४ ॥ कृष्ण चेद्विभृयात्
 न ह्रास्विणं तनन्तस्मिन्नुपस्तीर्णं नामीत न च शयी । अयं तावदर्थः । शब्दनि-
 र्वाहः 'स्त्वधासनशायी'त्यत्र कृतः ॥ ४ ॥ * रौरवं राजन्यस्य ॥ ५ ॥ रुरुर्विन्दु-
 मान्मृग ॥ ५ ॥ * वस्ताजिनं वैश्यस्य ॥ ६ ॥ वस्तश्छागः ॥ ६ ॥ * आवि-
 कं सार्ववर्णिकम् ॥ ७ ॥ अविर्कणायुः । स एवाविकः । तस्य चर्माविकं
 तत्सर्वेषामेव वर्णानाम् । अस्य हारिणादिभिर्विकल्पः ॥ ७ ॥ * कम्बलश्च ॥ ८ ॥
 अयमप्याविक एव । प्रावरणमेव सर्वेषाम् ॥ ८ ॥ 'काषाय चैके वस्त्रमुपदिशन्ती'
 त्वारम्य वासांसि अजिनानि च विहितानि । तत्र कामवशेन विशेषमाह—
 * ब्रह्मवृद्धिमिच्छन्नजिनान्येव वसीत क्षत्रवृद्धिमिच्छन्वस्त्राप्येवोभय-
 वृद्धिमिच्छन्नभयमिति हि ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥ ब्रह्मवृद्धिः ब्राह्मणवृद्धिः क्ष-
 त्रवृद्धिः क्षत्रियवृद्धिः ॥ ९ ॥ अथ स्वपक्षमाह— * अजिनं त्वेवोत्तरं धार-
 येत् ॥ १० ॥ उत्तरमुत्तरीयम् । तदजिनमेव धारयेत् ॥ १० ॥ * अनृत्तद-
 र्शी ॥ ११ ॥ नृत्त न पश्येत् ॥ ११ ॥ * सभाः समाजाश्चागन्ता ॥ १२ ॥
 द्यूतादिस्थान सभा । उत्सवादिषु समवायः समाजः । तांस्सभास्समाजाश्च
 ताच्छील्येन न गच्छेत् । यदृच्छया गमने न दोषः ॥ १२ ॥ * अजनवा-
 दशीलः ॥ १३ ॥ जनवाद परिवाद लोकवार्ता वा तच्छील्ये न स्यात् ॥
 ॥ १३ ॥ * रहःशीलः ॥ १४ ॥ सति विभवे रहःशीलः स्यात् ॥ १४ ॥
 * गुरुरुदाचारेष्वकर्ता स्वैरिकर्माणि ॥ १५ ॥ येषु प्रदेशेषु गुरुरुदाच-
 रति पौनःपुन्येन चरति तेषु स्वैरिकर्माणि मैत्रप्रसाधनादीनि न कुर्यात्
 ॥ १५ ॥ * स्त्रीभिर्यावदर्थसम्भाषी ॥ १६ ॥ स्त्रीभिस्सह यावत्प्रयोजनं
 तावदेव सम्भाषेत । न प्रसक्तानुप्रसक्तमतिचिरम् । 'बलवानिन्द्रियग्रामो
 विद्वांसमपि कर्षती'ति । अतिबालाभिरतिवृद्धाभिश्च न दोषः ॥ १६ ॥ * मृदुः
 ॥ १७ ॥ क्षमावान् ॥ १७ ॥ * शान्तः ॥ १८ ॥ इन्द्रियाणामसद्विषये प्र-
 वृत्त्यभावः शमः । तद्वान् शान्तः ॥ १८ ॥ * दान्तः ॥ १९ ॥ विहितेषु क-
 र्मस्वगलानिर्दमः । तद्वान् दान्तः ॥ १९ ॥ * ऋमान् ॥ २० ॥ ह्रीर्लज्जा ॥

२० ॥ *दृढधृतिः ॥ २१ ॥ लब्धे नष्टे मृते वा धृतावेवावस्थितः स्यात् न हृ-
 ष्येत् न विषीदेत् ॥ २१ ॥ *अग्लान्तुः ॥ २२ ॥ उत्साहसम्पन्नः । ग्लानि-
 स्थश्च स्तुः । अत्रानुस्वारः छान्दसोऽपपाठो वा ॥ २२ ॥ * अक्रोधनः ॥ २३ ॥
 न कस्मैचिदपि कुप्येत् ॥ २३ ॥ * अनसूयः ॥ २४ ॥ परभाग्यानुसन्तापः
 असूया । तच्छीलो न स्यात् ॥ २४ ॥ * सर्वं लाभमाहरन गुरवे सायं प्रातर-
 मत्रेण भिक्षाचर्यं चरेद्विभ्रमाणोऽन्यत्रापपात्रेभ्योऽभिशस्ताच्च ॥ २५ ॥
 अपपात्राः प्रतिलोमाः रजकादयः । अपगतानि हितेषां पात्राणि पाका-
 द्यर्थानि चतुर्भिर्वर्णैस्सह । अभिशस्तान्वक्ष्य 'त्यथ पतनीयानी' त्यादिना । तन्नु-
 भयान्वर्जयित्वा अन्यत्र भिक्षेन । भिक्षमाणः सर्वं लाभं यच्च यावच्च ल-
 ष्ठं गोहिरण्यादि तत्सर्वं गुरवे आहरन् । एवं अहरहः कुर्वन् सायं प्रात-
 रमत्रेण न हस्तादिना भिक्षाचर्यं भिक्षाचरणं चरेत् कुर्यात् । 'सायं प्रातः'
 रिति वचनान्न सायं गृहीतेन प्रातराशः नापि प्रातर्गृहीतेन सायमाशः ॥ २५ ॥
 अथ भिक्षाप्रत्याख्यानं निन्दितुं ब्राह्मणमाकृष्यते—* स्त्रीणां प्रत्या-
 चक्षाणानां समाहितो ब्रह्मचारीष्टं दत्तं दत्तं प्रजां पशून्ब्रह्मवर्चसभ-
 न्नाद्यं वृद्धे । तस्मादुहर्वं ब्रह्मचारिसङ्घं चरन्तं न प्रत्याचक्षीतापि
 हैप्सेवंविध एवंचरतः स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥ व्याख्यातः
 समाहितः । समाहितो ब्रह्मचारी याभिः भिक्षा प्रत्याख्यायते तासां प्रत्या-
 चक्षाणानां स्त्रीणामिष्टं यागैरार्जितं धर्मं दत्तं दानेनार्जितं धर्मं दत्तं दत्तं
 होमैश्च गार्होपाजितं सर्वमेव धर्मं वृद्धे आच्छिनत्ति । यस्मादेवं तस्मात्
 ब्रह्मचारिसङ्घं चरन्तं न प्रत्याचक्षीत । उह वा इति निपातौ वाक्यालङ्कारा-
 र्थौ । अपि ह शब्दौ कदाचिदित्येतमर्थं द्योतयन् । एषु सङ्घीभूतेषु ब्रह्म-
 चारिषु कदाचिदेवंविधः समाहित एवंचरतः 'अथ ब्रह्मचर्यविधिः' रित्यारभ्य
 यान्युक्तानि तद्वान् ब्रह्मचारी स्यात् । सम्भावेन लिङ् । सम्भवेत् । तस्मा-
 न्न प्रत्याचक्षीतेत्येव ब्राह्मणं भवतीति ॥ २६ ॥ * नानुमानेन भैक्षमुच्छिष्टं
 दृष्टश्रुताभ्यां तु ॥ २७ ॥ भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । न तल्लिङ्गाभासेनोच्छिष्टं
 मन्तव्यम् । किंतु दृष्टश्रुताभ्यामेव । दृष्टमात्मनः प्रत्यक्षम् । श्रुतमाप्तोपदेशः
 ताभ्यामेव तदुच्छिष्टमवगन्तव्यम् । अयमंशः प्राप्नानुवादः पूर्वमंशं

विधातुम् । यथा 'नानुवषट्करोत्यपिवोषांश्चनुवषट्कुर्यात् । इति ॥ २७ ॥ * भव-
 त्पूर्वया ब्राह्मणो भिक्षेत ॥ २८ ॥ ब्राह्मणो ब्रह्मचारी भवत्पूर्वया वाचा
 भिक्षेत भिक्षां याचेत 'भवति भिक्षां देही'ति ॥ २८ ॥ * भवन्मध्यया राज-
 न्यः ॥ २९ ॥ 'भिक्षां भवति देही'ति राजन्यो भिक्षेत ॥ २९ ॥ * भवदन्त्य-
 या वैश्यः ॥ ३० ॥ 'भिक्षां देहि भवती'ति ॥ ३० ॥ सर्वं लाभमाहरन् गुरव
 इत्युक्तम् । अथाहृतं किं कर्तव्यमित्यत आह — * तत्समाहृत्योपनिधाया
 चार्याय प्रव्रूयात् ॥ ३१ ॥ तत् भैक्षं समाहृत्य समीपे निधायाचार्याय
 प्रव्रूयात् इत्थमित्थमाहृतमिति ॥ ३१ ॥ * तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ ३२ ॥
 तेन आचार्येण प्रदिष्टं साम्यं त्वमेव भुङ्क्ष्वेत्युक्तं भुञ्जीत ॥ ३२ ॥ * विप्र-
 वासे गुरोराचार्यकुलाय ॥ ३३ ॥ यदि गुरुर्विप्रोषितोऽसन्निहितः स्यात्
 तत् आचार्यकुलायाचार्यस्य चत्कुल भार्यापुत्रादि तस्मै व्रूयात् । तेन
 प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ ३३ ॥ * तैर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः ॥ ३४ ॥
 तैस्त्वकुलैस्सह विप्रवामे अन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः प्रव्रूयात् । तैः प्रदिष्टं
 भुञ्जीतेति विपरिणामनान्वयः । गौतमोऽप्याह — 'अमल्लिघां तद्भार्यापु-
 त्राय ब्रह्मचारिणि' इति ॥ ३४ ॥ * नान्मप्रयाजनश्चरत् ॥ ३५ ॥ आत्मा प्र-
 योजनं प्रयोजकं यस्य स आत्मप्रयोजनः । एव भिक्षा न चरेत् आत्मार्थं न
 चरेदित्यर्थः । अस्य प्रयोजनं यदा श्रोत्रिया अपि न लभ्यन्ते तदा 'प्रो-
 षितो भैक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीते'ति वक्ष्यमाणमप्रोषितेऽपि यथा स्यादिति
 ॥ ३५ ॥ * भुक्त्वा स्वयममत्रं प्रक्षालयीत ॥ ३६ ॥ अमत्रं भोजनपात्रम् ।
 भुक्त्वेति सन्निधानात् तत्स्वयमेव प्रक्षालयीत प्रक्षालयेत् । भिक्षापात्रस्या-
 न्येन प्रक्षालने न दोषः । उभयोरपि पात्रयोरित्यन्ये ॥ ३६ ॥ * न चोच्छि-
 ष्टं कुर्यात् ॥ ३७ ॥ यावच्छक्नोति भोक्तुं तावदेव भोजनपात्रे कृत्वा भु-
 ङ्जीत ॥ ३७ ॥ * अशक्तौ भूमौ निखनेत् ॥ ३८ ॥ भोजनं प्रवृत्तां यदि
 तावद्वोक्तुं न शक्नुयात् तदा तदन्नं भूमौ निखनेत् ॥ ३८ ॥ * अप्सु वा
 प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥ प्रक्षिपेत् ॥ ३९ ॥ * आर्याय वा पर्यवदध्यात् ॥ ४० ॥
 आर्यस्त्रैवर्णिकः तस्मै अनुपनीताय पर्यवदध्यात् सर्वमेकस्मिन्पात्रेऽवधाय
 तत्समीपे भूमौ स्थापयेत् ॥ ४० ॥ * अन्तर्धिने वा शूद्राय ॥ ४१ ॥ अन्त

र्वाणमन्तर्धिः सोऽस्यास्तीति । ब्रीह्यादित्वादिनिः । अन्तर्धी दासः । अ-
न्तर्हितं हि तस्य शूद्रत्वम् । आशौचेषु स्वामितुल्यत्वात् । प्रकरणादा-
चार्यस्येति गम्यते । आचार्यदासाय वा शूद्राय पर्यवदध्यात् ॥ ४१ ॥
*प्रोषितो भैक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीत ॥ ४२ ॥ यदि शिष्य आचार्यार्थ-
मात्मार्थं वा प्रोषितः स्यात् । तदा भैक्षान् किञ्चिदादायाग्नौ कृत्वा प्रक्षिप्य
शेषं भुञ्जीत । श्रोत्रियाणां सद्भावे असद्भावे च 'अन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः' इत्ये-
तन्न भवति । यदि स्यात्तत्रैवायं द्रव्यात्तदभावेऽग्नौ कृत्वा भुञ्जीतेति । य-
द्यपि तत्राचार्यस्य प्रवासः तथापि न्यायसाम्याच्छिष्यस्यापि विप्रवासे भ-
विष्यति ॥ ४२ ॥ अथ ब्रह्मचारिणो यज्ञं विधातुं हविरादीनि सम्पादयति -
*भैक्षं हविषा संस्तुतं तत्राचार्यो देवतार्थं ॥ ४३ ॥ भैक्षं हविष्येन सं-
स्तुतं कीर्तितम् । तत्र तस्मिन् हविषि आचार्यो देवतार्थं देवताकार्यं तत्प्रोष्य-
त्वात्तस्य ॥ ४३ ॥ *आहवनीयार्थं च ॥ ४४ ॥ तस्य जठराग्नौ हूयमा-
नत्वात् ॥ ४४ ॥ *तं भोजयित्वा ॥ ४५ ॥ गतम् ॥ ४५ ॥

॥ इति तृतीया खण्डिका ॥ प्र०१ प०१ ख०३ ॥

*यदुच्छिष्टं प्राश्नाति ॥ १ ॥ अनुवादेषु सर्वत्र विधिः कल्प्यते ।
तं भोजयेत् । भोजयित्वा तस्योच्छिष्टं प्राश्नीयात् प्राश्नाति । अकारपाठ-
श्छान्दसः । शादिति जुत्वप्रतिषेधान् ॥ १ ॥ *हविरुच्छिष्टमेव तत् ॥ २ ॥
इडाभक्षणादिस्थानीयमित्यर्थः ॥ २ ॥ *यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभ-
मुपहरति दक्षिणा एव ताः ॥ ३ ॥ यदन्यानि द्रव्याणि गवादीनि भिक्षा-
चरणे लब्धानि समिदादीनि च स्वयमाहृतानि यथालाभमुपहरति दक्षिणा
एव ताः । दक्षिणासामानाधिकरण्यात्ता इत्युक्तम् ॥ ३ ॥ *स एष ब्रह्म-
चारिणो यज्ञो नित्यप्रततः ॥ ४ ॥ स एष एवंभूतो यज्ञः ब्रह्मचारिणा
नित्यं प्रतायते । एव कुर्वता ब्रह्मचारिणा यज्ञ एव नित्यं क्रियत इत्यर्थः ॥ ४ ॥
*न चास्मै श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं दद्यात् ॥ ५ ॥ अस्मै शिष्याय आ-
चार्यः श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं न दद्यात् । शास्त्रविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं न
दद्यात् ॥ ५ ॥ किं पुनस्तत्—*यथा क्षारलवणमधुमांसानीति ॥ ६ ॥

यथेतिवचना 'क्षुतिविप्रतिषिद्ध'मिति लक्षणतः प्रतिषेधाच्च क्षारादिग्रहणमेवं-
विधस्योपलक्षणम् ॥ ६ ॥ * एतेनान्ये नियमा व्याख्याताः ॥ ७ ॥ अ-
भ्यङ्गशेषो गन्धशेषो माल्यशेष इत्यादयो ब्रह्मचारिणः प्रतिषिद्धाः आचा-
र्येण न देया इत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥ केचित्तु श्रुतिविप्रतिषिद्धमाचार्यशेष-
मुपयुज्जाना दृश्यन्ते पूर्व, पूर्व आचार, प्रमाणमिति वदन्तः । तान्निराकरो-
ति—* श्रुतिर्हि वर्तीयस्यानुमानिकादाचारात् ॥ ८ ॥ अनुमानाय प्र-
भवतीत्यानुमानिकः । आचाराद्धि श्रुतिः स्मृतिर्वाऽनुमीयते । तस्मादानुमानि-
कादाचारात्प्रत्यक्षश्रुतिर्वर्तीयसा । तद्विरोधे तु नानुमातुं शक्यते । अनुमान-
बाधित इति न्यायान् । एवं च ब्रुवता ब्रह्मचारिणः क्षारलवणादिप्रतिषेधः
प्रत्यक्षब्राह्मणमूल इति दर्शितं भवति । यद्यपि क्षारादिप्रतिषेधश्रुतेरुच्छि-
ष्टव्यतिरिक्तो विषयः सम्भवति । तथापि सङ्कोचोऽपि तस्या अविशेषप्रवृत्ता-
या आनुमानिकादाचारादयुक्तः ॥ ८ ॥ ननु परस्परविरुद्धा अपि श्रुतय उ-
पलभ्यन्ते 'गृह्णाति न गृह्णाती'ति । तत्किमाचारात् सङ्कोचिका श्रुतिर्नानुमी-
यते । अत आह —* दृश्यते चापि प्रवृत्तिकारणम् ॥ ९ ॥ स्यादेवं अ-
यमाचारो गृह्यमाणकारण स्यात् । गृह्यते तु कारणं किं तत् ॥ ९ ॥ * प्री-
तिर्ह्युपलभ्यते ॥ १० ॥ क्षारादिभोजने भुज्जानस्य प्रीतिर्भवति । ततश्च प्री-
त्युपलब्धत्वात् प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति । तदनुवर्तमानो नरकाय राध्यतीति
न्यायान्न सङ्कोचिका श्रुतिरनुमीयत इति ॥ १० ॥ * पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रा-
तुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥ स्पष्टम् ॥ ११ ॥ * धर्मविप्रतिपत्ताव-
भोज्यम् ॥ १२ ॥ यदि तयोर्धर्माद्विप्रतिपत्तिरपायो भवति ततो न भोज्य-
म् । यद्वा भुज्जानस्य ब्रह्मचारिणो धर्मविप्रतिषेधो भवति मनुमांसादिमिश्र-
त्वेन ततो न भोज्यमिति ॥ १२ ॥ * सायं प्रातरुदकुम्भमाहरेत् ॥ १३ ॥
आचार्यस्य स्नानपानार्थम् ॥ १३ ॥ * सदारण्यादेधानाहृत्याधो निद-
ध्यान् ॥ १४ ॥ सदा प्रत्यहमरण्यात् न पित्रादिगृहात् एधान् काष्ठादी-
नि आचार्यगृहे पाकार्थमाहरेत् आहृत्य चाधो निदध्यात् । अधोनिधा-
नमाचार्यपुत्रादिषु पतनशङ्कया । अपर आह—आत्मनस्समिदाधानार्थमि-
धमाहरणमिति । उक्तं गृहे — 'एवमन्यस्मिन्नपि सदारण्यादेधानाहृत्य' इति ।

तदनुवादेनाधोनिधानमत्र विधीयते दृष्टार्थमदृष्टार्थं वेति ॥ १४ ॥ *नास्त-
मिते समिद्धारो गच्छेत् ॥ १५ ॥ * अस्तमित आदित्ये समिध आहर्तुं न ग-
च्छेत् । चोरव्याघ्रादिसम्भवात् । 'समिद्धार' इति 'अण् कर्मणि चे'ति तुमनर्थे
अण्प्रत्ययः ॥ १५ ॥ *आग्निमिद्धा परिसमूह्य समिध आदध्यात्सायं
प्रातर्यथोपदेशम् ॥ १६ ॥ परिसमूहने परितो मार्जनम् । विप्रकीर्णस्याग्ने-
रेकीकरणमित्यन्ये । यथोपदेश यथा गृह्य उक्तं, तथा समिध आदध्यात् ॥ १६ ॥
गृह्ये विहितमपि समिदाधानं विधीयते सर्वाचरणार्थम् । सायं प्रातरित्यादि-
कान्विशेषान्वक्ष्यामीति चाह—*सायमेवाग्निपूजेत्येके ॥ १७ ॥ एके
आचार्यास्सायमेवाग्निपूजा कार्या, न प्रातरिति मन्यन्ते ॥ १७ ॥ *समि-
द्धमग्निं पाणिना परिसमूहेन्न समूहन्या ॥ १८ ॥ समिदाधाने समिद्ध-
मग्निं पाणिनैव परिसमूहेत् । न समूहन्या । समूहनी सम्मार्जनी दर्भनिर्मिता
वेदाकृतिः । आचारात् ॥ १८ ॥ *प्राक्तु याथाकामी ॥ १९ ॥ प्राक्समिदा-
धानात् परिसमूहने याथाकामी भवति । यथाकामस्य भावो याथाकामी ।
प्यञ् षित्त्वादीकारः ॥ १९ ॥ *नाग्न्युदकशेषेण वृथाकर्माणिकुर्वीताचामे-
द्वा ॥ २० ॥ अग्निपरिचर्यायां परिसमूहने परिषत्तने च यदुपयुक्तमुदकं, तच्छेषेण
वृथाकर्माणि अदृष्टप्रयोजनरहितानि पादप्रक्षालनादीनि न कुर्वीत । नाप्याचा-
मेत् । अवृथाकर्मत्वादस्य पुनःप्रतिषेधः ॥ २० ॥ *पाणिसंक्षुब्धेनोदके-
नैकपाण्यावर्जितेन च नाचामेत् ॥ २१ ॥ पाणिसंक्षुब्ध पाणिना संक्षोभितं
तेनोदकेन नाचामेत् । इदं तटाकादिषु स्वयमाचमने । यदा पर आचामयति,
तदा एकेन पाणिना यदावर्जितं तेन नाचामेत् । किं तु उभाभ्यां हस्ताभ्यां
करकादि गृहीत्वा यदावर्जितमुदकं, तेनैवाचामेत् । एव च स्वयं वामहस्ताव-
र्जितेनापि नाचामेत् (अलाबुपात्रेण नालिकेरजेन वैणवेन चर्ममयेन ताम्रमयेन
वा पात्रेणाचमनमाचरन्ति शिष्टाः) ॥ २१ ॥ *स्वप्नं च वर्जयेत् ॥ २२ ॥ पूर्व-
'मदिवास्वापी'त्यनेन दिवास्वप्नप्रतिषेधः । अनेन रात्रावपि यावदाचार्यो न
स्वपिति, तावन्तं कालं स्वापः प्रतिषिध्यते । स्वप्नकथनं वर्जयेदित्येके ॥ २२ ॥
अथाहरहराचार्यं गोपायेद्धर्मार्थयुक्तेः कर्मभिः ॥ २३ ॥ अथ स्वप्नस्य प्र-
कृतत्वात् स्वप्नानन्तरं ब्राह्मे मुहूर्त उत्थायेत्यर्थः । अहरहः नित्यमाचार्यं

गोपायेत् रक्षेत् । किं दण्डादि गृहीत्वा नेत्याह—धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः । धर्मयुक्तानि कर्माणि समित्कुशपुष्पाहरणादीनि अर्थयुक्तानि युग्यघासाहरणादीनि ॥ २१ ॥ *स गुप्त्वा संविशन्ब्रूयाद्धर्म गोपायमाज्गुपमहमिति ॥ २४ ॥ स ब्रह्मचारी न्याय्यादुत्थानात् न्याय्याच्च संवेशनात् एवमाचार्यं गुप्त्वा संविशन् शयनं भजन् 'धर्मगोपाय माज्गुपमह'मिति मन्त्रं ब्रूयात् । धर्म गोपायतीति धर्मगोपायः आचार्यः तमहमाज्गुपमभिमुख्येन रक्षितवानस्मि, इदानीं तु संविशामीति मन्त्रार्थः । अपर आह—हे धर्म मां गोपाय रक्ष आज्गुपमहमाचार्यमेतावन्त कालमिति ॥ २४ ॥ *प्रमादादन्त्यास्य बुद्धिपूर्वं वा नियमातिक्रम रहसि बोधयेत् ॥ २५ ॥ प्रमादोऽनवधानम् । प्रमादात् बुद्धिपूर्वं वा आचार्यस्य यो नियमातिक्रमस्तं रहसि बोधयेत् । इत्थमयं नियमः पूज्यपादैरतिक्रम्यत इति ॥ २५ ॥ *अनिवृत्तौ स्वयं कर्माण्यारभेत ॥ २६ ॥ यदि बोधितोऽप्याचार्यस्ततो न निवर्तते, ततः स्वयमेव कर्तव्यानि ब्रह्मयज्ञादीनि कर्माण्यारभेत कुर्यात् ॥ २६ ॥ *निवर्तयेद्वा ॥ २७ ॥ प्रसह्य वा स्वयं निवर्तयेत् । पित्रादिभिर्वा निवर्तयेत् ॥ २७ ॥ *अथ यः पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी तमाहुर्न स्वपितीति ॥ २८ ॥ यः पूर्वमाचार्यादुत्तिष्ठति प्रतिबुध्यते । जघन्यशब्दः पश्चादर्थे । जघन्यश्च सविशति, न ब्रह्मचारिणं न स्वपितीति धर्मज्ञा आहुः । प्रयोजनमुपनयने 'मा सुपुष्ठा' इति संशासनस्यायमर्थः । न स्वापस्यात्यन्ताभाव इति । अथशब्दश्च वाक्योपक्रमे ॥ २८ ॥ *स य एवं प्रणिहितात्मा ब्रह्मचार्यत्रैवास्य सर्वाणि कर्माणि फलवन्त्यवाप्तानि भवन्ति यान्यपि गृहमेधे ॥ २९ ॥ 'आचार्याधीनः स्या'दित्यारभ्य यस्य नियमा उक्ता, स ब्रह्मचारी, एवमुक्तेन प्रकारेण प्रकर्षेण निहित आचार्यकुले स्थापित आत्मा येन स तथोक्तः । प्रकर्षश्च आत्मनस्तत्रैव शरीरन्यासः । वक्ष्यति च 'आचार्यकुले शरीरन्यास' इति । अस्यैवं विधस्य ब्रह्मचारिणः अत्रैव ब्रह्मचर्याश्रमे सर्वाणि फलवन्ति ज्योतिष्टोमादीनि कर्माणि अवाप्तानि भवन्ति । तत्फलावाप्तिरेव तदवाप्तिः । यान्य-

पि कर्माणि गृहमेधे गृह्यशास्त्रे विवाहाद्यष्टकान्तानि, तान्यवाप्तानि भवन्ति । तदेवं नैष्ठिकब्रह्मचारिविषयमिदं सूत्रम् ॥ २९ ॥

॥ इति तुरीया खण्डिका ॥ प्र० १-प० १-ख० ४ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्

उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

*नियमेषु तपश्शब्दः ॥ १ ॥ 'आचार्याधीनं स्या'दित्यादयो ये नियमाः अस्मिन्ब्रह्मचारिप्रकरणे, तपश्शब्दस्तेषु द्रष्टव्यः, न कृच्छ्रदिषु ॥ १ ॥ *तदतिक्रमे विद्याकर्म निःस्रवति ब्रह्म सहापत्यादेतस्मात् ॥ २ ॥ तेषां नियमानामतिक्रमे विद्याकर्म विद्याग्रहणं ब्रह्म निःस्रवति गृहीतं वेदं निःस्रावयति । कुतः, एतस्मान्नियमातिक्रमेणाध्येतुः पुरुषात् । न केवलात् । किं तर्हि, सहापत्यात् अपत्येन सह वर्तते इति सहापत्यः । 'वोपसर्जनस्ये'ति सभावामात्रे रूपम् । अपत्यादपि ब्रह्म निःसारयति । यद्यप्यपत्यं नियमातिक्रमे न भवति, तथापि पितृदोषादेव ततोऽपि ब्रह्म निःसारयति । नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं कुर्वन् पुरुषात् सहापत्यात् गृहीतं ब्रह्म निःसरतीति ब्रह्मयज्ञादिपूज्यमानमप्यकिञ्चित्करं भवतीत्यर्थो विवक्षितः । स्रवते सकर्मप्रयोगो भाष्ये दृष्टः । 'स्रवत्युदकं कुण्डिकेति । (विमृजति गम्यते इति)' । अपर आह—तदतिक्रमे विद्याकर्म निःस्रवतीति नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं न कर्तव्यम् । कुतः, निःस्रवति ब्रह्म निःसारयतीत्यर्थः, शेषं समानमिति । विद्याकर्म निःस्रवति ब्रह्म च निःस्रवतीत्यन्ये । कुर्वन् इति बाध्याहार्यम् । तदतिक्रमेण विद्याकर्म कुर्वतो ब्रह्म निःस्रवतीति ॥ २ ॥ न केवलमकिञ्चित्करं नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणम् । प्रत्युतानर्थकारीत्याह—* कर्तव्यमनायुष्यं च ॥ ३ ॥ कर्त इति श्वभ्राभिधायी नरक उपलक्ष्यते । पतत्यनेनेति पत्यम् । एवंभूतं विद्याग्रहणं नरकपातहेतुर्भवति । अनायुष्यं च अनायुष्करं च ॥ ३ ॥ तस्मादृषयोऽवरेषु न जायन्ते नियमातिक्रमात् ॥ ४ ॥ अत एवावरेषु अर्वाचीनेषु कलियु-

गवर्तिषु ऋषयो न जायन्ते मन्त्रदृशो न भवन्ति । नियमातिक्रमस्येदानीं
मवर्जनीयत्वात् ॥४॥ कथं तर्ह्ययत्वे अतिक्रान्तोऽपि नियमानलपेनैव यत्नेन
चतुरो गृह्णाति वेदान् युगान्तरे सम्यगनुष्ठितस्य नियमकर्मणः फलविशेष-
णेत्याह—*श्रुतर्षयस्तु भवन्ति केचित्कर्मफलशेषेण पुनःसम्भवे ॥५॥
पुनस्सम्भवः पुनर्जन्म ॥५॥ अत्रोदाहरणम्—* यथा श्वेतकेतुः ॥६॥ श्वे-
तकेतुर्हर्षेणैव कालेन चतुरो वेदाञ्जग्राह । तथा छान्दोग्यम्—“श्वेतकेतुर्हर्ष-
णेय आस तं ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽन-
नूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति । स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षस्सर्वान्वे-
दानशीत्य मूहामना अनृचानमानिम्स्तब्ध एधाये”ति ॥६॥ एवं नियमातिक्रमे
दोषमुक्त्वा तदनृष्ठाने सिद्धिमाह—*यत्किञ्च समाहितोऽब्रह्म व्याचार्या-
दुपयुङ्क्ते ब्रह्मवदेव तस्मिन् फलं भवति ॥७॥ अब्रह्मपि अब्रह्मापि । प-
ररूपम् । कतन्तवत् । अपेर्वा अकारलोपः । पिहितपिनद्धादिवत् । वेदव्य-
तिरिक्तमपि यत्किञ्चित् विषमन्त्रादि समाहितो नियमवान् भूत्वा आचा-
र्यादुपयुङ्क्ते गृह्णाति तस्मिन् वेदव्यतिरिक्ते ब्रह्मवदेव फलं भवति ॥ ७ ॥
निग्रहानुग्रहशक्तिरप्यस्य भवतीत्याह—* अथो यत्किञ्च मनसा वा-
चा चक्षुषा वा सङ्कल्पयन्ध्यायत्याहाभि विपश्यति वा तथैव तद्भवती-
त्युपदिशन्ति ॥ ८ ॥ अथो अपि च यत्किञ्च निग्रहात्मक वा सङ्कल्पयन्
चिकीर्षन् मनसा निर्दयेन शिवेन वा ध्यायति इत्थमिदमभ्यास्त्विति तथैव
तद्भवति । तथा यत्किञ्च सङ्कल्पयन्वाचा घोरया मधुरया वा आह इत्थ-
मिदमभ्यास्त्विति तथैव तद्भवति । एवं यत्किञ्च सङ्कल्पयन् चक्षुषा घोरेण
वा मैत्रेण वा अभिविपश्यति तथैव तद्भवतीत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥८॥ अ-
वश्य धर्मयुक्तेनाध्येतव्यमित्युक्तम् । इदानीं ते धर्मा लक्षणतस्त्रिविधा इत्या-
ह—* गुरुप्रसादनीयानि कर्माणि स्वस्त्ययनमध्ययनसंवृत्तिः ॥९॥
यैरनुष्ठितैः गुरुः प्रसीदति तानि गुरुप्रसादनीयानि पादप्रक्षालनादीनि । स्व-
स्त्ययनविनाशिनम् । तत्प्राप्तिमाधनं स्वस्त्ययनम् । तच्च त्रिविधं दृष्टार्थमदृ-
ष्टार्थमुभयार्थं चेति । दृष्टार्थं बाहुनदीतरणादिनिषेधः । अदृष्टार्थं क्षारादिनि-
षेधः । उभयार्थं भिक्षाचरणादि । अध्ययनसंवृत्तिरधीतस्य वेदस्याभ्यासः ॥९॥

* इत्यतोऽन्यानि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणः कर्माणि ॥१०॥ इत्येतेभ्य
 अन्यानि कर्माणि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणो न कर्तव्यानीत्यर्थः ॥१०॥ * स्वा
 ध्यायधृग्धर्मरुचिस्तपस्व्यजुर्मृदुः सिद्ध्यति ब्रह्मचारी ॥११॥
 स्वाध्यायधृक् अधीतस्य स्वाध्यायस्य धारयिता अविस्मर्ता । धर्मे रुचि-
 र्यस्य स धर्मरुचिः । तपस्वी नियमेषु तपश्शब्दः तद्वान् । ऋजुः अ-
 मायावी । मृदुः क्षमावान् । एवंभूतो ब्रह्मचारी सिद्ध्यति सिद्धीः प्रा-
 प्नोति । 'अथो यत्किञ्चननसृ'त्युक्ता सिद्धिः । अत्रोक्तानां पुनर्वचनमादरार्थम् ।
 तदनुष्ठाने फलभूमा अतिक्रमे च दोषभूमेति तात्पर्यम् ॥११॥ * सदा महा-
 न्तमपररात्रमुत्थाय गुरोस्तिष्ठन्प्रातरभिवादमभिवादयीतामावहं भो
 इति ॥१२॥ सदा प्रतिदिनं महान्तमपररात्र रात्रे पश्चिमे याम उत्तिष्ठन् ।
 उत्थाय च समीपे तिष्ठन् गुरोः प्रातरभिवादनमभिवादयीत । 'असावहं भो'
 इति ब्रुवन् । असावित्यत्र आत्मनो नामनिर्देशः । यथा 'अभिवादये यज्ञश-
 र्माहं भो' इति ॥१२॥ * समानग्रामे च वसतामन्येषामपि वृद्धतरा-
 णां प्राक्प्रातराशात् ॥१३॥ अन्येषामप्याचार्यव्यतिरिक्तानाम् । प्राक्प्रातरा-
 शात् प्रातर्भोजनात्प्राक् प्रातरभिवादमभिवादयीत । ते चेत् समानग्रामे वस-
 न्ति ॥१३॥ * प्रोप्य च समागमे ॥१४॥ यदा स्वयं प्रोप्य समागतो भ-
 वति आचार्यादयो वा तदाप्यभिवादयीत । इदं नैमित्तिकम् । पूर्वं मित्यम्-
 ॥१४॥ अथ काम्यम्—* स्वर्गमायुश्चेप्सन् ॥१५॥ अभिवादयीतेत्ये-
 व ॥१५॥ अभिवादनप्रकारं वर्णानुपूर्व्येणाह—* दक्षिणं बाहुं श्रोत्रस-
 मं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयीतोऽस्समं राजन्यो मध्यसमं वैश्यो नी-
 चैश्शूद्रः ॥१६॥ प्राञ्जलि ॥१७॥ ब्राह्मणोऽभिवादयमानः आत्मनो द-
 क्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य अभिवादयीत । उरस्समं राजन्यः । दक्षिण प्र-
 सार्य अभिवादयीतेत्यत्रानुवर्तते । एवमुत्तरयोरपि । मध्यसममुदरसमम् । उ-
 हसममित्यन्ये । नीचैः पादसमं शूद्रोऽभिवादयीत । प्राञ्जलि यथा भवति
 तथा अभिवादयीत । अञ्जलि कृत्वेत्यर्थः । प्राञ्जलिरिति युक्तं पाठः ॥१६॥
 ॥१७॥ * प्लावनं च नाम्नोऽभिवादनप्रत्यभिवादने च पूर्वेषां वर्णा-
 नाम् ॥१८॥ अभिवादनस्य यत्प्रत्यभिवादनं तत्राभिवादयितुर्नाम्नः प्लाव

नं कर्तव्यं प्लुतः कर्तव्य इत्यर्थः । पूर्वेषां वर्णानां शूद्रवर्जितानामभिवादय-
मानानाम् । 'प्रत्यभिवादेऽशूद्र' इति पाणिनीयस्मृतिः । तत्र 'वाक्यस्य टे' रित्यनुवृ-
त्तेः प्रत्यभिवादावाक्यस्यान्ते नामप्रयोगः तस्य टेः प्लुतः । 'आयुष्मान् भव
सौम्ये'ति प्रयोक्तव्यम् । स्मृत्यन्तरवशान्नाम्नश्च पश्चादकारः । तथा च मनुः
—“आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने । अकारश्चास्य ना-
म्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥” इति ॥ 'आयुष्मान् भव सौम्य देव-
दत्त ३ अ' इति प्रयोगः । शम्भुर्विष्णुः पिनाकपाणिश्चक्रपाणिरित्यादीनां ना-
म्नां सम्बुद्धौ गुणे कृते 'एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्याहुत्तरस्येदुतौ'
इत्ययं विधिर्भवति । अन्ते अकारः । 'तयोर्वावचि'संहितायाम्' इति यका-
रवकारौ च भवतः । शम्भा ३ व विष्णा ३ व । पिनाकपाणा ३ य । चक्रपा-
णा ३ य । अत्र सूत्रे 'प्रत्यभिवादाने चे'ति चकारस्यार्थं न पश्यामः । अपर
आह—‘अभिवादाने प्रत्यभिवादाने च प्यावन'मिति । अस्मिन्नपि पक्षे द्वन्द्वे-
नाभिहितत्वाच्चशब्दोऽनर्थक एव । अभिवादाने च शास्त्रान्तरे न क्वापि प्लु-
तो विहितः । तस्मादनर्थक एव चकारः । अनर्थकाश्च निपाता बहुलं प्रयु-
ज्यन्ते ॥ १८ ॥ * उदिते त्वादित्य आचार्येण समेत्योपसङ्ग्रहणम् ॥ १९ ॥
उदिते त्वादित्ये आचार्येण अध्ययनार्थं समेत्य वक्ष्यमाणेन विधिना उपसङ्ग्रहं
कुर्यात् ॥ १९ ॥ * सदैवाभिवादनम् ॥ २० ॥ अन्यदा सर्वदा पूर्वोक्तप्रकारे
णाभिवादनमेव ॥ अयमनुवाद उत्तरविवक्षया ॥ २० ॥ * उपसंग्राह्य
आचार्य इत्येके ॥ २१ ॥ अभिवादनप्रसङ्गे सदैव उपसंग्राह्य
आचार्य इत्येके मन्यन्ते ॥ २१ ॥ किमिदमुपसंग्रहणं तदाह— * दक्षि-
णेन पाणिना दक्षिणं पादमधस्तादभ्यधिमृश्य सकृष्टिकमुपसंगृ-
ह्णीयात् ॥ २२ ॥ आत्मनो दक्षिणेन पाणिना आचार्यस्य दक्षिण पादं
अधस्तादभ्यधिमृश्य अधिशब्द उपरिभागे अधस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाभिधिमृश्य । स-
कृष्टिकं सगुल्फम् । साङ्गुष्ठमित्यन्ये । उपसंगृह्णीयात् । इदमुपसंग्रहणम् ।
एतत्कर्त्यात् ॥ २२ ॥ * उभाभ्यामेवोभावाभिपीडयत उपसङ्गाह्या-
वित्येके ॥ २३ ॥ उभाभ्या पाणिभ्या उभावेवाचार्यस्य पादौ अभिपीड-
तो मार्णवकस्य उपसंग्राह्यावित्येके मन्यन्ते । अभिपीडयतइति कृत्यानां

कर्तरि वेति कर्तरि षष्ठी । अत्रमनुः—‘व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः । सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥’ इति ॥ २३ ॥
 * सर्वाहं सुयुक्तोऽध्ययनादनन्तरोऽध्याये ॥ २४ ॥ सर्वं च तदहश्च सर्वाहम् । ‘राजाहस्सखिभ्यष्टच् ।’ ‘अहोऽह एतेभ्यः’ इत्याहोदेशः । ‘अहोदन्ता’दिति णत्वम् । ‘अत्यन्तसयोगे द्वितीया ।’ सर्वाहं सदा सुयुक्तः समाहितः अनन्यचित्तः । अध्ययनादनन्तरः अन्तरयतीत्यन्तरः । अध्ययनाद्यथा आत्मानं नान्तरयति यथा अध्ययनं न विच्छिद्यते तथा स्यात् । अध्याये स्वाध्यायकाले । अध्याय इत्यनुवादः । ‘मनसा चानध्याय’ इति विशेषविधानात् । ‘अध्याये’दिति प्रायेण पठन्ति । तत्र तकारोऽपपाठश्चान्दसो वा ॥ २४ ॥ * तथा गुरुकर्मसु ॥ २५ ॥ गुरुकर्मसु च तथा स्यात् सुयुक्तोऽनन्तरश्च स्यात् ॥ २५ ॥ * मनसा चानध्याये ॥ २६ ॥ अनध्यायकाले मनसा च अध्यायादनन्तरं म्यात् । सन्देहस्थानानि मनसा निरूपयेत् । अध्ययनविषयमेव चिन्ता कुर्यात् ॥ २६ ॥ * आहूताध्यायी च स्यात् ॥ २७ ॥ आचार्येणाहूतस्सन्नधीयीत नाध्यापने स्वयं प्रवर्तयेत् ॥ २७ ॥

॥ इति पञ्चमी खण्डिका ॥ प्र ० १ प ० २ ख ० ५ ॥

* सदा निशायां गुरुं संवेशयेत्तस्य पादौ प्रक्षाल्य संवाह्य ॥ १ ॥ सदा प्रत्यहं निशायां अतिक्रान्ते प्रदोषे गुरुं संवेशयेत् । कथं तस्य गुरोः पादौ प्रक्षाल्य संवाह्यं च । संवाहनं मर्दनम् ॥ १ ॥ * अनुज्ञातः संविशेत् ॥ २ ॥ गुरुणानुज्ञातस्तु स्वयं संविशेत् शयीत ॥ २ ॥ * न चैनमभिप्रसारयीत ॥ ३ ॥ एनमाचार्यं प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥ ३ ॥ * न खट्वायां सतोऽभिप्रसारणमस्तीत्येके ॥ ४ ॥ यदा तु गुरुः खट्वायां शेते तदा तं प्रति पादयोः प्रसारणं न दोषायेत्यन्ये मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तत्रापि दोष इति ॥ ४ ॥ * न चास्य सकाशे संविष्टो भाषेत ॥ ५ ॥ अस्याचार्यस्य सकाशे स्वयं संविष्टः शयानो न भाषेत । कार्यवेदनादावुत्थायैव भाषेत ॥ ५ ॥ * अभिभाषितस्त्वासीनः प्रतिब्रूयात् ॥ ६ ॥ आचार्येणा-

भिभाषितस्त्वासीनः प्रतिब्रूयात् । एतदाचार्ये शयाने वा ॥ ७ ॥ * अनु-
 त्थाय तिष्ठन्तम् ॥ ७ ॥ यदा त्वाचार्यस्तिष्ठन् ब्रूते तदा तमनुत्थाय प्रब्रू-
 यात् । उत्तरे द्वे सूत्रे स्पष्टार्थे ॥ ७ ॥ * गच्छन्तमनुगच्छेत् ॥ ८ ॥ धा-
 वन्तमनुधावेत् ॥ ९ ॥ * न सोपानद्वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वासी-
 देत् ॥ १० ॥ उत्तरत्रोपानत्प्रतिषेधा 'नसोपान'दित्यनुवादः । 'अध्वापन्न-
 स्त्वि'ति प्रतिप्रस्थातुमाचार्य न सोपानत्क आसीदेत् । नापि वेष्टितशिराः ।
 अवहितपाणिः दात्रादिहस्त एवंभूता नासीदेत् ॥ १० ॥ * अध्वापन्नस्तु
 कर्मयुक्तो वासीदेत् ॥ ११ ॥ अध्वान प्राप्नोऽध्वापन्नः कर्मणि दात्रा-
 दिसाध्ये प्रवृत्त एवंभूतस्तु सोपानत्कोऽप्यासीदेत् ॥ ११ ॥ * न चेदुपसीदेत्
 ॥ १२ ॥ न चेदाचार्यस्समीपे सीदेत् उपविशेत् । यदि तूपविशेदध्वापन्नः
 कर्मयुक्तो वा तदोपानत्प्रभृतीनि विहायोपविशेत् ॥ १२ ॥ * देवमिवा-
 चार्यमुपासीताविकथयन्नविमना वाचं शुश्रूषमाणोऽस्य ॥ १३ ॥
 यो य देवं भजेत स तद्वावनया तमिवाचार्यमुपासति । अविकथयन् व्यर्था क-
 थामकुर्वन् । अविमनाः अविक्षिप्तमना । अस्याचार्यस्य वाचं शुश्रूषमाणः
 ॥ १३ ॥ * अनुपस्थकृतः ॥ १४ ॥ उपस्थकरणं प्रसिद्धम् । तत्कृत्वा
 नोपासीत ॥ १४ ॥ * अनुवाति वाते वीतः ॥ १५ ॥ वाते अनुवाति सति
 वीतः पर्यायेणेतः उपासीत । प्रतिवातं तु वक्ष्यमाणेन प्रतिषिध्यते । मनुरप्याह
 'प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सहे'ति ॥ १५ ॥ * अप्रतिष्ठब्धः पाणिना ॥
 १६ ॥ पाणिना प्रतिष्ठब्धो न स्यात् पाणितलभूमौ कृत्वा पाण्यवलम्बनो नासीत ।
 * अनपाश्रितोऽन्यत्र ॥ १७ ॥ अन्यत्र कुड्याद्यपाश्रितो न स्यात् । कु-
 ड्याद्यपाश्रितो नासीत ॥ १८ ॥ * यज्ञोपवीती द्विवस्त्रः ॥ १८ ॥ य-
 दा द्विवस्त्रस्तदा वाससान्यतरेण यज्ञोपवीती स्यात् । अपि वा सूत्रमेवोपवी-
 तार्थ इत्येष कल्पस्तदा न भवति ॥ १९ ॥ * अधोऽनिवीतस्त्वेकवस्त्रः ॥ १९ ॥
 यदात्वध एकवस्त्रो भवति तदा अनिवीतः स्यात् । न तस्य दीर्घस्याप्येक-
 देशेन उत्तरीय कुर्यात् ॥ २० ॥ * अभिमुखोऽनभिमुखम् ॥ २० ॥ स्व-
 यमाचार्याभिमुखः आत्मान प्रत्यनभिमुखमाचार्यमुपासीत । स्वयमाचार्य-
 मपश्यन् आचार्यस्य पुरत आर्जवेनासीत ॥ २० ॥ * अनासन्नोऽनति-

दूरे च ॥ २१ ॥ अत्यासन्नो न स्यादतिदूरे च न स्यात् ॥ २१ ॥ * या-
वदासीनो बाहुभ्यां प्राप्नुयात् ॥ २२ ॥ यावत्पन्तराले आसीन आ-
चार्यं बाहुभ्यां प्राप्तुं शक्नुयात् तावत्यासीत् ॥ २२ ॥ * अप्रतिवा-
तम् ॥ २३ ॥ आचार्यस्य प्रतिवातं नासीत् ॥ २३ ॥ * एकाध्यायी द-
क्षिणं बाहुं प्रत्युपसीदेत् ॥ २४ ॥ यदा एक एवाधीते तदा आचार्य-
स्य दक्षिणं बाहुं प्रति दक्षिणे पार्श्वे उपसीदेत् उपविशेत् ॥ २४ ॥ * य-
थावकाशं बहवः ॥ २५ ॥ बहवस्तु शिष्या यथावकाशमुपसीदेयुः । २५ ।
* तिष्ठति च नासीतानासनयोगविहिते ॥ २६ ॥ आसनयोग आसन-
कल्पना । आसनयोगेन विहितस्सम्भावित आसनयोगविहितः । आस-
नयोगेनासम्भाविते आचार्ये तिष्ठति सति स्वयं नासीत् ॥ २६ ॥ * आसीने
च न संविशेत् ॥ २७ ॥ आसन इति पूर्वानुसारेण गम्यते । शयनयो-
गेनासम्भावित आचार्ये आसीने स्वयं न संविशेत् न शयीत् ॥ २७ ॥
* चेष्टति च चिकीर्षस्तच्छक्तिविषये ॥ २८ ॥ व्यत्ययेन परस्मैपद-
म् । आचार्ये चेष्टति सति स्वयमपि तच्चिकीर्षन् स्यात् । किमविशेषेण, श-
क्तिविषये । यद्याचार्येण क्रियमाणमात्मनश्शक्तेर्विषयो भवति । 'चिकीर्ष'-
न्निति सन्प्रयोगादिच्छामेव प्रदर्शयेत् नाच्छिद्य कुर्यात् । प्रदर्शितायां-
त्विच्छायामाचार्यश्चेदनुजानीयात् कुर्यात् । अशक्तिविषये नेच्छापि प्र-
दर्शयितव्या । चिकीर्षेदिति युक्तः पाठः ॥ २८ ॥ * न चास्य सकाशे-
ऽन्वक्स्थानिन उपमङ्गुलीयात् ॥ २९ ॥ आचार्यव्यतिरिक्ता गुरवोऽ-
न्वक्स्थानिन इति स्मार्तो व्यवहारः । आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणाम् । तमपे-
क्ष्यान्वक्स्थानं पदमेषामिति कृत्वा आचार्यस्य सन्निधौ अन्वक्स्थानिनं नोप-
संगृहीयात् ॥ २९ ॥ * गोत्रेण वा कीर्तयेत् ॥ ३० ॥ न चैनमन्वक्स्था-
निनं गोत्रेणाभिजनकुलादिना वा कीर्तयेत् न स्तुवीत् 'भार्गवोऽयं महाकुलप्र-
सूत' इति ॥ ३० ॥ * न चैनं प्रत्युत्तिष्ठेदनुत्तिष्ठेद्वापि चेत्तस्य गुरुः
स्यात् ॥ ३१ ॥ प्रत्युत्थानमप्यस्य न कर्तव्यमाचार्यस्य सकाशे । यदा-
पुनरसावाचार्यसकाशे त्वासित्वा गमनायोत्तिष्ठति तदानुत्थानमपि न कर्तव्य-
म् । यद्यप्यसौ तस्य माणवकस्य मातुलादिः गुरुः स्यात् । 'आचार्यप्रा-

चार्यसन्निपात' इति वक्ष्यति । तेनैव न्यायेन मातुलादिप्रसङ्गे इदमुक्तम् ॥ ३१ ॥
 * देशाच्चासनाच्च संसर्पेत् ॥ ३२ ॥ किं तु देशादासनाच्च संसर्पेत्तस्य सम्मानार्थम् ॥ ३२ ॥ * नाम्ना तदन्तेवासिनं गुरुमप्यात्मन इत्येके ॥ ३३ ॥
 तस्याचार्यस्थान्तेवासिनं नास्त्रैव कीर्तयेत् 'यज्ञशर्मन्नि'ति । यद्यप्यसा-
 त्मनो गुरुर्भवति इत्येवमेके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु गुरोर्नामग्रहणं न कर्त-
 व्यमिति ॥ ३३ ॥ * यस्मिन्स्वनाचार्यमम्बन्धाद्वैरवं वृत्तिस्तस्मिन्नन्व-
 कस्थानीयेऽप्याचार्यस्य ॥ ३४ ॥ यस्मिन्तु पुरुषे शिष्याचार्यभावमन्तरे-
 णापि विद्याचारित्र्यादिनापि गौरवान् लौकिकानां गौरवं तस्मिन्नन्वकस्था-
 नीयप्याचार्यं या प्रवृत्तिस्ता कर्तव्या । अन्वकस्थानीयोऽप्यन्वकस्थान्ये-
 व ॥ ३४ ॥ * भुक्त्वा चास्य सकाशे नानुत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ ३५ ॥
 आचार्यस्य भुज्जानस्याभुज्जानस्य वा सकाशे भुक्त्वा । अनुत्थाय छान्दसेन दीर्घः ।
 उत्थानमकृत्वा उच्छिष्टं न प्रयच्छेत् । 'आर्याय वा पर्यवदध्या'दिति य-
 द्विहितम् ॥ ३५ ॥ * आचामेद्वा ॥ ३६ ॥ आचमनमप्यनुत्थाय न कु-
 र्यात् ॥ ३६ ॥ * किं करवाणीत्यामन्त्र्य ॥ ३७ ॥ ३७ ॥

॥ इति षष्ठी खण्डिका ॥ ५०१-५०२-ख०६ ॥

* उत्तिष्ठेत्तूष्णीं वा ॥ १ ॥ किं करवाणीति गुरुमामन्त्र्य उत्ति-
 ष्ठेत् । तूष्णीं वा । विकल्पः । आमन्त्र्येति लिङ्गात् । उत्थायाप्याचा-
 मन्नाचार्यसकाश एवाचामेत् ॥ १ ॥ * नापपर्यावर्तेत गुरोः प्रदक्षि-
 णीकृत्यापेयात् ॥ २ ॥ उत्थाय कार्यवत्तया गन्तुमिच्छन् गुरोरपसव्यं न
 पर्यावर्तेत । किं तु प्रदक्षिणीकृत्यापेयात् ॥ २ ॥ * न प्रेक्षेत नग्नां
 स्त्रियम् ॥ ३ ॥ या प्रेक्षमाणस्य मनसो विकारो भवति तां नग्नां नेक्षेत् ॥ ३ ॥
 * ओषधिवनस्पतीनामाच्छिद्य नोपजिघ्रेत् ॥ ४ ॥ ओषधयः फल-
 पाकान्ताः । वनस्पतयो ये पुष्पैर्विना फलन्ति । वीरुद्वृक्षाणामप्युपलक्ष-
 णम् । तेषां पत्रपुष्पाण्याच्छिद्य नोपजिघ्रेत् । 'आच्छिद्ये'ति वचनाद्यादृच्छिका-
 घ्राणे न दोषः ॥ ४ ॥ * उपानहौ छत्रं यानमिति वर्जयेत् ॥ ५ ॥ यानं
 शकटादि । इति शब्द एवं प्रकाराणामुपलक्षणार्थः । तत्र गौतमः—'वर्जयेन्मधु-

मांसगन्धमाल्यदिवास्वप्नाञ्जनाभ्यञ्जनयानोपानच्छत्रकामक्रोधलोभमोहवाद-
 वादनस्नानदन्तधावनहर्षनृत्तगीतपरिवादभयानी'ति ॥९॥ *न स्मयेत् ॥६॥
 स्मितं न कुर्यात् ॥६॥ *यदि स्मयेतापि गृह्य स्मयेतेति हि ब्राह्मणम् ॥७॥
 यदि हर्षातिरेकं धारायितुं न शक्यते अपि गृह्य हस्तेन मुखं पिधाय स्मयेत् ।
 इति ब्राह्मणम् । 'न स्मयेते'त्यारभ्य ॥ ७ ॥ *नोपजिघ्रेत् स्त्रियं मुखेन ॥
 ८ ॥ स्नातामनुलिप्तां वा स्त्रियं बालामपि मुखेन नोपजिघ्रेत् । 'मुखेने'ति
 वचनाद्याट्छिके गन्धाघ्राणे न दोषः ॥८॥ *न हृदयेन प्रार्थयेत् ॥९॥
 हृदयेन मनसा स्त्रियं न प्रार्थयेत् अपीय मम म्यादिति ॥९॥ * ना-
 कारणादुपस्पृशेत् ॥ १० ॥ कारणेन विना स्त्रियं नोपस्पृशेत् । कारणं
 योक्त्वसन्नहनविषमपतनधारणादि ॥ १० ॥ *रजस्वलो रक्तदन्सत्यवा-
 दी स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥ रजस्वलो मलिनगात्रः । रक्ता दन्ता
 यस्य सरक्तदन् । छान्दसो दन्नादेशः । पङ्क्तिदन्त इत्यर्थः । एवमुभय 'मुत्सन्न-
 श्लाघ' इत्यनेन गतमपि पुनरुच्यते श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् । 'अनृतं वो-
 क्त्वे'ति प्रायश्चित्तं वक्ष्यति । मत्यवादी स्यादिति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥ *यां
 विद्यां कुरुते गुरौ तेऽप्यस्याचार्या ये तस्यां गुरोर्विद्याः ॥ १२ ॥ आ-
 त्मीये गुरौ या विद्यां कुरुते अधीते तस्यां विद्याया गुरोर्विद्यास्तेऽप्यस्य
 माणवकस्याचार्या । यद्यपि साक्षात्तेभ्यो न गृह्यते विद्या तथापि आचार्य-
 वदुपचरितव्या । 'तस्या'मिति वचनाद्विद्यान्तरे ये वक्ष्यास्तेषु नाय विधिः ॥
 १२ ॥ यानन्यान्पश्यतोऽस्योपसङ्गगृहीयात्तदात्वे त उपसङ्गाद्याः ॥
 १३ ॥ अस्य माणवकस्य पश्यतः । अस्मिन्माणवके पश्यति यानन्यानाचार्यं
 उपसङ्गगृहीयात्ते माणवकस्याप्युपसङ्गाद्या । किं सदा नेत्याह—तदात्वे
 तस्यां दशायाम् । अपर आह—तदाप्रभृति त उपसङ्गाद्या । तुशब्दान्
 समावृत्तेनापि ॥ १३ ॥ *गुरुसमवाये भिक्षायामुत्पन्नायां यमनुबद्ध-
 स्तदधीना भिक्षा ॥ १४ ॥ यदा द्वितीय तृतीय वा वेदमधीयानस्य मा-
 णवकस्य गुरुसमवायो भवति गुरवः समवेता भवन्ति, तदा भिक्षायामुत्पन्ना-
 यां यं गुरुमिदानीमनुबद्धो माणवकः यतोऽधीते तदधीना भिक्षा, यच्च यावच्च
 लब्धं तत्तस्मै निवेदनीयम् । ततश्च विनियोगः ॥ १४ ॥ * समावृत्तो मा-

त्रे दद्यात् ॥ १५ ॥ कृतसमावर्तनो विवाहात्प्रागार्जितं मात्रे दद्यात् ॥ १५ ॥

* माता भर्तारं गमयेत् ॥ १६ ॥ माता पति प्रापयेत् ॥ १६ ॥ * भर्ता गुरुम् ॥ १७ ॥ प्रापयेत् । माणवकस्य गुरुम् । माणवकार्जितं द्रव्यं तद्रामि युक्तम् ॥ १७ ॥

* धर्मकृत्येषु वोपयोजयेत् ॥ १८ ॥ धर्मकृत्यानि विवाहादीनि । तेषु वोपयोजयेत् । गुरोरभावे भर्ता तदभावे माता सर्वेषामभावे समावृत्तस्वयमेव वा ॥ १८ ॥ * कृत्वा विद्यां यावतीं वेद-दक्षिणामाहरेद्धर्मतो यथाशक्ति ॥ १९ ॥ यावतीं विद्यां शक्नुयात् वेदं वेदौ वेदान्वा तावती कृत्वा अधीत्य गुरवे दक्षिणामाहरेत् दद्यात् । यथाशक्ति धर्मत उपलब्धां न्यायार्जिताम् ॥ १९ ॥ धर्मत इत्यस्यापवादः—

* विषमगते न्वाचार्य उग्रतः शूद्रतो वाहरेत् ॥ २० ॥ यदा त्वाचार्यो विषमगतः आपद्गतः तदा उग्रतः शूद्रतो वापि प्रतिगृह्य दक्षिणामाहरेत् । वैश्याच्छूद्राया जात उग्र, उग्रकर्मा वा द्विजातिः ॥ २० ॥ * सर्वदा

शूद्रत उग्रतो वाचार्यार्थस्याहरणं धर्म्यमित्येके ॥ २१ ॥ सर्वदा आपद्यनापदि च । आचार्यार्थस्याचार्याय यो देयोऽर्थः तस्य । उग्रतः शूद्रतो वा हरणं धर्म्य धर्मादनपेतमित्येके मन्यन्ते । 'धर्म्य'मिति पाठे स्वार्थे ष्यञ् ॥ २१ ॥

* दत्त्वा च नानुकथयेत् ॥ २२ ॥ आचार्याय एवमाहृत्य दत्त्वा न कीर्तयेत्, एतन्मया दत्तमिति ॥ २२ ॥ * कृत्वा च नानुस्मरेत् ॥ २३ ॥

गुरवे प्राणमंशयादौ महान्तमप्युपकारं कृत्वा नानुस्मरेत् नानुचिन्तयेत् । अहो मयैतत्कृतमिति ॥ २३ ॥ * आत्मप्रशंसां परगर्हामिति च वर्जयेत् ॥ २४ ॥ इतिकरणादेवप्रकाराणामात्मप्रशंसादीनामपि प्रतिषेधः ॥ २४ ॥

* प्रेषितस्तदैव प्रतिपद्येत् ॥ २५ ॥ इदं कुर्वित्याचार्येण प्रेषितस्तदैव प्रतिपद्येत् कुर्यात् क्रियमाणमपि कर्म विहाय । यद्यपि तदाचार्यस्य भवति ॥ २५ ॥ * शास्तुश्चानागमाद्वृत्तिरन्यत्र ॥ २६ ॥ तस्मिंश्च 'विद्याकर्मान्त'मित्यस्यापवादः । यद्यधिगन्तुमिष्टा विद्या शास्तुः शासितुराचार्यस्य स-

म्यङ्नाधिगच्छति तदा तस्यानागमात् अन्यत्र पुरुषान्तरे वृत्तिर्भवत्येव । यस्य सम्यगागच्छति 'येषामाचार्यविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यत'त्यवोचाम ॥ २६ ॥ * अन्यत्रोपसङ्गहणादुच्छिष्टाशनाच्चाचार्यवदाचा-

र्यदारे वृत्तिः ॥२७॥ अन्यत्रेत्युभयोः शेषः । आचार्यवदाचार्यदारे वृत्तिः कर्तव्या । किमविशेषः । अन्यत्रोपसङ्ग्रहणादुच्छिष्टाशनाच्च, पादोपसङ्ग्रहणमुच्छिष्टाशनं च इत्येतदुभयं वर्जयित्वा । अत्र मनुः—‘गुरुवद्गुरुपत्नीषु युवतीर्नाभिवादयेत् ।’ इति । गौतमस्तु, ‘तद्भार्यापुत्रेषु चैवं नोच्छिष्टाशनस्नापनप्रसाधनपादप्रक्षालनोन्मर्दनोपसङ्ग्रहणानि’ इति । ‘दार’ इत्येकवचनं छान्दसम् ॥२७॥* तथा समादिष्टेऽध्यापयति ॥२८॥ य आचार्येण समादिष्टो नियुक्तोऽध्यापयति तस्मिन्नाचार्यदारवृत्तिः । ‘अध्यापयती’ति वर्तमाननिर्देशाद्यावदध्यापनमेवायमतिदेशः ॥२८॥* वृद्धतरे च सब्रह्मचारिणि ॥२९॥ अध्यापयतीति नानुवर्तते । तरनिर्देशात् । ज्ञानवयोभ्यामुभाभ्यां वृद्धो गृह्यते । सब्रह्मचारी सहाध्यायी, समाने ब्रह्मणि व्रतं चरतीति । तस्मिन्नपि आचार्यदारवृत्तिः । ‘आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया । पादं सब्रह्मचारिभ्यः पादं कालेन पठ्यते ॥’ इत्यध्ययने उपयोगसम्भवात् ॥२९॥* उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्यवदाचार्यपुत्रे वृत्तिः ॥३०॥ ‘उच्छिष्टाशनवर्ज’मिति वचनात् उपसङ्ग्रहणं भवति । एतच्च ज्ञानवयोग्यामुभाभ्यां वृद्धे । तदर्थं वृद्धतर इत्यनुवर्तते । गौतमीयस्तूपसङ्ग्रहणप्रतिषेधो वृद्धतरादन्यविषयः ॥३०॥* समावृत्तस्याप्येतदेव सामयाचारिकमेतेषु ॥३१॥ कृतसमावर्तनस्याप्येतदेव तदुक्तमेव । एतेष्व्वाचार्यादिषु पुत्रान्तेषु सामयाचारिकं समयोपाचारं वृत्तमान्तात् ! समादिष्टे त्वध्यापयतीति विशेष उक्तः ॥

॥ इति सप्तमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० २ ख० ७ ॥

यथा ब्रह्मचारिणो वृत्तम् ॥१॥ समावृत्तस्येति वर्तते । ब्रह्मचारिणः कृतविवाहस्य यथा वृत्तं वर्तनं तथा वक्ष्यामः ॥१॥ माल्यालिप्तमुख उपलिप्तकेशश्मश्रुरक्तोऽभ्यक्तो वेष्टित्युपवेष्टिती काञ्चुक्युपानही पादुकी ॥२॥ माली मालवान् । आलिप्तमुखश्चन्दनादिना । मुखग्रहणमुपलक्षणम् । ‘मुग्धमग्रे ब्राह्मणोऽनुलिम्पती’त्याश्लायनवचनात् । मुग्धनिधिरामलकादिभिर्द्रव्यैरुपलिप्तानि सस्कृतानि केशश्मश्रुणि

यस्य सः । अक्तः अञ्जनेनाक्षोः । अभ्यक्तः तैलेन । वेष्टिती वेष्टितशि-
 णः । कटिप्रदेशो द्वितीयेन वाससा वेष्टितो यस्य सः उपवेष्टिती । कञ्चुकश्चो-
 पानञ्च कञ्चुकोपानहम् । 'द्वन्द्वोच्चुदषहन्तादि'ति अत्र समासान्तः । तदस्या-
 स्तीति कञ्चुकोपानही । द्वन्द्वोपनापगर्हात्प्राणिस्थादिनिप्रत्ययः । प्रसिद्धे
 पाठे कञ्चुकमेव काञ्चुकं तद्वान् काञ्चुकी । उपानद्वानुपानही । ग्रीह्या
 दित्वादिनिः । पादुके दारुमये पादरक्षणे तद्वान् ॥ २ ॥ *उदाचारेषु
 चास्यैतानि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ३ ॥ अस्याचार्यादेः पुत्रान्तस्य
 उदाचारेषु दृष्टिगोचरेषु देशेषु एतानि माल्यादीनि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ३ ॥
 *स्वैरिक्कर्मसु च ॥ ४ ॥ एतानि न कुर्यात् कारयेद्वा ॥ ४ ॥ तत्रोदा-
 हरणम्— *यथा दन्तप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानीति ॥ ५ ॥ द-
 न्तप्रक्षालनं दन्तधावनम् । उत्सादनमुद्वर्तनम् । अवलेखनं कङ्कतादि-
 ना केशानां विभागावस्थापनम् । इति शब्दः प्रदर्शनार्थः । तेन स्नान
 भोजनमृत्रोत्सारणादिष्वपि प्रतिषेधः ॥ ५ ॥ *तद्रव्याणां च न कथ-
 येदात्मसंयोगेनाचार्यः ॥ ६ ॥ तस्य शिष्यस्य गृहस्थभृतस्य यानि द्र-
 व्याण्युपस्थापितानि तेषां मध्ये एकेनापि द्रव्येण यथात्मा संयुज्यते तथा न
 कथयेत् । आचार्यः शिष्यग्रहमेत्य अहो दर्शनीय भोजनपात्रमित्यादि ई-
 प्सा यथा गम्यते तथा न कथयेदिति ॥ ६ ॥ *स्नातस्तु काले यथा-
 विध्यभिहृतमाहृतोऽभ्येतो वा न प्रतिसंहरेदित्येके ॥ ७ ॥ 'वेदमधीत्य
 स्नास्य'न्नित्यनेन विधिना स्नातस्तस्मिन्काले यथाविध्यभिहृतमावद्ध स्वगादि
 आचार्येणाहृत स्वयमेव वा तत्समीपमभ्येतो न प्रतिसहरेत् न विमुञ्चेदित्ये-
 के मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तदपि मुञ्चेदिति । 'काले यथाविध्यभिहृत'मिति वच-
 नादपरेद्युरारभ्य प्रतिसंहरेदेव ॥ ७ ॥ *उच्चैस्तरां नासीत् ॥ ८ ॥ स्वार्थे
 तरप् । आचार्यामनादुच्चाामने नामीत् ॥ ८ ॥ *तथा बहुपादे ॥ ९ ॥
 नीचेऽप्यासने बहुपादे नामीत् ॥ ९ ॥ *सर्वतःप्रतिष्ठिते ॥ १० ॥
 आसने आसीत् । आचार्यमपि पीठाशक्तुपवेश्य स्वयं वेत्रासना-
 दावासीत् । तद्धि भूमौ सर्वतः प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥ *शय्यासने
 चाचरिते नाविशत् ॥ ११ ॥ आचार्येणाचरित उपभुक्ते शय्या

सने नाविशेत् । शयने न शयीत आसने नासीत । पित्रादिष्वपि गुरुषु
समानमिदम् । तथा च मनुरपि विशेषेणाह—‘शय्यासने अध्युषिते श्रेय-
सा न समाचरेत् ।’ इति । गतं समावृत्तस्य वैशेषिकम् । अथ ब्रह्मचर्यविधेरेव
शेषः ॥११॥ * यानमुक्तोऽध्वन्यन्वारोहेत् ॥१२॥ यानं शकटादि ।
आरोहेत्युक्तो गुरुणा पश्चादारोहेत् । ‘छत्रं यानमिति वर्जये’दिति ‘पूर्वो-
क्तस्य प्रतिषेधस्यापवादः । यानं च गुर्वारूढमन्यद्वा ॥१२॥ * सभा-
निकषकटस्वस्तरांश्च ॥१३॥ उक्तोऽध्वन्यन्वारोहेदित्येव । ‘सभास्समाजा-
श्चे’त्यस्यापवादार्थः सभाग्रहणम् । निकपो नाम कृषीवलानामुपकरणं, कृ-
ष्टं क्षेत्रं येन समीक्रियते । यच्च कस्मिंश्चिदारूढे केनचिदाकृत्यते ।
तत्र गुरुणा आकृत्यमाणेऽपि तेनोक्तस्स्वारोहेत् । न त्वनौचित्यभयान्ना-
रोहेदिति । कटो वीरणनिर्मिता शय्या । तत्र गुरुणोक्तस्सन् सहासीत ।
उत्सवादावेष आचारः । स्वस्तरो नाम पलालशय्या । ‘न स्वस्तरे सं-
विशन्ती’ति दर्शनात् । तत्रापि गुरुणोक्तस्सन् सहामनादि कुर्यात् ॥१३॥
* नानभिभाषितो गुरुमभिभाषेत प्रियादन्यत् ॥१४॥ गुरुणानभि-
भाषितो गुरु प्रति न किञ्चित् ब्रूयात् । प्रियं तु ब्रूयात् । यथा ते पुत्रो-
जात इति ॥१४॥ * व्युपतोद्व्युपजापव्यभिहासोदामन्त्रणनामधेयग्र-
हणप्रेषणानीति गुरोर्वर्जयेत् ॥१५॥ व्युपतोदः अङ्गुल्यादिघट्टनं य-
दा आभिमुख्यार्थं क्रियते । व्युपजापः श्रोत्रयोर्मुहुर्मुहुः जल्पनम् । वका-
रश्छान्दसोऽपपाठो वा । व्यभिहासः आभिमुख्येन हसनम् । उदामन्त्रण-
मुच्चैस्सम्बोधनम् । यथा बधिर प्रति । नामधेयग्रहणं दशम्यां पितृविहि-
तस्य नाम्नो ग्रहणम् । न पूज्यनाम्नो भगवदादेः । प्रेषणमाज्ञापनम् । ए-
तानि गुरुविषये न कर्तव्यानि । इतिकरणादेवप्रकाराणामन्येषामपि प्र-
तिषेधः । यथाह मनुः — ‘नोदाहरेत्तस्य नाम परोक्षमपि केवलम् । न चै-
वाप्यनुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥१५॥’ इति ॥ * आपन्नर्थं ज्ञा-
पयेत् ॥१६॥ आपदि व्युपतोदादिभिरप्यर्थमभिप्रेतं ज्ञापयेत् । असति
पुरुषान्तरे वचनेनैव बोधयेत् । न साक्षात्प्रेषयेत् । यथा शूलतीक्ष्णो मे
भवति स चाग्निना शाम्यति न चात्र कश्चित्सन्निहितः किं करोमि मन्दभा-

ग्य इति ॥ १६ ॥ उत्तरे सूत्रे समावृत्तविषये—* सहवसन्सायं प्रात-
 रनाहूतो गुरुं दर्शनार्थो गच्छेत् ॥ १७ ॥ एकस्मिन् ग्रामे वसन् सायं
 प्रातरनाहूतोऽपि गुरुं दर्शनार्थो नान्यप्रयोजनो गच्छेत् ॥ १७ ॥ *बि-
 प्रोष्य च तदहरेव पश्येत् ॥ १८ ॥ यदा ग्रामान्तरं गतः प्रत्यागच्छति
 तदा तदहरेवाचार्यं पश्येत् ॥ १८ ॥ * आचार्यप्राचार्यसन्निपाते प्रा-
 चार्यायोपसंगृह्योपसञ्जिवृक्षेदाचार्यम् ॥ १९ ॥ आचार्यस्याचार्यः प्रा-
 चार्यः प्रपितामहवत् । यदा आचार्यस्य प्राचार्यस्य च कार्यं
 वशात् सन्निपातो मेलनं भवति, तदा प्राचार्याय द्वितीयार्थं चतुर्थी । प्राचा-
 र्यं पूर्वमुपसंगृह्य पश्चात्प्राचार्यमुपसङ्गहीतुमिच्छेत् । न केवलं मनसा । कि-
 न्तु यथा आचार्यो जानाति मामयमुपसञ्जिवृक्षतीति तथा चेष्टेत । अन्यथा
 अदृष्टार्थमुपदिष्टं स्यात् ॥ १९ ॥ *प्रतिषेधेदितरः ॥ २० ॥ इतर आ-
 चार्यः प्रतिषेधेत् 'वत्स मोपसङ्गही'रिति ॥ २० ॥ *लुप्यते पूजा चास्य
 सकाशे ॥ २१ ॥ अस्य प्राचार्यस्य सन्निधौ आचार्यस्य पूजा लुप्यते
 न कार्या । न केवलमुपसङ्गहणमेव । उत्तरसूत्रं समावृत्तविषयम् ॥ २१ ॥
 * मुहुंश्चाचार्यकुलं दर्शनार्थो गच्छेद्यथाशक्त्यधिहस्त्यमादायापि
 दन्तप्रक्षालनानीति ॥ २२ ॥ मुहुंश्चेत्यनुस्वारदीर्घो छान्दसौ । वीप्सालो-
 पश्चात्र द्रष्टव्यः । ग्रामान्तरे वसन्नपि मुहुर्मुहुराचार्यकुलं दर्शनार्थमागच्छेत् ।
 यथाशक्ति गोरसापूपाद्यधिहस्त्य हस्ते भवमादाय स्वयमेव गृहीत्वेत्यर्थः ।
 अपिशब्दोऽभावे विधि द्योतयति गोरसाद्यभावे दन्तकाष्ठान्यपीति ।
 इतिशब्दः अन्तेवासिधर्माणां समाप्तिद्योतनार्थः ॥ २२ ॥ *मातरं
 पितरमाचार्यमग्नींश्च गृहाणि च रिक्तपाणिर्नोपगच्छेद्राजानं चेन्न
 श्रुतमिति ॥ २३ ॥ *तस्मिन्गुरोर्वृत्तिः ॥ २४ ॥ तस्मिन्नन्तेवासिनि गुरो-
 र्वृत्तिः प्रकारो वक्ष्यते ॥ २४ ॥ *पुत्रमिवैनमनुकाङ्क्षन्सर्वधर्मेष्वनपच्छा-
 दयमानः सुयुक्तो विद्यां ग्राहयेत् ॥ २५ ॥ एनं शिष्यं पुत्रमिव अस्या-
 भ्युदयः स्यादिति अनुकाङ्क्षन् सर्वेषु धर्मेषु किञ्चिदप्यनपच्छादयमानः
 अगूहन् सुयुक्तः सुष्ठुवहितः तत्परो भूत्वा विद्यां ग्राहयेत् ॥ २५ ॥ *न-
 चैनमध्ययनविघ्नेनान्मार्थेषूपरुन्ध्यादनापत्सु ॥ २६ ॥ न चैनं शिष्यम-

ध्ययनविघ्नेनात्मप्रयोजनेषूपरुन्ध्यात् । उपरोधः अस्वतन्त्रीकरणम् । ‘अ-
नापत्स्वि’तिवचनादापद्यध्ययनविघातेनाप्युपरोधे न दोषः ॥ २६ ॥ * अन्ते-
वास्यनन्तेवासी भवति विनिहितात्मा गुरावनैपुणमापद्यमानः
॥ २७ ॥ ‘आपद्यमान’ इति अन्तर्भावितण्यर्थः । योऽन्तेवासी विनिहितात्मा
द्वयोराचार्ययोर्द्विविधं निहितात्मा गुरावनैपुणमापादयति नानेनायं प्रदिशः
सम्यगुक्त इति सोऽन्तेवासी न भवति । स त्याज्य इत्यर्थः । अपर आह—
योऽन्तेवासी वाञ्छनः कर्मभिरनैपुणमापद्यमानो गुरौ विसदृशं निहितात्मा
भवति अनुरूपं न शुश्रूषते सोऽन्तेवासी न भवति ॥ २७ ॥ * आचार्यो-
ऽप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाणः ॥ २८ ॥ त्याज्य इत्यर्थः । किं
कुर्वन् । श्रुतात्परिहरमाणः । तेन तेन व्याजेन विद्याप्रदानमकुर्वन् ॥ २८ ॥
* अपराधेषु चैनं सततमुपालभेत ॥ २९ ॥ अपराधेषु कृतेष्वेनं शिष्यं
सततमुपालभेत इदमयुक्तं त्वया कृतमिति ॥ २९ ॥ * अभित्रास उपवास
उदकोपस्पर्शनमदर्शनमिति दण्डा यथामात्रमानिवृत्तेः ॥ ३० ॥ अभि-
त्रासो भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनलोपः । उदकोपस्पर्शनं शीतोदके
स्नापनम् । अदर्शनं यथात्मानं न पश्यति तथाकरणम् । सर्वत्र प्यन्तात्
प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्रं यावत्पराधमात्रा तदनुरूप
व्यस्ताः समस्ताश्च । आनिवृत्तेः यावदसौ ततोऽपराधान्निवर्तते तावदेते द-
ण्डाः ॥ ३० ॥ * निवृत्तं चरितब्रह्मचर्यमन्येभ्यो धर्मेभ्योऽनन्तरो भवे-
त्यतिसृजेत् ॥ ३१ ॥ एव चरितब्रह्मचर्यं निवृत्तं गुरुकुलात् कृतसमा-
वर्तनमित्यर्थः । एवंभूतमन्येभ्यो धर्मेभ्यो यमसावाश्रमं प्रपित्सते तत्र ते-
भ्योऽनन्तरो भव यथा त्वमन्तरितो न भवसि तथा भवेत्पुक्त्वातिसृजेत् ।
त तमाश्रमं प्रतिपत्तुमुत्सृजेत् ॥ ३१ ॥

॥ इति अष्टमी खण्डिका ॥ प्र०१ प०२ ख०८ ॥

इति चापस्नम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

एवमध्येतुरध्यापयितुश्च धर्मा उक्ताः । अथ देशकालकृता अ-
 ध्ययनधर्मा उच्यन्ते—*श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं
 प्रदोषे नाधीयीत ॥ १ ॥ 'मेषादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते ।
 चान्द्रमासास्तत्तदन्ताश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः । तेषु याया पौर्णमासी सा-
 सा चैत्रादिका स्मृता । कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥' तदे-
 वं सिंहस्थे सवितरि याऽमावास्या तदन्ते चान्द्रमसे मासे या मध्यवर्तिनी
 पौर्णमासी सा श्रावणी । श्रवणयोगभूतु भवतु वा मा वा । तस्यां श्रावण्यां पौ-
 र्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य गृह्योक्तेन विधिनोपाकर्म कृत्वा स्वाध्यायमधी-
 यीत । अधीयानश्च माममेकं प्रदोषे प्रथमरात्रिभागे नाधीयीत ग्रहणा-
 ध्ययनं धारणाध्ययनं च न कुर्यात् । प्रदोषग्रहणाद्रात्रावप्यूर्ध्वं न दोषः
 ॥ १ ॥ * तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेत् ॥ २ ॥ तिष्यः पु-
 ष्यः तेन युक्ता पौर्णमासी तैषी श्रावणीवत् । तस्यां विरमेत् उत्सर्जनं
 कुर्यात् । तस्यापि प्रयोगो गृह्य एवाक्तः । रोहिण्यां वा, तैषमासि तिष्या-
 त्पूर्वा या रोहिणी तस्यां वा विरमेत् । अनयोः पक्षयोः पञ्चमासानधीयीत ॥ २ ॥
 * अर्धपञ्चमांश्चतुरो मासानित्येके ॥ ३ ॥ अर्ध पञ्चम येषां ते अर्धपञ्चमाः । अ-
 र्धाधिकाश्चतुरो मासान् । अधीयीतत्यपेक्ष्यते । इत्येके मन्यन्ते । अस्मिन्पक्षे
 प्रोष्ठपद्यामुपाकरणं शास्त्रान्तरदर्शनात् । उत्सर्जनस्य वा प्रतिकर्षः । उ-
 त्सर्जने च कृते श्रावण्याः प्राक् शुक्लपक्षेषु धारणाध्ययन वेदस्य, कृष्णप-
 क्षेषु व्याकरणाद्यङ्गाध्ययनं पुनः श्रावण्यामुपाकृत्यागृहीतभागस्य ग्रहणा-
 ध्ययनमिति । प्रपञ्चितमेतद्गृह्ये ॥ ३ ॥ * निगमेष्वध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥
 निगमाश्चत्तराः । निर्गमनमार्गा वा नियमेन गम्यते तेष्विति । तेषु स-
 र्वप्रकारमध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥ * आनडुहेन वा शकृत्पिण्डेनोपालिप्तेऽ-
 धीयीत ॥ ५ ॥ अनडुत्सम्बन्धिना वा शकृत्पिण्डेनोपालिप्य निगमेष्वप्य-
 धीयीत ॥ ५ ॥ * इमशाने सर्वतः शम्याप्रासात् ॥ ६ ॥ इमशाने चाध्यय-
 नं वर्जयेत् । सर्वतः सर्वासु दिक्षु । शम्याक्षिप्ता यावन्नि देशे पतति ततोऽर्वा-
 गिति पञ्चमीनिर्देशाद्गम्यते ॥ ६ ॥ * ग्रामेणाध्यवसिते क्षेत्रेण वा नान-

ध्यायः ॥७॥ यदा श्मशानं ग्रामतया क्षेत्रतया वा अध्यवसितं स्वीकृतं भवति तदा अध्येतव्यमेव ॥७॥ * ज्ञायमाने तु तस्मिन्नेव देशे नाधीयीत ॥ ८ ॥ यदा तु तदध्यवसितमपि श्मशानं ज्ञायते अयं स प्रदेश इति तदा तावत्येव प्रदेशे नाधीयीत । न शम्याप्रासात् ॥ ८ ॥ * श्मशानवच्छूद्रपतितौ ॥ ९ ॥ शूद्रपतितसकाशेऽपि शम्याप्रासान्नाध्येयम् ॥ ९ ॥ * समानागार इत्येके ॥ १० ॥ एके मन्थन्ते समानागारे शूद्रपतितौ वज्र्यौ, न शम्याप्रासादिति ॥ १० ॥ शूद्रायां तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरैवानध्यायः ॥ ११ ॥ शूद्रायां तु यदा परस्परं प्रेक्षणं भवति तदैवानध्यायः । न समानागारे नापि शम्याप्रासादिति ॥ ११ ॥ * तथान्यस्यां स्त्रियां वर्णव्यतिक्रान्तायां मैथुने ॥ १२ ॥ शूद्रव्यनिरिक्तापि या स्त्री मैथुने वर्णव्यतिक्रान्ता नीचगामिनी तस्यामपि प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरनध्यायः ॥ १२ ॥ * ब्रह्माध्येष्यमाणो मलवद्वाससेच्छन् सम्भाषितुं ब्राह्मणेन सम्भाष्य तया सम्भाषेत । सम्भाष्य तु ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याधीयीत एवं तस्याः प्रजानिः श्रेयसम् ॥ १३ ॥ यो वेदमध्येष्यमाणो रजस्वलयः सह सम्भाषितुमिच्छति स पूर्वं ब्राह्मणेन सम्भाष्य पश्चात्तया सम्भाषेत । सम्भाष्य च पुनरपि ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याधीयीत । किमेव सति भवति । एवं तस्यां मलवद्वासस आगामिनी या प्रजा तस्या नि श्रेयसमभ्युदयो भवति । प्रजारूपं वा नि श्रेयस तस्या भवति । 'प्रजानि श्रेयस' मिति वचनात् विधवादिभिः सम्भाषणे नैतत्कर्तव्यम् ॥ १३ ॥ * अन्तश्शवम् ॥ १४ ॥ अन्तश्शवो यत्र ग्रामे तत्र नाध्येयम् । एतेनान्तश्चाण्डालमिति व्याख्यातम् ॥ १४ ॥ * अन्तश्चाण्डालम् ॥ १५ ॥ चाण्डाल एव चाण्डालः । उभयत्र प्रथमा सप्तम्यर्थे । अव्ययीभावो वा विभक्त्यर्थे द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥ * अभिनिस्सृतानां तु सीमन्यनध्यायः ॥ १६ ॥ यदा शवाः सीम्नि अभिनिस्सृता भवन्ति तदा तत्रानध्यायः ॥ १६ ॥ * सन्दर्शने चारण्ये ॥ १७ ॥ अरण्ये च यावति प्रदेशे शवश्चाण्डालो वा सन्दिश्यते तावत्यनध्यायः ॥ १७ ॥ * तदहरागतेषु च ग्रामं बाह्येषु ॥ १८ ॥ बाह्या उग्रनिषादादयः परिपन्थिनः तेषु च ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः ।

तस्मिन्नहनि नाध्येतव्यम् ॥ १८ ॥ अपि सत्सु ॥ १९ ॥ ये विद्याचरित्रा-
दिभिर्महान्तः सन्तः तेष्वपि ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः ॥ १९ ॥ *सन्धाव-
नुस्तनिते रात्रिम् ॥ २० ॥ सन्धिः सन्ध्या तस्मिन् सन्धौ । अनुस्तनिते मे-
घगर्जिते सति रात्रावनध्यायः ॥ २० ॥ *सर्वा रात्रिं नाधीयीत ॥ २१ ॥ व-
र्षर्ताविदम् । अन्यस्मिन्नधिक वक्ष्यति ॥ २१ ॥ * स्वप्नपर्यान्तं विद्युति ॥
२२ ॥ अन्यो दीर्घ उपान्त्यो ह्रस्वः । विपर्यामश्छान्दसोऽपपाठो वा । सन्धौ
विद्युति स्वप्नपर्यन्तां रात्रिं नध्यायः । स्वप्नपर्यन्ता रात्रिः प्रहरावशिष्टा रा-
त्रिः ॥ २२ ॥ एवं सायंसन्ध्यायामुक्तं प्रातःसन्ध्यायामाह—* उपव्युषं याव-
ता पा कृष्णां रोहिणीमिति शम्याप्रासाद्विजानीयादेतस्मिन्काले
विद्योतमाने सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २३ ॥ उपव्युषं उषस्समीपं तत्र वि-
द्योतमाने विद्युति सत्यामपरेद्युस्सप्रदोषमहरनध्यायः । प्रदोषादूर्ध्वमध्ययनम् ।
यावता वा कालेन शम्याप्रासादर्वागवस्थितां गा कृष्णामिति वा रोहिणी
मिति वा विजानीयात् । एतस्मिन्काले उपव्युषं विद्योतमान इत्यन्वयः ।
रोहिणी गौरवर्णा । इतिशब्दप्रयोगे द्वितीया प्रयुज्यते । तत्रान्वयप्रका-
रश्चिन्त्यः ॥ २३ ॥ *दहेऽपररात्रे स्तनयित्नुना ॥ २४ ॥ रात्रेऽमृत-
पो भागः सर्वोऽपररात्रः । तस्य त्रेधा विभक्तम्याद्योऽशो महारात्रः । अ-
न्त्यो दहः । तस्मिन्नपररात्रे स्तनयित्नुना निमित्तेन सप्रदोषमहरनध्यायः ॥
२४ ॥ *ऊर्ध्वमर्धरात्रादित्येके ॥ २५ ॥ अर्धरात्रादूर्ध्वमनन्तरोक्तो वि-
धिरित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु दहएवेति ॥ २५ ॥ * गवां चावरोधे ॥ २६ ॥
दस्युप्रभृतिभिरवरुद्धामु गोषु तावन्तं कालमनध्यायः । अवरोधो ग्रामनिर्गम-
निरोधः ॥ २६ ॥ * वध्यानां च यावता हन्यन्ते ॥ २७ ॥ वधार्हाणां चो-
रादीनामवरोधे यावता कालेन ते हन्यन्ते तावन्तं कालमनध्यायः ॥ २७ ॥
* पृष्ठारूढः पशूनां नाधीयीत ॥ २८ ॥ हस्त्यश्वादीनां पशूनां पृष्ठा-
रूढः सन्नाधीयीत ॥ २८ ॥ *अहोरात्रावमावास्यासु ॥ २९ ॥ अमावा-
स्यासु द्वावहोरात्रौ नाधीयीत । तासु च पूर्वद्युश्चतुर्दशीषु च । तथा च
मनुः—‘अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ।’ इति ॥ २९ ॥

॥ इति नवमी खण्डिका ॥ प्र ० १ प ० ३ ख ० ९ ॥

*चातुर्मासीषु च ॥ १ ॥ चतुर्षु मासेषु भवाश्चातुर्मास्यः । सज्जैषा तिसृणां पौर्णमासीना यासु चातुर्मास्यानि क्रियन्ते । काः पुनस्ताः फाल्गुन्याषाढीकार्तिक्ष्यः । चातुर्मास्यो यज्ञः तत्र भव इति वर्तमाने 'संज्ञायामणि'त्यणप्रत्ययः । नासु चातुर्मासीषु पूर्ववद्वावहोरात्रावनध्यायः । गौतमस्तु, स्वशब्देनाह—'कार्तिकी फाल्गुन्याषाढी पौर्णमासी'ति । पौर्णमास्यनन्तरप्रतिपत्सु च शास्त्रान्तरवशादनध्यायः । यथा होशनाः—'पर्वणीतिहासवर्जितानां विद्यानामनध्याय' इति । 'प्रतिपत्सु न चिन्तये'दिति च । एवं चतुर्दशीमात्रस्य वर्जने शास्त्रान्तरं मृग्यम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—'पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुमूतके ।' इति ॥ १ ॥

*वैरमणे गुरुष्वष्टाक्ष्य औपाकरण इति त्र्यहाः ॥ २ ॥ विरमणमुत्सर्जनं तदेव वैरमणम् । तस्मिन् वैरमणे । प्रथमान्ते पाठे सप्तम्यर्थे प्रथमा । गुरुषु श्वशुरादिषु । संस्थितेष्विति प्रकरणाद्गम्यते । अष्टकैवाष्टक्यं स्वाधिकः प्यञ् । आदौ प्राप्ता वृद्धिर्मध्ये कृता । उपाकरणमेवौपाकरणम् । एतेषु निमित्तेषु त्र्यहा अध्ययनरहिताः । अत्र गुरुषु मरणदिनमारभ्य त्र्यहाः । इतरेषु पूर्वद्युरपरेद्युस्तस्मिंश्च दिने नाधीयीत । अत्र गौतमः—'तिस्वोऽष्टकास्त्रिरात्रमभितो वार्षिक'मिति । उपाकरणादूर्ध्वं प्रागुत्सर्जनादध्ययनं तद्धार्षिकम् । तदभितस्तस्यादावन्ते च यत्कर्म क्रियते तत्रापि त्रिरात्रमित्यर्थः । औशनसे च व्यक्तम्—'उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्र्यहमनध्याय' इति । मानवे च व्यक्तम्—'उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ।' इति ॥ २ ॥

*तथा सम्बन्धेषु ज्ञातिषु ॥ ३ ॥ ये सन्निकृष्टा ज्ञातयः । भ्रातृतत्पुत्रपितृव्यादयः । तेष्वपि मृतेषु त्र्यहमनध्यायः । ब्रह्मचारिणो विधिरयम् । आशौचवता तु यावदाशौचमनध्यायः शास्त्रान्तरसिद्धः । तत्र मनुः—'उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते । दानं प्रतिग्रहो यज्ञः स्वाध्यायश्च निर्वर्तते ॥' इति । उभयत्र जनने मरणे च ॥ ३ ॥

*मातरि पितर्याचार्य इति द्वादशाहाः ॥ ४ ॥ मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमनध्यायः । अयं विधिर्गृहस्थानामपि । केचिदाशौचमपि तावन्तं काश्मिच्छन्ति । नैति वय-

म् । अनध्यायप्रकरणात् ॥ ४ ॥ *तेषु चोदकोपस्पर्शनं तावन्तं कालम् ॥ ५ ॥
 मात्रादिष्वधिकं तावन्तं कालमहरहस्नानमपि कार्यम् । न केवलमनध्या-
 यः ॥ ५ ॥ *अनुभाविनां च परिवापनम् ॥ ६ ॥ अनु पश्चात् भूता जाता
 अनुभाविनः मृतापेक्षयावरवयसः । तेषां परिवापनमपि भवति केशाना-
 म् । 'कृत्यच' इति प्राप्तस्य णत्वस्य 'णेर्विभाषे'ति विकल्पः । अन्ये तु शावं
 दुःखमनुभवतां सर्वेषां परिवापनमिच्छन्ति । अपर आह — अनुभा-
 विन उदकार्हाः । तेषां मरणे परिवापनमिति ॥ ६ ॥ * न समावृत्ता
 वपेरन्नन्यत्र विहारादित्येके ॥ ७ ॥ विहारो यागदीक्षा । ततोऽन्यत्र न समा-
 वृत्ता वपेरन्नित्यन्ये मन्यन्ते । स्वमतं तु वपेरन्नेवेति ॥ ७ ॥ तत्र वपनस्याङ्गत्वं
 गुणविधिना परिहार च वक्तुं ब्राह्मणमुदाहरति—* अथापि ब्राह्म-
 णम् । रिक्तो वा एषोऽनपिहितोऽयं मुण्डस्तस्यैतदपिधानं यच्छि-
 खेति ॥ ८ ॥ रिक्तः अन्तःशून्यो घटादिः । सोऽनपिहितः पिधान-
 रहितो यादृशः तादृश एषः अयं मुण्डो नाम । तस्य रिक्तस्यापिधानमेतत्
 यच्छिखा । अनेन चैतद्वर्जितं निषेधशास्त्रं सह शिखया वपनप्रतिषेधपर-
 मिति ॥ ८ ॥ कथं तर्हि सत्रेषु शिखाया वपनं, वचनसामर्थ्यादित्याह—
 * सत्रेषु तु वचनाद्वपनं शिखायाः ॥ ९ ॥ स्पष्टम् ॥ ९ ॥ * आ-
 चार्यं त्रीनहोरात्रानित्येके ॥ १० ॥ आचार्ये सस्थिते त्रीनहोरात्रा-
 नध्ययनं वर्जयेदित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु, द्वादशाहं पूर्वमुक्तः ॥ १० ॥
 * श्रोत्रियसंस्थायामुपरिसंवत्सरायामेकाम् ॥ ११ ॥ श्रोत्रियं वक्ष्य-
 ति । तस्य संस्थाया परिपूर्णमवत्सराया श्रुतायामेकां रात्रिमेकमहोरात्र-
 मध्ययनं वर्जयेत् । अत्र संस्थाश्रवणाद्गुर्वादिष्वपि सैव निमित्तम् ॥ ११ ॥
 *सब्रह्मचारिणीत्येके ॥ १२ ॥ एके तु सब्रह्मचारिणो मरण एवानन्तरो-
 क्तमनध्यायमिच्छन्ति । न श्रोत्रियसामान्यमरणे ॥ १२ ॥ *श्रोत्रिया-
 भ्यागमेऽधिजिगांसमानोऽधीयानो वानुज्ञाप्याधीयीत ॥ १३ ॥ श्रोत्रिये
 अभ्यागते अध्येतुकामोऽधीयानश्च तमनुज्ञाप्याधीयीत ॥ १३ ॥ *अध्या-
 पयेद्वा ॥ १४ ॥ अध्यापयितुकामोऽध्यापयन्नेति प्रकरणाद्भवति । सोऽपि

तमनुज्ञाप्याध्यापयेदिति ॥ १४ ॥ *गुरुसन्निधौ चाधीहि भो इत्युक्त्वा-
धीयीत ॥ १५ ॥ धारणाध्ययनं पारायणाध्ययनं वा कुर्वन् गुरौ सन्निहिते
सति 'अधीहि भो' इत्युक्त्वाधीयीत ॥ १६ ॥ *अध्यापयेद्वा ॥ १६ ॥ अ-
ध्यापयन्नपि तत्सन्निधौ एवमेवोक्त्वाध्यापयेत् ॥ १६ ॥ *उभयत उपसं-
ग्रहणमधिजिगांसमानस्याधीत्य च ॥ १७ ॥ उभयतः अध्ययनस्या-
दावन्ते च उपसंग्रहणं कर्तव्यं यथाक्रमम् ॥ १७ ॥ *अधीयानेषु वा य-
त्रान्यो व्यवेयादेतमेव शब्दमुत्सृज्याधीयीत ॥ १८ ॥ बहुवचनमतन्त्र-
म् । अधीयानेषु च यत्रान्यो व्यवेयादन्तरागच्छेत् । तत्राप्यधीहि भो'
इत्युच्चार्याधीयीत । प्रत्येकमुपदेशादेकवचनम् । अधीयीरन् ॥ १८ ॥
*श्वगर्दभनादास्सालावृक्येकसृकोलकशब्दास्सर्वे वादितशब्दा रोद-
नगीतसामशब्दाश्च ॥ १९ ॥ शुनां च गर्दभानां च बहूना नादः ।
बहुवचननिर्देशात् । सालावृकी वृकजानाववान्तरभेदः । क्रोष्टीत्यन्ये ।
लिङ्गस्याविवक्षितत्वात्पुंसोऽपि ग्रहणम् । 'इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्य'
इत्यादौ दर्शनात् । सर्वत्रादिस्वरो दीर्घः । स एवायं विकृतः । एकसृकः
एकचरः सगालः । उलूको दिवाभीतः । एतेषां च शब्दाः । वादितानि
वादित्राणि वीणावेणुमृदङ्गादीनि । तेषां च सर्वे शब्दाः । रोदनशब्दाद-
यश्च । एते श्रूयमाणा अनध्ययनस्य हेतवः ॥ १९ ॥ *शाखान्तरे च सा-
म्नामनध्यायः ॥ २० ॥ वेदान्तरसकाशे साम्नामनध्ययनम् । गीतिषु सा-
मारूढा तद्योगाद्वेदवचन इत्यन्ये ॥ २० ॥ *सर्वेषु च शब्दकर्मसु यत्र
संसृज्येरन् ॥ २१ ॥ आक्रोशपरिहासादिषु सर्वेषु शब्दकर्मसु अनध्या-
यः । यत्राध्ययनशब्देन ते संसृज्येरन् ॥ २१ ॥ *छर्दयित्वा स्वप्नान्तम्
॥ २२ ॥ छर्दनं वमनम् । तत्कृत्वा स्वप्नान्तं यावन्नाधीयीत ॥ २२ ॥ *स-
र्पिर्वा प्राश्य ॥ २३ ॥ अथ वा सर्पिः प्राश्याधीयीत ॥ २३ ॥ *पृतिग-
न्धः ॥ २४ ॥ दुर्गन्धश्चोपलभ्यमानोऽनध्यायहेतुः ॥ २४ ॥ *शूक्तश्चात्म-
संयुक्तम् ॥ २५ ॥ यत्पक्वं कालपाकेनाम्ल जातं तच्छूक्तम् । तद्यावदात्म-
संयुक्तं स्वोदरस्थमजीर्णं, यावत्तदनुगुण उद्गारस्तावदनध्यायहेतुः ॥ २५ ॥

*प्रदोषे च भुक्त्वा नाधीयीत ॥ २६ ॥ तेनाधीत्यैव भुञ्जीत ॥ २६ ॥
 *प्रोदकयोश्च पाण्योः ॥ २७ ॥ भुक्त्वेत्येव । भुक्त्वा यावत्प्रोदकौ पा-
 णी आर्द्रौ तावन्नाधीयीत । केचित् भुक्त्वेति नानुवर्तयन्ति ॥ २७ ॥ *प्रे-
 तसंकलृप्तं चान्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २८ ॥ यो मृतोऽस-
 पिण्डीकृतस्स प्रेतः । तदुद्देशेन दत्तमन्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहर्नाधीयीत ।
 प्रदोषादूर्ध्वं न दोषः । अत्र मनुः—‘यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च ति-
 ष्ठति । विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥’ इति ॥ २८ ॥ *आ-
 च विपाकात् ॥ २९ ॥ यदि तावता कालेन तदन्नं पक्वं जीर्णं न भवति,
 तत्र आविपाकात् तस्य नाधीयीत ॥ २९ ॥ * अश्राद्धेन तु पर्यवदध्यात्
 ॥ ३० ॥ जीर्णे अजीर्णे च तस्मिन् अश्राद्धेनान्नेन पर्यवदध्यात् तस्योपर्य-
 श्राद्धमन्नं भुञ्जीतेत्युक्तं भवति । केचित् अत्र ‘अश्राद्धेने’ति वचनात् पूर्वं
 त्रापि प्रेतान्नमिति श्राद्धमात्रं विवक्षितं मन्यन्ते ॥ ३० ॥

॥ इति दशमी खण्डिका ॥ प्र० १-प० ३-ख० १० ॥

* काण्डोपाकरणे चामातृकस्य ॥ १ ॥ काण्डोपाकरणं काण्ड-
 व्रतादेशनम् । तस्मिन्नहनि अमातृकस्यान्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः ।
 अपर आह—भुक्त्वेति नानुवर्तते । यथाचोत्तरत्र भुक्त्वाग्रहणम् । काण्डोपाक-
 रणे अमातृकस्य माणवकस्य सप्रदोषमहरनध्यायः । एतेनोत्तरं व्याख्यातम्
 ॥ १ ॥ *काण्डसमापने चापितृकस्य ॥ २ ॥ काण्डसमापनं व्रतविसर्गः
 ॥ २ ॥ *मनुष्यप्रकृतीनां च देवानां यज्ञे भुक्त्वेत्येके ॥ ३ ॥ ये मनुष्या
 भूत्वा प्रकृष्टेन तपसा देवास्सम्पन्नास्ते मनुष्यप्रकृतयो नन्दिकुबेरादयः । तेषां
 यज्ञे तत्प्रीत्यर्थं ब्राह्मणभोजने भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्याय इत्येके मन्यन्ते ।
 मनुष्यमुखेन देवेष्विज्यमानेष्वित्यन्ये ॥ ३ ॥ * पर्युषितैस्तण्डुलैराममां-
 सेन च नानध्यायः ॥ ४ ॥ प्रेतसंकलृप्तं चान्नमित्यस्यापवादः । पर्यु-
 षिता रात्र्यन्तरिताः । प्रतिगृहीतेषु तण्डुलेष्वद्य पक्त्वा भुज्यमानेषु नानध्या-
 यः । तथा आममासेन तदहर्भक्षितेनापि नानध्यायः । पर्युषितेनेत्येके ।

‘पर्युषितै’रिति वचनात्तदहर्भक्षितैः सप्तदोषमहरनध्यायः ॥ ४ ॥ *तथौष-
धिवनस्पतिमूलफलैः ॥ ५ ॥ ओषधिग्रहणेन वीरुधोऽपि गृह्यन्ते ।
वनस्पतिग्रहणेन वृक्षमात्रम् । तेषां मूलैः सूरणकन्दादिभिः फलैश्चाग्रादि-
भिः पक्कैरपक्कैश्च तदहर्भक्षितैरपि नानध्यायः ॥ ६ ॥ * यत्काण्डमुपा-
कुर्वीत यस्य चानुवाक्यं कुर्वीत न तत्तदहरधीयीत ॥ ६ ॥ यस्मि-
न्नहनि यत्काण्डमुपाकृतं न तत्तदहरधीयीत । तथा श्रावण्यां पौर्णमा-
स्यामुपाकृत्य प्रशस्तेऽहरन्तरे यस्य काण्डस्यानुवाक्यमध्येता गुरुरारम्भं कु-
र्वीत न तत्तदहरधीयीत । अहरित्यहोरात्रोपलक्षणम् ॥ ६ ॥ * उपा-
करणसमापनयोश्च पारायणप्य तां विद्याम् ॥ ७ ॥ अनेकवेदाध्या-
यी यद्येकस्य वेदस्य पारायणं कुरुते तदा तस्य पारायणस्य ये उपाक-
रणोत्सर्जने, तथोः कृतयोस्तां विद्यां तदहर्नाधीयीत । एतदेव ज्ञापकं
पारायणस्याप्युपाकरणोत्सर्जने भवत इति । ‘तां विद्यामि’ति वचनाद्वि-
द्यान्तराध्ययने न दोषः ॥ ७ ॥ * वायुर्घोषवान् भूमौ तृणसंवाहो वर्ष-
ति वा यत्र धाराः प्रवहेत् ॥ ८ ॥ घोषवान् कर्णश्रव । भूमाववस्थितानि
तृणानि संवहति उत्क्षिप्य गमयतीति तृणसंवाहः वर्षति वा देवे धाराः
प्रवहेत् विक्षिपेत् । यत्र देशे एवं विधौ वायुस्तत्र तावन्तं कालं नाधीयीत ।
अत्र मनुः—‘कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा षासुसमूहने ॥’ इति ॥ ८ ॥ उत्तरे द्वे
सूत्रे निगदसिद्धे—* ग्रामारण्ययोश्च सन्धौ महापथे च विप्रोप्य-
च समध्ययनं तदहः ॥ ९ ॥ यदा सहाधीयानाः कारणवशाद्विप्रव-
सेयुः । केचिच्चाचार्येण वा सङ्गतास्तदा समध्ययनं सहाधीयमानं प्रदेशं
तदहर्नाधीयीत । विप्रोपितानां यदहः पुनर्मेहन तदहर्नाधीयीतेत्यन्ये ॥ ९ ॥
स्वैरिर्कर्मसु च ॥ १० ॥ नाधीयीतेत्येव ॥ १० ॥ अत्रोदाहरणम्— यथा-
दन्तप्रक्षालनोत्सादनानुलेखणानीति ॥ ११ ॥ णत्वमाकस्मिकम् । अ-
पपाठो वा ॥ ११ ॥ * तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा ॥ १२ ॥ तेषु
स्वैरिर्कर्मसु तावन्तं कालमध्ययनमध्यापनञ्च वर्जयेत् ॥ १२ ॥ *सन्ध्योः ॥ १३ ॥
सज्योतिषोऽज्योतिषोऽदर्शनात् उभे सन्ध्ये । तयोस्तावन्तं कालं नाधी-

यीताध्यापयेद्वा । एवमुत्तरत्राप्यनृत्तिः ॥ ११ ॥ उत्तरे द्वे सूत्रे निगद-
 सिद्धे— * तथा वृक्षमारूढोऽप्सु चावगाढो नक्तं चापावृते ॥ १४ ॥
 विवृतद्वारमपावृतम् । तत्र नक्तं नाधीयीत ॥ १४ ॥ * दिवा च पिहिते ॥ १५ ॥
 संवृतद्वारं पिहितम् । तत्र दिवा नाधीयीत ॥ १५ ॥ * अविहितमनुवाकाध्य-
 यनमापाढवासन्तिकयोः ॥ १६ ॥ वासन्तिको वसन्तोत्सवः । स
 च चैत्रे मासि शुक्लत्रयोदश्या भवति । आषाढशब्देनापि तास्मिन्मासे
 क्रियमाणस्तादृशः कश्चिदिन्द्रोत्सवादिर्विवक्षितः । तयोस्तदहरनुवाका-
 ध्ययनमविहितम् । अनुवाकग्रहणान्मन्युने न दोषः । अपर आह—
 अनुवाकग्रहणान्मन्त्रब्राह्मणयोरेव प्रतिषेधः , नाङ्गानामिति ॥ १६ ॥
 * नित्यप्रश्नस्य चाविधिना ॥ १७ ॥ नित्यं प्रश्नाध्ययनं यत्र स
 नित्यप्रश्नो ब्रह्मयज्ञः । तस्य चाविधिना वक्ष्यमाणेन प्रकारेण विनानुवाकाध्य-
 यनमविहितम् । यद्यपि नित्यं ब्रह्मयज्ञाध्ययनं तथापि केनचिदप्यङ्गेन विना न
 कर्तव्यम् । तेन विस्मृत्य प्रातराशे कृते प्रायश्चित्तमेव न ब्रह्मयज्ञः । मनुः—
 'स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ।' इति ॥ १७ ॥ * तस्य विधिः ॥ १८ ॥
 तस्य नित्यप्रश्नस्य विधिर्वक्ष्यते ॥ १८ ॥ * अकृतप्रातराश उदकान्तं गत्वा प्र-
 यतः शुचौ देशेऽधीयीत यथाध्यायमुत्सृजन्वाचा ॥ १९ ॥ अकृतदिवामो-
 जन उदकसमीपं गत्वा प्रयतः स्नानमार्जनादिशुद्धः शुचौ देशे प्राच्या-
 मुदीच्या वा दिश्यच्छदिदेशेऽधीयीत । यथाध्यायं यथापाठमनुषङ्गरहि-
 तमुत्सृजन् आदित आरभ्य प्रथमादिष्वहस्सु अधीयीत । द्वितीयादिपूत्सृज्य
 ततः परमधीयीत । वाचा उच्चैरित्यर्थः ॥ १९ ॥ * मनसा चानध्याये ॥ २० ॥
 अनध्याये च मनसाधीयीत नित्यस्वाध्यायम् ॥ २० ॥ * विद्युति चाभ्यग्रा-
 यां स्तनयिन्नावप्रायत्ये प्रेतान्ने नीहारे च मानसं परिचक्षते ॥ २१ ॥
 विद्युति अभ्यग्रायामविरतायाम् । स्तनयित्नौ चाभ्यग्रे । अप्रायत्ये आत्मनोऽ-
 शुचिमावे । प्रेतान्ने च भुक्ते । नीहारे च नीहारो हिमानी तस्मिंश्च वर्तमाने मा-
 नसमनन्तरोक्तमध्ययनं परिचक्षते वर्जयन्ति ॥ २१ ॥ * श्राद्धभोजन एवैके ॥
 २२ ॥ एके त्वाचार्याः श्राद्धभोजन एव मानसं परिचक्षते न विधुदादिषु ॥ २२ ॥

*विद्युस्तनयित्नुवृष्टिश्चापतौ सन्निपतेयुस्त्यहमनध्यायः ॥२३॥ अप-
 तौ यस्मिन् देशे यो वर्षाकालः ततोऽन्यस्तत्रापतुः । तत्र यदि विद्युदादय-
 स्सन्निपतेयुः समुदितास्त्युः तदा त्र्यहमनध्यायः ॥२३॥ * यावद्भूमिर्व्युदके-
 त्येके ॥२४॥ यावता कालेन भूमिर्विगतोदका भवति तावन्तं कालमनध्याय इत्ये-
 के मन्यन्ते ॥२४॥ * एकेन द्वाभ्यां वैतेषामाकालम् ॥२५॥ एतेषां विद्यु-
 दादीनां मध्ये एकेन द्वाभ्यां वा योगे आकालमनध्यायः । अपरेद्युरागतस्य
 कालस्य प्राप्तेरित्यर्थः ॥२५॥ * सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणे भूमिचलेऽपस्वान
 उल्कायामग्न्युत्पाते च सर्वासां विद्यानां सार्वकालिकमाकालम् ॥२६॥
 'सूर्याचन्द्रमसो'रिति वचनं बृहस्पत्यादिनिवृत्त्यर्थम् । भूमिचले भूमिकम्पे ।
 अपस्वाने निर्वाते । उल्कायामुल्कापाते । अग्न्युत्पाते ग्रामादिदाहे । एतेषु नि-
 मित्तेषु सर्वेषु सर्वासां विद्यानाम् 'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
 पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥' इत्युक्तानाम् । सार्वकालिकमृतौ
 चापतौ चाकालमनध्यायः । अत्र 'सर्वासामि'ति वचनादन्यत्र वेदानामेव प्र-
 तिषेधः । अङ्गानामपीत्यन्ये ॥२६॥ * अभ्रं चापतौ सूर्याचन्द्रमसोः
 परिवेष इन्द्रधनुः प्रतिसूर्यमत्स्यश्च वाते पूतिगन्धे नीहारे च सर्वेष्वेते-
 षु तावत्कालम् ॥२७॥ अपर्तावभ्र दृश्यमान यावद्दृश्यते तावत्कालमन-
 ध्यायः । एवं परिवेषादिष्वपि योज्यम् । अत्रापि बृहस्पत्यादिपरिवेषे न
 दोषः । इन्द्रधनुः प्रसिद्धम् । सूर्यसमीपे तदाकृतिः प्रतिसूर्यः । मत्स्यः पु-
 च्छवन्नक्षत्रम् । समाहारद्वन्द्वे छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । सर्वेष्वेतेषु वाता-
 दिषु च त्रिषु तावत्कालमनध्यायः । वाते घोषवति । पूतिगन्धे दुर्गन्धे ।
 नीहारे हिमान्याम् । वातादिग्रहण पूर्वोक्तानां श्वर्गदिभानामुपपलक्षणा-
 र्थम् । पुनरिहवचनं तावत्कालमिति विधातुम् । अत्रैव गर्दभादिग्रहणे
 कर्तव्ये पूर्वत्र पाठस्य चिन्त्य प्रयोजनम् ॥ २७ ॥ * मुहूर्तं विरते वाते ॥
 ॥२८॥ वाते घोषवति विरतेऽपि मुहूर्तमात्रमनध्याय । द्वे नाडिके मुहूर्तम् ।
 ॥२८॥ * सलावृकयामेकसृक इति स्वप्नपर्यन्तम् ॥२९॥ तावत्काल
 मित्यस्यापवादोऽयम् ॥२९॥ * नक्तं चारण्येऽनग्नावहरण्ये वा ॥३०॥

रात्रावग्निवर्जिते हिरण्यवर्जिते वारण्ये नाधीयीत ॥ ३० ॥ * अननूक्तं चा-
पत्तौ छन्दसो नाधीयीत ॥ ३१ ॥ उत्सर्जनादूर्ध्वमुपाकरणाद्वर्गपतुः ।
तत्र छन्दसोऽननूक्तमंशमपूर्वं नाधीयीत । ग्रहणाध्ययनमपत्तौ न कर्तव्यम् ।
यद्यपि 'तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्या वा विरमे'दित्युक्तम् । तथापि कियन्तं
कालं तद्विरमणं कस्माद्वाऽध्ययनादित्यपेक्षायामिदमुच्यते—एतावन्तं कालं ग्र-
हणाध्ययनं न कर्तव्यम् । धारणाध्ययने तु न दोषः । तथा 'छन्दस' इति
वचनादङ्गानां ग्रहणाध्ययनेऽपि न दोषः ॥ ३१ ॥ * प्रदोषे च ॥ ३२ ॥ प्र-
दोषे चाननूक्तमृतावपि नाधीयीत । 'मासं प्रदोषे नाधीयीते'त्येतत्तु, धार-
णाध्ययनस्यापि प्रतिषेधार्थम् । अपर आह—यस्यां रात्रौ द्वादशी त्रयो-
दशी च मिश्रे भवतः, तस्यां प्रदोषे नाधीयीत । अनूक्तमननूक्तं च ऋता-
वपत्तौ च एष आचार इति ॥ ३२ ॥ * सार्वकालिकमास्नातम् ॥ ३३ ॥ आ-
स्नातमधीतं तत्सार्वकालिकमपत्तौ प्रदोषे च सर्वस्मिन्कालेऽध्येतव्यम् ॥ ३३ ॥
* यथोक्तमन्यदतः परिषत्सु ॥ ३४ ॥ अत एतस्मादनध्यायप्रकरणान्य-
दनध्यायनिमित्तम् । परिषत्सु मानवादिधर्मशास्त्रेषु यथोक्तं द्रष्टव्यम् । त-
त्र वासिष्ठ—'दिग्दाहपर्वतप्रपातेषूपलरुधिरपांसुवर्षेष्वाकालिक'मिति । य-
मः—'श्लेष्मातकस्य शल्मल्या मधूकस्य तथाप्यध । कदाचिदपि नाध्ये-
यं कोविदारकपित्थयोः ॥' सङ्ग्रामोद्यानदेवसमीपेषु नाधीयीत ॥ ३४ ॥

॥ इति एकादशी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ३ ख० ११ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

* तपः स्वाध्याय इति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ योऽयं नित्यस्वाध्या-
यस्तत्तपः कृच्छ्रादि । कृच्छ्रचान्द्रायणादिलक्षणं तपो यावत्फलं साधयति ता-
वत्साधयतीत्यर्थः ॥ १ ॥ * तत्र श्रूयते—स यदि तिष्ठन्नासीनः शयानो वा
स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्याय इति ॥ २ ॥ तत्रैव
ब्राह्मणे 'स यदि तिष्ठन्नासीनः' इत्यापत्कल्प श्रूयते। तत्र 'दर्भाणामहदुपस्तीर्यो-
पस्थं कृत्वा प्राडासीनः स्वाध्याय'मित्यादिर्मुख्यः कल्पो ब्राह्मण एवोक्तः ।

इह पुनरासीनवचनं यथाकथञ्चिदासनार्थम् । सर्वथाप्यधीयानस्तप एव तत्त-
प्यत इति ब्राह्मणार्थः । मनुरप्याह—‘आहैव स न स्वाग्नेभ्यः परमं तप्यते
तपः । यस्त्वेवमपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥’ इति । स्वग्नी
ति स्वरं दर्शयति ॥ २ ॥ एवं कर्तुं नियमेनापद्यतीवादरणीय इत्युक्त्वा
कालेऽप्याह— * अथापि वाजसनेयिब्राह्मणम् । ब्रह्मयज्ञो ह वा
एष यत्स्वाध्यायस्तस्यैते वषट्कारा यस्तनयति यद्विद्योतते यदव-
स्फूर्जति यद्वातो वायति । तस्मात् स्तनयति विद्योतमानेऽवस्फूर्जति
वाते वा वायत्यधीयीतैव वषट्काराणामच्छम्बट्कारायेति ॥ ३ ॥
अथपि अपि च । स्वाध्यायो नाम यदेष ब्रह्मयज्ञः ब्रह्म वेदः तत्साधनो या-
गः । यथा दर्शपृष्णमासादयः पुरोडाशादिसाधनाः । हवैशब्दौ प्रसिद्धि-
द्योतयतः । तस्य यज्ञस्यैते वक्ष्यमाणाः स्तनयित्त्वादयो वषट्काराः । ब-
हुवचननिर्देशात् । वषट्कारानुवषट्कारस्वाहाकारास्सर्वे प्रदानार्था गृह्यन्ते ।
स्तनित मेघशब्दः । विद्योतन विद्युद्व्यापारः । अवस्फूर्जनमशनिपातः । तत्र
‘अवस्फूर्जथुलिङ्ग’मिति दर्शनात् । ‘वायती’ति ‘वै शोषण’ इत्यस्य रूपम् ।
यथा आर्द्रप्रदेशस्तु शुष्को भवति तथा वायतीत्यर्थः । यस्मादेते वषट्काराः
तस्मात् स्तनयित्त्वादिष्वनध्यायनिमित्तेषु सत्स्वप्यधीयीतैव । न पुनरन-
ध्यायइति नाधीयीत । किमर्थं वषट्काराणामेतेषामच्छम्बट्काराय अव्यर्थ-
त्वाय । अन्यथा एते वषट्कारा व्यर्थाः स्युः । ततश्च यथा होत्रा वषट्कृते
अध्वर्युर्न जुहुयात् तादृगेव तत्स्यात् ॥ ३ ॥ * तस्य शाखान्तरे वाक्यस-
माप्तिः ॥ ४ ॥ तस्य वाजसनेयिब्राह्मणस्य । शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिर्भ-
वति न तर्वाति पर्यवसानम् ॥ ४ ॥ तदेव शाखान्तरं पठति—*अथ यदि
वा वातोवायास्तनयेद्वा विद्योतेत वावस्फूर्जेद्वैकां वर्चमेकं वा यजु-
रेकं वा सामाभिव्याहरेद्भूर्भुवस्सुवस्सत्यं तपःश्रद्धायां जुहोमीति वै
तत् । तेनो हैवास्यैतदहस्स्वाध्याय उपात्तो भवति ॥ ५ ॥ अन्ते इतिशब्दः
अध्याहार्यः । वातादिषु सत्सु एकामृचमधीयीत । प्राप्ते प्रदेशे यजुर्वेदाध्यायी
एकं यजुः । सामवेदाध्यायी एकं साम । सर्वेषु वा वेदेषु ‘भूर्भुवःसुव’रित्यादिकं

यजुरभिव्याहरेत् । न पुनर्यथापूर्वं प्रश्नमात्रम् । तेनैव तावतैवास्याध्ये-
 तुस्तदहस्तस्मिन्नहनि स्वाध्याय उपात्तो भवति अधीतो भवतीति यावत् ॥१॥
 केचित् 'भूर्भुवःसुव'रित्यादिकं ब्राह्मणभागाध्ययनविषयं मन्यन्ते न सार्वत्रि-
 कम् । कस्मात् । पुनर्वाजसनेयिब्राह्मणस्य उदाहृते शाखान्तरे वाक्य
 समामिराश्रीयते न पुनर्यथाश्रुतमात्रं गृह्यते । तत्राह—***एवं सत्या-
 र्यसमयेनाविप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥** एवं सति एव वाक्यपरिसमाप्तावा-
 श्रीयमाणायामार्यसमयेन आर्याः शिष्टा मन्वादयः तेषां समयो व्यवस्था-
 तेन । अविप्रतिषिद्ध भवति । इतरथा विप्रतिषिद्धं स्यात् ॥६॥ कथम्—
 ***अध्यायानध्यायं ह्युपदिशन्ति । तदनर्थकं स्याद्वाजसनेयिब्राह्मणं
 चेदवेक्षेत ॥ ७ ॥** आर्या अध्यायमनध्याय चोपदिशन्ति । तदुपदेशन-
 मनर्थकं स्यात् यदि वाजसनेयिब्राह्मण यथाश्रुतमवेक्षेताध्येता ॥७॥ अन-
 र्थकमेवेदमस्तु । श्रुतिविरोधान् । तत्राह—***आर्यसमयो ह्यगृह्यमान-
 कारणः ॥ ८ ॥** योऽयमध्यायानध्यायविषय आर्यसमयः न तत्र किञ्चित्का-
 रणं गृह्यते । यथा 'वैसर्जनहोमियं वासोऽध्वर्यवे ददाती'त्यनागृह्यमाणकारण-
 श्रार्यसमयः श्रुत्यनुमानद्वारेण प्रमाणम् । अतो वाक्यपरिसमाप्तिरेव युक्ता ।
 एवं हि वाजसनेयिब्राह्मणस्यापि नात्यन्तबाधः । अनध्यायोपदेशस्या-
 पि प्रभूताध्ययनविषयतया नानर्थक्यमिति । सूत्रे 'अगृह्यमाणकारण' इ-
 ति णत्वाभावश्छान्दसः ॥८॥ का पुनरसौ स्मृतिः । या ब्रह्मयज्ञेऽप्यनध्याय-
 मुपदिशति । मानवे तावद्विपर्ययः श्रूयते— 'नैत्यके नास्त्यनध्यायो
 ब्रह्मसूत्रं हि तत्स्मृतम् ।' इति । सामान्येनानध्यायोपदेशस्तु, ब्रह्मयज्ञा-
 दन्यत्र चरितार्थः । तस्मात्तादृशी स्मृतिर्मृग्या । एव तर्ह्यग्निहोत्रादिष्व-
 पि मन्त्राणामनध्यायः प्राप्नोति । नेत्याह—***विद्यां प्रत्यनध्यायः श्रूयते न
 कर्मयोगे मन्त्राणाम् ॥ ९ ॥** विद्या वेदाध्ययनम् । तां प्रत्यनध्यायः श्रूयते ।
 न पुनर्मन्त्राणां कर्मयोगे । हेतुः परिभाषायामुक्तोऽर्थान्तरत्वादिति । अर्था-
 न्तरं हि कर्मणि प्रयोगो मन्त्राणां न पुनर्ग्रहणार्थमध्ययनम् । पारायणाध्ययन-
 मध्येऽनध्यायागमो भवति वा न वेति चिन्त्यम् । एवं श्रीरुद्रजपेऽपि ॥९॥ कथं

पुनरार्यसमयः प्रमाणम् । यावता न तेषामतीन्द्रियेऽर्थे ज्ञानं सम्भवतीति तत्राह
 * ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते ॥१०॥
 विधीयन्त इति विधयः कर्माणि । ते सर्वे स्मार्ता अपि ब्राह्मणेष्वेवोक्ताः ।
 नन्विदानीं ब्राह्मणानि नोपलभ्यन्ते । सत्यम् । तेषामुत्सन्नाः पाठाः ।
 अध्येतृदौर्बल्यात् । कथं हि तेषामस्तित्वम् । प्रयोगादनुमीयन्ते । प्र-
 योगः स्मृतिनिबन्धनमनुष्ठानं च । तस्माद्ब्राह्मणान्यनुमीयन्ते । मन्वा-
 दिभिरुपलब्धानीति । अथ पुनरन्यथा स्मरेयुरनुतिष्ठेयुर्वा । सम्भवति
 च तेषां वेदसंयोगः ॥ १०॥ अथ प्रसङ्गादपस्मृतिरुच्यते—* यत्र तु
 प्रतियुपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति ॥ ११ ॥ यत्र पितृध्वस्त-
 सुतामातुलसुतापरिणयनादौ । प्रतियुपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्रोत्सन्नपाठं शास्त्र-
 मनुमीयेत् । प्रीतेरेव प्रवृत्तिहेतोः सम्भवात् ॥ ११॥ ततश्च—* तदनुवर्तमानो
 नरकाय राध्यति ॥ १२ ॥ तद्विधमनुतिष्ठन्नरकायैव कल्पते ॥ १२ ॥
 * अथ ब्राह्मणोक्ता विधयः ॥ १३ ॥ एवं स्मृत्याचारप्राप्तानां श्रुति-
 मूलत्वमुक्तम् । अथ प्रत्यक्षब्राह्मणोक्ता एव केचिद्विधयो व्याख्यायन्ते ।
 तेषामपि स्मार्ते अनुप्रवेशार्थम् । तेन तदतिक्रमे स्मार्तातिक्रमनिमित्तमेव
 प्रायश्चित्तं भवति ॥ १३ ॥ * तेषां महायज्ञा महासत्राणीति च
 संस्तुतिः ॥ १४॥ तेषां वक्ष्यमाणानां महायज्ञा इति संस्तुतिः । स्वा-
 ध्यायब्राह्मणे महासत्राणीति च संस्तुतिर्भवति । बृहदारण्यकादौ सं-
 स्तुतिग्रहणेन संस्तुतिमात्रमिदं नामधेयं धर्मातिदेशार्थमिति दर्शयति । म-
 हायज्ञेषु सोमयागेषु ये धर्मोः ‘न ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरीत्य सोमेन यष्ट-
 व्य’ मित्यादयः । ये च महासत्रस्य गवामयनस्य धर्माः ‘इष्टप्रथम-
 यज्ञानामधिकार’ इत्यादयः । उभयेऽपि ते वक्ष्यमाणेषु पञ्चमहायज्ञेषु भ-
 वन्ति ॥ १४ ॥ के पुनस्ते तानाह—* अहरहर्भूतबलिर्मनुष्येभ्यो य-
 थाशक्ति दानम् ॥ १५ ॥ वैश्वदेवे वक्ष्यमाणेन बलिहरणप्रकारेण भूते-
 भ्योऽहरहर्भूतबलिर्देयः । एष भूतयज्ञः । मनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति दानं
 कर्तव्यम् । एष मनुष्ययज्ञः ॥ १५ ॥

॥ इति द्वादशी खण्डिका ॥ प्र०१ प०४ ख०१२ ॥

*देवेभ्यः स्वाहाकार आ काष्ठात्पितृभ्यः स्वधाकार

ओदपात्रात् स्वाध्याय इति ॥ १ ॥ देवेभ्यः । स्वाहाकारेण प्रदानमाकाष्ठात् । अशनयाभावे काष्ठमपि तावद्देयम् । वैश्व-देवोक्तप्रकारेणैवैष देवयज्ञः । केचिद्वैश्वदेवाहुतीभ्यः पृथग्भूतामिमामाहुतिं मन्यन्ते । 'देवेभ्यः स्वाहे'ति च मन्त्रमिच्छन्ति 'देवयज्ञेन यक्ष्य' इति सङ्कल्पमिच्छन्ति । वयं तु न तथेति गृह्य एवावोचाम । केचिदाहुः—'आकाष्ठा'दिति वचनादशनीयाभावेन भोजनलोपेऽपि यथाकथञ्चित् वैश्वदेवं कर्तव्यम् । पुरुषसंस्कारत्वादिति । अपरे तु अशनीयसंस्कार इति वदन्तः भोजनलोपे वैश्वदेवं न कर्तव्यमिति स्थितिः । पितृभ्यः स्वधाकारेण प्रदानम् ओदपात्रात् अन्नाद्यभावेऽपि उदपात्रमपि तावद्देयम् । पात्रग्रहणात् सह पात्रेण देयम् । एष पितृयज्ञः । स्वाध्यायः 'तस्य विधि'रित्यारभ्योक्तो नित्यस्वाध्यायः । ऋषियज्ञः । इति समाप्तौ । इत्येते महायज्ञा इति । न चायमुपदेशक्रमोऽनुष्ठान उपयुज्यते । अनुष्ठान तु, ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति ॥ १ ॥ पूजां प्रसङ्गादाह—*पूजा वर्णज्यायसां कार्या ॥ २ ॥ वर्णतो यो ज्यायान् प्रशस्ततरो भवति तस्यावरेण वर्णेन कार्या पूजा । अध्वन्यनुगमनादिका उत्सवादिषु च गन्धलेपादिका ॥ २ ॥ *वृद्धतराणां च ॥ ३ ॥ सजातीनामपि पूजा कार्या । तरनिर्देशात् विद्यावयःकर्मभिर्वृद्धानां ग्रहणम् । हीनानामपीत्येके । तथा च मनुः—'शूद्रेऽपि दशमी गत' इति ॥ ३ ॥ पूजा कार्येत्युक्तम् । तद्विरोधिहर्षो वर्ज्य इत्याह *हृष्टो दर्पति दृष्टो धर्ममतिक्रामति धर्मातिक्रमे खलु पुनर्नरकः ॥ ४ ॥ अभिमतलाभादिनिमित्तचित्तविकारो हर्षः । तद्युक्तो हृष्टः । स दर्पति दृष्यति । दर्पो गर्वोऽभिमानः । दृष्टो धर्ममतिक्रामति । पूज्यपूजनादिक प्रति स्तब्धत्वात् । खलुशब्दो वाक्पालङ्कारे । धर्मातिक्रमे खलु पुनर्नरको भवति निरयं प्रतिपद्यते । तस्माद्धर्मातिक्रममूलभूतो हर्षो न कर्तव्यः । यद्यपि भूतदाहीयेषु हर्षो वक्ष्यते । तथापि विशेषेण हर्षस्य वर्जनार्थोऽयमारम्भः । यो गाङ्गत्वाद्भक्ष्यमाणस्य ॥ ४ ॥ * न समावृत्ते समादेशो विद्यते ॥ ५ ॥ स-

मावृत्तं शिष्यं प्रति आचार्येण समादेशो न देयः । इदं त्वया कर्तव्यमिति ।
यथा असमावृत्तदशायामाज्ञा दीयते उदकुम्भमाहरेति । नैवमिदानीम् ।
न स्वेच्छया करणे प्रतिपेध्यम् ॥ ५ ॥ * ओङ्कारस्वर्गद्वारं तस्माद्ब्रह्मा-
ध्येष्यमाण एतदादि प्रतिपद्येत ॥ ६ ॥ ओङ्कारः प्रणवः । स्वर्गस्य द्वा-
रमिव । यथा द्वारेण गृहाभ्यन्तरं प्राप्यते, तथानेन स्वर्गः । तस्मात् ब्रह्म
वेदं स्वर्गसाधनमध्येष्यमाण एतदादि अनाम्नातमप्योङ्कारमादौ कृत्वा प्रति-
पद्येन उपक्रमेताध्येतुम् ॥ ६ ॥ * विकथां चान्यां कृत्वैवं लौकिक्या वा-
चा व्यावर्तते ब्रह्म ॥ ७ ॥ अध्ययने अनुपयुक्ता कथा विकथा । तां चान्यां
कृत्वा तदादि प्रतिपद्येन । एव सति ब्रह्म वेदः लौकिक्या वाचा व्यावर्तते
तया मिश्रित न भवति । पुनरप्योङ्कारमेव स्तौति—* यज्ञेषु चै-
तदादयः प्रसवाः ॥ ८ ॥ यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादिषु । एतदादयः
ओङ्कारादयः । प्रमत्वा अनुज्ञावाक्यानि भवन्ति । ब्रह्मादीनाम् ।
ॐ प्रणय ॐ निर्वप ॐ स्तुवीध्वमिति ॥ ८ ॥ * लोके च
भूतिकर्मस्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्युर्यथा पुण्याहं स्वस्त्यु-
द्धिमिति ॥ ९ ॥ यथा यज्ञेष्वोङ्कारादयः प्रसवाः । लोके च भूति-
कर्मसु पाणिग्रहणादिषु एतदादीन्येव वाक्यानि स्युः । तान्युदाहरति—
यथा पुण्याहवाचने ॐ कर्मण भवन्तो ब्रुवन्त्विति वाचयिता वदति ।
ॐ पुण्याहमिति प्रतिवक्तार । ॐ कर्मणे स्वस्तीति वाचयिता । ॐ स्व-
स्ति कर्मण इतीतरे । ॐ कर्मण ऋद्धिमिति वाचयिता । ॐ कर्मर्ध्वतामिती-
तरे । तस्मादेवं प्रशस्त ॐ कार इति ॥ ९ ॥ * नासमयेन कृच्छ्रं कुर्वीत
त्रिःश्रावणं त्रिस्सहवचनमिति परिहाप्य ॥ १० ॥ समयः शुश्रूषा तेन वि-
ना कृच्छ्रं दुःखावधारणपूर्वं ग्रन्थं न कुर्वीत । क्रियासामान्यवचनः क-
रोतिरध्ययनेऽध्यापने च वर्तते । समयेन विना शिष्योऽपि कृच्छ्रं ग्रन्थं
नाधीयीत । आचार्योऽपि नाध्यापयेत् । तथा च मनुः—‘धर्मार्थौ यत्र न
स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा । न तत्र विद्या वसत्या ह्युप्तं बीजमिवोषरे ॥’
इति । किमविशेषेण नेत्याह—त्रिःश्रावणं त्रिस्सहवचनमिति परिहाप्य ।

वर्जयिष्या । त्रिःश्रावणमात्रे त्रिस्सहवचनमात्रे चान्यतरापेक्षया क्रियमाणे
 शुश्रूषा नोपेक्ष्या । ततोऽधिके सर्वत्रापेक्ष्येति ॥ १० ॥ *अविचिकित्सा-
 यावद्ब्रह्म निगन्तव्यमिति हारीतः ॥ ११ ॥ विचिकित्सा संशयः । त-
 दभावोऽविचिकित्सा सा यावदुत्पद्यते तावद्ब्रह्म निगन्तव्यं नियमपूर्वमधि-
 गन्तव्यमिति हारीतः आचार्यो मन्यते । अत्र पक्षे त्रिःश्रावणत्रिस्सहवचनयो-
 रपि शुश्रूषितव्यम् । ब्रह्मग्रहणादङ्गेषु नाय विधिः ॥ ११ ॥ *न बहि-
 र्वेदे गतिर्विद्यते ॥ १२ ॥ वेदाद्बहिर्भूते काव्यनाटकश्रवणे । गति शुश्रूषा
 न विद्यते । यद्यपि तदुपयुक्त वेदार्थज्ञाने ॥ १२ ॥ *समादिष्टमध्यापय-
 न्तं यावदध्ययनमुपसंगृह्णीयात् ॥ १३ ॥ य आचार्येण समादिष्टोऽध्यापयति
 तं यावदध्ययनं यावदध्यापयते तावदुपसंगृह्णीयात् । तथा 'समादिष्टेऽध्या-
 पयती'त्यत्राचार्यदारवद्वृत्तिरुक्ता । तत्र चान्यत्रोपसङ्ग्रहणादिति वर्तते ।
 तत उपसङ्ग्रहणार्थोऽयमारम्भः ॥ १३ ॥ *नित्यमर्हन्तमित्येके ॥ १४ ॥
 स चेत्समादिष्टोऽर्हन् भवति विद्यासमाचारादिना । ततो नित्यमुपस-
 गृह्णीयात् । इत्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु यावदध्ययनमिति ॥ १४ ॥ *न
 गतिर्विद्यते ॥ १५ ॥ यद्यप्यसार्वर्हन् भवति । तथाप्याचार्ये या गतिः शु-
 श्रूषा सा तस्मिन्न कर्तव्या ॥ १५ ॥ *वृद्धानां तु ॥ १६ ॥ तु श्रार्थे । वृद्धानां
 चान्तेवासिनां न गतिर्विद्यते । पूर्ववयसा अन्तेवासिना अवरवया आचार्यो न
 शुश्रूषितव्यः । अध्ययनादूर्ध्वमित्येके । अध्ययनकालेऽपीत्यन्ये ॥ १६ ॥
 *ब्रह्मणि मिथो विनियोगे न गतिर्विद्यते ॥ १७ ॥ ब्रह्मणि वेदवि-
 षये मिथो विनियोगः क्रियते । बह्वचो यजुर्वेदिनः सकाशाद्यजुर्वेदम-
 धीते सोऽपि तस्माद्वेदम् । तदा परस्परं शुश्रूषा न कर्तव्या ॥ १७ ॥
 अत्र हेतुं स्वयमेवाह—*ब्रह्म वर्धत इत्युपदिशन्ति ॥ १८ ॥ द्वयोरपि
 ब्रह्म वर्धते । सैव ब्रह्मवृद्धिः शुश्रूषेत्युपदिशन्त्याचार्याः ॥ १८ ॥ *निवे-
 शे वृत्ते संवत्सरे संवत्सरे द्वौ द्वौ मासौ समाहित आचार्यकुले व-
 सेद्भूयः श्रुतिमिच्छन्निति श्वेतकेतुः ॥ १९ ॥ भूयःश्रवणमिच्छन् पुरु-
 षो निवेशे दारकर्मणि वृत्तेऽपि प्रतिसंवत्सरं द्वौ द्वौ मासौ समाहितो भू-

त्वाऽचार्यकुले वसेदिति श्वेतकेतुराचार्यो मन्यते ॥ १९ ॥ अत्र हेतुत्वेन श्वेतकेतोरेव शिष्यान्प्रति वचनम्— एतेन ह्यहं योगेन भूयः पूर्वस्मात्कालाच्छ्रुतमकुर्वीति ॥ २० ॥ एतेनानन्तगेक्तेन । योगेनोपायेन । अहं पूर्वस्मात् ब्रह्मचर्यकालात् भूयः बहुतरं श्रुतमकुर्वीति कृतवानस्मि अतो यूयमपि तथा कुरुष्वमिति ॥ २० ॥ तच्छास्त्रैर्विप्रतिपिद्धम् ॥ २१ ॥ तद्विधं श्वेतकेतोर्दर्शनं श्रुत्यादिभिः शास्त्रैर्विप्रतिपिद्धम् ॥ २१ ॥ कथमित्यत आह— *निवेशे हि वृत्ते नैयमिकानि श्रूयन्ते ॥ २२ ॥ हिशब्दो हेतौ । यस्मात् निवेशे वृत्ते नैयमिकानि कर्माणि श्रूयन्ते ॥ २२ ॥

॥ इति त्रयोदशी खण्डिका ॥ प्र ० १ प ० ४ ख ० १३ ॥

कानि पुनस्तानि— अग्निहोत्रमतिथयो यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥ १ ॥ अग्निहोत्रमतिथयः । अतिथयः अतिथिपूजा । 'यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । एव गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षवः ॥' इति । यच्चान्यदेव युक्तम् । एवविध आद्धादि । एवमेवै कर्मभिरहरहराक्रान्तस्य च शरीरकण्डूयनेष्वप्यवमगे भवति । स कथं द्वौ द्वौ मामौ गुरुकुले वसेदिति ॥ १ ॥ *अध्ययनार्थेन यं चोदयेन्न चैनं प्रत्याचक्षीत ॥ २ ॥ यमाचार्यः माणवकोऽध्ययनं प्रयोजनमुद्दिश्य चोदयेत् 'शिष्यस्तेऽहं शाधि मा त्वा प्रपन्न'मिति । स एनं माणवकं नैव प्रत्याचक्षीत । चशब्दोऽवधारणे ॥ २ ॥ किमविशेषेण नेत्याह— *न चास्मिन् दोषं पश्येत् ॥ ३ ॥ पाणिनिनिपातोऽस्मिन्—'निपातैर्गद्यदिहहन्तकुविन्नेचेच्चणकच्चिद्यत्र युक्त'मिति । स चेदर्थे वर्तते । 'इन्द्रश्च मृळयाति न' इत्यादां दर्शनात् । तस्यायप्रयोगः न चेदस्मिन् माणवके दोषमनध्याप्यताहेतुं पश्येत् ॥ ३ ॥ *यदृच्छायामसंवृत्तौ गतिरेव तस्मिन् ॥ ४ ॥ समानमधीयानेषु कस्यचिद्यदृच्छायां दृष्टहेतुमन्तरेण बुद्धिमान्द्यादिनाध्ययनस्य समावृत्तिस्म्यात् अधीतो भागो माणवकान्तरवत्तागच्छेत् तदा तस्या यदृच्छायामसंवृत्तौ तस्मिन्नाचार्ये गतिरेव शुश्रूषैव माणवकस्य शरणम् । तथा च भनुः—

‘यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति । तथा गुरुतरां पिद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥’ इति । अधिक शुश्रूषितो हि गुरुस्सर्वात्मना तं शिक्षयेदिति ॥ ४ ॥ * मातरि पितर्याचार्यवच्छुश्रूषा ॥ ५ ॥ मातृग्रहणेन पितामहीप्रपितामह्योरपिग्रहणम् । पितृग्रहणेन पितामहप्रपितामहयोः सर्व एते आचार्यवच्छुश्रूषितव्या ॥ ५ ॥ * समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसङ्गाह्याः ॥ ६ ॥ उक्ताश्वानुक्ताश्च ज्येष्ठमातुलादयः सर्वे गुरवः समावृत्तेनोपसङ्गाह्याः ॥ ६ ॥ * प्रोप्य च समागमे ॥ ७ ॥ यदि स्वयं प्रोप्य समागतो भवति । गुरवो वा प्रोप्य समागताः । तदापि ते उपसङ्गाह्याः ॥ ७ ॥ * भ्रातृषु भगिनीषु च यथापूर्वमुपसङ्ग्रहणम् ॥ ८ ॥ पूर्वैर्नैव सिद्धे क्रमार्थं वचनम् । यथापूर्वं ज्येष्ठक्रमेणेति ॥ ८ ॥ * नित्या च पूजा यथोपदेशम् ॥ ९ ॥ ‘पूजा वर्णज्यायसां कार्या वृद्धतराणां च’ इत्युपदेशानुरोधेन या नित्या पूजा सा यथापूर्वं वृद्धक्रमेण ॥ ९ ॥ * ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातुलानवरवयसः प्रत्युत्थायाभिवदेत् ॥ १० ॥ ‘त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हतीति वदति । तेनावरवयस ऋत्विगादयोऽप्यभिवादयन्ते । तानभिवादयमानान् प्रत्युत्थायाभिवदेत् । नान्येष्विव सुखमासीनोऽभिवदति । उत्कृष्टानां तेषामियमेव पूजा ॥ १० ॥ * तूष्णीं वोपसंगृहीयान् ॥ ११ ॥ अथवा प्रत्युत्थाय स्वयमपि तांस्तूष्णीमुपसंगृहीयान् । विद्याचारित्राद्यपेक्षां विकल्पः ॥ ११ ॥ अथाभिवाद्या उच्यन्ते— * दशवर्षं पौरसख्यं पञ्चवर्षं तु चारणम् । त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति ॥ १२ ॥ पुरोभव पौरम् । पौर च तत्सख्यं च पौरसख्यं सेवानिवन्धनं बान्धव तदभिवादनमभ्य निमित्तम् । कीदृशं दशवर्षान्तरालं दशवर्षाधिकं पौरसखा अश्रोत्रियोऽप्यभिवाद्य इति विवक्षितम् । पञ्चवर्षं तु चारणम् । सख्यमित्युपसमस्तगम्यपेक्ष्यते । चारणशब्दः शाखाध्यायिषु रूढः । तेषां सख्यं पञ्चवर्षमभिवादनमभ्य निमित्तम् । श्रोत्रियं वक्ष्यति । त्रिवर्षपूर्वं श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति । स त्रिवर्षपूर्वतामात्रेणाभिवादनमर्हति । न पूर्वसस्तवमपेक्षते ॥ १२ ॥ * ज्ञायमाने वयोविशेषे वृद्धतरायाभिवाद्यम् ॥ १३ ॥ क्रमार्थमिदम् । वयोविशेषे ज्ञायमाने पूर्वं वृद्ध-

तरायाभिवाद्यम् । पश्चाद्बृहदायेति ॥ १३ ॥ *विषमगतायागुरवे नाभिवा-
द्यम् ॥ १४ ॥ उच्चैस्थाने नीचैस्थाने वावस्थितो विषमगतः । तस्मै गुरु-
व्यतिरिक्ताय नाभिवाद्यम् । गुरवे त्वभिवाद्यमेव । दर्शने सति तूष्णीमव-
स्थानस्यायुक्तत्वात् ॥ १४ ॥ *अन्वारुह्य वाभिवादयीत ॥ १५ ॥ इदं गुरु-
विषयम् । यत्रासावभिवादनीयः स्थितः तत्र त्वन्वारुह्याभिवादयीत । अन्व-
वरुह्येत्यपि द्रष्टव्यम् । न्यायस्य तुल्यत्वात् गुरौ तु दृष्टमात्र एवाभिवादन-
मित्युक्तम् ॥ १५ ॥ *सर्वत्र तु प्रत्युत्थायाभिवादनम् ॥ १६ ॥ सर्वत्र गु-
रावगुरौ प्रत्युत्थायैवाभिवादनं कर्तव्यम् ॥ १६ ॥ उत्तरे द्वे सूत्रे निगदसिद्धे-
*अप्रयतेन नाभिवाद्यं तथा प्रयतायाप्रयतश्च न प्रत्यभिवदेत् ॥ १७ ॥
यद्यज्ञानादप्रयताय कश्चिदभिवादयेत् तथापि सोऽप्रयतो न प्रत्य-
भिवदेत् ॥ १७ ॥ *पतिवयसः स्त्रियः ॥ १८ ॥ पत्युर्यद्वयस्तदेव स्त्रीणां वयः ।
तेन तदनुरोधेन ज्येष्ठभार्यादिष्वभिवादनम् ॥ १८ ॥ *न सोपानद्वेष्टि-
तशिरो अवहितपाणिर्वाभिवादयीत ॥ १९ ॥ अवहितपाणिः समित्कु-
शादिहस्तः । दात्रादिहस्तो वा । अन्यत्प्रसिद्धम् ॥ १९ ॥ *सर्वनाम्ना
स्त्रियो राजन्यवैश्या च ॥ २० ॥ सर्वनाम्नैवाभिवादयीत । अभिवाद-
येऽहमिति ॥ २० ॥ *न नाम्ना ॥ २१ ॥ नाम्ना नाभिवादयीत ॥ २१ ॥ *मा-
तरमाचार्यदारं चेत्येके ॥ २२ ॥ एते अपि द्वे सर्वनाम्नैवाभिवादयीत । न
नाम्नाभिवादयीतेत्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु नाम्नैवेति ॥ २२ ॥ वयोविशेषे-
णाभिवादनं हीनवर्णे नाम्नीत्युह- *दशवर्षश्च ब्राह्मणः शतवर्षश्च क्षत्रि-
यः पितापुत्रौ स्म तौ विद्धि नयोस्तु ब्राह्मणः पिता ॥ २३ ॥ शिष्यं प्रत्या-
चार्यस्यायमुपदेशः । स्मशब्दः श्लोकपूरणो निपातः । ब्राह्मणः क्षत्रिय इत्यु-
पलक्षणम् । विद्धि जानोहि । स्पष्टमन्यत् ॥ २३ ॥ *कुशलमवरवयसं व-
यस्यं वा पृच्छेत् ॥ २४ ॥ ब्राह्मणविषयमिदम् । इतरेषु विशेषस्य वक्ष्य-
माणत्वात् । वयसा तुल्यो वयस्यः । अवरवयसं वयस्यं वा ब्राह्मणः पथ्या-
दिषु सङ्गतं कुशलं पृच्छेत् ॥ 'अपि कुशल'मिति ॥ २४ ॥ *अनामयं क्ष-
त्रियम् ॥ २५ ॥ पृच्छेत् । 'अप्यनामयं भवत' इति । आमयो रोगः तदभा-

वोऽनामयम् ॥२५॥ *अनष्टं वैश्यम् ॥२६॥ 'अप्यनष्टपशुधनोऽसी'ति ॥
 २६॥ *आरोग्यं शूद्रम् ॥२७॥ आरोग्यं पृच्छेत् । 'अप्यरोगो भवा'निति
 ॥२७॥ *नासम्भाप्य श्रोत्रियं व्यतिव्रजेत् ॥२८॥ श्रोत्रियं पथि सङ्ग-
 तमसम्भाप्य न व्यतिव्रजेत् न व्यतिक्रामेत् ॥२८॥ *अरण्ये च स्त्रियम्
 ॥२९॥ अरण्यग्रहणं संभयस्य देशस्योपलक्षणम् । ततः स्त्रियमेकाकिनी दृ-
 ष्ट्वा असम्भाप्य न व्यतिव्रजेत् । सम्भापणं च मातृवद्भगिनीवच । 'किं ते
 करवाणि न भेतव्यम्' इति ॥२९॥

॥ इति चतुर्दशी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ४ ख० १४ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तां हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
 उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

सर्वेषामेव कर्मणां शेषभूतमाचमनं विश्वाम्यंस्तदुपयोगिनो विधीना-
 ह—* उपामने गुरुणां वृद्धानामतिथीनां होमे जप्यकर्मणि भोज-
 न आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात् ॥ १ ॥ गुरुणामाचा-
 र्यादीनाम् । अन्येषां वृद्धादीनां च पृज्यानामतिथीनां च उपामने यदा
 तानुपास्ते तदा होमे साङ्गे पित्र्यादन्यत्र । जप्यकर्मणि जप्यक्रियाया
 भोजनाचमनयोश्च स्वाध्यायाध्ययने च यज्ञोपवीती स्यात् यज्ञोपवीती
 भवेत् । वामोविन्यासविशेषो यज्ञोपवीतम् । 'दक्षिणं बाहुमद्धरत'
 इत्यादिब्राह्मणविहितम् । वामोऽमम्भवेऽनृकलप वक्ष्यति 'अपि वा सू-
 त्रमेवोपवीतार्थ' इति । मनुरप्याह— 'कापिसमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्व-
 कृत त्रिवृत् । उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते बुधै ॥' इति । एषु वि-
 धानात्कालान्तरे नावश्यम्भावः ॥ १ ॥ *भूमिगतास्वप्स्वाचम्य प्रयतो
 भवन्ति ॥ २ ॥ 'आपः शुद्धा भूमिगता वैनृण्य यामु गोर्भवेत् । अव्याप्ता
 श्वेदमेधेन गन्धवर्णैरमान्विताः ॥ अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसू-
 तिका । दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ॥' इति मनु । 'श्रा-

वणे भासि सम्प्राप्ते सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।' इति स्मृत्यन्तरम् । एवंभूतदोष-
 राहितास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति । प्रायत्यार्थमाचमनं भूमिगतास्वप्सु कर्तव्य-
 मिति ॥ २ ॥ *यं वा प्रयत आचामयेत् ॥ ३ ॥ यं वा प्रयतोऽन्य
 आचमयेत् सोऽपि प्रयतो भवति । सर्वथा स्वयं वामहस्तावर्जिताभिरद्दिरा-
 चमनं न भवति । एतेन शास्त्रान्तरोक्तं कमण्डलुधारणमप्याचार्यस्यान-
 भिमत् लक्ष्यते । अलानुपात्रेण नालिकेरजेन च स्वयमाचमनमाचरन्ति ॥ ३ ॥
 * न वर्षधारास्वाचामेत् ॥ ४ ॥ पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रायत्यार्थस्याचम-
 नस्य वर्षधारासु प्रमङ्गाभावात् पिषामितस्य पानप्रतिषेधार्थमिति केचित् ।
 अपर आह—अस्मादेव प्रतिषेधाच्छिष्यादिस्थकरकादर्या धारा तत्र
 प्रायत्यार्थमप्याचमनं भवतीति ॥ ५ ॥ *तथा प्रदग्दके ॥ ५ ॥ भूमेः
 स्वयं दीर्घं प्रदेशः प्रदरं तत्स्थं उदके भूमिगतेऽपि नाचामेत् ॥ ५ ॥ *त-
 ताभिश्चाकारणान् ॥ ६ ॥ उष्णाभिरिद्धिर्नाचामेत् अकारणान् । ज्व-
 रादौ सति न दोषः । 'तप्ताभि'रिति वचनात् श्रुतशीताभिरदोषः । तथा
 चोष्णानामेव प्रतिषेधः स्मृतिषु प्रायो भवति ॥ ६ ॥ *रिक्तपाणिर्वय-
 स उद्यम्याप उपस्पृशेत् ॥ ७ ॥ वय इति पक्षिनाम् । यो रिक्तपाणि-
 स्सन् वयसं पक्षिणे उद्यम्य तस्य प्रोत्सारणाय पाणिमद्यच्छेते स तत्कृत्वा-
 प उपस्पृशेत् तेनैव पाणिना । 'रिक्तपाणि'रिति वचनात् काष्ठलोष्टादिस-
 हितस्य पाणेरुद्यमने न दोषः । केचिदुपस्पृशेत्तमाचमनमाहुः ॥ ७ ॥
 *शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतः स्यात् ॥ ८ ॥ शक्तौ सत्यां मुहूर्त-
 मप्यप्रयतो न स्यात् । आचमनयोग्यजलं दृष्ट्वैव मूत्रपुरीषादिकं कुर्यात्
 यदि वेगं धारयितुं शक्नुयात् । इति ॥ ८ ॥ *नग्नो वा ॥ ९ ॥ न मुहूर्त-
 मपि स्यादिति सम्बन्धेन । शक्तिविषय इति च । व्रणादिना कौपीना-
 च्छादनाशक्तौ न दोषः ॥ ९ ॥ *नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते ॥ १० ॥ येन
 प्रयतो भवति तत्प्रयमणमाचमनम् । करणे ल्युट् । तदप्सु सतो वर्तमानस्य
 न भवति । जलमध्ये आसीनोऽपि नाचामेत् ॥ १० ॥ *उत्तीर्य त्वाचामेत्
 ॥ ११ ॥ तीरं उत्तीर्याचामेत् । न जल इत्यर्थो विधेयः । पूर्वोक्तं गतत्वात् । त-

स्मादयमर्थः । यदा नदीमुत्तरति नावा प्रकारान्तरेण वा तदा तामुत्तीर्य ती-
रान्तरं गतः प्रयतोऽप्याचमेत् । नद्यादेरुत्तरणमाचमनस्य निमित्तमिति ।
तुरप्यर्थः ॥ ११ ॥ *नाप्रोक्षितमिन्धनमग्नावाद्ध्यात् ॥ १२ ॥ श्रौते स्मार्ते
लौकिके वाग्नौ अप्रोक्षितमिन्धनं नादध्यात् न प्रक्षिपेत् । केचिल्लौकिके ने-
च्छन्ति ॥ १२ ॥ *मूढस्वस्तरं चासंसृशन्नन्यानप्रयतान्प्रयतो मन्येत
॥ १३ ॥ 'पतिनसूतिकाचण्डालोदकयाशवमृष्टिन्तत्प्रष्टुपस्पर्शने सचेल'मिति
गौतमः । तस्मिन्विषय इदमुच्यते । आमनतया शयनतया वा सुष्ट्वास्तीर्णः प-
लाल्यादिमूढ्यात् स्वस्तरं । ष्टपोदरादिषु दर्शनाद्रूपसिद्धिः । यत्रातिश्लक्ष-
तया पलालादेर्मूलाग्रविभागो न ज्ञायते स मूढः । मूढश्चासौ स्वस्तरश्चेति
मूढस्वस्तरः तस्मिन् । पतिनादिना प्रयतेष्वासीनेषु यः कश्चित्प्रयत उपवि-
शेत् न च तान् सम्पृशेत् । तदा स प्रयतो मन्येत । यथा प्रयतमात्मानं
मन्यते प्रयतोऽस्मीति तथैव मन्येत । नैवविधे विषये तत्स्पष्टिन्यायः प्रवर्तत
इति ॥ १३ ॥ *तथा तृणकाष्ठेषु निखातेषु ॥ १४ ॥ तृणकाष्ठेष्वपि भूमौ नि-
खातेषु तत्स्पष्टिन्यायो न भवतीति ॥ १४ ॥ *प्रोक्ष्य वास उपयोजयेत्
॥ १५ ॥ शुद्धमपि वामः प्रोक्ष्यैवोपयोजयेत् वसीत । अपर आह—अशुद्ध-
स्यापि वाससः प्रोक्षणमेव शुद्धिहेतुरिति ॥ १५ ॥ *शुनोपहतः सचेलोऽव-
गाहेत् ॥ १६ ॥ शुना उपहतः स्पष्टः । यद्यपि चेल न शुना स्पष्टं तथा-
पि सचेलोऽवगाहेत् भूमिगतास्वप्सु स्नायात् । नोद्धृतादिभिः । दष्टस्य तु
स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तम् । तत्र वसिष्ठः—“ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदी ग-
त्वा समुद्रगात् । प्राणायामशतं कृत्वा वृतं प्राश्य विशुध्यति ॥” अङ्गिराः
—‘ब्रह्मचारी शुना दष्टस्त्रिात्रेणैव शुध्यति । गृहस्थस्तु द्विात्रेण ह्यका-
हेनाग्निहोत्रवान् । नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् । तदेव त्रिगु-
णं वक्त्रे भूर्धनं चेतस्याच्चतुर्गुणम् ॥ क्षत्रविट्शूद्रयोनिस्तु स्नानेनैव शुचिर्भवे-
त् । द्विगुणं तु वनस्थस्य तथा प्रव्रजितस्य च ॥ ब्राह्मणी तु शुना दष्टा
सोमे द्वाष्टं निपातयेत् । यदा न दृश्यते सोमः प्रायश्चित्तं तदा कथम् । यां
दिशं तु गतस्सोमस्तां दिशं त्वलोकयेत् ॥ सोममार्गेण सा पूता पञ्चगव्ये-

न शुद्ध्यति ॥' इति ॥१६॥* प्रक्षाल्य वा तं देशमग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ॥१७॥ गुना स्पृष्टं प्रदेशं प्रक्षाल्याग्निना च संस्पृश्य पुनश्च प्रक्षाल्य पश्चादाचम्य प्रयतो भवति । व्यवस्थितविकल्पोऽयम् ॥ 'ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते । तत्र स्नानविधिः प्रोक्तो ह्यधःप्रक्षालनं स्मृतम् ॥ ' इति मानवे दर्शनात् ॥१७॥

*अग्निं नाप्रयत आसीदेत् ॥१८॥ अप्रयतस्सन्नग्निं नासीदेत् । आसन्नो न भवेत् । यावति देशे ऊष्मोपलम्भः तत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥१८॥*इ-
 पुमात्रादित्येके ॥१९॥ इपुमात्रादर्वाङ्नासीदेत् । ऊष्मोपलम्भो भवतु वा माभूदित्येके मन्यन्ते ॥१९॥*न चैनमुपयमेत् ॥२०॥ अप्रयतं इत्येव । एनमग्निमप्रयतो नोपयमेत् । प्रयतस्य न दोषः । 'मुखेनोपयमेदग्निं मुखा-
 द्वाग्निरजायत । ' इति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् । 'नाग्निं मुखेनोपयमे' दिति मानवे दर्शनादुभयोर्विकल्पः । अपर आह—वाजमनेये श्रौतप्रकरणे 'मु-
 खाद्वाग्निरजायत । तस्मान्मुखेनोपसमिन्ध्या' दिति दर्शनात् श्रौतेषु मुखे-
 नोपसमिन्धनम् । अन्यत्र स्मर्त्तं प्रतिषेध इति । अन्येतु, वैणवेनायसेन वा सुषिरेणोपसमिन्धनमिच्छन्ति । एवं मुखस्यान्वयाच्छ्रुतिरप्यनुगृहीता भवति ।
 आस्यबिन्दूनां पतनशङ्का भवेदिति प्रतिषेधस्मृतिरपीति ॥२०॥*खट्वायां
 च नोपदध्यात् ॥२१॥ खट्वाया अघोऽग्निं नोपदध्यात् । अत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥२१॥* प्रभृत्योदके ग्रामे यत्रात्माधीनं प्रयमणं तत्र वासो
 धार्म्यो ब्राह्मणस्य ॥२२॥ प्रभूता एषा उदकं च यस्मिन् ग्रामे तत्र वासो
 धार्म्यः धर्मः । अत्रापि न सर्वत्र । किं तर्हि । यत्रात्माधीनं प्रयमणं प्रायत्नं
 मूत्रपुरीषप्रक्षालनादीनि यत्रात्माधीनानि तत्र । यत्र तु कूपेष्वेवोदकं तत्र
 बहुकूपेऽपि न वस्तव्यम् । ब्राह्मणग्रहणाद्वर्णान्तरस्य न दोषः । ग्रामग्रह-
 णादेवभूतेषु गोपादिष्वपि न वस्तव्यम् ॥२२॥* मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा
 मूत्रपुरीषलेपान्नलेपानुच्छिष्टलेपात्रेतसश्च ये लेपास्तान्प्रक्षाल्य पादौ
 चाचम्य प्रयतो भवति ॥२३॥ मूत्रं पुरीषं वा कृत्वा उत्सृज्य तयोर्मू-
 त्रपुरीषयोर्ये लेपास्तस्मिन्प्रदेशे स्थिताः प्रदेशान्तरे वा पतिताः तान् सर्वान् ।

अन्नलेपांश्चानुच्छिष्टानपि उच्छिष्टलेपांश्चान्नलेपानपि । तथा रेतसश्च ये लेपाः स्वप्नादौ मैथुने च तान् सर्वानिद्धिर्मृदा च प्रक्षाल्य पादौ च लेपवर्जितावपि प्रक्षाल्य पश्चादाचम्य प्रयतो भवन्ति । अत्र मृत्प्रमाणस्य सङ्ख्यायाश्चानुक्तत्वात् यावता गन्धलेपक्षयो भवति तावदेव विवासितम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—
'गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ।' इति । देवलस्तु, व्यक्तमाह—
'यावत्स शुद्धिं मन्येत तावच्छौचं समाचरेत् । प्रमाणं शौचसङ्ख्याया न शिष्टैरुपदिश्यते ॥' इति । पैठीनसिः—'मूत्रोच्चारं कृते शौचं न स्यादन्तर्जलाशये । अन्यत्रोद्धृत्य कुर्यात्तु सर्वदैव समाहितः ।' इति ॥ २३ ॥

• ॥ इति पञ्चदशी खण्डिका ॥ प्र० १-प० ५-ख० १५ ॥

* तिष्ठन्नाचामेत्प्रहो वा ॥ १ ॥ तिष्ठन् प्रहो वा नाचामेत् । नायं प्रतिषेधः शक्यो वक्तुम् । कथं 'आसीनस्त्रिराचामे'दिति वक्ष्यति । ततश्च यथा शयानस्याचमनं न भवति तथा तिष्ठतः प्रहस्य च न भविष्यति । एव शौचार्थस्याचमनस्य न प्रतिषेधः किं तर्हि पानीयपानप्रतिषेधः । तथा च गौतमः—'नाञ्जलिना जलं पिबेन्न तिष्ठ'न्निति । अपर आह—'अस्मादेव प्रतिषेधात्कचित्तिष्ठतः प्रहस्य वाचमनमनुज्ञातं भवति । तेन 'भूमिगतास्त्रिष्व'त्यत्र तीरस्यायोग्यत्वे ऊरुदध्ने जानुदध्ने वा जले स्थितस्याचमनं भवति । गौतमोऽपि 'न तिष्ठन्नुद्धृतोदकेनाचामे'दिति सूत्रभेदादुद्धृतोदकेनैव तिष्ठतः प्रतिषेधमाह ॥ १ ॥ अथाचमनविधिः—
* आसीनस्त्रिराचामेद्दृढयङ्गमाभिरद्भिः ॥ २ ॥ तृतीया द्वितीयार्थे । अत्रानुक्तं स्मृत्यन्तरवशादुपस्क्रियते । आसीनः शुचौ देशे नासने भोजनान्ते त्वासने दक्षिण बाहुं जान्वन्तरे कृत्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा हृदयङ्गमा अपः करतलस्थासु यावतीषु माषो निमज्जन्ति तावतीः फेनबुद्बुदरहिताः वीक्षितास्त्रिराचामेत् । पिबेत् ब्राह्मणः हृदयङ्गमाः क्षत्रियः कण्ठगताः । वैश्यस्तालुगताः शूद्रो निह्नास्पृष्टास्तकृत् ॥ २ ॥ * त्रिरोष्टौ परिमृजेत् ॥ ३ ॥ परिमृज्यात् ॥ ३ ॥ * द्विरित्येके ॥ ४ ॥ तुल्यविकल्पः ॥ ४ ॥

*सकृदुपस्पृशेत् ॥५॥ मध्यमाभिस्तिमृभिरङ्गुलीभिरोष्ठौ ॥५॥ * द्विरित्येके ॥६॥ गतः ॥६॥ * दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रियाणीत्युपस्पृशेत् चक्षुषी नासिके श्रोत्रे च ॥ ७ ॥ दक्षिणेन पाणिना सव्यं पाणि प्रोक्ष्य तथा पादौ शिरश्च इन्द्रियाण्युपस्पृशेत् अङ्गुलीभिः । सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रसङ्गे परिसञ्चष्टे 'चक्षुषी नासिके श्रोत्रे चे'ति । चक्षुरादीनीन्द्रियाणीति वचनं स्वरूपकथनमात्रम् । तत्राङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी । केचिद्युगपत् केचित्पृथक् । अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां नासिके । अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां श्रोत्रे । अत्र सहभावस्याशक्यत्वात् पृथगपि क्रियते । अत्र पृथग्भावस्य निश्चितत्वात् पूर्वत्रापि पृथगेवेति युक्तमित्यन्ये ॥ ७ ॥

*अथाप उपस्पृशेत् ॥८॥ इन्द्रियस्पर्शनानन्तरं हस्तौ प्रक्षालयेत् ॥८॥

*प्रोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेद्विः परिमृजेत्सकृदुपस्पृशेत् ॥९॥ भोजनं करिष्यन्प्रयतोऽपि द्विराचमनं कुर्यात् । अत्र विशेषः । द्विःपरिमृजेत् न विकल्पेन त्रिः । सकृदुपस्पृशेत् न विकल्पेन द्विः । 'प्रयतोऽपी'ति वचनादप्रायस्य सर्वत्र द्विराचमनमाचार्यस्याभिप्रेतम् । तत्र स्मृत्यन्तरम्—'भुक्त्वा क्षुत्त्वा च सुप्त्या च ष्टीवित्वोक्तवानृतं वचः । आचान्तःपुनराचामेद्वासोऽपि परिधाय च ॥' ९ ॥

*श्यावान्तर्पर्यन्तावोष्ठावुपस्पृश्याचामेत् ॥१०॥ दन्तमूलात्प्रभृति ओष्ठौ । तत्रालोमकः प्रदेशः श्यावः । तस्यान्तः सलोमकः । तत्पर्यन्तावोष्ठावुपस्पृश्याचामेत् । ओष्ठयोरलोमकप्रदेशमङ्गुल्यात्मकानिष्ठादिना वा उपस्पृश्याचामेदिति ॥१०॥

*न श्मश्रुभिरुच्छिष्टो भवत्यन्तराम्ये सद्भिः ॥११॥ श्मश्रूणि यदा आस्यान्तर्भवन्ति तदा तैरन्तराम्ये सद्भिरुच्छिष्टो न भवति ॥११॥

*यावन्न हस्तेनोपस्पृशति ॥१२॥ स्पर्शने तूच्छिष्टो न भवति ततश्चाचामेदिति । अस्मादेव प्रतिषेधात् ज्ञायते यत्किञ्चिदपि द्रव्यमन्तराम्ये सत् तदुच्छिष्टताया निमित्तमिति ॥१२॥

*य आस्याद्विन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्वचमनं विहितम् ॥१३॥ भापमाणस्यास्यात् पतन्तो ये लालाबिन्दव उपलभ्यन्ते चक्षुषा स्पर्शनाद्वा उपलब्धुं योग्यास्तेष्वचमनं विहि-

तम् । वेदोच्चारणे तु गौतमः— ‘ मन्त्रब्राह्मणमुच्चारयतो ये बिन्दवः शरीर उपलभ्यन्ते न तेष्वाचमन’मिति ॥१३॥ * ये भूमौ न तेष्वाचामेदित्येके ॥१४॥ ये बिन्दवो भूमौ पतन्ति न शरीरे तेषु नाचामेदित्येके मन्यन्ते । स्वमनं तु तेष्वाचामेदिति ॥१४॥ * स्वप्ने क्षवधौ शिङ्घाणिकाश्चालम्भे लोहितस्य केशानामग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्भे महापथं च गत्वाऽमेध्यं चोपस्पृश्याप्रयतं च मनुष्यं नीवीं च परिधायाप उपस्पृशेत् ॥१५॥ स्वप्नं स्वापनम् । क्षवधुः क्षुत तयोः कृतयोः । शिङ्घाणिका नासिकामलम् । अश्रु नेत्रजलं तयोरालम्भे स्पर्शः । लोहितस्य रुविरम्य । केशानां शिरोगतानां भूगतानां च अग्न्यादीनां चतुर्णामालम्भे । महापथं च गत्वा । अमेध्यं च गोव्यतिरिक्तानां मूत्रपुरीषादि । ताम्बूलनिषेकादि चोपस्पृश्य । अप्रयतं च मनुष्यमुपस्पृश्य । नीवीं प्रसिद्धा तद्योगादधोवासो लक्ष्यते । तच्च परिधायाप उपस्पृशेत् । केषुचित् स्नानं केषुचिदाचमनं केषुचित् स्पर्शनमात्रं यावता प्रयतो मन्यते ॥१५॥ * आर्द्रं वा शकृदोषधीर्भूमिं वा ॥१६॥ आर्द्रं वा शकृदुपस्पृशेत् ओषधीर्वा आर्द्राः भूमिवा आर्द्राः । पूर्वोक्तेष्वेव कल्पेषु वैकल्पिकमिदम् ॥१६॥ एवमाचमनं सह निमित्तैरुक्तम् । अथाभक्ष्याधिकारः— * हिसार्थेनासिना मांसं छिन्नमभोज्यम् ॥१७॥ असिग्रहणं क्षुरादेरुपलक्षणम् । यन्मांसं पाककाले हिसार्थेनासिना छिन्नं तदभोज्यम् ॥१७॥ * दक्षिरपूपस्य नापच्छिन्द्यात् ॥१८॥ अपूपग्रहणं मूलफलादेरप्युपलक्षणम् । द्वितीयार्थे पष्ठी । दन्तैरपूपं नापच्छिन्द्यात् । किं तु हस्तादिभिरपच्छिद्यं भक्षयेत् ॥१८॥ * यस्य कुले म्रियेत न तत्रानिर्देशो भोक्तव्यम् ॥१९॥ यस्य कुले कश्चिन्म्रियते असपिण्डतायां सत्यां तत्रानिर्गते दशोहे न भोक्तव्यम् । ‘अनिर्देश’ इत्याशौचकालस्योपलक्षणम् । तेन क्षत्रियादिष्वधिकं पक्षिण्यादिषु न्यूनम् ॥१९॥ * तथानुत्थितायां सूतकायाम् ॥२०॥ सूतकैव सूतिका । तस्यामनुत्थितायाम् । उत्थानं नाम

सूतिकागारे निवेशितानामुदकुम्भादीनामपनयनम् । तच्च दशमेऽहनि भव-
ति । ‘दशम्यामुत्थिताया’मिति गृह्ये उक्तत्वात् । तत्राप्याशौचकालोप-
लक्षणत्वात् । यावदाशौचमभोजनम् । अत्राङ्गिराः—‘ब्रह्मक्षत्रविशां भुक्त्वा
न दोषस्त्वग्निहोत्रिणाम् । सूतके शाव आशौचे त्वस्थिसञ्चयनात्परम् ॥’इति ॥
२०॥* अन्तःशवे च ॥२१॥ यावद्भ्रामान्तं न निर्हियते शवः तावत्तत्र न
भोक्तव्यम् । आचारस्तु धनुश्शतादर्वाक् तत्रापि प्रदीपमारोप्य उदकुम्भं
चोपनिधाय भुञ्जते यदि समानं वंशगृहं न भवति ॥२१॥* अप्रयतोप-
हतमन्नमप्रयतं न त्वभोज्यम् ॥२२॥ अप्रयतेनाशुचिना उपहतं स्पृ-
ष्टमप्रयतं भवति । किन्तु अशुद्धमप्यभोज्यं न भवति । कः पुनरप्रयतस्या-
भोज्यस्य च विशेषः । उच्यते । अप्रयतमन्नमनावधिश्रितमद्भिः प्रोक्षितं
भस्मना मृदा वा स्पृष्टं वाचा च प्रशस्तं प्रयतं भवति भोज्यं च । अभोज्यं
तु लशुनादि कथञ्चिदपीति ॥२२॥* अप्रयतेन तु शूद्रेणोपहतमभोज्यम्
॥२३॥ अप्रयतेन शूद्रेणोपहतमानीतमन्नं न भोज्यम् । स्पृष्टमस्पृष्टं च ।
स्पृष्टमेवेत्यन्ये ॥ २४ ॥ * यस्मिन्श्चान्ने केशः स्यात् ॥ २४ ॥ तदप्य-
भोज्यम् । एतच्च पाकदशायामेव पतितेन केशेन सह यत्पक्वमन्नं तद्विष-
यम् । भोजनकाले तु केशपाते घृतप्रक्षेपादिना संस्कृतं भोज्यम् ॥२४॥
* अन्यद्वा मेध्यम् ॥२५॥ अन्यद्वा नखादि यस्मिन्नन्ने स्यात् तदप्यभो-
ज्यम् । इदमपि पूर्ववत् । अत्र बोधायनः— ‘केशकीटनखरोमास्तुपूरी-
पाणि दृष्ट्वा तावन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं भोज्य’मिति । वसिष्ठस्तु — ‘कामं बु-
केशकीटानुत्सृज्याद्भिः प्रोक्ष्य भस्मनावकीर्य वाचा प्रशस्तमुपयुञ्जीते’ति ॥
२५॥* अमेध्यैरवमृष्टम् ॥२६॥ अमेध्यैः करल्लपलण्डादिभिरवमृष्टमभोज्यम्
॥२६॥ * कीटोऽमेध्यसेवी ॥२७॥ यस्मिन्श्चान्ने कीटः स्यादिति व्यवहि-
तमभिसम्बध्यते । अमेध्यसेवी पूत्यण्डाख्यः ॥२७॥* मूषिकलाङ्गं वा ॥
२८॥ पूर्ववत्सम्बन्धः । मूषिकला मूषिकपूरीपमङ्गं वा उपसमस्तमपि । मूषि-
कग्रहणं सम्बध्यते । यस्मिन्नन्ने मूषिकम्याङ्गं पुच्छपादादि भवति तदप्य-
भोज्यम् ॥२८॥* पदा वोपहतम् ॥२९॥ प्रयतेनापि पदा यत्स्पृष्टं तद-

प्यभोज्यम् ॥२९॥ * सिचा वा ॥३०॥ सिक् वस्त्रदशा । परिगृहीतस्य वाससः सिचा यत् स्पष्टं तदप्यभोज्यम् ॥३०॥ * शुना वापपात्रेण वा दृष्टम् ॥३१॥ शुना वा दृष्टमपपात्रेण वा दृष्टं यत्तदप्यभोज्यम् । पतित-सूतिकाचण्डालोदकयादयोऽपपात्राः अपगताः पात्रेभ्यः । न हि ते पात्रे भो-क्तुं लभन्ते ॥३१॥ * सिचा वोपहतम् ॥३२॥ अपरिगृहीतस्यापि वास-सस्सिचा यदुपहृतमानीतं तदप्यभोज्यम् ॥३२॥ * दास्या वा नक्तमा-हतम् ॥३३॥ दास्या रात्रावाहृतमभोज्यम् । स्त्रीलिङ्गनिर्दशात् दासेना-हृते न दोषः । अन्ये लिङ्गमविवक्षितं मन्यन्ते । 'नक्त'मिति वचनाद्विवा न दोषः ॥३३॥

॥ इति षोडशी खण्डिका ॥ प्र ० १ प ० ५ ख ० १६ ॥

* भुञ्जानं वा यत्र शूद्र उपस्पृशेत् ॥ १ ॥ भोजनदशायां यदा शूद्र उपस्पृशेत् तदापि न भुञ्जीत । अत्र भुञ्जानग्रहणादन्यदा शूद्रस्पर्शं नाप्रायत्यमिति केचित् । अन्येतु सदा भवत्यप्रायत्यम् । भोजनदशायां त्वाधिक्यप्रतिपादनाय निषेध इति ॥ १ ॥ * अनर्हद्भिर्वा समान-पङ्क्तौ ॥ २ ॥ सर्वत्र वाशब्दः समुच्चये । अभिजनविद्यावृत्तरहिता अनर्हन्तः । तैः समानायां पङ्क्तौ न भुञ्जीत ॥ २ ॥ * भुञ्जानेषु वा यत्रानूत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्वा ॥ ३ ॥ समानपङ्क्तावि-ति वर्तते । समानपङ्क्तौ बहुषु भुञ्जानेषु यद्येकोऽनूत्थाय भोजना-द्विरभ्य उच्छिष्टं शिष्यादिभ्यः प्रयच्छेत् आचामेद्वा , तस्यां पङ्क्तावि-तरेषां न भोक्तव्यम् । अतो बहुषु भुञ्जानेषु एको मध्ये न विरमेत् । भो-जनकण्टक इति हि तमाचक्षते ॥३॥ * कुत्सयित्वा वा यत्रान्नं दद्युः ॥४॥ मूर्खवैधवेय विष भुङ्क्ष्वेति एवं कुत्सयित्वा यत्रान्नं दद्युस्तदप्यभोज्यम् ॥ ४ ॥ * मनुष्यैरवघ्रातमन्यैर्वामेधैः ॥ ५ ॥ मनुष्यैरन्यैर्वा अप्रयतादिभि-रवघ्रातमन्नमभोज्यम् । अवोपसर्गयोगात् दूरस्थैर्गन्धाघ्राणे न दोषः ॥ ५ ॥ * न नावि भुञ्जीत ॥ ६ ॥ नाव्यासीनो न भुञ्जीत शुद्धेऽपि पात्रे ॥ ६ ॥

*तथा प्रासादे ॥ ७ ॥ प्रासादो दारुमयो मञ्चः । तत्रापि न भुञ्जीत ॥ ७ ॥
 * कृतभूमौ तु भुञ्जीत ॥ ८ ॥ भूमावपि भुञ्जानः कृतायां गोमयादिना सं-
 स्कृतायां भुञ्जीत । अपर आह—प्रासादोऽपि यदा मृदा कृतभूमिर्भवति न के-
 वलं दारुमयः तदा तत्र भुञ्जीतैवेति ॥ ८ ॥ *अनाप्रीते मृण्मये भोक्तव्य-
 म् ॥ ९ ॥ यदि मृण्मये भुञ्जीत तदानाप्रीते भोक्तव्यम् । आप्रीतं क्वचित्का-
 र्यं पाकादावुपयुक्तम् ॥ ९ ॥ *आप्रीतं चेदभिदग्धे ॥ १० ॥ आप्रीतमेव
 चेच्छभ्यते, तदाग्निनाभितो दग्ध्वा तत्र भोक्तव्यम् ॥ १० ॥ *परिमृष्टं लौहं प्र-
 यतम् ॥ ११ ॥ लौहं लोहविकारभूतं कांस्यादि भोजनपात्रम् । भस्मादि-
 भिः परिमृष्टं सत् प्रयतं भवति । तत्र भस्मना कांश्यम् । आम्लेन ताम्रम् ।
 रजतं शकृता । सौवर्णमद्भिरेवेत्यादि स्मृत्यन्तरवशाद्द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ *नि-
 लिखितं दारुमयम् ॥ १२ ॥ दारुमयं भाजनं निलिखितं तद्यं सत् प्रयतं
 भवति ॥ १२ ॥ *यथागमं यज्ञे ॥ १३ ॥ यज्ञपात्रं मृण्मयं यथागमं शोधितं
 प्रयतं भवति । तद्यथा अग्निहोत्रहवणी दर्भैरद्भिः प्रक्षालिता सोमपात्राणि
 मार्जालीये प्रक्षालितानि आज्यपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥ १३ ॥ *नापणीयम-
 न्नमश्नीयात् ॥ १४ ॥ आपणः पण्यवीथी । तत्र यत्क्रीतं लब्धं
 वा । तदापणीयम् । तच्च कृतान्नं नाश्नीयात् । व्रीह्यादिषु न
 दोषः ॥ १४ ॥ * तथा रसानां मांसमधुलवणानीति परिहा-
 प्य ॥ १५ ॥ रसाः रसद्रव्याणि । तानप्यापणीयान्नाश्नीयात् । आममांसा-
 दि वर्जयित्वा ॥ १५ ॥ *तैलसर्पिषी तूपयोजयेदुदकेऽवधाय ॥ १६ ॥
 तैलसर्पिषी त्वापणीये अप्युपयोजयेत् । उदकेऽवधाय निषिच्य पाकेन
 तैलसर्पिषी शोधयित्वा । कार्यविरोधो यथा न भवति तथा उदकेन संसृ-
 ज्येत्यन्ये ॥ १६ ॥ * कृतान्नं पर्युषितमखाद्यापेयानाद्यम् ॥ १७ ॥ कृ-
 तान्नं पक्वान्नम् । तत्पर्युषितं पूर्वद्युः पक्वं सत् अखाद्यम् । अपेया-
 नाद्यं च यथायोगं स्वरं विशदं द्रवं मृदु विशदसिद्धं च ॥ १७ ॥ *शूक्तं चा ॥ १८ ॥
 यत्कालपाकेनाम्लीभूतं तदपर्युषितमपि अखाद्यापेयानाद्यम् ॥ १८ ॥ *फा-
 णितपृथुकतण्डुलकरम्बभरूजसक्तुशाकमांसपिष्टक्षीरविकारौषधिवन-

स्पतिमूलफलवर्जम् ॥ १९ ॥ अनन्तरोक्तं विविद्वयं फाणिता-
दीन्वर्जयित्वा द्रष्टव्यम् । फाणितं पानविशेषः । इक्षुरस इति केचित् ।
भृष्टानां ब्रिहीणां तण्डुलाः पृथुकृताः पृथुकाः । करम्बो दधिसक्तुसमा-
हारः यः करम्ब इति प्रसिद्धः । वेदेऽप्युभयं भवति—‘यत्करम्बैर्जुहोति धा-
नाः करम्बः परिवाप’ इति ॥ भरूजाः भृष्टा यवाः । क्षीरविकारो दध्या-
दि । प्रसिद्धमन्यत् । ‘अथाशूक्तं चेत्यस्य विधेः शेषम् ॥ १९ ॥ *शूक्तं चापरयो-
गम् ॥ २० ॥ परेण द्रव्यान्तरेण योगो यस्य तत् परयोगं, ततोऽन्यदपरयो-
गम् । तदेव शूक्तं वर्ज्यं यत्तद्द्रव्यादि द्रव्यान्तरसंसृष्टं शूक्तं तदभोज्यमेव ।
एवं च पूर्वत्रैवापरयोगमिति विशेषणं वक्तव्यम् । इदमेव वा सूत्रमस्तु । सू-
त्रद्वयकरणं चाचार्यप्रवृत्तिकृतम् । यथा ‘सलावृक्येकसृकोलूकशब्दा’ इति पू-
र्वं सामान्येनाभिधाय ‘सलावृक्यामेकसृक’ इति ‘स्वप्नपर्यन्त’मिति पश्चाद्विशेष
उक्तः ॥ २० ॥ *सर्वं मद्यमपेयम् ॥ २१ ॥ मद्यं मदकरं तत्सर्वमपेयम् । अ-
त्र स्मृत्यन्तरवशाद्व्यवस्था । तत्र मनुः—‘गौली पैट्टी च माध्वी च विज्ञे-
या त्रिविधा सुरा । यथैवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः ॥’ इति ।
सुराव्यतिरिक्तं तु मद्यं ब्राह्मणस्य नित्यमपेयम् । तथा च गौतमः—‘मद्यं
नित्यं ब्राह्मणस्ये’ति ‘क्षत्रियवैश्ययोस्तु ब्रह्मचारिणो’रिति ॥ २१ ॥ *तथैलकं प-
यः ॥ २२ ॥ अविः एलका । तस्याः क्षीरमपेयम् ॥ २२ ॥ *उष्ट्रीक्षीरमृगीक्षीर-
सन्धिनीक्षीरयमसूक्षीराणीति ॥ २३ ॥ उष्ट्रमृगौ प्रसिद्धौ । या गर्भिणी दु-
ग्धे सा सन्धिनी शास्त्रान्तरे प्रसिद्धा । एककालदेहेत्यन्ये । एकस्मिन् प्र-
सवे या अनेकं गर्भं सूते, सा यमसू । उष्ट्रादीनां क्षीराण्यपेयानि । इतिक-
रणमेकशफानां क्षीरमपेयमिति ! तथा च मनुः—‘आरण्यानां च सर्वेषां
मृगाणां माहिषां विना । स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशूक्तानि चैव हि ॥ अ-
निर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा । आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सागा-
श्च गोः पयः ॥’ इति ॥ २३ ॥ *धेनोश्चानिर्दशायाः ॥ २४ ॥ या धेनुर्नव-
सूतिका गौः । चकारादजामहिष्योश्च । ‘अजा गावो महिष्यश्चे’ति मानवे द-
र्शनात् ॥ २४ ॥ *तथा कलिलौषधीनां च ॥ २५ ॥ कलिलौषधयः सुरा

र्था ओषधयः तासां च विकारभूतमन्नमनाद्यम् ॥२५॥ *कलञ्जपलण्डुप-
 रारीकाः ॥२६॥ कलञ्जं रक्तलशुनम् । पलण्डु श्वेतम् । परारीका कृष्ण-
 म् । मण्डुभाख्यया म्लेच्छानां प्रसिद्धम् । एते चामक्ष्याः ॥२६॥ प्रतिप-
 दपाठो न शक्यत इति समासेनाह—*यच्चान्यत्परिचक्षते ॥२७॥ य-
 चान्यदेवं युक्तं शिष्टाः परिचक्षते वर्जयन्ति तदप्यभक्ष्यम् । तत्राह मनुः—
 ‘लशुनं गृज्जनं चैव पलण्डुकवकानि च । अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्र-
 भवानि च ॥’ इति ॥२७॥ *क्याकभोज्यमिति हि ब्राह्मणम् ॥२८॥ क्या-
 कु छत्राकं तदभोज्यमभक्ष्यम् । ब्राह्मणग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ २८ ॥ *एकसु-
 रोऽग्रवयग्रासमृकरशरभगवाम् ॥ २९ ॥ मासमित्यर्थाद्भ्रम्यते । एक-
 म्बुरा अश्वादयः । गवयो गोसदृशः पशुः । शरभोऽष्टापद आरण्यो मृ-
 गः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां मासमभक्ष्यम् ॥२९॥ *धेन्वनडुहोर्भ-
 क्ष्यम् ॥३०॥ गोप्रतिषेधस्य प्रतिप्रसव ॥३०॥ * मेध्यमानडुहामिति
 वाजसनेयिकम् ॥ ३१ ॥ अनडुहः मास न केवलं भक्ष्यं किं तर्हि मेध्य
 मपीति वाजसनेयिनः समामनन्ति ॥३१॥ *कुक्कुटो विकिराणाम् ॥३२॥
 व्यवहितमप्यभोज्यमिति सम्बध्यते । पादाभ्यां विकीर्य कीटधान्यादि ये
 भक्षयन्ति मयूरादयो विकिरान्तेषां मध्ये कुक्कुटोऽभक्ष्यः । स्मृत्यन्तरवशा-
 त् ग्राम्यो नारण्यः ॥३२॥ *प्लवः प्रतुदाम् ॥३३॥ तुण्डेन प्रतुद्य ये भ-
 क्षयन्ति ते दार्वावाटादयः प्रतुदः । तेषां मध्ये प्लव एवाभक्ष्यः । प्लवः
 शकटवल्लाख्यो वक्रविशेषः ॥३३॥ *क्रव्यादो हंसभासचक्रवाकसुपर्णा-
 श्च क्रुञ्चक्रौञ्च वार्ध्राणसलक्ष्मणवर्जम् ॥३४॥ क्रव्यादः क्रव्यं मांसं तदे-
 व केवलं ये अदन्ति ते क्रव्यादः गृध्रादयः । ते अभक्ष्याः । हंसः प्रसिद्धः ।
 भासः श्येनाकृतिः पीततुण्डः । चक्रवाकः मिथुनचरः । सुपर्णः श्येनः ए-
 ते चामक्ष्याः । क्रुञ्चा वृन्दचाराः । क्रौञ्चा मिथुनचाराः । ते चामक्ष्याः ।
 सूत्रे क्रौञ्चेति विभक्तिलोपश्छान्दसः । किमविशेषेण क्रुञ्चक्रौञ्चा अभक्ष्याः ।
 नेत्याह—वार्ध्राणसलक्ष्मणवर्जम् । श्वेतो लोहितो वा येषां मूर्धा ते लक्ष्म-
 णाः त एव विशिष्यन्ते वार्ध्राणमा इति । वार्ध्रं चर्म तदाकारं नासिका

येषां ते वार्ध्वाणसाः । एवंभूतान् लक्ष्मणान् वर्जयित्वा क्रुञ्चक्रौञ्चा न भक्ष्या
इति । अन्ये त्वाहुः—क्रव्याद इति प्राप्तस्य प्रतिषेधस्य क्रुञ्चादिषु चतुर्षु
प्रतिषेध इति । तत्र लक्ष्मणा सारसी लक्ष्मणवर्जमिति 'डद्यापोस्संज्ञाच्छन्द-
सो'रिति ह्रस्वः । एवं क्रुञ्चादिशब्दस्याप्यजादिटावन्तस्य ॥३४॥ *पञ्च-
नखानां गोधाकच्छपश्वाविट्छर्यकखड्गशशपूतिखपवर्जम् ॥ ३५ ॥
पञ्चनखा नरमार्जारादयः । तेषां मध्ये गोधादीन् सप्त वर्जयित्वा अन्ये अ-
भक्ष्याः । गोधा कृकलामाकृतिर्महाकायः । कच्छपः कूर्मः । श्वाविट् वरा-
हविशेषः । यस्य नाराचाकाराणि लोमानि । शर्यकः शल्यकः । यस्य च-
र्मणः तनुत्राणं क्रियते । श्वाविट्शल्यक इति युक्तं पाठः । एके तु छकारं
पठन्ति । छकारात्पूर्वभिकारम् । खड्गो मृगविशेषः । यस्य शृङ्गं तैलभा-
जनम् । पूतिखपः शशाकृतिः हिमवति प्रसिद्धः ॥३५॥ *अभक्ष्यश्चेतो
मत्स्यानाम् ॥३६॥ मत्स्यानां मध्ये चेटाख्यो मत्स्यो न भक्ष्यः ॥३६॥
*सर्पशीर्षी मृदुरः क्रव्यादो येचान्ये विकृता यथा मनुष्यशिरसः ॥३७॥
सर्पस्येव शिरो यस्य सोऽपि मत्स्यो न भक्ष्यः । मृदुरो मकरः । ये च क्र-
व्यमेवादन्ति शिशुमारादयः तेऽप्यभक्ष्याः । ये च उक्तेभ्योऽन्ये मत्स्या वि-
कृताकाराः । तत्रोदाहरणम्—यथा मनुष्यशिरसः जलमनुष्याख्या जलह-
स्यादयश्च तेऽपि सर्वे न भक्ष्याः । अत्र मनुः—'अनुमन्ता विशसिता निह-
न्ता क्रयविक्रयी । सस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति वातकाः ॥ न मांस-
भक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफ-
ला ॥' इति । अप्रतिषिद्धेष्वपि भक्षणान्निवृत्तिरेव ज्यायसीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

॥ इति सप्तदशी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ५ ख० १७ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्

उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

एवं तावन्निमित्तदुष्टं जातिदुष्टं कालदुष्टं चाभोज्यमुक्तम् । तत्र निमि-
 त्तदुष्टं 'यस्य कुले म्रियेते'त्यादि । जातिदुष्टं करञ्जादि । कालदुष्टं पर्युषिता-
 दि । इदानीं प्रतिग्रहात्तु शुचीनि कानिचित् अनुज्ञाय कानिचित् प्रतिषेधति
 —*मध्वामं मार्गं मांसं भूमिं मूलफलानि रक्षा गव्यूतिर्निवेशनं यु-
 ग्यघासश्चोग्रतः प्रतिग्राह्याणि ॥ १ ॥ मधु पक्कमपक्कं वा । आम तण्डुलादि ।
 मृगस्य विकारो मार्गं मांसम् । भूमिः शालेयादिक्षेत्रम् । विश्रमस्थानमित्यन्ये ।
 मूलफलानि मूलकन्दादीनि । रक्षा अभयदानम् । गव्यूतिर्गोमार्गः । निवेशनं
 गृहम् । युगं वहतीति युग्यो बलीवर्दः । तस्य घासो भक्षणं पलालादि । एता-
 न्युग्रतोऽपि प्रतिग्राह्याणि अदुर्भिक्षेऽपि । उग्रः पापकर्मा द्विजातिः वैश्याद्वा
 शूद्रायां जातः । उग्रग्रहणं तादृशानामुपलक्षणम् ॥ १ ॥ *एतान्यपि
 नानन्तेवास्याहृतानीति हारीतः ॥ २ ॥ एतानि मध्वादीन्यपि अन्तेवा-
 स्याहृतान्येव प्रतिग्राह्याणि । न स्वयमुग्रत इति हारीत आचार्यो म-
 न्यते ॥ २ ॥ *आमं वा गृह्णीरन् ॥ ३ ॥ पूर्वोक्तं पञ्चमं स्वयमेव वा गृ-
 ह्णीरन् द्विजा इति हारीतस्य पक्षः ॥ ३ ॥ *कृतान्नस्य वा विरसस्य ॥ ४ ॥
 आमम्यालाभे कृतान्नम्यापि लवणादिरसासयुक्तस्य । पष्ठीनिर्देशात्
 स्तोके स्वयमन्तेवास्याहृतं वा गृह्णीरन् ॥ ४ ॥ *न सुभिक्षाः स्युः ॥ ५ ॥
 अनन्तरोक्तविधानद्वये यद्गृहीतमन्नं तेन सुभिक्षाः सृविहिता न भवेयु-
 रेव । यावता प्राणयात्रा भवति तावदेव गृह्णीरन् न यावता सौहित्यं
 तावदिति ॥ ५ ॥ *स्वयमप्यवृत्तौ सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत ॥ ६ ॥
 यदा तु दुर्भिक्षतया आत्मनोऽपि वृत्तिर्न लभ्यते प्रागेव पोष्यवर्गस्य तदा
 स्वयमप्यवृत्तौ यत्रैव वृत्तिर्लभ्यते तत्रैव भुञ्जीत । तत्र गुणविधिः । सुवर्णं
 दत्त्वा सक्तुदेवोपकृतमुपरिष्ठात्सुवर्णेन स्पृष्ट्वा । एतेन पशुं वा दत्त्वेत्यपि व्या-
 ख्यातम् । 'पशुरग्निः अग्निः पशुरासी'दिति मन्त्रलिङ्गात् गोसूक्तेनाग्ने-
 रुपस्थानदर्शनात् ॥ ६ ॥ *नात्यन्तमन्ववस्येत् ॥ ७ ॥ न पुनरत्यन्त
 मन्ववसीदेत् ॥ ७ ॥ *वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ८ ॥ यदा विहिता वृत्तिर्लभ्य
 ते तदा निषिद्धाया विरमेत् । न पुनस्सक्तुप्रवृत्तायाः किमवकुण्ठनेनेति

न्यायेन तत्रैव रमते । अत्र छान्दोग्योपनिषत्—‘मटचीहतेषु कुरुष्वऽपि-
क्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास । स हे-
भ्यं कुलमाषान् खादन्तं विभिक्षे’ इत्यादि । मन्त्रश्च भवति—‘अवृत्त्या-
शुन अन्ताणि पेच’ इति । अवृत्त्या वृत्त्यभावेन । अपर आह—स्व-
यमप्यवृत्तौ आ तन्निवृत्तेर्यत्र कुत्रचिन्नोचे दातरि भुञ्जानो वसेत् यां च
यावतीं च स्वर्णमात्रा य कञ्चन पशु वा तस्मै दत्त्वा । न पुनरत्यन्तमन्ववस्येत्
वृत्तिं प्राप्य विरमेदिति ॥८॥ एवमापदि वृत्तिमुक्त्वा सुभिक्षेऽनापदि वृ-
त्तिमाह—*त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियप्रभृतीनां समावृत्तेन न भोक्त-
व्यं प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥ समावृत्तौ द्विजातिः क्षत्रि-
यादीनां त्रयाणां वर्णानां गृहे न भुञ्जति । पक्रभोज्य ब्राह्मणस्यान्नं प्रकृ-
त्या स्वभावेनैव भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥ *कारणादभोज्यम् ॥ १० ॥ कारणा-
देव त्वभोज्यम् ॥ १० ॥ कारणमाह—*यत्राप्रायश्चित्त कर्मासेवने प्रा-
यश्चित्तवति ॥ ११ ॥ यत्र यदा अग्निहोत्रवैश्वदेवाद्यकरणे प्रायश्चित्तं मु-
क्त्वा तदनु रूप नित्यमाभ्युदयिक वा कर्मासेवने तात्पर्येण करोति न प्राय-
श्चित्तवत्यात्मनि चोदित प्रायश्चित्तं, तदैतस्मात्कारणादभोज्यमिति ॥ ११ ॥
*चरितनिर्वपस्य भोक्तव्यम् ॥ १२ ॥ चरितो निर्वपः प्रायश्चित्तं येन
तस्यान्न भोक्तव्यं तद्भोजने न दोषः । निष्ठया मृतकालाभ्याभिधानाच्चर्य-
माणेऽपि निर्वपे न भोक्तव्यम् । किं तर्हि । चरिते ॥ १२ ॥ *सर्वव-
र्णानां स्वधर्मे वर्तमानानां भोक्तव्यं शूद्रवर्जमित्येके ॥ १३ ॥ शूद्र-
वर्जितानां स्वधर्मे वर्तमानानां सर्वेषामेव वर्णानामन्न भोज्यम् । न ब्राह्मण-
स्यैवेत्येके मन्यन्ते ॥ १३ ॥ *तस्यापि धर्मोपनतस्य ॥ १४ ॥ तस्यापि

१ ‘मटचीहतेषु मटस्य अशनस्य तामिर्हतेषु नाशिनेषु कुरुषु सम्यक्पितृव्यं ।
ततो भुभिक्षं जाते आटिक्या अनुपजातपयोधरादिस्त्रिव्यञ्जनया जायया उपस्तिर्हं नामत
चक्रम्यापय चाक्रायण इमं हन्ता तमर्हन्ताभ्य ईश्वरं हस्यागोरो वा तस्य ग्राम
इभ्यग्रामं तस्मिन् प्रद्राणकं अन्नात्मात् । द्रा कुत्माया गतौ । कुत्मिना गतिं गतं अन्या-
वस्यां प्राप्तं इत्यर्थः । उवां उपितवान् कस्याच्चद्रुहमाश्रित्य । सोऽन्नार्थमटनिभ्यं कुत्मा-
षान् कुत्मितान्माषान् खादन्तं भक्षयन्तं यद्व्योपलभ्य विभिक्षे याचितवान् ।’ इति शा
ङ्करभाष्यम् ॥ २. ‘अग्निहोत्रवैश्वदेवादि अप्रायश्चित्तरूपं नित्यं’ इति पाठान्तरम् ॥

शूद्रस्यान्नं भोज्यम् । यद्यसौ धर्मार्थमुपनतः आश्रितो भवति । धर्मग्रहणा-
 दर्थार्थमुपनतस्याभोज्यम् । आपत्कल्पश्चायम् ॥ १४ ॥ तत्र गुणविधिः—
 *सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत नात्यन्तमन्ववस्येद्वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥
 १५ ॥ गतम् ॥ १६ ॥ *सङ्ख्यान्नमभोज्यम् ॥ १६ ॥ मङ्घ्र्यो गणः तस्य यत्
 स्वमन्नं न त्वेकस्य । तदभोज्यं यद्यपि ते सर्वे दधु ॥ १६ ॥ *परिक्रुष्टं च
 ॥ १७ ॥ भोक्तुकाम आगच्छ इत्येव परिक्रुश्य सर्वत आहूय यद्दीयते तत्प-
 रिक्रुष्टं तदभोज्यम् ॥ १७ ॥ *सर्वेषां च शिल्पाजीवानाम् ॥ १८ ॥ चि-
 त्रनिर्माणादिकं शिल्पं यत् तदादिकं ये आजीवन्ति उपजीवन्ति तेन ये जी-
 वन्ति तेषां सर्वेषामपि ब्राह्मणादीनामन्नमभोज्यम् ॥ १८ ॥ *ये च शस्त्रमा-
 जीवन्ति ॥ १९ ॥ ये च शस्त्रेण जीवन्ति तेषामप्यन्नमभोज्यम् । क्षत्रिय-
 वर्जम् ॥ १९ ॥ *ये चाधिम् ॥ २० ॥ आजीवन्तीत्यपेक्षते । स्वगृहे परान्वा-
 सयित्वा तेभ्यो भृतिग्रहणमाधिः । यः स्तोम इति प्रसिद्धः । ‘परभूमौ कु-
 टि कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वमेत्तु यः’ इति । त चाधि ये आजीवन्ति तेषां
 मप्यन्नमभोज्यम् । ये तु प्रगिद्धमाधिमाजीवन्ति तेषां वार्धुपिकत्वादेव सि-
 द्धो निषेधः ॥ २० ॥ *भिषक् ॥ २१ ॥ अभोज्यान्न इति प्रकरणादभ्यन्ते ।
 भिषक् भैषज्यवृत्तिः । धर्मार्थं तु ये सर्पदंष्ट्रादीश्चिकित्सन्ति ते भोज्यान्नाः
 ॥ २१ ॥ *वार्धुपिकः ॥ २२ ॥ वृद्ध्याजीवी । सोऽप्यभोज्यान्न ॥ २२ ॥ *दीक्षि-
 तोऽक्रीतराजकः ॥ २३ ॥ दीक्षितो दीक्षणीयेष्टया सम्कृतः सोऽपि यावत्
 क्रीतराजको न भवति सोमकयं न करोति तावदभोज्यान्नः ॥ २३ ॥
 *अग्नीषोमीयसंस्थायामेव ॥ २४ ॥ भोक्तव्यमिति वक्ष्यमाणमपे-
 क्षते । अग्नीषोमीये पशौ संस्थिते समाप्त एव भोक्तव्यम् । न प्रा-
 गिति ॥ २४ ॥ पक्षान्तरमाह—*हुतायां वपायां दीक्षितस्य भो-
 क्तव्यम् ॥ २५ ॥ अग्नीषोमीयस्य वपाया हुताया वा दीक्षितस्य भो-
 क्तव्यम् । तथा च बह्वृचब्राह्मणम्—‘अग्निव्यं वपाया हुता
 याम्’ इति ॥ २५ ॥ पक्षान्तरमाह—*यज्ञार्थं वा निर्दिष्टे शेषा-
 द्भुञ्जीरन्निति हि ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥ इदं यज्ञार्थमिति व्यादेशे कृते
 शेषाद्भुञ्जीरन्निति ब्राह्मणं भवति । ब्राह्मणग्रहणं प्रतियुपलब्धितः प्रवृत्ते-

रपस्मृतिता मा भूदिति प्रत्यक्षमेवात्र ब्राह्मणं भवति ॥२६॥ *कृबीः ॥
 २७॥ षण्डकः । सोऽप्यभोज्यान्नः ॥२७॥ *राज्ञां प्रेषकरः ॥ २८ ॥
 राज्ञामिति बहुवचनात् ग्रामादेर्यः प्रेषकरः तस्यापि प्रतिषेधः ॥ २८ ॥
 *अहविर्याजी ॥ २९ ॥ यश्चाहविषा नररुधिरादिना यजेताभिचारादौ
 'यथायमभिचरेत्तस्य लोहितमवदानं कृत्वे'ति सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ २९ ॥
 *चारी ॥ ३० ॥ चारो गूढचारः स्पशः । सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ३० ॥
 *अविधिना च प्रव्रजितः ॥ ३१ ॥ यश्चाविधिना प्रव्रजितः शाक्यादि-
 स्सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ३१ ॥ *यश्चाग्नीनपास्यति ॥ ३२ ॥ योऽनापद्याग्निं
 त्यक्त्वा प्रायश्चित्तं न करोति सोऽप्यभोज्यान्नः । अपिच अविधिने-
 त्येव । यश्चाविधिना उत्सर्गेष्ट्या विनाग्नीनपास्यति सोऽप्यभोज्यान्नः ॥
 ३२ ॥ *यश्च सर्वान्वर्जयते सर्वान्नी च श्रोत्रियो निराकृतिर्वृषलीप-
 तिः ॥ ३३ ॥ यश्च सर्वान्वर्जयते भोजने न क्वचिद्भुङ्क्ते न कश्चिद्भोजयति
 सः सर्ववर्जा । यश्च सर्वान्नी सर्वेषामन्नं भुङ्क्ते तावप्युभावभोज्यान्नौ । श्रोत्रिय-
 श्रोत्रियोऽश्रोत्रिय इत्युभयोश्शेषः । श्रोत्रियोऽपि सन्नभोज्यान्न इति ।
 निराकृतिः नि.स्वाध्याय । निर्व्रत इत्यन्ये । सोऽप्यभोज्यान्नः । वृष-
 लीपतिः क्रमविवाहे यस्य वृषली जीवति इतरा मृताः स वृषलीपतिः । स
 श्रोत्रियोऽप्यभोज्यान्न इति ॥ ३३ ॥

॥ इति अष्टादशी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ६ ख० १८ ॥

* मत्त उन्मत्तो बद्धोऽणिकः प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्युपवेशयते ता-
 वन्तं कालम् ॥ १ ॥ मदकरद्रव्यसेवया अप्रकृतिं गतो मत्तः । उन्मत्तो
 भ्रान्तः । बद्धो निगलितः । अणिक पुत्रात् श्रुतग्राही । पुत्रार्चा इति शा-
 स्त्रेषु निन्दितः । प्रत्युपविष्टः कृणादिना कारणेनाधमर्णादिकं निरुध्य त-
 त्पार्श्वे उपविष्टः । इतरन्मस्य परिहारं कुर्वन्मेन सहासीनः प्रत्युपवेशयि-
 ता । एते मत्तादयस्तावन्तं कालमभोज्यान्नाः । यावन्मदाद्यनुवृत्तिः । अप-
 र आह—अणिकः कृणस्य दाता प्रत्युपवेष्टुरिदं विशेषणम् इति ॥ १ ॥ *क
 आश्यान्नः ॥ २ ॥ यद्येते अभोज्यान्नाः कस्तर्हि आश्यान्नः । कस्य तर्ह्यन्न

प्रशनीयमिति । यद्यप्येते अभोज्यान्ना इत्युक्ते परिशिष्टा भोज्यान्ना इति
 गम्यते । तथाप्यनेकमतोपन्यासार्थं प्रश्नपूर्वक आरम्भः ॥ २ ॥ * य ईप्सोदिति
 कण्वः ॥ ३ ॥ य एव प्रार्थयते स एवाश्यान्न इति कण्व ऋषिर्मन्यते ॥
 ॥ १ ॥ * पुण्य इति कौत्सः ॥ ४ ॥ सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानामित्यु-
 क्तत्वात् भोज्यान्नास्तेष्वेव पुण्या एव । इह पुनः पुण्यग्रहणमतिशयार्थम् ।
 तपोहोमजपैः स्वधर्मेण च युक्तं पुण्यम् । स स्वयं प्रार्थयमानोऽपि भो-
 ज्यान्न इति कौत्सस्य पक्षः ॥ ४ ॥ * यः कश्चिद्दद्यादिति वाप्यायणिः
 ॥ ५ ॥ यः कश्चित्पुण्योऽपुण्यो वा सतत दानशीलः स भोज्यान्न इति
 वाप्यायणिराह । तथा च मनुः—‘श्रद्धापूर्त वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ।’
 इति ॥ ५ ॥ अत्रोपपत्तिः—*यादि हि रजः स्थावरं पुरुषे भोक्तव्यमथ
 चेच्चलं दानेन निर्दोषो भवति ॥ ६ ॥ रजः पापम् । तद्यदि पुरुषे
 कर्तारि स्थावरं स्थिर नोपभोगमन्तरेण क्षीयते । तदा ततः प्रतिग्रहे भो-
 क्तारि सक्रमाभावात् भोक्तव्यम् । अथ चेच्चलमुपभोगमन्तरेण च क्षीयते
 तदा सततदानशीले न मुहूर्तमपि पापमवतिष्ठत इति कुतो भोक्तुर्दोष
 इति ॥ ६ ॥ * शुद्धा भिक्षा भोक्तव्यैककुणिकौ काण्वकुत्सा तथा
 पुष्करसादिः ॥ ७ ॥ धार्मिकेणोद्यता आहृता भिक्षा शुद्धा भिक्षा ।
 सा भोज्येत्येकादीना पञ्चाना पक्षः । पुष्करसादिराचार्य पौष्करसादिः ।
 आदिवृद्धभावश्छान्दसः ॥ ७ ॥ * सर्वतोपेतं वाप्यायणीयम् ॥ ८ ॥
 सर्वत उपेत सर्वतोपेतम् । छान्दसो गुणः । उपेतमयाचितोपपन्नम् । तत्स-
 र्वतोऽपि भोज्यमिति वाप्यायणीयं मतम् ॥ ८ ॥ इदानीं स्वमतमाह—
 *पुण्यस्येप्सतो भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥ कण्वकुत्सयोः पक्षौ समुच्चितावा-
 चार्यस्य पक्षेण ॥ ९ ॥ *पुण्यस्याप्यनीप्सतो न भोक्तव्यम् ॥ १० ॥
 यः प्रार्थितोऽपि नित्य सकृदुक्त्वा कथञ्चिदापादितेषु सोल्लेप्सुस्सन्ननी-
 प्सन्नित्युच्यते तस्य पुण्यस्याप्यभोज्यमिति । अपर आह— अ-
 नीप्सत इति कर्तारि षष्ठी । पुण्यस्याप्यन्नं न भोज्यम् । यदि भिक्षमा-
 णैः पूर्ववैरादिना स्वयमीप्सन्न भवतीति ॥ १० ॥ *यतः कुतश्चाभ्युद्यतं

भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥ 'सर्वतोपेत' मित्युक्तमेव पुनरुच्यते विशेषविवक्ष-
या ॥ ११ ॥ तमाह—* नाननियोगपूर्वमिति हारीतः ॥ १२ ॥ अद्य
तुभ्यमिदमाहरिष्यामि तदन्नभवता ग्राह्यमिति निवेदन नियोगः । तद-
भावः अनियोगः । पुनर्नञ्समासः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः । अ-
ननियोगो नियोगः तत्पूर्वं तदभ्युपेतं न भोज्यमिति ॥ १२ ॥ *अथ पुरा-
णे श्लोकावुदाहरन्ति—उद्यतामाहतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम् ।
भोज्यां मेने प्रजापतिरपि दुष्कृतकारिणः ॥ न तस्य पितरोऽश्न-
न्ति दश वर्षाणि पञ्च च । न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यधिमन्यते
॥ इति ॥ १३ ॥ अथ अपि च । पुराणे 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वशमन्वन्तरा-
णि च । वशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥' इति । एवंलक्षणे भविष्य-
दादौ । उद्यता हस्ताभ्यामुद्यम्य धारिताम् । आहता स्वयमानिताम् । पू-
र्वमनिवेदितां भिक्षाम् । दुष्कृतकारिणोऽपि सकाशात् भोज्यं प्रजापतिर्म-
नुर्मेने । 'प्रजापतिर्यम्मिन्नि'ति मानवे दर्शनात् । यस्तु तामभ्यधिमन्यते
प्रत्याचष्टे तस्य पितरः कव्यं नाश्नन्ति । कियन्त कालम् । दशवर्षाणि पञ्च
च । अग्निश्च हव्यं न वहति । तावन्तमेव कालमिति प्रत्याख्यातुर्निन्दार्थ-
वादः ॥ १३ ॥ *चिकित्सकस्य मृगयोऽशल्यकृन्तस्य पाशिनः । कु-
लटायाम्पण्डकस्य च तेषामन्नमनाद्यम् । १४ ॥ चिकित्सको भिषक् ।
मृगयुर्मृगघाती लुब्धकः । शल्यकृन्तः शस्त्रेण ग्रन्थ्यादीनां छेत्ता अम्बष्ठः ।
पाशी पाशवान् पाशजालेन मृगादीनां ग्राहकः । कुलात्कुलमटतीति कुलटा
व्यभिचारिणी । पण्डकः तृतीयाप्रकृतिः । तेषां चिकित्सकादीनामन्नमनाद्यम् ।
चिकित्सकपण्डकयोः पुनर्वचनमुद्यतस्यापि प्रतिषेधार्थम् । पूर्वत्र तर्हि ग्रहणं
शक्यमकर्तुम् । एव तर्हि सूत्रकारस्य स प्रतिषेधः । अयं तु पुराणश्लोक इत्य-
पानरुक्त्यम् ॥ १४ ॥ *अथाप्युदाहरन्ति—अन्नादे भ्रूणहा मांष्टि अने-
ना अभिशंसति । स्तेनः प्रभुक्तो राजनि याचन्ननृतसङ्करे ॥ इति ॥ १५ ॥
पण्डकस्य वेदस्याध्येता भृगुः । तयो हनवान् म भ्रूणहा । सोऽन्नादे मांष्टि
लिम्पति किम् । प्रकरणादेन इति गम्यते । भ्रूणघ्नो योऽन्नमत्ति तस्मिन्स्तदेनः

संक्रामति । तस्मात्तस्योद्यतमप्यभोज्यमिति प्रकरणसङ्गतः पादः । इतरत् पुराणश्लोके पठ्यमानेऽपि पठितम् । अनेनसं योऽभिशंसति मिथ्यैव ब्रूते इदं त्वया कृतमिति । स तस्मिन्नभिशंसति तदेनो माष्टि । मनुस्तु—‘पतितं पतितेत्युक्त्वा चोरं चोरेति वा पुनः । वचनात्तुल्यदोषस्यान्मिथ्या द्वि-
दोषभागभवेत् ॥’ इति द्वैगुण्यमाह । तदभ्यासे द्रष्टव्यम् । ‘स्तेनः प्रकीर्ण-
केश’ इति वक्ष्यति । स एव तृतीयस्य पादस्यार्थः । कर्तृभेदादपौनरुक्त्यम् । सङ्करः प्रतिज्ञा प्रतिश्रवः । सत्यसङ्कर इति यथा । यः प्रतिश्रुत्य न ददाति सोऽनृतसङ्कर इति । ककारस्तु छान्दसः । तस्मिन् याचकः स्वयमेनो मा-
ष्टि । तस्मात्प्रतिश्रुतं देयमिति ॥ १९ ॥

॥ इति एकोनविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र०१ प०६ ख०१९ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने पष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

*नेमं लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य धर्माश्चरेत् ॥ १ ॥ इमं लौकिकं
लोके विदितं रूपातिलाभपूजात्मकम् । अर्थं प्रयोजनम् । पुरस्कृत्य अभिस-
न्वाय । धर्मान्न चरेत् ॥ १ ॥ किं कारणम्—*निष्फला ह्यभ्युदये भव-
न्ति ॥ २ ॥ हि यस्मादेवं क्रियमाणा धर्मा अभ्युदये फलकाले निष्फला
भवन्ति । लोकमक्त्या स ह्यसौ धर्मं चरति । न कर्तव्यमिति श्रद्धया । न च
श्रद्धया विना धर्मः फलं साधयति । ‘यो वै श्रद्धामनारभ्ये’ति श्रुतेः ॥ २ ॥
किमत्रेदानीं दृष्टं फलं त्याज्यमेव नेत्याह—*तद्यथासौ फलार्थं निमित्ते
छाया गन्ध इत्यनूत्पद्येते । एवं धर्ममपि चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते ॥ ३ ॥
तदिति वाक्योपन्यासे । फलार्थं ह्याप्रवृत्तो निर्मायते आरोप्यते । तस्मिन् फ-
लार्थं निमित्ते छाया गन्धश्चानूत्पद्येते । एवं धर्ममपि चर्यमाणमर्थाः रूपात्या
दयोऽनूत्पद्यन्ते अनुनिष्पद्यन्ते । तथैव स्वीकार्याः तथा चाह—‘यथेक्षु-
हेतोः सलिलं प्रसंचयंस्तृणानि वल्लीरपि च प्रसिञ्चति । तथा नरो धर्मप-

थेन वर्तयन् यशश्च कामांश्च वसूनि चाश्नुते ॥' इति ॥१॥ * नो चेदनू-
 त्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवति ॥४॥ यद्यपि दैवादर्या नानूत्पद्यन्ते तथा-
 पि धर्मस्तावद्भवति । स च स्वतन्त्रः पुरुषार्थः । किमन्यैरर्थैरिति ॥४॥
 * अनसूयुर्दुष्प्रलम्भः स्यात्कुहकशठनास्तिकबालवादिषु ॥५॥
 कुहकः प्रकाशे शुचिरेकान्ते यथेष्टचारी । शठः वक्रचित्तः । नास्तिकः प्रे-
 त्याभाववादी । बालः श्रुतिरहितः । एतेषां वादिषु अनसूयुः स्यात् । असूय-
 या द्वेषो लक्ष्यते । द्वेषा न स्यात् । तान्विषयीकृत्य द्वेषमपि न कुर्यात् ।
 तथा दुष्प्रलम्भश्च स्यात् । प्रलम्भनं विसवादनं मिथ्याफलाख्यानम् । अ-
 धिनञ्च्योः प्रलम्भन' इति दर्शनान् । दुष्प्रलम्भो विसंवादयितुं मिथ्याफ-
 लाख्यानेन प्रवर्तयितुमशक्यः । कुहकादिवादिषु वञ्चितो न स्यात् । तद्वशां
 न स्यादित्यर्थः ॥५॥ वञ्चनस्य सम्भवमाह—* न धर्माधर्मौ चरत आ-
 वं स्व इति न देवगन्धर्वा न पितर इत्याचक्षतेऽयं धर्मोऽयमधर्म
 इति ॥६॥ आवमिति छान्दसं रूपम् । भाषायां तु, 'प्रथमायाश्च द्विवचने
 भाषाया'मित्यात्व प्राप्नोति । यदि हि धर्माधर्मौ विश्रवन्तौ गोव्याघ्रवच्चरेता-
 माव स्व इति ब्रुवाणौ यदि वा देवादयः प्रकृष्टज्ञाना ब्रूयुरिमौ धर्माधर्माविति
 ततः कुहकादिवादिषु न स्याद्वञ्चना । तदभावात्तु वञ्चनासम्भव इति । इदं
 चात्र द्रष्टव्यम् । प्रत्यक्षादेरगोचरौ धर्माधर्मौ । किंतु नित्यनिर्दोषवेदग-
 म्यौ । तदभावे तन्मूलशास्त्रगम्याविति ॥६॥ यत्र तु प्रायश्चित्तादौ विषय-
 व्यवस्था दुष्करा तत्र निर्णयमाह—*यं त्वार्याः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स
 धर्मो यं गर्हन्ते सोऽधर्मः ॥७॥ आर्याः शिष्टास्त्रैवर्णिकाः । बहुवचनाच्च-
 त्वारस्त्रयो वा । यथाह याज्ञवल्क्य—'चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्य-
 मेव वा । सा ब्रूते य स धर्मस्स्यादेको वाध्यात्मवित्तमः ॥' इति ॥ ७ ॥
 इदानीं श्रुतिस्मृत्योः प्रत्यक्षयोरदर्शने शिष्टाचारादप्यवगम्य धर्मः कार्य
 इत्याह— * सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमार्याणां वृत्तं सम्यग्वि-
 नीतानां वृद्धानामात्मवतामलोलुपानामदाम्भिकानां वृत्तसादृश्यं
 भजेन ॥८॥ सम्यग्विनीताः 'आचार्यधीनः स्या' दित्यादिना विनयेन सम्प-

न्नाः । वृद्धाः परिणतवयसः । यौवने विषयवश्यतापि स्यादितीदमुक्तम् ।
 आत्मवन्तो जितेन्द्रियाः । अलोलुपा अकृपणाः । अदाम्बिका अधर्मध्वजाः ।
 एवंभूतानामार्याणां सर्वजनपदेषु यदेकान्तेनाव्यभिचारेण समाहितमनुमतं वृत्त-
 मनुष्ठानम् । न मातुलमुतापरिणयनवत्कतिपयविषयम् । तद्वृत्तसादृश्यं भजेत ।
 तदनु रूपं चेष्टेत । न तेषामनुष्ठानं च निर्मूलम् । सम्भवति च वैदिकानामृतसन्न-
 पाठब्राह्मणानुभव इति ॥ ८ ॥ *एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ ९ ॥ एवं श्रु-
 तिस्मृतिमूलसदाचारमनुष्ठानं कुर्वन् उभौ लोकावभिजयति इमं चामुं च ॥ ९ ॥
 *अविहिता ब्राह्मणस्य वणिज्या ॥ १० ॥ क्रयविक्रयव्यवहारो वणि-
 ज्या । सा स्वयं कृता ब्राह्मणस्य वृत्तिर्न विहिता । प्राप्तानुवादोऽयम् ।
 नापदि विधानार्थः ॥ १० ॥ *आपदि व्यवहरेत पण्यानामपण्यानि व्यु-
 दस्यन् ॥ ११ ॥ ब्राह्मणवृत्तेरभाव आपत् । तस्यां सत्याम् । पण्यानाम् । 'व्य-
 वहृतिपणोः समर्थयो'रिति कर्मणि षष्ठी । व्यवहरेत । क्रयश्च विक्रयश्च व्य-
 वहारः । पण्यानि क्रीणीयात् विक्रीणीत चेत्यर्थः । अपण्यानि वक्ष्यमाणानि
 व्युदस्यन् वर्जयन् । कृत्स्नाया वैश्यवृत्तेरुपलक्षणमिदम् । क्षत्रियवृत्तिश्च
 दण्डापूर्पिकया मिद्धा । तथा च गौतमः—'तदलाभे क्षत्रियवृत्तिस्तदलाभे
 वैश्यवृत्ति'रिति ॥ ११ ॥ अपण्यान्याह—*मनुप्यात्रमात्रागान्गन्धान-
 न्नं चर्म गवां वशां श्लेष्मोदके तोक्मकिण्वे पिप्पलीमरीचे धान्यं मां-
 समायुधं सुकृताशां च ॥ १२ ॥ मनुप्या दारदासादयः । रसा गुडलवणादयः ।
 क्षीरादयो वा । रागाः कृमुम्भादयः । रज्यन्तेऽनेनेति रज्यन् इति वा रा-
 गा वस्त्रादयः । गन्वाश्चन्दनादयः । गवां मध्ये वशा वन्ध्या गौः । श्लेष्म
 जतुवज्रादिः । येन विश्लिष्टं चर्मादि सन्धयिते । यथा 'श्लेष्मणा चर्मण्यं
 वान्यद्वा विश्लिष्टं संश्लेषये'दिति बह्वचब्राह्मणे दर्शनात् । उदकं कुम्भज
 लम् । तोक्मानि ईपदङ्कुरितानि ब्रीह्यादीनि । किण्वं सुराप्रकृतिद्रव्यम् । सु-
 कृतं पुण्यं तस्य फलमुकृताशा । शिष्टानि प्रसिद्धानि । एतान्यापणीयानि
 वर्जयित्वा अन्येषां पण्यानां व्यवहरेत् । मनुप्यादीन्वर्जयित्वेत्येव सिद्धे 'अप-
 ण्यानी'ति वचनमन्येषामप्यपण्यानां व्युदामार्थम् । तत्र मनुः—'सर्वान् रसा-

नपोहेत कृतान्नं च तिलैस्सह । अश्मनो लवणं चैव पशवो ये च मानुषाः ॥
 सर्वं च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च । अपि चेत्स्युररिक्तानि फलमूले
 तथौषधीः ॥ अपः शस्त्र विष मांसं सोमं गन्धांश्च सर्वशः । क्षीरं क्षौद्रं दधि
 घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥ आरण्याश्च पशून् सर्वान् दष्टिणश्च वयांसि च
 मद्य नीली च लाक्षा च सर्वाश्चैकशफान् पशून् ॥' इति ॥ १२ ॥ *तिल
 तण्डुलांस्त्वेव धान्यस्य विशेषेण न विक्रीणीयात् ॥ १३ ॥ धान्यानां मध्ये
 तिलतण्डुलादेर्विशेषतोऽतिशयेन न विक्रीणीयात् न विक्रीणीत अन्येषा वि-
 कल्पः । स्वयमुत्पादितेषु नाय प्रतिषेधः । मानवे हि श्रुतम्—'काममुत्पाद्य
 कृष्णं तु स्वयमेव कृषीवल' । विक्रीणीत तिलाञ्जलुद्धान् धर्मार्थमचिरस्थि-
 तान् ॥' इति ॥ १३ ॥ *अविहितश्चैतेषां मिथो विनिमयः ॥ १४ ॥
 विनिमयः परिवर्तनम् । येषा विक्रयः प्रतिषिद्धः तेषा परम्परेण विनिमयो
 ऽप्यविहितः प्रतिषिद्धः न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तेष्वेव केषुचिद्विनिम-
 योऽनुज्ञायते—*अन्नेन चान्नस्य मनुष्याणां च मनुष्यै रसान च र-
 सैर्गन्धानां च गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम् ॥ १५ ॥ अन्नादीनां विद्या-
 न्तानां विनिमयो भवत्येवेत्यर्थः । तथा च वसिष्ठः—'रसा रसंस्मनो हीन
 तो वा तिलतण्डुलपक्वान्नविद्यामनुष्याश्च विहिताः परिवर्तिनः' इति । मान
 वे तु विशेष—'रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसं । कृतान्नं च कृतान्ने
 न तिला धान्येन तत्समा ॥' इति । गौतमीये तु—'नियमस्तु रसानां रसैः
 पशूनां च न लवणकृतान्नयोऽभिल्यानां च समानेन तु पक्वस्यासम्प्रतिपत्त्य-
 र्थः' इति । तस्मादत्र प्रतिषेधानुवृत्तिर्न शङ्कनीया । पूर्वत्र चोक्त 'ब्रह्माणि
 मिथोविनियोगे न गतिर्विद्यत' इति । नियमाभ्यनुज्ञानादेव विद्यादीनां विक्र-
 योऽपि प्रतिषिद्धो वेदितव्यः ॥ १५ ॥ *अक्रीतपण्यैर्व्यवहरेत् ॥ १६ ॥
 अक्रीतानि स्वयमुत्पादितानि अरण्यादाहृतानि वा यानि पण्यानि तैर्व्यवह-
 रेत् ॥ १६ ॥

॥ इति विशान्तिनमी खण्डिका ॥ प्र ० १ प ० ७ ख ० २० ॥

* मुञ्जबल्वजैर्मूलफलैः ॥ १ ॥ मुञ्जादिभिः । मुञ्जबल्वजास्तृणाविशेषाः ॥ १ ॥ * तृणकाष्ठैरविकृतैः ॥ २ ॥ तृणानां विकारो रज्ज्वादिभावः काष्ठानां विकारः स्थूणादिभावः । तृणत्वादेव सिद्धे मुञ्जबल्वजग्रहणं विकारार्थम् ॥ २ ॥ * नात्यन्तमन्ववस्येत् ॥ ३ ॥ प्रतिपिद्धानामपि विक्रयविनियमाभ्यां जीवेत् । न पुनरत्यन्तमन्ववस्येत् । तथा च गौतमः—‘सर्वधातुवृत्तिरशक्तावशूद्रेणेति तदप्येके प्राणमशय’ इति । मनुष्ये—‘जीवितान्ययमापन्नो योऽन्नमणि यतस्ततः । आकाशमिव पङ्केन स दोषेण न लिप्यते’ ॥ इति ॥ ३ ॥ * वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ४ ॥ गतम् ॥ ४ ॥ * न पतितैस्संव्यवहारो विद्यते ॥ ५ ॥ पतिताः स्तेनादयो वक्ष्यमाणस्तैः सह न कश्चिदपि व्यवहारः कर्तव्यः । तत्र मनुः—‘संवत्सरेण पतति पतिनेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनात् ॥’ इति । यानादिभिस्संवत्सरेण पतति । याजनादिभिस्तु सद्य एव ॥ ५ ॥ * तथापपात्रैः ॥ ६ ॥ अपपात्राश्चण्डालादयः । तैश्च संव्यवहारो न कर्तव्यः ॥ ६ ॥ * अथ पतनीयानि ॥ ७ ॥ द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनं तस्य निमित्तानि कर्माणि वक्ष्यन्ते ॥ ७ ॥ * स्तेयमाभिषस्त्यं पुरुषवधो ब्रह्मोज्झं गर्भशातनं मातुःपितुरिति योनिसम्बन्धे सहापत्ये स्त्रीगमनं सुगपानमसंयोगसंयोगः ॥ ८ ॥ स्तेयं सुवर्णचौर्यम् । आभिषस्त्यं ब्रह्महत्या । ‘ब्राह्मणमात्रं च हत्वाभिषस्त’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । पुरुषवधो मनुष्यजातिवधः । तेन स्त्रीवधोऽपि गृह्यते । ब्रह्मोज्झं उज्झउत्सर्गे । भावे घञ् । छान्दमो लिङ्गव्यत्ययः । ब्रह्मवेदं तस्याधीतस्य नाशनं ब्रह्मोज्झम् । औपशादिप्रयोगेण गर्भस्य वधो गर्भशातनम् । मातृयोनिसम्बन्धे मातृप्वस्त्रादौ मातुःशरीरे । पितृयोनिसम्बन्धे पितृप्वस्त्रादौ सहापत्ये अपत्येन सहिते स्त्रीगमने मातृप्वसृगमने तत्पुत्रागमने मातुःपुत्रागमने चेत्यर्थः । ‘गौली माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा’ । तस्याः पानं सुरापानम् । असंयोगाः संयोगानर्हाः प्रतिलोमादयः । तैः संयोगः एकगृहवामादिः असंयोगसंयोगः । एतानि पतनीयानि ।

॥८॥ *गुर्वीसखिं गुरुसखिं च गत्वान्यांश्च परतल्पान् ॥९॥ सखी-
शब्दस्य छान्दसो ह्रस्वः । गुर्वीसखी मात्रादीनां सखी । गुरुसखी पित्रा-
दीनां सखी । तां गत्वा । किं । पतनीत्युत्तरत्र श्रुतमपेक्ष्यते । अन्यांश्च परत-
ल्पान् गत्वा पतति । तल्पशब्देन शयनवाचिना दारा लक्ष्यन्ते ॥ ९ ॥

*नागुरुतल्पे पततीत्येके ॥ १० ॥ गुरुदारव्यतिरेकेण परतल्पगमने पाति
त्यं नास्तीत्येके मन्यन्ते । यद्यपि सामान्येन पतनीयानीत्युक्तम् । प्रायश्चि-
त्ते तु गुरुलघुभावो द्रष्टव्यः ॥ १० ॥ *अधर्माणां तु सतनमाचारः ॥
११ ॥ तुश्चार्थे । उक्तव्यतिरिक्तानामप्यधर्माणां सतनमाचारः पतनहेतुः ॥
११ ॥ *अथाशुचिकराणि ॥ १२ ॥ अशुचिं पुरुषं कुर्वन्तीत्यशुचिकराणि
तानि वक्ष्यन्ते ॥ १२ ॥ *शूद्रगमनमार्यस्त्रीणाम् ॥ १३ ॥ त्रैवर्णिकस्त्रीणां
शूद्रगमनमशुचिकरम् ॥ १३ ॥ प्रतिपिद्धानां मांसभक्षणम् ॥ १४ ॥ येषां
मांस प्रतिपिद्ध तेषां मांसस्य भक्षणमशुचिकरम् ॥ १४ ॥ तत्रोदाहरणम्—
*शुनो मनुष्यस्य च कुकुटसूकराणां ग्राम्याणां ऋव्यादसाम् ॥ १५ ॥
'ग्राम्याणां'मिति वचनादारण्यानामप्रतिषेधः । अदनमदः । भवेऽमुन्यप्रत्ययः ।
ऋव्यविषयमदनं येषां ते ऋव्यादसः केवल मांसवृत्तयो गृध्रादयः ॥ १५ ॥
*मनुष्याणां मूत्रपुरीषप्राशनम् ॥ १६ ॥ मूत्रपुरीषग्रहणात्तादृशस्य रे-
तसोऽप्युपलक्षणम् ॥ १६ ॥ *शूद्रोच्छिष्टमपपात्रगमनं चार्याणाम् ॥ १७ ॥
शूद्रोच्छिष्टमुक्तमार्याणां त्रैवर्णिकानामशुचिकरम् । अपपात्राः प्रतिलोमस्त्रि-
यः तासां च गमनम् ॥ १७ ॥ *एतान्यपि पतनीयानीत्येके ॥ १८ ॥
यान्येतान्यशुचिकराण्यनुक्रान्तानि एतान्यपि पतनीयान्येवेत्येके मन्यन्ते ॥
१८ ॥ *अतोऽन्यानि दोषवन्त्यशुचिकराणि भवन्ति ॥ १९ ॥ उक्त-
व्यतिरिक्तानि दोषवान्ति कर्माणि दुष्प्रतिग्रहहिंसादीनि तान्यशुचिकराणि
भवन्ति ॥ १९ ॥ *दोषं बुध्वा न पूर्वः परेभ्यः पतितस्य समाख्याने
स्यादूर्जयेत्त्वेन धर्मेषु ॥ २० ॥ पतितस्य दोष परैरविदित बुध्वा परस्य स-
माख्याने पूर्वं न स्यात् । परैरविदितमपि स्वयं विद्वानपि न परेभ्यः पूर्वमा-
चक्षीत । किं तु स्वयं धर्मकृत्येत्वेन वर्जयेत् । यथा परे न जानन्ति । अ

न्यथा दोषवान् स्यात् ॥ २० ॥

॥ इति एकविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र०१ प०७ ख०२१ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्

उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

* ॐ अध्यात्मिकान्योगाननुतिष्ठेन्न्यायसंहिताननैश्वारिकान् ॥१॥ उक्तानि पतनीयान्यशुचिकराणि च कर्माणि । तेषां प्रायश्चित्तानि वक्ष्यन्नादित आत्मज्ञानं तदुपगोगिनश्च योगानधिकुरुते । तस्यापि सर्वपापहरत्वेन मुख्यप्रायश्चित्तत्वात् । श्रूयते हि—‘मिद्यते हृदयग्रन्थि-
श्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ! क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥’ इति । ‘तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोत प्रदूयत एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त’ इति च । याज्ञवल्क्योऽप्याह—‘सत्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् । अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥’ इति । अध्यात्मनि भवानध्यात्मिकान् । छान्दसो वृद्ध्यभावः । आत्मलम्भयितृन् । योगान् चित्तसमाधानहेतून् वक्ष्यमाणानक्रोधादीनुपायान् । अनुतिष्ठेत् सेवेत न्यायसंहितान् उपपद्यन्ते हि ते न्यायतः क्रोधादीनां दोषाणां निर्वाते । अनैश्वारिकान् निश्चारश्चित्तस्य बहिर्विक्षेपः तस्मै ये प्रभवन्ति क्रोधादयो वक्ष्यमाणाः ते नैश्वारिकाः तत्प्रतिपक्षभूतान् । अक्रोधादिषु सत्सु चित्तमनिश्चरणशीलमात्मावलम्बं निश्चल तिष्ठति तस्मात्ताननुतिष्ठेत् । आत्मानं लब्धुमक्रोधादिलक्षण चित्तसमाधानं कुर्यादिति ॥ १ ॥ किंपुनरात्मा प्रयत्नेन लब्धव्यः । ओमित्याह— * आत्मलाभान्न परं विद्यते ॥ २ ॥ आत्मलाभात्परमुत्कृष्ट लाभान्तरं नास्ति । तस्मात्तस्य लाभाय यत्न आस्थेय इति । कः पुनरसावात्मा ॥ नन्वसौ नित्यलब्धः । न हि स्वयमेव स्वस्यालब्धो भवति । सत्यम् । प्रकृतिभेलनात्तद्धर्मतामुपगतो विनष्टस्वरूप इव भवति । प्रकृत्या हि नित्यसम्बद्धः पुरुषः । तथा च यश्च तत्सम्बद्धः यथा परस्परं विवेको न ज्ञायते । अन्योन्यधर्माश्चान्योऽन्यत्राध्यास्य-

न्ते । यथा क्षीरोदके सम्पृक्ते न ज्ञायते विवेकः इयत् क्षीरमियद्दुदकमित्य-
मुष्मिन्नवकाशे उदकमिति । यथा वा अग्न्ययोगोलकयोरभिसम्बद्धयोर्धे
अग्निधर्मा उष्णत्वभास्वरत्वादयः ते अयोगोलके अध्यस्यन्ते । ये वा अयो-
गोलकधर्माः काठिन्यदैर्घ्यादयः ते अग्नावध्यस्यन्ते । एवं हि तत्र प्रति-
पत्तिः । एकं वस्तु उष्णं दीर्घं भास्वरं कठिनमिति तद्वदिहापि पुरुषधर्मा-
श्चैतन्यादयः प्रकृतावध्यस्यन्ते प्रकृतिधर्माश्च सुखदुःखमोहपरिणामादयः
पुरुषे । ततश्च एक वस्तु चेतनं सुखादिकलिल परिणामीति व्यवहारः । व-
स्तुतस्तु तस्मिन् सङ्ख्याते अचेतनांशः परिणामी । चेतनांशस्तु तमनुधावति ।
येनयेन रूपेण परिणमते तेनतेनाभेदाध्यासमापद्यते । यथा क्षीरावस्थागतं घृ-
तं क्षीरे दध्यात्मना परिणमते तामप्यवस्थामनुप्रविशति । तद्वदिदमुच्यते
'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश'दिति । सर्गेऽप्यात्मनः कर्तृत्वमिदमेव । यदुत भो-
क्तृतया निमित्तत्वम् । तदेव स्वभावतः स्वच्छोऽप्यात्मा प्रकृत्यादावभेद-
मापन्नः तद्धर्मा भवति । एवं तद्विकारेण महता तद्विकारेणाहङ्कारेण । इत्या-
शरीराद्वष्टव्यम् । मूढोऽहं कृशोऽहं देवोऽहं मनुष्योऽहं तिर्यगहमिति ।
तस्यैवगतम्यापेक्षितव्यस्वरूपलाभ नीचैरिव वर्धितस्य राजपुत्रस्य । तद्यथा
शबरादिभिर्बाल्यात्प्रभृति स्वमुतैस्तह सर्वाधितो राजपुत्रस्तज्जातीयमात्मान-
मवलोकयन्मात्रा स्वरूपे कथिते लब्धस्वरूप इव भवति । तथा प्रकृत्या
वेक्ष्येव स्वरूपान्तर नीत आत्मा मातृस्थानायया 'तत्त्वमसी'ति श्रुत्या
स्वभाव नीयते । यदेवंविध परिशुद्धं वस्तु तदेव त्वमसि । यथा मन्यसे
'मनुष्योऽहं दुःखह'मित्यादि न तथेति । यथा य एवंभूतो राजा स
त्वमसीति राजपुत्रः । ननु तत्त्वमसीति ब्रह्मणा तादात्म्यमुच्यते । को
ब्रूते नेति । ब्रह्मापि नान्यदात्मनः । किं पुनरयमात्मा एकः आहो भविज्ञाना ।
किमेतेन ज्ञानेन, त्वं तावदेवविधश्चिदेकरसा नित्यनिर्मलः कलुषवस्तुसंसर्गात्क-
लुषतामिव गतः । तद्वियोगश्च ते मोक्षः । त्वयि मुक्ते यद्यन्ये सन्ति ते सप्त-
रिप्यन्ति । का ते क्षतिः । अथ न सन्ति तथापि कस्ते लाभ इत्यलमियता ।
महत्तेषां कथा ॥ तदप्येते श्लोका भवन्ति—

नीचानां वसतौ तदीयतनयैः सार्धं चिरं वर्धित-

स्तज्जातीयमवैति राजतनयः स्वात्मानमप्यञ्जसा ।

संप्राप्ते महदादिभिस्सहवसंस्तद्वत्परः पुरुषः

स्वात्मानं मुखदुःखमोहकलिलं मिथ्यैव धिञ्मन्यते ॥ १ ॥

दाता भोगपरः समग्रविभवो यः शासिता दुष्कृतां

राजा स त्वमसीति मातृमुखतः श्रुत्वा यथावत्स तु ।

राजीभूय जयार्थमेव यतते तद्वत्पुमान् बोधितः

श्रुत्या तत्त्वमसीत्यपास्य दुरितं ब्रह्मैव सम्पद्यते ॥ २ ॥

इत्थेवं बहवोऽपि राजतनयाः प्राप्ता दशामिदृशी

नैवान्योन्यभिदामुपेत्य सहसा सर्वे भजन्त्येकताम् ।

किं तु स्वे परमे पदे पृथग्भी तिष्ठन्ति भिन्नास्तथा

क्षेत्रज्ञा इति तत्त्वमादिवचसः का भेदवादे क्षतिः ॥ ३ ॥

तेष्वेको यदि जातु मातृवचनात् प्राप्तो निजं वैभवं

नान्येन क्षतिरस्य यत्किल परे सन्त्यन्यथा च स्थिताः ।

यद्वान्येन भवेयुरेवमपि को लाभोऽस्य तद्वद्वतिः

पुंसामित्यभिदां भिदां च न वयं निर्वृद्ध्य निश्चिन्महे ॥४॥ इति ॥२॥

तदिहापेक्षितमात्मज्ञानमुपदिश्यते । तच्च त्रिविधम् । श्रुतं मननं निदिध्यासनमिति । 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति श्रवणात् । तत्र श्रुतमुपनिषदादिशब्दजन्यज्ञानम् । मननमुपपत्तिभिर्निरूपणम् । एवं श्रुते मते चात्मनि साक्षात्कारहेतुरविक्षिप्तेन चेतसा निरन्तरं भावना निदिध्यासनम् । तत्रात्मसिद्ध्ये श्रौतं ज्ञानं तावदाह-*

॥३॥ तत्रेति वाक्योपन्यासे । आत्मलाभीयानात्मलाभप्रयोजनान् । अनुप्रवचनादिषु दर्शनाच्छप्रत्ययः । श्लोकान् पादबद्धानौपनिषदान् । उदाहरिष्यामः उद्धृत्याहरिष्यामः ग्रन्थे निवेशयिष्याम ॥३॥ *पूः प्राणिनः सर्व एव गुहाशयस्याहन्यमानस्य विकल्मषस्याचलं चलनिकेतं येऽनुतिष्ठन्ति तेऽमृताः ॥ ४ ॥ गुहेति प्रकृतिनाम् । 'यत्तत्समृतं कारणमप्रमेय ब्रह्म प्रधानं प्रकृति-

प्रसूतिः । आत्मा गुहायां निरनाद्यनन्तः क्षेत्रं तथैवामृतमक्षरं च ॥' इति पुराणे दर्शनात् । पूः प्राणिनस्सर्व एव । तस्यां शेते तथा सहाविभागमापन्नस्तिष्ठतीति गुहाशय आत्मा । 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बर्ही प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते' इति च मन्त्रान्तरम् । अहन्यमानस्य न ह्यसौ शरीरे हन्यमाने हन्यते । विकल्मषस्य निर्लेपस्य । सर्व एव हि धर्माधर्मादिरन्तःकरणस्य धर्मः, आत्मनि त्वध्यस्तः । एवंभूतस्यात्मनः सर्व एव प्राणिनः ब्रह्माद्यास्तिर्यगन्ताः प्राणादिमन्तः संवाताः । पूः पुरम् उपभोगस्थानम् । यथा राजा पुरमधिवसन् सचिवैरानीतान् भोगानुपभुङ्क्ते, तथायं देवादिशरीरमधिवसन् करणैरुपस्थापितान् भोगानुपभुङ्क्ते । तमेवंभूतमचलं सर्वगतत्वेन निश्चलम् । चलनिकेतं निकेतं स्वस्थानं शरीरं तदस्य चल तं येऽनुतिष्ठन्ति उपासते एवभूतोऽहमिति प्रतिपद्यन्ते । तेऽमृताः मुक्ता भवन्तीति ॥ ४ ॥ विषयसङ्गत्यागेनायमुपास्य इत्याह—*यादिदमिदिहोदिह लोके विषयमुच्यते विधूय कविरेतदनुतिष्ठेद्गुहाशयम् ॥ ५ ॥ यदिदं विषयमेतदिति सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । एवमितिशब्दे तकारस्य दकारः । हशब्द आश्चर्ये । इतिशब्देनावृत्तेन शब्दादिषु विषयेष्ववान्तरप्रकारभेदः प्रतिपाद्यते । विषयापहतचेतसो हि वदन्ति 'इति ह तस्या गीत,मिति ह तस्याः सुखस्पर्शः, इति ह तस्या रूप निष्पत्तमिव कनक, इति ह तस्याः स्वादिष्टोऽधरमणिः, इति ह तस्या गन्धो घ्राणतर्पण इति । एव दिव्यमानुषभेदोऽपि द्रष्टव्यः । इति ह इति ह । अत्रानन्तरमपर इतिशब्दोऽध्याहार्यः । इति ह इति हेति योऽयं लोके विषय उच्यते । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । एतद्विधूय गुहाशयमनुतिष्ठेत् । कविर्मेधावी ॥ ५ ॥ विषयत्यागहेतुमाह—*आत्मन्नेवाहमलब्ध्वैतद्धितं सेवस्व नाहितम् । अथान्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठानमनपेक्षया । महान्तं तेजस्कायं सर्वत्र निहितं प्रभुम् ॥ ६ ॥ शिष्यं प्रत्याचार्यस्य वचनमेतन् । द्वौ चात्र हेतू । विषयाणां पराधीनत्वम-(नभिमत)हितत्वं च । महान्तं गुण(वन्तं)तः । तेजस्कायं तेजःशरीर तेजोराशि स्वयंप्रकाशम् । 'आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाचे'ति बृहदारण्यकम् । सर्वत्र निहितं सर्वत्र गतम् । प्रभु स्वतन्त्रम् । एवंभूतं गुहाशयं एतादन्तं का-

लं अहमात्मन् सप्तम्येकवचनस्य लुक् । आत्मनि । अस्मिन् मदीये संवाते
 अन्यानपेक्षयैव लब्धुं योग्यमलब्ध्वा अथान्येषु इन्द्रियादिषु तं तं विषयं
 प्रतीच्छामि । लब्धर्थे लट् । प्रत्येच्छम् । इदानीं तु तं लब्ध्वा न तथाविधोऽ-
 स्मि । त्वमप्येतदेव हितं साधुष्ठान साधुमार्गं सेवस्व नाहितं विषयानुधा-
 वनमिति ॥ ६ ॥ पुनरप्यसौ कीदृश इत्याह—*सर्वभूतेषु यो नित्यो वि-
 पश्चिदमृतो ध्रुवः । अनङ्गोऽशब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च महाञ्छुचिः । स
 सर्वं परमा काष्ठा स वैपुवतं स वै वैभाजनं पुरम् ॥ ७ ॥ सर्वेषु भूतेषु म-
 नुष्यादिषु सघातेषु यो नित्यः विनश्यत्स्वपि न नश्यति । विपश्चित् मन्वावी
 चित्स्वरूपः । अमृतः नित्यत्वादेवामरणधर्मा । अतः ध्रुवः एकरूपः विक्रा-
 ररहितः । न प्रधानवद्विकारिणस्सतो धर्मिरूपेणास्य नित्यत्वमित्यर्थः । अ-
 नङ्गः करचरणाद्यङ्गरहितः । अशब्दोऽम्पर्श इति भूतगुणानामुपलक्षणम् । श-
 ब्दादिगुणरहितः अशरीरः सूक्ष्मशरीरेणापि वर्जितः । महाञ्छुचिः महत्त्वं
 शौचस्य विशेषणम् । परमार्थतोऽत्यन्तशुद्धः । स सर्वं प्रकृत्यभेदद्वारेण । स-
 एव परमा काष्ठा । ततः परं गन्तव्याभावात् । स वैपुवतं विषुवान्नाम गवाम-
 यनस्य मध्ये भवमहः । ‘एकविशमेतदहरुपयन्ति विपुवन्तं मध्ये संवत्सर-
 स्ये’ति दर्शनात् । विपुवानेव वैपुवतम् । तद्यथा संवत्सरस्य मध्ये भवति एवम-
 ज्ञानामेष मध्ये । ‘मध्यं होषामज्ञानामात्मे’ति बह्वचब्राह्मणम् । स एव च वै-
 भाजनं पुरं विविधैर्मार्गैर्भजनीयं विभजनम् । तदेव वैभाजनं प्रज्ञादिरनुशतिका-
 दिश्च । यथा समृद्धं पुरं सर्वैरर्थिभिः प्राप्यमेवमयमपीति ॥ ७ ॥ *तं योऽ-
 नुतिष्ठेत्सर्वत्र प्राध्वं चास्य सदाचरेत् । दुर्दर्शं निपुणं युक्तो यः पश्ये-
 त्स मोदेत विष्टपे । इति ॥ ८ ॥ तमेवभूतमात्मानं योऽनुतिष्ठेदुपासीत य-
 श्चास्य सर्वत्र सर्वास्त्वम्यासु सदा प्राध्वमानुकूल्यमाचरेत् । आनकूल्य प्र-
 तिषिद्धवर्जनं नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानं च । यश्च दुर्दर्शं निपुणं सूक्ष्ममेतं
 युक्तः समाहितो भूत्वा पश्येत् साक्षात्कुर्यात् । सः विष्टपे विगततापे स्वे म-
 हिम्नि स्थितो मोदेत सर्वदुःखवर्जितो भवति । ससारदशायां वा तिरोहितं
 निरतिशयं स्वमानन्दमनुभवतीति ॥ ८ ॥

॥ इति द्वाविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ८ ख० २२ ॥

* आत्मन् पश्यन् सर्वभूतानि न मुह्येच्चिन्तयन्कविः । आ-
 त्मानं चैव सर्वत्र यः पश्येत्स वै ब्रह्मा नाकपृष्ठे विराजति ॥ १ ॥ स-
 र्वाणि भूतानि आत्मन् आत्मनि शेषत्वेन स्थितानि पश्यन् उपनिषदादि-
 भिर्जानन् । पश्चाच्चिन्तयन् युक्तिभिः निरूपयन् यो न मुह्येत् मध्ये मोहं
 न गच्छेत् । कविर्मेधावी । पश्चाच्च सर्वत्रैव शेषत्वेन स्थितमात्मनं पश्येत्
 साक्षात्कुर्यात् । स वै ब्रह्मा ब्राह्मणः नाकपृष्ठे तत्सदृशे स्वे महिम्नि स्थितां
 विराजति स्वयं प्रकाशते ॥ १ ॥ * निपुणोऽणीयान् विमोर्णाया य-
 स्सर्वमावृत्य तिष्ठति । वर्षीयांश्च पृथिव्या ध्रुवः सर्वमारभ्य तिष्ठति ।
 स इन्द्रियैर्जगतोऽस्य ज्ञानादन्योऽनन्यस्य ज्ञेयात्परमेष्ठी विभाजः ।
 तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे समूलं शाश्वतिकः स नित्यः ॥ २ ॥ नि-
 पुणो मेधावी चित्स्वरूपः । विमोर्णायाः विमतन्तोरप्यणीयान् सूक्ष्मः ।
 यः सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति । यश्च पृथिव्या अपि वर्षीयान् प्रवृद्धतर-
 सर्वगत्वादेव सर्वमारभ्य विष्टभ्य शेषित्वेनाधिष्ठाय तिष्ठति । ध्रुवः एकरू-
 पः । सः इन्द्रियैरस्य जगतो यदिन्द्रियैर्ज्ञानं इन्द्रियजन्यं ज्ञानं तस्मात् । कीदृ-
 शात् । अनन्यस्य ज्ञेयात् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी ज्ञेया । ज्ञेयात् नीलपीतादिराकाराद-
 नन्यभूत नीलपीताद्याकार, तस्माद्विषयज्ञानादन्य इत्यर्थः । श्रूयते च 'तस्मा-
 द्वा' एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय' इति । 'ज्ञानस्वरूपमत्य-
 न्तनिर्मलं परमार्थतः । तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतस्मिन्तम् ॥' इति पुराणम् ।
 स्वभावस्वच्छस्य चिद्रूपस्यात्मनो नीलपीताद्याकारकालुष्यं तद्रूपाया बुद्धेरनु-
 रागकृतं भ्रान्तमित्यर्थः । वैषयिकज्ञानादन्य इति विशेषणेन ज्ञानात्मक इत्यपि
 सिद्धम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति श्रुतिः । एवंभूत आत्मा परमेष्ठी
 परमेश्वर)स्वरूपे तिष्ठति । विभाज इत्यस्य परेण सम्बन्धः । विभजत्यात्मानं
 देवमनुष्यादिरूपेण नानाशरीरानुप्रवेशेनेति विभाजः । तस्माद्विभाजो निमि-
 त्तभूतात् सर्वे काया देवमनुष्यशरीराणि भवन्ति उत्पद्यन्ते । स मूल प्रपञ्च-
 सृष्टेर्भोक्तृतया मूल कारणम् । स नित्यः अविनाशी । शाश्वतिक एकरू-
 पः अविकारः ॥ २ ॥ * दोषाणां तु निर्घातो योगमूल इह जीविते ।
 निर्हृत्य भूतदाहीयान् क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥ ३ ॥ दोषाणां वक्ष्यमा-

णानां क्रोधादीनां निर्घातः निर्मूलनाशः । इह जीविते योगमूलः योगा व-
क्ष्यमाणा अक्रोधादयः तन्मूलकः । अतश्च तान् भूतदाहीयान् भूतानि दहतः
क्रोधादीन्दोषान् निर्हृत्य क्षेमं गच्छति आत्मध्यानद्वारेण । पण्डितो लब्धज्ञानः
आत्मसाक्षात्कारी । क्षेमं अभयं मोक्षम् । ‘अभयं वै जनकं प्राप्नोसी’ति
बृहदारण्यकम् ॥ समाप्ताः श्लोकाः ॥ ३ ॥ * अथ भूतदाहीयान्दीपा-
नुदाहरिष्यामः ॥ ४ ॥ भूतानां दाहो भूतदाहः तस्मै हिता भूतदाहीयाः ॥
४ ॥ * क्रोधो हर्षो रोपो लोभो मोहो दम्भो द्रोहो मृषोद्यमत्याश-
परीवादावसूया काममन्यु अनात्म्यमयोगस्तेषां योगमूलो निर्घातः
॥ ५ ॥ नाडनादिहेतुकोऽन्तःकरणविशोभः स्वेदकम्पादिलिङ्गः क्रोधः । हर्षः
इष्टलाभाच्चेतस उद्रेको रोमाञ्चादिलिङ्गः । रोपः क्रोधस्यैव कियानपि भेदः
मात्रादिषु प्रतिकूलेषु मनसो वैलोम्यमात्रकार्यकरः । लोभो द्रव्यसङ्गमः ।
मोहः कार्याकार्ययोरविवेकः । स च प्रायेण क्रोधादिजन्योऽपि पृथगुपदि-
श्यते कदाचित्तदभावेऽपि सम्भवेदिति । दम्भो धार्मिकत्वप्रदर्शनेन लो-
कवञ्चनम् । द्रोहोऽपकारः । मृषोद्यमनृतवादः । अत्याशोऽत्यशनम् । परी-
वादः परदोषाभिधानम् । असूया परगुणेष्वक्षमता । कामः स्त्रीसंसर्गः । म-
न्युः गूढो द्वेषः । अनात्म्यं अजितेन्द्रियत्वं जिह्वाचापल्यादि । अयो-
गो विक्षिप्तचित्तता । एते भूतदाहीया दोषाः । तेषां योगमूलो निर्घातः ॥
५ ॥ के पुनस्ते योगास्तानाह—* अक्रोधोऽहर्षोऽरोपोऽलोभोऽमोहोऽ-
दम्भोऽद्रोहः सत्यवचनमनत्याशोऽपैशुन्यमनसूया संविभागस्त्याग
आर्जवं मार्दवं शमो दमः सर्वभूतैरविरोधो योग आर्यमानृगंस्यं
तुष्टिरिति सर्वाश्रमाणां समयपदानि तान्यनुतिष्ठन्विधिना सार्वगामी
भवति ॥ ६ ॥ एते चाक्रोधादयोऽपि भावरूपाः । न क्रोधाद्यभावमात्रम् ।
क्रोधादीनां निर्घातेहेतुतयोपदेशात् । के पुनस्ते—अलोभः सन्तोषोऽलंबुद्धिः ।
अमोहोऽववानम् । अदम्भो धर्मानुष्ठानम् । अनसूया परगुणेष्वभिमानम् ।
अद्रोहः पुनः प्रसक्तेष्वपि क्रोधादिषु माकार्षमिति सङ्कल्पः । सत्यवचनं

यथादृष्टार्थवादित्वम् । संविभागः आत्मानमवरुध्यापि दानम् । त्यागोऽप-
रिग्रहः । आर्जवं मनोवाक्कायानामेकरूपत्वम् । मार्दवं सूपगन्धता । शमः
काममन्युपरित्यागः । दमः इन्द्रियजयः । एताभ्यामेव गतत्वात् अस्मिन्
क्रमे अकामः अमन्युः आत्मवत्वमिति नोपदिष्टम् । सर्वभूतैरविरोधः ।
सर्वग्रहणं क्षुद्रैरविरोधार्थम् । योग ऐकात्म्यम् । आर्याणां भावः आर्य शि-
ष्टाचारानुपालनम् । आनृशंस्यं व्यवहारवचनादौ प्रसक्तस्यापि नैष्ठुर्यवर्ज-
नम् । तुष्टिरनिर्वेदः । समयो व्यवस्था । सा च प्रकरणाद्धर्मज्ञानाम् । पदं
विषयः । एते अक्रोधादयः सर्वेषामाश्रमाणां सेव्याः । न केवलं योगिना-
मेवेति धर्मज्ञानां समय इत्यर्थः । एते हि भाव्यमानाः क्रोधादीन् समूलघातं
घ्नन्ति । अतश्च तान्यनुतिष्ठन् विधिना सार्वगामी भवन्ति । तान्यक्रोधादीनि
तुष्टयन्तानि । विधिना यथाशास्त्रम् । अनुतिष्ठन् सार्वगामी सर्वस्मै हितः आ-
त्मानं गच्छति । 'विधिने'ति वचनात् 'प्राणिना तु वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं व-
देत् ।' इत्यादिके विषये अनृतवचनादावपि न दोष इति ॥ ६ ॥

इति त्रयोविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ८ ख० २३ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने अष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

* क्षत्रियं हत्वा गवां सहस्रं वैरयातनार्थं दद्यात् ॥ १ ॥ क्षत्रियं
हत्वा गवां महस्र ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । किमर्थं वैरयातनार्थं वैरं पापं तस्य
यातनं निर्हरणं तदर्थम् । ऋषभश्चात्राधिक सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थ इति ।
तेन प्रायश्चित्तरूपमिदं दानम् । प्रायश्चित्तं च पापक्षयार्थं तत्किमर्थं वैरया-
तनार्थमित्युच्यते । कचिन्मन्यन्ते—नाभुक्त क्षीयते पुण्यमपुण्यं च । प्रायश्चित्तं
तु नैमित्तिकं कर्मान्तरं यथा गृहदाहादौ क्षामवत्यादय इति तान्निराकर्तुमि-
दमुक्तम् । अपर आह—यो येन हन्यते, स हतो म्रियमाणस्तस्मिन्वैरं क-
रोति अपि नामाहमेन जन्मान्तरेऽपि वध्यासमिति तस्य वैरस्य यातनार्थमि-
दमिति प्रायश्चित्तार्थत्वमपि वक्ष्यमाणेन सिद्धमिति ॥ १ ॥ * शतं वैश्ये ॥ २ ॥

वैश्ये हते गवां शतं दद्यात् ॥ २ ॥ *दश शूद्रे ॥ ३ ॥ शूद्रे हते दश दद्यात् । गा इति प्रकरणाद्गम्यते ॥ ३ ॥ *ऋषभश्चात्राधिकः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थः ॥ ४ ॥ सर्वेष्वेतेषु निमित्तेषु ऋषभोऽप्यधिको देयः । न केवलं गा एव । इदं प्रायश्चित्तत्रयं मानवेन समानविषयम् । यथाह—‘अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः । ऋषभैकसहस्रां गां दद्याच्छुद्ध्यर्थमात्मनः ॥ व्यब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् । वसन् दूरतरे ग्रासाद्वृक्षमूलनिकेतनः ॥ एतदेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः । प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याद्वैकशतं गवाम् ॥ एतदेव व्रतं कृत्स्नं पण्मासांश्छूद्रहा चरेत् । ऋषभैकादशा वापि दद्याद्विप्राय गां सिताः ॥’ इति ॥ ४ ॥ *स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥ ५ ॥ एतेषां क्षत्रियादीनां स्त्रीषु च हतासु एवमेव प्रायश्चित्तं यथा पुरुषेषु ॥ ५ ॥ *पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायं हत्वा सवनगतं वाभिश्शस्तः ॥ ६ ॥ प्रकृतेषु यो पूर्वो वर्णो क्षत्रियवैश्यौ तयोर्यो वेदाध्यायः अधीतवेदः तहत्वा अभिश्शस्तो भवति । अभिश्शस्त इति ब्राह्मणोऽभिधानम् सवनगतं वा । तयोरेव वर्णयोः यः सवनगतः सवनशब्देन प्रातस्सवनादीन्युच्यन्ते । नापि यागमात्रम् । किं तर्हि सोमयागः । तत्र यो दीक्षितः सवनगतः । ‘ब्राह्मणो वा एष जायते यो दीक्षित’ इति दर्शनात् । तं च हत्वाभिश्शस्तो भवति । पूर्वयोर्वर्णयोरिति किम् । ब्राह्मणे माभूत् । इष्यते ब्राह्मणे वक्ष्यति च ब्राह्मणमात्रं चेति । एवं तर्हि शूद्रे माभूत् । न शूद्रो वेदाध्यायः सवनगतो वा भवति । इदं तर्हि प्रयोजनं पूर्वयोर्वर्णयोरेव यथा स्यात्तयोरेव यावनुलोमौ सवर्णाम्बष्ठौ तयोर्माभूदिति । तेनान्ये वर्णधर्मा अनुलोमानामपि भवन्ति ॥ ६ ॥ *ब्राह्मणमात्रं च ॥ ७ ॥ हत्वाभिश्शस्तो भवति । मात्रग्रहणान्नाभिजनविद्यासंस्काराद्यपेक्षा ॥ ७ ॥ *गर्भं च तस्याविज्ञातम् ॥ ८ ॥ तस्य ब्राह्मणमात्रस्य । गर्भं च स्त्रीपुत्रपुंसकभेदेनाविज्ञातम् । हत्वाभिश्शस्तो भवति ॥ ८ ॥ *आत्रेयी च स्त्रियम् ॥ ९ ॥ ऋतुस्नातामात्रेयीमाहुरिति वसिष्ठः । तस्येति वर्तते । आत्रेयी च ब्राह्मणस्त्रियं हत्वा ब्रह्महा भवति । सम्भवत्यस्यां ब्राह्मणगर्भ इति । अत्रिगोत्रजा आत्रेयीत्यन्ये ॥ ९ ॥ *तस्य निर्वपः ॥ १० ॥ तस्य सर्वप्रकारस्याभिश्शस्तस्य नि-

र्वेषः प्रायश्चित्तं वक्ष्यते ॥ १० ॥ *आरण्यके कुटिं कृत्वा वाग्यतः श-
 वशिरध्वजोऽर्धशाणीपक्षमधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य ॥ ११ ॥ कृत्वे-
 ति वचनान्न परकृता कुटी ग्राह्या । वाग्यता नियता येन स वाग्यतः वाचंय-
 मः । आहिताग्न्यादिषु दर्शनात् निष्ठान्तस्य परनिपातः । शवशिरः ध्व-
 जो यस्य स शवशिरोध्वजः । सकारलोपश्छान्दसः । स्वव्यापादितस्य शिरो
 ध्वजदण्डाग्रे प्रोतं कृत्वेत्यर्थः । यस्यकस्यचिच्छवस्येत्यन्ये । शणस्य विका-
 रः शाणी पटी तस्या अर्धमर्धशाणी तस्याः पक्षमर्धशाणीपक्षं आयाम-
 विस्तारयोरुभयोरप्यर्धम् । अयोनाभि उपरिजानु च यथा भवति तथा तावन्तं
 प्रदेशमाच्छाद्य । सापेक्षत्वात् 'ग्रामे प्रतिष्ठेते'ति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । म-
 ध्ये क्रियान्तरविधिः ॥ ११ ॥ *तस्य पन्था अन्तरा वर्तमानि ॥ १२ ॥ तस्य
 ग्राम प्रविशतः वर्तनी अन्तरा शकटादेर्वर्तनोर्मध्ये पन्था वेदितव्यः । अ-
 पर आह—यत्र रथ्यादौ उभयोः पार्श्वयोर्वर्तनी भवतः तत्र तयोर्मध्ये सू-
 करादिपथेन सञ्चरेतेति ॥ १२ ॥ *दृष्ट्वा चान्यमुत्क्रामेत् ॥ १३ ॥ अन्य-
 मार्यं दृष्ट्वा पथ उत्क्रामेत् । तत्र कौटिल्यः 'पञ्चारत्नी रथपथश्चत्वारो हस्ति
 पथः द्वौ क्षुद्रपशुमनुप्याणा'मिति । तेन मनुष्येषु द्वौ हस्तावुत्क्रामदिति ॥ १३ ॥
 *खण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतिष्ठेत् ॥ १४ ॥ स्वर्परमात्रं ख-
 ण्डम् । लोहितं मनाक्ताम्रम् । एवम्भूतं शरावं भिक्षापात्रं गृहीत्वा ग्रामे
 प्रतिष्ठेत् ग्रामं गच्छेत् ॥ १४ ॥ *कोऽभिशस्ताय भिक्षामिति सप्ता-
 गाराणि चरेत् ॥ १५ ॥ अभिशस्तो ब्रह्महा । तस्मै मह्यं को धार्मिको भि-
 क्षां ददातीति उच्चैर्बुवाणः सप्तागाराणि चरेत् । सप्तग्रहणमधिकनिवृत्त्य-
 र्थम् । द्वित्रेष्वागारेषु यदि पर्याप्तं लभ्यते तदा तावत्येव ॥ १५ ॥ *सा
 वृत्तिः ॥ १६ ॥ सप्तस्वगारेषु या च यावती लभ्यते सैव वृत्तिः अपर्या-
 प्तापि ॥ १६ ॥ *अलब्ध्वोपवासः ॥ १७ ॥ यदि सप्तागारेषु न कि-
 ञ्चिदलभ्यते तदोपवास एव तस्मिन्नहनि ॥ १७ ॥ *गाश्च रक्षेत् ॥ १८ ॥
 एवं प्रायश्चित्तं कुर्वन्नहरहर्गाश्च रक्षेत् ॥ १८ ॥ *तासां निष्क्रमणप्रवे-
 शने द्वितीयो ग्रामेऽर्थः ॥ १९ ॥ तासां गवां निष्क्रमणसमये प्रवेशन-
 समये च द्वितीयो ग्रामेऽर्थः । अर्थः प्रयोजनम् । भिक्षार्थं प्रथममुक्तम् । नान्यदा

ग्रामं प्रविशेदित्युक्तं भवति ॥१९॥ * द्वादशवर्षाणि व्रतमेतच्चरित्वा
 सिद्धः सद्भिः सम्प्रयोगः ॥ २० ॥ एवं द्वादशवर्षाणि व्रतमेतच्चरित्वा
 सद्भिः सम्प्रयोगः कर्तव्यः । सद्भिः सम्प्रयुज्यते येन विधिना स कर्तव्यः ।
 स शिष्टाचारे शास्त्रान्तरे च सिद्धः उच्यते— कृतप्रायश्चित्तः स्वहस्ते य-
 वस गृहीत्वा गामाह्वयेत् । सा यद्यागत्य श्रद्धधाना भक्षयति तदा सम्बन्धेन
 व्रतं चरितमिति जानीयात् । अन्यथा नेति ॥२०॥ * आजिपथे वा
 कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगव्योऽपजिगीषमाणो वसेन्निवः प्रतिराद्धोऽपजि-
 त्य वा मुक्तः ॥ २१ ॥ सङ्घामेण जेतव्या दस्यवो येन पथा ग्रामं प्रविश्य ग-
 वादिकमपहृत्यापसरन्ति स आजिपथः । तस्मिन्वा कुटिं कृत्वा वसेत् ।
 किं चिकीर्षन् । ब्राह्मणगव्यः 'वा छन्दसी' ति पूर्वमवर्णभावे यणादेशः
 ब्राह्मणगवी । अपजिगीषमाण दस्यूनपजित्य प्रत्याहर्तुमिच्छन् । एव वसन्
 दस्युमिह्रियमाण गवादिकमुद्दिश्य तैर्युद्धं कुर्वन् त्रिः प्रतिराद्धः तैरपजितः
 अपजित्य वा तान् गवादिकं प्रत्याहृत्य ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा मुक्तो भवति त-
 स्मादेनमः । द्वादशवर्षिके प्रवृत्तस्येदम् । एवमुत्तरमपि ॥२१॥ * आश्व-
 मेधिकं वावभृथमवेत्य उच्यते ॥ २२ ॥ अथ वाश्वमेधावभृथं स्नात्वा मु-
 च्यते ॥ २२ ॥ * धर्मार्थसन्निपातेऽर्थग्राहिण एतदेव ॥ २३ ॥ धर्मस्या-
 ग्निहोत्रोदरार्थस्य च युगपद्यत्र सन्निपातः । तत्रोभयानुग्रहासम्भवे धर्मलोपेन
 योऽर्थं गृह्णानि तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तम् । अथवा धर्मं हित्वार्थहेतोः कौ-
 टमाश्यादि करोति तद्विषयमेतत् । अत्र गौतमः— 'कौटसादय राजगामि
 पैशुन गुरोरनृताभिषमन महापातकममानी' ति । मनुरपि— 'अनृतं च समु-
 त्कर्षे राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चात्मीकनिर्वन्व समानि ब्रह्महत्यया ' ॥ इति
 ॥ २३ ॥ * गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा कर्मसमाप्तमेतन्नैव विधिनोत्तमादु-
 च्छासाच्चरेत् ॥ २४ ॥ गुरुं पित्राचार्यादि । श्रोत्रियोऽधीतवेदः । स
 यदि कर्मसमाप्तो भवति सोमान्तानि कर्माणि समाप्तानि यस्य स कर्मसमाप्तः ।
 तौ हत्वा एतेनैवानन्तरोक्तविधिना ओत्तमादुच्छासात् उत्तम उच्छ्रामः प्राण-
 वियोगः । आ तस्माच्चरेत् ॥ २४ ॥ * नास्यास्मिँल्लोके प्रत्यापनिर्विद्यते
 कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ २५ ॥ अश्वमेधावभृथादिषु सम्भवत्स्वपि अस्या-

स्मिँल्लोके जीविते प्रत्यापत्तिः शुद्धिर्नास्तीत्यर्थः । कल्मष तु निर्हण्यते । तस्य पुत्रादिभिः संस्कारादिः कर्तव्य इति भावः । अन्ये तु पूर्वं सूत्रं तन्निवृत्यर्थं मन्यन्ते । प्रत्यापत्तिः पुत्रादिभिः पित्रादिभावेन सम्बन्ध इति । ॥ २९ ॥

॥ इति चतुर्विंशतितमो खण्डिका ॥ प्र० १ प० ९ ख० २४ ॥

* गुरुतल्पगामी सवृषणं शिश्रं परिवास्याञ्जलावाधाय दक्षिणां दिशमनावृत्तिं व्रजेत् ॥ १ ॥ गुरुरत्र पिता । नाचार्यादिः । तल्पशब्देन शयनवाचिना भार्या लक्ष्यते । सा च याश्चाञ्जननी । न तत्पत्नी । तां गत्वा सवृषण माण्ड शिश्रं परिवारय दुरादिना छित्वाञ्जलावाधाय दक्षिणां दिशं व्रजेत् । अनावृत्तिम् आवृत्तिर्न क्रियते यस्या ता दिशमनावर्तमानो गच्छेदिति । अथ ये दक्षिणम्योदवेस्त्रीरे वसन्ति तेऽपि यावद्देशं गत्वा उदविमेव प्रवेक्ष्यन्ति । मरणं ह्यत्र विवक्षितम् । अत्र संवर्त.—‘ पितृदार समारुह्य मानृवर्जं नराधमं । भगिनी मानुराप्राप्ता वा स्वसारं वान्यमानृजाम् ॥ एता गत्वा स्त्रियो मोहात् तप्तकृच्छ्रान् समाचरेत् । ’ इति । नारदस्तु—‘ माता मानृष्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृष्वसा । पितृव्यसखिशिष्यस्त्री-भगिनी तत्सखी मनुषा ॥ दृहिताचार्यभार्या च समोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वीवर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमा गत्वा गुरुतल्पग उच्यते । शिश्रम्योत्कृन्तनं तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥ ’ इति ॥ १ ॥

* ज्वलितां वा सूरिं परिष्वज्य समाप्नुयात् ॥ २ ॥ आयसी ताम्रमयी वा अन्तर्मुषिग स्त्रीप्रतिकृतिरत्र सूरिः । ता ज्वलितामग्नौ तप्ताम् । परिष्वज्य । समाप्नुयात् समाप्तिं गच्छेत् भ्रियेत ॥ २ ॥ * सुरापोऽग्नि-स्पर्शा सुरां पिबेत् ॥ ३ ॥ ‘गौली पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।’ तस्या पाता सुरापः । अग्निस्पर्शा अग्निक्थितां सुरां पिबेत् । तया दग्धकायः शुद्धयति ॥ ३ ॥ * स्तेनः प्रकीर्णकेशोऽसे मुसलमाधाय राजानं गत्वा कर्माचक्षीत । तेनैनं हन्याद्वधे मोक्षः ॥ ४ ॥ स्तेनो ब्राह्मणः स्वर्णहारी । असे स्वे स्कन्धे । मुसलमाधाय आयसं खादिरं वाधाय । राजानं गत्वा कर्माचक्षीत एवंकर्माम्मि शाधि मामिति । स तेन मु-

सलेन एनं स्तेनं हन्यात् । यथा मृतो भवति । वधे सति स्तेनस्य मोक्षो मु-
क्तिर्भवत्येनसो नान्यथेति ॥४॥ * अनुज्ञातेऽनुज्ञातारमेनः स्पृशति ॥५॥
यदि राजा दयादिना तमनुजानीयात् गच्छेति, तदा तमनुज्ञातार राजानमेव
तदेनः स्पृशति ॥५॥ * अग्निं वा प्रविशेत् ॥६॥ गतम् ॥६॥ * ती-
क्ष्णं वा तप आयच्छेत् ॥७॥ तीक्ष्ण तप महापराकादि । तद्वा आय-
च्छेत् आवर्तयेत् ॥७॥ * भक्तापचयेन वात्मानं समाप्नुयात् ॥८॥
भक्तमन्त्रम् । तस्यापचयो ह्यमः । प्रथमे दिने यावन्तो ग्रासा ते एकेन
न्यूना द्वितीये । एवं तृतीयादिष्वपि । आ एकस्माद्ग्रामात् । तत्रापि यदि
न समाप्तिः ततस्तत्रैव परिमाणापचयः कर्तव्यः । एव भक्तापचयेन आत्मानं
समाप्नुयात् समापयेत् ॥८॥ * कृच्छ्रसंवत्सर वा चरेत् ॥९॥ अथवा
संवत्सरमेकं नैरन्तर्येण कृच्छ्राश्चरेत् । एषामेनम्मुगुरुषु गुरुणि लघुषु लघू-
नीति व्यवस्था ॥९॥ * अथाप्युदाहरन्ति ॥१०॥ अग्निमेव विषये
पुराणश्लोकमप्युदाहरन्तीत्यर्थः ॥१०॥ * स्तेयं कृत्वा मुगं पीत्वा गु-
रुदारं च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा । चतुर्थकाला मितभोजिनः स्युर-
पोऽभ्युपेयुः सवनानुकल्पम् । स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभि-
र्वर्षैरपपापं नुदन्ते ॥११॥ ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तानि स्तेयादीनि कृत्वा चतु-
र्थकालाश्चतुर्थो भोजनकालो येषाम् । यथा अद्य दिवा भुङ्क्तं श्वो नक्तमिति ते
तथोक्ताः । तथापि मितभोजिनः न मिष्टाशिनः । अपोऽभ्युपेयुः भूमिगतास्त्र-
प्सु स्नानं कर्तुः । सवनानुकल्पं यथा सवनानि प्रातस्सवनादीन्यनुकल्पितानि
अनुसृतानि भवन्ति तथा त्रिपवणमित्यर्थः । त्रिष्टयुरहनि रात्रावासीरन् ।
एवं स्थानासनाभ्यां विहरन्त कालदोषं कुर्वन्तः । एते त्रिभिर्वर्षैस्तत्पापम-
पनुदन्ते ॥११॥ * प्रथमं वर्णं परिहाप्य प्रथमं वर्णं हत्वा सङ्ग्रामं ग-
त्वावतिष्ठेत् तत्रैनं हन्युः ॥१२॥ प्रथमो वर्णो ब्राह्मणः । न हत्वा स-
ङ्ग्रामं गत्वा मेनयोर्मन्येऽवतिष्ठेत् । किं सर्वं नेत्याह — प्रथमं वर्णं परिहा-
प्य ब्राह्मणवर्जमितरो वर्णः क्षत्रियादिरित्यर्थः । तत्र स्थितमेनं ते सैनिका
हन्युः त एनं हन् विन्ध्युः । अघ्नन्त एनम्बिनः स्युः । यथा राजा स्तेनम् ।
स मृतः शुद्धयति ॥१२॥ * अपि वा लोभानि त्वचं मांसमिति हाव

यित्वाग्निं प्रविशेत् ॥ १३ ॥ अनन्तरोक्त एव विषये प्रायश्चित्तान्तरम् ।
 इति शब्द उपलक्षणार्थः । आत्मनो लोमादीन्युत्कृत्य पुरोहितेन हावयित्वा
 होमकारयित्वा स्वयतस्मिन्नग्नौ प्रविशेत् मृतः शुद्ध्यति । तत्राग्निमुपसमाधाय
 जुहुयात् 'लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमभि मृत्युर्वायवे स्वाहा । त्वचं मृत्यो
 र्जुहोमि त्वचा मृत्यु वायवे स्वाहा । लोहितं मृत्योः, स्नाय्वादीनि मृत्योः, मां-
 सानि मृत्योः, अस्थीनि मृत्योः, मज्जा मृत्योः, मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वा-
 यवे स्वाहा' इत्येते मन्त्राः वमिष्ठेन पठिताः ॥ १२ ॥ *वायसप्रचलाकवर्हि
 णचक्रवाकहंसभासमण्डकनकुलडेरिकाश्वहिमायां शूद्रवत्प्रायश्चि-
 त्तम् ॥ १४ ॥ वायसः काकः । प्रचलाकः कामरूपी कृकलासः । बर्हि-
 णो मयूरः । चक्रवाको दिवाभैरुनचरः रात्रौ विरही । हंसो मानसवासी ।
 भासो गृध्रविशेषः । नकुलमण्डकादयः प्रसिद्धाः । डेरिका गन्धमूषिका ।
 एतेषां समुदितानां वधे शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् । प्रत्येक वधे तु कल्प्यम् । के-
 चित् प्रत्येक वधे एतदित्याहुः ॥ १४ ॥

॥ इति पञ्चविंशतितमो खण्डिका ॥ प्र ० १ प ० ९ ख ० २५ ॥

*धेन्वनदुद्वांश्चाकारणान् ॥ १ ॥ धेनुः पयस्विनी गौ । अनङ्गान् अ-
 नोवहनयोग्यो बलीवर्दः । तयोः कारणमन्तरेण हिमाया शूद्रवत्प्रायश्चित्त-
 कर्तव्यम् । कारणं कापो मामेच्छा वा । ताम्या विना अचुद्धिर्बलमित्यर्थः । बु-
 धिपूर्व तु 'गाश्च वैश्यव'दित्यादि मृत्यन्तरे द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ *धुर्यवाहप्रवृ-
 त्तौ चेतरेषां प्राणिनाम् ॥ २ ॥ धुरः वहतीति धुर्यो बलीवर्दः । तेन वो
 दुं शक्या धुर्यवाहा । तावत्सु हिमायाः प्रवृत्तौ सत्याम् इतरेषां प्राणिनां
 केवलं प्राणा एव येषां नास्थीनि तेषां हिमायाः शूद्रवत्प्रायश्चित्तमिति । अ-
 त्र गौतमः — 'अभ्यन्वता सहस्रं हत्वा अनभ्यगतामनुद्भरे चे'ति ॥ २ ॥
 *अनाक्रोश्यमाक्रुश्यान्तं वोकत्वा त्रिगत्रमक्षीराक्षारलवणभोजनम्
 ॥ ३ ॥ येन यो न कथञ्चनाक्रोशमर्हति स पित्राचार्यादिरनाक्रोश्यः । तमा-
 क्रुशय । अनृतं वोकत्वा पातकोपपातकवर्जं, त्रिगत्र क्षीरादि भोजने वर्जयेत्

क्षीरग्रहणेन तद्विकाराणां दध्यादीनामपि ग्रहणमित्याहुः ॥ ३ ॥ *शूद्रस्य
 सप्तरात्रमभोजनम् ॥ ४ ॥ शूद्रस्त्वनन्तरं रात्रिपथे सप्तरात्रमुपवसेत् ॥ ४ ॥
 *स्त्रीणां चैवम् ॥ ५ ॥ क्षात्रिय हत्वेत्यादिषु अनृतनचनान्तेषु निमित्तेषु या-
 नि प्रायश्चित्तान्युक्तानि तानि स्त्रीणामप्येवमेव कर्तव्यानि । एतच्चत्वारो
 वर्णाः इति जात्यभिधानादेव प्राप्तं सन्नियमार्थमुच्यते । अत ऊर्ध्वं पुरुषस्यै-
 व न स्त्रीणामिति । अपर आह—‘जात्यभिवानादेव सिद्धे अतिदेशार्थं व-
 चनम् । अनिदेशेषु चार्धं प्राप्यत इति स्मार्तो न्यायः । तेन स्त्रीणामर्धप्राप्त्य-
 र्थं वचनमिति । तथा च भार्गव—‘अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यून-
 षोडशः । प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो व्याधित एव च ॥’ इति ॥ ५ ॥
 *येष्वाभिशस्यं तेषामेकाङ्गं छित्त्वा प्राणहिमायाम् ॥ ६ ॥ येषु हते-
 षु सवनगतं वा भिशस्तं इत्यादिना अभिशस्तत्वमुक्तं तेषामेकाङ्गं छित्त्वा श-
 द्रवत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अप्राणीहमाया यदि छेदनेन तस्याङ्गस्य शक्ति-
 र्न हन्यते ॥ ६ ॥ *अनार्यवपैशुनप्रतिपिद्धाचारेष्वभक्ष्याभोज्यापेयप्रा-
 शने शूद्रायां च रेतस्मिक्त्वा योनौ च दोषवच्च कर्माभिसन्धिपूर्वं
 कृत्वा न भिमन्धिपूर्वं त्रान्छिद्वाभिर्गप उपस्पृशेद्धारुणीभिर्वान्यैर्वा पवि-
 त्रमन्त्रैर्यथा कर्माभ्यासः ॥ ७ ॥ आर्याणां भाव आर्यम् । तद्यन्मित्रा-
 चारेऽस्ति तदार्थवम् । मत्वर्यायो वप्रत्ययः । ततोऽन्यदनार्यवम् असत्य(स्य)-
 भाषणादि । पैशुन परदोषकथनं राजगामि । प्रतिपिद्धाचारः ‘ष्ठेवनमैशु-
 नयो कर्माप्सु वर्जयेदित्यादेरनुष्ठानम् । अमदय वृथाकृतमगादि । अभोज्यं
 केशकीटाद्युपहतम् । अपयम अनिदेशाया गो, क्षीरादि । एतेषां प्राशने ।
 शूद्रायां च वेष्ट्याप्रभृती रेतं मिक्त्वा । अयोनौ च जलादौ रेतं मिक्त्वा ।
 दोषवच्च कर्म श्रौतमाभिचारिकम् । अभिमन्धिपूर्वं बुद्धिपूर्वं कृत्वा । अन-
 भिमन्धिपूर्वं वा परपीडादिकं कर्म कृत्वा । अद्विष्टाभिः, ‘आपो हिष्टाम-
 योभुव’ इति तिमृभिः ‘हिरण्यवर्णाश्शुचयः पावका’ इति चतसृभिः अप-
 उपस्पृशेत् । तृष्णा प्रथमं स्नात्वा पश्चादेतैर्मन्त्रैर्मर्जनेन कुर्यात् । वारुणी-
 भिर्या ‘इमं मे वरुण तत्त्वा यामि त्वन्नो अग्ने’ इत्येताभिर्गन्धैर्वा पवित्रैः ‘पव-
 मानस्मवर्जन’ इत्येतेनानुवाकेन शुद्धवतीभिस्तरत्समदीयेन च । यथा कर्माभ्या-

सः कृतः तथा उपस्पृशेत् । अभ्यासेन रहस्यप्रायश्चित्तमेतदित्याहुः ॥७॥
*गर्दभेनावकीर्णी निर्वृतिं पाकयज्ञेन यजेत ॥ ८॥ यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात् सः अवकीर्णी । गर्दभेन निर्वृतिं यजेत । पाकयज्ञेन स्थालीपाकविधानेन । अत्र मनुः — ‘अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे । पाकयज्ञविधानेन यजेत्किंति निशि ॥’ इति । हारीतस्तु— ‘स्त्रीष्ववकीर्णी निर्वृतिं चतुष्पथे गर्दभं पशुमालभेत् पाकयज्ञधर्मेण भूमौ पशुपुरोडाशश्रवणमवदानैः प्रचार्याज्यस्य जुहोति ‘कामावकीर्णीऽस्म्यवकीर्णीऽस्मि कामकामाय स्वाहा कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहा’ इति ॥ ८ ॥ ***तस्य शूद्रः प्राशनीयात् ॥ ९ ॥** तस्य गर्दभस्य सर्पिष्मद्विवरुच्छिष्टं शूद्रः प्राशनीयात् ‘नेन सर्पिष्मता ब्राह्मण’मित्यभ्यापवादः ॥ ९ ॥ ***मिथ्याधीतप्रायश्चित्तम् ॥ १० ॥** नियमातिक्रमेणाधीत मिथ्याधीतम् । तद्दोषनिर्हरणप्रायश्चित्तं वक्ष्यते ॥ १ ॥ ***संवत्सरमाचार्यहिते वर्तमानो वाचं यच्छेत्स्वाध्याय एवोन्मृजमानो वाचमाचार्य आचार्यदारे वा भिक्षाचर्ये च ॥ ११ ॥** आचार्यहिते वर्तमानो भूत्वा संवत्सरं वाचयाम स्यात् । स्वाध्यायादिष्वेव वाचमुन्मृजमानः आचार्यं तं प्रति कार्यनिवेदने । एवमाचार्यदारे भिक्षाचर्यं भिक्षाचरणं तत्र च ‘भवति भिक्षां देही’ति । अस्मादेव ज्ञायेत् अममावृत्तविषयमेतदिति ॥ ११ ॥ ***एवमन्येष्वपि दोषवत्स्वपतनीयेषु त्तराणि यानि वक्ष्यामः ॥ १२ ॥** यथा मिथ्याधीतस्येदं प्रायश्चित्तमेवमुत्तराणि यानि प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामः तान्यन्येषु । अपिशब्दान्मिथ्याधीनेऽपि । दोषवत्स्वपतनीयेषु पतनीयव्यतिरिक्तेषु कर्मसु येष्वहं प्रायश्चित्तं नोक्तं तद्विषयाणि द्रष्टव्यानि ॥ १२ ॥ ***काममन्युम्यां वा जुहुयात्काषोऽकार्पीन्मन्युः कार्पीदिति ॥ १३ ॥** स्वाहाकारान्ताभ्यां होमः । आज्यं द्रव्यम् ॥ १३ ॥ ***जपेद्वा ॥ १४ ॥** अस्मिन् पक्षे न स्वाहाकारः । केचित्तु कामाय स्वाहा मन्यवे स्वाहेति होममिच्छन्ति । जपपक्षे तु मंत्रोपदिष्टौ मन्त्राविति । दोषाभ्यासानुरूपं जपहोमयो रावृत्तिः ॥ १४ ॥ ***पर्वाणि वा तिलभक्ष उपोष्य वा श्वोभूत उदकमुपस्पृश्य सावित्रीं प्राणायामशस्सहस्रकृत्वा आवर्तयेदप्राणायामशो वा**

॥१५॥ पर्वणि पौर्णमास्याममावास्याया वा । तिलानेव भक्षयति नान्यदो-
दनादिकमिति तिलभक्षः । उदकमुपस्पृश्य स्नात्वा सावित्री प्राणायामशः
प्राणायामेन एकस्मिन्प्राणायामे यावत्कृत्वा आवर्तयितुं शक्य तत्र तावत्कृ-
त्वा आवर्तयेत् । एवमा सहस्रपूर्णे प्राणायामावृत्तिः । अप्राणायामशो वा
जपकाले प्राणानायच्छेत् तृष्णी जपेद्वेति ॥ १५ ॥

॥ इति पट्टिशानितमी खण्डिका ॥ प्र०१ प०९ ख०२६ ॥

*श्रावण्यां पौर्णमास्यां तिलभक्ष उपोष्य श्वा वा भुंजते महानदमुद-
कमुपस्पृश्य सावित्र्या समित्सहस्रमादध्याजपेदा ॥ १ ॥ गिरिप्रभ-
वा समुद्रगामिनी नदी महानदी तत्र भज महानदम् । समित्सहस्र याज्ञि-
कस्य वृक्षस्य । 'आदध्या'दिति वचनात्त होमनर्म स्याह'कार ॥१॥ * इष्टि-
यज्ञकृत्वा पवित्रार्थानाहरेत् ॥ २ ॥ पवित्रार्थं शुद्ध्यर्थः मृगाराद्या
इष्टयः । यज्ञाः क्रतवः सोमयागा अग्निष्टोमादयः । तान्येतानि पट् प्राय-
श्चित्तानि । एतस्मिन् गुरुषु गुरुणि लघुषु लघूनि ॥ २ ॥ * अभोज्यं भुक्त्वा
नैप्पुरीप्यम् ॥ ३ ॥ अभोज्यस्य मार्जारादिमांसस्य भक्षणे निप्पुरीषभावः
कर्तव्यः । यावद्दुर्ग निप्पुरीष भवति तावद्दुपवस्तव्यम् ॥ ३ ॥ तत्कियता
कालेनावप्यते तदाह—*तत्सप्तरात्रेणावाप्यते ॥ ४ ॥ सप्तरात्रमुपवसे-
दित्येव मिद्धे नैप्पुरीप्यवचनाद्येपा त्रिरात्रेणैव तदवाप्यते तेषां तावतैव शु-
द्धिः । तथा च गौतम —'अभोज्यभोजने निप्पुरीषभावः त्रिरात्रावरमभो-
जन सप्तरात्रं वे'ति ॥ ४ ॥ * हेमन्तशिशिरयोर्वोभयोस्सन्ध्योर्वोदक-
मुपस्पृशेत् ॥ ५ ॥ उभयोः मन्ध्ययोः । मायः प्रातश्च । उदकमुपस्पृशेत् भू-
मिगताम्बुम् स्नायात् । उद्धृताभिर्वा शीतभिः ॥ ५ ॥ * कृच्छ्रद्वादशरा-
त्रं वा चरेत् ॥ ६ ॥ द्वादशरात्रमाध्यां व्रतविशेषः कृच्छ्रद्वादशरात्रः ॥६॥
तस्य विधिमाह—*व्यहमनक्ताश्यादिवाशी ततस्व्यहं व्यहमयाचित-
व्रतस्व्यहं नाश्राति किञ्चनेति कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः ॥ ७ ॥
आदितस्त्रिप्वहस्सु नक्त नाश्रीयात् । दिवैव भुञ्जीत । ततस्व्यहमादिवाशी-
रात्रावेव भुञ्जीत । न दिवा । ततस्व्यहमयाचितमेव भुञ्जीत । याच्नाप्रतिषे-

धोऽयम् । तेन स्वद्रव्यस्याप्रतिषेधः । तथा च गौतमः—‘व्यहं न किञ्चन याचे’दिति । तत्तद्व्यहं नाश्नानि किञ्चन फलादिकमपीति । एवं कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः । तत्र स्मृत्यन्तरवशाद्विष्यमन्नं ब्रह्मचर्यं स्त्रीशूद्रादिभिरसम्भाषणं च ॥ ७ ॥ * एतमेवाभ्यस्येत्संवत्सरं स कृच्छ्रसंवत्सरः ॥ ८ ॥ एतमेव व्रतं संवत्सरं निरन्तरमभ्यस्येत् । स एष कृच्छ्रसंवत्सरो वेदितव्यः । यः पूर्वोक्तः ‘कृच्छ्रसंवत्सरं वा चरे’दिति ॥ ८ ॥ * अथापरं बहून्यप्यपतनीयानि कृत्वा त्रिभिरनश्नत्पारायणैः कृतप्रायश्चित्तो भवति ॥ ९ ॥ अथापरं प्रायश्चित्तमुच्यते । अनश्नत्तत्र निरन्तरं त्रीणि पारायणानि कर्तव्यानि । आदित आरभ्याऽसमाप्तेर्वेदस्याध्ययनं पारायणम् । बहून्यपि । अपिशब्दात्किं पुनरेकं द्वे वा ॥ ९ ॥ * अनार्या शयने विश्रद्धदृद्धि कपायपः । अब्राह्मण इव वन्दित्वा तृणेष्वासीत् पृष्ठतः ॥ १० ॥ अनार्या शूद्रा शयने विश्रत् उपगच्छन् । ददृद्धि वृद्ध्यर्थं द्रव्यं ददत् । वृद्ध्याजीव इत्यर्थः । मुराव्यतिरिक्तं मद्यं कपायः । तस्य पाता कपायपः । यश्चाब्राह्मण इव सर्वान् वन्दी भूत्वा स्नोति स सर्वोऽपि तृणेषूद्यादारभ्यासीत् । यात्रादित्यं पृष्ठं यश्चाद्भागं तपति आदित्यं तपति तदनुगुण्याचरणान् स्वप्नेव पृष्ठतश्चित्युच्यते । अभ्यासे अभ्यासो यावता शुद्धिर्जन्यते ॥ १० ॥ * यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः सेवमानश्चतुर्थकालं उदकाभ्यवायी त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम् ॥ ११ ॥ कृष्णो वर्णः शूद्रः । तमाजाकरो भूत्वा वृत्त्यर्थं सेवमानः । शिष्टं स्पष्टं गतं च । अत्र आह—‘शूद्रा मेयुते सेवमान’ इति । अस्मिन्पक्षे कृतावुपगमे अपत्यात्पत्ताविदं द्रष्टव्यम् । ‘वृषशीफेनपीतस्य निश्वासोपहतस्य च । तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥’ इति ॥ ११ ॥

इति सप्तविंशतितमो खण्डिका ॥ प्र०१ प०९ ख०२७ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तां हरदत्तमिश्रविरचितायाम्

उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने नवमः पटलः ॥ ९ ॥

*यथा कथा च परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो ह भवतीति कौन्सहारीतौ तथा काण्वपृष्करसादी ॥१॥ यथा कथा च आपद्यनापदि वा । भूयांसमल्पं वा परपरिग्रहं परस्वमभिमन्यते ममेदमस्त्विति बुद्धौ कुरुते बुद्धौ कृत्वादत्त इत्यर्थः । सर्वथा स्तेन एव भवतीति कौत्सादग्नौ मन्यन्ते ॥१॥ *सन्त्यपवादाः परपरिग्रहेष्विति वापर्यायणिः ॥२॥ वापर्यायणिस्तु मन्यते केषुचित्परपरिग्रहेषु स्तेयस्यापवादाः सन्तीति ॥२॥ तानेवोदाहरति—*शम्योषा युग्यघासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति ॥३॥ शमीबीजकोशी तस्यामुप्यन्ते (दहन्ते) कालवशेन पच्यन्त इति शम्योषाः कोशीधान्यानि मुद्गमापचणकादीनि । युगं वहतीति युग्यः शकटवाही बलीवर्दः । तस्य घासो भक्षणनृणानि युग्यघासः । एत आदीयमानाः स्वामिनो न प्रतिषेधयन्ति स्वामिभिः प्रतिषेधं न कारयन्ति । एतेष्व्वादीयमानेषु स्वामिनो न प्रतिषेद्धुमर्हन्तीत्यर्थः । स्वयंग्रहणेऽपि न स्तेयदोष इति यावत् । अत्र स्मृत्यन्तरे विशेष — ‘चणकव्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमाषयोः । अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरेकांऽध्वनि स्थितः ॥’ इति । मनुस्तु,—‘द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविंश द्वे च मूलके । आददानः परक्षेत्राज दण्डं दातुमर्हति ॥’ ॥३॥ *अतिव्यवहारो वृद्धो भवति ॥४॥ शम्योषादिष्वपि अतिव्यव्यवहारो वृद्धो दुष्टो भवति अतिमात्रापहारे स्तेयदोषो भवतीत्यर्थः ॥४॥ *सर्वत्रानुमतिपूर्वमिति हारीतः ॥५॥ सर्वेषु द्रव्येषु सर्वस्ववस्थासु स्वाम्यनुमतिपूर्वमेव ग्रहणमिति हारीत आचार्यो मन्यते ॥५॥ *न पतितमाचार्यं ज्ञातिं वा दर्शनार्थो गच्छेत् ॥६॥ ‘न पतितैः संव्यवहारो विद्यत’ इत्युक्तेऽपि पुनरुच्यते आचार्यादिषु विशेष वक्ष्यामीति ॥६॥ *न चास्माद्भोगानुपयुञ्जीत ॥७॥ अस्मात्पतितादाचार्यात् ज्ञातेर्वा पित्रादेर्भोगान् भोगसाधनानि दायप्राप्तान्यपि नोपयुञ्जीत न गृह्णीयात् ॥७॥ *यदृच्छासन्निपात उपसंगृह्य तूष्णीं व्यतिव्रजेत् ॥८॥ यदि पतितैराचार्यादिभिर्यदृच्छया सन्निपातः सङ्गतिः स्यात् तदा विधिनोपसंगृह्य तूष्णीं तैस्सह किञ्चिदप्यसम्भाष्य व्यतिव्रजेत् गच्छेत् । न क्षणमपि सह तिष्ठेत् ॥८॥ *माता पुत्रत्वस्य भूयांसि कर्माण्यारभते तस्यां शुश्रूषा

नित्या पतितायामपि ॥ ९॥ पुत्रत्वस्य स्वार्थिकस्त्वः । यथा देह-
 त्वमेवान्यदिति । पुत्रस्य कृते माता भूयांसि दृष्टार्थानि गर्भधारणाशुचि-
 निर्हरणस्तन्यदानप्रदक्षिणनमस्कारोपवस्तादीनि कर्माणि करोति तस्मात्तस्यां
 पतितायामपि शुश्रूषा अभ्यङ्गस्नापनादिका । नित्या नित्यमेव कर्तव्या ॥
 ९॥ * न तु धर्मसन्निवापः स्यात् ॥ १०॥ एकस्मिन् धर्मे सहान्वयो ध-
 र्मसन्निवापः । स. पतिनया मात्रा सह न कर्तव्यः । नामसुब्रह्मण्यायां
 मातुर्नामग्रहण वरुणप्रवासेषु यावन्तो यजमानम्यामात्याः सस्त्रीकास्ताव-
 न्त्येकानिरिक्तानीत्येवमादिकमुदाहरणम् । किं पुनरेवमादिषु मातुरन्वयः
 शुश्रूषा, ओमित्याह । अन्विता हि सा सम्मता मन्यते निरस्ता तु विमता वै
 श्वदेवार्थे च पाके सा न भोजयितव्या । मृतायाम्बु तस्याः संस्कारादिकाः
 क्रियाः कर्तव्याः नेति विप्रतिपन्नाः ॥ १०॥ * अधर्माहृतान्भोगाननुज्ञा-
 य न वयं चाधर्मश्चेत्यभिव्याहृत्याधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य त्रि-
 षवणमुदकमुपस्पृशन्नक्षीराक्षारलवणं भुञ्जानो द्वादशवर्षाणि नागा-
 रं प्रविशेत् ॥ ११॥ ब्राह्मणम्बहरणम् । 'चण्डालान्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा
 च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥' इत्येवमादि-
 कमुदाहरणम् । ये त्वधर्माहृता भोगास्तानभ्यनुज्ञाय परित्यज्य न वयं चाध-
 र्मश्चेति प्रैषं ब्रूयात् । तस्यार्थः—वयं चाधर्मश्च सह न वर्तामहे इति । अधो-
 नाभीत्यादि गतम् । नात्रार्धशाणपक्षः भिक्षाचर्यं वा ॥ ११॥ * ततः सिद्धिः
 ॥ १२॥ एतस्य द्वादशवर्षिकम्यान्ते सिद्धिः शुद्धिर्भवति ॥ १२॥ * अथ
 सम्प्रयोगस्स्यादार्थः ॥ १३॥ प्रायश्चित्तोपदेशात् सिद्ध्युपदेशाच्च सिद्धेः
 पुनर्वचनं 'ज्ञानात्साम्यं तु गच्छती'त्यस्यापवादार्थम् ॥ १३॥ * एतदेवा-
 न्येषामपि पतनीयानाम् ॥ १४॥ उक्तव्यतिरिक्तानि यानि पतनीयानि
 पूर्वमुक्तानि तेषु यत्राहत्य प्रायश्चित्तमनुक्तं तेषामप्येतदनन्तरोक्तमेव प्राय-
 श्चित्तं वेदितव्यम् । उक्तविषये विकल्प इत्यन्ये । तत्र ज्ञानाज्ञानादिकृतो
 विकल्पः ॥ १४॥ * गुरुतल्पगामी तु सुषिरां सूर्मिं प्रविश्योभयत आ-
 दीप्याभिदहेदात्मानम् ॥ १५॥ यस्तु गुरुतल्पगामी सोऽन्तःप्रवेशयो-
 ग्यां सुषिरां सूर्मिं कृत्वा प्रविशेत् प्रविश्योभयतः पार्श्वयोरादीपयेत् । आ-

दीप्यात्मानमभिदेहेत् । ज्वलितां वा सूर्भिः परिष्वज्य समाप्नुयादित्यत्रैव कियानपि विशेषः । अनन्तरस्य वैकल्पिकस्य निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ १९ ॥

*मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ १६ ॥ हारीतस्त्वृषिर्मन्यते एतदनन्तरोक्तं मरणान्तिकप्रायश्चित्तं मिथ्या न कर्तव्यमिति ॥ १६ ॥ कुत इत्यत आह—

*यो ह्यात्मानं परं वाभिमन्यतेऽभिश्नस्त एव स भवति ॥ १७ ॥ हि यस्मात् य आत्मानं परं वाभिमन्यते मारयति सोऽभिश्नस्त एव भवति ब्रह्मैव भवति । न च महापातकस्य ब्रह्महत्या प्रायश्चित्तं भवितुमर्हतीति हेत्वभिधानादभिश्नस्तवचनाच्चान्येषा मरणान्तिकानां ब्राह्मणविषये निवृत्तिः ॥ १७ ॥

किं तर्हि तस्य प्रायश्चित्तमित्याह—*एतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासाच्चेर-
ज्ञास्यास्मिँलोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्पपं तु निर्हण्यते ॥ १८ ॥

‘अधोनाभ्युपरिजान्वि’त्यादि यदनन्तरोक्तमेतेनैव विधिना । शिष्टं गतम्

॥ १८ ॥ *दारव्यतिक्रमी खराजिनं बहिर्लोम परिधाय दारव्यतिक्रमिणे भिक्षामिति सप्तागाराणि चरेत् । सा वृत्तिः षण्मासान् ॥ १९ ॥

यस्त्वन्तरेणैव निमित्तं कौमारान् दारान् परित्यजति सदारव्यतिक्रमी । खरस्य गर्दभस्याजिनं बहिर्लोम परिधाय वसित्वा दारव्यतिक्रमिणे भिक्षां दत्तेति सप्तागाराणि भिक्षां चरेत् । ‘कौमारदारपरित्यागिणे भिक्षां दत्ते’ति वासिष्ठे । सा वृत्तिः षण्मासान् । ततः मिद्धिः ॥ १९ ॥ *स्त्रियास्तु भ-

तृ(तु)व्यतिक्रमे कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यासस्तावन्तं कालम् ॥ २० ॥ भृ-

(तु)व्यतिक्रम इति छान्दसो रेफलोप । व्यतिक्रमः परित्यागः । या तु स्त्री यतिरं परित्यजत्यन्तरेण निमित्तं, तस्याः कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यास प्रायश्चित्तम् । तावन्तं कालं षण्मासानिति ॥ २० ॥

इति अष्टाविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० १० ख० २८ ॥

*अथ भ्रूणहा श्वाजिनं खराजिनं वा बहिर्लोम परिधाय पुरुषशिरः प्रतीपानार्थमादाय खट्वाङ्गं दण्डार्थं कर्मनामधेयं प्रवृत्वाण-
श्चङ्क्रम्येत को भ्रूणघ्ने भिक्षामिति । ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्य शून्या-
गारं वृक्षमूलं वाभ्युपश्रयेन्न हि म आर्यः सम्प्रयोगो विद्यते ॥ १ ॥ एते-
नैवोत्तमादुच्छ्वासाच्चेत् नस्यास्मिँलोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते । कल्पपं तु

निर्हण्यते ॥२॥ षडङ्गस्य वेदसाध्येता तदर्थवित् प्रयोगशास्त्रस्य च व्याख्या-
 नस्यार्थवित् कर्मणामनुष्ठाता अनुष्ठापयिता च ब्राह्मणो भ्रूणः । तथा च बो-
 धायनः—‘वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मणः । एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियः ।
 अङ्गाध्याय्यनूचानः । कल्पाध्याय्यृषिः । कल्पसूत्रप्रवचनाध्यायी भ्रूणः’ इति ।
 तं यो हतवान् स भ्रूणहा । सः शुनः खरस्य वाऽजिनं बहिल्लोम परिधाय
 पुरुषस्य यस्यकस्यचिन्मृतस्य शिरः । प्रतीपानार्थम् । प्रतिघातार्थानुवादी ।
 ‘उपसर्गस्य घञ्यमनुप्ये बहुल’मिति बाहुलको दीर्घः । पानमेव प्रतीपान-
 म् । पानग्रहणमुपलक्षणम् । भोजनमपि तत्रैव । खट्वाङ्गं दण्डार्थं खट्वाया
 अङ्गमीषादि तदण्डकृत्ये आदाय । भ्रूणहास्मीत्येव कर्मनिबन्धनमात्मनो ना-
 मधेयं प्रब्रुवाणश्चङ्क्रम्येत इतस्ततश्चरेत् । कापालिकतन्त्रप्रसिद्धस्य खट्वा-
 ङ्गस्य वा ग्रहणम् । भिक्षाचरणकाले च को भ्रूणघ्ने भिक्षा ददातीति चरेत् ।
 चरित्वा ग्रामे प्राणवृत्ति प्राणयात्रामात्रं प्रतिलभ्य शून्यागार वृक्षमूल वा
 निवासार्थमभ्युपश्रयेत् न हि म आर्यैः सम्प्रयोगो विद्यत इत्येवं मन्य-
 मानः ॥१॥ कियन्ते कालमवंचरितव्यमित्यत आह—एतेनैवेत्यादि । गतम् ।
 ‘श्रोत्रियं वा कर्मसमाप्त’मित्यत्र यः श्रोत्रियः श्रुतिधारी अर्थज्ञश्च न भवति
 अनुष्ठापयिता च न भवति तस्य ग्रहणम् ॥२॥ * यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्तं
 दोषफलम् ॥३॥ ‘क्षत्रियं हत्वे’त्येवमादिकेऽनुक्रान्तेऽपि विषये यः प्रम-
 त्तो हन्ति प्रमादेनाबुद्धिपूर्वं वा हन्ति तस्यापि दोषफलं प्राप्तेमेव । न तु प्र-
 मादकृतमिति दोषाभावः ॥३॥ * सह सङ्कल्पेन भूयः ॥४॥ सङ्कल्पेन
 सह वधे कृते भूयः प्रभूततर भवति । तेन प्रमादकृते लघु प्रायश्चित्तम् । बुद्धि-
 पूर्वं तु गुर्विति । यैत्पुनः पूर्वमुक्त ‘दोषवच्च कर्माभिमन्धिपूर्वं कृत्वा न भिसन्धि-
 पूर्वं वे’ति तत् तेषु प्रायश्चित्तेषु विशेषाभावादुक्तम् ॥४॥ * एवमन्येऽपि
 दोषवत्सु कर्मसु ॥५॥ अन्येऽपि हननव्यतिरिक्तेषु दोषवत्सु कर्मसु एव-
 मेव द्रष्टव्यम् । अबुद्धिपूर्वकृतेऽल्पो दोषः । बुद्धिपूर्वं महानिति ॥ ५ ॥ *
 तथः पुण्यक्रियासु ॥६॥ पुण्यक्रियामवप्येव एव न्यायः । अबुद्धिपूर्वेऽ-
 ल्पं बुद्धिपूर्वं महदिति । तद्यथा ब्राह्मणम्वा न्यपत्तस्य चोरेषु धावत्सु यद-
 च्छया कश्चिच्छूर आगतस्तान् हन्यात् स्वयमेव वा शूरं दृष्ट्वा चोरा अप-

हृतानि द्रव्याण्युत्सृज्य पलायेरन् तदा शूरस्याल्पं पुण्यफलम् । यदा तु
 बुद्धिपूर्वं स्वयमेव चोरेभ्यः प्रत्याहृत्य स्वानि स्वामिभ्यो ददाति तदा महदिति ।
 एवं स्वभार्याबुद्ध्या परदारगमनेऽल्पम् । अन्यत्र महदिति ॥६॥ *परीक्षा-
 र्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत ॥७॥ गुणदोषज्ञानं परीक्षा । तथा
 अर्थः प्रयोजनं यस्य सः । एवभूतोऽपि भूत्वा ब्राह्मण आयुधं न गृह्णीयात्
 किं पुनर्हिसार्थ इत्यपिशब्दार्थः ॥७॥ अस्य प्रतिप्रसवः— *यो हिंसार्थ-
 मभिक्रान्तं हन्ति मन्युरेव मन्युं स्पृशति न तस्मिन् दोष इति पुरा-
 णे ॥८॥ यस्नु हिंसार्थं गरणार्थमभिक्रान्तमभिपतितं हन्ति न तस्मिन् दो-
 षो विद्यत इति पुराणे श्रुतम् । दोषाभावे हेतु —यस्मान्मन्युरेव मन्युं स्पृ-
 शति न पुन पुरुषः पुरुषम् । अत्र वसिष्ठबोधायनौ—‘स्वाध्यायिनं कुले
 जातं यो हन्यादाततायिनम् । न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्त मन्युमृच्छ-
 ति ॥’ इति । मनुस्तु, ‘शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते । द्विजा-
 तीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते । आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च
 सङ्गरे ॥ स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति ॥’ इति । गौतमः—
 ‘प्राणसंशे ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीने’ति । वसिष्ठः—‘अग्निदो गरदश्चैव
 शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव पडेन ह्याततायिनः । आततायिन
 मायान्तमपि वेदान्तपारगम् । जिवामन्तं जिवासीयान्न तेन भ्रूणहा भवेत् ॥’
 इति ॥८॥ पतितैरकृतप्रायश्चित्तैरुत्पादितानां पुत्राणामपि पातित्यमस्तीति
 प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षमाह— *अथाभिशस्ताः समवसाय चरेयुर्धर्म्य
 मिति सांशित्येतेतरयाजका इतरंतराध्यापका मिथो विवहमा-
 नाः ॥९॥ अथशब्दोऽर्थान्तरप्रस्ताव सूचयति । अभिशस्ताः पतिताः ।
 समवसाय चरेयुः । अवसानं गृहम् । समित्येकीभावे । ग्रामाद्वहिरेकस्मिन्
 प्रदेशे गृहाणि कृत्वा चरेयुः । धर्म्यं धर्म्यं वक्ष्यमाणं वृत्तमिति । सांशित्य
 सशीतां तीक्ष्णा बुद्धि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । इतेरंतर याजयन्तः इतरे-
 तरमध्यापयन्तः परस्परं विवाहसम्बन्धं च कुर्वन्तश्चरेयुः वर्तेरन्निति ॥ ९ ॥
 * पुत्रान् सन्निष्पाद्य द्यूर्विप्रव्रजतास्मदेवं ह्यस्मत्स्वार्यास्सम्प्रत्यप-
 त्स्यतेति ॥ १० ॥ अथ ते पुत्रान् सन्निष्पाद्य द्यूयुः । हे पुत्राः । अ-

स्मत् अस्मत्तः । विप्रव्रजत विविधं प्रकर्षेण च स्नेहमुत्सृज्यार्यसमीपं
 गच्छत । एवं ह्यस्मत्सु अस्माभ्यार्याः शिष्टाः सम्प्रत्यपत्स्यत । आशं-
 सायां भूतवच्चेति भविष्यति लुङ् । सकारात्परो यकारोऽपपाठश्छान्दसो
 वा । सम्प्रतिपत्तिं करिष्यन्ति । आर्याणामप्येतदभिप्रेतं भविष्यति ।
 यस्मादस्माभिरेव पतनीयं कर्मानुष्ठितं न भवद्भिः ॥ १० ॥ न च पतितेनोत्पा-
 दितस्य पातित्वम् । अन्यत्वात् । एतदेवोपपादयति—*अथापि न से-
 न्द्रियः पतति ॥ ११ ॥ न हि पतितो भवन् सहेन्द्रियेण पतति पुरुष एव
 पतति नेन्द्रियं शुक्लमिति । अथापिशब्दोऽपि चेत्यभ्यर्थे ॥ ११ ॥ कथं न
 सेन्द्रियः पततीत्याह—*तदेतेन वेदितव्यमङ्गहीनो हि साङ्गं जनयति
 ॥ १२ ॥ तदनन्तरोक्तमर्थरूपमेतेन वक्ष्यमाणेन निर्देशेन वेदितव्यम् । च-
 क्षुराद्यङ्गहीनः साङ्ग चक्षुरादिमन्तं जनयति । एवमधिकारविकलः साधि-
 कारं जनयिष्यति ॥ १२ ॥ स्त्रिया अपि कारणत्वात् तस्याश्च दोषाभावा
 त । दूषयति—*मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ १३ ॥ एतदनन्तरोक्तमर्थरूपं
 मिथ्या न युक्तमिति हारीतो मन्यते ॥ १३ ॥ कुत इत्याह—*दधिधा-
 नीसधर्मा स्त्री भवति ॥ १४ ॥ दधि धीयते यस्या सा दधिधानी-स्थाली
 तथा सधर्मा सदृशी स्त्री भवति ॥ १४ ॥ ततः किम्—*यो हि दधि-
 धान्यामप्रयतं पय आतच्य मन्थति न तेन धर्मकृत्यं क्रियत एवम-
 शुद्धिं शुक्लं यन्निवर्तते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते ॥ १५ ॥ यो हि
 पुरुषः दधिधान्यां स्थाल्याम् । अप्रयतं श्लाघुपहतम् । पय आतच्य त-
 काद्यातञ्चनेन सम्कृत्य मन्थति न तेन तदुत्पन्नेन घृतादिना धर्मकृत्यं या-
 गादिकं क्रियते एवमशुचि शुक्लं यन्निवर्तते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते । प-
 तितसम्बन्धेनाशुचि शुक्लं स्त्रियां निषिक्तं शोणितेनाक्तं यन्निवर्तते येन रू-
 पेण निष्पद्यते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते शिष्टानाम् । अत्र चा'शुचि शु-
 क्ल'मित्येत'दथापि न सेन्द्रियः पतती'त्यस्य दूषणम् । न हि वाचनिकोऽर्थे यु-
 क्तयः क्रमन्ते । तथा च समानायामप्युत्पत्ता पुत्र एव पतति न दुहिता ।
 यथाह वासिष्ठः—'पतितोत्पन्नः पतितो भवति अन्यत्र स्त्रियाः । सा हि प-
 रगामिनी तामरिकथामुपेयात् ।' इति ॥ १५ ॥ *अभीचारानुव्यवहारा-

वशुचिकरावपतनीयौ ॥ १६ ॥ अभिचार एवाभिचारः । उपसर्गस्य व-
जीति दीर्घः । अभीचारः श्येनादिः । अनुण्यवहारः शापः । तौ ब्राह्मण-
विषयौ क्रियमाणावशुचिकरावेव । न तु पतनीयौ ॥ १६ ॥ *पतनीयावि-
ति हारीतः ॥ १७ ॥ हारीतस्तु, तावपि पतनीयाविति मन्यते ॥ १७ ॥
*पतनीयवृत्तिस्त्वशुचिकराणां द्वादशमासान् द्वादशार्धमासान् द्वाद-
श द्वादशाहान् द्वादश सप्ताहान् द्वादश त्र्यहान् द्वादशाहं सप्ताहं त्र्य-
हमेकाहम् ॥ १८ ॥ अशुचिकराणामपि कर्मणां येषामाहत्य प्रायश्चित्तं
नोक्तं तेषामपि पतनीयेषु कर्मसु या वृत्तिः प्रायश्चित्तं सैव प्रायश्चित्तम् ।
कियन्तं कालं द्वादशमासाद्येकाहान्तम् ॥ १८ ॥ किमविशेषेण सर्वेष्वेवाशु-
चिकरेष्वयं कालविकल्पः । नेत्याह—*इत्यशुचिकरनिर्वेषो यथा कर्मा-
भ्यासः ॥ १९ ॥ इत्येषोऽशुचिकरनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासस्तथा वेदितव्यः ।
बुद्धिपूर्वं सानुबन्धेऽभ्यासे भ्यासं कालमशुचि । विपरीते विपर्यय इति । १९ ।

॥ इति एकोनविंशत्तमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० १० ख० २९ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तां हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने दशमः पटलः ॥ १० ॥

‘न समावृत्ता वपेरन् स्नातस्तु काल’ इत्यादिषु प्रसक्तस्य स्नानस्य
कालमाह—*विद्यया स्नातीत्येके ॥ १ ॥ वेदविद्या विद्या । तथा स-
म्पन्नः स्नानं कुर्यादित्येके मन्यन्ते । मनुरप्याह—‘वेदानधीत्य वेदौ वा त्रै-
दं वापि ययाक्रमम् । अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥’ इति ॥ १ ॥
*अथावृतेनाष्टाचत्वारिंशत्तृतीयांशेन ॥ २ ॥ परिमाणमेव परिमाणम् ।
छान्दसो दीर्घः । अष्टाचत्वारिंशद्ब्रह्मण ‘पादूनमर्धेन’त्यादिपूर्वोक्तम्याप्युपल-
क्षणम् । अष्टाचत्वारिंशदादिपरिमाणेन व्रतेन वा सम्पन्नः स्नायात् अ-
सम्पन्नोऽपि विद्यया ॥ २ ॥ *विद्याव्रतेन चेत्येके ॥ ३ ॥ विद्येति तृतीयै-
कवचनस्याकारस्य ‘सुपां सुलु’गित्यादिना लुक् । विद्यया व्रतेन चोभाभ्यां
सम्पन्नः स्नायादित्येके मन्यन्ते । एवं च ‘वेदमधीत्य स्नास्य’न्नित्यत्र वेदम-
धीत्येत्युपलक्षणम् । अत्र याज्ञवल्क्यः—‘वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वाप्युम-

यमेव वा । अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षणां स्त्रियमुद्वहेत् ॥' इति । अत्र व्रत-
शब्देनाग्निन्धनभैक्षाचरणादयो ब्रह्मचारिधर्मा उच्यन्ते । तेषु हि कालपरि-
माणस्य श्रुतत्वात् पार नीत्वेति युज्यते । दृश्यते च तेषु व्रतशब्दः । 'य
था व्रतेषु समर्थस्याद्यानि वक्ष्याम' इति । न तु सावित्र्यादीनि वेदव्रतान्यु-
च्यन्ते । तेषां तत्तत्प्रदेशाध्ययनशेषतया तदभावेऽभावाद्देवं व्रतानि वेति
विकल्पानुपपत्तेः । अतः कालविशेषावच्छिन्नानि व्रतानि वेदमुभयं वा पारं
नीत्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥ *तेषु सर्वेषु स्नातकवद्वृत्तिः ॥ ४ ॥ विद्यास्नातको
व्रतस्नातक उभयस्नातक इति त्रयः स्नातका उक्ताः । तेषु सर्वेषु स्नातक-
वत् 'तदर्ह'मिति वर्तिः स्नातकार्हा वृत्तिः पूजा । 'यत्रास्मा अपचिति' मित्यादिः
कार्या ॥ ४ ॥ नन् व्रतस्नातके न्यूनाप्युभयस्नातकेऽधिका यद्यप्येवं तथापि
पूजयितुं फलविशेषोऽस्तीत्याह— *समाधिविशेषाच्छ्रुतिविशेषाच्च पू-
जायां फलविशेषः ॥ ५ ॥ कर्तव्येषु कर्मस्वन्धान समाधिः । श्रुतिः श्रुतम् ॥
५ ॥ *अथ स्नातकव्रतानि ॥ ६ ॥ इत उत्तर स्नातकव्रतान्यधिकृतानि
वेदितव्यानि । यद्यपि वक्ष्यमाणेषु कानिचित् साधारणान्यपि भवन्ति तथा-
पि भूम्ना स्नातकव्रतान्यधिक्रियन्ते ॥ ६ ॥ *पूर्वेण ग्रामान्निष्क्रमणप्रवे-
शनानि शीलयेदुत्तरेण वा ॥ ७ ॥ यदा ग्रामान्निष्क्रामति ग्रामं प्रविश-
ति तदा पूर्वेण द्वारेणोत्तरेण वा कुर्यात् । न द्वारान्तरेण शीलयेदिति वच-
नाद्यदृच्छया द्वारान्तरेण निष्क्रमणप्रवेशनयोरपि न प्रायश्चित्तम् ॥ ७ ॥
*सन्ध्योश्च बह्निर्ग्रामादासनं वाग्यतश्च ॥ ८ ॥ अहोरात्रयोः सन्धानं
सन्धिः । तौ च द्वौ सायं प्रातश्च । मज्ज्योतिषोऽज्ज्योतिषोऽदर्शनात् । तयो
स्सन्ध्योर्ग्रामाद्बहिरासीत् । वाग्यतश्च भवेत् । मनुः पुनराह— 'पूर्वा सन्ध्यो
जपस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् । पश्चिमा तु समासीत् सम्यगृक्षविभाव-
नात् ॥' इति तत् ब्रह्मचारिविषयम् । स्नातके आसनस्य वाग्यमनस्य
चात्र विधानात् । अन्ये तु, आमनग्रहण स्थानस्याप्युपलक्षणम् । वाग्य-
मन च लौकिक्या वाचो निवृत्तिः । न सावित्रीजपस्येति वर्णयन्ति ॥ ८ ॥
आहिताग्निविषयेऽस्यापवाद— *विप्रतिषेधे श्रुतिलक्षणं बलीयः ॥ ९ ॥
विरोधो विप्रतिषेधः । अग्निहोत्रिणो बहिरासनं अग्निहोत्रहोमश्च विरु-

ध्येते । तत्र श्रुतिलक्षणमग्निहोत्रमेव कर्तव्यम् । न स्मार्तं बहिरासनम् ।
तस्य कल्प्यमूलत्वादितरस्य च क्लृप्तमूलत्वादिति ॥९॥ * सर्वात्रागा-
न्वाससि वर्जयेत् ॥१०॥ कुसुम्भादयस्सर्वे रागाः वाससि वर्जनीयाः ।
न केनचिद्रक्तं वासो बिभृयादिति ॥१०॥ * कृष्णं च स्वाभाविकम् ॥
११॥ यच्च स्वभावतः कृष्ण कम्बलादि । तदपि न वसीत ॥११॥ * अनु-
द्भासि वासो वसीत ॥१२॥ उद्भासनशीलमुद्भासि उल्बणम् । ततोऽ-
न्यदनूद्भासि । छान्दसो दीर्घः । एवंभूतं वासो वसीत आच्छादयेत् ॥१२॥
* अप्रतिकृष्टं च शक्तिविषये ॥१३॥ प्रतिकृष्टं निकृष्टं जीर्णं मलवत्
स्थूलं च । तद्विपरीतमप्रतिकृष्टम् । तादृशं च वासो वसीत । शक्तौ स-
त्याम् ॥१३॥ * दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जयेन्मूत्रपुरीषयोः कर्म
परिहाप्य ॥१४॥ चकार. पूर्वापेक्षया समुच्चयार्थः । दिवा शिरसः प्रावरणं
पटादिना न कुर्यात् । किमविशेषेण । मूत्रपुरीषयोः कर्म क्रियां परिहाप्य
वर्जयित्वा ॥१४॥ * शिरस्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्यात् भूम्यां किञ्चि-
दन्तर्धाय ॥१५॥ दिवा रात्रौ च मूत्रपुरीषे कुर्वन् शिरः प्रावृत्य कुर्या-
त् । भूम्या किञ्चिदन्तर्धाय तृणादिकम् । न साक्षात् भूम्यामेव । इह काम
चारे प्राप्ते 'दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जये'दित्युक्तम् । तस्य पर्युदासः कृतः
'मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्ये'ति । तत्र मूत्रपुरीषकाले स एव कामचारः स्थि-
तः । अन आरभ्यते 'शिरस्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्या'दिति । एवं तर्हि .इ-
दमेवास्तु न पूर्वतः पर्युदासः । सोऽप्यवश्यं कर्तव्यः । अन्यथा 'शिरस्तु प्रावृत्ये'-
त्यस्य रात्रौ चरितार्थत्वात् दिवाप्रतिषेध एव स्यात् । गौतमस्तु, रात्रौ सदेव
प्रावरणमाह 'न प्रावृत्य शिरोऽहनि पर्यटेत्प्रावृत्य रात्रौ मूत्रोच्चारं चे'ति ॥९॥
* छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥१६॥ 'न चोपजीव्यच्छायास्त्रि'-
ति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् । यस्यां पथिकादयो विश्राम्यन्ति सा गृह्यते । तेन
छत्रच्छायादेरप्रतिषेधः । मेघच्छायाया अप्यप्रतिषेधः । अवर्जनीयत्वात् ॥
१६॥ * स्वां तु छायावमेहेत् ॥१७॥ छान्दसस्तुगमावः । द्वितीयाश्रु-
तेः प्रतिशब्दाध्याहारः । अवमेहन मूत्रकर्म । अनुपजीव्यत्वान्नायं पूर्वस्य
प्रतिषेधस्य विषय इति । प्रतिप्रसवोऽयं न भवति । तेन सति सम्भवे स्वामेव

छायां प्रत्यवमेढव्यम् ॥ १७ ॥ * न सोपानन्मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ १८ ॥
 * कृष्टे ॥ १९ ॥ * पथि ॥ २० ॥ * अप्सु च ॥ २१ ॥ * तथा छेवनमैथुनयोः ॥
 २२ ॥ * कर्माप्सु वर्जयेत् ॥ २३ ॥ स्पष्टानि षट् ॥ १८-२३ ॥ * अ-
 ग्रिम् ॥ २४ ॥ * आदित्यम् ॥ २५ ॥ * अपः ॥ २६ ॥ * ब्राह्मणम् ॥ २७ ॥
 * गा देवताश्च ॥ २८ ॥ * अभिमुखो मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ २९ ॥
 स्पष्टानि षट् । छेवनमास्यश्लेष्मादीनामुत्सर्गः । देवताः देवताप्रतिमाः ॥ २४
 -२९ ॥ * अश्मानं लोष्टमार्दानोषधिवनस्पतीनूर्ध्वानाच्छिद्य मूत्रपु-
 रीषयोः शुन्धने वर्जयेत् ॥ ३० ॥ फलपाकावसाना ओषधयः । ये पु-
 ष्पैर्विना फलन्ति ते वनस्पतयः । 'आर्द्रा' निति वचनात् शुष्केषु न दोषः ।
 'उर्ध्वा' निति वचनाद्वातादिनिमित्तेन भग्नेषु न दोषः । एतैरश्मादिभिर्मूत्र-
 पुरीषयोः शोधनं न कुर्यात् ॥ ३० ॥ * अग्रिमादित्यमपो ब्राह्मणं गा
 देवता द्वारं प्रति पादं च शक्तिविषये नाभिप्रसारयतीति ॥ ३१ ॥ अग्न्या-
 दीन्प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥ ३१ ॥ * अथाप्युदाहरन्ति ॥ ३२ ॥ ३२ ॥

॥ इति त्रिंशत्तमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ११ ख० ३० ॥

* प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतोच्चरेद्दक्षिणामुख उदङ्मुखो
 मूत्रं कुर्यात्प्रत्यक्पादावनेजनमिति ॥ १ ॥ उच्चारः पुरीषकर्म ।
 पादावनेजनं पादप्रक्षालनम् । भोजनादिषु चतस्रो दिशो नियम्य-
 न्ते । मनुस्तु— 'आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियं
 प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्त उदङ्मुखः ॥' इति । याज्ञवल्क्यश्च—'दि-
 वा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः । कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ चेद्दक्षि-
 णामुखः ॥' इति ॥ १ ॥ * आराच्चावस्थान्मूत्रपुरीषे कुर्याद्दक्षिणां दिशं
 दक्षिणापरां वा ॥ २ ॥ आवसथो गृहम् । तस्य दूरतो मूत्रपुरीषे कुर्यात् ।
 दक्षिणां दिशम् । द्वितीयादर्शनादुपनिष्क्रम्येति गम्यते । दक्षिणापरा नैर्ऋती ॥
 २ ॥ * अस्तमिते च बहिर्ग्रामादारादावसथाद्वा मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्ज-
 येत् ॥ ३ ॥ अस्तमित आदित्ये बहिर्ग्रामान्मूत्रपुरीषे न कुर्यात् । तथा अन्त-
 ग्रामेऽपि गृहस्य दूरतो न कुर्यात् । दृष्टार्थोऽयं प्रतिषेधः । चोरव्याघ्रादि-

शङ्कया । निर्भये देशे नास्ति दोषः ॥३॥ * देवताभिधानं चाप्रयतः ॥४॥
 अप्रयतस्सन् देवताभिधानं वर्जयेत् । अपिधानमित्यपि पाठे एष एवार्थः ॥४॥
 * परुषं चोभयोर्देवतानां राज्ञश्च ॥५॥ देवतानां राज्ञश्चेत्युभयोः । राश्यपेक्ष-
 या द्विवचनम् । परुषं निन्दां वर्जयेत् ॥ ५ ॥ * ब्राह्मणस्य गोरिति प-
 दोपस्पर्शनं वर्जयेत् ॥६॥ ब्राह्मणं गां च पदेन नोपस्पृशेत् । इतिशब्दः
 प्रकारे । तेन विद्यावयोवृद्धानां ब्राह्मणानामपि वर्जयेत् ॥ ६ ॥ * हस्तेन
 चाकारणात् ॥७॥ कारणमभ्यङ्गकण्डूयनादि । तेन विना हस्तेनाप्युप-
 स्पर्शनं वर्जयेत् पूर्वोक्तानाम् ॥७॥ * गोर्दक्षिणानां कुमार्याश्च परी-
 वादान्वर्जयेत् ॥८॥ गोरदक्षिणाया अपि दक्षिणानां गवामपि हिरण्यादी-
 नां कुमार्याः कन्यायाश्च दोषान् सतोऽपि न कथयेत् । अध्यात्मप्रकरणे
 योगाङ्गतया परीवादः प्रतिषिद्धः । अनन्तरं च वक्ष्यति 'क्रोधादींश्चे'त्यादि ।
 इदं च वचनं गवादिषु प्रायश्चित्तातिरेकार्थम् ॥ ८ ॥ * स्तुहतां च गां
 नाचक्षीत ॥९॥ सस्यधान्यादिकं मक्षययन्ती गा स्वामिने न ब्रूयात् ॥
 ९ ॥ * संसृष्टां च वत्सेनानिमित्ते ॥ १० ॥ या च गौर्वत्सेन संसृज्यते
 तामपि न ब्रूयादनिमित्ते । इय ते गौर्वत्सेन पीयत इति । 'अनिमित्त' इति-
 वचनात् यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धेयेयुरित्यादिके निमित्ते सति वक्तु-
 र्नास्ति दोषः ॥ १० ॥ * नाधेनुमधेनुरिति ब्रूयात् ॥ ११ ॥ याच गौरधेनुः
 पयस्विनी न भवति तामप्यधेनुरिति न ब्रूयात् ॥ ११ ॥ किं तर्हि—* धेनू-
 भव्येत्येव ब्रूयात् ॥ १२ ॥ भविष्यन्ती धेनुर्धेनूभव्या । धेनोर्भव्याय
 वक्तव्य इति मुम् न भवति । च्यन्तत्वेनाव्ययत्वात् । वक्तव्यत्वे च सति श-
 ब्दनियमोऽयम् । न पुनरधेनुदर्शन एव वक्तव्यम् ॥ १२ ॥ * न भद्रं भद्र-
 मिति ब्रूयात् ॥ १३ ॥ यत् भद्रं तत् भद्रमिति न ब्रूयात् ॥ १३ ॥ किं तु—
 * पुण्यं प्रशास्तमित्येव ब्रूयात् ॥ १४ ॥ पुण्यं प्रशास्तमित्यनयोरन्यतरेण
 शब्देन ब्रूयात् । प्रशास्तं प्रशास्तम् । छान्दसो दीर्घः ॥ १४ ॥ * वत्सत-
 न्तीं च नोपरिगच्छेत् ॥ १५ ॥ वत्सानां बन्धनरज्जुर्वत्सवन्ती । तस्या उ-
 परि न गच्छेत् । तां न लङ्घयेत् । वत्सग्रहणं गोजातेरुपलक्षणम् ॥ १५ ॥
 * प्रेह्णवन्तरेण च नातीयात् ॥ १६ ॥ प्रेह्णौ डोलास्तम्भौ । तोरणस्तम्भ-

वित्यन्ये । तावन्तरेण नानीयात् । तयोर्मध्ये न गच्छेत् ॥१६॥ *नासौ मे सपत्न इति ब्रूयाद्यदसौ मे सपत्न इति ब्रूयाद्विषन्तं भ्रातृव्यं जनयेत् ॥१७॥ असौ देवदत्तो मे सपत्न इति न ब्रूयात् सदसि । किं कारणम् । यत् यद्यसौ सपत्न इति ब्रूयात्, द्विषन्तं क्रियाशब्दोऽयम् । द्विषाणं भ्रातृव्यं सपत्नं जनयेत् । एवं ह्युक्ते स मन्यते नाकस्मादसौवेवं ब्रूते नूनमस्य मयि द्वेषो वर्तते इति । ततश्च तत्प्रतीकारार्थं यतमानस्सपत्न एव जायत इति ॥१७॥ *नेन्द्रधनुरिति परस्मै प्रब्रूयात् ॥१८॥ इन्द्रधनुराकाशे पश्यन् परस्मै तेन शब्देन न ब्रूयात् । यद्यवश्यं वक्तव्यं मणिधनुरिति ब्रूयात् । गौतमीये दर्शनात् ॥१८॥ *न पततः सञ्चक्षीत ॥१९॥ पततः पक्षिणः सङ्घीभूय स्थितान्न सञ्चक्षीत न गणयेत् इयन्त इति । अपर आह—‘पुण्यक्षये स्वर्गात्पततः सुकृतिनः परस्मै न सञ्चक्षीत ज्योतींषि पतन्तीति न कथयेत् ॥१९॥ *उद्यन्तमस्तं यन्तं चादित्यं दर्शने वर्जयेत् ॥२०॥ उदयसमये अस्तमयसमये वा आदित्यं न पश्येत् । मनुस्तु,—‘नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्त यन्तं कदाचन । नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥’ इति ॥२०॥ *दिवादित्यः सत्त्वानि गोपायति नक्तं चन्द्रमास्तस्मादमावास्यायां निशायां स्वाधीय आत्मनो गुप्तिमिच्छेत् प्रायत्यब्रह्मचर्यकालेचर्यये च ॥२१॥ दिवा अहनि । आदित्यः सत्त्वानि गोपायति प्राणिनो रक्षति आलोकदानेन । नक्तं चन्द्रमाः । तस्मादमावास्यायां निशायां रात्रौ स्वाधीय । वकारश्छान्दसः । अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । बाढतरं भृशतरं आत्मनो गुप्तिं रक्षणमिच्छेत् । केन प्रकारेण प्रायत्यब्रह्मचर्याभ्यां काले चर्यया च । अयं तावदर्थानुरूपः पाठः । अधीयमानस्तु प्रमादश्छान्दसो वा । प्रयतस्य भावः प्रायत्यं नित्यप्रायत्यादधिकेन प्रायत्येन स्नानादिजेन । ब्रह्मचर्येण मैथुनत्यागेन । काले कृतया चर्यया देवार्चनजपादिकया च । कस्मात्पुनरस्यां रात्रौ चन्द्रमा न गोपायतीत्याह—॥२१॥ *सह ह्येतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ वसतः ॥२२॥ एतां रात्रिम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वमेतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ सह वसतः । न च सूर्येण सह वसतश्चन्द्रमसः प्र-

काशोऽस्ति ॥ २२ ॥ *न कुसृत्या ग्रामं प्रविशेत् ॥ २३ ॥ कुसृतिः कु-
मार्गः । तथा ग्रामं न प्रविशेत् ॥ २३ ॥ *यदि प्रविशेन्नमो रुद्राय वा-
स्तोप्पतय इत्येतामृचं जपेदन्यां वा रौद्रीम् ॥ २३ ॥ यदि गत्यन्तरा-
भावात् प्रविशेत् 'नमो रुद्राय'त्यादिकामृचं जपेत् अन्यां वा रौद्रीम् 'इमां
रुद्राय तवस'इत्यादिकाम् । अत्र वाजसनेयगृह्ये—'वनं प्रवेक्ष्यन्ननुमन्त्रयते'न-
मो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति पन्थानमारोक्ष्यन्ननुमन्त्रयते 'नमो
रुद्राय पथिषदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति अपः प्रवेक्ष्य 'न्ननुमन्त्रयते नमो रुद्रा-
याप्सुषदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति तस्माद्यत्किञ्चन कर्म कुर्वन्नमो रुद्रायेत्येव
कुर्यात् 'सर्वो ह्येष रुद्र' इति श्रुतेरिति । भारद्वाजगृह्येऽप्यस्मिन्विषये किया-
नेव भेदः ॥ २४ ॥ *नाब्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ २५ ॥ अब्राह्म-
णः शूद्रः । 'न शूद्रायोच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्या'दिति वासिष्ठे दर्शनात् ।
तस्मा उच्छिष्टं न प्रयच्छे'दित्यनाश्रितविषयम् ॥ २५ ॥ *यदि प्रयच्छे-
दन्तान्स्कुप्त्वा तस्मिन्नवधाय प्रयच्छेत् ॥ २६ ॥ इदमाश्रितविषय-
म् । दन्तान्नखेन स्कुप्त्वा प्रयच्छेत् दन्तान्नखेनावलिख्य तन्मलं तस्मिन्नु-
च्छिष्टे निधाय प्रयच्छेत् । 'स्कुप्त्वे'ति स्कुभ्रोतेः क्त्वाप्रत्यये छान्दसं भ-
कारस्य चत्वर्यम् । स्कुभ्रोतेर्वा पकार उपसर्जनः ॥ २६ ॥ *क्रोधादीश्च भू-
तदाहीयान्दोषान्वर्जयेत् ॥ २७ ॥ क्रोधादयो भूतदाहीया अध्यात्मपटले
व्याख्याताः । तद्वचनं योगिविषयमित्ययोगिनोऽपि स्नातकस्य क्रोधादि-
निवृत्त्यर्थमिदं वचनम् । इदमेव तर्ह्युभयार्थमस्तु योग्यर्थमयोग्यर्थं च । एवं
सिद्धे तद्वचनं क्रोधादिवर्जनस्य योगाङ्गत्वप्रतिपादनार्थम् । तेन क्रोधाद्यनु-
ष्ठाने योगसिद्धिर्न भवति । न पुनः स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तमिति ॥ २७ ॥
॥ इति एकत्रिंशत्तमी खण्डिका ॥ प्र ० १ प ० ११ ख ० ३१ ॥

*प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदं मैथुनं वर्जयेत् ॥ १ ॥ प्रवचनमध्यापनम् ।
तेन युक्तो वर्षासु शरदि च मैथुनं वर्जयेत् ऋणावपि ॥ १ ॥ *मिथुनीभू-
य च न तथा सह सर्वा रात्रिं शयीत ॥ २ ॥ मिथुनीभूय मैथुनं कृत्वा
तथा भार्यया सह तां रात्रिं सर्वा न शयीत ॥ २ ॥ *शयानश्चाध्यापनं

वर्जयेत् ॥ ३ ॥ दिवा नक्तं च शयानस्याध्यापनप्रतिषेधः । स्वयं तु धार-
णार्थमधीयानस्य नास्ति दोषः ॥ ३ ॥ *न च तस्यां शय्यायामध्यापये-
द्यस्यां शयीत ॥ ४ ॥ यस्यां शय्यायां भार्यया सह शयीत रात्रौ तस्यां
शय्यायामासीनोऽपि नाध्यापयेत् ॥ ४ ॥ *अनाविःस्वगनुलेपणस्स्यात् ॥
५ ॥ आंविर्भूते प्रकाशिते स्वगनुलेपने यस्य एवंभूतो न स्यात् । णत्वं पूर्वव-
त् ॥ ५ ॥ *सदा निशायां दारं प्रत्यलङ्कुर्वीत ॥ ६ ॥ 'दारं प्रती'ति व-
चनादुपगमनार्थमलङ्करणम् । तेन भार्याया अशक्त्यादिना उपगमनायोग्य-
त्वे नायं नियमः ॥ ६ ॥ *मशिरा वमज्जनमप्सु वर्जयेत् ॥ ७ ॥ वम-
ज्जममवमज्जनम् । 'वष्टि वागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो'रित्यकारलोपः । त-
त्सशिरा अवमज्जनं वर्जयेत् सह शिरसा स्नानं न कुर्यात् । अवगाहनवि-
षयः सर्वे स्नातकव्यतिरिक्ते चरितार्थाः नैमित्तिकः, च । स्नातकस्य तु नि-
त्यस्नानमवगाहनरूपं न भवतीत्याचार्यस्य पक्षः ॥ ७ ॥ *अस्तमिते च स्ना-
नम् ॥ ८ ॥ अस्तमित आदित्ये सर्वप्रकारं स्नानं वर्जयेत् ॥ ८ ॥ *पाला-
शमासनं पादुके दन्तप्रक्षालनमिति च वर्जयेत् ॥ ९ ॥ पालाशमासना-
दि वर्जयेत् । दन्तप्रक्षालनं दन्तकाष्ठम् । इतिशब्दः प्रकारे । तेनान्यदपि
गृहोपकरणं पालाशं वर्जयेत् ॥ ९ ॥ *स्तुतिं च गुरोस्समक्षं यथा सुस्ना-
तमिति ॥ १० ॥ 'सुस्नात'मित्यादिकां च स्तुतिं गुरोस्सन्निधौ वर्जयेत् ॥ १० ॥
*आ निशाया जागरणम् ॥ ११ ॥ निशा रात्रेर्मध्यमो भागः । आ तस्मा
त् जागृयात् न स्वप्यात् ॥ ११ ॥ *अनध्यायो निशायामन्यत्र धर्मोप-
देशाच्छिष्येभ्यः ॥ १२ ॥ निशायामनध्यायः अध्ययनमध्यापनं च न कु-
र्यात् । शिष्येभ्यस्तु धर्मोपदेशोऽनुज्ञायते ॥ १२ ॥ *मनसा वा स्वयम् ॥
१३ ॥ निशायामनध्यायस्य प्रतिप्रसवः मनसा वा स्वयं चिन्तयेदिति ॥
१३ ॥ *ऊर्ध्वमर्धरात्रादध्यापनम् ॥ १४ ॥ अयमपि प्रतिप्रस-
वः । निशायामपि षोडश्या नाडिकाया आरभ्याध्यापनं भवतीति ॥
१४ ॥ *नापररात्रमुत्थायानध्याय इति संविशेत् ॥ १५ ॥ रात्रेस्तृ-
तीयो भागोऽपररात्रः । ऊर्ध्वमर्धरात्रादुत्थायाध्यापयन्नपररात्रं न संविशेत्
न शयीत । यद्यपि तस्मिन्नष्टम्यादिरनध्यायः प्राप्तो भवति । किं पुनः स्वा-

ध्याये । तथा च मनुः—‘न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्’
 इति ॥ १५ ॥ *काममपाश्रयीत ॥ १६ ॥ अनेन स्तम्भाद्युपाश्रयणेनासी-
 नस्य स्वापोऽनुज्ञायते । तत्र रेफलोपश्रान्तसः । तथा शकारस्य द्विवचन-
 म् ॥ १६ ॥ *मनसा वाधीयीत ॥ १७ ॥ अयमप्यूर्ध्वमधरात्रादुत्थायाध्या-
 पयतोऽनध्यायप्राप्तावेवोच्यते । मनसा प्राप्त प्रदेशमधीयीत स्वयं चिन्त-
 येत् । अपाश्रित्य वा स्वप्यात् ॥ १७ ॥ *क्षुद्रान् क्षुद्राचरितांश्च देशा-
 न्न सेवेत ॥ १८ ॥ क्षुद्रानल्पकान् । पुरुषान्न सेवेत । क्षुद्रैर्निषादादिभिर-
 धिष्ठिताश्च देशान्न सेवेत ॥ १८ ॥ *सभास्समाजांश्च ॥ १९ ॥ समास्तमा-
 जाश्च व्याख्याताः । तान्न सेवेत ॥ १९ ॥ *समाजं चेद्गच्छेत्प्रदक्षिणीकृ-
 त्यापेयात् ॥ २० ॥ यद्यर्थात् समाजं गच्छेत् तं प्रदक्षिणीकृत्यापेयादपग-
 च्छेत् ॥ २० ॥ *नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ॥ २१ ॥ बहुवचननिर्देशात्
 बहुकृत्वो नगरं न प्रवेष्टव्यम् । यदाकदाचिद्यादृच्छिके प्रवेशे न प्रायश्चि-
 त्तम् ॥ २१ ॥ *प्रश्नं च न विब्रूयात् ॥ २२ ॥ विविच्य वचनं विवचनं नि-
 र्णयः । पृष्ठमर्थं न विविच्य ब्रूयादिदमित्थमिति । दुर्निरूपार्थविषयमिदम् ॥
 २२ ॥ *अथाप्युदाहरन्ति ॥ २३ ॥ अपि चास्मिन्नर्थे श्लोकमुदाहरन्ति ॥
 २३ ॥ *मूलं तूलं बृहति दुर्विवक्तुः प्रजां पशूनायतनं हिनस्ति । धर्म-
 प्रह्लादन कुमालनाय रुदन् ह मृत्युर्व्युवाच प्रश्नम् । इति ॥ २४ ॥ दुर्निरू-
 पमर्थं सहसा निर्णयं यो दुर्विवाक्ते अन्यथा निर्णयति तस्य दुर्विवक्तुस्त-
 देव दुर्वचनं मूलं तूलं च बृहति । मूलं पितृधनम् । तूलमागामिनी सम्पत् ।
 तदुभयमपि बृहति उत्पादयति । दन्तोष्ठयो वकारः । किमेतावदेव ।
 न । प्रजां पुत्रादिकाम् । पशून् गवादिकान् । आयतनं गृहं हिनस्ति ।
 अतो दुर्वचनसम्भवात् प्रश्नमात्रमेव न विब्रूयादिति । अत्रोतिहासः ।
 कस्यचित्पेधर्मप्रह्लादः कुमालनश्चेति द्वौ शिष्यावास्ताम् । तौ कदाचिदर-
 प्यान्महान्तौ समिद्धारावाहृत्य श्रमादृष्टिपथ एवाचार्यगृहे प्राक्षिपताम् । त-
 योरेकेनाक्रान्त आचार्यस्य शिशुः पुत्रो मृतः । ततः शिष्यावाहूयाचार्यः
 पप्रच्छ । केनायं मारित इति । तावुभावपि न मयेत्युचतुः । पतितस्य प-

रित्यागमदुष्टस्य परिग्रहं कर्तुमशक्नुवन्नृषिर्मृत्युमाहूय पप्रच्छ । केनायं व्य-
पादित इति । ततो धर्मसङ्कटे पतितो मृत्यूरुदन्नेव प्रश्नं व्युवाच विविच्य
कथितवान् । हे धर्मप्रह्लाद न कुमालनाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । कुमालनस्
नेदं पूतनीयमिति । धर्मप्रह्लाद त्वयेदं कृतमिति वक्तव्ये इतरस्य नास्तीत्यु-
क्तम् । तथापीतरस्यास्तीत्यर्थाद्भिष्यते । इति रुदन् ह व्युवाचेति । हशब्द ऐ-
तिह्यत्वद्योतनार्थः । प्रह्लादशब्दे हकारात्परो रेफः ॥ २४ ॥ * गार्दभं यान-
मारोहणे विषमारोहणावरोहणानि च वर्जयेत् ॥ २५ ॥ गर्दभयुक्तं यानं
गार्दभं शकटादि । आरोहणे वर्जयेत् नारोहेत् । तथा विषमेषु निम्नोन्न-
तेष्वारोहणमवरोहणं च वर्जयेत् । उन्नतेष्वारोहणं निम्नेष्वेवावरोहणम् ॥
२६ ॥ * बाहुभ्यां च नदीतरणम् ॥ २६ ॥ तरणं तरः । बाहुभ्यां नद्या-
स्तरणं वर्जयेत् । 'बाहुभ्या'मिति वचनात् नावादिना न दोषः ॥ २७ ॥ * ना-
वं च सांशयिकीम् ॥ २७ ॥ भिद्यते न वेति संशयमापन्ना सांशयिकी नौः ।
जीर्णा नावं वर्जयेत् । 'नावा'मिति षष्ठ्यन्तपाठे नावां मध्ये सांशयिकी नावं
वर्जयेत् ॥ २७ ॥ * तृणच्छेदनलोष्टविमर्दनप्रेवनानि चाकारणात् ॥
२८ ॥ तृणच्छेदनादि चाकारणाद्वर्जयेत् न कुर्यात् । तृणच्छेदनस्याग्न्यभि-
ज्वलनादि कारणम् । प्रेवनस्य कारण प्रतिश्यायादि । इतरत्तस्य मृग्यम् ॥
२८ ॥ * यच्चान्यत्परिचक्षते यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ २९ ॥ यच्चान्यदेवं
युक्तमाचार्याः परिचक्षते वर्जयन्ति तदप्यक्षक्रीडादि वर्जयेत् । द्विरुक्तिः
प्रश्नपरिसमाप्तिकृता ॥ २९ ॥

॥ इति द्वात्रिंशत्तमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ११ ख० ३२ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्

उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने एकादशः पटलः ॥ ११ ॥

प्रथमः प्रश्नश्च समाप्तः

द्वितीयप्रश्नप्रारम्भः ।

*पाणिग्रहणादधि गृहमेविनोर्व्रतम् ॥ १ ॥ पूर्वस्मिन् प्रश्ने आद्ययोः पटल्योः प्रायेण ब्रह्मचारिणो धर्मा उक्ताः । इतरेष्वष्टसु सर्वाश्रमाणां प्र। एकादशे समावृत्तस्य । इदानीं पाणिग्रहणादारभ्य कर्तव्यानि कर्माप्युच्यन्ते । पाणिर्गन्मिन्नहनि गृह्यते तत्पाणिग्रहणम् । अधिशब्द ऊर्ध्वार्थे वर्तते । तस्मादूर्ध्वं गृहमेविनोर्गृहस्थाश्रमवनोर्यद्भूतं नियतं कर्तव्यम् । जातवेकवचनम् । तदुच्यते । 'पाणिग्रहणादधी'ति वचनं 'भार्यादिरग्निर्दद्यादिवै'ति शास्त्रान्तरोक्तो विकल्पो मा भूदिति । 'गृहमेविनो'रिति द्विवचनमन्यतरमरणे मा भूदिति । (अनेकभार्यस्य एकस्यामपि सत्या भवत्येव । अनेकाश्रितस्याधिकारस्य विद्यमानत्वाच्छास्त्रान्तरत्वाच्च ।) वैश्वदेव तु विगुरा अपि कुर्वन्ति ॥ १ ॥ *कालयोर्भोजनम् ॥ २ ॥ कालयोरुभयोरपि भोजनं कर्तव्यम् । सायं प्रातश्च । नान्तेरपि परिमङ्ग्लयेयम् । भोजनस्य रागप्राप्तत्वात् । मानवे च स्पष्टमुक्तम्—'सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रमभो विवि ॥' इति । अन्ये तु नियमं मन्यन्ते । शक्तौ सत्यामपि गृहमेविनोरुभयोरपि कालयोरवश्यं भोक्तव्यं प्राणाग्निहोत्रम्यालोपायेति । तथा च बोधायन—'गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्नंस्तु तपश्चरन् । प्राणाग्निहोत्रलोपेन ह्यवकीर्णी भवेत्तु सः ॥' इति । (अन्यत्र प्रायश्चित्तात् । प्रायश्चित्ते तु तदेव विधानमिति) ॥ २ ॥ *अतृप्तिश्चान्नस्य ॥ ३ ॥ मुहितार्थयोगे करणे पष्ठी भवति । 'पूरणगुणमुहितार्थे'ति ज्ञापनात् । अन्नेन तृप्तिं न गच्छेताम् । यावत्तृप्तिं न भोक्तव्यम् ॥ ३ ॥ *पर्वसु चोभयोरुपवासः ॥ ४ ॥ पक्षमन्विः पर्व । इह तु तद्युक्तमहर्गृह्यते । तेषु पर्वसूभयोर्दम्पत्योरुपवासः कर्तव्यः । उपवासो भोजनलोपः ॥ ४ ॥ अविशेषादुभयोरपि कालयोः प्राप्तावाह—*औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् ॥ ५ ॥ यत्कालान्तर एकस्मिन् काले भोजनं तदप्यौपवस्त

मेव उपवास एव । 'औपवस्तं तूपवासः' इति निघण्टुः । तदपि दिवा न रा-
 त्री । श्रौते तथा दर्शनात् । 'न तस्य सायमश्रीया'दिति । 'तदिह एवमत ऊ-
 र्ध्व'मित्यादि गृह्ये यदुक्त तत्रत्य उपवासो व्याख्यातः ॥ ९ ॥ *तृप्तिश्चा-
 न्नस्य ॥ ६ ॥ पर्वसु सकृद्भुञ्जानौ यावत्तृप्ति भुञ्जीयाताम् ॥ ६ ॥ *यच्चै-
 नयोः प्रियं स्यात्तदेतस्मिन्नहनि भुञ्जीयाताम् ॥ ७ ॥ 'एतस्मिन्नहनी'ति
 न वक्तव्यम् । प्रकृतत्वाद्यथा 'तृप्तिश्चान्नस्ये'ति पर्वसु भवति, एवमिदमपि भ-
 विष्यति । किं च 'पर्वस्वि'ति बहुवचनात्तस्य प्रकृतस्य 'एतस्मिन्नहनी'त्येक-
 वचनान्तेन प्रत्यवमर्शो नानीव समञ्जसः । तस्माद्व्यवहितमपि पाणिग्रहण-
 महः प्रत्यवमृश्यते । एतदर्थमेव च गृह्ये 'एतदहर्विजानीयाद्यदहर्भार्यामावहत'
 इत्युक्तम् । एतस्मिन् पाणिग्रहणेऽहानं यदनयोर्दम्पत्यो प्रियं तत् भुञ्जी-
 याताम् । न तु 'नात्मार्यमभिरूपमन्न पाचये'दिति निषेधस्यायं विषय इति ।
 प्रतिसवत्सरं चैतत्कर्तव्यम् । यथा चैत्रे मासे स्वातौ कृतविवाहस्य परस्मिन्नपि
 संवत्सरे तस्मिन्मासे स्वातौ । एवं हि तदेवाहरिति भवति । प्रतिमासं तु
 नक्षत्रागमेऽपि चैत्रादिभेदान्न तदेवेति प्रतिपत्तिः । तस्मात् प्रतिसवत्सरमिदं
 विवाहनक्षत्रे कर्तव्यम् । यथा राज्ञामभिषेकनक्षत्रमेव हि गृहमेधिनोर्विवाहन-
 क्षत्रमिति ॥ ७ ॥ *अथश्च शयीयाताम् ॥ ८ ॥ एतस्मिन्नेवाहनि स्थण्डि-
 लशायिनौ स्याताम् ॥ ८ ॥ *मथनवर्जनं च ॥ ९ ॥ एतस्मिन्नहनि न क-
 र्तव्यम् ॥ ९ ॥ *श्वो भूते स्थालीपाकः ॥ १० ॥ स्थालीपाकश्च कर्तव्य
 परेद्युः ॥ १० ॥ *तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः ॥ ११ ॥ तस्य
 स्थालीपाकस्योपचारः प्रयोगप्रकारः पार्वणेन व्याख्यातः । एतदेव ज्ञाप-
 यति न सामयाचारिकेषु पार्वणातिदेशः प्रवर्तत इति । केचित्तु, सर्वमेवैतत्पर्व-
 विषयं मन्यन्ते । तेषामुक्तो दोषः । 'पार्वणेन व्याख्यात' इति चानुपप-
 न्नम् । न हि स एव तेन व्याख्यातो भवति । 'श्वो भूते स्थालीपाक' इति च
 व्यर्थम् । 'उपोषिताभ्यां पर्वसु कार्य' इति पूर्वमेवोक्तत्वात् । 'एतदहर्विजानीया-
 दिति चास्य प्रयोजनं तत्पक्षे चिन्त्यम् ॥ ११ ॥ *नित्यं लोक उपदिशन्ति ॥
 १२ ॥ लोके शिष्टाचारसिद्धमेतत्कर्म नित्यं प्रतिसंवत्सरं कर्तव्यमिति शि-

धान्नामानेकार्यत्वादभोजनं वृत्तिरिति च वेदितव्यम् ।

श उपदिशन्ति । अपर आह—वक्ष्यमाणं कर्म शिष्टाचारसिद्धं नित्यं सार्धं त्रिकं शिष्टा उपदिशन्ति ॥ १२ ॥ *यत्र क चाग्निमुपसमाधास्यन् स्यात्तत्र प्राचीरुदीचीश्च तिस्रस्तिस्त्रो रेखा लिखित्वाद्भिरवोक्ष्याग्निमुपसमिन्ध्यात् ॥ १३ ॥ होमप्रसङ्गादिदमुच्यते । यत्र क च गार्हो सामयाचारिके वा कर्मणि गृहेऽरण्ये वाग्निमुपसमाधास्यन् प्रतिष्ठापयिष्यन् स्यात्तत्र पूर्वं प्राचीः प्रागग्रान्तिस्त्रो रेखा विलिखेत् । तत उदगग्रान्तिस्तः । एवं तिस्त्रो लेखा विलिखित्वाद्भिरवोक्षेत् । अवोक्ष्याग्निं श्रोत्रियागारादाहृत्य प्रतिष्ठुष्योपसमिन्ध्यादुपसमिन्धीत काष्ठैरभिज्वलयेत् । तत्र ‘पुरस्तादुदग्बोपक्रमस्तथापवर्ग’ इति परिभाषितपा उपदेशक्रमाच्च प्राच्यः पूर्व लेखा लेखनीयाः ततश्चोदीच्यः । ‘प्राचीः पूर्वमुदकमभ्यं दक्षिणारम्भमालिखेत् । अथोदीचीः पुरस्सम्य पश्चिमारम्भमालिखेत् ॥’ अन्ये तु प्राचीरुदगारम्भं दक्षिणान्तमालिखन्ति ॥ १३ ॥ *उत्सिच्यैतदुदकमुत्तरेण पूर्वेण वान्यदुपदध्यात् ॥ १४ ॥ एतदवोक्षणशेषोदकमग्रेरुत्तरतः पूर्वतो वा उत्सिञ्चेत् । उत्सिच्येनान्यदुदकं पात्रमथमुपदध्यात्तत्रैव ॥ १४ ॥ *नित्यमुदधानान्यद्भिररिक्तानि स्युर्गृहमेधिनोर्व्रतम् ॥ १५ ॥ गृहे उदधानान्यदुपपात्राणि घटादीनि । तानि सदाद्भिररिक्तानि स्युः । एतदपि गृहमेधिनोर्व्रतम् । पुनः ‘गृहमेधिनो’रिति वचनमस्मिन् कर्मणि स्वयं कर्तृत्वमेव यथा म्यात् प्रयोजककर्तृत्वं मा भूदिति । अन्य आह—पुनर्‘गृहमेधिनो’रिति वचनान् पूर्वसूत्रं ब्रह्मचारिविषयेऽपि ‘सावित्र्या समित्सहस्रमादध्या’दित्यादौ भवति । पाके तु स्त्रिया न भवति । ‘उपसमाधाम्य’न्निति लिङ्गस्य विवक्षितत्वात् । ‘आर्याः प्रयता’ इत्यादौ भवतीति ॥ १५ ॥ *अहन्यसंवेशनम् ॥ १६ ॥ संवेशनं मैथुनं तदहनि न कर्तव्यम् । १६ ॥ ऋतौ च सन्निपातो दारेणानुव्रतम् ॥ १७ ॥ रजोदर्शनादारम्य षोडशाहोरात्रा ऋतुः । तत्र च सन्निपातः संयोगो दारेण सह कर्तव्यः । छान्दसमेकवचनम् । अनुव्रतं शास्त्रतो नियमो व्रतं तदनुरोधेन । तत्र मनुः—‘ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः । जनुर्भिरितरैस्सार्धमहोभिस्सद्विर्गाहैः ॥ तामामाद्याश्चतस्रस्तु नित्या एकादशी च यथा । त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्र-

यः । अमावास्यामष्टमी च पौर्णमासी चतुर्दशीम् ॥ ब्रह्मचारी भवेज्जि-
त्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ।' इति । याज्ञवल्क्यस्तु,—एवं गच्छन्
स्त्रियं क्षामां मवां मूलं च वर्जयेत् ।' इति । आचार्यस्तु,—चतुर्थीप्रभृति ग-
मनमाह—‘चतुर्थीप्रभृत्याषोडशीमुत्तरामुत्तरां युग्मां प्रजानिश्च्रेयसमत्र तु
गमन'मित्युपदिशन्ति । तदिह षोडशीपु रात्रिष्वादिनस्मिन्स्वस्वर्था वर्ज्याः ।
चतुर्थ्येकादशी त्रयोदशी चाचार्येणानुज्ञाता । मनुना निषिद्धाः । इतरासु
दशसु युग्मासु पृत्ता जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु । तत्र चो‘त्तरामुत्तरा’मिति व-
चनात् । षोडश्यां रात्रौ मवादियोगाभावे गच्छत उत्कृष्टपुत्रो भवात् । च-
तुर्थ्यामवमः । मध्ये कल्प्यम् । एवं पञ्चदश्यामुत्कृष्टा दुहिता । पञ्चम्याम
वगा । मध्ये कल्प्यम् । षोडशमेव गमनं गर्भहेतु । तत्रापि प्रथम-
म् । एवं स्थिते नियमविधिरयं योग्यत्वे सत्युताववश्य सन्निपतेत् । अस-
न्निपतन् पुत्रोत्पत्ति निरुन्धानः प्रत्यवेयादिति । तथा च दोषस्मृतिः—
‘ऋनुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति ; तस्या रजमि तं मासं पि-
तरस्तस्य शेरते ॥’ इति । पुत्रगुणाभितया पूर्वा पूर्वा वर्जयतो न दोषः ।
अन्ये तु परिसङ्ख्यां मन्यन्ते । ऋतोवव सन्निपतेन्नान्यत्रेति । तेषामुतावनि-
यमादगमनेऽपि दोषाभावादोषस्मरणमनृपपन्न स्यात् । सर्वथा विधिर्न भव-
ति । रागप्राप्तत्वात्सन्निपातस्य ॥ १७ ॥ *अन्तरालेऽपि दार एव ॥ १८ ॥
अन्तराल मध्यम् । ऋत्वोरन्तराले मध्येऽपि सन्निपात स्यात् दार एव स-
कामे सति । यद्यप्यात्मनोऽजिनेन्द्रियतया न तादृशं पारवश्यम् । तथापि भा-
र्यायामेवमिच्छन्त्यां तद्रक्षणार्थमवश्यं सन्निपतेदिति । वदयति चा‘प्रमत्ता र-
क्षथ तन्तुमेत’मित्यादि । अनुव्रतमित्यनुवृत्तेः प्रतिषिद्धेषु दिनेषु न भवति ॥
१८ ॥ *ब्राह्मणवचनाच्च संवेशनम् ॥ १९ ॥ यदिदमनन्तरोक्तं संवे-
शनं तत्र ब्राह्मणवचन प्रमाण ‘काममावजनितांस्सम्भवाभे’ति ॥ १९ ॥ *
स्त्रीवाससैव सन्निपातस्स्यात् ॥ २० ॥ एवकारो भिन्नक्रमः । स्युपभो
गार्थं वसः स्त्रीवासः । तेन सान्नपात एव स्यात् । तेन वाससा न सुप्रक्षा-
लिनेनापि ब्रह्मयज्ञादि कर्तव्यमिति यावत् ॥ २० ॥ *यावत्सन्निपातं चै-
व सहशय्या ॥ २१ ॥ यावत्सन्निपातमेव दम्पत्योस्महशयनम् ॥ २१ ॥

ततो नाना ॥ २२ ॥ ततः पृथक्शयीयाताम् ॥ २२ ॥ * उदकोपस्प-
र्निम् ॥ २३ ॥ ततो द्वयोरप्युदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तव्यम् । इदमृतुका-
ं ॥ २३ ॥

॥ इति प्रथमा खण्डिका ॥ प्र०२ प०१ ख०१ ॥

अपि वा लेपान्प्रक्षाल्याचम्य प्रोक्षणमङ्गानाम् ॥ १ ॥ अपि वा रेत-
ो रजसश्च ये लेपास्तानद्भिर्मृदा च प्रक्षाल्याचम्य अङ्गानां शिरःप्रभृती-
नां प्रोक्षणं कर्तव्यम् । रुचितो व्यवस्था । यावता प्रयतो मन्यते ॥ १ ॥
*सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखम् ॥ २ ॥ सर्वेषामेव व-
र्णानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णां ये स्वधर्मा वर्णप्रयुक्ता आश्रमप्रयुक्ता उभय-
प्रयुक्ता वा तेषामवैगुण्येनान्तानुष्ठाने सति परमुत्कृष्टम् अपरिमितमक्षयं
सुखं स्वर्गाख्यं भवति ॥ २ ॥ न केवलमेतावत् । किं तर्हि—*ततः परि-
वृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिरूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानु-
ष्ठानमिति प्रतिपद्यते तच्चक्रवदुभयोल्लोकयोः सुख एव वर्तते ॥ ३ ॥
ततः सुखानुभवानन्तरं परिवृत्तिरिह लोके जन्म भवति । तस्यां च कर्मणो यः
फलशेषोऽनुभूतांशस्तेन जाति ब्राह्मणादिका विशिष्टे वा कुले जन्म । रूपं
कान्तिम् । वर्णं हेमादितुल्यम् । बलं प्रतिपत्तिग्रहक्षमम् । मेधां ग्रन्थग्रहण-
शक्तियम् । द्रव्याणि स्वर्णादीनि । धर्मानुष्ठानम् । इतिकरणञ्चान्यदेवं यक्त-
मेतत्सर्वं प्रतिपद्यते । सर्वत्र धर्मशेषो हेतुः । कर्माणि भुज्यमानानि सावशेषाणि
भुज्यन्ते । ऐहिकस्य शरीरग्रहणादेरपि कर्मफलत्वाद्धर्मानुष्ठानं प्रतिपद्यत
इत्युक्तम् । यदा चैव तदा सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठानं इत्यादि प्रतिपद्यत-इ-
त्यन्तं पुनर्भवतीत्यनुक्तसिद्धम् । तच्चक्रवदुभयोल्लोकयोरिह चापुष्पिश्च सुख ए-
व वर्तते न जातु दुःखे वर्तते सुखानुबन्धेनैवावृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ शरी-
रोत्पत्तिसंस्कारा अप्यावश्यका इति दर्शयितुं दृष्टान्तमाह—*यथौषधि-
वनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे फलपरिवृद्धिरेवम् ॥ ४ ॥ चलो-
षोऽत्र द्रष्टव्यः । यथा चौषधीनां व्रीह्यादीनां वनस्पतीनां चामादीनां बी-
जस्य क्षेत्रविशेषे कर्मविशेषे संस्कारविशेषे च क्षेत्रस्य वा कृष्यादौ कर्म-
विशेषे फलपरिवृद्धिर्भवति । त एव व्रीहय ऊपर उप्ता न प्रतिरोहन्ति । कृ

प्यादिपरिकर्मिते तु क्षेत्रे उप्ता स्तम्भकरयो भवन्ति । एवं पुरुषेऽपि गर्भा-
धानादिसंस्कारसम्पन्ने द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ *एतेन दोषफलपरिवृद्धिरुक्ता
॥ ५ ॥ एतेनैव न्यायेन दुष्टकर्मफलपरिवृद्धिरप्युक्ता वेदितव्या । तत्रोहेन
पठनीयं 'सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं दुःखं ततः परिवृत्तौ कर्मफ-
लशेषेण दुष्टां जात्यादिकामद्रव्यान्तामधर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते । तच्चक्र
वदुभयोर्दुःख एव वर्तते । यथौषधिवनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषाभावे फ-
लहानरैवमिति । ५ ॥ दोषफलपरिवृद्धावुदाहरणमाह — *स्तेनोऽभिशस्तो
ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा परस्मिँल्लोके परिमिते निरये वृत्ते जा-
यते चाण्डालो ब्राह्मणः पौलकसो राजन्यो वैणो वैश्यः ॥ ६ ॥ स्तेनः
सुवर्णचोर । अभिशस्तो ब्रह्महा । स्तेनोऽभिशस्तो वा ब्राह्मणादिरमुष्मि
ल्लोके परिमिते निरये दोषफलमनुभूय तस्मिन् वृत्ते परिक्षीणे ब्राह्मणश्चाण्डा-
लो जायते । राजन्यः पौलकसः । शूद्रात्क्षत्रियायां जातः पुलकसः । स एव
पौलकसः । प्रज्ञादित्वादणः । वैश्यो वैणः । वेणुना नर्तको वैणः ॥ ६ ॥ *ए-
तेनान्ये दोषफलैः कर्मभिः परिध्वसा दोषफलासु योनिषु जायन्ते
वर्णपरिध्वंसायाम् ॥ ७ ॥ वर्णपरिध्वंसा वर्णेभ्यः प्रच्यवन तस्यां वर्ण-
परिध्वसायाम् । यथा ब्राह्मणादयश्चाण्डालाद्या जायन्ते । एतेन प्रकारेण
स्तेनाभिशस्ताभ्याम् अन्येऽपि दोषफलैः कर्मभिर्दोषफलासु सूकरादिषु यो-
निषु जायन्ते । परिध्वसा स्वजातिपरिभ्रष्टा इत्यर्थः । ते तथावगन्तव्या इ-
ति ॥ ७ ॥ *यथा चाण्डालोपस्पर्शने सम्भाषायां दर्शने च दोषस्तत्र
प्रायश्चित्तम् ॥ ८ ॥ चाण्डालोपस्पर्शने दोषो भवति । तथा सम्भाषायां द-
र्शने च । उपसमस्तमपि चाण्डालग्रहणमभिसम्बध्यते । तत्र सर्वत्र प्राय-
श्चित्तं वक्ष्यते ॥ ८ ॥ *अवगाहनमपामुपस्पर्शने सम्भाषायां ब्राह्मण
सम्भाषा दर्शने ज्योतिषां दर्शनम् ॥ ९ ॥ उपस्पर्शने सत्यवगाहनमपं
प्रायश्चित्तम् । ऋजुनी उत्तरे द्वे । स्वकर्मप्रशंसाप्रकरणे प्रायश्चित्ताभिधानं
स्वकर्मच्युतानां निन्दार्थम् । एवंनाम निन्दितश्चाण्डालः । यस्य दर्शनेऽपि प्रा-

यश्चित्तं स एव जायते स्वकर्मच्युतो ब्राह्मण इति ॥ ९ ॥

॥ इति द्वितीया खण्डिका ॥ प्र ० २ प ० १ ख ० २ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

आर्याः प्रयता वैश्वदेवेऽन्नसंस्कर्तारः स्युः ॥ १ ॥ आर्यास्त्रैव-
र्णिकाः । 'आर्याधिष्ठिता वा शूद्रा' इत्युत्तरत्र दर्शनात् । प्रयताः स्नाना-
दिना शुद्धाः । वैश्वदेवे गृहमेधिनोर्भोजनार्थे पाके । 'गृहमेधिनो यदशनी-
यस्ये'ति दर्शनात् । अन्नसंस्कर्तारं स्युः । अन्न भक्ष्यभोज्यपेयादिकं संस्कु-
र्युः । न स्वयं नापि स्त्रियः ॥ १ ॥ *भाषां कासं क्षवधुमित्यभिमुखोऽ-
न्नं वर्जयेत् ॥ २ ॥ भाषा शब्दोच्चारणम् । कासः कण्ठं घृणुराशब्दः ।
क्षवधुः क्षुतम् । एतत्त्रितयमन्नाभिमुखो न कुर्यात् । 'संस्कर्तारं स्यु'रिति ब-
हुवचनं प्रकृते 'वर्जये'दित्येकवचनं प्रत्येकमुपदेशार्थम् ॥ २ ॥ * केशानङ्गं
वासश्चालभ्याप उपस्पृशेत् ॥ ३ ॥ केशादीनात्मीयानन्यदीयान्वा । अ-
लभ्य स्पृष्ट्वा । अप उपस्पृशेत् । नेदं स्नानम् । किं तर्हि । स्पर्शनमात्रम् ।
केशालम्भे पूर्वमप्युपस्पर्शनं निहितम् । इदं तु तत्रोक्तं वैकल्पिकं शकृदा-
द्युपस्पर्शनं मा भूदिति ॥ ३ ॥ *आर्याधिष्ठिता वा शूद्रास्संस्कर्तारः स्युः ॥
४ ॥ त्रैवर्णिकैराधिष्ठिता वा शूद्रास्संस्कर्तारः स्युः । प्रकरणादन्नस्येति गम्यते
॥ ४ ॥ *तेषां स एवाचमनकल्पः ॥ ५ ॥ तेषां शूद्राणामन्नसंस्कारेऽधि-
कृतानां स एवाचमनकल्पो वेदितव्यः यस्यान्नं पचन्ति । यदि ब्राह्मणस्य
हृदयङ्गमाभिरद्भिः, यदि क्षत्रियस्य कण्ठगाभिरद्भिः, यदि वैश्यस्य तालुगाभि-
रिन्द्रियोपस्पर्शनं भवति ॥ ५ ॥ *अधिकमहरहः केशश्मश्रुलोमनखवापनम्
शूद्राः पचन्तः प्रचह केशादि वापयेयुः । इदमेषामधिकमार्थेभ्यः ॥ ६ ॥
*उदकोपस्पर्शनं च सह वाससा ॥ ७ ॥ सहैव वाहसा स्नानं कुर्युः ।
आर्याणां तु परिहितं वासो निधाय कौपीनाच्छादनमात्रेणापि स्ना-
नं भवति । शूद्राणामपि पाकादन्यत्र ! तथा च मनुः—'न वासोभिस्सहा-
जस्तं नाविज्ञाते जलाशये ।' इति ॥ ७ ॥ *अपि वाष्टमीष्वेव पर्वस्य वा

वपेरन् ॥ ८ ॥ यदि वाष्टमीष्वेव वपेरन् केशादीन् पूर्वस्वेव वा । न प्रत्यहम् ।
 'वपेर'न्निति अन्तर्भावित्यर्थः । वापयेरन्नित्यर्थः । तथा च लोमनखवापनमि-
 ति पूर्ववर्णिचप्रयुक्तम् ॥ ८ ॥ *परोक्षमन्त्रं संस्कृतमग्नाविधिश्रित्याद्धिः-
 प्रोक्षेत्तदेवपवित्रमित्याचक्षते ॥ ९ ॥ यदि शूद्राः परोक्षमन्त्रं संस्कुर्युःआ-
 र्यैरविष्टिताः । तदा तत्परोक्षमन्त्रं संस्कृतं स्वयमग्नाविधिश्रयेत् । अविश्रि-
 त्याद्धिः प्रोक्षेत् । तदेवंभूतमन्त्रं देवपवित्रमित्याचक्षते । देवानामपि तत्पवि-
 त्रं किं पुनर्मनुष्याणामिति ॥ ९ ॥ *सिद्धेऽन्ने तिष्ठन् भूतमिति स्वामि-
 ने प्रवृत्तात् ॥ १० ॥ सिद्धे पक्वेऽन्ने तिष्ठन् पाचकोऽविष्टाता वा भूतमि-
 ति प्रवृत्तात् । यस्य तदन्न तस्मै स्वामिने भूतं निष्पन्नमित्यर्थः ॥ १० ॥
 *तत्सुभूतं विराडन्नं तन्मा क्षायीति प्रतिवचनः ॥ ११ ॥ तत्सुभूतमि-
 त्यादिप्रतिवचनो मन्त्रः । तदन्नं सुभूतं सुनिष्पन्नम् । विराट् विराजनसाधनम् ।
 अन्नमशनम् । तच्च मा क्षायि क्षणि मा भूदित्यर्थः ॥ ११ ॥ *गृहमेधिनो यदश-
 नीयस्य होमा बलयश्च स्वर्गपुष्टिसंयुक्ताः ॥ १२ ॥ गृहमेधिनो यदशनीयं
 पक्वमपक्वं वा उपस्थितं तस्यैकदेशं होमा बलयश्च वक्ष्यमाणाः कर्तव्याः ।
 स्वर्गः पुष्टिश्च तेषां फलमिति ॥ १२ ॥ *तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वाद-
 शाहमधश्शय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनं च ॥ १३ ॥ तेषां होमानां
 बलीनां च ये मन्त्रास्तेषामुपयोगे । उपयोगो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम् । तत्त-
 द्वादशाहमधश्शय्या स्थण्डिलशायित्वम् । ब्रह्मचर्यं मैथुनवर्जनम् । क्षारलवण-
 वर्जनं च भवति । उपयोक्तुरेव व्रतम् । अध्ययनाङ्गत्वात् । अन्ये तु, पत्न्या अ-
 पीच्छन्ति उपयोगः प्रथमयोगः तत्र च पत्न्या अपि सहाधिकार इति वद-
 न्तः ॥ १३ ॥ *उत्तमस्यैकरात्रमुपवासः ॥ १४ ॥ उत्तमस्य 'उत्तमेन वैहा-
 यस'मिति वक्ष्यमाणस्य 'ये भूता प्रचरन्ती'त्यस्य एकरात्रमुपवासः कर्त-
 व्यः ॥ १४ ॥ *बलीनां तस्यतस्य देशे संस्कारो हस्तेन परिमृज्यावो-
 क्ष्य न्युप्य पश्चात्परिषेचनम् ॥ १५ ॥ बलीनां मध्ये तस्यतस्य बलेर्देश-
 संस्कारः कर्तव्यः । कः पुनरर्मा । हस्तेन परिमार्जनमवोक्षणं च । तं कृत्वा
 बलिं निवपति । न्युप्य पश्चात् परिषेचनं कर्तव्यम् । उपदेशक्रमादेव सिद्धे
 पश्चाद्ग्रहणं मध्ये गन्धमालयादिदानार्थमित्याहुः । 'तस्यतस्ये'ति वचनं सत्य-

पि सम्भवे सकृदेव परिमार्जनमवोक्षणं च माभूदेकस्मिन्देशे समवेतानामपि
 पृथक्पृथग्यथा स्यादिति ॥ १३ ॥ * औपासने पचने वा षड्भिराद्यैः
 प्रतिमन्त्रं हस्तेन जुहुयात् ॥ १६ ॥ यत् पचयते स पचनोऽग्निः । औपा-
 सनवतामौपासने विधुरादेः पचन इति व्यवस्थितो विकल्पः । अन्ये तु, तुल्य-
 विकल्पं मन्यन्ते । षड्भिराद्यैः 'अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, विश्वेभ्यो देवेभ्य-
 स्वाहा, ध्रुवाय भूमाय स्वाहा, ध्रुवक्षित्रये स्वाहा, अच्युतक्षित्रये स्वाहा' इत्येतैः ।
 एते हि मन्त्रपाठे पठिता प्राग्निवाहमन्त्रेभ्यः विशिष्टनियममापेक्षत्वग्रहण-
 त्वात्तैस्सह न गृह्यन्ते । केचित् सौविष्टकृतमपि सप्तमं जुह्वन्ति अग्नये स्विष्टकृते-
 स्वाहेति औषधहविष्केषु तस्य सर्वत्र नवृत्तिरिति वदन्ति । अन्ये तु सोमाय
 स्वाहेति न पठन्ति । सौविष्टकृतं षष्ठं पठन्ति । हस्तग्रहणं दर्व्यादिनिवृत्यर्थम्
 ॥ १६ ॥ * उभयतः परिपेचनं यथा पुरस्तात् ॥ १७ ॥ उभयतः पुरस्तादुपरि-
 ष्ठाच्च परिपेचनं कर्तव्यम् । कथम् । यथा पुरस्तात् उक्तं गृह्ये 'अदिनेऽनुमन्य
 स्वेत्यादि' अन्वमस्थ्याः प्रामात्रीरिति मन्त्रमन्त्रान्' इति च । सामयाचारि-
 केषु पार्वणेनातिदेशो न प्रवर्तते इति ज्ञापितत्वादप्राप्तविविचयः । अन्ये
 तु परिसङ्ख्या मन्यन्ते । परिपेचनमेव वैश्वदेवे नान्यत्तन्त्रमिति ॥ १७ ॥
 * एवं बलीनां देशे देशे समवेतानां सकृत्सकृदन्ते परिपेचनम् ॥ १८ ॥
 यथा षण्णामाहुतीनां परिपेचनं तन्त्रमेवं बलयाऽपि य एकस्मिन् देशे समवे-
 ता 'उत्तरैर्ब्रह्ममदन' इत्यादयस्तेषां यदन्ते परिपेचनं प्राप्तं 'पश्चात्परिपेचनं'
 मित्यनेन विहितं तत्प्रवृत्तिर्न सकृत्कर्तव्यं न प्रत्येकं पृथगिति । असत्यस्मिन्
 सूत्रे पूर्वत्र तस्य तस्येति वचनाद्यथा परिमार्जनमवोक्षणं च प्रत्येकं पृथक्पृ-
 थग्भवति तथा परिपेचनमपि स्यात् । अत्र उपदेशादेव य एकदेशस्था
 बलयस्तेषामेव सकृत्परिपेचनं न यादृच्छिकमवेतानाम् । तेन यद्यप्यगारस्थो-
 त्तरपूर्वदेशशश्यादेशः, तथापि कामालङ्घ्यं पृथक्परिपेचनं भवति ॥ १८ ॥
 * सति सूपसंसृष्टेन कार्याः ॥ १९ ॥ सति सूपे तत्संसृष्टा बलयः कार्याः ।
 अन्ये त्वन्धैरपि व्यञ्जनैर्ममर्गमिच्छन्ति । तथा च बोधायनः—'काममि-
 तरेण्वायतने' प्विति । एष एव व्यञ्जनानां सम्कारस्यापि व्यञ्जनैरूपेण च
 संसृष्टेन च बलयः कार्यामिति सम्भव इति ॥ १९ ॥ * अपरेणाग्नि स-

समाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् ॥ २० ॥ अपरेणाग्रिमग्नेः पश्चात् । सप्तमाष्ट
माभ्यां 'धर्माय स्वाहाऽधर्माय स्वाहे'त्येताभ्यां बलिहरणं कर्तव्यम् । उदग
पवर्गम् । न प्रागपवर्गम् ॥ २० ॥ *उदधानसन्निधौ नवमेन ॥ २१ ॥
उदकं यत्र धीयते तदुदधानम् । मणिकार्यम् । तस्य सन्निधौ नवमेन 'अ
ग्न्यः स्वाहे'त्यनेन ॥ २१ ॥ *मध्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागप-
वर्गम् ॥ २२ ॥ दशमैकादशाभ्यां ओषधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा, रक्षोदेवजने
भ्यः स्वाहेत्येताभ्याम् ॥ २२ ॥ *उत्तरपूर्वे देशेऽगारस्योत्तरैश्चतुर्भिः ।
२३ ॥ अगारस्य य उत्तरपूर्वो देशस्तत्रोत्तरैश्चतुर्भिः 'गृह्याभ्यः स्वाहा, अव
सानेभ्यः स्वाहा, अवमानपतिभ्यः स्वाहा, सर्वभूतेभ्यः स्वाहे'त्येतैश्चतुर्भिः
प्रागपवर्गमित्येव ॥ २३ ॥

इति तृतीया खण्डिका ॥ प्र०२ प०२ ख०३ ॥

*शय्यादेशे कामलिङ्गेन ॥ १ ॥ कामाय स्वाहा ॥ १ ॥ *देहि
न्यामन्तरिक्षलिङ्गेन ॥ २ ॥ देहिनी देहली द्वारम्याधस्तादाहः । तस्या
वोवेदिकेत्यन्ये । अन्तर्द्वारम्य च ग्रहणम् । तत्रान्तरिक्षलिङ्गेन 'अन्तरिक्षाय
स्वाहे'त्यनेन ॥ २ ॥ * उत्तरेणापिधान्याम् ॥ ३ ॥ येनापिधीयते द्वार
सापिधानी कवाटम् । तदर्गलमित्यन्ये । तत्रोत्तरेण मन्त्रेण 'यदेजति जगति
यच्छेष्टति नाम्नो भागो यन्नाम्ने स्वाहे'त्यनेन ॥ ३ ॥ * उत्तरैर्ब्रह्मसदने ।
४ ॥ अगारम्येत्यनुवृत्ते । तत्र यो ब्रह्मसदनारूढो देशः वास्तुविद्या
प्रसिद्धः मध्यऽगारम् । तत्रोत्तरैर्देशभिः 'पृथिव्यै स्वाहा, अन्तरिक्षाय स्वाहा,
दिवे स्वाहा, सूर्याय स्वाहा, चन्द्रमसे स्वाहा, नक्षत्रेभ्यः स्वाहा, इन्द्राय स्वा
हा, बृहस्पतये स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, ब्रह्मणे स्वाहेत्येतैः प्रागपवर्ग
मित्येव । अपर आह । ब्रह्मा यत्र भीदति गार्ह्येषु कर्मसु अग्नेर्दक्षिणतो ब्र
ह्मसदनं तत्रेति ॥ ४ ॥ *दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीत्यवाचीन
पाणिः कुर्यात् ॥ ५ ॥ अनन्तराणां बलीनां दक्षिणतः पितृलिङ्गेन 'स्वधा
पितृभ्यः' इत्यनेन बलिं कुर्यात् । प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिश्च भूत्वा दक्षिण
पाणिमत्तान् कृत्वा अङ्गुष्ठतर्जन्योरन्तरालेन ॥ ५ ॥ * गौद उत्तरो यथा-

देवताभ्यः ॥६॥ पितृबलेरुत्तरतो रौद्रबलिः कर्तव्यः । यथा देवताभ्य-
स्तथा प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिगिति नानुवर्तत इत्यर्थः । 'नमो रुद्राय प-
शुपतये स्वाहे'ति मन्त्रः । अत्र यद्यपि पशुपतिलिङ्गमप्यस्ति, तथापि तद्गुद्र-
स्यैव विशेषणमिति रौद्र इति व्यपदेशो नानुपपन्नः । देवताम्मरणमपि रु-
द्रायेत्येव कुर्वन्ति । रुद्राय पशुपतय इत्यन्ये । केचित्तु उत्तरो मन्त्रौ रौद्रः
न पशुपतिर्देवतेत्याचक्षते । तस्य देशः प्राग्बोद्ध्वा पित्र्यान् ॥६॥ *त-
योर्नाना परिषेचनं धर्मभेदात् ॥७॥ तयोरनन्तराक्तयोर्बल्योरेकस्मिन्
देशे समवेतयोरपि नाना पृथक् परिषेचनं कर्तव्यम् । कुतः । धर्मभेदात्
पित्र्यस्याप्रदक्षिण परिषेचनं कर्तव्यम् । इतरस्य देवत्वात्प्रदक्षिणमिति ॥७॥
*नक्तमेवोत्तमेन वैहायसम् ॥८॥ उत्तमेन 'ये भूता' प्रचरन्ति नक्तं ब-
लिमिच्छन्तो विबुद्धस्य प्रेक्ष्याः । तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टि-
पुष्टिपतिर्देवानु स्वाहे'ति । अनेन वैहायसं बलिं दद्यात् । तच्च 'नक्तमेव वै-
हायसमिति वचनादाकाश एव बलिं न छदिपरिष्कृते देशे । तथाच
बोधायनः—'अथाकाश उत्क्षिपति ये भूता प्रचरन्ती'ति । अपर आह ।
एवकारो भिन्नक्रमः । नक्तमुत्तमेनैव बलिगिति तत्र बल्यन्तराणां रात्रौ
निवृत्तिः । अन्ये तु ऊहेन दिवा बलिं हरन्ति 'दिवाबलिमिच्छन्त' इति
आश्वलायनके तथादर्शनात् । 'दिवाचारिभ्यः' इति दिवा । 'नक्त चारिभ्यः'
इति बलिमाकाशे उत्क्षिपेन्नक्तमिति । तथा च मनु —'दिवाचारिभ्यो
भूतेभ्यो नक्तं चारिभ्य एव च ।' इति ॥८॥ *य एतानव्यग्रो यथोप-
देशं कुरुते नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च ॥९॥ य एताननन्तराक्तान् होमान् ब-
लीश्च । अव्यग्रं समाहितमना भूत्वा । यथोपदेशमुपदेशानतिक्रमेण कुरुते
य इति वचनात्तस्येति गम्यते । तस्य नित्यं स्वर्गं पुष्टिश्च नित्या । 'स्वर्गपुष्टि-
सयुक्ता' इति यत् पूर्वमुक्तं तस्यार्थवादनाशङ्कामा भूदिति पुनर्वचनम् ।
पुष्टिस्वर्गौ नित्यावेव भवतः । न प्रबलेरपि कर्मान्तरबोधनमिति ॥९॥
*अग्रं च देयम् ॥१०॥ बलिहरणानन्तरं अग्रं च देयं भिक्षवे ॥१०॥
*अतिथीनेवाग्रे भोजयेत् ॥११॥ अतिथीन्वक्ष्यति । तानेवाग्रे भोजयेत्
न स्वयं मह वा भुञ्जीत । एवमतिथिव्यतिरिक्तानन्यानापि भोजयितव्यान्

पश्चादेव भोजयेत् ॥ ११ ॥ * बालान्बृद्धान्ब्रोगसम्बन्धान्स्त्रीश्चान्तर्वत्नीः
 ॥ १२ ॥ ये च गृहवर्तिनो बालादयः तानप्यग्र एव भोजयेत् । अन्तर्व-
 त्नीरित्येव मिद्वे स्त्रीग्रहण स्वस्वादीनामपि ग्रहणार्थम् । अन्तर्वत्नीग्रहणं
 सर्वत्र पृथार्थम् ॥ १२ ॥ * काले स्वामिनावन्नार्थिनं न प्रत्याचक्षीया-
 ताम् ॥ १३ ॥ काले वैश्वदेवान्ते अन्नार्थमुपस्थित स्वामिनौ गृहपती न प्रत्या-
 चक्षीयाताम् । अवश्यं तस्मै किञ्चिद्देयमिति ॥ १३ ॥ अभावो किं कर्तव्य-
 तत्राह—* अभावे भूमिरुदकं तृणानि कल्याणी वागित्येतानि वै
 सतोऽगारे न क्षीयन्ते कदाचनेति ॥ १४ ॥ भूमिरुपवेशनयोग्या ।
 उदकं पादप्रक्षालनादियोग्यम् । तृणानि शयनासनयोग्यानि । कल्याणी
 वाक् स्वागन्मायुष्मन् इहाभ्यतामित्यादिका । एतानि भूम्यादीनि । सतो-
 ऽगारं भवत्स्मत्पुरुषस्य निर्धनस्यापि गृहे कदाचिदपि न क्षीयन्ते ।
 वैशब्दः प्रमिद्वे । अत एव तैरुपचारं कर्तव्यः । इतिशब्दप्रयो-
 गादेव धर्मजा उपदिशन्तीति ॥ १४ ॥ * एवंवृत्तावनन्तलोका भव-
 तः ॥ १५ ॥ यो गृहमेधिनो आन्तोदववृत्तौ भवत तयोरनन्तलोका भ-
 वन्ति । ज्योतिष्टोमादिभ्योऽपि कतिपयदिनमाध्येभ्यो दुष्करमेतदन्ता-
 दृतम् ॥ १५ ॥ * ब्राह्मणायानधीयानायामनमुदकमन्नमिति देयं
 न प्रत्युत्तिष्ठेत् ॥ १६ ॥ यद्यनधीयानो ब्राह्मणोऽतिथिभरणगच्छेत् त-
 दा नस्मै आमनादिकं देयम् । प्रत्युत्थानं तु न कर्तव्यम् । अस्मादेव
 जायते अधीयाने प्रत्युत्थानमिति ॥ १६ ॥ * अभिवादनार्थेवात्तिष्ठेद-
 भिवाद्यश्चेत् ॥ १७ ॥ यदि पुनरगमौ अनधीयानोऽपि 'दशवर्षं पौरसख्य'-
 मित्यादिना अभिवाद्यो भवति तदा अभिवादनार्थेवात्तिष्ठेत् ॥ १७ ॥ * रा-
 जन्यवैश्या च ॥ १८ ॥ अनधीयानावपि राजन्यवैश्या न प्रत्युत्तिष्ठेत् ब्रा-
 ह्मण । आमनादिकं न देयमित् ॥ १८ ॥ * शूद्रमभ्यागतं कर्मणि
 नियुञ्ज्यात् ॥ १९ ॥ यदि शूद्रो द्विजार्तिं प्रत्यतिथिगगच्छति तदा त-
 मुदकाहरणान्नं कर्माणि नियुञ्ज्यात् ॥ १९ ॥ * अथास्मै दद्यात् ॥ २० ॥
 अथ तस्मिन् कृते भोजनं दद्यात् ॥ २० ॥ * दासा वा राजकुलादा-
 हृत्यातिथिवच्छ्रुतं पृजयेत् ॥ २१ ॥ अथवा यस्य गृहमेधिनो दासा

ते राजकुलादाहृत्य त शूद्रमतिथिवत्पूजयेयुः । अत एव ज्ञायते शूद्रा-
णामतिथीना पृथार्थं ब्रीह्यादिकं राज्ञा ग्रामेग्रामे स्थापयितव्यमिति ॥२१॥
* नित्यमुत्तरं वासः कार्यम् ॥ २२ ॥ 'उपासने गुरूणा'मित्यादिना के-
षुचित्कालेषु यज्ञोपवीतं विहितम् । इह तु प्रकरणात् गृहस्थस्य नित्यमु-
त्तरं वासो भार्यमित्युच्यते ॥ २२ ॥ अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थं ॥ २३ ॥
अपि वा सूत्रमेव सर्वेषामुपवीतकृत्ये भवति न वाम एव । तच्च 'कार्पास-
मुपवीत स्याद्विप्रस्योर्ध्वकृतं त्रिवृ'दिति मनूक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २३ ॥ * यत्र
भुज्यते तत्समृद्धं निर्हत्यावोक्ष्य तं देशमत्रेभ्यो लेपान् सङ्कृष्याद्विः
संसृज्योत्तरतः शुचौ देशे रुद्राय निनयेदेवं वास्तु शिवं भवति
॥ २४ ॥ यत्र स्थाने भुज्यते तत् समग्रं समूहन्या तत्रत्यमुच्छिष्टादिकं
राशीकृत्य निर्हेरिदन्यतः । निर्हृत्य तद्देशमवोक्षेत् । अवोक्ष्य ततोऽमत्रेभ्यः
येषु पाकं कृतः तान्यमत्राणि तेभ्योऽन्नलेपान् व्यञ्जनलेपाश्च सङ्कृष्य का-
ष्ठादिनावकृष्य अद्विः संसृजेत् । संसृज्य गृहस्थोत्तरतः शुचौ देशे
रुद्रायेदमस्त्विति निनयेत् । एव कृते वास्तु शिवं समृद्धं भवतीति ॥ २४ ॥
* ब्राह्मणस्वाचार्यः स्मर्यते तु ॥ २५ ॥ तुल्योऽवधारणार्थो भिन्नक-
र्मश्च । ब्राह्मण एव सर्वेषामाचार्यं स्मर्यते धर्मशास्त्रेषु । इहापि वक्ष्यति 'स्व-
कर्म ब्राह्मणस्ये'त्यादि । अनुवादोऽयम् ॥ २५ ॥ आपदि कल्पान्तरं वक्तुं
न दाह- * आपदि ब्राह्मणेन राजन्ये वैश्ये वाध्ययनम् ॥ २६ ॥
कर्तव्यमित्यध्याहार्यम् । ब्राह्मणस्याध्यापयितुरलाम आपत् । तत्रापदि
ब्राह्मणेन राजन्ये वैश्ये वाध्ययनं कर्तव्यम् । न त्वनधीयानेन स्थानव्य-
म् । 'ब्राह्मणेन' इति वचनाद्वाजन्यवैश्ययोर्नायमनुकल्पः । २६ ॥ * अ-
नुगमनं च पश्चात् ॥ २७ ॥ अनुगमनं च पृष्ठतः कर्तव्यं यावदध्य-
यनम् । पश्चाद्ब्रह्मण लज्जादिना कियत्यपि पार्श्वं गतिर्माप्नुदिति । सर्वत्र शुश्रू-
पाप्रसङ्गे नियमः ब्राह्मणस्यानुगमनमेव शुश्रूषेति । तथा च गौतमः -
'अनुगमनं शुश्रूषे'ति ॥ २७ ॥ * तत ऊर्ध्वं ब्राह्मण एवाग्रे गतौ स्या-
त् ॥ २८ ॥ ततोऽध्ययनादूर्ध्वं समाप्तेऽध्ययने ब्राह्मण एवाग्रे गच्छेत् ॥ २८ ॥
इति चतुर्थी खण्डिका ॥ प्र० २ प० २ ख० ४ ॥

* सर्वविद्यानामप्युपनिषदामुपाकृत्यान्ध्ययनं तदहः

॥१॥ कर्मणि षष्ठी । सर्वविद्या अङ्गविद्या अप्युपनिषद् उपा-
कृत्याध्येतुमागम्य तदहरनध्ययनं तस्मिन् हनि अध्ययनं न कर्तव्यम् । उ-
पनिषद्ग्रहणं प्राधान्यम्यापनार्थम् । ब्राह्मणा आयाता वमिष्ठोऽप्यायात इति-
वत् ॥१॥ * अधीत्य चाविप्रक्रमणं सद्यः ॥२॥ अधीत्य 'वेदमधीत्य स्नास्य'-
न्नित्यवसरे आचार्यमकाशात् सद्यो विप्रक्रमणं न कर्तव्यं नापगन्तव्यम् । प्रा-
येण मकारात्परमिकारमधीयते । तत्राप्येष एवार्थः । इकारस्तु छान्दसो-
ऽपपाठो वा ॥ २ ॥ * यदि त्वरेत गुणेः समीक्षायां स्वाध्यायमधी-
त्य कामं गच्छेद्वमुभयोः शिवं भवति ॥ ३ ॥ यदि कार्यवशात् ग-
न्तुं त्वरेत तदा गुरोराचार्यस्य समीक्षाया मन्दर्शने संश्रये स्वाध्याय प्र-
श्नावरमधीत्य यथाकामं गच्छेत् । एवं कृते उभयोः शिष्याचार्ययोः शि-
वं भवतीति ॥ ३ ॥ * समावृत्तं चेदाचार्योऽभ्यागच्छेत्तमभिमुखोऽ-
भ्यागम्य तस्योपमङ्गुह्य न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत् पुरस्कृ-
त्योपस्थाप्य यथोपदेशं पूजयेत् ॥ ४ ॥ समावृत्तं चेत् शिष्यः कृत-
दारमाचार्योऽभ्यागच्छेत् अतिभिर्बर्मेण । तदभिमुखोऽभ्यागम्य । त-
स्योपमङ्गुह्य । कर्मणि षष्ठी । तमुपमङ्गुह्य । यद्यपि तस्य चण्डालादिस्पर्श-
मम्भाष्यते । तथापि न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत् न स्नायात् । उप-
संग्रहणे वा धृत्तिधृमरौ पादौ स्पृष्ट्वा न बीभत्समान उदकमुपस्पृशे-
त् । ततस्तं पुरस्कृत्य गृहप्रवेशे अग्रे कृत्वा । पूजामावनान्युपस्थाप्य यथा-
पदेशं गृह्योक्तेन मार्गेण मध्वपर्केण पूजयेत् । पूजाविवानं गृह्योक्तम्यानु-
वादः ॥ ४ ॥ आमनादिषु विशेषं वक्तुं तदाह— * आसने शयने भक्ष्ये
भोज्ये वाससि वा सन्निहिते निहीनतस्त्वृत्तिः स्यात् ॥ ५ ॥ स-
न्निहित आचार्यं तस्मिन्नेव गृहे अस्वर्कादिकं प्रविष्टे आमनादिषु निही-
नतस्त्वृत्तिः स्यात् । तस्मिन्निहीनतस्त्वृत्तिः स्यात् । तस्मिन्निहीनतस्त्वृत्तिः स्यात् । तस्मिन्निहीनतस्त्वृत्तिः स्यात् ।
त । एवं शयनादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ * तिष्ठन् सव्येन पाणिनानु-
गृह्याचार्यमाचामयेत् ॥ ६ ॥ तिष्ठन्निति प्रह्व उच्यते । स्थानयोगात् । न
हि साक्षात्तिष्ठन्नाचमयितुं प्रभवति । सव्येन पाणिना करकादिकमनुगृह्याध-

स्तादृहीत्वा इतरेण द्वारमवमृश्येत्यर्थसिद्धत्वादनुक्तम् । एव कृत्वाचार्य
माचमयेत् स्वयमेव शिष्यः । एवं हि स सम्मतो भवति । आचार्ये प्र-
कृते पुनराचार्यग्रहणमातिशयादन्यत्रापि आचार्यमाचमयन्नेवमाचमयेदि-
ति ॥ ६ ॥ * अन्यं वा समुदेतम् ॥ ७ ॥ वाशब्दः समुच्चये । अ-
न्यमप्येवमेवाचमयेत् ॥ स चेत् समुदेतः कुलशीलवृत्तविद्यावयोभिरुपेतो
भवति ॥ ७ ॥ * स्थानासनचक्रमणस्मितेऽप्यनुचिकीर्षन् ॥ ८ ॥
व्यवहितमपि स्यादित्यपेक्षते । चिकीर्षया करणं लक्ष्यते । स्थानादिष्वा-
चार्यस्य पश्चाद्भावी स्यात् । न पूर्वभावी । न युगपद्भावी ॥ ८ ॥ * स-
न्निहिते मूत्रपुरीषवातकर्मोच्चैर्भाषाहामष्टेवनदन्तस्कवननिःशृङ्खणभ्रु-
क्षेपणतालननिष्ठयानीति ॥ ९ ॥ वातकर्म अपानवायोरुत्तमर्गः । उच्चैर्भाषा
महता स्वनेन सम्भाषणम् । केनापि हामो हमनम् । ष्टेवनं श्लेष्मादिनिरसनम् ।
दन्तस्कवनं दन्तमलापकर्षणम् । परस्परवद्वनमित्यन्ये । निःशृङ्खणं नासिकामल-
निस्सारणम् । भ्रुक्षेपणं भ्रुविक्षेपः । छान्दसो ह्रस्वः । तालनं हस्तयोरास्फालनम् ।
निष्ठयमङ्गुललिम्फोटनम् । इतिशब्दादन्यदपि स्वैरामनादिकं वर्जयेदित्यपे-
क्ष्यते । एतानि मूत्रकर्मानीनि आचार्यस्य सन्निधौ न कुर्यादिति ॥ ९ ॥
* दारे प्रजायां चोपस्पर्शनभाषा विम्वम्भपूर्वाः परिवर्जयेत् ॥ १० ॥
उपस्पर्शनमालिङ्गनाघ्राणादि । भाषा सम्भाषाश्चाटुप्रभृतयः । एता अप्या-
चार्ये सन्निहिते दारे प्रजाविषयेऽपि विम्वम्भं न कुर्यात् । ज्वरादिपरीक्षायां
न दोषः ॥ १० ॥ * वाक्येन वाक्यस्य प्रतिघातमाचार्यस्य वर्जयेच्छे-
यसां च ॥ ११ ॥ आचार्यवाक्यस्य समीचीनस्येतरस्य वा आत्मीयेन वा
क्येन तादृशेन प्रतिघातं न कुर्यात् । श्रेयसा च अन्येषामपि प्रशस्ततरा-
णां वाक्यं वाक्येन न प्रहिह्न्यात् ॥ ११ ॥ * सर्वभूतपरीवादाक्रोशांश्च
॥ १२ ॥ सर्वेषामपि भूतानामपि निरश्चाम् । परीवादान् दांपवादान् । आ-
क्रोशान् अश्लीलवादांश्च वर्जयेत् । परीवादस्य पुनःपुनर्वचनमतिशयेन व-
र्जनार्थम् ॥ १२ ॥ * विद्यया च विद्यानाम् ॥ १३ ॥ परीवादाक्रोशान्
वर्जयेत् । ऋग्वेद एव श्रोत्रमुखः । अन्ये श्रवणकटुका इति परीवादाः ।
तैत्तिरीयमुच्छिष्टशाखा गान्धर्वल्क्यादिब्राह्मणादिरिदानीन्तन इत्याद्या-

क्रोशः ॥१३॥ * यया विद्यया न विरोचेत पुनराचार्यमुपेत्य नि
यमेन साधयेत् ॥१४॥ यया विद्ययाऽधीतया श्रुतया वा न विरोचेत
यशस्वी स्यात्तामित्यर्थाद्ग्रन्थते । ता विद्या पुनःसाधयेत् । यथा सम्भ
सिद्धा भवति तथा कुर्यात् । कथम् । आचार्यं तमेवान्य वा उपेत्य उ
साद्य । नियमेनापूर्वाधिगमे विद्यार्थस्य यो नियम उक्तः तेन शुश्रूषादिना
अस्मिन्निषये अध्यापयितुर्नियमः ॥१४॥ * उपाकरणाद्योत्सजनाद
ध्यापयितुर्नियमो लोमसंहरणं मांसं श्राद्धं मधुनमिति वर्जयेत्
१५॥ लोमसंहरणं लोमत्रापनम् । इदमनाहिताग्निविषयम् । आहिताग्नेः
‘अप्यल्पशो लोमानि वापयत’ इति वाजसनेयकम् ॥१५॥ * ऋत्वे वा ज
याम् ॥१६॥ ऋतुकाले वा जायामुपेयात् । स्त्रीणामनुदिनानि षोडश
तत्र भव कालः ऋत्वे । भाव उन्दसीति यत्प्रत्यये ऋत्ववास्येति यणादे
शमूत्रेऽणादेशो निपातितः । ऋत्वे इति रूपसिद्धिः । अत्र यलोपश्रु
न्दस । चातुर्मास्येषु प्रयुक्तमृत्वे वा जाया नोपर्यास्त इति यथा स्यात् ॥१६॥
* यथागमं शिष्येभ्यो विद्यासम्प्रदाने नियमेषु च युक्तः स्यादे
वर्तमानः पूर्वापरान् सम्बन्धानात्मानं च क्षमे युनाक्ति ॥१७॥ ये
प्रकारेणागम पाठार्थयोः तथैव शिष्येभ्यो निमित्तमरेण विद्या सम्प्रदेया
एव भूते विद्यासम्प्रदाने युक्तो विहितः स्यात् । ये च गृहस्थस्य नियम
अध्यापने अन्यत्र च तेष्वपि युक्तः स्यात् । एव युक्तो वर्तमानः पूर्वा
पितृपितामहप्रपितामहान् । अपराश्च पुत्रपौत्रनप्तृन् । सम्बन्धान् । कर्मणि
वञ् । सम्बन्धितः पुरुषान् । आत्मानं च क्षमे अपने स्थाने नाकस्य पृष्ठे
युनाक्ति स्थापयति ॥१७॥ * मनसा वाचा प्राणेन चक्षुषा श्रोत्रेण त्व
क्लिश्रोदरारम्भणानास्त्रावान् परीवृज्जानांऽमृतत्वाय कल्पते ॥१८॥
ये पुरुष अस्त्राव्यन्त बहिराकृष्यन्ते । आस्त्रावाः शब्दादयो विषयाः ।
विशेष्यन्ते त्वक्लिश्रोदरारम्भणान् आरभ्यन्ते आलम्ब्यन्त इत्यारम्भणाः
तत्र त्वगालम्बना स्त्रक्चन्दनादयः । शिश्मालम्बनः मध्युपभोगः । उदराल
म्बना अभोज्या अभोग्यादयः । उपलक्षणं त्वगादिग्रहणम् । एवभूताना
स्त्रावान् मनआदिभिः पञ्चभिरिन्द्रियैः परिवृज्जान् सर्वतो वर्जयन् । अ

मृतत्वाय मोक्षाय । कल्पते । तत्र वागिति रसनेन्द्रियम् । प्राण इति घ्राणम् ॥ १८ ॥

इति पञ्चमी खण्डिका ॥ प्र० २ प० २ ख० ५ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्.

उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

* जात्याचारसशये धर्मार्थमागतमग्निमुपसमाधाय जातिमाचारं च पृच्छेत् ॥ १ ॥ अविज्ञातपूर्वो यो धर्मार्थमध्ययनार्थमागच्छेत् उपसीदेत् । उपसन्नोऽग्निं भगवन्मैत्रेण चक्षुषा पश्य शिवेन मनमानुगृहाण प्रसीद मामध्यापयेति । तस्य जात्याचारसशये सति । अग्निमुपसमाधाय यत्र कचाग्निमित्याद्यन्यदुपदध्यादित्यन्तं कृत्वा । तत्सन्निधौ जातिमाचारं च पृच्छेत् किमोत्रोऽसि मौम्य किमाचारश्चरामीति ॥ १ ॥ * साधुतां चेत्प्रतिजानीतेऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपश्रोताऽऽदित्योऽनुख्याता साधुतां चेत्प्रतिजानीते साध्वस्मा अस्तु वितथ एष एनस इत्युक्त्वा शास्तुं प्रतिपद्येत ॥ २ ॥ स चेत्साधुतां प्रतिजानीते साधुजन्माम्यमुष्य पुत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य नप्ता साध्वाचारश्चास्मि पित्रैवोपानेषि शिक्षिताचारश्चास्मि सम्यक्चावर्तिषि विधिबलेन तु बाल्य एव सर्वं दिष्टा गति गता एतस्मात्केवलमनधीतवेद इति ततोऽग्निरुपद्रष्टेत्यादिकं मन्त्रमुक्त्वा शास्तु शासितुमध्यापयितुं धर्मांश्चोपदेष्टुं प्रनिपद्येन उपक्रमेन ॥ २ ॥ पञ्चयज्ञान्तं 'अतिथीने वाग्ने भोजये'दित्युक्तम् । तत्सर्वप्रकारं वक्तुं तस्यावश्यकर्तव्यतामेनेनाह— * अग्निरिव ज्वलन्नतिथिरभ्यागच्छति ॥ ३ ॥ अतिथिर्गृहानभ्यागच्छन्नग्निरिव ज्वलन्नभ्यागच्छति तस्मादसौ भोजनादिभिरवश्यं तर्पयितव्यः । निराशस्तु गतो गृहान इहेदिति ॥ ३ ॥ इदानीमतिथिलक्षणं वक्तुं तदुपयोगिश्रोत्रियलक्षणमाह— * धर्मेण वेदानामेकैकां शाखामधीत्यश्रोत्रियो भवति ॥ ४ ॥ विद्यार्थस्य यो नियमः स धर्मः । तेन वेदाना या काञ्चन शाखामधीत्यश्रोत्रियो भवति । पुरुषस्य हि प्रतिवेदमेकैका शाखा भवति या पूर्वेः परिगृहीता अध्ययनानुष्ठानाभ्यां सा प्रतिवेदं स्वशाखा ता

मधीत्य श्रोत्रियो भवति न तु प्रतिवेदमैकेकामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति । लो-
कविरोधान् । लोके हि यां कांचनैका शाखामधीयानः श्रोत्रिय इति प्रसिद्धः
॥४॥ अतिथिलक्षणमाह—*स्वधर्मयुक्तं कुडुम्बिनमभ्यागच्छति धर्मपु-
रस्कारो नान्नप्रयोजनः सोऽतिथिर्भवति ॥५॥ आदितो यच्छब्दो द्र-
ष्टव्यः । अन्ते स इति दर्शनात् । मध्ये च श्रोत्रियलक्षणोपदेशात् । तदु-
पजीवनेन सूत्र योज्यम् । य श्रोत्रिय स्वधर्मयुक्तं स्वधर्मनिरतम् । कुडु-
म्बिनं भार्यया सह वसन् गृहस्थः । आश्रमान्तरनिरामार्थमिदमुक्तम् ।
न हि ते पचमाना भवन्ति । भिक्षवो हि ते । अभ्यागच्छति उद्दिश्यागच्छ-
ति । धर्मपुरस्कार आचार्याद्यर्थं भिक्षणं धर्मं न पुरस्करोतीति धर्मपुर-
स्कार । कर्मण्यण । धर्मप्रयोजनः । य एवभूत एवभूतमुद्दिश्यागच्छति
नान्नेच्छया सोऽतिथिरिति ॥६॥ *तस्य पूजायां शान्तिः स्वर्गश्च ॥६॥
तस्यातिथेः पूजाया कृताया शान्तिरुपद्रवाणामिह भवति प्रेत्य च स्वर्गलाभः ॥
६॥ *तमभिमुखोऽभ्यागम्य यथावयस्समेत्य तस्यासनमाहारयेत् ॥
७॥ तमतिथिमभिमुखोऽभ्यागच्छेत् । अभ्यागम्य यथावय वयसोऽनुकूल-
प्रत्युत्थायाभिवादनदिना समेयात् सङ्गच्छेत् । समेत्य च तस्यासनमाहारयेत्
शिष्यादिभिः । अभावे स्वयमाहरेत् ॥७॥ *शक्तिविषये नाबहुपादमासनं
भवतीत्येके ॥८॥ शक्तौ सत्या अबहुपादमासनं न देयम् । किं तु बहुपादमेव
पीठादिकगित्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु बहुपादमपीति ॥८॥ *तस्य पादौ प्र-
क्षालयेच्छर्मिष्ठनाविष्येके ॥९॥ द्वा शूद्रौ तस्य पादौ प्रक्षालयेतामि-
त्येके मन्यन्ते । दामवत इदम् । बोधायनस्तु, श्रौतो दृष्टपूर्वः केवलमन्त्रार्थी
नान्नप्रयोजनो वेत्यातिथिर्भवति । अथ वा सर्ववर्णानामन्यतमं काले यथोप-
पन्नः सर्वेषामतिथीनां श्रेष्ठोऽतिथिर्भवतीति ॥९॥ अत्र विशेषः—*अन्य-
तरोऽभिषेचने स्यात् ॥१०॥ अभिषेचनं करकादिना जलावसेकं । तमेकः
कुर्यात् । इतरं प्रक्षालनम् ॥१०॥ *तस्योदकमहारयेन्मृण्मयेनेत्येके ॥११॥
मृण्मयेन पात्रेण तस्योदकमाहर्तव्यमित्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु तैजसेन ॥११॥
*नोदकमहारयेदसमावृत्तः ॥१२॥ यदा अममावृत्तो ब्रह्मचारी आचार्य-
प्रेषितः स्वयमेव वा अतिथिरभ्यागच्छति तदनासावुदकमहारयेत् तदा नासा-

बुद्धकाहरणस्य प्रयोजकः । नास्मादुदकमाहर्तव्यमिति ॥ १२ ॥ * अध्ययन-
 सांवृत्तिश्चात्राधिका ॥ १३ ॥ अत्र असमावृत्तेऽतिथौ अध्ययनसंवृत्तिश्चा-
 धिका इतरस्मादतिथेः । अध्ययनस्य सह निष्पादनमध्ययनसंवृत्तिः । यः प्रदे-
 शस्तस्यागच्छति स तेन सह कियन्तश्चित्कालं वक्तव्य इति । प्रसिद्धे तु पाठे
 पूर्वपदान्तस्य समोऽकारस्य छान्दसो दीर्घः ॥ १३ ॥ * सान्त्वयित्वा तर्प-
 येद्रसैर्भक्ष्यैरद्भिरवराध्यैनेति ॥ १४ ॥ तत्पादप्रक्षालनस्य समध्ययनस्य वा-
 नन्तरमतिथिं प्रियवचनेन सान्त्वयेत् । सान्त्वयित्वा गव्यादिभोरसैः फला-
 दिमिश्र भक्ष्यैरन्ततोऽद्भिरपि तावत्तर्पयेत् । 'अवराध्यैने'ति जवन्यता सूचय-
 ति । अप्यन्तत इत्यर्थः । इतिशब्दादेवमादिभिरन्यैरपि ॥ १५ ॥ * आवसथं
 दद्यादुपरिशय्यामुपस्तरणमुपधानं सावस्तरणमभ्यञ्जनं चेति ॥ १६ ॥
 आवसथो विश्रामस्थानम् । उपरिशय्या खट्वा । उपस्तरण तृलिका ।
 उपधानमुपबर्हणम् । अवस्तरणमुपरिपटः । तत्सहितमुपधानमुपस्तरणं च ।
 अभ्यञ्जनं पादयोः नैलं घृतं वा एतत्सर्वं दद्यात् । भोजनात्प्रागूर्ध्वं वा अ-
 पेक्षिते काले । इतिशब्दादन्यदप्यपेक्षितम् ॥ १७ ॥ * अन्नमंस्कृताग्निमाहूय
 ब्रीहीन् यवान्वा तदर्थान्निर्वपेत् ॥ १८ ॥ यः पचति तमन्नमस्कृताग्निमाहू-
 य तदर्थानतिथ्यर्थान् ब्रीहीन्यवान्वा निर्वपेत् पृथक्कृत्य दद्यात् । अमुष्मै प-
 चेति । ब्रीहियवग्रहणमुपलक्षणम् । इदं भुक्वत्तु सर्वेष्वतिथावुपस्थिते द्र-
 ष्टव्यम् ॥ १९ ॥ भोजनकाले त्वाह—* उद्धृतान्यन्नान्यवेक्षतेदं भूयाऽऽऽ इ-
 दऽऽऽमिति ॥ १७ ॥ यावन्नो भोक्तारस्तावद्वा अन्नान्युद्धृत्य पृथक्पात्रेषु कृ-
 त्वा स्वयं संविभागं कृत्वा तान्यन्नान्यवेक्षेत किमिदं भूयः प्रभृतमिदं वेति वि-
 चारे ऋतिः । पूर्वं तु भाषायामित्येतदापेक्षितम् । छान्दसोऽयं प्रयोग इति ॥ १७ ॥
 * भूय उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥ १८ ॥ एवमेवेक्ष्यातिथ्यर्थं भूय उद्धरेत्येव ब्रूया-
 त् ॥ १८ ॥ * द्विषन्दिषतां वा नान्नमश्न्याद्दोषेण वा मीमांसमानस्य
 मीमांसितस्य वा ॥ १९ ॥ यं स्वयमतिथिं द्विषन्भवति योवात्मानं द्वेष्टि यो वा
 त्मानं दोषेण मीमांसते आत्मनि स्तेयादिदोषं सम्भावयति यो वा दोषेण मीमांसि-
 तः यत्र लौकिका दोषं सम्भावयन्ति । तस्याभ्यं सर्वस्यान्नं नाश्नीयात् ॥ १९ ॥
 अत्र हेतुः—* पाप्मानं हि स तस्य भक्षयतीति विज्ञायते ॥ २० ॥ य-

एवंविधम्यान्नमरुनाति, स तस्य पाप्मानमेव भक्षयतीति विज्ञायते ॥२०॥

इति षष्ठी खण्डिका ॥ प्र०२ प०३ ख०६ ॥

*स एष प्राजापत्यः कुडुम्बिनो यज्ञो नित्यप्रततः ॥१॥ स एषोऽभिहितो मनुष्ययज्ञः प्राजापत्यः प्रजापतिना दृष्टः तद्देवत्यो वा । कुडुम्बिनो यज्ञो नित्यप्रततो, नाग्निष्टोमादिवत् कादाचित्कः ॥१॥ तस्याग्नीन् सम्पादयति -- * योऽतिथीनामग्निः स आहवनीयो यः कुडुम्बे स गार्हपत्यो यस्मिन्पच्यते सोऽन्वाहार्यपचनः ॥२॥ योऽतिथीन जाठरोऽग्निः स एवाहवनीयः । तत्र हि हृतं । यः कुडुम्बे गृहे अग्निरौषामनः स गार्हपत्यः । नित्यधार्यत्वान् । यस्मिन् पच्यते भ्राष्ट्राग्नौ सोऽन्वाहार्यपचनः दक्षिणाग्निः । तत्र ह्यन्वाहार्यं पच्यते ॥२॥ *ऊर्जं पुष्टिं प्रजां पशूनिष्टापूर्तमिति गृहाणामश्राति यः पूर्वाऽतिथेरश्राति ॥३॥ यः अतिथे पूर्वमश्राति, स गृहाणा कुलस्य सम्बन्धि ऊर्जादिकमश्राति भक्षयति विनाशयति । ऊर्गन्तम् । इष्टमाग्निहोत्रादि । पूर्तं स्मार्तं कर्म कृत्वा पश्चान्नादि । अन्ये प्रसिद्धा ॥३॥ *पय उपसेचनमन्नमग्निष्टोमसम्मितं सर्पिषोक्थ्यसम्मितं मधुनातिगत्रसम्मितं मांसेन द्वादशाहसम्मितमदकेन प्रजावृद्धिरागुपश्च ॥४॥ पय उपसेचनं यस्य तदन्नमग्निष्टोममुत्पद्यते । सर्पिषा उपमित्तमिति प्रकरणाद्भ्रम्यते । मांसेन सह दत्तम् । उदकेन सह दत्तेन प्रजावृद्धिर्भवति । आगुपश्च वृद्धिः । उपसमस्तमपि । वृद्धिर्गतिः सम्ब्रूयते ॥४॥ *प्रियाप्रियाश्चातिथयः स्वर्गं लोकं गमयन्तीति विज्ञायते ॥५॥ अप्रिया उदामीना । द्विषतो निषिद्धत्वात् ॥५॥ *स यन्प्रातर्मध्यंदिने सायमिति ददाति सवनान्येव तानि भवन्ति ॥६॥ त्रिषु कालेषु दीयमानान्यन्नानि अस्य यज्ञस्य प्रातस्सवनादीनि त्रीणि भवन्ति । तस्मात्सर्वेषु कालेषु दातव्यमिति ॥६॥ *यदनुतिष्ठत्यदवस्यत्येव तत् ॥७॥ यत् गन्तुमुत्तिष्ठन्तमतिथिमनूत्तिष्ठति तदुदवस्यत्येव उदवमानियम्य यज्ञम्येति । प्रायणोच्छब्दं न पठन्ति । केवलमनुशब्दमेव पठन्ति । तत्राप्यर्थः स एव ॥ ७॥ *यत्सान्त्वयति सा दक्षिणा प्रशंसा ॥८॥ यत्सान्त्वयति प्रशमति सा प्रशंसा दक्षिणा ॥८॥

* यत्संसाधयति ते विष्णुक्रमाः ॥ ९ ॥ यमाधनमनुव्रजनम् ॥ ९ ॥
 * यदुपावर्तते सोऽवभृथः ॥ १० ॥ उपावर्तनम् अनुव्रज्य प्रत्याव्र-
 जनम् ॥ १० ॥ * इति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥ इति ब्राह्मणमित्यस्य स-
 र्वेण सम्बन्धः ॥ ११ ॥ * राजानं चेदतिथिरभ्यागच्छेच्छेयसीमस्मै पूजा-
 मात्मनः कारयेत् ॥ १२ ॥ राजा अभिषिक्तः क्षत्रियः सोऽतिथयेऽ-
 भ्यागताय आत्मनोऽपि सकाशात् श्रेयसी पूजा कारयेत् पुण्यहेतुन ॥ १२ ॥
 * आहिताग्निं चेदतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयादब्राह्म-
 णावात्सीरिति ब्राह्मणोदकमिति ब्राह्मणं तर्पयस्त्विति ॥ १३ ॥ यद्याहिता-
 ग्निमुद्दिश्यातिथिरागच्छेत्, तत्र एनमतिथिं स्वयमेनाभिमुख उपमर्षेत् । अत्र
 स्वयमिति वचनादनाहिताग्निरन्येन शिष्यादिनाकारयन्नपि न दृष्यति ।
 अभ्युदेत्य ब्रूयात् । ब्राह्मणं कृत्वात्सीरिति कुशलप्रश्नः । व्रतं साधुर्व्रत्य ।
 स एव ब्राह्मण इति पूजाभिधानम् । त्वपूर्वस्यां रात्र्यामुपितवानसीति ।
 ब्राह्मणोदकमित्युदकदानम् । ब्राह्मणं तर्पयस्त्विति रमादिभिस्तर्पयति । अनु-
 स्वारसकारौ छान्दसौ । क्रियाभेदात्प्रतिमन्त्रमिति शब्दः । एतत्सर्वेषु कालेषु
 कर्तव्यम् ॥ १३ ॥ * पुराग्रहोत्रस्य होमादुपांशु जपेद्ब्राह्मणं यथा ते मन-
 स्तथास्त्विति ब्राह्मणं यथा ते वशस्तथास्त्विति ब्राह्मणं यथा ते प्रियं तथा-
 स्त्विति ब्राह्मणं यथा ते निकामस्तथास्त्विति ॥ १४ ॥ भयदि होमकालेऽ-
 प्यासीत्, तदा पुरा होमादुपांशु जपेत् सादयित्वा ब्राह्मणं यथा ते मन-
 इत्यादिमन्त्रानुपांशु जपेत् ब्रूयात् । तत्र प्रतिमन्त्रमिति शब्दप्रयोगादर्शप्रयोगा-
 र्थभेदाच्चतुर्णां विकल्पः । ममुच्चय इत्यन्ये । अत्र चाश्वयुज्यजमानो वा यो हो-
 ता, स जपेत् ततो जुह्यात् ॥ १४ ॥ * यस्याहुतेष्वहुतेष्वग्निष्वतिथिरभ्याग-
 च्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् ब्राह्मणं तर्पयस्त्विति होम-
 व्यमनतिसृष्टं चेज्जुह्यादोषं ब्राह्मणमाह ॥ १५ ॥ उद्धृतास्त्विति बहुव-
 चनं सम्भवावमथ्यापेक्षम् । यस्याग्नयस्त्रयः, तस्याहुतेष्वत्यनेन मामानाधि-
 करण्यात् । होमोऽपि त्रिष्वपि भवति । तेनाहवनीयहोमानन्तरमतिथावाग-
 तेऽपि त्रिषु होमा न कृता इति वक्ष्यमाणो विधिर्भवत्येव । कः पुनरसौ
 स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् । ब्राह्मणं तर्पयस्त्विति होम्यमीति ततो जु-

हुधोत्यतिमृजेत् । अतिमृष्टेन होतव्यम् । यदि पुनरनतिसृष्टोऽननुज्ञातो जुहु-
यात्, तस्य दोष ब्राह्मणवाक्यमाह । तन्न पठितं प्रत्येतव्यम् । अत्र पक्षे स्वय हो
मो नियत ॥१५॥ *एकमात्रं चेदतिथीन्वासयेत्पार्थिवाल्लोकानभिज-
यति, द्वितीययान्तरिक्ष्यांस्तृतीयया दिव्यांश्चतुर्थ्या परावतो लोकान-
परिमिताभिरपगिमताल्लोकानां भजयतीति विज्ञायते ॥१६॥ य एकां
रात्रिर्मातयीन् गृहे वासयति, स प्रथिव्या भवान् लोकानभिजयति । द्विती-
यया रात्र्या आन्तरिक्ष्यान् । तृतीयया दिव्यान् । चतुर्थ्या परावतः सुख-
स्य परमात्रा येषु लोकेषु तानभिजयति । अपरिमिताभीरात्रिभिरपरमितान्
लोकानिति विज्ञायते ब्राह्मण भवति ॥१६॥ *असमुदेतश्चेदतिथिर्ब्रुवाण
आगच्छेत्तदामनमृदकमन्नं श्रोत्रियाय ददामीत्येव दद्यादेवमस्य समृ-
द्धं भवति ॥१७॥ विद्यादिभोगहितोऽसमुदेत । स चेदतिथिरिति ब्रुवाण
आगच्छेत्तदा तस्मै आमनादिक श्रोत्रियायैव ददामीत्येव मनमि कृत्वा द-
द्यात् । एव ददतोऽस्य दान समृद्धं भवति श्रोत्रियायैव दत्तं भवति ॥१७॥

इति सप्तमी खण्डिका ॥ प्र०२ प०३ ख०७ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविगचितायम्

उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥३॥

*येन कृतावसथः स्यादतिथिर्न तं प्रत्युत्तिष्ठेत्प्रत्यवरोहेद्वा
पुग्स्ताच्चेदभिवादिनः ॥१॥ येन गृहस्थेन अतिथि कृतावसथः स्यात्
कृतवाम रक्तवाम स्यात् द्वितीययान्तरिक्ष्यानित्यादिवचनात् द्वितीया-
दिष्वहम् न प्रति न प्रत्युत्तिष्ठेत् । नाप्यामनान् प्रत्यवरोहेत् । स चेत्त-
स्मिन्नहनि पूर्वमेवाभिवादिन । अनभिवादिने तु अभिवादनाय प्रत्युत्तिष्ठेत् ।
प्रत्यवरोहेच्च ॥ १ ॥ *शेषभोज्यतिथीनां स्यात् ॥ २ ॥ अतिथीनेवाग्रे
भोजयेदित्येत मिष्टे वचनमिदं प्रमादाद्यहत्तमतिथये, तन्न भुञ्जीतेत्येवमथम् ॥
२ ॥ *न गमान् गृहे भुञ्जीतानवशेषमतिथिभ्यः ॥ ३ ॥ आगामिभ्यो
ऽतिथिभ्यः यथा न किञ्चित् गृहेऽवशिष्यते, तथा गव्यादयो रसा न भो-
ज्या इति । सद्य सम्पादयितुमशक्यत्वाद्रमेषु गृहस्थस्य ॥ ३ ॥ *ना-

न्यार्थमभिरूपमन्नं पाचयेत् ॥ ४ ॥ आत्मानमुद्दिश्याभिरूपमन्नं स्वा
द्व्यूपादि न पाचयेत् ॥ ४ ॥ गोमधुपर्काहो वेदाध्यायः ॥ ५ ॥ मा-
ङ्गस्य वेदस्याध्येता वेशाध्यायः । सोऽनिधिर्मधुपर्कमर्हति गा च द-
क्षिणाम् ॥ ५ ॥ * आचार्य ऋत्विक्स्नातको राजा वा धर्मयुक्तः ॥
६ ॥ अवेदाध्याया अप्याचार्यादयो मधुपर्काहः । अत एव ज्ञायते
एकदेशाध्यायिनावप्यृत्विगाचार्यौ भवत इति । धर्मयुक्त इति राज्ञो वि-
शेषणम् । वाशब्दः समुच्चये ॥ ६ ॥ * आचार्यायन्विजे श्वशराय राज्ञ
इति परिसंवत्सरादुपनिष्ठञ्चो गोमधुपर्कश्च ॥ ७ ॥ एतत् गृह्य व्याख्या-
तम् । गौरत्र दक्षिणाधिका विधीयते ॥ ७ ॥ कोऽसौ मधुपर्क इत्यत आह—
* दधिमधुसंसृष्टं मधुपर्कः पयो वा मधुसंसृष्टम् ॥ ८ ॥ गृह्योक्तम्यानु-
वादोऽयम् । उत्तरविवक्षया ॥ ८ ॥ * अभाव उदकम् ॥ ९ ॥ दधिपयसोर-
लाभ उदकमपि देयम् । मधुमसृष्टमित्येके । पूर्वत्र पुनर्मधुमसृ-
ष्टग्रहणात् ॥ ९ ॥ वेदाध्याय इत्यत्र विवक्षित वेदमाह—* षडङ्गो वेदः
॥ १० ॥ षड्भिर्द्वैर्युक्तोऽत्र वेदो गृह्यत इति ॥ १० ॥ कानि तान्यङ्गानी-
त्यत आह—* छन्दःकल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शीक्षा
छन्दोविचितिरिति ॥ ११ ॥ छन्दो वेद । तत्कल्पयति प्रतिशास्त्र शा-
खान्तराधीतेन न्यायप्राप्तेन चाङ्गकलापेन उपेतस्य कर्मण प्रयोगकल्पन-
योपस्कुरुत इति च्छन्दः कल्पः कल्पमृत्राणि । व्याकरणम् अर्थविशेष-
माश्रित्य पदमन्वाचक्षाण पदपदार्थप्रतिपादनेन वेदस्योपकारकं विद्यास्थान-
म् । सूर्यादीनि ज्योतीष्यधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं ज्योतिषम् । आदिवृद्धभा-
वे यत्नः कार्यः । तदप्यध्ययनोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिन च कालवि-
शेषं प्रतिपादयदुपकारकम् । निरुक्तमपि व्याकरणस्यैव कार्यम् । शीक्षा
वर्णानां स्थानप्रयत्नादिकमध्ययनकाले कर्मण च मात्राणामुच्चारणप्रकार शि-
क्षयतीति । पृषोदरादित्वाद्दीर्घः । गायत्र्यादीनि च्छन्दासि यथा विधीयन्ते
विविच्य ज्ञायन्ते, सा छन्दाविचितिः । एतान्यङ्गानि अङ्गमन्वादङ्गत्व-
म् । 'मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते । निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छ-
न्दांसि विचितिः पदे ॥ शीक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते ।' इ-

नि । उपकारकत्वाच्चेत्त उपकार ॥ ११ ॥ अत्र चादयति—*शब्दार्थारम्भाणां तु कर्मणां समाम्नायस्समाप्तौ वेदशब्दस्तत्र सङ्ख्या विप्रतिषिद्धा ॥ १२ ॥ शब्दार्थतया यान्यारम्भ्यन्ते न प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरतया, तानि शब्दार्थारम्भणानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि । तेषां समाम्नाय उपदेश । तस्य समाप्तौ यावता गृन्थजातेन समाप्तोऽनुष्ठानपर्यन्तो भवति, तत्र वेदशब्दो वर्तते । वेदयति धर्मं विन्दत्यनेनेति वा धर्ममिति । न च मन्त्रब्राह्मणमात्रेणानुष्ठानपर्यन्त उपदेशो भवति । किं तु कल्पसूत्रैरपि सह । ततश्च तेषामपि वेदस्वरूप एवानुवेषात् पञ्चैवाङ्गानि । तत्पटुसङ्ख्या विप्रतिषिद्धेति ॥ १२ ॥ परिहरति—*अङ्गानां तु प्रधानैरव्यपदेश इति न्यायविन्समयः ॥ १३ ॥ अङ्गान्येव कल्पसूत्राणि न वेदस्वरूपाणि । पौरुषेयतास्मरणात् । कतिपयान्येव तेषु ब्राह्मणवाक्यानि भृशिष्ठानि स्ववाक्यानि । अङ्गानां च तेषां प्रधानवाचिभिश्च शब्दैः छन्दो वेदो ब्राह्मणमित्यादिभिर्व्यपदेशो न न्याय्य इति न्यायविदा मिद्धान्तः । तावित्यौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ कल्पसूत्राधिकरणे स्पष्ट दृष्टव्या । यत्तुक्तं न मन्त्रब्राह्मणमात्रेण पूर्ण उपदेश इति । तेषु स्याणोरपराधः । यदेनमन्त्रो न पश्यतीति पुरुषापराधस्सम्भवति । इदं तु भवानाक्षदा कल्पसूत्रकाराणामपि प्रयोगकल्पना कुतोऽस्तीति । न्यायोपवृत्तिताभ्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामिति वक्तव्यम् । नान्या गतिः । एवमसति भवानपि यवता तादृशस्यामिति । ततो मन्त्रब्राह्मणाभ्यामेव पूर्णमवबोत्स्यत इति ॥ १३ ॥ *अतिथि निराकृत्य यत्रगते भोजनं स्मरेत्ततो विरम्योपोष्य ॥ १४ ॥ अतिथिमागतं केनचित्प्रकारेण निराकृत्य भोजने प्रवृत्तो यत्रगते यदवस्थाप्राप्य भोजने स्मरेत् विज्ञेया स निराकृत इति । तत्रैव भोजनाद्विरम्य तस्मिन्नहन्युपोष्य ॥ १४ ॥

इति अष्टमी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ३ ख० ८ ॥

इवो भूते यथामनसं तर्पयित्वा संसाधयेत् ॥ १ ॥

अपरेद्युस्तमन्विष्य यथामनसं यथेच्छं तर्पयित्वा संसाधयेत् गच्छन्तं मनव्रजेत् ॥ १ ॥ कत इत्याह — * यानवन्तया यानात्र ॥ २ ॥

स चेदतिथिर्यानवान् भवति, तदा तस्या रोहणादनुव्रजेत् ॥ २ ॥ *याव
 न्नानुजानीयादितरः ॥ ३ ॥ इतरो यानरहितो यावन्नानुजानीयात् ग-
 च्छेत्, तं तावदनुव्रजेत् ॥ ३ ॥ *अप्रतीभायां सीम्नो निवर्तेत ॥ ४ ॥
 यदि तस्यान्यपरतयानुज्ञायां प्रतीभा बुद्धिर्न जायते, ततस्सीम्नि प्राप्तायां
 ततो निवर्तेत । प्रतेर्दीर्घश्चान्द्रसः । 'संसाधये'दित्यादि सर्वातिथिसाधारणम् ।
 न निराकृतमात्रविषयम् ॥ ४ ॥ *सर्वान्वैश्वदेवे भागिनः कुर्वीता श्व-
 चण्डालेभ्यः ॥ ५ ॥ वैश्वदेवान्ते भोजनार्थमुपस्थितान् सर्वानेव भागिनः
 कुर्वीता श्वचण्डालेभ्यः । अमिविधावाकारः । तेभ्योऽपि किञ्चिद्देयम् ।
 तथा च मनुः — 'शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ।
 वयसां च कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥' इति ॥ ५ ॥ *ना-
 नर्हस्यो दद्यादित्येके ॥ ६ ॥ अनर्हस्यश्चाण्डालादिभ्यो न दद्या-
 दित्येके मन्यन्ते । तत्र दाने अभ्युदयः । अदानेन प्रत्यक्षंय इति ॥ ६ ॥
 *उपेतः स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् ॥ ७ ॥ उपेतः कृतोप-
 नयनोऽसमावृत्तः । स स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं न भुञ्जीत । एवं सति
 समावृत्तस्योच्छिष्टं भुञ्जानस्य न दोषः स्यात् । एवं तर्हि उपेत आन्तात्
 कृतदारोऽकृतदारश्च स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् । एवमप्युपेतस्य
 यस्य कस्यचिदपि यदुच्छिष्टं तद्भोजने न दोषः स्यात् । 'पितुर्ज्येष्ठस्य' च
 भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यमित्येतन्नियमार्थं भविष्यति पितुरेव भ्रातुरेवेति । स
 द्येवं सूत्रमेवेदमनर्थकं तस्मादेव नियमादन्यत्राप्रसङ्गः । इदं तर्हि प्रयोजनं
 यदा पितानुपेतः पुत्रस्तु प्रायश्चित्तं कृत्वा कृतोपनयनः तदा तं प्रति पितु-
 रनुपेतस्योच्छिष्टं प्रतिषिध्यते । एवं ज्येष्ठेऽपि द्रष्टव्यम् । एतदपि नास्ति
 प्रयोजनम् । उक्तं हि 'धर्मविप्रतिपत्तावभोज्य'मिति । 'तेषामभ्यागमनं भोजनं
 विवाहमिति च वर्जये'दिति च । तथा स्त्रीणामित्येतत् किमर्थम् । मातुरुच्छिष्ट-
 प्रतिषेधार्थम् । कथं प्रसङ्गः । 'मातरि पितर्याचार्यवच्छुश्रूषे'ति वचनात् 'यदु-
 च्छिष्टं प्राश्नाति हविसच्छिष्टमेव न'दित्याचार्योच्छिष्टस्य हविष्वेन संस्त-
 वाच्च । एवमपि 'पितुर्ज्येष्ठस्येत्यत्र ग्रहणादेव सिद्धम् । तस्मात् केषुचि-
 ज्ञानपदेषु भार्ययानुपेतेन च सह भोजनमाचरन्ति । तथाह बोधायनः—

‘यानि दक्षिणतमनानि व्याख्याम्यामो यथैतदनुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया-
सह भोजनमिति । तस्य दुराचारत्वमनेन प्रविषाद्यते ॥७॥ * ‘सर्वाण्युदक-
पूर्वाणि दानानि ॥८॥ सर्वाणीति वचनात् भिक्षाप्युदकपूर्वमेव देया ॥८॥
* यथाश्रुति विहारे ॥९॥ विहारे यज्ञकर्मणि यानि दानानि दक्षिणादीना-
म् । तानि यथाश्रुत्येव । नोदकपूर्वाणि ॥९॥ * ये नित्यभाक्तिकास्ते-
षामनुपरोधेन संविभागो विहितः ॥१०॥ ये नित्यभाक्तिकाः भक्ता-
र्हाः कर्मकरादय तेषामुपरोधो यथा न भवति तथा वैश्वदेवान्ने अभ्यागतेभ्यः
संविभागः कर्तव्यः ॥१०॥ * काममात्मानं भार्या पुत्रं वोपरुन्ध्यान्-
त्वेव दासकर्मकरम् ॥११॥ दासो भूत्वा यः कर्म करोति स दासकर्म-
करः तम् । आत्माद्युपरोधेनार्प नोपरुन्ध्यात् । किं पुनरागतार्थमुपरुन्ध्या-
दिति । अतस्तं केवलं कर्मकर नोपरुन्ध्यात् ॥११॥ * तथा चात्म-
नोऽनुपरोधं कुर्याद्यथा न रसुः प्रथमस्स्यात् ॥१२॥ कर्मसु अग्निहो-
त्रादिषु आर्जनेषु च यथा स्वयं समर्थो भवति तथात्मानं नोपरुन्ध्यात्
कुडुम्बी ॥१२॥ अथाप्युदाहरन्ति—‘अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षो-
डशारण्यवासिनः । द्वात्रिंशतं गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः ।
अहिताग्रिरनङ्गं ब्रह्मचारी च ते त्रयः । अश्नन्त एव सिद्धान्त
नैषां सिद्धिरनश्नतामिति ॥१३॥ अयैतस्मिन्नात्मानं नोपरुन्ध्यादिति वि-
षयं श्लोकावुदाहरन्ति । मुनेः सन्न्यासिनः । भक्ष्या अष्टौ ग्रासाः आस्याविका-
रेण । अरण्यवासी वानप्रस्थः । तस्य षोडशः । द्वात्रिंशत् ग्रासा गृहस्थस्य । प्रथ-
मार्थे द्वितीया । ब्रह्मचारिणस्तु विद्यार्थस्य नैष्ठिकस्य च ग्रासनियमो नास्ति ।
द्वितीयेन श्लोकेनाहिताग्निविषये ‘कालयोर्भोजनमिति यमपि नियमो ना-
स्तीति प्रतिपाद्यते । अनुदुद्ग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । ब्रह्मचारिग्रहणं दृढार्थम् ।
सिद्ध्यन्ति स्वकार्यक्षमा भवन्ति ॥१३॥

इति नवमी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ४ ख० ९ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥४॥

*भिक्षणे निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो मातापितृर्बुभूषार्हतश्च नियमविलोपः ॥१॥ भिक्षणे याचनम् । तत्राचार्यादयो निमित्तम् । बुभूषा भर्तुभिच्छा । अर्हतो विद्यादिमतः अग्निहोत्रादेर्नियमे योग्यस्यार्थस्याभावेन लोपः ॥१॥ ***तत्र गुणान् समीक्ष्य यथाशक्ति देयम् ॥२॥** तत्रैवंभूते भिक्षणे याचतः श्रुतवृत्तादिकान् गुणान् समीक्ष्य शक्यनुरूपं भवश्य देयम् । अदाने प्रत्यवायात् । गौतमस्तु निमित्तान्तरमुप्याह — गुर्वर्थनिवेशौषवर्थवृत्तिक्षीणयक्ष्यमाणां ध्ययनध्वसयोगवैश्वजितेषु द्रव्यसविभागो बहिर्वेदिभिक्षमाणेषु कृतान्नमितरं प्विति । वैश्वजितो विश्वजिद्यागस्य कर्ता सर्वस्वदक्षिणः ॥२॥ ***इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य तु भिक्षणमनिमित्तम् ॥३॥** इन्द्रियद्वारा आत्मनः प्रीतिरिन्द्रियप्रीतिः । तामर्थ्यमानो यो भिक्षेत स्वक्चन्दनादि तन्मूल्यं वा । तद्भिक्षणं नियमेन दानस्य निमित्तं न भवति ॥३॥ ***तस्मान्न तदाद्रियेत ॥४॥** अदानेऽपि न प्रत्यवायः । विवाहोऽपि द्वितीयो न निमित्तं सत्त्वां प्रथमाया धर्मप्रज्ञामप्यन्तागाम । तदर्थमिदं वचनम् । अन्यत्र प्राप्त्यभावात् ॥ ५ ॥ ***स्वकर्म ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यज्ञो याजनं दानं प्रतिग्रहणं दायार्थं शिलोञ्छः ॥६॥** सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठान इत्युक्तम् । तेऽमी स्वधर्मा उच्यन्ते । पुत्राय दीयत इति दायः । तमादत्त इति दायार्थः । तस्य भावो दा । दायम् । दायस्वीकारः । क्षेत्रादिषु पतितानि मज्जरीभूतानि ततश्च्युतानि धान्यानि शिलशब्दस्यार्थः । तेषामुञ्छनमंगुलीभिर्नैवैवा आदानं शिलोञ्छः । एतान्यध्ययनादीन्यष्टौ ब्राह्मणस्य स्वकर्म । तेष्वध्ययनगजदानानि द्विजानिमामान्येन कर्तव्यतया नियम्यन्ते । इतराण्यर्थाः द्रव्यार्जने प्रवृत्तस्योपायान्तरनिवृत्त्यर्थान्युपदिश्यन्ते । अध्यापनादिभिरेव द्रव्यमार्जयेन्न चौर्यादिभिर्गतिः । ॥ ६ ॥ ***अन्यच्चापरिगृहीतम् ॥६॥** यच्चान्यत् केनाप्यपरिगृहीतमारण्यमूलफलादि । तेनापि जीवा इति प्रकरणान् गम्यते । एतेन विधिर्व्याख्यातः ॥६॥ *** एतान्येव क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रातिग्रहणानीति परिहाप्य दण्डयुद्धाधिक्रानि ॥७॥** एतान्येव क्षत्रियस्यापि स्वकर्म । अध्यापनादीनि त्रीणि वर्जयित्वा । दण्डलब्धं युद्धलब्धं चाधिकम् ॥७॥ ***क्ष-**

त्रियवद्वैश्यस्य दण्डयुद्धवर्जं कृषिगोरक्ष्यवणिज्याधिकम् ॥ ८ ॥ गो-
रक्ष्यं गवां रक्षणम् । भावे ण्यत्प्रत्यय । वणिजो भावो वणिज्या क्रयवि-
क्रयव्यवहारः । कुसीद च । 'द्युतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्य'मिति यत्प्रत्ययः । ८ ॥

*नाननूचानमृत्विजं वृणीते न पणमाणम् ॥ ९ ॥ साङ्गस्य वेदस्याध्ये-
ता प्रवक्ता चानूचान । अतादृशमृत्विजं न वृणीते नाप्येतावद्देयमिति
परिभाषमाणम् ॥ ९ ॥ *अयाज्योऽनर्धीयानः ॥ १० ॥ अनधीतवेदं न
याजयेत् । तदानीमपेक्षितं मन्त्रं यथाशक्ति वाचयन् । सत्रियस्य युद्धं
स्वकर्मेत्युक्तम् ॥ १० ॥ तत्कथं कर्तव्यमित्याह— *युद्धे तद्योगा
यथोपायमुपदिशन्ति तथा प्रतिपत्तव्यम् ॥ ११ ॥ युद्धविषये तथा प्रति-
पत्तव्यं यथा तद्योगा उपायमुपदिशन्ति तस्मिन्युद्धकर्मणि युद्धशास्त्रे वा
यथामभियोगः ते तद्योगाः ॥ ११ ॥ *न्यस्तायुधप्रकीर्णकेशप्राञ्ज-
लिपराडावृत्तानामार्या वधं परिचक्षते ॥ १२ ॥ शास्त्रैरधिगताना-
मिन्द्रियदौर्बल्यादिप्रतिपन्नानां शास्ता निर्वेषमुपदिशेद्यथाकर्म य-
थोक्तम् ॥ १३ ॥ तस्य चेच्छास्त्रमतिप्रवर्तेरन् ॥ १४ ॥ न्यस्ता-
युधः त्यक्तायुधः । प्रकीर्णकेशः केशानपि निवन्तुमक्षमः । प्राञ्ज-
लि कृताञ्जलिः । पराडावृत्तः पराङ्मुखः । सर्व एते भीताः । ए-
तेषां युद्धे वधमायास्सन्तो गर्हन्ते । परिगणनादन्येषां वधे न दोषः ।
तथा च गौतमः—'न दोषो हिंसायामाहव' इति । न्यस्तायुधः प्रकी-
र्णकेश इति विसर्जनीय केचित्पठन्ति । सोऽपपाठः । पराडावृत्त इति ङ-
कारश्छान्दसः । शास्त्रैर्यथोक्तं यथाशास्त्रं गर्भाधामादिभिः संस्कारैः संस्कृ-
ताः शास्त्रैरधिगता तेषामिन्द्रियदौर्बल्यात् अजितेन्द्रियतया विप्रतिपन्नानां
स्वकर्मतश्च्युतानां निषिद्धेषु च प्रवृत्तानाम् । शास्ता शासिता आचार्यादिः ।
निर्वेष प्रायश्चित्तमुपदिशेत् । यथाकर्म कर्मानुरूपम् । यथोक्तं धर्मशा-
स्त्रेषु । तस्य चेच्छासितुः शास्त्रं शासन अतिप्रवर्तेरन् निवर्तेरन् न तत्र
तिष्ठेयुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ *राजानं गमयेत् ॥ १५ ॥ एव-
मसौ करोतीति ॥ १५ ॥ *राजा पुरोहितं धर्मार्थकुशलम् ॥ १६ ॥
स राजा धर्मशास्त्रेष्वर्थशास्त्रेषु कुशलं पुरोहितं गमयेत् । विनियम्य

तामसाविति ॥ १६ ॥ * स ब्राह्मणान्नियुञ्ज्यात् ॥ १७ ॥ स पुरोहितः ब्राह्मणाश्चेदतिक्रमणकारिणः प्रापिताः तान्नियुञ्ज्यात् अनुरू-
पेषु प्रायश्चित्तेषु नियुञ्ज्यात् ॥ १७ ॥ यदि ते तत्रापि न तिष्ठेयुः तदा किं
कर्तव्यमित्यत आह— * बलविशेषेण वधदास्यवर्जं नियमैरुपशोष-
येत् ॥ १८ ॥ तंतस्तान्नियमैरुपवासादिभिरुपशोषयेत् । बलविशेषेण बलानुरू-
पम् । वधदास्यवर्जं वधस्ताडनादि वधं दास्यं च वर्जयित्वा । सर्वमन्यत् बन्ध-
नादिकं बलानुरूपं कारयेत् । यावत्ते मन्येरन् चरेम प्रायश्चित्तमिति ॥ १८ ॥
इति दशमी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ५ ख० १० ॥

एवं ब्राह्मणविषये उक्तम् । इतरेषामाह— * इतरेषां वर्णानामा-
प्राणविप्रयोगात्समवेक्ष्य तेषां कर्माणि राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ १ ॥
इतरेषां ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां वर्णानां राजा पुरोहितोक्तदण्डं स्वयमेव प्र-
णयेत् । तेषां कर्माणि समवेक्ष्य तदनुरूपमा प्राणविप्रयोगात् । अभिवि-
धावाकारः ॥ १ ॥ * न च सन्देहे दण्डं कुर्यात् ॥ २ ॥ अपराधसन्दे-
हे राजा दण्डं न कुर्यात् ॥ २ ॥ * किन्तु सुविचितं विचित्या दैवप्रश्ने
भ्यो राजा दण्डाय प्रतिपद्येत ॥ ३ ॥ आ-दैवप्रश्नेभ्यः साक्षिप्रश्नादिभिः
शपथान्तैः सुविचितं यथा भवति तथा विचित्य निरूप्य । राजा दण्डाय
प्रतिपद्येत उपक्रमेत ॥ ३ ॥ एवं कर्ततः फलमाह— * एवंवृत्तो रा-
जोभौ लोकावभिजयति ॥ ४ ॥ एवं भूतं वृत्तं यस्य स एवंवृत्तः । अ-
त्र मनुः— ‘अदण्ड्यान् दण्डयत्राजा दण्ड्यांश्चौवाप्यदण्डयन् । अयशो मह-
दाभौति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥’ इति ॥ ४ ॥ गच्छतां प्रतिगच्छतां च प-
थि समवाये तेन कस्मै पन्थादेय इत्यत आह— * राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनास-
मेत्य ॥ ५ ॥ राजा अभिषिक्तः । स यदि ब्राह्मणेन समेतो न भवति, तदा
तस्य पन्था दातव्यः । क्षत्रियैरप्यनभिषिक्तैः । एतदर्थमेव चेदं वचनम् । अन्य-
त्र ‘वर्णज्यायसां चे’ति, वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् ॥ ५ ॥ * समेत्य तु ब्राह्मण-
स्यैव पन्थाः ॥ ६ ॥ आपदि शिष्यभूतब्राह्मणविषयमिदम् । शिष्यभूते-
नापि ब्राह्मणेन समेत्य तस्यैव राज्ञः पन्था देय इति ॥ ६ ॥ * यानस्य भा-

राभिनिहितस्यातुरस्य स्त्रिया इति सर्वैर्दातव्यः ॥ ७ ॥ यानं शकटा-
दि । भाराभिनिहितो भाराक्रान्तः । आतुरो व्याधितः । स्त्रियाः यस्याः क-
स्याश्चिदपि । एतेभ्यः सर्वैरेव वर्णैः पन्था दातव्यः । इतिशब्दात् स्थविर-
बाळकृशादिभ्यश्च ॥ ७ ॥ * वर्णज्यायसां चेतरेर्वर्णैः ॥ ८ ॥ वर्णेनो-
त्कृष्टा वर्णज्यायांसः । तेषां चेतरेरपकृष्टैर्वर्णैर्बाह्यैश्च दातव्यः ॥ ८ ॥ * अ-
शिष्टपातितमत्तोऽन्यत्तानामात्मस्वस्त्ययनार्थेन सर्वैरेव दातव्यः ॥ ९ ॥
अशिष्टो मूर्खः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां सर्वैरेव सजातीयैरुत्कृष्टैरपकृष्टैर्व-
र्णैर्बाह्यैश्च त्मस्वस्त्ययनार्थेन सर्वैरेव दातव्यः । आत्मस्वस्त्ययनमात्मत्राणमा-
त्रम् । तेन प्रयोजनेन तदर्थम् । न त्वदृष्टार्थमिति । अत्र कौटिल्येन देय-
स्य पथः प्रमाणमुक्तम्—‘पञ्चरत्नी रथपथश्चत्वारो हन्तिपथः द्वौद्वौ क्षद्रपशु-
मनुष्याणां’ मिति ॥ ९ ॥ * धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्ण-
मापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ १० ॥ धर्मचर्यया रुध्मन्निष्ठानेन । जघन्यो
वर्णः शूद्र इति । पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते वैश्यो जायते । जातिपरिवृत्तौ
जन्मनः परिवर्तने । शूद्रो वैश्यो जायते । तथापि स्वधर्मनिष्ठ क्षत्रियो जा-
यते । तथापि स्वधर्मपरो ब्राह्मण इति । एव क्षत्रियवैश्ययोरपि द्रष्टव्यम् ॥
१० ॥ * अयमेचर्यया पूर्वो वर्णो जघम्यं जघन्यं वर्णमापद्यते जाति-
परिवृत्तौ ॥ ११ ॥ पूर्वोक्तः । महापातकव्यातिरिक्ताधर्मान्निष्ठानविषयमेतत् ।
महापातकेषु ‘नेनाऽभिशम्त’ इत्यादिना नीचजातिप्राप्तेरुक्तत्वात् ॥ ११ ॥
* धर्मप्रजासम्पन्ने दारे नान्यां कुर्यात् ॥ १२ ॥ श्रोतेषु गार्ह्येषु स्मर्तव्येषु
च कर्मेषु श्रद्धा भक्तिश्च धर्मसमाप्तिः । प्रजामस्यतिः पुत्रवत्त्वम् । एवंभूते
दारे सति नान्याप्य दार इति प्रकृतमाभ्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । अत्रार्थाद्धा-
र्यामिति गम्यमाणेनान्या भार्या कुर्यात् न ददहेत् ॥ १२ ॥ * अन्यतराभावे का-
र्या प्रागग्न्याधेयात् ॥ १३ ॥ धर्मप्रजयोरन्यतरस्याभावे कार्या उद्वाह्या । त-
त्रापि प्रागग्न्याधेयात् नोद्धेमाधानात् । एतदर्थमेवेदं वचनम् । उभयसम्प-
त्तौ न कर्तव्यत्वे अन्यतराभावे कर्तव्यस्यांशस्य प्राप्तत्वात् । यदा च न्य-
तराभावे कार्या तदा का शङ्का उभयाभावे कार्येति ॥ १३ ॥ प्रागग्न्याधे-
यादित्यत्र हेतुः— * आधानं हि सती कर्मभिस्सम्बध्यते येषामेतदङ्ग-

म् ॥१४॥ हि यस्मात् आधाने सती विद्यमाना सहाविता कर्माभिसम्ब-
ध्यते अधिक्रियते । येषामग्निहोत्रादीनामेतदाधानमङ्गमुपकारकम् ; तैः ।
अत्र 'दारो सती'ति वचनान् मृते तन्मिम्प्रागूर्ध्वं चाधानात् सत्यामपि पुत्रस-
म्पत्तौ धर्मसम्पत्तौ दारग्रहणं भवत्येव । तथा च मनु.—'यार्थे पूर्वमा-
रिण्यै दत्वाग्नीनन्त्यकर्मणि । पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥'ति ।
याज्ञवल्क्योऽपि—'आहरे द्विधिवद्वारानग्नी श्रैवाविलम्बयन् । इति । न हि
वाचनिकेऽर्थे युक्तम् । क्रमन्ते । तेतत्र चोदनीयम् । यजमानः पूर्वमन्वा-
रम्भणीयया संस्कृतो न तस्यायं संस्कारः पुनरावादादितुं शक्यः । या च
भार्या आधानात्परमूढा सती सा च पूर्वमनस्कृता, न तस्या दर्शपूर्णमासा-
दिष्वधिकारः । स कथं तथा तैःष्टुमर्हतीति अन्वारम्भणीयजन्यश्च सं-
स्कारो यदि संयोगवदुभयनिष्ठः तदा भायानाशे नश्यतीति नभ्य पुन-
स्संस्कारोऽपि नोपपन्नः । यानि च नान्वारम्भणीयामपेक्षन्ते स्मार्तानि
गार्ह्याणि यतोऽधिकास्त्वस्याविरुद्धा । ननु च प्रागप्याधानां कर्माभि-
सम्बध्यते गार्ह्यैस्मार्तैश्च, तत्किमुच्यते आधाने हि सती कर्माभिसम्ब-
ध्यते इति । सत्यम् । अम्मादेव च हेतुर्निर्देशात्प्रतीयते प्रागाधानात्
सत्यामपि धर्मसम्पत्तौ प्रजासम्पत्तौ च रागान्वयस्य कस्यचिद्दारग्रहणे ना-
तीव दोष इति । अथ यस्याहिताग्नेर्मार्गा सत्येव कर्मण्यश्रद्धाधाना अ-
शक्ता वा भवति पुत्राश्च मृता अनुत्पन्ना वा तस्य कथम् । यद्येषा यु-
क्तिः 'धर्मप्रजासम्पन्न'इति कर्माभिसम्बध्यते'इति च तदा कर्तव्यो विवाहः ।
न च 'प्रागग्न्याधेया'दित्यस्य विरोधः । अन्यतराभावे कार्येत्यत्रैव विशेषः ।
न पुनरुपयारम्भात्वे कार्येत्यस्य । (दृष्टार्थशेषत्वे सम्भवति गम्यमानार्थशे-
षत्वकलनानुपपत्तेः । सम्भवति च तात्पर्यपक्षेति सत्यम् । भारद्वाजसूत्रस्या-
प्ययमेव नियमः ।) भारद्वाजसूत्रे तु यद्यप्यग्निधेयाहिताग्नेर्दार्-
रानुज्ञा प्रतीयते—“अथ यद्याहिताग्निः पुनर्दारक्रियां कुर्वीत यद्य-
ग्नितोत्सृजेत् लौकिकास्सम्पद्येरन् तस्य पुनरग्न्याधेयं कुर्वीतेत्याश्मरथ्यः, पु-
नराधाननित्यालेखनः, पुनरग्न्याधेयमित्यौडुलोमि'रिति । तथापि तस्याप्ययमे-

व विषयः ॥१४॥ * सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत् ॥१५॥ कन्यागोत्रमेव गोत्रं यस्य तस्मै कन्या न देया। यथा—हारीताय हारीती वात्स्याय वात्सीमित्यादि ॥१६॥ * मातुश्च योनिसम्बन्धेभ्यः ॥१६॥ मातुर्योनिसम्बन्धाः कन्याया ममतादयः । चकारात् पितुरप्येवम् । तेभ्यः असगोत्रेभ्योऽपि न देया कन्यका । अत्र मनुः—‘असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मण्यमैथुनी ॥ व्यासः—‘स्नात्वा समुद्वेहेत्कन्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् । यवीयसीं भ्रातृमतीमसगोत्रां प्रयत्नतः ॥ ’ मातुस्सगोत्रामप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि । जन्मनामोरविज्ञाने नोद्वेहेदविशङ्कितः ॥ मातुस्सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः । इति ।’ गौतमः—‘असमानप्रवरैर्विवाह ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात् । इति । कात्यायनः—‘प्रवर एषामविवाह इत्येतेषु प्रत्यध्यायमाहत्य वचनं येषामेव प्रवरः तेषामेवाविवाह इति । कारिका च भवति—रातीयानामविवाह एषामिति येषां सूत्रकृदब्रवीत्तेषामेव विवाहः स्यात् नान्येषामिति धारणे’ति शङ्खः—‘दारानां हरेत्सदृशानसमानार्षेयानसम्बन्धानासप्तमपञ्चमात्पितृमातृबन्धुभ्यः । इति। वसिष्ठः—‘गृहस्थो विनोति क्रोधहर्षो गुरुणानुज्ञातः स्नात्वाऽसमानार्षेयामस्पृष्टमैथुनामवरयसीं भ्रातृमतीं सदृशीं भार्यां विन्देत् । पञ्चमी मातृबन्धुभ्यः सप्तमीं पितृबन्धुभ्यः ।’ हारीतः—‘श्वित्रो कुष्ठचूदरी यक्षमामयाव्यल्पायुरनार्षेयं ब्राह्मसमानार्षेयमित्येतान्यपतितान्यपि कुलानि वर्जनीयानि भवन्ति । कुलानुरूपाः प्रजा भवन्तीत्यादितष्पडयज्ञियत्वादनार्षेयमवेदत्वादब्रह्म एककुलत्वात् समानार्षेयमिति तस्मात् सप्त पितृवः परीक्ष्य पञ्च मातृतोऽनूनकां श्रेष्ठां भ्रातृमती भार्यां विन्देत् ।’ पैठिनीसिः—‘असमानार्षेयां कन्यां वरयेत् । पञ्च मातृतः परिहरेत्सप्त पितृतः त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा ।’ याज्ञवल्क्यः—‘अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् । अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् । अरोगिणी भ्रातृमतीमसमानार्षेयगोत्रजाम् । पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥’ विष्णुः—‘असगोत्रामसमानप्रवरां भार्यां विन्देत् मातृतः पञ्चमात्पितृतः सप्तमात् ।’ नारदः—‘आसप्तमा-

त्पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः । अविवाह्यासगोत्रास्सुसमानप्रवरास्त-
था । 'शातातपः—'परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा । कृत्वा त-
स्यास्समुत्सर्गमतिकृच्छ्रो विशोधनम् ॥ मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां त-
थैव च । समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।' मनुः—'पैतृष्वसेयी भूमिनीं
स्वस्त्रीयां मातुरेव च । मातुश्च भ्रातृस्तनयां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् । ए-
तास्तिस्वस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् । ज्ञातिस्त्वेनानुपेयास्ताः पतति
ह्युपयन्नयः ॥' बोधायनः—'सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेत् मातृवदेनां विभृत्या-
त् । सगोत्रां गत्वा चान्द्रायणमुपदिशेत् । व्रते परिनिष्ठिते ब्राह्मणीं न त्य-
जते मातृवद्भूमिनीवद्दर्भो न दुष्यतीति विज्ञायते । अथ सन्निपाते अविवाहः
तदाध्यायं वर्जयेत् । बोधायनस्य तत्प्रमाणं कर्तव्यम् । मानव्यो हि प्रजा
इति विज्ञायत' इति । गोत्राणां तु सहंस्तानि प्रयुतान्यर्बुदानि च । ऊनप-
ञ्चाशदेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् । एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते । ता
वत्समानगोत्रत्वमन्यद्भृग्वज्जिरोगणात् ॥' इति । सुमन्तुः—'पितृपत्न्यस्सर्वा मा-
तरस्तद्भ्रातरौ मातुलः तत्सुता मातुलसुतास्तस्मात्ता नोपयन्तव्या' इति ।
११ ॥ कन्यादानप्रसङ्गाद्विवाहभेदानाह—*ब्राह्मे विवाहे बन्धुशीलश्रु-
तारोग्याणि बुध्वा प्रजां सहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयेच्छक्तिविषयेणालं
कृत्य ॥ १७ ॥ ब्रह्मणा दृष्टो ब्राह्मः । तस्मिन् विवाहे वरस्य बन्धवादीन्
बुध्वा परीक्ष्य प्रजां दुहितरं सहत्वकर्मभ्यः सहकर्तव्यानि यानि कर्माणि
तेभ्यः तानि कर्तुम् । प्रतिपादयेत् दद्यात् । शक्तिविषयेण विभक्तिप्रतिरू-
पोऽयं निपातः यथाशक्तित्वस्यार्थे द्रष्टव्यः । यथाशक्त्यलंकृत्य दद्यादि-
त्येष ब्राह्मो विवाहः । 'प्रजासहत्वकर्मभ्यः' इति पाठे प्रजार्थं सहत्वकर्माथं
चेति ॥ १७ ॥ *आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयौ ॥ १८ ॥ ऋषि-
भिर्दृष्टे विवाहे मिथुनौ गावौ स्त्रीगवौ पुङ्गवश्च दुहितृमते देयौ । एष आ-
र्षः ॥ १८ ॥ *दैवे यज्ञतन्त्रे ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ॥ १९ ॥ दैवैर्दृष्टे वि-
वाहे यज्ञतन्त्रे वितते ऋत्विजे कर्म कुर्वते कन्यां दद्यात् । एष दैवो विवा-
हः ॥ १९ ॥ *मिथः कामात्सांवर्तेते स गान्धर्वः ॥ २० ॥ यत्र कन्या-
वरौ रहसि कामात् परस्परं रागात् सांवर्तेते मिथुनीभवतः स गान्धर्वो वि-

वाहः । समो दीर्घः पूर्ववत् । अत्र संयोगोत्तरकालं विवाहसंस्कारः कर्तव्यः ॥ २० ॥

इति एकादशी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ५ ख० ११ ॥

*शक्तिविषयेण द्रव्याणि दत्त्वावहेरन् स आसुरः ॥ १ ॥ यत्र विवाहे कन्यावते यथाशक्ति द्रव्याणि दत्त्वावहेरन् कन्या स आसुरः । 'वित्तेनानतिस्त्रीमतामासुर' इति गौतमः । तेन कन्यायै गृहक्षेत्राभरणादिदानेन विवाहो नासुर ॥ १ ॥ *दुहितृमतः प्रोथयित्वावहेरन् स राक्षसः ॥ २ ॥ दुहितृमतः कन्यावतः पित्रादीन् प्रोथयित्वा प्रमथ्य यत्रावहेरन् स राक्षसो विवाहः । 'हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदती रुदञ्चो यत्रावहेरन् स राक्षसः' इत्याश्वलायनः । अत्रापि विवाहसंस्कारः कर्तव्यः । द्वौ चापरौ विवाहौ शास्त्रान्तरेष्वुक्तौ । तत्राश्वलायनः— 'सह धर्मं चरतमिति प्राजापत्यं मुपनां प्रमत्ता वापहरेत्स पैशाचः' इति । ताविह पृथङ्गनोक्तौ । ब्राह्मराक्षमयोरन्तर्भावादिति ॥ २ ॥ *तेषां त्रय आद्याः प्रशस्ताः पूर्वः पूर्वः श्रेयान् ॥ ३ ॥ तेषां विवाहानां मध्ये आद्यास्त्रयो ब्राह्मर्षिदैवाः प्रशस्ताः । तत्रापि पूर्वः पूर्वोऽतिशयेन प्रशस्त इति ॥ ३ ॥ *यथायुक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति ॥ ४ ॥ प्रशस्ते विवाहे जाता प्रजापि प्रशस्ता भवति । निन्दिते निन्दिता । तत्र मनुः— 'ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः' । ब्रह्मवर्चसिनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्भवाः ॥ रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः । पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शत समाः ॥ उत्तरेषु च जायन्ते नृशंसानृतवादिनः । जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मममुज्जिताः ॥' इति । प्राजापत्येन सह ब्राह्मद्याश्चत्वारो ब्राह्मणस्य । गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रियस्य । आसुरं तु वैश्यशूद्रयोः । पैशाचो न कस्यचिदपि ॥ ४ ॥ *पाणिसमूहं ब्राह्मणस्य नाप्रोक्षितमभितिष्ठेत् ॥ ५ ॥ ब्राह्मणस्य पाणिना समूहमुपलिप्तं संमृष्टं वा भूप्रदेशमप्रोक्षितं नाभितिष्ठेत् नाधितिष्ठेत् । प्रोक्ष्यैवाधितिष्ठेदिति ॥ ५ ॥ *अग्निं ब्राह्मणं चान्तरेण नातिक्रामेत् ॥ ६ ॥ अग्नेर्ब्राह्म-

णस्य च मध्येन न गच्छेत् ॥ ६ ॥ * ब्राह्मणांश्च ॥ ७ ॥ अन्तरेण ना-
तिक्रामेदित्येव । ब्राह्मणानां च मध्येन न गच्छेत् ॥ ७ ॥ * अनुज्ञाप्य वाति
क्रामेत् ॥ ८ ॥ स्पष्टम् ॥ ८ ॥ * अग्निमपश्च न युगपद्धारयीत ॥ ९ ॥
अग्निमुदकञ्च न युगपद्धारयेत् ॥ ९ ॥ * नानाग्रीनां च सन्निवापुं वर्ज-
येत् ॥ १० ॥ पृथगवस्थितानामग्रीनामेकत्र समावपन न कुर्यात् । अग्रावग्निरन-
प्रक्षिपेदित्यन्ये ॥ १० ॥ * प्रतिमुखमग्निमाद्वियमाणं नाप्रतिष्ठितं भूमौ
प्रदक्षिणीकुर्यात् ॥ ११ ॥ यदास्य गच्छतः प्रतिमुखमग्निराद्वियते तदा न त-
प्रदक्षिणीकुर्यात् । स चेद्भूमौ प्रतिष्ठितो न भवति । प्रतिष्ठिते त्वग्नौ दृष्टे प्रद-
क्षिणीकुर्यादिति ॥ ११ ॥ * पृष्ठतश्चात्मनः पाणी न संश्लेषयेत् ॥ १२ ॥
स्वे पृष्ठभागे स्वपाणिद्वयं न संश्लेषयेन्न बध्नीयात् ॥ १२ ॥ स्वपन्नभिनि-
र्मुक्तो नाश्वान्वाग्यतो रात्रिमासीत श्वो भूत उदकमुपस्पृश्य वाचं
विमृजेत् ॥ १३ ॥ 'सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्ननुदिति च । अशुमानभि-
निर्मुक्ताभ्युदितौ तौ यथाक्रमम् । स्वपन्नभिनिर्मुक्तं नाश्वानमज्जानन्तृष्णां
भूतो रात्रिं सर्वामासीत न शयीत । अथापरेद्युः प्रातः स्नात्वा वाचं विमृ-
जेत् । अयमस्य निर्वप ॥ १३ ॥ * स्वपन्नभ्युदितो नाश्वान्वाग्यतोऽह-
स्तिष्ठेत् ॥ १४ ॥ पूर्वेण गतम् । उदकमुपस्पृश्य वाचं विमृजेदिति चात्रापे-
क्ष्यते । तत्रास्तमिते स्नानप्रतिषेधान् सायमेव स्नान्वा वाचं विमृज्य सन्ध्या
मुपासीत ॥ १४ ॥ * आतमितोः प्राणमायच्छेदित्येके ॥ १५ ॥ यावद-
ङ्गानां ग्लानिर्भवति तावत्प्राणमायच्छेत् प्राणवायुमाकृष्य धारयेत् । प्राणा
यामं कुर्यादित्येके मन्यन्ते । शक्त्यपेक्षो विकल्पः । तत्र गन्तु - सव्याहृती
सप्रणवां गायत्री शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राण प्राणायामस्त उच्यते ॥'
इति । एतमावर्तयेद्यावद्ग्लानिः ॥ १५ ॥ * स्वप्नं वा पापकं दृष्ट्वा ॥ १६ ॥ पा-
पकस्वप्नो दुस्स्वप्नः मर्कटास्कन्दनादि । तच्च दृष्ट्वा ॥ १६ ॥ * अर्थं वा
सिसाधयिषन् ॥ १७ ॥ अर्थः प्रयोजनम् । तच्च दृष्टमदृष्टं वा साधयितु-
मिच्छन् ॥ १७ ॥ * नियमातिक्रमे चान्यस्मिन् ॥ १८ ॥ नियमानाम्
, उदङ्मुखो मूत्रं कुर्यादि'त्येवमादीनामातिक्रमे च आतमितोः प्राणमायच्छेदि-
ति सर्वशेषः ॥ १८ ॥ * दोषफलसंशये न तत्कर्तव्यम् ॥ १९ ॥ यस्मि

नकर्मणि कृते पक्षे दोषः फलं न सम्भाव्यते न तत् कुर्यात् । यथा संशयेत्वसहाये
 देशे एकाकिनो गमनमिति ॥ १९ ॥ *एवमध्यायानध्याये ॥ २० ॥ संशय
 इत्युपसमस्तमप्यपेक्ष्यते । अध्यायोऽनध्याय इति संशयेऽप्येवं न तत् कर्त-
 व्यमिति । 'सन्धावनुस्तनित' इत्युदाहरणम् । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ २० ॥
 *न संशये प्रत्यक्षवद्ब्रूयात् ॥ २१ ॥ संशयितमर्थमात्मनो ज्ञानपरिहारा
 य प्रत्यक्षं निश्चितवन्न ब्रूयात् ॥ २१ ॥ *अभिनिर्मुक्ताभ्युदितकुनखीश्याव-
 दाग्रदिधिषुदिधिपूपतिपर्याहितपरीष्टपारिवित्तपारिविन्नपारिविविदा-
 नेषु चोत्तरोत्तरस्मिन्नशुचिकरनिर्वेषो गरीयान् गरीयान् ॥ २२ ॥
 आद्यो द्वौ गतौ । कुनखी कृष्णनखः । श्यावा दन्ता यस्य स श्यावदन् वि-
 वर्णदन्तः । 'विभाषा श्यावारोकाभ्यामिति दत्तादेशः । तस्य नलोपश्छान्दसः ।
 ज्येष्ठायामनूदायां पूर्व कनीयस्या वोढा अग्रदिधिषुः । पश्चादितरस्या वोढा
 दिधिपूपतिः । ज्येष्ठे अकृताधाने कृताधानः कनिष्ठः पर्याधाता । ज्येष्ठः प-
 र्याहितः । ज्येष्ठे अकृतसोमयागे कृतसोमयागः कनिष्ठः परियष्टा । ज्येष्ठः
 परीष्टः । अकृतविवाहे ज्येष्ठे कृतविवाहः कनिष्ठः पारिविविदानः । परिवेत्तेति
 प्रसिद्धः । ज्येष्ठः परिवित्तः । ज्येष्ठभार्याभुपयच्छमानः परिविन्नः । यस्मि-
 न्नगृहीतभागे वा कनिष्ठो भाग गृह्णाति स ज्येष्ठ परिविन्नः । चकारः पर्या-
 धातृप्रभृतीनां समुच्चयार्थः । एतेष्वभिनिर्मुक्तादिषु यो य उत्तरस्तस्मिस्तस्मि-
 न्द्वादशमासादिरशुचिकरनिर्वेषो यः पूर्वमुक्तः तत्र तत्र गरीयान् गरीयान्
 भवति । पूर्वत्र पूर्वत्र लग्नीयान् । अभिनिर्मुक्ताभ्युदितयोरनन्तरोक्तं प्रायश्चित्ति-
 द्दयमपि विकल्पेन भवति ॥ २२ ॥ *तच्च लिङ्गं चरित्वोद्धार्यमित्येके ॥ २३ ॥
 यग्मिन् कौनख्यादिके लिङ्गे यत् प्रायश्चित्तमुक्तं तच्चरित्वा तत् कौनख्या-
 दिक लिङ्गमुद्धरोदित्येके मन्यन्ते । अन्यत्राहिताग्निभ्य इति स्मृत्यन्तरम् ॥
 २३ ॥

इति द्वादशी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ५ ख० ॥ १२ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचिता याम्
 उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

* सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायां यथर्तु गच्छतः पुत्रास्तेषां कर्म-
 भिस्सम्बन्धः ॥ १ ॥ सवर्णा चासावपूर्वा च शास्त्रविहिता चेति कर्मधारयः ।
 सवर्णा सजातीया । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीत्यादि । अपूर्वा अनन्यपूर्वा अन्य-
 स्मै अदत्ता । न विद्यते पूर्वः पतिरस्या इति । शास्त्रविहिता शास्त्रोक्तेन
 विवाहकर्मणा संस्कारेण संस्कृता 'सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छे'दित्यादि-
 शास्त्रानुगुणा वा । एवम्भूतायां भार्यायां यथर्तु गृह्योक्तेन ऋतुगमनकल्पे-
 न गच्छती ये पुत्रा जायन्ते तेषां 'स्वकर्म ब्राह्मणस्ये'त्यादिना पूर्वमुक्तैः
 कर्मभिस्सम्बन्धो भवति । गच्छथ इति थकारोऽपपाठः ॥ १ ॥ * दाये-
 न चाव्यतिक्रमश्चोभयोः ॥ २ ॥ उभयोर्मातापितृदोषेन च तेषां सम्ब-
 न्धो भवति अव्यतिक्रमश्च । च इति चेदर्थः । अव्यतिक्रमश्चेत् यदि ते मा-
 तरं पितरं च न व्यतिक्रमेयुः । व्यतिक्रमे तु दायहानिरिति । अपर आह—
 'उभयोरपि दायेन तेषां व्यतिक्रमो न कर्तव्यः । अवश्यं देयो दाय' इति ।
 ॥ २ ॥ * पूर्ववत्यामसंस्कृतायां वर्णान्तरे च मैथुने दोषः ॥ ३ ॥
 अन्येन पाणिग्रहणेन तद्वती पूर्ववती । असंस्कृता विवाहसंस्काररहिता ।
 वर्णान्तरे ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिषु । तेषु पूर्ववत्यादिषु मैथुने सति दोषो भ-
 वति । कस्य तयोरेव मिथुनीभवतोः ॥ ३ ॥ * तत्रापि दोषवान् पुत्र एव ॥
 ४ ॥ तत्रेति सप्तम्यास्त्रल् । 'इतरेभ्योऽपि दृश्यत' इति । ताम्यामुभय्यां
 पुत्र एवातिशयेन दोषवान् । तत्र पूर्ववत्यामुत्पन्नौ कुण्डगोलकौ । 'पत्यु-
 जीवति कुण्डस्यान्मृते भर्तरि गोलक' इति । असंस्कृतायामुत्पन्नस्य नामा-
 न्तरं नास्ति । किं तु दुष्टत्वमेव । वर्णान्तरे तु जात्यन्तरम् । तत्र गौतमः—
 भनूलोमाः पुनरनन्तरैकान्तरद्वयान्तरा सुजातासवर्णाम्बष्ठोऽग्रनिषाददौ
 प्यन्तपारशवाः । प्रतिलोमास्तु सूतमागधायोगपक्षचृवैदेहकचण्डाला' इति ।
 एवकारो दुहितृनिवृत्त्यर्थः । तथा च वासिष्ठः—'पतितेनोत्पादितः पतितो
 भवत्यन्यत्र स्त्रियास्साहि परगामिनी तामारिकथामुपेयादिति । 'स्त्रीरत्नं
 दुष्कुलादपी'ति मनुः ॥ ४ ॥ पुत्रेभ्यो दायभागं वक्ष्यन् अन्यस्य भार्याया-
 मन्येनोत्पादितः किमुत्पादयितुराहोस्वित् क्षेत्रिण इति विचारे निर्ण-
 यमाह—*उत्पादयितुः पुत्र इति हि ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ १ ॥ न केवलं

ब्राह्मणमेव । वैदिकगाथा अप्यत्रोदाहरन्तीत्याह — * अथाप्युदाहरन्ति । इदानीमेवाहं जनकस्त्रीणामीर्ष्यामि नो पुरा । यदा यमसादने जनयितुः पुत्रमब्रुवन् । रेतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यमसादने तस्माद्भार्या रक्षन्ति विभ्यन्तः पररेतसः । अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेमां वंः क्षेत्रे परबीजानि वाप्सुः । जनयितुः पुत्रो भवति साम्पराये मोघं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतमिति ॥ ६ ॥ जनयितुः पुत्रः क्षेत्रिणो वेति विवादे पराजितस्य क्षेत्रिणो वचनम् । एतावन्त कालं जनको मन्यमान इदानीमेव स्त्रीणामीर्ष्यामि परपुरुषसंसर्गं न सहे । तदानीं कुत इति चेत् यदा यमस्य सादने पितृलोके जनयितुः पुत्रो भवति पुत्रकृत्य परलोकगतस्य जनयितुरेव न क्षेत्रिण इत्यब्रुवन् धर्मज्ञाः । युक्त एवार्थ किञ्चिद्विशेषेणोच्यते । रेतोधा बीजप्रद पुत्रं नयति पुत्रदत्तं पिण्डादिकमात्मानं नयति प्राप्नोति । परेत्य मृत्वा । यमसादने यमलोके । तस्मात्कारणान् भार्या रक्षन्ति पररेतसो विभ्यन्तः । छान्दसो नुम् । विभ्यन्तः । अतो ययमप्यप्रमत्ता अवहिता भूत्वा एत तन्तुं प्रजासन्तानं रक्षथ । लोट् रक्षनेत्यर्थः । व युष्माकम् । क्षेत्रे परबीजानि पररेतांसि मावाप्सु । व्यत्ययेनाय कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । मावाप्सन् उप्तानि मा भूवन् मोघेरन् । कथमिति । साम्पराये परलोके जनयितुरेव पुत्रो भवति वेत्ता परिणेतुः क्षेत्री तु एत तन्तुं कुडुम्ब मोघं निष्प्रयोजनं कुरुते नात्ममात्करोति । इतिशब्दो गाथासमाप्तौ । एतच्च क्षेत्रिणोऽनुज्ञामन्तरेण पुत्रोत्पादनविषयम् । यदा तु क्षेत्री वन्ध्यो रुग्णो वा प्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पादयेति । यदा वा सन्तानक्षये विभवा नियुज्यते यथा विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे सत्यवत्या व्यामेन । तदुत्पन्नं पुत्र उभयोरपि पुत्रो भवति बीजिनः क्षेत्रिणश्च व्यामुष्यायणश्च स भवति । तथाचाचार्य एवाह—यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौद्वौपलक्षयेदिति । याज्ञवल्क्योऽप्याह—‘अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ रिक्ता पिण्डदाता द्विधर्मतः ॥’ इति । व्यामुष्यायणको दद्याद्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक् । रिक्तादर्थं समादद्याद्बीजक्षेत्रवतोस्तथा ॥’ इति ॥ ६ ॥ यदि

पूर्ववत्यादिमैथुने दोषः कथं तर्हि उच्यते भारद्वाजौ व्यत्यस्य भार्ये न
 ऋतुः । वसिष्ठश्चाण्डालीमक्षमालाम् । प्रजापतिश्च स्वां दुहितरम् । तत्रा
 ह—* दृष्टो धर्मव्यतिक्रमस्साहसं च पूर्वेषाम् ॥ ७ ॥ सत्यं दृष्टोऽ
 साचारः पूर्वेषाम् । स तु धर्मव्यतिक्रमः न धर्मः । गृह्यमाणकारुण
 ॥ ७ ॥ न चैतावदेव साहसं च पूर्वेषां दृष्टम् ; यथा जामदग्न्येन रामेण
 तृषचनादविचारेण मातुश्शिरश्छिन्नं किमिदानीं तेषामपि दोषो नेत्याह
 —*तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ॥ ८ ॥ तादृशं हि
 षां तेजः । यदेवविधैरपि पाप्माभिर्न प्रत्यवयन्ति । तद्यथैषीकातूल-
 ग्नौ प्रोतं प्रदूयते एवं हेषा पाप्मानः प्रदूयन्ते ॥ ८ ॥ न चैतावता अर्वा
 विनानामपि तथा प्रसङ्ग इत्याह—* तदन्वीक्ष्य प्रयुज्जानस्सीदत्य-
 रः ॥ ९ ॥ तदिति नपुंसकमजपुमकेनेत्येकशेष एकवद्भावश्च । त व्य-
 तिक्रम तच्च साहसमन्वीक्ष्य दृष्ट्वा स्वयमपि तथा प्रयुज्जानोऽवरः इदानी-
 तनः सीदति प्रत्यवेति । न ह्यग्निः सर्वं दहतीत्यस्माकमपि तथा शक्ति
 रिति ॥ ९ ॥ पुत्रप्रसङ्गेनाह—*दानं क्रयधर्मश्चापत्यस्य न विद्यते ॥
 १० ॥ दानग्रहणेन विक्रयोऽपि गृह्यते । त्यागसामान्यात् । क्रयधर्म इति
 च प्रतिग्रहस्यापि ग्रहणम् । धर्मग्रहणात् स्वीकारसामान्याच्च । अपत्यस्य
 दानप्रतिग्रहक्रयविक्रया न कर्तव्याः । द्वादशविधेषु पुत्रेषु दत्तक्रीतयोर-
 पि पुत्रयोर्मन्वादिभिः पठितत्वान्नायं सामान्येन प्रतिषेधः । किं तर्हि । ज्ये-
 ष्ठपुत्रविषय एकपुत्रविषयः स्त्रीविषयो वा । तथा च वसिष्ठः—‘न ज्येष्ठं पुत्रं
 दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्ताना-
 य पूर्वेषां न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्जानाद्भर्तुः पुत्र प्र-
 तिग्रहीष्यन् बन्धूनाह्वय राज्ञे निवेद्य निवेशनस्य मन्त्रे अग्निमुपसमाधाय
 सम्परिस्तीर्य व्याहृतीभिर्हुत्वा दूग्गे बान्धवं सन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीया’दिति ।
 विश्वजिति च सर्वस्वदाने गवादिवदपत्यं न देयमिति । विक्रयस्तु स-
 र्वत्र निषिद्धः । तत्र उपपातकेषु याज्ञवल्क्य आह—‘नास्तित्य व्रतलो
 पश्च सुतानां चैव विक्रयः ।’ इति । बहुचत्राह्वनेऽपि शून्यशेषास्याने
 दृश्यते—‘स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान उवाचे’त्यादि । पुत्रप्रकरणे अपत्य,

शब्दोपादानमपि ज्येष्ठपुत्रविषयत्वस्य लिङ्गम् । न पतन्त्यनेनेत्यपत्य-
मिति । 'ऋणमस्मिन् सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति । पिता पुत्रस्य जा-
तस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥' इति ॥ १० ॥ विवाहे दुहितृमते दानं
काम्यं धर्मार्थं श्रूयते तस्मादुहितृमतेऽतिरथं शतं देयं तन्मिथुयाकु-
र्यादिति तस्यां क्रयशब्दसंस्तुतिमात्रं धर्माद्धि सम्बन्धः ॥ ११ ॥
आर्षे विवाहे दुहितृमते दानं क्वचिद्वेदे श्रूयते । तस्मादुहितृमते रथेना-
धिकं गवां शतं देयम् । तच्च दुहितृमान् मिथुया कुर्यात् मिथ्या कुर्यात्
मा देवानां मिथुया कर्मागधेयमिति दृश्यते । मिथुया कुर्यादिति कोऽर्थः
वरायैव पुनर्देयादिति । तद्दानं काम्यं कामनिमित्तम् । 'यथा युक्तो विवा-
हस्तथायुक्ता प्रजा भवती'ति ऋषितुल्याः पुत्रा यथास्युरिति । ततश्च धर्मा-
र्थं न क्रयार्थम् । यस्तु तस्यां विवाहक्रियायां क्रयशब्दः क्वचित् स्मृतौ
दृश्यते, स संस्तुतिमात्रम् । द्रव्यप्रदानसाम्यत्वं । न मुख्यक्रयत्वप्रतिपा-
दनार्थम् । कुतः, हि यस्मात् धर्मादेव हेतोः सम्बन्धो दम्पत्योरित्यर्षे दुहि-
तृमते मिथुनौ गार्वा देयाविति । अत्राप्येष एव न्यायः । अत्र मनुः—
'यासामाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः । अर्हणं तत्कुमारीणामानृशं-
स्यं च केवलम् ॥' इति । एतच्च सर्वं दानं 'क्रयधर्मश्चापत्यस्य न विद्यत'
इत्यस्य व्यभिचारनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यमित्युक्तम् ॥ ११ ॥

इति त्रयोदशी खण्डिका ॥ प्र०२ प०६ ख० १३ ॥

अथ दायविभागः— * एकधनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा जीवन्
पुत्रेभ्यो दायं व्यभजेत् समं स्त्रीवमुन्मत्तं पतितं च मरिहाप्य
॥ १ ॥ एकेन प्रधानेन गवादिना ज्येष्ठं पुत्रं तोषयित्वा तृप्तं कृत्वा
जीवन्नेव पुत्रेभ्यो दायं व्यभजेत् । सममात्मना परस्परं च तेषां सा-
मान्याभिधानात् क्रमागतं स्वयमार्जितं च । स्त्रीवादीन् वर्जयित्वा । स्त्री-
वादिग्रहणं जात्यन्धानामुपलक्षणम् । यथाह मनुः—'अनंशौ स्त्रीवपतितौ
जात्यन्धवाधिरौ तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥' इति ।
अन्वादीनां पुत्रसद्भावे त्वंशहरा । उन्मत्तपतितौ निवृत्ते निमित्ते स्त्री-

बादयस्तु भर्तृव्याः । अत्र विभागकालः स्मृत्यन्तरवशाद्बाह्यः । तत्र ना-
 रदः—‘मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च । निवृत्ते चापि मरणा-
 त्पितर्युपरतस्पृहे ॥’ इति । यदा पुत्राणां पृथक्पृथक् धर्मानुष्ठाने शक्तिश्रेद्धे
 भवतः सोऽपि कालः । ‘तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रियेत’ दर्शनात् । ‘जीवन्नि’ति-
 वचनात् जीवन्नेवावश्यं पुत्रान् विभजेत् एष धर्म इति प्रतिपादनाय । अन्यथा
 तदनर्थकम् । अजीवतोऽप्रसङ्गात् अजीवन्निनि स्मृत्यन्तरेषु स्वयमार्जिते पि-
 तुरिच्छया विषमविभागो दर्शितः । न न धर्म इत्याचार्यस्य पक्षः । भा-
 र्याया अप्यंशो न दर्शितः । आत्मन एवाशस्तम्या अपीति मन्यन्ते ।
 वक्ष्यति च ‘जायापत्योर्न विभागो विद्यतः’ इति । केचित्तु भिर्द्वाविशावित्या-
 हुः । ‘द्वावंशौ भनिपद्येत विभजन्नात्मनः पिते’ति दर्शनात् । अतमप्या-
 चार्यस्य पक्षो न भवेति । यथा पुत्राणामेकैक एवाशस्तम्ये तेषां तथा पि-
 तुरपीति । यद्वा पुत्राणामेवाशस्तम्य आत्मन एवाशस्तम्येऽपि न दोषः ।
 तत्र हारीतः—‘पिता ह्याश्रयणः पुत्रा इव अष्टा युद्धाश्रयणं स्फुन्देदुपद-
 स्येदितरेभ्यो गृह्णीयादि’ति । विभागादूर्ध्वं पित्रोर्जवनाभावे पुत्रभागभ्या
 ग्राह्यमित्युक्तं भवति । इति जीवद्विभागः ॥ १५ ॥ अत्र भूते कुटुम्बनि-
 तद्धनस्य गतिमाह—*पुत्राभावे नः प्र यामन्नः सणिष्टः ॥ २ ॥ पुत्रा-
 भाव’ इति वचनात् सत्सु पुत्रेषु त एव गृह्णीयविशेषात्मकम् । अत्र नार-
 दीये विशेषः—‘यच्छिष्टं प्रीतिदानेभ्यो दत्तार्णं पैतृकं च यत् । भ्रातृ-
 भिस्तद्विभक्तव्यमृणी स्यादन्यथा पिता ॥’ इति । ज्ञात्वायनं न — भ्रात्रा
 पितृव्यमातृभ्यां कुटुम्बार्थमृण कृतम् । विभागकाले दंशं तादृक्प्रियाभ्यम्भवे-
 व तु’ इति ॥ अत्र याज्ञवल्क्यः—‘पितृकुलं विभजता मातापत्या सम ह-
 रे’दिति । तदत्र नोक्तम् । पुत्रैरेव मह वृत्तिगम्या इति । तथा च मनु - ‘पि-
 ता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्त स्यविगीभाने न स्त्रा स्वात-
 न्यमर्हति ॥’ इति । एव मातुरप्यंभावे तद्धनं भर्तृकुललब्धं स्वयमार्जितं
 च तत्पुत्रा अप्रत्ता दुहितृगम्या गृह्णीयुः ‘स्त्रीनि नश्यत्याना दुहिता न
 तदंशिनी ॥ अप्रत्ता चेत्समृद्धा तु लभते मा न घातृक’मिति वृहस्पतिः ।
 ‘पितृकुललब्धं चाप्रत्ता एव दुहितरः । मातृन्तु यौवक यत्स्यात् कुमा-

रीभाग एव सः ।' इति । मनुः 'अथ प्रप्ता दुहितरः पुत्राश्च जननी तद् जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ॥ भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्श्च सनाभयः ।' इति मानवमेव । अत्र व्यासः—'असंस्कृतास्तु ये न पैतृकादेव ते धनात् । संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्यैष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि ॥' इति अत्र क्रमविवाहे बृहस्पतिः—'ब्रह्मक्षत्रियविद्वद्ब्रूया विप्रोत्पन्नास्त्वनुक्रमात् चतुस्त्रिद्व्येकभागेन भजेयुस्ते यथाक्रमम् ॥ क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विद्वत् तु द्येकभागिनौ ।' इति । मानवे च स्पष्टमुक्तम्—'सर्वं वा रिक्थं जातं तद्दशधा प्रविभज्य तु । धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिना ते धर्मवित् ॥ चतुरोऽशीन् हरेद्विप्रः त्रीनशान् क्षत्रियासुतः । वैश्यापुत्रो हरेद्व्यशमं शूद्रासुतो हरेत् ॥' इति । यस्य तु ब्राह्मणी बन्ध्या मृता वा तत्र क्षत्रियादिमुतास्त्रिद्व्येकभागाः । यस्य त्वेकस्यामिव पुत्रस्सर्वं हरेत् शूद्रापुत्रवर्जम् । यथाह देवल—'आनुलोम्येकपुत्रस्तु पितुस्सर्वस्वभागमेवेत् निषाद एकपुत्रस्तु विप्रत्वस्य तृतीयमात्रम् ॥ द्वौ सपिण्डस्सकुल्यो वां स्वधादाता तु संहरेत्' इति । निषादः पारशवः । क्षेत्रविषये बृहस्पतिः—'न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिमुताय वै । यद्यप्यस्य पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥ शूद्रा द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति । सजातावाप्नुयात्सर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥' इति । याज्ञवल्क्यः—'जातो हि दास्यां शूद्रेण कामतोऽशहरो भवेत् । मृते पितरि कुर्युस्त भ्रातरस्त्वर्धभागिकम् ॥' इति । भार्याविषये विष्णु—'मातरः पुत्रभागानुसारतो भागहारिण्य' इति । अत्र, औरसः पुत्रिकाबीजक्षेत्रजौ पृत्रिकासुतः । पुनर्भवश्च कानीनस्सहोदो गृहसम्भवः । दत्तः क्रीतस्त्वयं दत्तः कृत्रिमश्चापविद्धकः । यत्र कचोत्पादितश्च पुत्राख्या दश पञ्च च । अनन्यैव क्रमेणैषां पूर्वाभावे परःपरः । पिण्डदोऽशहरश्चेति प्रायेण स्मृतिषु स्थितिः ॥ तत्रौरसो धर्मपत्नीजः । 'सवर्णापूर्वशास्त्रविहिताया'मिति पूर्वमुक्तः । गौतमः—'पितोः त्सृजेत्पुत्रिकामनपत्योऽग्निं प्रजापतिं चेष्ट्वात्मदर्धमपत्यमिति संवाह्ये'ति । बृहस्पतिः—'एक एवौरसः पित्र्ये धने त्वामी प्रकीर्तितः । तत्तुल्या पुत्रिका प्राक्ता भर्तव्यास्त्वपरे स्मृताः ॥' इति । मनुः—'पुत्रिकायां कृतायां तु

यदि पुत्रोऽनुजायते । समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः
 इति । याज्ञवल्क्यः—‘अपरेण परक्षेत्रे • नियोगोत्पादितः सुतः । उभ-
 योरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता ज धर्मतः ॥’ इति । अयमेक एवोत्पादयितुर्बी-
 जतः क्षेत्रजस्तु क्षेत्रिणः । बृहस्पतिः—‘पुत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रस्त्वर्गप्राप्ति-
 करावुभौ । रिक्थे पिण्डाम्बुदाने च समौ सम्परिकीर्तितौ ॥’ इति । का-
 श्यपः—‘सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः । वाचा दत्ता म-
 नोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उदकं स्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतका ।
 अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रसवा च ये’ति ॥ ‘स्त्रीं विहाय पतितं या
 पुनर्लभते पतिम् । तस्यां पौनर्भवो जान व्यक्तमुत्पादकस्य स’ ॥’ इति ।
 मनुः—‘पितृवैश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः । तं कानीनं वदेन्नाम्ना
 वोढुः कन्यासमुद्भवः ॥’ इति । नारदः—‘कानीनश्च सहोदश्च गूढायां
 यश्च जायते । तेषां वोढा पिता ज्ञेयस्ते च भागहराः पितुः ।’ इति । व-
 सिष्ठः—‘अप्रप्ता दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत् तुल्यतः । पौत्री मातामहस्तेन
 दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥’ इति । अनृढाद्यमेव मृतायां मातामहस्य पुत्रः
 अन्यथा वोढुः । मनुः—‘या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा
 सती । वोढुस्स गर्भो भवति सहोद इति चोच्यते । उत्पद्यते गृहे यस्य
 न च ज्ञेया न कस्यचित् । स गृहे गूढउत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥
 दत्तः पूर्वमेवोक्तः । पैठीनसिः—‘अथ दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः पर-
 परिग्रहणे आर्षेयेण जाताः ते अमंहतकुलीना व्यामुष्यायणा भवन्ती’ति ।
 मनुः—‘भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण पु-
 त्रिणो मनुरब्रवीत् ॥ क्रीणियाद्यस्त्वपत्यर्थे मातापित्रोर्थमन्तिकान् । स
 क्रीतकम्सुतस्तस्य सदृशोऽमदृशोऽपि वा । मातापितृविहीनो यस्यक्तो वास्या-
 दकारणात् । आत्मानं स्पर्शयेद्यस्य स्वयं दत्तस्तु स स्मृतः ॥’ इति । स
 दृशः तु प्रकुर्यातां गुणदोषविवर्जितम् । पुत्र पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृ-
 त्रिमः ॥ मातापितृभ्यामुत्सृष्ट तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादप-
 विद्धं स उच्यते ॥’ इति । सर्वे एते सजातिया । ‘सजातियेष्वयं प्रो-
 क्तस्तनयेषु यथाविधि ।’ इति याज्ञवल्क्यवचनात् । विष्णुः—‘यत्र क-

चनोत्पास्त्रितस्तु द्वादश' इति । याज्ञवल्क्यः—'पिण्डदोऽशहरश्चैषां पूर्वं
भावे परः परः ।' इति । मनुः—'श्रेयसःश्रेयसोऽभावे पापीयान् रिक्थमर्ह
ति ।' इति । नारदः—'क्रमादेते प्रवर्तन्ते मृते पितरितद्धने । ज्यायसोज्य
यसोऽभावे जयन्यस्तदवाप्नुयात् ॥' इति । देवलः—'सर्वे ह्यनौरसस्यै
पुत्रा दायहराः स्मृताः । औरमे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न तिष्ठति । ते
सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः । शेषास्तमुपजिवेयुर्ग्राप्ताच्छादनसम्भृ
ताः ॥' इति । मनुः—'षष्ठं तु क्षेत्रज्ञस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात्
औरमो विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥' इति । बृहस्पतिः—'क्षे
त्रजाद्याम्मुनास्त्वन्ये पञ्चषट्सप्तभागिनः ।' इति । हारीतः—'विभजिष्य
माण एकविंश कानीनाय दद्याद्विंश पौनर्भवायैकोनविंशं द्यामुप्यायणा
याष्टादशं क्षेत्रजाय सप्तदशं पुत्रिकापुत्रायेनरानौरसाये'ति । वसिष्ठः—
'पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्निति प्रक्रम्य तस्मिंश्चेन्प्रतिग्रहीते औरसउत्पद्येत चतु
र्भागभागि'ति । एवमेतेषु शास्त्रेषु विद्यमानेषु यदाचार्येण पूर्वमुक्तं 'तेषां क
र्मभिर्मन्त्रैर्व्यो दायेनाव्यतिक्रमश्चोभयो'रिति तद्धर्मपत्तजि पुत्रे सति क्षेत्र
जादीनां समांशहरत्वप्रतिपेक्षया वेदितव्यम् । अथाविभाज्यम् । अत्र म
नुः—'अनुषन्नं पित्रद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् । स्वयमर्हति लब्धं तन्ना
कामो दातुमर्हती'ति । कात्यायनः—'नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याध
नान् कश्चित् । समं विद्याधनानां तु देयं वैद्येन तद्धनम् ॥ परभक्तप्रदा
नेन प्राप्तविद्यां यद्वान्यतः । तथा प्राप्ते तु विधिना विद्याप्राप्तं तदुच्य
ते ॥' इति । व्यासः—'पितामहपितृभ्यां च दत्तं मात्रां च यद्धवेत् । त
स्म तन्नाहति । शौरीहर्ता तयैव च ॥' इति । याज्ञवल्क्यः—'क्रमाद
भ्यामगं द्रव्यं हतमभ्यामर्हति । दायदेभ्यो न तदद्याद्विद्यया लब्धमेव
च ॥ पत्यो जीवाति यस्त्राग्निर्लङ्कारो धृतो भवेत् । न त स्मेरन् दाय्यादा
भजमानाः पतन्ति ते ॥' व्यासः—'माधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाह
नायुयम् । शौरीदिनामोति धेन आतरस्तत्र भागिनः ॥ तस्य भागद्वय
देयं शेषास्तु समभागिनः ॥' इति पुत्रदायविभागः ॥ तदभावे तु मृतस्य यः प्र

त्यासन्नः सपिण्डः सः किं दायं हरेतेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । 'लेपभाज-
 श्वतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागेन । सप्तमः पिण्डदातृषां सापिण्ड्यं साप्त-
 पूरुषम् ॥' इति सपिण्डलक्षणम् । तेषु योयः प्रत्यासन्नसप्त गृहीयादिति ।
 भार्या तु रिक्थग्राहिणस्सपिण्डाद्या रक्षेयुर्न तु दायग्रहणमित्याचार्यस्य पक्षः ।
 श्रूयते हि तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादाइति । मनुरपि—'अनि-
 न्द्रिया अदायादाः स्त्रियो नित्यमिति स्थिति'रिति । अत्र सपिण्डाद्यभावे वृ-
 हस्पतिः—'अन्यत्र ब्राह्मणात्किं तु राजा धर्मपरायणः । तत्स्त्रीणां जीवनं
 दद्यादेष दायविधिस्मृतः ॥ अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थमपराह्णं तु सेन्धनम् । व-
 सनं त्रिपणक्रीतं देयमेकं त्रिमासतः ॥ एतावदेव सप्तध्वीनां चोदितं विश्वा
 धनम् । वसनस्याशनस्यैव तथैव रजकस्य च । धनं व्यपोह्य तच्छिष्टं दा-
 यादानां प्रकल्पयेत् । धृमावसानिकं ग्राह्यं सभायां स्नानतः परा । वसना-
 शनवासांसि विगणय्य धवे मृते ॥' इति । व्यासः—'द्विषाहस्तः परो दा-
 यः स्त्रियै देयो धनस्य तु । यच्च भर्त्रा धनं दत्तं सा यथाकाममाप्नुयात् ॥'
 इति । पणानां द्वे सहस्रे परिमाणस्य द्विषाहस्तः । एष परो दायः स्त्रियो ना-
 धिक इति । एतत् प्रभूते धने ज्ञातयश्च न रक्षेयुरिति शङ्कायाम् । एवं 'पत्नी दु-
 हितरश्चे'त्यादीनि यानि पत्न्या दायप्राप्तपराणि तान्येवमेव द्रष्टव्यानि ।
 गौतमस्तु, पुत्राभावे पत्न्यास्सपिण्डादिभिस्समांशमाह—'पिण्डगोत्रर्षिसम्बन्धा
 रिक्थं भजेरन् स्त्री चानपत्यस्ये'ति । अस्यार्थः अनपत्यस्य रिक्थं पिण्डस-
 म्बन्धास्संगोत्रास्तदभावे ऋषिसम्बन्धास्समानप्रवराः स्त्री च पत्नी च । अ-
 त्र स्त्रिया सहितास्सपिण्डा भजेरन् तदा स्त्री संह तैरेकमंशं गृहीयात् । ततश्च
 'पितुरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समाहरे'दिनि सपिण्डादिभिस्सह ग्रहणमुक्त-
 मिति । वयमप्येतमेव पक्षं रोचयामहे । अत्र पितरि भ्रातरि चासौ दयं जीव-
 ति सोदर्यो भ्राता गृहीयादित्येके मन्यन्ते । तथा च शङ्खः—'अपुत्रस्य स्व-
 र्यातस्य द्रव्यं भ्रातृगाभि तदभावे मातापितरौ लभेयातां पत्नी वा ज्येष्ठे'ति
 देवलः—'ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः । कुल्या दूहितरो वापि
 ध्रियमाणः पितापि च । सर्वणा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रमम् ॥' इ-
 ति । याज्ञवल्क्यः—'संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः । दद्याच्चाप

हरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च । अन्योदर्यन्तु संसृष्टी नान्योदर्यधनं ह
 असंसृष्ट्यपि चादद्यात्सोदर्यो नान्यमातृजः ॥' इति । अत्र सोदरवि-
 मिति प्रत्यासत्त्यतिशयात् पितैवेत्याचार्यस्य पक्षः । तदभावे सोदर्यसं-
 भावे तत्पुत्रस्तदभावे भिक्षोदरास्तदभावे पितृव्य इत्यादि द्रष्टव्यम् । मा-
 दयोऽपि स्त्रियो जीवनमात्रं लभेरन्निति ॥ २ ॥ *तदभाव आचार्य ३
 चार्याभावे अन्तेवासी हृत्वा तदर्थेषु धर्मकृत्येषु वोपयोजयेत् ॥ ३
 सपिण्डाभावे आचार्यो-दायं हरेत् तस्याप्यभावे अन्तेवासी हरेत् । हृत-
 तदर्थेषु धर्मकृत्येषु तटाकखननादिषूपयोजयेत् । वाशब्दान् स्वयं वा उप-
 ङ्गीतः ॥ ३ ॥ *दुहिता वा ॥ ४ ॥ दुहिता वा दायं हरेत् । पुत्राभाव इत्ये-
 अनन्तरोक्ते विषय इत्यन्ये ॥ ५ ॥ *सर्वाभावे राजा दायं हरेत् ॥ ५
 सर्वग्रहणात् बन्धूनां सगोत्राणां चाप्यभावे ॥ ५ ॥ * ज्येष्ठो दायाद इत्यं-
 ॥ ६ ॥ एं एव मन्यन्ते ज्येष्ठ एव पुत्रो दायहरः । इतरे तु तमुपजी-
 युः । सोऽपि तान् पितेव परिपालयेदिति । तथा च गौतमः— 'स-
 वा पूर्वजम्येतरान् बिभृयात्पितृव'दिति ॥ ६ ॥ * देशविशेषे सुवर्णं वृ-
 ष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य ॥ ७ ॥ कचिद्देशे सुवर्णादि ज्येष्ठस्य
 भाग इत्याहुः । भूमौ जात भौम धान्यं कृष्णं माषादि । कृष्णायसमि-
 त्यन्ये ॥ ७ ॥ * रथः पितुः परिभाण्डं च गृहे ॥ ८ ॥ रथः पितुरश-
 गृहे च यत् परिभाण्डमुपकरणं पीठादि तदपि ॥ ८ ॥ *अलङ्कारो भा-
 र्यायाः ज्ञातिधनं चेत्येके ॥ ९ ॥ भार्यायाम्नु धृतोऽलङ्कारोऽशः ज्ञातिभ्य-
 पित्रादिभ्यश्च यल्लब्धं धनं तच्चैत्यवमेके मन्यन्ते ॥ ९ ॥ * तच्छास्त्रैर्वि-
 प्रतिषिद्धम् ॥ १० ॥ ज्येष्ठो दायाद इति यदुक्तं तच्छास्त्रविरुद्धम् ॥ १० ॥
 येन विरुद्धं तद्दर्शयति— * मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदि-
 त्यविशेषेण श्रूयते ॥ ११ ॥ पुत्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशादविशेषेण श्रव-
 णमत्र चोद्यम् ॥ ११ ॥ अथापि तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाय-
 यन्तीत्येकवचनं श्रूयते ॥ १२ ॥ अथापि ननु चेत्यर्थः । ज्येष्ठं पुत्रं धनेन
 निरवसाययन्ति पृथक्कुर्वन्तीत्येकवदपि श्रूयते । यथा एक एव ज्येष्ठो
 दायादः तदनुरूपमपि श्रूयत इति ॥ १२ ॥ परिहरति— * अथापि

नित्यानुवादमविधिमाहुर्न्यायविदो यथा तस्मादजावयः पशूनां सहचरन्तीति । तस्मात् स्नातकस्य मुखं रेफायतीव । तस्मात् बस्तश्च श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतमावाति ॥ १३ ॥ अथापीति परिहारोपक्रमे पशूनां मध्ये अजाश्चावयश्च जातिभेदेऽपि सहचरन्ति । रेफा शोभा । इह तु तद्व्यतिरेकपचारः । ततः क्यपः । स्नातकस्य मुखं कुण्डलादिना शोभते । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । श्रोत्रियस्य स्त्रीकामतमत्वमाचार्यकुले चिरकालं ब्रह्मचारिवासात् । यथैतानि वाक्यानि दृष्टमात्रमनुवदन्ति न किञ्चिद्विदधति तस्मात् ज्येष्ठं पुत्रमित्यादिकमपि अविधिरिति न्यायविद आहुः । न केवलमयमेवानुवादः, किं तर्हि 'मनु पुत्रेभ्य' इत्ययमप्यनुवादः ॥ १३ ॥ *सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनः ॥ १४ ॥ हि शब्दो हेतौ । यस्मादेवानुवादौ न कस्यचिद्विधायकौ तस्माद्ये धर्मयुक्ताः पुत्रास्सर्व एते भागिनः । ॥ १४ ॥ यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति ज्येष्ठोऽपि तमभागं कुर्वीत ॥ १५ ॥ यस्तु ज्येष्ठोऽप्यधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति विनियुक्ते तमभागं कुर्वीत जीवादिभागे पिता भागं न दद्यात् । ऊर्ध्वं विभागे पितुर्भ्रातरः । अपिशब्दात् किमुनान्यमिति ज्येष्ठस्य प्राधान्यं स्थाप्यते । जीवन् पुत्रेभ्य इत्यनेन दम्पत्योस्सहभावो दर्शितः । तत्र कारणमाह— ॥ १५ ॥ *जायापत्योर्न विभागो विद्यते ॥ १६ ॥ स्पष्टम् ॥ १६ ॥ कस्मात्— पाणिग्रहणमिदं सहत्वं कर्मसु ॥ १७ ॥ कर्मार्थं द्रव्यम् । जायायाश्च न पृथक्कर्मस्वधिकारः । किं तर्हि सहभावेन यस्त्वया धर्मश्च कर्तव्यस्सोऽनया सहेति वचनात् । तत्र किं पृथक् द्रव्येणेति ॥ १७ ॥ *तथा पुण्यफलेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ १८ ॥ पुण्यफलेषु स्वर्गादिष्वपि तथा सहत्वमेव । 'दिवि ज्योतिरजरमारभेता'मित्यादिभ्यो मन्त्रल्लिङ्गेभ्यः । द्रव्यपरिग्रहेषु च द्रव्यार्जनेष्वपि तथा सहत्वमेव तद्वत् । पतिराजयति जाया गृहे विवर्हतीति योगक्षेमावुभयायत्ताविति द्रव्यपरिग्रहेऽपि सहत्वम् । ॥ १८ ॥ एतदेवोपपन्नमिति *न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्ति ॥ १९ ॥ हि यस्मात् भर्तुर्विप्रवासे सति नैमित्तिके छिन्दत्पाणि दद्यादित्यादिके दाने कृते भार्याया न स्तेयमुपदिशन्ति धर्मज्ञाः । यदि भर्तुरेव

द्रव्यं स्यात् स्यादेव स्तेयं नैमित्तिके दान इति वचनात् । विषयान्तरे
भवत्येव । एतदेव द्रव्यसाधारण्येऽपि दम्पत्योर्वैषम्यं यत् पतिर्यथेष्टं ।
युङ्क्ते जाया त्वेतावदेवेति । न च पत्युस्त्वयमार्जितस्य विनियोगे ज
या अनुमत्यपेक्षा । स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रो ह्यसौ गृहे यथा राजा रां
अत एव भार्यायास्तेयशङ्का न भर्तुः ॥ १९ ॥

इति त्रयोदशो खण्डिका ॥ प्र०२ प०६ ख० १३ ॥

* एतेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः ॥ १ ॥ ज्येष्ठो दायाद
त्यादिकं शास्त्रविप्रातिपेवादप्रमाणमित्युक्तम् । एतेन देशधर्माः कुलधर्म
व्याख्याताः । शास्त्रविप्रतिषिद्धा मातुलसुतपरिणयनादयो प्रमाणं
परिताः अप्रमाणमिति । गौतमोऽप्याह—‘देशकुलधर्माश्चास्त्रायैरविरु
प्रमाण’मिति ॥ १ ॥ * मातृश्च योनिसम्बन्धेभ्यः पितुश्चासप्तमाद्या
ता वा सम्बन्धो ज्ञायते तेषां प्रेतेषूदकोपस्पर्शनं गर्भान्परिहाप्य
परिसंवत्सरान् ॥ २ ॥ मातुर्योनिसम्बन्धा मातुलादयः पितुश्चासप्तम
पुरुषात् सम्बन्धास्सपिण्डादयः पैतृष्वस्त्रेयादयश्च तेभ्य आरम्यासप्तम
दित्यन्वयः । यावता वान्तेरेण सम्बन्धो ज्ञायते स्मर्यते जन्मना ना
वामुप्यायमस्मत्कूटस्थस्य वंश्य एवनामेति । तथा च मनुः—‘सपिण
ता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ।
इति । य एवंभूताः पुरुषास्तेषां प्रेतेषु मृतेषु उदकोपस्पर्शनं कर्तव्यम्
गर्भान् बालान् अपरिसंवत्सरानपरिपूर्णसंवत्सरान् परिहाप्य वर्जयित्वा
बालेषु स्नानं कर्तव्यम् इति ॥ २ ॥ * मातापितरावेव तेषु भर्तारश्च ॥ ३ ॥
बालेषु मृतेषु मातापितरावेवोदकस्पर्शनं कुर्याता भर्तारश्च ये च तान् बा
लान् मृतान् हरन्ति निर्हरन्ति तेऽप्युदकोपस्पर्शनं कुर्युरिति । एवमाचा
र्यस्य पक्षः ॥ ३ ॥ * भार्यायां परमगुरुसंस्थायां चाकालमभोजनम् ॥ ४ ॥
भार्या पत्नी । परमगुरुः आचार्यमातापितरः । संस्था मरणम् । भार्या
यां संस्थितायां परमगुरूणां च संस्थाया सत्या न केवलमुदकोपस्पर्शनं, किं
तर्हि अपरेद्युः आ तस्मात्कालात् अभोजनं च ॥ ४ ॥ किं च—आतुरव्य

ज्ञानानि कुर्वीरन् ॥५॥ आतुरत्वं व्यज्यते यैस्तानि च कुर्वीरन् भार्यादिमर-
 णे ॥५॥ कानि पुनस्तानि— *केशान्प्रकीर्य पांसूनोप्यैकवाससो दक्षि-
 णामुखास्सकृदुपमज्ज्योत्तीर्योपविशन्त्येवं त्रिः ॥ ६ ॥ प्रकीर्य केशान्
 पांसूनावप्रन्ति । ओष्य एकवामम् अनुत्तरीया । दक्षिणामुखा दक्षिणां दिश
 निरीक्षमाणा सकृदुपमज्ज्य उदकादुत्तीर्य तीर उपविशन्ति दक्षिणामुखा
 एव । एव त्रि एवमुक्तप्रकीर्ण त्रिरुपमज्ज्योपविशेयुः ॥ ६ ॥ *तत्प्रत्य-
 यमुदकमुत्सिच्याप्रतीक्षा ग्राममेत्य यत्स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ७ ॥
 ततः तत्प्रत्यय तेषा मृताना भार्यादीना यथा प्रत्ययो भवति मह्यमुदकं
 दत्तमिति तयोदकमुत्सिञ्चन्ति । तिरित्यनृवृत्तेस्त्रि । आचारात्पच्यत्वाच्च
 तिलमिश्रं त्रितीससा हस्तीभ्या भारद्वाजाय यज्ञशर्मणे एतत्तिलोदकं ददा-
 मीति त्रिः प्रयोग । उत्सिच्याप्रतीक्षाः पृष्ठतोऽनिरीक्षमाणा ग्राममेत्य गृ-
 हं प्रतिश्य । अनेन बहिरिदं कर्मेति गम्यते । यत्स्त्रिय कर्तव्यमित्याहुः त
 त्कुर्वन्ति । अग्न्युपम्पशीनगवालम्भनादीनि । एतत्प्रथमेऽहनि । द्वितीयादि-
 ष्वज्जलिनैकोत्तरवृद्धिरैकादशाहरिति पितृमेव उक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ७० ॥
 * इतरेषु चैतदेवैक उपदिशन्ति ॥ ८ ॥ आकालमभोजनमित्यादि यदुक्तं
 तदितरेषु भार्यादिभ्योऽन्येष्वपि सपिण्डेषु मृतेषु कर्तव्यमित्येके आचार्या-
 उपदिशन्ति ॥ ८ ॥ * शुचीन्मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत् ॥ ९ ॥
 एकान्तेऽपि विधिप्रतिषेधानुमागिणः शुचयः । तान् । मन्त्रवतः अभीत-
 वेदान् । सर्वकृत्येषु श्रौतेषु गार्होपु म्भार्तेषु च कर्मसु दैतेषु पित्र्येषु मानुषेषु
 च भोजयेत् । 'अन्ते ततो ब्राह्मणभोजन'मिति स्मृत्यन्तरे दर्शितान् ॥ ९ ॥
 * देशतः कालतः शौचतः सम्यक्प्रतिग्रहीतृ इति दानानि प्रति-
 पादयति ॥ १० ॥ सप्तम्यर्थं तमिल् । देश प्रयागादि । काल सूर्यग्र-
 हणादि । शौच कृच्छ्रादिपरिममाप्ति । समीचीनं प्रतिग्रहीता 'तुर्य-
 गुणेषु वयोवृद्धश्रेया'नित्यादि । एतेषु दानानि देयानि । प्रतिपादयति
 दद्यादिति ॥ १० ॥ * यस्याग्नौ नोक्तयते यस्य चाग्रं न दीयते न तदोक्त
 व्यम् ॥ ११ ॥ यस्यान्नम्यैकदेश अग्नौ न क्रियते न हूयते यस्य ब्राह्मणम्यान्न
 न दीयते यस्माद्वोहृत्यान्न न दीयते न तदोक्तव्यम् ॥ ११ ॥ * नक्षत्रलक्षणो-

मो विद्यते ॥१२॥ यत् भक्ष्यमाणं पश्यतो लालोत्पद्यते तत् क्षारं गुडलि
चाद । क्षारं लवणसंसृष्टं न होतव्यम् ॥१२॥ * तथावरान्नसंस्
स्य च ॥१३॥ अवरान्नं कुलुत्थादि । तत्संसृष्टम्याप्यन्नस्य होमो
विद्यते ॥१३॥ अथ यस्यैवविधमेव भोज्यमुपस्थितं तस्य कथं हो
स्तत्राह—*अहविष्यस्य होम उदीचीनमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिञ्जु
यात्तद्धृतमहुतं चाग्नौ भवति ॥१४॥ औपासनात् पचनाद्वा अग्ने
दीचीनमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिन् भस्मनि जुहुयात् वैश्वदेवमन्त्रैः । एषे
हविष्यस्य होमः । तदेवं क्रियमाणं हुतं च भवति हवनार्थनिर्वृत्तेः । अहुतंचा
भवति । भस्ममात्रत्वादिति । अत्र बोधायनः—‘अथ यद्येतदेवान्नं स्यादुत्तर
मभ्ममिश्रानङ्गारान्निरूह्य तेषु जुहुया’दिति । अपर आह—‘यान्यहविष्य
णि व्यञ्जनान्यहरहर्भोज्यानि तेषामेष संस्कारस्तकृच्च होमोऽमन्त्रक’ इ।
॥१४॥ उत्तरे द्वे सूत्रे स्पष्टे—*न स्त्री जुहुयात् ॥१५॥ नानुपेतः ॥१६॥
आन्नप्राशनाद्गर्भा नाप्रयता भवन्ति ॥१७॥ अन्नप्राशनात्प्राक् गर्
भा बाला नाप्रयता भवन्ति रजस्वलादिस्पर्शनेऽपि । गौतमस्तु अपां मार्ज
नादिकमिच्छति । यथाह ‘अन्यत्रापां मार्जनप्रधानावोक्षणेभ्यः’ ॥१७॥
*आ परिसंवत्सरादित्येक ॥१८॥ यावत् संवत्सरो न परिपूर्यते ता
वन्नाप्रयता गर्भा इत्येके मन्यन्ते ॥१८॥ * यावता वा दिशो न प्र
जानीयुः ॥१९॥ यावाद्दिग्भिभागज्ञानं नास्ति तावन्नाप्रयता भवन्ति
* आपनयनादित्यपरम् ॥२०॥ उपनयनादर्वाक् नाप्रयता गर्भा इत्य
परदर्शनम् ॥२०॥ अत्रोपपत्तिः—*अत्र ह्यधिकारश्चास्त्वैर्भवति ॥२१॥
हि यस्मादत्तोपनयने सति विधिनिषेधशास्त्रैरधिकारो भवति ॥२१॥
* सा निष्ठा ॥२२॥ उपनयनमपि परामृशतस्तच्छब्दस्य ‘निष्ठाशब्द-
सामानाधिकरण्यात् स्त्रीलिङ्गता । सा निष्ठा तदुपनयनमवसानमधिकार-
स्येति ॥२२॥ *स्मृतिश्च ॥२३॥ अस्मिन्नर्थे स्मृतिरापि भवति । ‘प्रागुप-
नयनात्कामचारवादभक्त’ इति गौतमः ॥२३॥

इति पञ्चदशी खण्डिका ॥ प्र०२ प०६ ख० ॥१५॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तामिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥६॥

*सह देवमनुष्या अस्मिँल्लोके पुरा बभूवुः । अथ देवाः कर्मभिर्दिवं जग्मुरहीयन्त मनुष्याः । तेषां ये तथा कर्माण्यारभन्ते सह देवैर्ब्रह्मणा चामृष्मिन् लोके भवन्ति । अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच । प्रजानिश्श्रेयसाय च ॥ १ ॥ श्राद्धविधित्सया तस्य प्ररोचना-र्थोऽयमर्थवादः । पुरा किल देवाश्च मनुष्याश्चास्मिन्नेव लोके सहैव बभूवुः । अथ तं सहभावमसहमाना देवाः कर्मभिः श्रौतैस्मार्तैर्गार्हपत्यैश्च यथावदनुष्ठितैर्दिवं जग्मुः । मनुष्यास्तु तथा कर्तुममर्था अहीयन्त हीना अभवन् इहैव लोके स्थिताः । एवं कर्मणां सामर्थ्यम् । अत इदानीमपि तेषां मनुष्याणां मध्ये ये तथा कर्माण्यारभन्ते कुर्वन्ति यथारभन्त देवास्ते देवैः ब्रह्मणा च सहामृष्मिन् लोके भवन्ति त्रिविष्टपे मोदन्ते । अथैवं हीनान्मनुष्यान् दृष्ट्वा मनुर्वैवस्वतः श्राद्धशब्दं श्राद्धमिति शब्दयमानमेतत्कर्म प्रोवाच । किमर्थं प्रजानिश्श्रेयसाय तादर्थ्यं चतुर्थी । प्रजानिश्श्रेयसार्थं । निश्श्रेयसा चेति पाठे छान्दसो यकारस्य चकारः । अपर आह—छान्दसो लिङ्ङव्यत्ययः । प्रजानिश्श्रेयसं चास्य कर्मणः फलमिति ॥ १ ॥ तत्र पितरो देवता ब्राह्मणास्त्वाहवनीयार्थे ॥ २ ॥ तत्र श्राद्धकर्मणि पितरः पितृपितामहप्रपितामहाः देवताः । ब्राह्मणास्तु भुज्जाना आहवनीयार्थे आहवनीयकृत्ये वेदितव्याः । त्रीणि श्राद्धे करणानि होमो ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानं चेति । अत्र भोजनस्य प्रधानकरणत्वस्यापनार्थोऽयमर्थवादः ॥ २ ॥ * मासिमासि कार्यम् ॥ ३ ॥ तदिदं कर्म मासेमासे कर्तव्यम् । वीप्सावचनाद्यावज्जीवकोऽभ्यासः ॥ ३ ॥ अपरपक्षस्यापराद्धः श्रेयान् ॥ ४ ॥ अपरपक्षस्य यान्यहानि तेष्वपराद्धः प्रशस्ततरः ॥ ४ ॥ * तथापरपक्षस्य जघन्यान्यहानि ॥ ५ ॥ अपरपक्षस्य यान्यहानि पञ्चदश तेषामुत्तरमुत्तरं प्रशस्ततरम् ॥ ५ ॥ * सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहस्सु क्रियमाणे पितृन् प्रीणाति । कर्तुस्तु कालाभिनियमात्फलविशेषः ॥ ६ ॥ सर्वेष्वेवाहस्सु पितृपितरविशिष्टा । यस्तु कर्ता प्रतिपदादिके काले नियमेन श्राद्धं करोति सर्वेषु मासेषु प्रतिपद्येव द्वितीयायां मेवेत्यादिस्य कर्तुस्तस्मात्कालाभिनियमान् फलविशेषो भवति ॥ ६ ॥ कोऽसावि-

त्याह—*प्रथमेऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्ये जायते ॥ ७ ॥ यः प्र-
तिपदि नियमेन श्राद्धं करोति तस्यापत्ये प्रजा सन्ताने स्त्रीप्रायं जायते । प्राये-
ण स्त्रियो जायन्ते ॥ ७ ॥ *द्वितीये स्तेनाः ॥ ८ ॥ जायन्ते पुत्राः ॥ ८ ॥ *तृतीये
ब्रह्मवर्चसिनः ॥ ९ ॥ वृत्ताध्ययनसम्पत्तिर्ब्रह्मवर्चसम् ॥ ९ ॥ चतुर्थे
क्षुद्रपशुमान् ॥ १० ॥ क्षुद्रा पशवोऽजाव्यादयः तद्वान् कर्ता भवति ।
उत्तरत्राप्येकवचनं कर्तुर्वादो द्रष्टव्यः ॥ १० ॥ पञ्चमे पुमांसो बह्व-
पत्यो न चानपत्यः प्रमीयते ॥ ११ ॥ पुमांस एव भवन्ति बहवश्च भव-
न्ति न चानपत्यः प्रमीयते जीवत्स्वेव पुत्रेषु सन्निहितेषु च स्वयं म्रियते
न तेषु मृतेषु न देशान्तर गतेषु नापि स्वयं देशान्तर गत इति
॥ ११ ॥ * षष्ठेऽध्वशीलोऽक्षशीलश्च ॥ १२ ॥ अध्वशील पान्थः ।
इतर कितव ॥ १२ ॥ * सप्तमे कर्षे राद्धिः ॥ १३ ॥ कर्ष कृ-
षिः । राद्धि सिद्धि ॥ १३ ॥ अष्टमे पुष्टिः ॥ १४ ॥ स्पष्टम् ॥ १४ ॥
* नवमे एकस्वुराः ॥ १५ ॥ अश्वादयः ॥ १५ ॥ * दशमे व्यव-
हारे राद्धिः ॥ १६ ॥ व्यवहारो वाणिज्यः । व्यवहारः शास्त्रपरिज्ञानं
वा ॥ १६ ॥ * एकादशे कृष्णायसं त्रपुसीसम् ॥ १७ ॥ कृष्णमयः
कृष्णायसम् । त्रपुसीमे लोहविशेषौ ॥ १७ ॥ * द्वादशे पशुमान्
॥ १८ ॥ द्वादश्या बहवः पशवो भवन्ति ॥ १८ ॥ * त्रयोदशे बहुपुत्रो-
बहुमित्रो दर्शनीयापत्यो युवमारिणस्तु भवन्ति ॥ १९ ॥ त्रयोदश्यां
बहवः पुत्रा मित्राणि च भवन्ति । अपत्यानि च दर्शनीयानि भवन्ति ।
किं तु पुत्रा युवमारिणं युवान एव म्रियन्ते ॥ १९ ॥ * चतुर्दश आयुधे-
राद्धिः ॥ २० ॥ सङ्ग्रामे जयः ॥ २० ॥ * पञ्चदशे पुष्टिः ॥ २१ ॥ स्प-
ष्टम् ॥ २१ ॥ * तत्र द्रव्याणि तिलमाषा त्रीह्रियवा आपो मूलफ-
लानि च ॥ २२ ॥ तत्र श्राद्धे तिलादीनि द्रव्याणि यथायथमवश्यमुप-
योज्यानि ॥ २२ ॥ * स्नेहवति त्वेवान्नं तीव्रतरां पितृणां प्रीतिर्द्राघी-
यांसं च कालम् ॥ २३ ॥ यद्वा तद्वा अन्नं भवतु स्नेहवति तु तस्मा-
दाज्यादिभिरुपसिक्ते पितृणां तीव्रतरा प्रकृष्टतरा प्रीतिर्भवति । सा च
द्राघीनास च कालमनुवर्तते ॥ २३ ॥ * तथा धर्माहतेन द्रव्येण तीर्थं

तिपन्नं ॥ २४ ॥ धर्माजिनं गृह्यं पात्रे च प्रतिपादितं तेनापि तथा
तीव्रतरा पितृणां प्रीतिर्द्रष्टव्यां च कालमिति ॥ २४ ॥ *संवत्सरं ग-
व्येन प्रीतिः ॥ २५ ॥ उत्तरत्र मासग्रहणादिहापि मासस्य ग्रहणम् ।
गव्येन मासेन संवत्सरं पितृणां प्रीतिर्भवति ॥ २५ ॥ *भूयांसमतो मा-
हिषेण ॥ २६ ॥ माहिषेण मासेनातः संवत्सरात् भूयांस बहुतर कालं
पितृणां प्रीतिर्भवति ॥ २६ ॥ *एतेन ग्राम्यारण्यानां पशूनां मांसं मे-
ध्यं व्याख्यातम् ॥ २७ ॥ एतेन माहिषेण मासेनान्येषामपि ग्राम्याणाम-
पदीनाम्परण्यानां च शशादीनां मासं मेध्यं व्याख्यातम् ॥ पितृणां प्री-
तिं करमिति मेध्यग्रहणं प्रतिपिद्धानां मा भूदिति ॥ २७ ॥

इति षोडशी खण्डिका ॥ प्र०२ प०७ ख० १६ ॥

*खड्गोपस्तरणे खड्गमांसेनानन्त्यं कालम् ॥ १ ॥ खड्गचर्मो-
पस्तरणेष्वासनेषुपविष्टेभ्यो ब्राह्मणेभ्योदत्तेन खड्गमासेनानन्त्यं कालं प्री-
तिर्भवति । आनन्त्यमिति पाठं स्वार्थे ष्यञ् ॥ १ ॥ *तथा शतवल्किर्मत्स्यस्य
मांसेन ॥ २ ॥ शतवल्किर्वहुशलको रोहितारूपः ॥ २ ॥ *वाध्राणस्य
च ॥ ३ ॥ व्याख्यातो वाध्राणसः । तस्य मासेनानन्त्यं कालं प्रीतिर्भवति ॥
३ ॥ *प्रयतः प्रसन्नमनाः सृष्टो भोजयेद्ब्राह्मणान् ब्रह्मविदो योनि-
गोत्रमन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान् ॥ ४ ॥ प्रयतः स्नानाचमनादिना शु-
द्धः । प्रसन्नमनाः अव्याकुलमनाः । सृष्टः उत्साहवान् । सृष्टश्चेद्ब्राह्मण-
वये हत्वा प्रीतिदर्शनात् । 'वृत्तिसर्गतायेनेषु क्रमः' इत्यत्र च सर्ग उत्साह-
एवंभूतो ब्राह्मणान् भोजयेत् । कीदृशान् ब्रह्मविदः आत्मविदः । योन्या-
दिभिरसम्बन्धान् योनिसम्बन्धाः मातुलादयः । गोत्रसम्बन्धाः सगोत्राः ।
मन्त्रसम्बन्धाः ऋत्विजो याज्याश्चान्तेवासिसम्बन्धादिशय्या आचार्याश्च ४ ॥
*गुणहान्यां तु परेषां समुदेतः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः ॥ ५ ॥ य-
दि परे योनिगोत्रादिभिरसम्बन्धा वृत्तादिगुणहीना एव लभ्यन्ते, तदा समु-
देतो विद्यावृत्तादिभिर्युक्तः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः । किमुत मातुलादय इ-
त्यपिशब्दस्यार्थः ॥ ५ ॥ *एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः ॥ ६ ॥ एते

न सोदर्येण अन्तेवासिनः बहुवचननिर्देशात् पूर्वत्र निर्दिष्टा योन्या
 सम्बन्धास्सर्व एव व्याख्याताः । अन्येषामभावे समुदेतो भोजयितुम्
 अत्र मनुः—‘एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्युकव्ययोः । अनुक
 विज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः । मातामहं मातुलं च स्वस्तीयं श्वशुरं
 दौहित्रं त्रिटयति बन्धुमृत्विग्वाज्यौ च भोजयेत् ॥’ इति ॥ ६ ॥ *
 प्युदाहरन्ति ॥ ७ ॥ सम्बन्धिनो न भोजया इत्यस्मिन्नर्थे धर्मज्ञा व
 दाहरन्ति ॥ ७ ॥ *सम्भोजनी नाम पिशाचभिक्षा नैषा पितृन्
 ति नोऽथ देवान् । इहैव सा चरति क्षीणपुण्या शालान्तरे ग
 व नष्टवत्सा ॥ ८ ॥ परस्परं भुञ्जतेऽभ्यामिति सम्भोजनी । अधिव
 ल्पूट । नामेदमभ्याः पिशाचभिक्षायाः नैषा पितृन् गच्छति नापि दे
 किं तु क्षीणपुण्या परलोकप्रयोजनरहिता सती इहैव चरति लोके यथा
 मृतवत्सा गृहाम्यन्तर एव चरति न बहिर्गच्छति तद्वदेतद्वशाच्चे ॥
 *इहैव सम्भुञ्जतीति दक्षिणाकुलात्कुलं विनश्यतीति ॥ ९ ॥ स
 ती परस्परभोजनस्य निमित्तभूता दाक्षणा श्राद्धे दानक्रिया गृहात्
 गत्वा इहैव लोके नश्यतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अथ बहुषु तुल्यगुणेषूपस्थितेषु
 परिग्राह्यः—*तुल्यगुणेषु वयोवृद्धः श्रेयान्द्रव्यकृशश्चेप्सन् ॥ १
 यो वयसा वृद्धस्तवाद्ग्राह्यः । तत्रापि यो द्रव्येण कृशः ईप्सन् लिप्सा
 भवति स ग्राह्यः । अद्रव्यकृशोऽपि अवृद्धोऽपि द्वयोर्द्वयोस्तु समभावं
 धारुचीति ॥ १० ॥ *पूर्वेद्युर्निवेदनम् ॥ ११ ॥ श्राद्धदिनात्पूर्वेद्युरेव ब्र
 णेभ्यो निवेदयितव्यः । श्वः श्राद्धं भविता तत्र भवताहवनीयार्थं प्र
 कर्तव्य इति ॥ ११ ॥ *अपरेद्युर्द्वितीयम् ॥ १२ ॥ अपरेद्युः श्राद्धदिने
 तीयनिवेदनं कर्तव्यमद्य श्राद्धमिति ॥ १२ ॥ *तृतीयमामन्त्रणम् ॥ १
 आमन्त्रणमाह्वानं भोजनकाले सिद्धमागम्यतामिति तत्तृतीयं भवति ॥ १
 *त्रिःप्रायमेके श्राद्धमुपदिशन्ति ॥ १४ ॥ न केवलं निवेदनमेव त्रिभिव
 किं तर्हि यच्च यावच्च श्राद्धे तत्सर्वं त्रिरावर्त्यमित्येके मन्यन्ते । अत्र
 होमभोजनपिण्डदानमप्यावृत्तिस्तास्मिन्नेवापराद्धे ॥ १४ ॥ *यथाप्रथम
 द्वितीयं तृतीयं च ॥ १५ ॥ येन प्रकारेण प्रथमश्राद्धं तथैव द्वितीयं तृ

च कर्तव्यम् ॥ १५ ॥ *सर्वेषु वृत्तेषु सर्वतस्समवदाय शेषस्य ग्रासा
 रार्थं प्राश्नीयाद्यथोक्तम् ॥ १६ ॥ सर्वेषु श्राद्धेषु त्रिष्वपि वृत्तेषु समा
 तेषु सर्वतस्त्रयाणां श्राद्धानां य ओदनशेषस्ततस्समवदाय ग्रासावरार्थं
 प्राश्नीयात् यथोक्तम् उत्तरेण यजुषा शेषस्य ग्रासावरार्थं प्राश्नीयादित्यु-
 क्तं गृह्ये । तत्र प्रयोगः पूर्वद्युष्या निवेदनं तद्वत् परेद्युः । प्रातर्भोजनकाले आ-
 मन्त्रणं सिद्धमागम्यतामिति ततो होमपिण्डनिधानान्तमेकैकमपवृज्य ततः
 सर्वतस्समवदाय ग्रासावरार्थस्य प्राणे निविष्टेति मन्त्रेण प्राशनमिति १६ ॥
 *उदीच्यवृत्तिस्त्वासनगतानां हस्तेषूदपात्रानयनम् ॥ १७ ॥ प्रागुद-
 श्चौ विभजं हंसः क्षीरोदकं यथा । विदुषा शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु श-
 रावती ॥' इति वैयाकरणाः । तस्याः शरावत्या उदक्तीरवर्तिन उदीच्याः
 तेषां वृत्तिराचार आसनेषूपाविष्टानां ब्राह्मणानां हस्तेषूदपात्रादर्थपात्रादादा-
 यार्थदानमिति पितरिदं तेऽर्घ्यं पितामहेदं तेऽर्घ्यं प्रपितामहेदं तेऽर्घ्यमिति म-
 न्त्रा आश्वलायनके यद्यप्युदीच्यवृत्तिरित्युक्तं, तथापि प्रकरणसामर्थ्यात् सर्वे
 षामपि भवति ॥ १७ ॥ उद्ध्रियतामग्नौ च क्रियतामित्यामन्त्रयते ॥ १८ ॥ हो-
 मकाले 'उद्ध्रियतामग्नौ च क्रियतामि'त्यनेन मन्त्रेण ब्राह्मणानामन्त्रयते ।
 'अवीष्टे चे'ति लोट्प्रत्ययः ॥ १८ ॥ काममुद्ध्रियतां काममग्नौ च क्रियतामि
 त्यतिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्च ॥ १९ ॥ अथ ब्राह्मणाः काममुद्ध्रियतां काममग्नौ
 च क्रियतामिति प्रतिब्रूयुः अनुजानीयुः । तैश्चातिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्च । उ-
 द्हरणं नाम ब्राह्मणार्थं पक्वादन्नादन्यस्मिन् पात्रे पृथक्करणम् ॥ १९ ॥
 श्वभिरपपात्रैश्च श्राद्धस्य दर्शनं परिचक्षते ॥ २० ॥ अपपात्राः पतिता-
 दयः । प्रतिलोमादयश्च । तैः श्राद्धस्य दर्शनं परिचक्षते गर्हन्ते शिष्टाः ।
 अतो यथा ते न पश्येयुस्तथा परिश्रितेन कर्तव्यमिति ॥ २० ॥ श्वित्रि-
 क्षिपिविष्टः परतल्पगाम्यायुधीयपुत्रश्शूद्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामित्येते
 श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिदूषणा भवन्ति ॥ २१ ॥ श्वित्रिः श्वेतकुष्ठी ।
 शिपिविष्टः खलतिः । विवृतशोफ इत्यन्ये । परतल्पगामी यः परतल्पं ग-
 त्वा अकृतप्रायश्चित्तः तस्य ग्रहणम् । आयुधीयपुत्रः क्षत्रियवृत्तिमाश्रितो
 य आयुधेन जीवति ब्राह्मणः, तस्य पुत्रः आयुधीयपुत्रः । शूद्रेण ब्रा-

ह्यण्यामुत्पन्नश्चण्डाल । न तस्य प्रमङ्गः । ब्राह्मणान् ब्रह्मविद इत्युक्तत्वात् । तस्मादेव व्याख्येयम् क्रमविवाहे शूद्राया पूर्वमुत्पाद्य पश्चात् ब्राह्मणमुत्पादयति तस्य स पुत्रः शूद्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामिति स हि पिता शूद्रसम्पन्नः । श्रूयते हि 'तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनरि'ति । रयते च—'यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रदारपरिग्रहः । न तन्मम मतः यस्य तत्राय जायते स्वयम् ॥' इति । एते शिव्यादयः श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिष्यन्ति । अतस्ते न भोज्या इति ॥ २१ ॥ *त्रिमधुस्त्रिसुपर्णास्त्रिणां केनश्चतुर्मेधः पञ्चाग्निर्ज्येष्ठसामिको वेदाध्याय्यनूचानपुत्रः श्रोत्रि इत्येते श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिपावना भवन्ति ॥ २२ ॥ 'मधुवाना ऋतार इत्येष व्यृचस्त्रिमधु । तत्र हि प्रत्यृच त्रयो मधुशब्दाः । इह तु तदर्थं यी पुरुषस्त्रिमधु । त्रिसुपर्णः 'चतुर्दिश्वण्डा युवति सुपेशा' इत्यादिकाः च बह्वचः । अन्ये तु तैत्तिरीयके ब्रह्ममेतु मामित्यादयः त्रयोऽनुवाकान् त्याह । तत्र हि 'य इमं त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यादि'ति श्रूय आसहस्रात् पङ्क्तिं पुनन्तीति च पूर्ववत्पुरुषे वृत्तिः त्रिणाचिकेतः नाचिकेतोऽग्निर्वह्नीषु शखासु विधीयते । तैत्तिरीयके कठवल्लीषु शतपथे च तं वेदं मन्त्रब्राह्मणेन महः स त्रिणाचिकेतः नाचिकेतानुवाकान् त्रीनित्यन्ये । जोऽनुवाकाध्यायीत्यन्ये । प्राणापानेत्यादिषु अश्वमेधः सर्कमेधः पुरुषां पितृमेव इति चत्वारो मेधाः । तदध्यायी चतुर्मेधः । चतुर्णां यज्ञानामर्तित्यन्ये । पञ्चाग्निः सम्भावसंस्थाभ्यां सह पञ्चानां काठकाग्नीनां मध्ये न ज्येष्ठमामतलवकारिणः प्रसिद्धम् । उदृत्यं चित्रमित्येतयोर्गीति तद्वायति ज्येष्ठमामग । ज्येष्ठमामिक इति पाठे व्रीह्यादित्वात् ठन् । वेदाध्यायी स्वाध्यायपरः । अनूचानपुत्रः त्रैविद्यपुत्रः श्रोत्रिय इत्यपि पठ्यते तदादरार्थं द्रष्टव्यम् । एते श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिं शोषयन्ति । वेदाध्यायी न्ययानन्तरमिति शब्दः पठन्ति । सोऽपपाठः । एतेन पञ्चाग्नीत्यविभक्तिवत्तां व्याख्यातः ॥ २२ ॥ न च नक्तं श्राद्धं कुर्वीत ॥ २३ ॥ श्राद्धोपारब्धे कारणाद्विलम्बे मध्ये यदादित्योऽस्तमिषात् तदा श्राद्धशेषं नर्वीत अपरेद्युर्दिवैव कुर्वीतेति ॥ २३ ॥ आरब्धे चाभोजनमासमाप

दन्यत्र राहुदर्शनात् ॥२४॥ पूर्वेष्वर्चनेन प्रभृत्यापिण्डनिधानान्मध्ये कर्तृ-
भोजनप्रतिषेधः । अनन्तरमन्यत्र राहुदर्शनादिति पठन्ति । न च नक्तमि-
त्यस्यापवादः । राहुदर्शने नक्तमपि कुर्वीतेति । उदीच्यास्त्वेतत्प्रायेण न
पठन्ति । तथा च पूर्वैर्न व्याख्यातम् । प्रत्युत न च नक्तमित्येतत् सोमप्र-
हणविषयमिति व्याख्यातम् । पठ्यमानस्तु न च नक्तमित्यस्यानन्तरं पठि-
तुं युक्तः ॥ २४ ॥

इति सप्तदशी खण्डिका ॥ प्र०२ प०७ ख०१७ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥७॥

* विलयनं मथितं पिण्याकं मधुमांसं च वर्जयेत् ॥ १ ॥ वि-
लयनं नवनीतमलम् । दध्नो हस्तादिना मन्थनमात्रं न जलेन मिश्रं तन्मथि-
तम् । तथा च नैखण्डुकाः—‘तक्रं ह्यदश्विन्मथितं पादाम्बवर्धाम्बु निर्जल-
मि’ति॥ यन्त्रपीडितानां तिलानां कल्काः पिण्याकम् । मधुमांसे प्रसिद्धे ।
मांसमप्रतिषिद्धमपि एतद्विलयनादिकं वर्जयेत् ॥ १ ॥ * कृष्णधान्यं शू-
द्रान्नं ये चान्ये नाश्यसम्पताः ॥ २ ॥ कृष्णधान्यं माषादि । न कृष्णा
ब्रह्मयः । शूद्रान्नं पक्वमपकं च । ये चान्ये नाश्यत्वेनाभोज्यत्वेन सम्पताः
तांश्च वर्जयेत् ॥ २ ॥ * अहविष्यमनृतं क्रोधं येन च क्रोधयेत् स्मृति-
मिच्छन् यशो मेधां स्वर्गं पुष्टिं द्वादशैतानि वर्जयेत् ॥ ३ ॥ अहविष्यं
कोद्रवादि । अनृतं मिथ्यावचनम् । क्रोधः कोपः । येन च कृतनोक्तेन
वा परं क्रोधयेत् तच्च वर्जयेत् । स्मृतिरधिगतस्य स्मरणम् । यशः ख्यातिः ।
मेधा प्रज्ञा । द्वादशैतानि विलयनादीनि वर्जयेत् स्मृत्यादिकमिच्छन् पुन-
र्वर्जयेदिति । गुणार्थोऽनुवादः । स्मृत्यादिकं फलं विधातुं द्वादशैतानीति वचन-
म् । विलयनादेरपि परिग्रहार्थम् अहविष्यादिकमेवानन्तरोक्तमाग्राहीदिति । ३ ।
* अधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाद्य त्रिषवणमुदकमुपस्पृशन् नग्निपक्व-
त्तिरच्छायोपगतस्थानासनिकस्संवत्सरमेतद्गतं चरेदेतदष्टाचत्वारिंश-
त्सम्पतमित्याचक्षते ॥ ४ ॥ अधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाद्येति व्याख्या-

तम् । त्रिषवणं त्रिषु सवनेषु प्रातर्मध्यन्दिने सायमिति उदकमुपस्पृशन्
 स्नानं कुर्वन् । अनग्निपक्ववृत्तिः वृत्तिः शरीरयात्रा सा अग्निपक्वेन न का-
 र्या । अग्निग्रहणात् कालपक्वस्याग्रादेरदोषः । अच्छायोपगतः छायामनुप-
 गच्छन् । स्थानासनिकः स्थानासनवान् । दिवास्थानं रात्रावासनं न कदा-
 चिच्छेद्यनम् एतद्विलयनम् मथितमित्यारभ्यानन्तरमुक्तं संवत्सरं व्रतं चरेत् ।
 एतद्भ्रतमष्टाचत्वारिशद्वर्षसाध्येन ब्रह्मचारिव्रतेन सम्मितं सदृशं यावत्तस्य
 फलं तावदस्यापीत्याचक्षते धर्मज्ञाः, न केवलं स्मृत्यादिकमेव प्रयोजनमिति ।
 अपर आह—विलयन मथिनमित्यादिकं व्रतान्तरं स्मृत्यादिकामस्य । अ-
 श्विनाभीत्यादिकं तु सम्मितं व्रतमिति । एतच्च ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य च भ-
 वति । तथा च बोधायन — ‘अष्टाचत्वारिशत्सम्मितमित्याचक्षते तस्य स-
 ङ्क्षेपः संवत्सरः । तं संवत्सरमनुव्याख्यास्यामः । स यदि ब्रह्मचारी स्यान्नि-
 यममेव प्रतिपद्येत् । अथ यद्यपि ब्रह्मचारी स्यात् केशान् श्मश्रुलोमनखानि
 वापयित्वा तीर्थं गत्वा स्नात्वे’त्यादि ॥४॥ *नित्यश्राद्धम् ॥५॥ अथाहरः
 कर्तव्यं श्राद्धमुच्यते । तस्य नित्यश्राद्धमिति नाम ॥५॥ *बाहिर्ग्रामाच्छुच-
 यः शुचौ देशे संस्कुर्वन्ति ॥६॥ तन्नित्यश्राद्धं बाहिर्ग्रामात्कर्तव्यं तस्यान्न-
 संस्कारः शुचां देशे अन्नं संस्कुर्वन्ति । शुचय इति वचनमाधिक्यार्थम् । आर्याः
 प्रयता इति पूर्वमेव प्रायस्यस्य विहितत्वात् ॥६॥ *तत्र नवानि द्रव्याणि
 ॥७॥ तत्र नित्यश्राद्धे द्रव्याणि नवान्येव ग्राह्याणि ॥७॥ कानि पुनस्तानि—
 *यैरन्नं संस्क्रियते येषु च भुज्यते ॥८॥ यैर्माण्डैरन्नं संस्क्रियते येषु च
 कांस्यादिषु भुज्यते तानि नवानीति ॥८॥ *तानि च भुक्तवज्यो दद्यात् ॥
 ९॥ तानि भाण्डानि कांस्यादीनि च भुक्तवज्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । एवं
 प्रत्यहम् ॥९॥ *समुदेतांश्च भोजयेत् ॥१०॥ समुदेतवचनं गुणाधिक्यार्थ-
 म् ॥१०॥ *न चातद्गुणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥११॥ भाण्डेषु यत् भुक्त-
 शिष्टं तादिहोच्छिष्टम् । तदप्यतद्गुणाय भुक्तवतः ये गुणास्तद्रहितय न द-
 द्यात् तद्गुणायैव दद्यादिति ॥११॥ *एवं संवत्सरम् ॥१२॥ एवमेतन्नित्य-
 श्राद्धं संवत्सरं कर्तव्यमहरहः ॥१२॥ *तेषामुत्तमं लोहेनाजेन कार्यम् ॥
 १३॥ तेषां संवत्सरस्याह्ना उत्तममहस्समाप्तिदिनम् । लोहेन लोहितवर्णेन

अजेन श्राद्धं कर्तव्यम् । दृश्यते चाप्यन्यत्रास्मिन्नर्थे लोहशब्दः—‘लोहस्तु परो भवत्यप्यतूपरः कृष्णसारङ्गो लोहितसारङ्गो वे’ति । चमकेषु च भवति ‘श्यामं च मे लोहं च म’इति ॥ १३ ॥ *मानं च कारयेत्प्रतिच्छन्नम् ॥ १४ ॥ मानं धिष्ण्य वेदिका । दृश्यते हि मनोतेरम्मित्रार्थे प्रयोगः—अग्नेणाग्नीधं चतुर उपस्त्राव विमितं विमिनन्ति पुरस्तादुन्नतं पश्चाज्जिनतमि’ति । स एवायमुपसर्गरहितः । तं मानं कारयेत् कर्मकरैः प्रतिच्छन्नं च तद्वति तिरस्करिण्यादिना । इदमपि ग्रामाद्धिरेव ॥ १४ ॥ * तस्योत्तरार्धे ब्राह्मणमन भोजयेत् ॥ १५ ॥ तस्य मानस्योत्तरम्मित्रार्थे ब्राह्मणा भोजयितव्याः ॥ १६ ॥ * उभयान्पश्यति ब्राह्मणांश्च भुञ्जानान्माने च पितृनित्युपदिशन्ति ॥ १६ ॥ तस्यैव कृतस्य कर्मणो महिम्ना उभयान् पश्यति काश्च कांश्च ब्राह्मणान्भुञ्जानान् तस्मिन्नेव च माने पितृन् यथा ब्राह्मणान् भुञ्जानान् प्रत्यक्षेण पश्यति तथा माने समागतान् पितृन्पि प्रत्यक्षेण पश्यतीत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥ १६ ॥ * कृताकृतमत ऊर्ध्वम् ॥ १७ ॥ अत ऊर्ध्वं मासिश्राद्धं क्रियता मावाकारि अकरणे नापि प्रत्यवाय इति ॥ १७ ॥ * श्राद्धेन तृप्ति निवेदयन्ते पितरः ॥ १८ ॥ हि यस्मादन्त्येऽहनि यदर्शनमुपगच्छन्ति, तच्छ्राद्धेन तृप्ति हि वेदयन्ते ज्ञापयन्ति कर्तारम् । तस्मान् तत् कृताकृतमिति ॥ अथ पुष्टिकामस्य प्रयोगस्तिष्येणेत्यादिरुच्छिष्ट दद्युरित्यन्त एकः ॥ १८ ॥ तिष्येण पुष्टिकामः ॥ १९ ॥

इति अष्टादशी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ८ ख० १८ ॥

* गौस्सर्षपाणां चूर्णानि कारयित्वा तैः पाणिपादं प्रक्षाल्य मुखं कर्णौ प्राश्य च यद्वातो नातिवाति तदासनोऽजिनं वस्तस्य प्रथमः कल्पो वाग्यतो दक्षिणामुखो भञ्जीत ॥ १ ॥ पुष्टिकाम पुरुषे वक्ष्यमाण प्रयोगं कुर्यात् । तिष्येण नक्षत्रे अलुपीत्याधिकरणे तृतीया । तिष्ये नक्षत्रे गौराणां सर्षपाणां सम्बन्धीनि चूर्णानि किङ्करैः कारयेत् । कारयित्वा तैश्चूर्णैः पाणी पादौ प्रक्षाल्य मुखं कर्णौ च प्रक्षाल्य चूर्णशेषं प्राश्रियन् । प्रास्येदिति पाठे प्रास्येत् विकिरेत् । एतावत् प्रतितिष्यम् ।

विशेषकृत्यं परं प्रत्यहं कर्तव्यम् । प्राश्य च यद्वातो नातिवाति तदासनः
यदासनं वातो नातिवाति तदासनस्तादृशासनः भुञ्जीतेति वक्ष्यमाणेन
सम्बन्धः । तस्य बस्ताजिनमासनं स्यादिति मुख्यः कल्पः । वाग्यतो द
क्षिणां दिशमभिमुखो भुञ्जीत ॥१॥ *अनायुष्यं त्वेवंमुखस्य भोजनं मातुरि-
त्युपादिशन्ति ॥२॥ यदेवमुखस्य दक्षिणामुखस्य भोजनं तत् भोक्तुर्या
माता तस्या अनायुष्यमनायुष्करमिति धर्मज्ञा उपदिशन्ति । तस्मान्मा
तृतो नैतद्वतं कार्यमिति ॥२॥ *औदुम्बरश्चमसः सुवर्णनाभः प्रशातः
॥३॥ चमु भक्षणे यत्र चम्यते स चमसो भोजनपात्रम् । औदुम्बरस्ता-
म्रमयः सुवर्णेन मध्येऽलकृतस्स प्रशातः प्रशस्तो भोजने ॥३॥ *न
न्येनापि भोक्तव्यः ॥४॥ नचान्येनापि कर्तुः पित्रापि तत्र पात्रे भो
क्तव्यम् । अपिः धात्वर्थानुवादा । भोक्तव्य इति पुल्लिङ्गपाठेऽप्येष एवार्थः ॥४॥
*यावद्ग्रासं सन्नयन्नस्कन्दयन्नापजिहीतापजिहीत वा कृत्स्नं ग्रासं
ग्रसीत सहाङ्गुष्ठम् ॥५॥ यावदेव सकृत् ग्रहातुं शक्यं तावदेव सन्नयन्
पिण्डो कुर्वन् । अस्कन्दयन् भूमावन्नलेपात्रपातयन् कृत्स्नं ग्रासं ग्रसीते-
त्यन्वयः । सहाङ्गुष्ठम् आस्येऽपि ग्रासप्रवेशे यथाङ्गुष्ठोऽप्यनुप्रविशति तथा
सर्वानेव ग्रासानुक्तेन प्रकारेण ग्रसीत ग्रस्ते मध्ये क्रियान्तरविधिः नापजि-
हीत । भोजने पात्रं सव्येन पाणिना न विमुञ्चेत् । अपजिहीत वा विमुञ्चे-
द्वा । किमर्थमिदं यावता न प्रकारान्तरं सम्भवति, संत्यं, क्रमात्तु नियम्यत
इति न्यायेन य एव प्रकारः प्रथमे भोजने स एवान्तादनुष्ठातव्य इत्येवम-
र्थमिदम् ॥५॥ *न च मुखशब्दं कुर्यात् ॥६॥ *भोजनदशायामिदमेव
मुत्तरम् ॥६॥ पाणिं च नावधूनुयात् ॥७॥ पाणिंरत्र दक्षिणः ॥७॥
*आचम्य चोर्ध्वो पाणी धारयेदाप्रादकीभावात् ॥८॥ भुक्त्वाऽऽचम्य
पाणी उर्ध्वो धारयेत् यावत् प्रगतोदकौ शुष्कोदकौ भवतः ॥
८॥ ततोऽग्निमुपस्पृशेत् ॥९॥ भुक्त्वा नियमेनाग्निरुपस्पृष्टव्यः ॥९॥
* दिवाच न भुञ्जीतान्यन्मूलफलेभ्यः ॥१०॥ मूलानि कन्दाः । फ
लान्याम्रादीनि । तेभ्योऽन्यद्दिवा न भुञ्जीत । तद्भक्षणे न दोषः ॥१०॥

* स्थालीपाकानुद्देश्यानि च वर्जयेत् ॥११॥ तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेदित्यादौ ब्राह्मणो भूत्वा न भुञ्जीत अनुद्देश्यानि च पितृभ्यो देवताभ्यश्च सङ्कल्पितानि च न भुञ्जीत ॥११॥ सोत्तराच्छादनश्चैव यज्ञोपवीती भुञ्जीत ॥१२॥ उत्तराच्छादनमुपरिवासः । तेन यज्ञोपवीतेन यज्ञोपवीतं कृत्वा भुञ्जीत । नास्य भोजने अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थं इत्ययं कल्पो भवतीत्येके । समुच्चय इत्यन्ये ॥१२॥ *नैयमिकं तु श्राद्धं स्नेहवदेव दद्यात् ॥१३॥ यन्नियमेन कर्तव्यं मासि श्राद्धं, तत् स्नेहद्रव्ययुक्तमेव दद्यात् । न शुष्कम् । तत्र विशेषः ॥१३॥ *सर्पिर्मसिमिति प्रथमः कल्पः ॥१४॥ स्पष्टम् ॥१४॥ *अभावे तैलं शाकमिति ॥१५॥ सर्पिषोऽभावे तैलं मांसस्याभावे शाकम् । इति शब्दाद्यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥१५॥ *मघासु चाधिकं श्राद्धकल्पेन सर्पिर्ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥१६॥ मघासु पूर्वपक्षेऽपि श्राद्धविधानेन सर्पिर्मिश्रमन्नं ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥१६॥ इति एकोनविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र०२ प०८ ख०॥१९॥

*मासि श्राद्धे तिलानां द्रोणंद्रोणं येनोपायेन शक्नुयात् तेनोपयोजयेत् ॥१॥ येनोपायेनोपयोजयितुं शक्नुयात् अभ्यङ्गे उद्धर्तने भक्ष्ये भोज्ये चेति तेनोपायेन मासिश्राद्धे तिलानां द्रोणमुपयोजयेत् । तत्रैकैकस्य ब्राह्मणभ्य तिलानां द्रोणंद्रोणमुपयोजयितुमशक्यत्वात् समुदितानुपयोजयेत् । द्रौणंद्रोणमिति वीप्सावचनं तु प्रतिमासिश्राद्धमुपयोजनार्थमिति केचित् । अन्ये तु एवंप्रभूता बालाः प्रयत्नेनान्विष्य भोजयितव्या इति ॥१॥ *समुदेतांश्च भोजयेन्न चातद्गुणायोच्छिष्टं दद्यात् ॥२॥ व्याख्यातमिदम् । दद्युरिति बहुवचनं तथाविधकर्तृबहुत्वापेक्षम् । वचनव्यत्ययो वा ॥२॥ अथ पुष्टिकामस्यैवापरो योगः आ पटलसमाप्तेः—*उदगयन आपूर्यमाणपक्षस्यैकरात्रमवराध्यमुपोष्य तिप्येण पुष्टिकामः स्थालीपाकं श्रपयित्वा महाराजमिष्ट्वा तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयित्वा पुष्ट्यर्थेन सिद्धिं वाचयति ॥३॥ पुष्टिकामः पुरुष एकरात्रावरमुपवास कृत्वा उदगयन आपूर्यमाणपक्षस्य पूर्वपक्षस्य सम्बन्धिना तिप्येण तस्मिन्नक्षत्रे

स्थालीपाकं श्रपयित्वा । महाराजं वैश्रवणं यजेत आज्यभागान्ते महारा-
जाय स्वाहेति प्रधानहोमः स्विष्टकृदादिजयादयः परिषेचनान्ते नेन सर्पि-
प्पता स्थालीपाकेन ब्राह्मणं भोजयेत् । उत्तरविवक्षयेदं वचनम् । भोजयि-
त्वा सिद्धिं वाचयित् पुष्टिरस्त्विति ॥ ३ ॥ * एवमहरहरापरस्मात्तिष्ठ्यात्
॥ ४ ॥ एवमिदं स्थालीपाकश्रपणादासिद्धिवाचनान्तमहरहः कर्तव्यमापर
स्मात्तिष्ठ्यात् यावदपरस्तिष्ठ्य आगच्छति ॥ ४ ॥ * द्वौ द्वितीये ॥ ५ ॥ द्वि-
तीये तिष्ठ्यै प्राप्ते द्वौ भोजयेत् । अन्यत्समानमेवमातृतीयात् ॥ ५ ॥ * त्रीं-
स्तृतीयै ॥ ६ ॥ तृतीये तिष्ठ्यै त्रीन् भोजयेदाचतुर्थात् ॥ ६ ॥ * एवं संव-
त्सरमभ्युच्चयेन ॥ ७ ॥ एवमेतत्कर्म यावत्संवत्सरः पूर्यते तावत् कर्तव्य-
म् । ब्राह्मणभोजनं चाभ्युच्चयेन भवति चतुर्थीप्रभृति चत्वारः पञ्चमप्रभृति
पञ्चेत्यादि ॥ ७ ॥ एवंकृते फलमाह— * महान्तं पोषं पुष्यति ॥ ८ ॥ मूह-
त्या मुष्ट्या युक्तो भवति ॥ ८ ॥ * आदित एवोपवासः ॥ ९ ॥ उपवास
स्त्वादित एव पुष्ये भवति न प्रतिपुष्यम् ॥ ९ ॥ * आत्ततेजसां भोजनं
वर्जयेत् ॥ १० ॥ आत्ततेर्जासि तक्रवाजिनादीनि । तानि नोपभुञ्जीत ॥ १० ॥
* भस्मतुषाधिष्ठानम् ॥ ११ ॥ वर्जयेदित्येव । भस्मतुषाश्च नाधितिष्ठत् ना-
क्रामेत् ॥ ११ ॥ * पदा पादस्य प्रक्षालनमधिष्ठानं च वर्जयेत् ॥ १२ ॥
एकेन पादेन पादान्तरस्य प्रक्षालनमधिष्ठानं च न कुर्यात् ॥ १२ ॥
* प्रेङ्खोलनं च पादयोः ॥ १३ ॥ प्रेङ्खोलनं दोलनमितस्ततश्चालनम् ॥ १३ ॥
* जानुनि चाल्याधानं जङ्घायाः ॥ १४ ॥ एकस्मिन् जानुनि इतरस्या
जङ्घायाः आल्याधानमवस्थापनं च वर्जयेत् ॥ १४ ॥ * नखैश्च नखवादनः
॥ १५ ॥ स्पष्टम् ॥ १५ ॥ * स्फोटनानि चाकारणात् ॥ १६ ॥ सर्वमन्धी-
नां स्फोटनानि वर्जयेत् अकारणात् कारण श्रमवातादि । वादनस्फोट-
नानीति समासपाठेऽव्येष एवार्थः ॥ १६ ॥ * यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ १७ ॥
यच्चान्यदेवं युक्तं तृणच्छेदनादि शिष्टा परिचक्षते गर्हन्तेऽदपि वर्जयेत् ॥
१७ ॥ * योक्ता च धर्मयुक्तेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ १८ ॥ एकश्च शब्दोऽनर्थ-
कः । केचिन्नैव पठन्ति । धर्माविरुद्धा ये द्रव्यपरिग्रहास्तेषु च योक्ता उ-

त्पादयिता स्यान्निरिहस्स्यात् ॥ १८ ॥ *प्रतिपादयिता च तीर्थे ॥ १९ ॥
 तीर्थं गुणवत् पात्रं यज्ञो वा । तत्र द्रव्यम्यार्जितस्य प्रतिपादयिता स्यात् ॥
 १९ ॥ *यन्ता चातीर्थे यतो न भयं स्यात् ॥ २० ॥ यन्ता नियन्ता अप्रदा-
 ता अतीर्थे यन्ता च स्यात् । यतः पुरुषादप्रदानेऽपि न भयं स्यात् । भ-
 यसम्भवे तु पिशुनादिभ्यो देयम् ॥ २० ॥ *सङ्ग्रहीता च मनुष्यान् ॥ २१ ॥
 अर्थप्रदानप्रियवचनानुसारादिभिर्मनुष्याणां सङ्ग्रहणशीलस्स्यात् ॥ २१ ॥
 *भोक्ता च धर्माविप्रतिषिद्धान् भोगान् ॥ २२ ॥ धर्माविरुद्धा ये भो-
 गाः स्वक्वन्दनस्वभार्यासेवादयः ; तेषां च भोगशीलं स्यात् ॥ २२ ॥ *ए-
 वमुभौ लोकावभिजयति ॥ २३ ॥ एवं महत्या पुष्ट्या युक्त उक्तप्रका-
 रमनुतिष्ठन्मुभौ लोकावभिजयति भोगेनेमं लोकं तीर्थं प्रतिपादनेनामुं श्लोक-
 मिति ॥ २३ ॥

इति विंशतितमो खण्डिका ॥ प्र० २ प० ८ ख० २० ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
 उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने अष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

सर्वाश्रमाणां समयपदानीत्युक्तं पुरस्तात् । के पुनस्ते आश्रमा इत्यत
 आह—*चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थ-
 मिति ॥ १ ॥ आश्राम्यन्त्येषु श्रेयोऽर्थिनः पुरुषा इत्याश्रमाः । एषा सामा-
 न्यसंज्ञा । उत्तरा विशेषसंज्ञाः । गृहे तिष्ठति कुटुम्बरक्षणपर इति गृहस्थः ।
 तस्य भावो गार्हस्थ्यम् । स एक आश्रमः । आचार्यकुलं तत्र वासो लक्ष-
 णया सोऽप्येकः । 'मनु अवबोधने' मनुत इति मुनिर्ज्ञानपरः । तस्य भावो
 मौनम् । सोऽपरः । वनं प्रतिष्ठित इति वनप्रस्थः । स एव वानप्रस्थः । प्र-
 ज्ञादित्वादिण् । तस्य भावो वानप्रस्थ्यम् । इति शब्दः परिसमाप्त्यर्थः । ए-
 तावन्त एवाश्रमा इति चतुर्णामेवोपदेशेऽपि चत्वार इति वचनमैकाश्रम्यं
 त्वाचार्यप्रत्यक्षविधानात् गार्हस्थ्यम्येति स्मृत्यन्तरोक्तं माग्राहीदिति ॥ १ ॥
 *तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति ॥ २ ॥ तेष्व्वाश्र-
 मेषु चतुर्ष्वपि यथाशास्त्रमव्यग्रस्समाहितमना भूत्वा यो वर्तते, स क्षेममभ-

यं पदं गच्छति । अनेनाश्रमविकल्प उक्तो वेदितव्यः । निश्रेयसार्थी ना-
न्यतमस्मिन्नाश्रमे यथाशास्त्रमवहितेन वर्तितव्यमिति । तथा च गौतमः—
'तस्याश्रमविकल्पमेके ब्रुवत' इति ॥ २ ॥ * सर्वेषामुपनयनप्रभृति समा-
न आचार्यकुले वासः ॥ ३ ॥ उपनयनप्रभृति य. आचार्यकुले वासोऽष्टा-
चत्वारिंशदादीनामन्यतमस्त सर्वेषामाश्रमाणां समानः ॥ ३ ॥ * सर्वेषाम-
नूत्सर्गो विद्यायाः ॥ ४ ॥ अनूत्सर्गः छान्दसो दीर्घः । विद्याया अनूत्स-
र्गोऽपि सर्वेषामाश्रमाणां समानः । तस्मादाचार्यकुले वासस्समान इति ॥ ४ ॥
* बुध्वा कर्माणि यत्कामयेत तदारभेत ॥ ५ ॥ प्रत्याश्रमं यानि कर्मा-
णि विहितानि, तानि बुध्वा गृहस्थस्यैतानि कर्तव्यानि । एषाम्भननुष्ठाने प्र-
त्यवायः फलं चेदमेषामेतान्यशक्यान्यनुष्ठानं नैतानीत्याचार्यादुपश्रुत्य यत्क-
र्मफलं वा कामयेत तदारभेत तमाश्रमं प्रतिपद्येतेति ॥ ५ ॥ तत्र गार्हस्थ्यस्य
पूर्वमेव प्रपञ्चितत्वादध्ययनानन्तरं प्रापित्सितस्याचार्यकुलस्य स्वरूपमाह—
* यथा विद्यार्थस्य नियम एतेनैवान्तमनूपसीदत आचार्यकुले शरी-
रन्यासो ब्रह्मचारिणः ॥ ६ ॥ यथा विद्यार्थस्य उपकुर्वाणस्य ब्रह्मचा-
रिणः 'अथ ब्रह्मचर्यविधि' रित्यारभ्याग्निन्धनादिनियम उक्तः, अतस्ते-
नैव नियमेनान्तमाशरीरपातादुपसीदतः उपसदनमेवानूपसदनं तत्कुर्वतः
आचार्यकुले शरीरन्यासः परित्यागो भवति । ब्रह्मचारिणो नैष्ठिक-
स्य तत्रैवामरणात्तिष्ठेत्, नाश्रमान्तरं गच्छेत् । यदि तमेवाश्रम-
मात्मनः क्षेमं मन्येतेति । मनुः—'आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणा-
न्विते । गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ एषु त्वविद्यमानेषु स्था-
नासनविहारवान् । प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ एवं चरति
यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः । स गच्छत्युत्तमं स्थानं न चेहाजायतै पुनः ॥'
इति ॥ ६ ॥ * अथ परिव्राजः ॥ ७ ॥ अथानन्तरं परिव्राजो धर्म उच्यते ।
दृष्टादृष्टार्थान् सर्वानेवारम्भान् परित्यज्यात्मलाभाय संन्यासाश्रम प्रव्रजतीति
परिव्राट् संन्यासी ॥ ७ ॥ * अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजति ॥ ८ ॥ अत
एवं ब्रह्मचर्याश्रमादेव ब्रह्मचर्यवानविप्लुतब्रह्मचर्यः परिव्रजति परिव्रज्यां

कुयच्चिदि तथैव पक्ककषायो भवति । श्रूयते च 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृ-
हाद्वा वानाद्वे'ति 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदि'ति च । अत्र केचिदा-
हुः—'अत एवेति वचनात् गृहाश्रमं प्रविष्टस्य तत्परित्यागेनाश्रमान्तरे
प्राप्तिराचार्यस्यानभिमतमिति लक्ष्यते । तत्रायमभिप्रायः—दारपरिग्रहे सति
'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादि'ति श्रुत्या विरुध्यते स कथं प्रव्रजेदिति ।
तस्मत्सत्यपि वैराग्ये काम्यस्य कर्मणः परित्यागेन नित्यानि नैमित्तिकानि
च कर्माणि कुर्वन् प्रतिषिद्धानि वर्जयन् गृहस्थ एव मुच्यत इति । यथाह
याज्ञवल्क्यः—'न्यायार्मितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिश्रिप्रियः । श्राद्धकृतस-
त्यवादी च ग्रहस्थोऽपि विमुच्यते ॥' इति ॥ अथ योऽनाहिताग्निस्तस्य
विरक्तस्य मुन्याश्रमप्रवेशे को विरोधः । ऋणश्रुतिविरोधः । 'जायमानो
वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते । ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया
पितृभ्य' इति । मनुरपि—'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्ययः ॥' इति । मोक्षो मोक्षाश्रमः । नन्वेवं
ब्रह्मचर्यादपि प्रव्रज्या नोपपद्यते । अथ तत्र 'यदहरेव विरजेदि'ति श्रुत्या
युक्तं प्रव्रजितुं विरक्तस्य, गार्हस्थ्यादपि भविष्यति । स्मर्यते च—'प्राजा
पत्यान्निरुप्येष्टि सर्ववेदसंक्षिणाप् । आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मण
प्रव्रजेदि'ति । तथा यो गृहस्थो बृद्धो मृतभार्यः पुनर्दारक्रियायामसमर्थ
तस्यापि युज्यते प्रव्रज्या । तस्माद्यदहरेव विरजेदित्येष एव कालः प्रव-
ज्यायाः, सर्वमन्यदविरक्तस्येति युक्तम् । एवकारस्तु सूत्रे श्रुत्यनुसारेण
प्रयुक्तः । यथा गृहाद्वा वानाद्वेति द्रुवाणैव श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्याह
तथेति ॥८॥*तस्योपदिशन्ति ॥९॥ तस्य परिव्राज कर्तव्यमुपदिशन्ति
धर्मज्ञाः ॥२॥*अनग्निरनिकेतस्स्थादशर्माशरणो मुनिः स्वाध्याय ए-
वोत्सृजमानो वाचं ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्यानिहांऽनमुत्रश्चरेत् ॥१०॥
ब्रह्मचारिणस्समिदाधानाद्यग्निकार्यं, गृहस्थस्यौपासनाद्यग्निहोत्रादि, वान-
प्रस्थस्य 'श्रामणकेनाग्निमाधाये'ति विहितेऽग्नौ होमादि, तस्य तु नैवैविधं
किञ्चिदग्निकार्यमस्तीत्यनग्निः । निकेतो निवासस्थानं स्वभूतं तदभावादन-

केतः । शर्मं सुखं तदस्य नास्तीत्यशर्मा । किञ्चिदपि शरणं न प्रतिपन्नः
न वा कस्यचिच्छरणभूत इत्यशरणः । स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपः ।
तत्र बोधायनः—‘वृक्षमूलिको वेद सन्न्यासी वेदो वृक्षस्तस्य मूलं प्रणवः
प्रणवात्मको वेदः प्रणवो ब्रह्मभूयाय कल्पत इति होवाच प्रजापतिरिति ।
तत्रैव क्वचं विस्तेजन् । अन्यत्र मौनव्रतं स्यात् । यावता प्राणा ध्रियन्ते
सा प्राणवृत्तिः । तावती भिक्षा ग्रामं प्रतिलम्ब्य । एतावानस्य ग्रामे प्रवेशः
अन्यदा बहिर्ग्रामः । इहार्थाः कृप्यादयः परलोकार्थाश्च जपहोमादयो
यस्य न सन्ति सोऽनिहोऽनमुत्र इत्युक्तः । एवभूतश्चरेत् । नैकस्मिन् ग्रामे
द्व्यहमपि वसेत् । अत्र गौतमः— ‘न द्वितीयामपत्तुरात्रि ग्रामे वसेदिति
‘वर्षासु ध्रुवशील’ इति च ॥१०॥ * तस्य मुक्तमाच्छादनं विहितम् ॥११॥
यत् परैर्मुक्त परित्यक्तमयोग्यतया, तत् तस्य विहितमाच्छादनं, तद्व्यास आ-
च्छादयेत् । निर्णिज्येति गौतमः ॥११॥ * सर्वतः परिमोक्षमेके ॥१२॥
सर्वैरेव वामोभिः परिमोक्षमेक उपदिशन्ति । न किञ्चिदपि वासो विभृया-
त् । अनग्न एव चरेदग्निः । अपर आह—सर्वतो विधितो निषेधतश्चास्य परि-
मोक्षमेकं ब्रुवते । न किञ्चिदस्य कृत्यं न किञ्चिदस्य वर्ज्यमिति ॥१२॥ एत-
देवोदाहरणं प्रपञ्चयति—* सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकम्
मुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् ॥१३॥ सत्यं वक्तव्यमिति योऽयं नि-
यमस्तं परित्यज्य तथा तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यत इत्यादिके
विषये अनृतं वक्तव्यमिति योऽयं नियमस्तं च परित्यज्य । सुखं मृष्टभोजना-
दिजन्यम् । दुःखं शीतवातादिजन्यम् । वेदान् स्वाध्यायाध्ययनम् ।
इमं लोकम् ऐहलौकिकं काम्यं कर्म । अमुच लोकं पारलौकिकं
काम्यं कर्म । सर्वमेतन् परित्यज्य आत्मानमध्यात्मपटलोक्तमन्विच्छेत्
उपासीतति तदेव ज्ञानबलावलम्बनेन सत्यानृतादिविधिनिषेद्धा ये
स्वैर प्रवर्तन्ते सिद्धाः तेषां मतमुपन्यस्तम् ॥१३॥ अथैतेषामेवं स्वैर वा-
रिणां किं तदत्र प्रमाणं तत्राह— * बुद्धे क्षेमप्रापणम् ॥१४॥
आत्मनि बुद्धेऽवगते सति तदेव ज्ञानं सर्वमशुभं प्रक्षाल्य क्षेमं
प्रापयति । श्रूयते हि— ‘न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् । त

स्यैवात्मा पदवित्तं विदित्वा । न कर्मणा लिप्यते पापकेनेति 'तद्यथेपी
 कातुलमग्नौ प्रोत प्रदूयते एव हास्य सर्वं पाप्मानः क्षीयन्त' इति च ॥
 समयते च— 'यथैवांसि समिद्धोऽग्निर्भस्ममात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्नि-
 स्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥' इति ॥ १४ ॥ तद्वद निराकरोति —
 * तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥ १५ ॥ यानि यत्तेरेव कर्तव्यप्रतिपादनपरा-
 णि शास्त्राणि, तैरेव तद्विप्रतिषिद्धम् । तत्र मनु— 'क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रु-
 ध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् । सप्तद्वारावकीर्णं च न वाचमनृता वदेत् ।
 न चोत्पातनिमित्ताभ्या न नक्षत्राङ्गविद्यया । नानुशासनवादाभ्यां भि-
 क्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥' अतो यतिमेव प्रकृत्य यानि विहितानि कर्माणि
 तानि कर्तव्यानि । यानि च निषिद्धानि तानि च वर्जनीयानि ॥ १५ ॥
 बुद्धे क्षेमप्रापणमित्येतत् प्रत्यक्षविरुद्धमित्याह— * बुद्धे चेत्क्षेम-
 प्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत ॥ १६ ॥ आत्मबोधमात्रेण चेत् क्षेम
 प्राप्यते, तदा इहैव शरीरे दुःखं नोपलभेत ज्ञानी । न चैतदस्ति । न
 हि ज्ञानिना मूर्खाभिपिक्तमन्योऽपि क्षुवादुःखमेव तावत् क्षणमात्रमपि सं-
 सोढुं प्रभवति ॥ १६ ॥ * एतेन परं व्याख्यातम् ॥ १७ ॥ परलोके भ-
 वमपि दुःखमेवेन व्याख्यातं न स्वैरचारिणा निवर्तत इति । तस्मात् कर्म-
 भिः परिपक्वकृपाय एव श्रवणमनननिदिध्यामनै साक्षात्कृतात्मस्वरूप प्र-
 तिषिद्धेषु कटाक्षमप्यनिसिपन्नष्टाङ्गयोगनियतो मुच्यत इति ॥ अत्रोदाहृ-
 तं ज्ञानेन सर्वं दह्यत इति तत्र ज्ञानदशायाः प्रागर्जितानि कर्माणि
 प्रायश्चित्तेन ज्ञानेन वा दह्यत इत्युच्यते, न पुनर्ज्ञानदशाया स्वैरचारोऽनु-
 ज्ञायते । तस्य हि स्वशरीरेऽपि बीमत्मा स कथं पश्वादिभिरविशेषस्त्रीस-
 ङ्गमादौ प्रवर्तत इति । अत्र बोधायन— 'एकदण्डी त्रिदण्डीवेति । गौ-
 तमः— 'मृण्डद्विशखण्डी वेति ॥ १७ ॥ * अथ वानप्रस्थः ॥ १८ ॥
 अनन्तरं वानप्रस्थाश्रम उच्यते ॥ १८ ॥ * अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्र-
 व्रजति ॥ १९ ॥ प्रव्रजति प्रकर्षेण व्रजति अपुनःप्रवेशाय वनं प्रतिष्ठित
 इति । तथा च गौतमः— 'ग्रामं च न प्रविशेदिति । गतमन्यत्

उत्तरं च ॥१९॥ *तस्योपदिशन्त्येकाग्निरनिकेतस्स्यादशर्माशरणो
मुनिः स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचम् ॥२०॥ किंपुनरेकोऽग्निः । न
तावदौपासनः । ब्रह्मचारित्वात् तस्माच्छौकिकेऽग्नौ यथापूर्वं सायंप्रातस्स-
मिध आदध्यादित्यर्घो विवासितः । अपर आह— 'श्रामणकेनाग्निमा-
धाये'ति गौतमः । अस्यार्थः— श्रामणक नाम वैखानससूत्रम् । तदुक्तेन
प्रकारेण एकोऽग्निराधेयः । तस्मिन् सायंप्रातरग्निर्कार्यमिति । तथाच बो-
धायनः—'वानप्रस्थो वैखानसशास्त्रसमुदाचारेण वैखानसो वने मूलफला-
शी तपश्शीलस्सवनेषूदकमुपस्पृशन् श्रामणकेनाग्निमुपसमाधाये'त्यादि ।
अन्यद्गतम् ॥२०॥

इत्येकाविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र०२ प०८ ख०११ ॥

*तस्यारण्यमाच्छादनं विहितम् ॥१॥ अरण्ये भवमारण्यम-
जिनं वल्कलादि ॥१॥ *ततो मूलैः फलैः पर्णैस्तृणैरिति वर्तयश्चरेत् ॥
२॥ ततो मूलादिभिर्वर्तयन् वृत्तिः प्राणयानां तां कुर्वश्चरेच्चरणशीलः
स्यात् ॥२॥ *अन्ततः प्रवृत्तानि ॥३॥ मूलादिभिः स्वयंगृहीतैः कञ्चि-
त्कालं वर्तयित्वा अन्ततः अन्ते प्रवृत्तानि स्वयमेव पतितानि अभिनिश्रये-
दिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । तान्यभिनिश्रित्य तैर्वर्तयेदिति ॥३॥ *ततोऽ-
पो वायुमाकाशमित्यभिनिश्रयेत् ॥४॥ ततः कियन्तञ्चित्कालमवमक्ष-
णं ततो वायुमक्षः तत आकाशमभिनिश्रयेत् न किञ्चित् भक्षयेदिति ।
अभिनिश्रयणं सेवनम् ॥ ४ ॥ *तेषामुत्तर उत्तरस्संयोगः फलतो वि-
शिष्टः ॥५॥ संयुज्यते सश्रयत इति संयोगः । तेषां मूलादीनां मध्ये
उत्तरोत्तरसमाश्रयणं फलतो विशिष्टमिति द्रष्टव्यम् ॥५॥ *अथ वान-
प्रस्थस्यैवानुपूर्वमेक उपदिशन्ति ॥६॥ अथेति पक्षान्तरोपन्यासे ।
पूर्वं ब्रह्मचर्यादेव वनप्रवेश उक्तः । एके त्वाचार्यास्तस्यैव वानप्रस्थस्यानु-
पूर्व्यं कर्मोपदिशन्ति ॥ ६ ॥ कथं—*विद्यां समाप्य दारं कृत्वाग्नीना-
धाय कर्माण्यारभते सोमावराध्यानि यानि श्रूयन्ते ॥७॥ ब्रह्मचर्ये
रिथतो विद्यां समाप्य गृहस्थश्च भूत्वाग्नीनाधाय कर्माणि कुर्यात् । कानि सो-

मावराध्यानि अवरार्धं पश्चादर्थं तत्र भवोऽवराध्यः सोमः अवराध्यो येषां
 तानि सोमावराध्यानि सोमान्तानि हविर्यज्ञाख्यानि चातुर्मास्यादीनि हविर्य-
 ज्ञान् सोमं चेत्यर्थः । यानि श्रूयन्ते तानि श्रुतौ विहितानि ॥७॥ *गृहान्
 कृत्वा सदारस्संप्रजस्सहाग्निभिर्वहिर्ग्रामाद्वसेत् ॥८॥ अथ ग्रामाद्गृहि-
 ररण्ये गृहान् कृत्वा सकुटुम्बस्सहैव चाग्निभिर्ग्रामाद्वहिर्वसेत् । अस्मिन्पक्षे
 प्रागुक्तमेकाग्निरित्येतन्नास्ति ॥८॥ *एको वा ॥९॥ अथवा पुत्रेषु भार्या
 निक्षिप्य स्वयमेक एव वसेत् । अस्मिन् पक्षे प्राजापत्यान्निरुप्येष्टिमिति परि-
 ब्राज उक्तेन न्यायेन श्रौतानग्नीनात्मनि समारोप्य श्रामणकेनाग्निमाधाय
 एकाग्निर्भवेत् ॥९॥ *सिलोज्जेन वर्तयेत् ॥१०॥ व्यख्यातः सिलोज्जः ।
 तेन वर्तयेत् प्राणयात्रां कुर्यात् ; इदं सकुटुम्बस्य एकाकिनश्च साधारणम् ।
 एकाकिन एवेत्यन्ये ॥१०॥ *न चात ऊर्ध्वं प्रतिगृह्णीयात् ॥११॥ य-
 दा सिलोज्जेन वृत्तिर्जाता अत ऊर्ध्वं न कुतश्चिदपि प्रतिगृह्णीयात् ॥११॥
 *अभिषिक्तश्च जुहुयात् ॥१२॥ यदा जुहुयात्तदा अभिषिक्तः
 स्नातः । अनुवादोऽयं स्नाने विशेष विधातुम् ॥१२॥ *शनैरपोऽभ्यु-
 पेयादभिघ्नन्नभिमुख आदित्यमुदकमुपस्पृशेत् ॥१३॥ शनैरवेगेन ज-
 लाशयं प्रविशेत् । प्रविश्य चाभिघ्नन् हस्तेनोदकं ताडयन् उदकमुपस्पृशेत्
 स्नायात् आदित्याभिमुखः ॥१३॥ *इति सर्वत्रोदकोपस्पर्शनविधिः
 ॥१४॥ सर्ववर्णाश्रमसाधारणमेतत् । तथाचोत्तरत्र तस्य ग्रहणम् ॥१४॥
 *तस्य द्वन्द्वं द्रव्याणामेक उपदिशन्ति पाकार्थभोजनार्थवासिपर-
 शुदात्रकाजानाम् ॥१५॥ यानि पाकार्थानि तानि मृद्धाण्डादीनि यानि
 च भोजनार्थानि कांस्यादीनि । वासिर्द्रव्यादि । तेषां सर्वेषां वास्यादीनां
 चतुर्णामेकैकस्य द्वे द्वे द्रव्ये उत्पाद्ये इत्येक उपदिशन्ति । काजमपि
 वास्यादिवदुपकरणविशेषो दारुमयः ॥१५॥ *द्वन्द्वानामेकैक-
 मादायेतराणि दत्वारण्यमवतिष्ठेत् ॥१६॥ तेषां पाकादिसाधनानां-
 द्रव्याणामेकैकं द्रव्यं स्वयमादायेतराणि मार्गयै दत्त्वा अरण्यमवतिष्ठेत् उ-
 पतिष्ठेत् आश्रयेदिति ॥१६॥ तस्यारण्येनैवात ऊर्ध्वं होमो वृत्तिः

प्रतीक्षाच्छादनं च ॥ १७ ॥ तस्य वानप्रस्थस्यातोऽरण्यप्रवेशादूर्ध्वं आर-
ण्येनैव नीवारादिना होमः वृत्तिः प्राणयात्रा प्रतीक्षा अतिथिपूजा च आ-
च्छादनं वल्कलादिना ॥ १७ ॥ *येषु कर्मसु पुरोडाशाश्चरवस्ते कार्याः
॥ १८ ॥ येषु दर्शपूर्णमासादिषु पुरोडाशा विहिताः गृहस्थस्य, तेष्वस्य
तत्स्थाने चरवः कार्याः ॥ १८ ॥ *सर्वं चोपांशुसह स्वाध्यायेन ॥ १९ ॥
सर्वं च कर्मकाण्डं साङ्गं प्रधानमुपांशु भवति ! पासायणब्रह्मयज्ञाध्ययनेन
सह तदप्युपांशु कर्तव्यमिति ॥ १९ ॥ *नारण्यमभ्याश्रावयेत् ॥ २० ॥ उ-
पाशुवचनादेव सिद्धे वचनाभाभिमुख्यप्रतिषेधार्थम् । तेनारण्यस्था यथा ना-
भिमुख्येन शृणुयुः तावदुपाश्रित्य ॥ २० ॥ *अग्न्यर्थं शरणम् ॥ २१ ॥
शरणं गृहं तदग्न्यर्थमेव ॥ २१ ॥ *आकाशे स्वयम् ॥ २२ ॥ स्वयं चा-
काश एव वसेत् ॥ २२ ॥ *अनुपस्तीर्णं शय्यासने ॥ २३ ॥ शयनं चा-
सनं चानुपस्तीर्णे देशे कुर्यात् न तु किञ्चित् उपस्तीर्थं ॥ २३ ॥ *नवे स-
स्त्रे प्राप्ते पुराणमनुजानीयात् ॥ २४ ॥ नवे धान्ये श्यामाकनीवारादौ
प्राप्ते जाते पुराणं पूर्वमस्त्रिंशत्संश्रितं पुराणमनुजानीयात् परित्यजेत् । तत्र मनुः—
'त्यजेदाश्वयुजे माभि मनुयन्न पूर्वमस्त्रितम् । जीर्णानि चैव वासांसि पुष्प-
मूलफलानि च ॥' इति ॥ २४ ॥

इति द्वाविंशतितमो खण्डिका ॥ प्र०२ प०९ ख०२२ ॥

*भ्यांसं वा नियममिच्छन्नन्वहमेव पात्रेण सायंप्रातरर्थमाह-
रेत् ॥ १ ॥ इदमेकाकिनो वानप्रस्थस्य स्यास नियममिच्छन्नं सन्ध्यं सञ्चि-
नुयात् । किं नहि अन्वहमेव पात्रेण येन केनचित् सायंप्रातश्चार्थमशनीय-
मात्रमाहरेत् वानप्रस्थेभ्य एव । एवं कियन्तचित्कालं वर्तयित्वा ॥ १ ॥
*ततो मूलैः फलैः पर्णैस्तृणैरिति वर्तयन्त्यरेदन्ततः प्रवृत्तानि ततोऽपो
वायुमाकाशमित्यभिनिश्रयेत् । नेषामुत्तर उत्तरस्संयोगः फलतो विशि-
ष्टः ॥ २ ॥ सर्वं गन्तुं निरूपिता आश्रमाः ॥ २ ॥ *अथ पुराणे श्लोकाबुदाहर-
ति—अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजामीपिरऋषयः । दक्षिणेनार्यम्णः
पन्थानं ते श्मशानानि भोजिरे ॥ ३ ॥ अन्यदानीं पक्षप्रतिपक्षरूपेण तेषा-

मेव प्राधान्यमप्राधान्यं च निरूप्यते । अष्टाशीतिसहस्राणि ये गृहस्था ऋ-
 षयः प्रजाभीषिरे प्रजातिमभ्यनन्दन् ते अर्ग्यम्णो यो दक्षिणेन पन्थाः दक्षि-
 णायनमार्गः तं प्राप्य छान्दोग्योक्तेन धूमादिमार्गेण गत्वा पुनरपि सम्भूष-
 श्मशानानि भेजिरे मरणं प्रतिषेदिरे । जायस्व द्वित्र्यस्वेत्याजीव जीविभावमा-
 पेदिरे इति गृहस्थाना निन्वा ॥३॥ *अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजां नोर्षिरे
 ऋषयः । उत्तरेणार्ग्यम्णः पन्थानं तेऽमृतत्वं हि कल्पते ॥४॥ ये तु प्रजा-
 तिनाभ्यनन्दन् ते उत्तरायणमार्गेण प्राप्य अर्निरादिमार्गेण गत्वा अमृतत्वं
 विभक्तिव्यत्ययः अमृतत्वाय कल्पते वचनव्यत्ययः कल्पन्ते समर्थाः सम्पद्यन्ते
 ॥४॥ *इत्यूर्ध्वरेतसां प्रशंसा ॥५॥ गृहस्थादन्ये त्रयोऽपि ऊर्ध्वरेतसः । ते-
 षामेषा प्रशंसेति पुनरपि तेषामेव प्रकारान्तरेण प्रशंसा ॥५॥ *अथा-
 पि सङ्कल्पांसद्भयो भवन्ति ॥६॥ अथापि अपि सङ्कल्पादेव सिद्धयौ
 भवन्ति तेषामूर्ध्वरेतसाम् ॥६॥ तत्रोदाहरणम्—*यथा वर्षं प्रजा दानं दू-
 रेदर्शनं मनोजवता यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥७॥ यदि महत्यामनावृष्टौ
 सत्यां वर्षतु देव इति ते कामयेरन् तदा कामवर्षं पर्जन्यो भवति । यदि
 वा कश्चिदपुत्रमनुगृह्णीयुः पुत्रोऽस्य जायतामिति स पुत्रवाननेन भवति ।
 यदि चोलेष्ववस्थितास्तदैव हिमवन्तं दिदृक्षेरन् तथैव तद्भवति । मनस इव ज-
 वो येषां ते मनोजवाः तेषां भावो मनोजवता । यदि कामयेरन् अमुं देश-
 मियत्यामेव कालकलायां प्राप्नुयामेति ततो यावता कालेन मनस्त देशं प्रा-
 प्नोति तावता तं देशं प्राप्नुयुरिति । यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥७॥ *तस्मा-
 च्छ्रुतितः प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टानाश्रमानंतानेके ब्रुवते ॥८॥ रो-
 गिणामारोग्यादि तदपि सङ्कल्पादेव तथा भवति । यस्मादेवं तस्माच्छ्रुति-
 तः श्रूयते श्रुतेः 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेद'त्यादिश्रुत्यनुगतत्वादुक्ते-
 न प्रकारेण प्रत्यक्षफलत्वाच्च एतानूर्ध्वरेतसामाश्रमान् विशिष्टान् गार्हस्थ्य-
 दुत्कृष्टानेके ब्रुवत इति ॥८॥ तदिदं गार्हस्थ्योत्कर्षप्रतिपादनेन निराकरोति
 —*त्रैविद्यविद्धानां तु वेदाः प्रमाणमिति निष्ठा तत्र यानि श्रूयन्ते ॥९॥
 व्यवयवा विद्या त्रिविद्या त्रयो वेदाः । ता ये पाठतश्चार्थतश्च विन्दन्ति ते

त्रैविद्याः । तेषु पक्वज्ञानास्त्रैविद्यवृद्धाः । तेषां वेदाः प्रमाणं तेषां वेदशास्त्रविदो वेदा एव प्रमाणम् अतीन्द्रियेऽर्थ इति । निष्ठा निर्णयः । यथाह स्मवान् जैमिनिः—‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः प्रत्यक्षमनिमित्तमिति च । ततश्च तत्र वेदे यानि कर्माणि श्रूयन्ते किंलक्षणानि ॥९॥ *व्रीहियवपश्वाज्यपयःकंपालपत्नीसम्बन्धान्युच्चैर्नीचैः कार्यामिति तैर्वैरुद्ध आचारोऽप्रमाणमिति मन्यन्ते ॥१०॥ किंलक्षणाणि व्रीहियवादिभिस्सम्बन्धान्युच्चैः कृचा क्रियते उपांशु यजुषेत्येवंप्रकाराणि तैर्वैरुद्ध आचारः प्रमाणं न भवतीति मन्यन्ते । एतदुक्तं भवति । सर्वेषु वेदेषु सर्वासु च शाखासु अग्नि होत्रादीनि विश्वसृजामयनपर्यन्तानि कर्माण्येव तात्पर्यतो विधीयन्ते । अतो गार्हस्थ्यमेव श्रेष्ठम् । ऊर्ध्वरेतसां त्वाश्रमास्ताद्विरुद्धा नैवाश्रयणीयाः । यदि वेशः प्रमाणमिति । तथा च गौतमः—‘एकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानात् गार्हस्थ्यस्ये’ति । एवं गार्हस्थ्यं प्रशस्यते ॥१०॥ श्मशानानि भेजिरिति निन्दां परिहरति—*यत्तु श्मशानमुच्यते नानाकर्मणामेषोऽन्ते पुरुषसंस्कारो विधीयते ॥११॥ यत्तु गृहस्थानां श्मशानं श्रूयते स एष नानाकर्मणामग्निहोत्रादीनामन्ते पितृमेवाख्यः पुरुषसंस्कारो विधीयते । न तु पिशाचा भूत्वा श्मशानमेव सेवन्त इति ॥११॥ कुत इत्याह—*तत्परमनन्त्यं फलं स्वर्ग्यशब्दं श्रूयते ॥१२॥ ततः परं श्मशानकर्मणोऽन्तरम् । अनन्त्यमपरिमितं स्वर्गशब्दवाच्यं फलं श्रूयते । ‘स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकमेतं’ति । स्वर्ग्यमिति यकारश्छान्दसः । उपसर्जनः अपपाठो वा ॥१२॥

॥ इति त्रयोविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र०२ प०९ ख०२३ ॥

पुनरपि गार्हस्थ्यमेव प्रकारान्तरेण स्तौति—*अथाप्यस्य प्रजातिमृतमाम्नाय आह । प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतमिति ॥१॥ अथापि अपि च । अस्य गृहस्थस्य । प्रजातिं प्रजासन्तानम् । अमृतम् अमरणम् । आम्नायो वेद आह । हे मर्त्य मरणधर्मिन् । प्रजां जायमानामनु त्वं प्रजायसे त्वमेव प्रजारूपेण जायसे । तदेव ते मरणधर्मिणः अमृ-

तममरणमिति न त्वं म्रियसे, यतस्त्वं प्रजारूपेण तिष्ठसीति ॥१॥ उपपन्नं चनार्दित्याह— * अथापि स एवायं विरूढः पृथक्प्रत्यक्षेणोपलभ्यते दृश्यते चापि सारूप्यं देहत्वमेवान्यत् ॥ २ ॥ अपि च स एवायं पृथ-
ग्विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । स एव द्विधाभूत इव लक्ष्यते । दृश्यते हि सारूप्यं द्वयोः । देहमात्रं तु भिन्नम् । देहत्वमिति स्वार्थिकम्भूतः ॥१२॥
यदि पुत्ररूपेणावस्थानं, किमेतावतेत्याह— * ते शिष्टेषु कर्मसु वर्तमा-
नाः पूर्वेषां साम्परायेण कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥३॥ ते पुत्रादिश-
िष्टेषु चादितेषु कर्मसु वर्तमाना अवस्थिताः पूर्वेषां पितृपितामहादीनां साम्प-
रायेण परलोकेन सम्बद्धानां कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति । अस्यायं पुत्र एवं
कर्मा अस्यायं पौत्र इति स्वर्गं च वर्धयन्ति । कीर्तिमतां हि स्वर्गवासश्च-
यते ॥ ३ ॥ * एवमवरोऽवरः परेषाम् ॥४॥ एवमनेन प्रकारेण अवरोऽवरः
परेषां कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥४॥ * आभूतसम्पुवात्ते स्वर्गजितः ॥५॥
भूतसम्पुवो महाप्रलयः । आ तस्मात्ते पुत्रिणस्त्वर्गजितो भवन्ति ते च ॥५॥
* पुनस्सर्गे बीजाः भवन्तीति भविष्यत्पुराणे ॥६॥ प्रलयानन्तरं सर्गः,
तत्र संसारस्थ बीजार्थाः प्रजार्थाः प्रजापतयो भवन्तीति भविष्यत्पुराणे श्रूयते
॥६॥ * अथापि प्रजापतेर्वचनम् ॥७॥ अपि च प्रजापतेरपि
वाक्यमस्मिन्नर्थे भवति । गार्हस्थ्यमेव वरिष्ठमिति ॥७॥ * त्रयीं विद्यां
ब्रह्मचर्यं प्रजातिं श्रद्धां तपो यज्ञमनुप्रदानम् । य एतानि कुर्वते तै-
रित्सह स्मो रजो भूत्वा ध्वंसतेऽन्यत्प्रशंसन्निति ॥८॥ त्रयीं विद्यां
त्रयाणां वेदानामध्ययनम् । ब्रह्मचर्यमष्टाचत्वारिंशदादिकम् । प्रजाति प्र-
जोत्पादनम् । श्रद्धामास्तिक्यम् । तप उपवासादि । यज्ञमग्निहोत्रादिकं
सोमयागान्तम् । अनुप्रदानम् अन्तर्वेदि बहिर्वेदि च दानम् । य एतानि
कर्माणि कुर्वते, तैरिन् तैरेव सह वयं स्मः त एवाम्माकं सहायाः । अन्यत्तु
ऊर्ध्वरेतसामाश्रमादिकं प्रशसन् पुरुषो रजः पामुर्भूत्वा ध्वंसते नश्यति ।
इतिशब्दो वचनसमाप्त्यर्थः । यथैष तर्हि शिष्टेषु वर्तमानाः पुत्राः पूर्वेषां
कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति, तथा प्रतिषिद्धेषु वर्तमाना अकीर्तिं नरकं च वर्ध-
येयुः ॥८॥ तत्राह— * तत्र ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति यथा पर्णं

वनस्पतेर्न परान् हिंसन्ति ॥९॥ तत्र प्रजासन्ताने ये पापस्य कर्तारः, त एव ध्वंसन्ते न परान् पित्रादीन् हिंसन्ति । यथा यदेव पर्णं वनस्पतेः कर्म-
टादिभिर्दूषितं तदेव पतति न वनस्पतिं शाखान्तरं वा पातयति ॥२॥ तद्वदेतदे-
वोपपादयति—*नास्यास्मिँल्लोके कर्मभिसम्बन्धो विद्यते तथा परस्मिन्
कर्मफलैः ॥१०॥ अस्येति सामान्यापेक्षमेकवचनम् । अस्य पित्रादेः पूर्व-
पुरुषस्य अस्मिन् लोके पुत्रकृतैः कर्मभिः सम्बन्धो न विद्यते । दृष्टान्तोऽयं
यथा पुत्रकृतेषु कर्मसु पित्रादेः कर्तृत्वं नास्ति, तथा परस्मिन्नपि लोके कर्म-
फलैरपि सम्बन्धो नास्तीत्यर्थः ॥१०॥ *तदेतेन वेदितव्यम् ॥११॥ यदुक्तं
ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति न परान् हिंसन्तीति तदर्थं रूपमेतेन वक्ष्यमा-
णेन हेतुना वेदितव्यम् ॥११॥ *प्रजापतेर्ऋषीणामिति सर्गोऽयम् ॥१२॥
प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य ऋषीणां च मरीच्यादीनामयं सर्गो देवादिस्तिर्य-
गन्तः । ते चाध्वस्ता एव स्वे स्वे पदे वर्तन्ते । यदि च पुत्राः
पापकृतः स्वयं ध्वंसमानाः परानपि ध्वंसयेयुः तदैतन्नोपपद्यते पुण्य-
कृतः सुखेनाद्यपि वर्तन्त इति ॥१२॥ अत्रादाहरणमाह—*तत्र ये
पुण्यकृतस्तेषां प्रकृतयः परा ज्वलत्य उपलभ्यन्ते ॥१३॥ तत्र स्वर्गे ये
पुण्यकृतो वसिष्ठादयस्तेषां प्रकृतयश्शरीराणि परा उत्कृष्टाः ज्वलत्यः
दीप्यमाना उपलभ्यन्ते । दिवि यथा सप्तर्षिमण्डलम् । श्रूयते च 'सुकृतां
वा एतानि ज्योतीषि यन्नक्षत्राणी'ति । इदमपि प्रमाणं न पुत्राणां ध्वंसे
पूर्वेषां प्रध्वंस इति ॥१३॥ *स्यात्तु कर्मावयवेन तपसा वा कश्चित्स-
शरीरोऽन्तवन्तं लोकं जयति सङ्कल्पसिद्धिश्च स्यान्न तु तज्ज्यैष्ठ्यमा-
श्रमाणाम् ॥१४॥ कर्मावयवेन पूर्वार्जितानां कर्मणामेकदेशेन भुक्तशेषेण त-
पसा वा तीव्रेण कश्चिदूर्ध्वरेताम्सहशरीरेणान्तवन्तं लोकं जयतीति यत्तत्
स्यात् । सम्भवेऽपि यच्च सङ्कल्पादेव सिद्धिस्स्यादिति, तदपि स्यात् न तु
तदाश्रमणां ज्यैष्ठ्यकारणमिति । तदेव 'मैकाश्रम्यं त्वाचार्या' इत्ययमेव पक्षः
स्थापितः । अन्ये मन्यन्ते—तर्वे आश्रमा दूषिता भूषिताश्च । ततस्तेषु सर्वेषु
ग्रथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छतीत्येतदेव स्थितमिति ॥१४॥

इति चतुर्विंशतितमो खण्डिका ॥ प्र०२ प०९ ख०२४ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायां
उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने नवमः पटलः ॥९॥

*व्याख्याताः सर्ववर्णानां साधारणवैशेषिका धर्मा राज्ञस्तु विशेषाद्वक्ष्यामः ॥१॥ उक्तवैश्यमाणसङ्कीर्तनं श्रोतृबुद्धिसमाधानार्थम् । अहिंसासंत्यास्तेयादयः सर्ववर्णानां साधारणधर्माः । अध्ययनादयस्त्रयाणाम् । अध्यापनादयो ब्राह्मणस्य । युद्धादयः क्षत्रियस्य । कृष्यादयो वैश्यस्य । शू-
श्रूषा शूद्रस्य । राजा त्वभिषिक्तो निवृक्षितः । तस्यैवहि वक्ष्यमाणं धर्मजातं सम्भवति । तस्य विशेषाद्विशेषणो यद्वक्तव्यं तद्वक्ष्यामः । विशेषानिति द्वितीयान्तपाठस्तु युक्तः ॥१॥*** दक्षिणाद्वारं वेष्टम पुरं च मापयेत् ॥**
२॥ वेष्टम गृहं पुरं नगरं तदुभयमपि दक्षिणाद्वारं मापयेत् कारयेत् स्थापत्या-
दिभिः । दक्षिणपार्श्वे द्वारं यस्य तत्तथोक्तम् ॥ २ ॥ *** अन्तरस्यां पु-
रि वेष्टम ॥३॥** सर्वेषामेव प्रकाराणां मध्ये या पूनस्यामन्तरस्यां पुरि वे-
ष्टम मापयेदात्मनः ॥ ३ ॥ तस्य पुरस्तादावसथस्तदामन्त्रणमित्याद्यं
क्षते ॥४॥ तस्य वेष्टमनः पुरस्तादावसथः कारयितव्यः । एतत् वसन्त्यस्मि
त्रित्यावसथः आस्थानमण्डपः । तस्यामन्त्रणमिति संज्ञा ॥ ४ ॥ *** दक्षि-
णेन पुरं सभा दक्षिणोदगद्वारा यथोभयं सन्दृश्येत वहिरन्तरं चेति ॥५॥**
दक्षिणेनेत्येनवन्तम् । पुरमिति 'एनपा द्वितीये'ति द्वितीयान्तम् । पुरस्य द-
क्षिणतः अदूरे सभा कारयितव्या । दक्षिणोदगद्वारा दक्षिणस्यामुत्तरस्यां च
दिशि द्वारे यस्यास्ता तथोक्ता । किमर्थमुभयत्र द्वारमिति चेत्, यद्वहिवृ-
त्तं गृह्णाम्यन्तरं तदुभयमपि यथा सन्दृश्येतेत्येवमर्थमिति सैषा सभा । तस्यां
द्युतार्थिनः प्रविशन्तीति तदायस्थानं राज्ञः ॥५॥ *** सर्वेष्वेवाजस्ता अ-
ग्नयस्स्युः ॥६॥** वेष्टमन्यावसथे सभायामित्येतेषु सर्वेष्वेव स्थानेषु लौकिका
अग्नयोऽजस्ताः स्युः । अविच्छेदेन धार्याः ॥ ६ ॥ *** अग्निपूजा च
नित्या यथा गृहमेधे ॥७॥** तेषु चाग्निपु नित्यमग्निपूजा कार्या । यथा
गृहमेधे औपासने सायंप्रातर्होम इत्यर्थः । मन्त्रावपि तत्रैव द्रव्यमपि तदे-
व ॥ ७ ॥ *** आत्रसथे श्रोत्रियावराध्यानतिथीन् वासयेत् ॥८॥**
आवसथारूपे स्थाने अतिथीन् वासयेत् । ते विशेष्यन्ते श्रोत्रियावरा-
ध्यानिति । अवरपर्यायोऽवराध्यशब्दः । यदि सर्वान्वासयितुं न शक्नोति

श्रोत्रियानपि तावद्वासयेदिति ॥ ८ ॥ *तेषां यथागुणमावसथाः शय्या
 न्नपानं च विदेयम् ॥ ९ ॥ तेषामतिथीनां यथागुणं विद्यावृत्तानुगुणमावस-
 थादि देयं विशेषेण देयम् । आवसथा अणवरकादयः । शय्या खट्वादयः
 अन्नमोदनादि । पान तक्रादि मूषादि म० ९ ॥ *गुरुनयात्यांश्च नाति
 जीवेत् ॥ १० ॥ गुरवः पित्रादयः । अमात्या मन्त्रिणः । तान्नातिजीवे-
 त् भक्ष्यभोज्याच्छादनादिषु तान्नातिशयीत ॥ १० ॥ *न चास्य विष-
 ये क्षुधा रोगेण हिमातपाभ्यां वा सीदेदभावाद्बुद्धिपूर्वं वा कश्चित्
 ॥ ११ ॥ अस्य राज्ञो विषये राष्ट्रे आहाराभावेन बुभुक्षया रोगेण व्याधि-
 ना हिमेन नीहारेण वर्षादीनामप्युपलक्षणमेतत् । आतपः आदित्यर-
 स्मितापः । एतैः प्रकारैरभावात् बुद्धिपूर्वं वा न कश्चिदब्राह्मणोऽप्यवसी-
 देत् अन्नसन्नो न स्यात् । राज्ञो ह्ययमपराधो यदाहाराद्यभावेन कश्चिदव-
 सन्नः स्यात् । बुद्धिपूर्वं वेत्यत्रोदाहरणम्—यदा कश्चित् करमृणं वा दाप्यो
 भवति, तदा नासौ हिमातपयोरुपनिवेशयितव्यः भोजनाद्वा निरोद्धव्यः ।
 तथा कुर्वाणं राजा दण्डयेदिति ॥ ११ ॥ *सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्ध-
 त्यावोक्ष्याक्षान्निवपेद्युग्मान् वैभीतकान् यथार्थान् ॥ १२ ॥ पूर्वोक्तायाः
 सभाया मध्ये अधिदेवन यस्योपरि कितवा अक्षैर्दीव्यन्ति तत्स्थानमधिदेवन-
 म् । तत् पूर्वं काष्ठादिना उद्धन्ति उद्धत्यावोक्षति । अवोक्ष्य तत्राक्षान्यु-
 ग्ममङ्कशकान्वैभीतकान् विभीतकवृक्षस्य विकटभूतान् यथार्थान् यावद्भि-
 र्युत निर्वर्तते, तावतो निवपति । कः ? यस्तत्र राज्ञा नियुक्तः ।
 सहि क्रो नाम ॥ १२ ॥ *आर्याः शुचयस्सत्यशीला दीवितार-
 रस्स्युः ॥ १३ ॥ आर्यः द्विजातयः । शुचयोऽर्धशुद्धाः । सत्यशीलास्सत्य-
 वादिनः । एवभूता एव पुरुषास्तत्र दीवितारः दीवितारः स्युः त एव तत्र
 दीव्येयुरित्यर्थः । ते च तत्र देवित्वा यथाभाषितं पाणिकं सभिकाय दत्त्वा
 गच्छेयुः । स च राज्ञे तमायमहरहः प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं दद्यात् । स
 एव च स्थानान्तरे दीव्यतो दण्डयेत् सभास्थाने च कलहकारान् । तत्र
 याज्ञवल्क्यः—‘गच्छेदन्तिकवृद्धैस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् । गृहीयाद्बु-
 र्तकितवादितरादृशकं शतम् ॥ स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भाग यथाकृ-

तम् । जितमुद्राहयेज्जैतं दद्यात्सत्यं वचः क्षमम् ॥' इति ॥ १३ ॥ * आयुधग्रहणं नृत्तगीतवादित्राणीति राजार्थीनेभ्योऽन्यत्र न विद्येरन् ॥ १४ ॥ आयुधग्रहणादीनि राजार्थीनेभ्यो राजाश्रया ये पुरुषास्तेभ्योऽन्यत्र न विद्येरन् न भवेयुः । उत्सवादिष्वन्यत्रापि भवत्याचारः ॥ १४ ॥ * क्षेमकृद्वाजा यस्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा तस्करभयं न विद्यते ॥ १५ ॥ यस्य राज्ञो विषये ग्रामेऽरण्ये च चोरभयं नास्ति स एव राजा क्षेमकृत् क्षेमङ्करः । न त्वन्यः शतं तुभ्यं शतं तुभ्यमिति ददानोऽपि ॥ १५ ॥ इति पञ्चविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र० २ प० १० ख० २६ ॥

* भृत्यानामनुपरोधेन क्षेत्रं वित्तं च ददद्वाह्येभ्यो यथार्हमनन्ताँल्लोकानभिजयति ॥ १ ॥ भृत्यानामनुपरोधेन भृत्यवर्गस्य यथोपरोधो न भवति तथा ब्राह्मणेभ्यो यथार्हं विद्यावृत्ताद्यनुरूपं क्षेत्रं वित्तं च दद्यात् । एवं दददन्ताँल्लोकानभिजयति ॥ १ ॥ * ब्राह्मणस्वान्युपजिगीषमाणो राजा यो हन्यते तमाहुरात्मयूपो यज्ञोऽनन्तदक्षिण इति ॥ २ ॥ ब्राह्मणत्वानि चोरादिभिरपहतानि अपजिगीषमाणः ब्राह्मणेभ्यो दानाय उपजित्य ग्रहीतुमिच्छन् यो राजा युद्धे चौरैर्हन्यते तमाहुरात्मयूपोऽनन्तदक्षिणो यज्ञ इत्याहुर्धर्मज्ञाः । सङ्ग्रामो यज्ञः । तस्य आत्मा यूपस्थानीय आत्मेति शरीरमाह । अन्तरात्मा तु पशुस्थानीयः । प्रत्यानिनीषितः तु द्रव्यं दक्षिणा । सूत्रे कृतं यज्ञ इत्याहुरिति गौणो वादः ॥ २ ॥ * एतेनान्ये शूरा व्याख्याताः प्रयोजने युध्यमानास्तनुत्यजः ॥ ३ ॥ प्रयोजनं चोरादिभिरपहतानां ब्राह्मणत्वानां प्रत्यानयनादि, तदर्थं युध्यमाना ये शूरास्तनुत्यजो भवन्ति तेऽप्येतेन राज्ञा व्याख्याता आत्मयूपा यज्ञा अनन्तदक्षिणा इति ॥ ३ ॥ * ग्रामेषु नगरेषु चार्याञ्जुचीन् सत्यशीलान् प्रजागुप्तये निदध्यात् ॥ ४ ॥ आर्याञ्जुचीन् सत्यशीलानिति व्याख्यातम् । एवंभूतान् पुरुषान् ग्रामेषु नगरेषु च प्रजानां रक्षणार्थं निदध्यात् नियुञ्जीत ॥ ४ ॥ * तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः ॥ ५ ॥ तेषां त्रियुक्तानां ये पुरुषा नियोज्याः तेऽपि तथागुणा आर्यादिगुणा एव

स्युः ॥ ९ ॥ * सर्वतो योजनं नगरं तस्करेभ्यो रक्षयम् ॥ ६ ॥ सर्वतः
 सर्वासु दिक्षु योजनमात्रं नगरं तस्करेभ्यो रक्षणीयम् । रक्षयन्नित्ययमप-
 पाठः ॥ ६ ॥ * क्रोशो ग्रामेभ्यः ॥ ८ ॥ ग्रामेभ्यस्तु सर्वासु दिक्षु क्रोशो
 रक्षयः । ग्रामेभ्य इति 'यत्पूर्वपरिमाणं तत्र पञ्चमी वक्तव्ये'ति पञ्चमी
 ॥ ७ ॥ * तत्र यन्मुप्यते तैस्तत्प्रतिपाद्यम् ॥ ८ ॥ तत्र योजनमात्रे क्रौ-
 शमात्रे वा यन्मुप्यते चोर्यते ते निगुक्ताः स्वामिभ्यस्तत्प्रतिदद्यात् राज्ञा तैस्त-
 त् प्रतिदाप्य राजा तैः प्रतिदापयेदिति । प्रायेण दन्त्योष्ठ्यं वकारं पठन्ति
 ॥ ८ ॥ * धार्म्यं शुल्कमपहारयेत् ॥ ९ ॥ तत्र गौतमः—'विंशतिमा
 गश्शुल्कः पण्ये इति यद्वणिगिर्विक्रियते हिङ्गादि, तस्य विंशतितमं
 भागं राजा गृह्णीयात् । तस्य शुल्क इति संज्ञा । एष धर्म्यश्शुल्कः । त-
 मधिकृतैरेव हारयेत् ग्राहयेदिति । मूलादिषु विशेषस्तेनैवोक्तः । मूल-
 फलपुष्पौषधिमासृणेष्वन्येनानां पाष्टिक्यमिति ॥ ९ ॥ * अकरः श्रोत्रि-
 यः ॥ १० ॥ श्रोत्रियः करं न दाप्य । अन्ये दाप्याः ॥ १० ॥ * सर्व-
 वर्णानां च स्त्रियः ॥ ११ ॥ अकराः । वर्णग्रहणात् प्रतिलोमादिस्त्रि-
 यो दाप्याः ॥ ११ ॥ * कुमाराश्च प्राक् व्यञ्जनेभ्यः ॥ १२ ॥ व्यञ्जना-
 नि श्मश्रादीनि । यावत्तानि नेत्पद्यन्ते तावदकराः ॥ १२ ॥ * ये च
 विद्यार्था वसन्ति ॥ १३ ॥ विद्यामुद्दिश्य ये गुरुषु वसन्ति ते जातव्यञ्ज-
 ना अपि असमाप्तवेदा अकराः ॥ १३ ॥ * तपस्विनश्च ये धर्मपराः ॥ १४ ॥
 धर्मपरा इति किं ? ये अभिचारकामा मन्त्रसिद्धये तपस्तप्यन्ते ते अकरा
 माभूवन्निति ॥ १४ ॥ * शूद्रश्च पादावनेक्ता ॥ १५ ॥ यस्त्रैवर्णिकानां
 पादावनेक्ता स शूद्रोऽप्यकरः ॥ १५ ॥ * अन्धमृकवधिरोगाविष्टाश्च
 ॥ १६ ॥ एतेऽप्यकरा यावदान्ध्यादि ॥ १६ ॥ * ये व्यर्था द्रव्यपरि-
 ग्रहैः ॥ १७ ॥ ये च परिव्राजकादयः द्रव्यपरिग्रहैर्व्यर्था निष्प्रयाजनाः
 शास्त्रतो येषां द्रव्यपरिग्रहः प्रतिषिद्धः तेऽप्यकराः । तथा च वसिष्ठः—
 अकरः श्रोत्रियो राजा पुमाननाथः प्रवाजितो बालवृद्धतरुणप्रशान्ता इ-
 ति ॥ १७ ॥ * अबद्धिपूर्वमलङ्कृतो युवा परदारमनुप्रविशन् कुमारि

वा वाचा बाध्यः ॥१८॥ यत्र परदारो आमत कुमारो वा पतिव्रतः, नत
युवा अलङ्कृतः अवुद्धिपूर्वमज्ञानादनुप्रविशन् वाचा बाध्यः अत्रेयमास्ते
माऽत्र प्रविशति इति ॥ १८ ॥ * बुद्धिपूर्वं तु दुष्टभावो दण्ड्यः ॥ १९ ॥
यस्तु जानन्नैव दुष्टभावः प्रलोभनार्थं प्रविशति स दण्ड्यो द्रव्यान्तरूप-
मपराधानुरूपं च । दुष्टभावग्रहणमाचार्याद्विप्रेषितस्य प्रवेशे दण्डो माभू-
दिति ॥ १९ ॥ * सन्निपाते वृत्ते शिश्रच्छेदनं सवृषणस्य ॥ २० ॥
सन्निपातो मैथुनं तस्मिन् वृत्ते शिश्रच्छेदनं दण्डः । सवृषणस्येत्युपसर्ज-
नस्यापि शिश्रस्य विशेषणम् । सवृषणस्य शिश्रस्य छेदनमिति ॥ २० ॥
* कुमार्यां तु स्वान्यादाय नाड्यः ॥ २१ ॥ कुमार्यां तु सन्निपाते वृ-
त्ते सर्वस्वहरणं कृत्वा देशान्निवास्य न शिश्रच्छेदः ॥ २१ ॥ * अथ
भृत्ये राज्ञाम् ॥ २२ ॥ अथ सन्निपातात्प्रभृति ते परदारकुमार्यो राज्ञां
भृत्ये ग्रासाच्छादनप्रदानेन भर्तव्ये ॥ २२ ॥ * रक्षये चात ऊर्ध्वं मैथुना-
त् ॥ २३ ॥ अथ प्रथमात् सन्निपातात् ऊर्ध्वं मैथुनाच्च रक्षये यथा मैथुनं
नाचरतस्तथा कार्ये ॥ २३ ॥ * निर्वेषाभ्युपाये तु स्वामिभ्योऽवसृजे-
त् ॥ २४ ॥ यदि ते एव निरुद्धे निर्वेषणमभ्युपेतः अभ्युपगच्छतः तदा नि-
र्वेषाभ्युपाये तु स्वामिभ्यस्ते अवसृजेत् दद्यात् । परदार भर्त्रे श्वशुराय
वा कुमारो पित्रे आत्रे वा । अनभ्युपगमे तु प्रायश्चित्तम्य यावज्जीव नि-
रोधः ॥ २४ ॥

इति पञ्चविंशतितमो खण्डिका ॥ प्र०२ प०१० ख० २६ ॥

* चरिते यथापुरं धर्माद्धि सम्बन्धः ॥ १ ॥ चरितं तु नेवष
यथापुरं यथापूर्वं धर्मात् तृतीयार्थे पञ्चमी । धर्मेण सम्बन्धो भवति । हि-
शब्दो हेतौ । यस्मादेव तस्मात् अवश्यं प्रायश्चित्तं कारयितव्यं । यज्ञ-
विवाहादौ न कश्चिदोष इति ॥ १ ॥ परदारप्रसङ्गादुच्यते—* सगो-
त्रस्थानीयान्न परेभ्यस्समाचक्षीत ॥ २ ॥ योऽनृत्य आत्मनश्शक्त्य-
मावंनिश्चित्य क्षेत्रज्ञं पुत्रमिच्छन् भार्यां परमै नियुक्ते मृते वा तस्मिन् त-
त्पित्वाद्यस्सन्तानकाङ्क्षिणस्तद्विषयमेतत् । कुलान्तगात्प्रविष्टा सगोत्रम्या

नीया । सा हि पूर्वं पितृगोत्रा सती भर्तृगोत्रा धर्मैरधिक्रियते । अतः भर्तृप-
क्षयाणां सगोत्रस्थानीया भवति । भर्ता तु साक्षात्सगोत्रः । तां सगोत्रस्थानी-
यां न परेभ्योऽसगोत्रेभ्यस्समाचक्षीत । इयमनपत्या अस्यामपत्यमुत्पाद्य-
तामिति सगोत्रायैव तु समाचक्षीत । तत्रापि देवराय तदभावे सपि-
ण्डेभ्यः ॥२॥ कः पुनस्सगोत्रस्य विशेषस्तमाह— * कुलाय हि स्त्री
प्रदीयत इत्युपदिशन्ति ॥ ३ ॥ हि यस्मात् स्त्री कन्या प्रदीयमाना कु-
लायैव प्रदीयत इत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः । तस्मात् सगोत्रायैव समाचक्षीतेति
॥३॥ तमिमं नियोगं दूषयति— * तदिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नम् ॥४॥
यद्यप्येवं पूर्वं कृतवन्तः, तथापि तदद्यत्वे विप्रतिपन्न विप्रतिषिद्धम् । कु-
तः इन्द्रियदौर्बल्यात् । दुर्बलेन्द्रिया ह्यद्यत्वे मनुष्याः । ततश्च शास्त्रव्या-
जेनापि भर्तृव्यतिक्रमेऽतिप्रसङ्गस्स्यादिति ॥४॥ सगोत्रविषयेऽपि यो वि-
शेषस्सोऽपि नास्तीत्याह— * अविशिष्टं हि परत्वं पाणेः ॥ ५ ॥
येन पाणिना पूर्वमग्निसासिकं पाणिर्गृहीतः कन्यायाः, तस्मात् पाणेरन्यो
भवति । सगोत्रस्यापि पाणिर्यस्मादेवं पाणेः परत्वमविशिष्टं समानं, तस्मा-
द्विशेष इति । अविशिष्टमित्यपवादः ॥ ५ ॥ पाणिरन्यो भवतु, को दोषः
* तद्व्यतिक्रमे खलु पुनरुभयोर्नरकः ॥ ६ ॥ तस्य पाणेर्व्यतिक्रमे उभ-
योर्दम्पत्योः नरको भवति । खलु पुनरिति प्रसिद्धियोतकौ निपातौ । अतः
पत्यापि न स पाणिस्त्याज्यः । यः पूर्वं गृहीतः भार्ययापि, न स पाणिस्त्याज्यः । ये-
न पूर्वमात्मनः पाणिः गृहीतः ॥६॥ * नियमारम्भणो हि वर्षीयानभ्युदय
एवमारम्भणादपत्यात् ॥७॥ पत्या आरम्भ्यतेऽनेनेत्यारम्भणः योऽयं दम्पत्योः
परस्परनियमः, स आरम्भणो यस्य स नियमारम्भणः । एवमूतो योऽभ्यु-
दयस्त एव वर्षीयान् वृद्धतरः । कस्मात् वर्षीयान् एवमुक्तप्रकारेण नियो-
गलक्षणेन यदपत्यमारम्भ्यते तस्मादेवमारम्भणादपत्यावर्षीयानिति । अपत्या-
दिति पाठः । आपत्यादिति प्रायेण पठन्ति ॥७॥ * नाश्व आर्यशूद्रा-
याम् ॥ ८ ॥ आर्यस्त्रैर्वर्णिकः शूद्रायां परमार्यायां प्रसक्तो राज्ञा राष्ट्री-
न्नाश्वः निर्वास्यः ॥ ८ ॥ * वध्यशूद्र आर्यायाम् ॥ ९ ॥ शूद्रस्तु त्रैव-
र्णिकस्त्रिणां प्रसक्तो वध्यः । एतच्च योऽन्त पुरादिष्वधिकृतो रक्षकस्तन्

स्वयं गच्छति, तस्य भवति । अन्यस्य तु पूर्वोक्तं शिशुच्छेदनमेव । तथा च
 शूद्राधिकारे गौतमः—‘आर्यस्यभिगमने लिङ्गीद्वारं स्वरणं च गोप्तृ चे-
 द्रयोऽधिक’ इति । याज्ञवल्क्येन तु प्रातिलोभ्येन गमनमात्रे वक्ष्यते उक्तंः—
 ‘सजातावुत्तमो दण्ड्यः आनुलोभ्ये तु मध्यमः । प्रातिलोभ्ये वधः पुंसां स्त्री-
 णां नासादिकन्तनम् ॥’ इति । सोऽनुब्रूयाभ्यासाद्यपेक्षो द्रष्टव्यः । तथा ‘नास्य
 आर्यश्शूद्रायामि’त्याचार्यवचनमप्यभ्यासापेक्ष ब्राह्मणादेः क्रमविवाहे या शू-
 द्रा, तद्विषयं वा द्रष्टव्यम् ॥९॥ * दारं चास्य कर्शयेत् ॥ १० ॥ अ-
 स्य शूद्रस्य या दारभूता तेन भुक्ता त्रैवर्णिकस्त्री तां च कर्शयेत् । व्रतनि-
 यमोपवासैः या प्रजाता न भवति तद्विषयमेव । ‘ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रिय-
 शूद्रेण सङ्गताः । अप्रजाना विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥’ इति स्मरणात्
 ॥ १० ॥ * सवर्णायामन्यपूर्वायां सकृत्सन्निपाते पादः पततीत्यु-
 पदिशन्ति ॥ ११ ॥ अन्यः पूर्वं पति यस्यास्सा अन्यपूर्वा परभार्या
 तस्यां सवर्णया सकृद्गमने पादः पतति । पतितस्य द्वादशवार्षिकं प्राय-
 श्चित्तं तस्य तुर्योऽशस्त्रीणि वर्षाणि प्राकृत ब्रह्मचर्यमस्य प्रायश्चित्तम् । ए-
 तच्च श्रोत्रियभार्यायामृतकाले कामतः प्रथम दूषकस्य । तत्र गौतमः—‘द्वे
 परदारौ त्रीणि श्रोत्रियस्ये’ति ॥ ११ ॥ * एवमभ्यासे पादः पादः ॥ १२ ॥
 एवमभ्यासे प्रत्यभ्यासे पादः पादः पतति ॥ १२ ॥ अतः * चतुर्थे सर्वम्
 ॥ १३ ॥ चतुर्थे सन्निपाते सर्वमेव पतति । ततश्च पूर्णद्वादशवार्षिकं कर्तव्य-
 म् । तृतीयं नव वर्षाणि । द्वितीये षड्वर्षाणि । एतच्च प्रतियोगं स्त्रीभेदेन प्रथ-
 मदूषकस्य । एकस्यामेव त्वभ्यासे कल्प्यम् । तत्र ‘यत् पुंमः परदारेषु तच्चै-
 नां चारयेद्व्रतमिति स्मरणात् । स्त्रिया अपि प्रतियोगं पादः पादः पतति
 तदनुरोधेन कल्प्यम् ॥ १३ ॥ * जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्यार्यं धार्मिकमाक्रो-
 शतः ॥ १४ ॥ शूद्रो द्विजातीनामन्यतमं धार्मिकं स्वकर्मस्थं यद्याक्रोशति
 निन्दति गर्हते, तदा तस्य जिह्वा छेत्तव्येति । मनुस्तु सामान्येनाह—‘ये-
 नाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणभ्यापराधनुयात् । तदङ्गं तस्य छेत्तव्यं तन्मनोरनु-
 शासनम् ॥’ गौतमस्तु—‘शूद्रो द्विजातीनामभिमन्वायामिहत्य च दण्डपारु-
 ष्याभ्यामङ्गं मोच्यो येनोपहन्या’दिति ॥ १४ ॥ * वाचि पथि शय्यायामा

सन इति समीभवतो दण्डताडनम् ॥ १५ ॥ यस्तु शूद्रो वागादिष्वार्यै-
स्समीभवति न तु न्यग्भूतः तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यम् । स दण्डेन ताड-
यितव्यः । अयमस्य दण्डः ॥ १५ ॥ *पुरुषवधे स्तेये भूम्यादान इति
स्वान्यादाय वध्यः ॥ १६ ॥ भूम्यादानं परक्षेत्रस्य बलात्स्वीकारः, पुरु-
षवधादिषु निमित्तेषु शूद्रस्सर्वस्वहरणं कृत्वा पश्चाद्वध्यः मारयितव्यः ॥ १६ ॥
*चक्षुनिरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ॥ १७ ॥ ब्राह्मणस्य त्वेतेषु निमित्तेषु
चक्षुषोर्निरोधः कर्तव्यः । पट्टबन्धादिना चक्षुषी निरोद्धव्ये । यथा यावज्जी-
व न पश्यति । न तृप्तायितव्ये । न शरीरो ब्राह्मणदण्डः । अक्षतो ब्राह्मणो
ब्रजे'दिति स्मरणात् । चक्षुनिरोध इति रेफलोपश्लान्दसः ॥ १७ ॥ *नियमा-
तिक्रमिणमन्यं वा रहसि बन्धयेत् ॥ १८ ॥ यो वर्णाश्रमप्रयुक्तान्निग्रहा-
नतिक्रामति त नियमातिक्रमिणमन्यं वा प्रतिषिद्धानां कर्तारं रहसि बन्धयेत्
निगलितं निरुन्ध्यात् ॥ १८ ॥ *आसमापत्तेः ॥ १९ ॥ यावदसौ नियमान्
प्रतिपत्स्ये प्रतिषिद्धेभ्यो निवर्तिष्य इति ब्रूयात् ॥ १९ ॥ *असमापत्तौ
नाश्यः ॥ २० ॥ यद्यसौ दीर्घकाल निरुद्धोऽपि न समापद्येत, ततो नाश्यः
निर्वास्यः ॥ २० ॥ *आचार्यऋत्विक्स्नातको राजेति त्राणं स्युरन्यत्र
वध्यात् ॥ २१ ॥ यदि दण्डे प्रवृत्तं राजानमाचार्यो ब्रूयात् अहमेनमतः परं वार-
यिष्यामि मुच्यतामयमिति । अतोऽङ्गदण्डे प्राप्तेऽर्थदण्डमर्थदण्डे प्राप्ते ताडनं
तोडने प्राप्ते धिग्दण्डमिति कृत्वा तद्वशे विसृजेत् । एवमृत्विजि । ऋत्विगाचा-
र्यो राज्ञस्त्वभूतौ न दण्ड्यस्य स्नातको विद्यावृत्ताभ्याम् । राजा अनन्तरादिः ।
सर्व एतं राज्ञस्सम्मान्याः । अतस्ते दण्ड्यस्य त्राणं स्युः । उक्तेन प्रकारेण
रक्षकां भवेयुः । नान्यः कश्चित् । तेऽप्यन्यत्र वध्यात् यस्य वधानुगुणोऽ
पराधः न तस्याचार्यादयोऽपि त्राणम् । हन्तव्य एव स इति ॥ २१ ॥

सप्तविंशतितमौ खण्डिका ॥ प्र० २ प० १० ख० २७ ॥
इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने दशमः पटलः ॥ १० ॥

{ Registered for copy-right under Act XXV of 1867. }

* क्षेत्रं परिगृह्योत्थानाभावात्फलाभावे यस्समृद्धस्स भावि
तदपहार्यः ॥ १ ॥ वैश्यो वैश्यवृत्तिर्वा परस्य क्षेत्रं कृष्यर्थं परिगृह्य
उत्थानं कृषिविषयं गत्न न कुर्यात् तदभावाच्च फलं न स्यात् तत एत-
स्मिन्निमित्ते स कर्षकस्समृद्धश्चेत्तस्मिन् भोगे यत्तद्वाविफलं तदपहार्यः अप-
हार्यितव्यः । राज्ञा क्षेत्रस्वामिने दाप्यः ॥ १ ॥ * अवशिनः कीना-
शस्य कर्मन्यासे दण्डताडनम् ॥ २ ॥ कीनाश कर्षकः । तस्यावशिन-
स्वतन्त्रस्य निर्धनस्य दासस्य कर्मन्यासे स चेत् कृषिकर्म न्यसेत् विच्छि-
न्यात् तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यं स दण्डेन ताडयितव्यः । अर्थाभावा-
न्नार्थदण्डः । अपर आह—अवशी अवश्यः अविधेयः यः क्षेत्रं परिगृ-
ह्यावशिनः कीनाशस्य कृषिकर्म न्यसेत् न स्वयं कुर्यात्, तदा स परिग्राह-
को दण्डेन ताडयितव्यः इति । यदि वा अवशिन इति बहुव्रीहि । ग्रम्य
कीनाशस्य वशी स्वतन्त्रः क्षेत्रवान्नास्ति, स यदि पूर्वकृष्टस्य क्षेत्रस्य कृ-
षिकर्म न्यसेत् न कुर्यात् तस्य दण्डताडनं दण्ड इति राजपुरुषस्योपदेशः
॥ २ ॥ * तथा पशुपस्य ॥ ३ ॥ पशुपो गोपालः तस्यापि कर्मन्यासे पाल-
नस्याकरणे दण्डेन ताडनं दण्डः ॥ ३ ॥ * अवरोधनं चास्य पशूनाम् ॥
४ ॥ ये चास्य पशवो रक्षणाय समर्पितास्तेषां चावरोधनमपहरणं कर्तव्यमन्य-
स्य गोपस्य समर्पणीया इति ॥ ४ ॥ * हित्वा व्रजपादिनः कर्शयेत्पशून्
॥ ५ ॥ ये पशवो व्रजे गोष्ठे निरुद्धास्तं व्रजं हित्वा आदिनस्सम्यादेर्भक्षयि
तारो भवन्ति, तान् कर्शयेत् बन्धनमदिना कृशान् कुर्यात् । कः यत् भक्षितं त
द्वान्; राजपुरुषो वा ॥ ५ ॥ * नातिपातयेद्वरुध्य पशून्मारणे नाशनं वा
स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ ६ ॥ नातिनिरोधं कुर्यात् न ताडयेद्वेति । अवसृजेत्
यदि पशुपः पशून्वरुध्य प्रालयितुं गृहीत्वा सभयस्थाने विमृज्योपेक्षया
मारयेत् नाशयेद्वा । नाशनं चोरादिभिरपहरणम् । स्वामिभ्यः पशून्वसृ-
जेत् प्रत्यर्पयेत् । पश्वभावे मूल्यम् ॥ ६ ॥ * प्रमादादरण्ये पशून्तुत्सृष्टा-
न् दृष्ट्वा ग्राममानीय स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ ७ ॥ यदि स्वामिनः प्रमादा-
दरण्ये पशून्तुत्सृजेयुः वैनपालकेन ततस्तान् दृष्ट्वा ग्राममानीय स्वामिभ्यः
अर्पयेत् । कः यस्तत्र रक्षकत्वेन राज्ञा नियुक्तः ॥ ७ ॥ * पुनः प्रमादे

सकृदवरुध्य ॥८॥ पुनः प्रमादादुत्सृष्टेषु सकृदवरुध्य त्वामिभ्योऽवसृजेत्
 ॥८॥ *तत ऊर्ध्वं न सृक्षेत् ॥९॥ ततो द्वितीयात् प्रयोगादूर्ध्वं ग्राममा-
 नीयेत्यादि यदुक्तं तत्र सृक्षेत् नाद्विधेयं तस्मिन् विषये उपेक्षेत् ॥९॥
 *परपरिग्रहमविद्वानाददान एधोदके मूले पुष्पे फले गन्धे ग्रासे
 शाक इति वाचा बाध्यः ॥१०॥ एधाश्चोदकं च एधोदकम् । ग्रासो गवाध-
 र्थो यवसादिः । सर्वत्र विषयसप्तमी । यः परपरिग्रहोऽयमित्यविद्वानजानन्
 एधादिमादत्ते गृह्णाति, स तस्मिन्विषये तत्र नियुक्तेन राजपुरुषेण निष्ठुरया
 वाचा बाध्यः निवार्यः ॥१०॥ *विदुषो वाससः परिमोषणम् ॥११॥
 यस्तु विद्वान्वादत्ते तस्य वामसांऽपह्नारं कर्तव्यः ॥११॥ *अदण्ड्यः
 कामकृते तथाप्याणसंशये भोजनमाददानः ॥१२॥ तथाशब्दस्य भो-
 जनमित्यनेन सम्बन्धः । प्राणसशयदशायामेधोदकादेरादाने कामकृतेऽप्य-
 दण्ड्यः । तथा भोजनमप्याददानं प्राणसशये न दण्ड्य इति ॥१२॥
 *प्राप्तनिमित्तं दण्डाकर्मणि राजानमेनस्स्पृशति ॥१३॥ प्राप्तं दण्ड-
 निमित्तं यस्य तस्मिन् पुरुषे दण्डाकर्मणि दण्डस्याक्रियायां यदि दयया-
 र्थलोभेन वा प्राप्तदण्डं न कुर्यात् तदा तदेनो राजानमेव स्पृशति ॥१३॥

इति अष्टाविंशतितमो खण्डिका. ॥ प्र० २ प० ११ ख० २८ ॥

ननु शास्त्रफलं प्रयोक्तारि, तत्कथमन्यकृतमेनोऽन्यः स्पृशतीति, बहु-
 विधत्वात् कर्तृभेदस्येत्याह—*प्रयोजयिता मन्ता कर्तेति स्वर्गनरकफ-
 लेषु कर्मसु भागिनः ॥१॥ धर्ममधर्मवा प्रकुर्वाणं यः प्रयुङ्क्ते इ-
 दमित्थं कुर्विति स प्रयोजयिता । स चानेकप्रकारः । आज्ञापकोऽभ्यर्थयि-
 ता अनुग्राहक इति । मृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना आज्ञा । गुर्वादेराराध्यस्य
 प्रवर्तनाभ्यर्थना । अनुग्रहो द्विविधः उपदेशस्तत्सधर्माचरणं चेति ।
 तत्र य इत्थमर्थमुपदिशति त्वं शत्रुमित्थं व्यापादय धर्माजिनेऽयं तेऽ-
 भ्युपाय इति स उपदेष्टा । यः पुनः केनचिज्जिघांसितं पलायमानं वा निरु-
 णद्धि निरुद्धश्च हन्यते स निरोद्धानुग्राहकः । मन्ता अनुमन्ता यस्यानुम-
 तिमन्तरेणार्थो न निवर्तते स राजादिको धर्माधर्मयोरनुमन्ता । कर्ता सा-

क्षात्क्रियाया निर्वर्तकः । एते त्रयोऽपि स्वर्गफलेषु, नरकफलेषु च कर्मसु धर्मेष्वधर्मेषु च भागिनः फलस्यांशभागिनः फलस्यांशभाजः । सर्वेषां च यथाकथंचित् कर्तृत्वम् ॥ १ ॥ यद्यप्येवम् *यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः ॥ २ ॥ तेषु प्रयोजकादिषु यो भूय आरभते । यस्य व्यापारोऽर्थनिर्वर्तनावधिकमुपयुज्यते, तस्मिन् फलविशेषो भवति ॥ २ ॥ *कुडुम्बिनौ धनस्येशाते ॥ ३ ॥ कुडुम्बिनौ दम्पती । तौ धनस्य परिग्रहे विनियोगे च ईशाते । यद्यप्येव, तथापि भर्तुर्नुज्ञया विना स्त्री न विनियोक्तुं प्रभवति । मर्ता तु प्रभवति । तदेतेन वेदितव्यं 'न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्ती'ति ॥ ३ ॥ *तयोरनुमतेऽन्येऽपि तद्धितेषु वर्तेरन् ॥ ४ ॥ तयोरनुमतेऽनुमतौ सत्या मन्येऽपि पुत्रादयः तयोरैहिकेषु आमुष्मिकेषु च हितेषु वर्तेरन् द्रव्यविनियोगेनापि ॥ ४ ॥ *विवादे विद्याभिजनसम्पन्ना वृद्धा मेधाविनो धर्मेष्वविनिपातिनः ॥ ५ ॥ अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विप्रतिषिद्धो वादो विवादः । तत्र विद्यादिगुणसंयुक्ता निर्णेतारस्सुरिति वाक्यशेषः । विद्या अध्ययनसम्पत् अध्ययनसहितं शास्त्रज्ञानं वा । अभिजनं कूलशुद्धिः । वृद्धाः परिणतशिरसः । मेधाविनः ऊहापोहकुशलः । धर्मेषु वर्णाश्रमप्रयुक्तेषु अविनिपातिनः । विनिपातः प्रमादः तद्रहिताः ॥ ५ ॥ *मन्देहे लिङ्गतो दैवेनेति विचित्य ॥ ६ ॥ ते च निर्णयन्तस्सन्देहस्थलेषु लिङ्गतोऽनुमानेन दैवेन तत्तमाषादिना इतिशब्दः प्रकारे । यच्चान्यदेवं युक्तं वचनं व्याघातादि तेन च विचित्यार्थं स्थितिमन्विष्य निर्णेतारस्सुरित्यध्याहृतेन वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ ६ ॥ अथ साक्ष्यविधिः—*पुण्याहे प्रातरग्राविद्धेऽपामन्ते राजवन्युभयतस्समाख्याप्य सर्वानुमते मुख्यस्सत्यं प्रश्नं ब्रूयान् ॥ ७ ॥ पुण्याहो देवनक्षेत्रं प्रातर्मध्याह्नादिषु अग्राविद्धे अग्निमिध्वा तत्समीपे अपामन्ते उदकमुपनिधाय तत्समीपे राजवति राजाधिष्ठिते सदसि । राजग्रहणं प्राड्विवाकादेरुपलक्षणम् । उभयतः उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोस्समाख्याप्य किमहं युवयोः प्रमाणंभूतः साक्षीत्यात्मानं ख्यापयित्वा । यदिवा उभयतः उभयोरपि पक्षयोस्सत्यवचने च असत्यवचने च साक्षिणो यद्वाविफलं तत्सत्यं ब्रू-

हानृतं त्यक्त्वा सत्येन स्वर्गमेप्स्यास ॥ अनृतन महाघोरं नरकं प्रतिपत्स्यसे
 इत्यादिना प्रकारेण समाख्याप्य प्राड्विषाकादिभिः पृष्ट इति शेषः । सर्वा-
 नुमते अर्थिप्रत्यर्थिनोस्सभ्यानां चानुमतौ सत्या सभ्यो मुख्यः साक्षिगुणै-
 रूपेतो दोषैश्च वर्जितस्साक्षी प्रश्नं पृष्टमर्थं सत्यं यथात्मना ज्ञातं तथा ब्रूयात् ॥
 ७॥ *अनृतं राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ ८॥ साक्षिणानृतमुक्तमिति प्रतिपन्ने
 राजा तं दण्डयेत् । अत्र मनुः—‘यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तसाक्ष्यस्य साक्षिणः ।
 रोगोऽग्निर्जातिमरणं दाप्यो दण्डं च तत्समम् ॥’ इति ॥ ८॥ न केवलमसत्यवच-
 ने राजदण्डः, किं तर्हि—*नरकश्चात्राधिकः साम्पराये ॥ ९॥ साम्प-
 रायः परलोकः । तत्र नरकश्च भवति न तु ‘राजमिधृतदण्डास्तु कृत्वा पा-
 पानि मानवा । निर्मलास्स्वर्गमायान्ति सन्तस्सुकृतिनो यथेत्यस्यायं विषय
 इति ॥ ९॥ *सत्ये स्वर्गस्सर्वभूतप्रशंसा च ॥ १०॥ सत्य उक्ते स्वर्गो
 भवति । सर्वाणि च भूतान्येन प्रशंसन्ति अपि देवाः ॥ १०॥ *सा निष्ठा या
 विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु च ॥ ११॥ स्त्रीषु शूद्रेषु च या विद्या सा निष्ठा समाप्ति-
 स्तस्यामप्यधिगतायां विद्याकर्म परितिष्ठतीति ॥ ११॥ *आथर्वणस्य वेदस्य
 शेष इत्युपदिशन्ति ॥ १२॥ अथर्वणा प्रोक्तमधीयते ये ते आथर्वणिकाः ।
 वसन्तादिभ्यष्टक् । तेषां समाम्नाय आथर्वणः । आथर्वणिकस्येकलोपः
 आथर्वणः । तस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः । या विद्या स्त्रीषु शू-
 द्रेषुः चेति ॥ १२॥ *कृच्छ्रा धर्मममाप्तिस्समाम्नानेन लक्षणकर्मणा तु
 समाप्यते ॥ १३॥ समाम्नानं प्रतिपदपाठः । तेन धर्मसमाप्तिः कृच्छ्रा न श-
 क्या कर्तुम् । किं तु लक्षणकर्मणा समाप्यते येन सामान्येन न भिन्नानामधिगमो
 भवति तद्विशेषः, तस्य कर्मणा करणेन समाप्यते । कर्मणात्विति द्वितकार-
 पाठोऽयमार्थः । आदिति वा निपातस्य अश्लेषः । स च सत्यइत्यस्यार्थे द्रष्ट-
 व्यः ॥ १३॥ *तत्र लक्षणं सर्वजनपदेप्वेकान्तसमाहितमार्याणां वृत्तं
 सम्यग्विनीतानां वृद्धानामात्मवतामलोलुपानामदाम्भिकानां वृत्तं
 सादृश्यं भजेत । एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ १४॥ पूर्वेण गतम् ॥ १४॥
 *स्त्रीभ्यस्सर्ववर्णेभ्यश्च धर्मशेषान्प्रतीयादित्येक इत्येके ॥ १५॥ उ-
 क्तव्यतिरिक्ता ये धर्मा धर्मशेषास्तान् म्र्यादीनामपि सकाशात् प्रतीया-

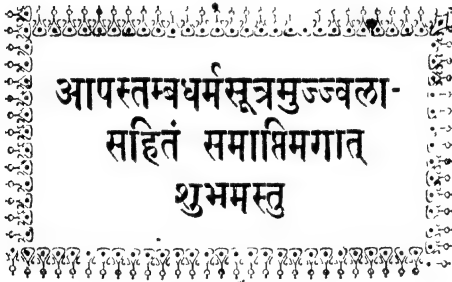
दित्येके मन्यन्ते । ते च प्रतिजनपद प्रतिकुलं च भिन्नास्तथैव प्रतिपत्तव्याः ।
तत्र द्रमिडाः कन्याभेषस्थे सवितर्यादित्यपूजामाचरन्ति । भूमौ मण्डलमालि-
ख्येत्यादीन्युदाहरणानि । द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्था ॥ १५ ॥

इति एकोनत्रिंशत्तमी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ११ ख० २९ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्

उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने एकादशः पटलः ॥ ११ ॥

॥ द्वितीयप्रश्नश्च समाप्तः ॥

आपस्तम्बधर्मसूत्रमुज्ज्वला-
सहितं समाप्तिमगात्
शुभमस्तु

शिवाभ्यां नमः ।

॥ श्रीः ॥
॥ शिवाय नमः ॥
इदं

श्रीमत्पुस्तकं हर्षिप्रणीतं
॥ धर्मसूत्रम् ॥

आषप्रबन्धक्याख्यालङ्कर्मोणधिपण श्रीमद्भरदत्तमिश्रविरचितया
उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या

संवर्लित

श्रीमद्वैरीमायूरदक्षिणपार्श्वप्रवहद्वीरचोळनदीदक्षिणतारमण्डनाधि-

ताचलकुटीसिमाख्याग्रहाराभिजनेन श्रीमद्वाधूलेशभुक्ता-

फलश्रीमद्भक्तवारमृचीमणेः पौत्रेण द्वाजशास्त्र्यण-

नामश्रीमन्मृत्युञ्जयसुधीमणेः चरण

तनुभुवा वृद्धाम्बिकाभ्युज्ज्वलना श्री-

कुम्भघोणनगरविराजमानस्वदेश-

नृणवाणीपाठशालागीर्वाण-

वाण्युपाध्यायपदमाध-

निष्ठता

रा० दालास्यनाथशास्त्रिणा

धर्मा प्रातःकृतीस्मम्पीय सम्यक्संशोध्य

सूलाक्षर वाराणसीपयो गिनमापस्तम्बधर्मसूत्रपाठ

संयोज्य ब

कुम्भघोणस्थश्रीविद्यमन्त्राक्षरशास्त्रियां

मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा प्राकाश्यं नात

समुत्तमति तन्नाम् ।

कन्यवदा १९५६ ।

[एतद्व्यस्य पुनर्मुद्रणधिकारः (१८६७) वात्सरिक
(२५) राजकीयनियमानुसारेण रा०. हालस्यनाथशास्त्रणा
•स्वायत्तीकृतः ।]

TO

JAGAD GURU

SRIMAT SACHCHIDANANDA SIVABHINAVA

NARASIMHA BHARATI SWAMI

OF

SRINGARI

This work is dedicated

BY

THE EDITOR

R. HALASYANATHA SASTRY

श्रीशारदादेव्यै नमः ।

अयं प्रबन्धः

अस्मिन् भूमण्डलमण्डनायमानतुंगभद्रातरंगशिशिराकृत
पतिसरश्रीमच्छृंगगिरिक्षेत्रावरजमीनश्रीमच्छंकरभगवत्पाद-
प्रतिष्ठापितश्रीशारदापीठाधिपश्रीमत्परमहंसपद्मिवाजकाचा-
र्येत्यादिविरुदांकितवैदिकमतधर्मपुष्पपालकपुरमाचार्यमहाम-
हिमशालिश्रीमज्जगद्गुरुसच्चिदानन्दशिवाभिजननयसिद्धभा-
रतीस्वामिदिव्यसन्निधाभय सादर सौचनयन उपहारत्वेन
साष्टांगपद्मपूर्व समर्पित

एतद्ग्रन्थप्रकटयित्रा रा. हालास्यनाथशास्त्रिणा.

आपस्त्रम्भमहापिणा विरचितं धर्म संहरोज्ज्वला-
वृत्त्या श्रीहरदत्तमिश्रकृतया लुप्तप्रसृत्याधुना ।

सम्मुद्रबोज्ज्वलनागगण्यलिपिभिर्धर्मज्ञतुष्टय मुद्रा

भक्त्या सादरभार्पितं । ह जगदाचार्येन्दुसत्सन्निधौ ॥१॥

ये श्रीशृंगगिरि जगद्गुरुदे राजन्ति वन्द्यैःखिलै
योगेन्द्रैः चित्तशुद्धिमहिता श्रीमन्मृद्धाह्वया
येषां दिक्षु यशच्छांतिवमला शिष्यैश्चमलालितु

विप्रान्ति लभते यदीयैकरुणा शिष्यान् प्रशास्यन्वहम् ॥२॥

ये श्रीशंकरसन्मतस्वरमाकृतोपदेशादिभि
नित्यं शिष्यगणान्प्रान्ति नाखला दिग्गजेभ्योत्रोत्सवे ।

नेऽभी वैदिक धर्मपालनकलाधुर्यान्तरंगा मुद्रा
स्वाकृत्यैनमनुग्रहं । वननुयुर्जीने किशोर्माय ॥३॥

ईश सहगुरुरूपइत्युपादिशान्त्यासोक्त्योक्त्यात्रमा

तस्मात्कर्मसमर्पणं समुचितं श्रीमद्गुरुस्सन्निधौ ।

इत्यल्लोक्य विधाय यत्नममिदं दिष्टवार्थं संनमयितं

कर्मनाह्वानवेद्य शंकरगुरुपासादयं धनयताम् ॥४॥

श्रीमच्छंकरभगवत्स्थापितपीठाधिपत्यभूतशोभाः ।

सर्वाभोप्सतासद्धिं कुर्युर्नगासौमभस्तीक्ष्णा ॥५॥

अथम् एतद्ग्रन्थप्रकटयित्रा

श्रीमच्छंकरभगवत्पादचरणाम्बुजसेवा-

परमानन्दीनभैरवन्तः

रा. हालास्यनाथशास्त्री.

॥ भू मिका ॥

•आर्यः धर्ममार्मिका विद्वन्मणयः प्रवक्ष्यः

विदितमेव हि भवेतां यद्ग्रहं प्राचीनलुप्यमानलेकोत्तरसत्प्रबन्धप्र
कटने धृतव्यवासायः सल्लदयोनां सत्प्रभूणां सीहाय्येन सम्मूह्यं प्राकट्यं रसि
करञ्जनीटिका सहितं कुम्भयानन्दनामधेयमथलिङ्कारप्रबन्धरत्नम् ।

• अनन्तरं मौकल्यय वैदिवर्धमस्मिन्नाष्टाशकानाम् आर्यधर्मप्रवचना यं म
चौरवैरल्यं पुस्तकदीर्घम्यञ्च तादृशमापस्तम्बगौतमबोधायनादिर्महिप्र
प्पितानां प्रबन्धानां क्रमेण मुद्रणे महदुपपद्यन् सृष्टमिति विद्या धृतोत्सा
हः सममवं पथमत आपस्तम्बधर्मस्य सवृत्तिकस्य प्रकटनारम्भे । तत्र च
समामादिताः त्रिस्तं मप्रतिपत्ता प्रतिकृतयः । याम्बन्यतमा प्रतिकृतिर
स्मृतिवृत्तिनामहादिपरिशीलिता शिथिलशिथिलाप्यनुपजानवर्णनोपा प्राय-
स्मृबद्धपाठा च । यामु च एकतमा कुम्भयोण्डवर्षीर्षी वास्तव्या-
नी धर्मशास्त्रपारावारपरिणधिपणानां श्रेयस्त्रयशिरामणिल परत्यन्तप
रात्रप्रभिक्षहादिदुष्कर्षणा सिष्टग्रंथराणां कम्पद्वुष्टि वैद्यनाथशास्त्रिणां
गृहकोशमता कुम्भयोण्डगवमेण्डु कालेज्जर्मिधानदृणवाणीप्रहापाठ
शालाद्वैतीयिकोपाध्याय दमलकुर्वनामाश्रितजनरक्षणं कृतानमानमाना पत्र-
तसमाचर्यमाणभैद्यवमाथमाहायानामन्वयसंशुद्धोपपदमुहितग्रामयेनां
राजबहुभिरुदममलकृतानां सत्प्रभूणां शेषार्याणां निकटोदामादि
ता प्राक्प्रबद्धपाङ्क्तिरपि कचिन्न कचिन् लेखकप्रमादकलुषोक्तता च ।

यामु चान्यतमा कुम्भयोणान्तर्गतवाणपुरी भाष्यकृतानां पारशीलितधर्म
शूत्रप्रबन्धानां यायजूकानां कोर्विल्याण चक्रपाणिदीक्षत्रानां सका-
शादुपलब्धवा अशिथिलताउपेक्षाणि बहुशः विच्छिन्नपाङ्क्ति प्रायस्प्रबद्धा च ।

अन्यथात प्रतिकृतोत्प्रेनोग्रीकृत बहो कालान्पूर्व (GEORGE BUEHLER)
जर्जुबहुलराभिरुयेन वैदेशिकपाण्डितोत्तमेन मुम्बापर्या मुद्रयित्वा प्रक-
टीकृतमुज्ज्वलावृत्तिसग्रहयुक्तं कुम्भयोण्डस्थ गवमेण्डुकालेज्जीणिवाण्यूपा-
ध्यायपदमण्डनायमानै धर्मशास्त्रधर्मसर्वस्वकुलङ्कपधिपणं चतुस्तन्त्रशाखा-
रवारीणशेमुषीविशेषवित्ताम्मतप्राचार्य मुदुम्बिकुलसम्भृत श्रीकृष्णमाचार्य
तन्जन्मभिः अभिरूपशेखरैः पेरुवाळुन्द नभिजनैः राजाचार्यै मानुग्रह समर्पि

तमप्राप्तं च धर्ममूत्रप्रदानं चरत्नम् । एतौ प्रसिद्धौ सम्यक्परिशोधयं परिशो-
ध्य च महता प्रयासेन समग्रोज्ज्वलवृत्तिमं वञ्चितमममापुस्तम्बधर्ममूत्रप्रबन्धं
पारामर्शोपयोगिना स्थूलक्षरमुद्रिनेन केवलमूत्रपाठेनापि संयोज्य समभयं
मुद्रणपरिष्कारम् । अत्र च सूत्रविभागः प्रायः उज्ज्वलवृत्त्यानुगुण्येन वि-
हितोऽपि कश्चित् कश्चित् बन्धानुगरीमुद्रितमूत्रपठेन विप्रसृतपद्येत । यद्यप्य-
यं प्रबन्धः मुद्रणकाले असकृत्परिशोधित एव । आज्ञानसिद्धतया वा अ-
बोधविभ्रमयोः पुरुषचित्तस्य कार्यान्तरवैयर्थ्यजनितेन भवितानन्वधान
दोषेण वा कश्चित् कश्चिदक्षरच्युतिप्रभृतयो दोषा समजनिषन्तेवातोत्तजानन्
पुनः परिशोध्य काञ्चन शुद्धाशुद्धपत्रिकामपि सम्योज्यम् ।

यदीतोन्धेऽपि दोषा दृश्येरन्तर्गतशोधिताः तान् मर्षयन्तु नः सुहृद इति
साञ्जलिबन्धमभ्यर्थये । अत्र विषये पुस्तकान्तरप्रदानेन कृतोपकरिणां
पूर्वोद्दिष्टनामधेयानां वैद्यनाथशास्त्रिप्रभृतीनामेतच्छोवनविषये असकृद्वि-
रचितोपदेशानामव्याजकरुणार्णवानां मन्मिन्दरपरिलोडितपाणिनितत्त पा-
रावारसमुद्धृततत्त्वार्थीयपसमनुग्रहीतविद्यामृताभ्यार्यभूमुरनिकरिणां अ-
भिज्ञशिखामणीनामममदाचार्यचरणानां श्रीमच्छठकोपाचार्यमणीनां
अप्रत्युपकाराशक्तयोपहारयामि बहून् प्रणामान् । धनिकजनैकसा-
ध्ये महति मुद्रणव्यवसाये प्रवृत्तस्य मम द्रव्यमहाययादिना महान्तमुप-
कारमाप्तवतां नृज्जासंस्थानमध्यप्रवहत्कवेरकन्यकादक्षणातटमण्डनायेन (नि-
रुवावदुतरै) नामकश्रेष्ठोक्तक्षेत्रविराजमानश्रिकैलासपररागतनन्दिके-
शाधिष्ठितश्रीशैवमठाधिपानामविरतमोषन्यमानहृदयसाहायानां धार्मिक-
शिखामणीनां श्रीमदम्बलवाणदशिकाभिषण्डारचट्टाणीनां महत्सा-
हायमेव एतादृशव्यवसायजीवितभूतमिति सञ्जात्कारिणः तेषामविरत-
मुपचीयमानं धर्मसंपत्तिशिष्यसपत्त्यादिकमभ्युदयजालमन्तरोत्तरमभिवृद्धि-
यादिति समर्थयथे भगवन् भवानीपरिवृद्धम् ॥

एतदपरिशोधने अकारादिकमेण मूलानुक्रमिकदिशेन च विहितमाहा-
स्याय शिष्यमम्मिताय सुन्दरशास्त्रिणे महान्तं प्रत्युपकारधारयामि ।
इत्यलमतिपल्लवितेन ॥ इत्यं ग हलाम्यनाभशास्त्री

अपस्तम्बधर्मप्रतिपाद्यविषयसङ्ग्रहसूचिका

अध्यायप्रश्न

प्रथमपटले—
(ख० १-२-३-४)

प्रमाणस्वरूपम् । वर्णाश्रमाभ्यामुपव्याजः । उपनयनशब्दार्थविचारः । गायत्रीप्रशमा । आचार्यप्रशमम् । मातापितृतोऽप्याचार्यस्य शैष्ट्यप्रतिपादनम् । वर्णानुक्रमेण उपनयनकालः । क्रम्योपनयनकालः । उपनयनकालातिशयप्रतिपादनम् । पितृपितामहप्रपितामहादीनामुपनयनाभावे तत्कुलोद्गमनां पातित्यम् । इच्छतां तेषां प्रायश्चित्तम् । गुरुकुलवासकालः । ब्रह्मचर्यविधिर्विस्तृतः । आचार्यनिकटे शिष्येण स्थातव्यक्रम इति ॥

द्वितीयपटले—
(ख० १-६-७-८)

नियमस्य शैष्ट्यम् । तदतिक्रमे प्रत्यवायः । गुरुकुलश्राद्धश्रुत्यम् । गुरुशुश्रूषाक्रमः । गुरुदक्षिणहरणप्रकारः । समानुत्तननियमः । गुरुमन्त्रिषां स्थातव्यक्रमः । आचार्यप्राचार्यमन्त्रिपाते कर्तव्यपूजाक्रमः । आचार्योपसर्पणविधिः । शिष्यपरिपालनं चेति ॥

तृतीयपटले—
ख० ९-१०-११-१२

चतुर्थपटले—
ख० १२-१३-१४)

अभ्ययनानुस्ययनकालः । तत्कर्तव्यप्रकारश्च । अभ्ययनशाले शान्तियाभ्यागमे अनुष्ठेयक्रमः । नित्यप्रश्नाभ्ययनप्रकार इति ॥ नित्यप्रश्नप्रशमा । कर्मकालोच्चरितानां मुन्त्राण्यमनःश्रवणमाभ्यासनिष्पन्नम् । पञ्चयज्ञस्वरूपम् । तदनुष्ठानप्रकारः । अभिवाद्याभिवादनस्वरूपम् । कुशलप्रश्नादिप्रकारश्चेति ॥

पंचमपटले—
ख० १५-१६-१७)

गुरुर्दानामुपायान् । जपहोमादिषु च यज्ञमन्त्रधारणप्रकारः । अर्चनकालः । तन्प्रकारः । अभोज्यपदार्थनिर्णयः । पदार्थशुद्धिप्रकार इति ॥

षष्ठपटले—
ख० १८-१९)

दुर्भिक्षे भोज्यस्वीकारक्रमः । अभोज्यान्नाना । भोज्यान्नस्वरूपम् इति ॥

सप्तपटले—
ख० २०-२१)

द्वाम्भिकनिन्दा । ब्राह्मणस्य वाणिज्यनिषेधः । दुर्भिक्षकाले वाणिज्यप्रशस्त्यनुष्ठेयस्वीकारप्रमाणम् । पतनीयकर्मापरिगणनम् । पविर्निन्दा चेति ॥

अष्टमपटले—
ख० २२-२३)

अशान्तिविचारः । अनदाहपदोपपरिगणनम् । अनदाहपदोपपरिगणनम् । तन्प्राप्तद्वन्द्वगुणपरिगणनं चेति ॥

नवमपटले—

वर्णानुक्रमेण श्रवणमाभ्यासश्चित्तम् । गुरुहवनप्रायश्चित्तम् । ग

(ख०२४-२५-२६-
२७)

रुतल्पगमनप्रप्रायश्चित्तम् । सुरापानप्रायश्चित्तम् । स्वर्णस्तेय-
प्रायश्चित्तम् । क्षत्रियादीनां ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् । वधिसा-
दितिर्यक्प्राणिहननप्रायश्चित्तम् । अग्निन्दानिन्दानृतोच्चारणा-
दिप्रायश्चित्तम् । मिथ्यधीतप्रायश्चित्तम् । अमोज्यभोजनप्रा-
यश्चित्तम् । कृन्द्वादिशरास्त्रविधिः । अपतनीयप्रायश्चित्तमिति ॥
स्तेयस्वरूपम् । पतिते आचार्ये स्थातव्यक्रमः । पतितायां
मातरि स्थातव्यक्रमः । अधर्माहृतसोगानुज्ञाप्रायश्चित्तम् ।
फर्नीयप्रायश्चित्तम् । मतभेदेन गुरुतल्पगप्रायश्चित्तम् । र-
व्यतिक्रमिणः प्रायश्चित्तम् । भूतेव्यतिक्रमप्रणश्चित्तम् । भ्रूण-
घ्नः प्रायश्चित्तम् । अभिशस्तप्रायश्चित्तम् । अभिशस्तेः पुत्रेषु
स्थातव्यक्रमः । पतितापत्यस्य पातित्यविषयविचारः । पतनी-
यवृत्ते प्रायश्चित्तम् इति ॥

१०. दशमपटले—
(ख०२८-२९)

११. एकादशपटले—
(ख०३०-३१-३२)

समावर्तनविधिः । ज्ञातकृतानि विस्तृतानि । गृहस्थ-
सामार्यधर्मा विस्तृताः इति ॥

॥ द्वितीयप्रश्ने ॥

१. प्रथमपटले—
(ख०१-२)

दम्पत्योर्नियमः । स्यात्पापकप्रकारः । दारोपगमनकालः
दारोपगमने नियमः । सन्निपन्नानन्तरकाष्ठिकशुद्धिप्रकारः ।
स्वधर्मानुष्ठानप्रशंसा । तत्फलम् । पुण्यपापकर्मानुगुण्येन जन्मा-
नन्तरप्राप्तिः । चण्डालोपस्पर्शनप्रायश्चित्तमिति ॥

२. द्वितीयपटले—
(ख०३-४-५)

अन्नसंस्काराधिकारिणः । तेषां निन्दमः । आर्षाधिष्ठितानां
शूद्राणां अपि अन्नसंस्काराधिकारः । तेषां नियमश्च । वैश्वदेव-
करणप्रकारः स्मृतः । अतिथिभोजनम् । अतिथ्युपासनस्य
आवश्यकत्वम् । अनधीयानस्य ब्राह्मणस्य अतिथ्यप्रकारः ।
अतिथिभूतस्य शूद्रादेः अतिथ्यप्रकारः । ब्राह्मणस्य आपदि
क्षत्रियादेरप्यध्ययनस्य कर्तव्यत्वम् । अतिथिभूतरूपान्यादेरु-
पासनप्रकारः । शिष्येभ्यो विद्याप्रदाननियमः । तत्फलश्चेति ॥

३. तृतीयपटले—
(ख०६-७)

अतिथेर्जायाचारसंशये तत्परिज्ञानप्रकारः । अतिथिलक्षणम् ।
तदुपासनप्रशंसा । तदुपासनप्रकारश्च । अतिथ्युपासनस्य य-
ज्ञत्वानिरूपणम् । आहिताग्नेर्गृहस्थस्य अतिथ्युपासनप्रकारः ।
अतिथ्युपासनपुण्यप्रशंसाचेति ॥

४. चतुर्थपटले—
(ख०८-९)

अतिथिभेदेन आतिथ्यप्रकारस्य कृतात्मम् । अतिथ्यनुगमन-
प्रकारः । वैश्वदेवाग्निरिति । आभ्रमभेदेन प्रासनिरूपणमिति ॥

आपस्तम्बधर्ममतिपाद्यविषयसङ्ग्रहसूचिका

५. पंचमपटले—
(ख० १७-११-१२)

याचननिमित्तानि । दानप्रकारः च वर्णभेदेन वृत्तिविषयनम् । अ-
याज्यस्वरूपम् । शास्त्रोक्तानि प्रायश्चित्तविधानम् । तदतिवर्ति-
ना राजादिमुखेन शिक्षाकरणम् । राज्ञा कर्तव्यो दण्डप्रकारः ।
मध्यमपुत्रा मिलितानामधिकारिभेदेन मार्गप्रदानप्रकारः । ज-
घन्यपुत्रेभ्यः स्वधर्मानुष्ठानम् । उत्तमवर्णत्वप्राप्त्यै । उत्तमवर्ण-
स्या अधर्माद्युत्पत्तेर्यज्यवर्णत्वप्राप्तिः । द्वितीयप्राणिग्रह-
णमिति । कन्यादानप्रकारः । कन्यादानप्रतिग्रहयोः वर्जनी-
यनिरूपणम् । ब्राह्मादिविवाहस्वरूपनिरूपणम् । अग्न्युपासनप्र-
कारः । गृहस्थधर्माणां केषांश्चिन्निरूपणम् । अभिनिर्मुक्ताभ्यु-
दितादीनां गर्हणम् इति ॥

६. षष्ठपटले—
(ख० १३-१४-१५)

यथाशास्त्रन्युक्तेन विवाहाया पत्न्या तदपत्यानां स्व प्रशसा ।
पौत्रविधायनम् । दण्डविभागप्रकारः । भार्यादिमरणे अनुष्ठे-
यनियमः । होमप्रकारः । होमे अप्रिकारिणाऽनधिकारिण-
श्चेति ॥

७. सप्तमपटले—
(ख० १६-१७)

श्राद्धस्वरूपम् । श्राद्धाचार्य अपरपक्षस्य अष्टमम् । अपरप-
क्षे भिक्षुनां तस्य श्राद्धस्य प्रथमायाः पुर्व्वेयं फलनिरूपणम् ।
श्राद्धार्हस्वरूपम् । श्राद्धे भोजनीयानां स्वरूपम् । श्राद्धे
निमज्जनप्रकारः । निमज्जने वर्जनीयानां ग्राह्याणां च परि-
गणनम् । श्राद्धकालविवेचनम् इति ॥

८. अष्टमपटले—
(ख० १८-१९-२०)

श्राद्धे वर्जनीयानां पदार्थानां परिगणनम् । श्राद्धे अनुष्ठेयो
नियमः । काम्यस्य श्राद्धस्य अनुष्ठानप्रकारः । भोजने निय-
मः । मासिश्राद्धविधिः । केषांश्चिद्धर्माणां निरूपणं चेत् ॥

९. नवमपटले—

(ख० ११-२२-२३-२४)

प्रत्यस्वरूपम् । वानप्रस्थधर्माः । ऊर्ध्वरेतः प्रशसा । पुत्रक-
र्ता प्रशसा । न्यापकृतां निन्दा चेति ॥

१०. दशमपटले—
(ख० २५-२६-२७)

राज्ञा गृहादिविन्यासप्रकारः । राज्ञा कर्तव्यो दण्डादिप्रणयन-
प्रकृतिः । राजपर्गाः । दम्पत्योः परस्परमव्यतिक्रमः । व्य-
तिक्रमे प्रत्यवायः, दण्डश्च । पुरुषवधस्तेयादिषु अपराधेषु
दण्डप्रकारश्चेति ॥

११. एकादशपटले—
(ख० २८-२९)

भूम्यादिपरस्वहारिणां दण्डप्रणयनविधिः । अदण्ड्यस्वरूपम् ।
अपराधस्वरूपम् । अपराधसन्दहे निश्चयक्रमः । अत्रुताद्यु-
क्तो दण्डप्रकारः । सत्यप्रशसा । स्वर्गादिभ्योऽपि धर्मशेषस्य
अवगन्तव्येनेति च एवमादयो धर्माः बहवः । आनुपूर्व्याभ्य-
रूपयिषत । यथामति मया पटलक्रमेण तत्प्रतिपाद्यविषयाणां
दिव्यप्रदर्शनं कृतमिति विदन्तु सहृदयाः ॥

॥ सूचीपत्रम् ॥

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
भकर शोत्रिय	190	12	अथ पतनीयानि	77	14
भक्तप्रानराश	42	15	अथ परित्राजः -	176	23
भक्तीपटये	76	22	अथ पुगणे	182	24
भक्तोपोऽहो	85	18	"	72	5
भक्तोधन	143	3	अथ ब्रह्मचर्य	9	21
भगवत्सेवा	10	7	अथ ब्राह्मणोक्तः	47	13
भग्नि वा प्रविशेत	91	4	अथ भूतदाहीयान्	85	5
भग्नि नाप्रयत्न	57	6	अथ भृत्यो	91	10
भग्निपूजा च	187	21	अथ भ्रूणहा	99	23
भग्निमपश्च न	147	3	अथ यः पूर्वो	18	15
भग्निम्	106	3	अथ यदि वा वातो	45	21
भग्निमादित्यमपो	106	11	अथ यस्य पिताऽपितामह	7	3
भग्निमिध्वा	17	4	अथ यस्य प्रपितामहादि	8	5
भग्नि ब्राह्मणम्	146	26	अथ वानप्रस्थ	179	23
भग्निर्वि ज्वलन्	129	20	अथ वानप्रस्थस्यैव	180	21
भग्निहोत्रमतिथय	51	10	अथ सम्प्रयोग	98	19
भग्नीर्मास्यमस्थायी	69	20	अथ स्नातकव्रतानि	104	13
भग्न्यथे	182	9	अथातस्सामयाचारिकान्	1	9
अग्र च	123	25	अथाध्याप्य	7	2
अग्नौस्तु	13	2	"	7	26
अह्नाना तु	136	9	अथापः षष्ठस्पृशेत	50	10
अह्नानि न	10	13	अथापर	96	6
अज्ञावादशील	12	17	अथापि तस्मात्	158	24
अग्निन त्वे	112	13	अथापि न	102	6
अत एव	176	25	अथापि निर्वानुवाद	158	27
"	179	24	अथापि गजापते	185	10
अतिक्रान्ते	6	20	अथापि ब्राह्मण	38	10
अतिथि	36	19	अथापि वाजसनेयि	45	5
अतिथीनेव	23	26	अथापि स एवाय	185	2
अतिव्यवहार	97	16	अथापि सङ्कल्प	183	10
अतुष्टिश्च	113	18	अथाप्यस्य प्रआग्निम्	184	22
अतोऽन्यानि	78	21	अथाप्युदाहरन्ति	72	23
अत्र ह्यधिकार	162	26		91	12
अथ काम्यानि		7		106	13
अथ गृहमेधोप		12		111	14

पृष्ठ	पङ्क्ति	श्लोक	पृष्ठ	पङ्क्ति
138	14	अनाक्रोश्य	92	23
150	1	अनाप्रीति मृण्मये	63	4
166	5	अनामय	53	25
101	9	अनायुष्यत्वेन मुखम्	72	4
78	9	अनार्यैषेणुन	33	13
124	25	अनार्या शयने	76	10
17	26	अनाविधगनु	10	4
103	20	अनासन्नो	24	27
7	16	अनिदृष्टौ	18	12
6	26	अनुगमन च	135	21
20	15	अनुज्ञात	23	18
196	9	अनुज्ञानेन	91	2
10	6	अनुज्ञाप्यवा	147	2
142	16	अनुपस्तीर्णे	182	11
78	7	अनुपस्थित	24	15
98	11	अनुभाविनां च	38	3
114	16	अनुवाति वाते	24	16
10	1	अनुत्पद्य	24	1
119	21	अनुद्गामि	105	5
26	5	अनृते राजा	98	5
39	6	अनृत्तदर्शी	2	24
39	24	अन्नश्चवम्	35	19
24	23	अन्तश्चैव च	61	5
131	1	अन्तः प्रवृत्तानि	180	14
51	15	अन्तःस्थो पुरि	187	9
79	5	अन्तर्गलेऽपि	116	17
39	3	अन्तर्धिने वा	14	27
46	9	अन्तश्चाण्डालम्	35	20
24	7	अन्तेवास्यनन्तेवामी	33	2
177	22	अन्धमृकवाधिर	190	21
110	19	अन्नस्मकर्तार	131	14
44	1	अन्नेन चान्नस्य	76	13
24	20	अन्य वा समुदेतम्	127	4
62	14	अन्यचापरिगृहीतम्	139	22
54	1	अन्यतराभावे	112	22
13	1	अन्यैतरोऽभिषेचने	130	22
1	1	अन्यतोपमग्रहणात्	28	27
1	1	अन्यद्वामेयम्	61	17

सूचीपत्रम् १

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
अ-व्याह	53	4	अभिधैरवमूढम्	61	21
अगः	106	9	अयज्जिगोऽनर्धाया	140	6
अपरपक्षस्य	163	20	अरण्ये च द्वित्रियम्	54	4
अपराधेषु	33	11	अर्थं वा	147	23
अपरिणामिन	121	27	अर्थमा	34	15
अपरिशुद्धितोयम्	166	21	अर्थेन	9	1
आप वा लपान्	17	5	अलङ्कारो भार्यायाः	158	18
आपि वा लोमाह्वे	91	27	अलङ्घ्योपवास	88	23
आपि वा व्याहृतिभिः	7	25	अवगाहनमपां	118	22
आप वाष्ट्रं वाष्ट्रं	119	26	अवगोधन चास्य	195	15
आप वा सूत्र	125	5	अग्निरग्निः	195	5
अपि सत्सु	36	1	अविचक्रित्वा	50	2
अगतिं पृष्ठं च	105	8	अविनिवृत्ता च प्रवर्जितः	70	7
अभिविवातम्	25	3	अविशिष्ट हि	192	12
अपानपृष्ठं	24	18	अविहितमनुवाका	42	4
अप्रतीमायां	137	3	अविहितश्चेतेषाम्	76	10
अप्रयतन नाभिवाद्यम्	53	9	अविहिता ब्राह्मणस्य	75	8
अप्रयतेन तु	61	12	अशक्तौ भर्मा	14	23
अप्रयतोपहनमन्त्र	61	7	अशिष्टपतितमत्तो	142	5
अप्रतिषेधमिदं	63	6	अशूद्राणामदुष्ट	3	14
अप्सु च	106	2	अश्मान लोष्ट	106	7
अप्सु वा प्रविशेत्	14	24	अश्राद्धेन तु	40	9
अशुद्धिपूर्वमलकृतो	190	26	अष्टमे पुष्टिः	164	12
अभक्ष्यश्चेतो	66	11	अष्टान्त्वानि शर्द्ध	8	25
अभाव उदकम्	35	11	अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजां ने	183	5
अभावे तैल	73	9	अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजामी	182	25
अभावे भूमिदकम्	24	7	असमापत्तौ	194	13
अभिवासे उपवास	33	12	असमुत्प्रेतश्चेत्	134	9
अभिनिर्मुक्ताभ्युदित	148	6	अस्तमिते च बहिः	106	24
अभिनिस्सृतानान्तु	35	22	अस्तमिते च स्नान	110	12
अभिर्भाषितस्वासीनः	23	25	अहन्यसवेशन	125	21
अभिमुखोऽनभिमुखम्	24	25	अहरहर्भूतबालि	47	23
अभिमुखोऽनभिमुखम्	106	5	अहवियाजी	70	4
अभिवादनायेन	124	19	अहविष्यमनृत	169	17
अभिषिक्तश्च	181	13	अहविष्यस्य होम	162	5
अभिचारानुव्यवहारौ	102	27	अहोरात्रावमावास्यासु	36	24
अमोज्यं भुक्त्वा	95	13	अहो		
अन्न चापत्तौ	43	14	आकाशे स्वयम्	182	10

सूचीपत्रम्

पृष्ठ	पङ्क्ति	पृष्ठ	पङ्क्ति
आचम्योर्ध्वी	172	आर्द्र वा	60
आ च विपाकौ	10	अर्थसमयी	46
आचामेद्वा	26	अर्थाः प्रमृताः	119
आचार्यै कृत्विक्	135	आर्या शूच्य	188
	194	आर्याधिष्ठिता वा	119
अुचायप्राचाय	32	आर्याय वा	14
आचार्यार्धानः स्या	9	आर्ये कृद्विहते	145
अुचार्यायुत्विज	135	आवसथ दद्यात्	131
आचार्ये त्रीनहो	38	आवसथे थोत्रियात्ररा	187
आचार्योऽप्यनाचार्य	33	आविक सार्ववर्णिकम्	12
आजिपथे	89	आर्वासू र	11
आतमितोः	147	आश्चमेधिक वा	89
आतुरव्यञ्जनानि	160	आर्षोद्विशाद्वाहणस्य	6
आततजमां	174	आसने शयने	126
आत्मनेवाहमलञ्चा	82	आसम्पत्तेः	194
आत्मन् पश्यन् सर्वभूतानि	84	आसीनाभिराचामत्	58
आत्मप्राप्तं	28	आसीने च न	25
आत्मलाभात् परं	79	आहवर्नायार्थे	15
आत्रेयी च त्रियम्	87	आहिताग्नि	133
आथवेणस्य	198	आहूताध्यायी च	23
आदित एवोपवासाः	174		
आदित्यम्	106	इतरेषां वर्णानामा	141
आधाने हि सर्त	142	इतरेषु	161
आहुतेन वा	34	इति ब्राह्मणम्	133
आ निशाया	110	इति मन्त्रोदक	181
आन्नप्राशनाद्भ्रा	162	इत्येतान्यानि	21
आपदि ब्राह्मणेन	25	इत्यनुचिकर	103
आपदि व्यवहरेत	75	इत्युपरेतमां	183
आपदार्थं ज्ञापयेत्	31	इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य	139
आपारिमुन्नत्सरादित्येके	162	इपमात्रादित्येके	57
आप्रातश्चेदभिदग्धे	63	इष्टियज्ञकृत्स्नवा	95
आभूतसम्प्रवात्ते	185	इहैव भुञ्जात	166
आम वा	67		
आगृहग्रहण	189	उच्चैस्तथां	30
आरण्यके वृष्टिं कृत्वा	88	उच्छिष्टाशन	29
आरण्ये चाभोजनमा	168	उत्तमस्यैक	120
आराचक्षुसपात्	106	उत्तरपूर्वदेशे	122
आराग्यं ब्रूम	54	उत्तरेणाधिषान्याम	122

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
सत्त्वैर्ब्रह्मसदने	122	17	कल्लेवा	128	9
उत्तिष्ठेच्छां	26	16	ए		
उत्तीये	55	25	एकसुरोर्	65	8
उत्पादयितुः पुत्र	149	27	एकधनेन ज्येष्ठ	152	19
उत्सन्नश्चाय	10	11	एकपुत्र	134	3
उत्तिष्ठेच्छां	115	12	एकदेशे	164	15
उदकोपस्पर्शनं च सह	119	23	एकाध्यायी	25	4
उदकोपस्पर्शनम्	117	1	एकेन द्वाभ्यां	43	5
उदगयन	173	22	एको वा	181	6
उदधानसन्निधी	122	3	एतदेवा	98	21
उदाचारपु	30	6	एतमेवाभ्यसेत्	96	4
उदिते त्वादित्ये	22	15	एतान्यपि नानन्तेवास्या	67	10
उदीच्यवृत्तिस्त्वामन	167	8	एतान्यपि पतनीयानि	78	9
उद्धृतान्यन्नानि	131	18	एतान्येव क्षत्रियस्य	139	25
उद्भूयताममो च	167	14	एतेन ब्राम्हणस्यानां	165	6
उद्यन्तमस्त यन्त	108	12	एतेन देशकुलधर्मा	160	7
उपनयन विद्यार्थस्य	4	3	एतेन दोष्मला	118	2
उपव्युष	36	8	एतेन पर	179	15
उपसङ्गाद्य	22	18	एतेन ह्यह योगेन	51	2
उपाकरणसमापन	41	8	एतेनान्तेवासिनो	165	26
उपाकरणाद्योत्सर्जन	128	6	एतेनान्ये दोषफले	118	13
उपासनी	26	25	एतेनान्ये नियमा	16	2
उपासने गुरुणां	54	12	एतेनान्ये शूरा	189	18
उपेत स्त्रीणां	137	13	एतेनैव विधिना	99	9
उपेतस्त्राचार्यकृतं	8	21	एतेनैवोत्तमान्	99	25
उभयतः परिषेचनम्	121	11	एव सवत्सर	170	25
उभयत उपसङ्ग्रहण	39	4	ए	174	8
उभयान्पश्यति	171	9	एव सत्यायेसुगन्धेन	46	5
उभाभ्यामेवोभा	22	25	एववृत्तावनन्तलांको	124	13
उद्दीक्षीगमृगी	64	17	एव वृत्तो	141	17
ऊ			एवमध्याया	148	2
ऊर्जं पुष्टि	132	10	एवमन्येष्वपि	94	17
ऊर्ध्वमधरात्रादध्या	110	23	ए	100	22
ऊर्ध्वमधरात्रादित्येके	36	18	एवमभ्यासे	193	16
ऊ			एवमवरोऽत्र	185	11
कनौ च	115	22	एवमद्विरह	174	4
कविकथशुर	52	12	एवमुभा	75	6
कथमनावाधि क	87	2		175	8

सूचीपत्रम्

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
एव बलीना	121	16	कृतभूमौ तु	63	2
ओ			कृतां प्रेतम्	171	3
ओङ्गा	117	3	कृतौ च पर्यायित	63	22
ओ नान्यथा	102	19	कृतां च	67	14
आशङ्कवाध्वनीना	26	22	कृत्वा च	28	7
ओ			कृत्वा विद्या	28	6
आदम्बाश्रमस	172	7	कृते	106	2
आप्तवस्त्वमेव	113	23	कृष्णश्च स्वामिर्विरुम्	105	1
आप मेने	121	2	कृष्ण चरतु	12	3
क			कृष्णधाम्य	161	14
क आ	70	27	कृशान्त	179	12
कम्पयथ	12	8	केशां चर्याय	161	2
काल अपटाण्डु	65	1	कौशाचस्तथाय	88	18
कर्तव्यमना पय	13	22	क्याक	65	7
कर्मण्यु च वयेत	106	3	कव्याद	65	19
काण्यम जने	10	18	कोनादीश्च	109	16
काण्डापीकृष्ण	10	11	कोना दृषा	85	7
कामम 1-28	91	21	कोकोग्रामेभ्य	190	3
काममोपाश्रय तन	111	2	कल्य	70	1
कामपातान	138				
काममा प्रयता	166	16	क्ष		
कारणादभा यम्	68	11	क्षत्रिय ह्यथा	86	17
काल समी	113	13	क्षत्रयवदश्याय	139	27
काल स्वस्मिना	111	1	क्षान्त यथा	111	6
कापाय ने	11	16	क्षत्र पाण्ड्य	195	1
कि कम्पणि	26	11	क्षेमकृताञ्ज	189	5
कि न गुवायित	111	11	ख		
कोटोऽभ्य	111	22	खद्युया	57	16
कुक्कुटा	65	11	खद्योपमन्त्रणे	165	11
कुर्वीस्वनी	197	6	खण्डन	88	16
कुर्मा रव्य	12	21	ग		
कुम्भराश्च	190	15	गच्छन्तम्	24	3
कुमाया तु	191	9	गर्भनावकीणी	91	2
कुलाय हि	192	5	गमेय	87	22
कुशम्वर	53	22	गवाभावरे ध	36	19
कुच्छदाशरात्र	95	21	गारम यान	112	6
कुच्छमवधर	91	10	गाश्च रक्षेत्	88	21
कुच्छाधर्म	198	12	गा देवता च	106	7
			गणद्वान्या तु	165	2

सूचीपत्रम् ।

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
गुरु हरि	89	22	जात्युच्चारणशये	29	6
गुरुतल्पगर्भा	90	5	जायापत्योर्न	159	17
गुरुतल्पगर्भा तु	98	25	जातुर्निचाध्याधान	174	19
गुरुप्रसादनीयानि	20	23	अङ्गुलिद्वन्द्व	193	22
गुरुसन्निभा	39	1	जायमाने तु तस्मिन्नेव	35	2
गुरुसमवाये	27	23	जायमाने वयोवशेषे	52	23
गुरुनमान्याश्च	88	4	ज्या राजन्य	11	3
गुरोरुदाचारे	12	20	ज्येष्ठो दायाद	158	11
गुरोमन्त्रि	78	1	ज्वलिता वा समि	90	18
गृहप्रेषितेन्द	20	12	त		
गृहान कृत्वा	181	3			
गोत्रण	25	22	त योऽनुत्तिष्ठेत्	83	19
गामभूषणार्हं	35	2	तच्च लिङ्गं	148	20
गोदक्षिणा	107	8	तच्छास्त्रवि	51	5
गोमसर्पपाणा	171	20	"	158	20
ग्रामाग्नयेथाश्च	141	18	"	179	5
ग्रामेणाग्नयमिने	34	26	तच्छ्रेष्ठ जन्म	5	25
ग्रामेपु नगरेषु च	189	22	तत् ऊर्ध्वं न संक्षेत्	196	2
च			तत् ऊर्ध्वं प्रार्थनवत्	8	18
चक्षुर्निर्गोच	194	6	तत् ऊर्ध्वं ब्राह्मण	125	25
चतुर्थं क्षुद्रं	161	1	तत् परम्	181	16
चतुर्थे सर्व	193	17	तत् परितृप्ती	117	11
चतुर्दश भाग्ये	161	20	तत् सवत्सर	6	27
चत्वार आश्रमा	175	16	तत् मिद्धि	98	18
चत्वारो वर्णा	3	6	ततोऽग्निमुपस्पृशेत्	172	24
चरितनिर्वेषस्य	68	16	ततो नाना	117	1
चरिते	191	20	ततोऽर्णो	180	16
चातुर्मासीषु	37	1	ततो मूलं	180	12
चारी	70	6	ततो र्यो	182	22
चिकित्सकस्य	72	16	ततो र्यो	8	14
चिद्यति	25	13	तत्र गुणान्स	139	4
छ			तत्र दूष्याणि	164	22
छन्दः कल्पो	135	15	तत्र नवादि	170	17
छर्दयित्वा	39	21	तत्र पितरो	163	14
छायाया	105	22	तत्र यन्मु	190	5
			तत्र ये पापवृत्तः	185	27
जटिल	10	23	तत्र ये पुण्यवृत्त	86	14
जपेद्वा	94	28	तत्र नक्षत्र	98	23

[illegible]

सूचीपत्रम् ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	तैत्तिरीयं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
		तैत्तिरीयं	34	11
तानि च	189	1 त्रयाणां	68	8
तादन्त काल	170	20 त्रयीं त्रिंशत्	185	17
तस्मात् निष्क्रमण	41	21 त्रयोदश	161	17
तिलतण्डुला	88	25 द्विंशत्	166	24
तिष्ठति च	76	5 त्रिभिर्वा	9	12
तिष्ठन्नाचामित्	25	8 त्रिमधुखिसु	168	7
तिष्ठन् मध्येन	58	10 त्रिंशत्	58	24
निधेय	126	25 त्र्यम्बक	171	7
तीक्ष्ण वा क्षप	171	18 त्र्यम्बकद्वानां	183	25
तल्यगणपु	91	1 त्र्यम्बक	95	23
तृष्णी	166	16 दक्षिण		
तण्डुल	52	16 दक्षिण वाहु	21	19
तृणच्छेद	77	2 दक्षिणत	122	23
तृतीयमामन्त्रणम्	112	14 दक्षिणाद्वार	187	7
तृतीये	166	22 दक्षिणत पाणिना	22	20
तृतिश्चा	161	3 दक्षिणे	59	2
तेन प्रदिष्ट	111	3 दक्षिणे	87	13
ते शिष्टेषु	11	8 दन्ता च	28	16
तेषाम्	185	6 दक्षिणपक्षस्य	60	19
तेषां यथागध	119	18 दायवार्ता	102	14
तेषां तेजोविशेषेण	188	1 दायिमयु	135	10
तेषां त्रय	151	7 दशमे	161	13
तेषामभ्यासमन	116	1 दशवर्षां ताम्रमध्य	52	18
	7	8 दशवर्षां ब्राह्मण	53	19
	8	8 दश शत्रे	87	1
तेषामिच्छता	7	12 दशेऽपरात्रे	36	15
तेषां जलम लोहेन	170	20 दान क्रयधर्मैश्च	151	14
तेषामुत्तर	180	19 दान	12	20
तेषां पुण्या	189	25 दायमे	143	8
तेषां पत्र	3	12 दायश्चास्य	103	7
तेषां मन्त्रा	120	15 दायव्यतिरेकमी	99	12
तेषां महारक्षा	47	16 दायं प्रजाया	127	16
तेषु चादिक्राप	38	1 दामा वा	124	26
तेषु सर्वेषु स्नात	104	7 दाम्या वा	62	6
तेषु सर्वेषु	175	25 दिवा च न	172	25
तैविप्रवामे	14	12 दिनाच शिरसः	105	10
तैलसर्पिषी	63	19 दिवा च पिहितै	42	3

मन्त्रोपक्रम ।

	पृष्ठ	पङ्क्ति		पृष्ठ	पङ्क्ति
न नात्र	62	25	नानांम्रीना	147	4
न धनं	106	9	नाकुदेभ्यः	10	4
न पतितमा	107	19	नानुपेत	162	21
न पतित	57	9	नानमानन	18	24
न श्रेष्ठेन	26	20	नाग्न्यायमे	63	14
न वाह्येदि	50	6	नापपयान्वतेत	26	18
न व्रजचारिणो	9	11	नापररात्रिमु	110	25
न भद्र	107	24	नाप्रोक्षितमि	56	3
नरकइचा	198	8	नाप्सु श्वायमान	10	18
न रमान् पृहे	134	21	नाप्सु पत.	55	23
नवम एक	164	13	नावाहणयो	109	10
न वर्षधारास्वा	55	7	नाम्रा	26	3
नवे मस्ये	182	12	नाग्न्यमभ्या	182	7
न श्मश्रुभिः	59	20	नावह	112	11
न सशयै	148	5	नाश्य आचार्य	192	24
न समावृत्ते	48	26	नामम्भाष्य	54	3
न सुभक्षा स्युः	67	16	नाममन	49	20
न सोपानद्वयत	24	1	नामो मे	108	1
”	53	12	नास्तमिते	17	1
न होपानन्मृत्त्र	106	1	नास्याध्मिन	89	26
न स्त्री	162	12	”	186	4
न स्मर्येत	27	2	निगमेध्वध्वन	34	20
न हि	159	25	नित्य लाक	114	23
न हृदयेन	27	7	नित्यप्रभनस्य	42	16
नाकागणात्	27	8	नित्यमईन्त	50	12
नागरुत्तरे	78	9	नित्यमुत्तर	125	3
नाग्न्युदकशेषिण	17	14	नित्यमुदधाना	115	14
नातिपातयेदवरुध्य	195	20	नित्यध्व	170	13
नात्मप्रयोजन	14	15	नित्या च पूजा	52	10
नात्मर्यमभिरूप	134	26	निपुणोऽर्णोमान्	84	7
नायन्तमन्व	67	24	नियमानिकमिण	194	9
”	77	4	नियमातिक्रमे	147	25
नाधेन	107	17	नियमाग्भणो	192	19
नाय्यपनम्		13	नियमेषु	19	6
नाननियोगपूर्व	72	2	निलिखित	63	10
नानुचानमृ	140	4	निर्वशाभ्युपाये	191	14
नानभिभाषितो	31	14	निवर्तयेद्वा	18	14
नानईद्रयो	137	10	निवृत्त	33	18

सचीपत्रम् ।

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
निवेशे वृत्ते	50	23	पितृज्येष्ठस्य	16	18
निवेशे हि वृत्ते	51	7	पुण्य इति कौस्त.	71	4
निष्कृता	73	13	पुण्य प्रशान्त	107	23
नेन्द्रधनुर्गति	108	7	पुण्यस्याप्येवमस्तौ	71	22
नेम	73	13	पुण्यस्येप्सता	71	21
नैयमिक तु	173	6	पुण्याहि प्रतरमा	197	21
नोचंद	74	1	पुत्रमिव	32	23
नोदकमाहास्येत्	130	26	पुत्रिन सन्निष्पाद्य	101	26
नोर्पाजिघ्रेत्	27	5	पुत्राभावे य	152	16
न्यस्तायुधप्रकीर्ण	110	11	पुन प्रमादे	195	27
प			पुन स्वर्गे	185	14
पञ्चदशे	164	21	पुगाग्रिष्टेऽस्य	133	15
पञ्चनखाना	66	4	पुरुषवधे	194	3
पञ्चमे	164	6	पु प्राणन	81	24
पतनोयशस्वितु	103	5	पुजा वर्णज्याय	48	14
पतनीयाध्वनि	103	3	पुतिगन्ध	39	23
पतिवयसः	53	11	पुत्रेयवर्णया	87	11
पथि	106	2	पुत्रेयवर्णम	149	13
पदा पादस्य	174	16	पूर्वाध्वनः पूर्वस्मिन्	1	9
पश वोप'तम्	51	26	पुवण प्राप्ता	104	16
पयउपमेचन	32	14	पुर्वेयानवेदनम्	166	19
परिकृष्ट	59	5	पृष्टतश्चात्मन	147	9
परिमृष्ट	33	7	पृष्टाब्द	36	23
परिक्षार्थे	01	3	प्रक्षालयित	10	14
परुष	107	3	प्रक्षाल' वा	57	1
परिक्षमन्न	120	3	प्रनापतेर्क्	186	10
पर्यावृत्तस्तिष्ठन्	40	22	प्रतिपादयिता च	175	1
पर्वणि वा	94	26	प्रतिपूरुष	7	18
पर्वसु	115	21	प्रतिमुखमग्नि	147	6
प्राणश्च	173	21	प्रतिविद्धाना	78	11
प्राणिग्रहणादधि	113	2	प्रतिपेर्गदतरः	32	11
प्राणिग्रहणाद्	159	18	प्रथम	91	22
प्राणिमक्षब्धेन	17	17	प्रथमेऽहनि	164	1
प्राणिममूढ	146	23	प्रदोषे	40	1
प्राड्ढम्	8	26		44	7
प्राप्मान	131	27	प्रभतेधोदके	57	18
पालाशमासन	110	13	प्रमादादरण्य	195	24
पालाशा	11	9	प्रमादादाचार्यस्य	18	8

सूचीपत्रम् ।

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
प्रयत्न प्रसन्नमता	165	16	ब्राह्मणस्त्वाचार्य.	117	5
प्रयोगी ता	196	18	ब्राह्मणमन्त्रिष्व	87	1
प्रवचनयुक्ता	109	23	ब्राह्मणवचनज्ञ	116	22
प्रदाय	121	13	ब्राह्मणस्य	106	4
प्रकाश	157	12	ब्राह्मणाश्च	117	1
प्राच्यमन्त्राऽत्रानि	106	16	ब्राह्मणाय	124	16
प्राभन्ति	21	21	ब्राह्मणाक्ता	47	2
प्रार्थामिते	196	13	ब्राह्मे	115	15
प्रिया	132	19	ब्राह्मणम्	106	4
प्रीतव्यं	16	15	ब्राह्मणम्बान्युप	189	12
प्रेक्षा तरेण च	107	27	भ		
प्रेक्षोऽनम्	174	18	भक्तापचयेन	91	6
प्रेतमस्मृत्	10	3	भर्ता	28	2
प्रेतान्तर	28	21	भवत्पत्न्या	14	1
प्रेतय वा	76	11	भवद न्यया	11	1
प्रेतकयाश्च	10	2	भवन्मध्यया	14	3
प्रेतता भक्षत्	15	1	भवन्मृत्या	171	15
प्राप्य च	21	16	भार्याया	160	23
"	52	7	भार्या	119	9
प्लव	65	17	भिक्षणे	139	1
प्लवित च	21	26	भिक्षु	69	15
फे			भुक्त्वा चाप्य	26	16
फाणितपृथक्	63	25	भुक्त्वा स्वयमग्नौ	14	19
ब			भुज्जान	62	11
बलविशेषेण	141	4	भज्जानेषु	62	16
बलानां	120	23	भूमिगतास्व	54	2
बस्त्राजन	12	6	भय उद्धर	131	22
बाह्यप्रामाण्य	170	14	भयान्न वा	182	18
बाह्यवृद्धान्	124	1	भूयान्मता	165	4
बाह्यरा	112	10	भूयान्ता	189	9
बाह्यपूर्व	191	3	भक्ष	15	16
बुद्धक्षत्रप्राणम्	178	25	भोक्ता	175	7
बुद्धचक्षुष	179	11	भोक्ष्यमाणस्तु	59	11
बुद्ध्या	176	8	भ्रातृषु	52	9
ब्रह्माण	50	19	म		
ब्रह्मवर्धन	50	22	मध्यामु चाधिकम्	173	12
ब्रह्मशक्तिमिच्छन्	12	11	मत्त उन्मत्तो	70	19
ब्रह्माध्यक्ष्यमाणो	35	12	मध्येऽगारस्य	122	5

सूचीपत्रम्

	पृष्ठ	पङ्क्ति		पृष्ठ	पङ्क्ति
मन्त्राम	67	1	मृदु	12	24
मनसा चान	23	11	मेध्यमानिहुह	65	12
	42	20	मेयुन न	10	8
मनसा वास्तवम्	110	21	मेयुनवर्जन	114	17
मनसा वाचा	128	21	मांशमेविला	10	25
मनसा वाभीयति	111	4	मांशो वायोमिश्र	11	4
मनु पुत्रेभ्यो	158	22			
मनुष्यप्रहरीनां	40	19	य आस्याद्विन्वत	59	21
मनुष्याणां	78	16	य इप्सेदिनि	71	2
मनुष्याव्रजान्	75	16	य एतानव्यप्रो	123	19
मनुष्ये	62	23	य कश्चित्	71	7
महान्त	174	11	य प्रमत्तो	100	16
मास्तिष्ठ	11	20	य वा प्रयत	55	3
मातरमाचार्य	53	16	यचान्युत्परिचक्षणे	65	4
मातर पितरमाचार्य	32	20		112	17
मातृदि	37	24		171	23
	52	3	यद्येनयो	111	4
मातृपुत्रिणयैव	16	20	यज्ञायैवा	69	25
माता पुत्रत्वस्य	97	27	यज्ञे	19	10
माता नरा	28	2	यज्ञोपवाता	21	21
मातुश्च योनि	111	3	यत् कतश्चा	71	26
	160	11	यत्कान्त्वमुपा	11	4
मान	171	3	यत्किञ्च	20	16
मान्यान्निमेषु	29	22	यत्त श्मशान	181	13
मार्गमिति	163	19	यत्त क चाभि	115	2
मानिशादे	173	14	यत्त त्	17	8
मित्र कामान	145	26	यत्त मुज्यते	125	7
मित्रुर्नामय	107	24	यत्तप्रागदिचत्	68	12
मित्र्याधीतु	94	11	यत्तमावयति	133	1
मित्र्येनदिन	108	3	यत्तमान्वयति	132	26
	102	13	यत्त कया च	97	1
मुक्तवन्वर्ज	77	1	यथा क्षाण्डवण	15	26
मृदुचाचाय	32	15	ययागम यज्ञ	63	12
मृदुर्विरते	43	23	ययागम शि	128	14
मृदुस्वस्ते	36	5	यया चाण्डालोप	118	19
मृत् कृत्वा	57	23	यया दन्तप्रक्षालने	30	16
मृत् तल	111	16		11	22
मृत्पिकत्या	61	23	यया प्रथममेव	160	26

सूची प्रम ।

पृष्ठ	पङ्क्ति	श्लोक	पङ्क्ति
यथा प्रथमेऽनि	7	यातमुक्तोऽध्वन्य	31
यथा भृगुचारिणो	29	यावन्तमा	136
यथा युक्तो	146	यानस्य	141
यथा वर्ष	183	यावता वा दिशो	162
यथावकाशं	25	यावत्तन्निपात	116
यथा विद्यार्थस्य	176	यावत्तन्निपात	25
यथा व्रतेषु	6	यावद्वास	172
यथा श्रुति	138	यावद्भूमिर्व्युद	43
तथा श्वेतकेतुः	20	यावन्न हस्तेनोप	59
यथोक्तमन्य	44	यावन्नानु	137
यथौषधिवनस्पति	117	युद्धे तयोगा	140
यदनुत्तिष्ठ	132	ये च विद्याया	190
यदन्यानि	15	ये च शत्रु	69
यदि त्वरेत	126	ये चाधिम्	69
यदिदमिदिदिदिह	82	येन कृतावमथ	134
यदि प्रयच्छेन्नान्	109	ये नियमात्किं	138
यदि प्रविशेन्नमो रुद्राय	109	ये भूमौ	60
यदि स्मयेतापि	27	ये व्यर्था	190
यदि हि	71	येषु कर्मसु	182
यदिच्छेष्ट	15	येष्वभिशास्त्रं	93
यदुपवर्तने	133	यैग्न	170
यदृच्छायामसंभृता	51	योक्ता च	174
यदृच्छासन्निपात	97	योऽतिथीनामग्निः	132
यदेकरात्रेण	96	यो भूय	197
यन्ता चातीर्थे	175	यो हिमार्थ	101
य त्थार्या	74	यो हि	102
यथा विद्यया	128	यो ह्यात्मान	99
यश्च सर्वान्	70	यश्च	
यश्चाग्नीन	70	रक्ष्ये चात	191
यस्त्वधर्मेण	159	रजस्वलो	27
यस्माद्दर्मानाधि	5	रथ	158
यास्मिन्वात्रे	61	रदृशील	12
यास्मिस्त	26	राजन्यवैश्वी	124
यस्य कुले	60	राजान गमयेत्	140
यस्याग्नी	161	राजान चेदनिधि	133
यस्योद्धनेषु	133	राजा पुरोहित	140
या विद्या	27	राज्ञ पन्था ब्राह्मणेन	141
यानस्यान्पश्यतो	27	राज्ञ प्रेषकर	70

सूचीपत्र

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
रिक्तपाणिर्विषयः	55	14	वृद्धतराणां च	48	17
रीद उत्तरो	122	26	वृद्धतरे च	29	8
रीरव राजन्यस्य	12	5	वृद्धानां दु	50	16
ल			नीहियवश्चाज्यपय	184	4
लुप्यते	32	12	वेदाश्च	2	23
लोकै च	19	13	वैरमणे	37	10
घ			व्याख्याता सर्ववर्णानां	187	1
वत्तन्तन्ती च	107	24	व्युपतोदव्युपजाप	31	16
वध्यदशद्व	192	26	श		
वध्यानाञ्च	36	21			
वर्णज्यायसी	412	4	शक्तिविषयेण	146	4
वसन्ते ब्राह्मण	6	5	शक्तिविषये न मृदुते	55	19
वाक्येन वाक्यस्य	127	19	शक्तिविषये नावदु	130	16
वाचि पथि	193	27	शन वैश्ये	86	25
वयसप्रचलाक	92	7	शनैरपोऽयु	181	14
वायुर्घोषवान् भूमौ	47	13	शब्दार्थारम्भाणा	136	1
वाधुषिकैः	69	17	शम्भोपा	97	7
वाध्राणसस्य च	165	14	शम्भान् च प्रापने	109	26
वास	11	12	शय्यादेशे	122	12
विकथा	49	7	शय्यामने	30	26
विदुषो वासस	106	8	शरीरमेव मातापितरौ	6	2
विद्यया च	127	25	शास्त्रान्तरे च	89	17
विद्यया स्नाति	103	17	शार्णा क्षामा	11	13
विद्यां प्रत्यबध्यथि	46	22	शान्त	12	25
विद्या समाप्य	80	24	शैस्तु चानागमा	28	23
विद्यावतेन	63	23	शास्त्ररधिगतानाम्	140	12
विद्युर्बि चाम्यप्रा	42	21	शिखाजटो	10	24
विद्युत्स्तनयितु	44	1	शिस्तु	105	13
विप्रतिषेधे	104	26	शुक्त च	63	24
विप्रवासि	14	9	शुक्त चापरयोग	64	6
विप्रोष्य च तदहरव	32	3	शुचीन्मन्त्रवत	161	17
विलयन मथित	169	10	शुद्धा भिक्षा	71	13
विवादे	97	12	शुना वापपात्रेण	62	2
विवादे दुहितृमते	152	3	शुनोपहन	56	16
विषमगतायागुरवे	53	1	शुनोमनुयस्य	78	13
विषमगते	28	10	शुःपा शुद्रस्य	4	7
वृत्ति प्राप्य	57	25	शून्य चात्म	39	24
	77	8	शुद्रगमनमार्थ	78	10

सूत्रपत्रम्

श्रुति-योग्य	पृष्ठे	पङ्क्ति	संज्ञा	पृष्ठे	पङ्क्ति
सूत्र-पादावने	124	23	संज्ञेयु नु	83	16
सूत्रस्य संसारात्	190	28	सन्त्यहने	178	16
सूत्रायां तु	93	1	सन्त्ये स्वर्ग	198	11
सूत्रोच्छिष्टमप	33	7	सदा निशयां गृ	23	16
शेषभाज्जातिर्योनां	78	17	सदा निशया द	110	6
श्मशानवच्छेद	134	22	सदा महान्तमपर	21	3
श्मशाने सर्वत.	35	4	सदागण्यादेया	16	23
श्यावान्तपर्यन्ता	34	24	सदैवाभिवादनम्	22	17
श्राद्धभोजन	59	16	सन्त्यपवादा	97	5
श्राद्धेन हि	42	25	सन्दर्शने च	35	23
श्रावण्या पाणमास्या	171	14	सन्देहे लिङ्गन	197	17
”	34	2	सन्धावनुस्तनिते	36	2
श्रुतर्षस्त्व	95	7	सन्ध्यो	41	25
श्रुतिर्हि	20	4	सन्ध्योश्च	104	19
श्राव्यसंस्थाया	16	6	सन्निपाते	191	6
श्राव्याभ्यागमने	38	19	सन्निहिते	127	8
श्वगर्दभनादा	38	23	सप्तभि नावमानीभि	7	21
श्रमिरपपात्रैश्च	39	12	सप्तमे वर्षे	164	11
श्रित्ति (दशपविष्ट	167	20	सप्तमे ब्रह्मवर्च	6	8
श्रो मने यथामन	167	22	सप्तद्व्यचारिणि	38	22
श्रो मने स्थापनापाक	136	24	स वृद्धपान	111	1
प	111	18	समात्ममात्रा	12	15
पङ्क्तौ	117	8		117	8
पण्डितो	135	13	समाभिरूप	31	6
पण्डितश्चालो	161	10	समाया मध्ये	188	14
स			समाज चेत	111	9
स ण्य प्राज्ञाप	132	3	समादिष्टमध्या	50	8
स ण्य ब्रह्मचारिणो	15	21	समाधिनिष्ठेयत	104	11
सर्वत्सर गव्येन	165	2	समानग्रामे च	21	13
सर्वत्सरम्भचार्य	34	12	समानागार	38	6
समष्टा च	107	11	समावृत्तब्रह्मदाचार्यो	26	12
सकृदुपस्पृशेत्	59	1	समावृत्तस्याप्येतदेव	29	16
स गुल्वा	18	3	समावृत्तेन सर्वे	52	5
सगोत्रस्थानीया	191	23	समावृत्तो मात्रे	27	27
सगोत्राय	144	1	समिद्धमग्निम्	17	9
सप्रतीनाच	175	5	समुदेताश्च	170	22
सहाश्रम	69	4		173	20
सति सप	121	21	समेत्य	141	24

पृष्ठ	पङ्क्ति	सर्वे हि धर्मयुक्ताः	१५९	१०
१६६	७	सर्ववृक्षयामेक	४३	२५
१८	१९	सर्वार्था पूर्वशास्त्र	१४९	१
१३२	२१	सर्वार्णयामन्यपूर्वार्ण	१९३	११
६६	१३	सिशिरावमृज्जन	११०	८
१७४	८	सहदेवनुमध्या	१६३	१
३९	२२	सहसससायम्	३२	१
१८	५	सहसङ्कल्पेन	१००	१९
७४	२४	सहस्येतागति	१०८	२५
१८२	५	सहि विद्यातस्तञ्जनयति	५	२३
१७८	१२	साधुताञ्चत्प्रतिजानीते	१२९	११
३०	२४	सानेष्टा	१६२	२२
७१	१८	सान्त्वयित्वा तपयेत्	१९८	१२
१९०	१	सायमेवमिपुञ्जयेत्के	१३१	५
६३	७	सायप्रस्तुद	१७	८
९७	१८	सायकालिकमात्रातम्	१६	२२
२८	१२	सायुक्ति	१४	११
५३	११	साचावा	८८	२१
१२७	२२	साचावोपहृदम्	६२	१
८३	५	सिद्धेऽन्ने	६२	५
६४	१२	सिलोऽन्नेन	१२०	७
६८	१८	सुगापोऽभिस्पशा	१८१	९
११७	८	सुवर्णन्दत्वा	९०	२०
१९०	१३	सुवर्णचन्द्रमसोऽग्रहणे	६९	३
१२६	१	सुगितामली	४३	७
१३८	२	सुत्तराच्छादन	११	७
३६	४	स्तुतिश्च गुणे	१७३	३
१०५	२	स्तुतीशया	११०	१६
१३७	६	स्तेनः प्रकीर्ण	१०७	१२
१५८	१०	स्तनोऽभिशस्ता	९०	२३
२३	३	स्तेय कृत्वा	११८	७
४	१९	स्तन्यमाभिश्चर्य	९१	१३
६९	७	स्त्रिया तुभर्तव्यतिक्रमे	७७	१६
१७६	५	स्त्रीणा चैवम्	९९	१७
१७६	३	स्त्रीणा प्रत्याचक्षणाणा	९३	३
३९	१९	स्त्रीणा प्रत्याचक्षणाणा	१३	१३
१६७	४	स्त्रीभिर्यादयमस्मादी	१२	२२
१८७	१९	स्त्रीभ्यस्सर्ववर्णभ्य	१९८	२६
१८७	२३			

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
स्त्रावाप्तमेव	116	24	स्त्रगमायुश्चेत्सन्	21	18
स्त्रापु धनेषां	87	9	स्वन्तु डीयां	105	25
स्यानामन	127	6	स्वाध्यायधुग्धर्म	21	2
स्यात्पाकानुद्देश्या	173	1	स्वरिकर्मसु च	30	9
स्त्रास्तु काले	30	17		41	22
अहवति	164	24	ह		
स्फोटनानि च	174	21	हविरुच्छिमेन	15	17
स्मृतिश्च	162	24	हस्तेन चाकारणात्	107	6
स्यात् कर्मावयवेन	186	19	हारिणर्मणये वा	11	21
स्वकर्म ब्रह्मणस्य	139	14	हारिद्र वैभ्यस्य	11	20
स्वधर्मयुक्त	130	3	हिसार्थनासिना	60	17
स्वपन्नमिनिर्मत्ता	147	10	हितकारी	9	25
स्वपन्नभ्युदितो	147	15	हित्वा व्रजमादिनः	195	17
स्वप्रज्ञ वर्जयेत्	17	23	हुताया वा वपायां	69	22
स्वप्न वा पापक	147	22	हृष्टो दर्पति	48	20
स्वप्रपयान्त	36	5	हेमन्ताशिशिरयो	95	19
स्वप्ने क्षत्रधौ	60	4	हीमान्	12	27
स्वयमप्यवृत्तौ	67	19			

उद्देश्यतासां हतापस्वम्बधर्मसूत्रम्य शोधनपात्रिका—

पृष्ठ	श्लो	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५	१९	विद्यम्	निदम्
२	७	भणो	गुणो
५	३	सम्भवे	सम्भवे
१०	७	स्वप्स्यात्	स्वप्यात्
११	८	क्वत्र	क्वत्र
१५	१७	यान	यात
२१	२३	उ	उ
२२	२५	एतत्क	एतत्कु
२२	२६	पीड	पीडय
३१	२४	शुक्त	शुक्त
३१	२५	शुक्त	शुक्त
५२	१७	गपि	मपि
५२	१९	पुरो	पुरे
५६	२०	गात्	गां
५७	१	यमेत्	धमेत्
५९	३	र्णात्युप	ण्युप
६०	१६	मिदम्	मिद
६०	२०	निर्देश	निर्देश
६०	२४	निर्देश	देश
६३	७४	शुक्त	क्तं
६४	६	शुक्त	क्त
६४	२६	कीलल	कीलाल
६४	२६	कीलल	कीलाल
६८	१८	निर्वेष	निर्वेष
६९	२२	यावपा	यावावपा
६०	२	काशे उदकमिति	काशे क्षीरममुधिमवकाशे उदकमिति

अस्मिन्पुटे विद्यमानास्मिन् शुक्तशब्दाः शुक्त इत्येव पठनीयाः

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अनुद्धम	शुद्धम
१४	१०	श्रयिष्यात्	श्रयिष्यात्
१५	१९	वोदक	रुदक
१६	७	स्पा	न्पा
१००	१	वेदसा	वेदस्या
१०१	२४	गीता	शित
१०३	२	ण्यवहा	व्यवहार
१०७	२७	स्तम्भ	स्तम्भा
११८	१०	वगा	वमा
११७	१७	यक्त	गुक्त
११८	७	हान	हीन
१२७	१४	मङ्गुमलि	मङ्गुलि
१३०	१८	दिकमि	दिकमि
१३२	७	तिथिन	तिथीना
१४२	२७	धान	धो ।
१४३	२६	नमि	नमि
१४९	२४	मरि	मरि
१५२	१९	व्यभ	विभ
१५२	२१	व्यभ	विभ
१५५	३	जय	चय
१५६	१५	व्यन्	व्यम
१६	११	माद्य	मात्पुरुषाद्य
१६०	२०	भर्ता	हर्ता
१६०	२१	भर्ता	हर्ता
१६५	६३	बलेम	बलेम
१७१	१४	निवेद	द्विवेद
१७२	७	प्रशातः	प्रशास्त
१७२	९	प्रशातः	प्रशास्तः
१७२	१३	शक्य	शक्य
१७४	२०	आन्या	अन्या
१७४	२३	व्येष	व्येष

॥ आपस्तम्बायधर्मसूत्राणि ॥

पंचमस्कन्धः ॥

ॐ अथातः मामेवाचौगिकान्धर्मोन्त्याग्याम्यस्मः ॥१॥
धर्मज्ञममदः प्रमाणम् ॥२॥ वेदात्र ॥३॥ चैत्वागेवर्णात्रा-
द्यगंध्रियेष्वप्यश्रुताः ॥४॥ तेषाम्पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रे-
यान् ॥५॥ अश्रुताणामदुष्टकर्मणामुपायनं वेदाध्ययन-
मथवायेयं फलमग्नि च कर्माणि ॥६॥ श्रुश्रुताः श्रुदस्येतेरे-
षां वर्णानाम् ॥७॥ पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन्वर्णं निश्चयमं भूयः
॥८॥ उपनयनं विद्यार्थाय श्रुतितः संस्कारः ॥९॥ मवृ-
त्त्योने वेदंभ्युम्मादिभ्यन्त्येन इति हि ब्राह्मणम् ॥१०॥
तमसो वा एतमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते यश्चावि-
द्विनिति हि ब्राह्मणम् ॥११॥ तस्मिन्नगिजनविद्याममुं देतं
यमाहितं संस्कर्ताग्मीमेत ॥१२॥ तस्मिंश्चैव विद्याकर्मा-
न्तमविप्रतिपन्नं वींभ्यः ॥१३॥ यस्माद्धर्मानाचिनोति
मं आचार्यः ॥१४॥ तस्मै न द्रुह्येत्कदाचन ॥१५॥ स हि
विद्यातस्तं जनयति ॥१६॥ तच्छ्रेष्ठं जन्म ॥१७॥ शरीरमे-

व मातापितरौ जनयतः ॥१८॥ वमन्ते ब्राह्मणमुष्णयति
 ग्रीष्मे स जन्यं शरदि वैश्यं गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणं गर्भकादशे-
 पुरा ज्ञन्यं गर्भद्वादशेषु वैश्यम् ॥१९॥ अथ कर्माणि ॥२०॥
 मसमे ब्रह्मवर्चमकाममष्टमं आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं
 दशमेऽन्नाद्यकाममेकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाम-
 म् ॥२१॥ आ षोडशा ब्राह्मणस्यानात्ययं आ द्वाविंश-
 त्त्रियस्या चतुर्विंशद्वैश्यस्य ॥२२॥ यथा व्रतेषु समर्थ-
 स्स्याद्याह्नि वन्ध्यामः ॥२३॥ अतिक्रान्ते मांवित्र्याः काल-
 ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरन् ॥२४॥ अथोपनयनम् ॥२५॥
 ततस्मंवत्सरमुदकोपस्पर्शनम् ॥२६॥ अथाध्याप्यः ॥२७॥
 अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतो स्यातां ते ब्रह्महमं-
 स्तुताः ॥२८॥ तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च
 वर्जयेत् ॥२९॥ तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् ॥३०॥ यथा प्र-
 थमेऽतिक्रम ऋतुर्ज्ञं संवत्सरः ॥३१॥ अथोपनयनम् ॥३२॥
 तत उदकोपस्पर्शनम् ॥३३॥

॥ इति प्रथमा ग्वाण्डिका प्रश्नोपनिषत् ॥

प्रतिपूरुषं मंत्र्यागं संवत्सरान्यावन्तोऽनुपेताः स्युः ॥१॥
 मसभिः पावमर्त्ताभिर्यदन्ति यच्च दूष्क इत्येताभिर्यजु-
 ष्यवित्रेण सामपवित्रेणाङ्गिर्मेनेति ॥२॥ अपि वा व्याह-
 तिभिरेव ॥३॥ अथाध्याप्यः ॥४॥ अथ यस्य प्रपितामहा-

॥५॥ तेषाम-
 भ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत्तेषामिच्छतां प्रा-
 यश्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रेविंशकं ब्रह्मचर्यं च गृहस्थापनयनं
 तत उदकोपस्यथेनं पावमान्यादिभिः ॥६॥ अथ गृहमेधा-
 पदेशं नमः ॥७॥ नाध्यापनमः ॥७॥ ततो यो निवर्तते तस्य-
 संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे ॥८॥ तत ऊर्ध्वं प्रकृतिवत् ॥९॥
 उपेतस्याचार्यकृते ब्रह्मचर्याग्निमः ॥१०॥ अष्टाचत्वारिं-
 शद्वर्षाणि ॥११॥ पादुनमः ॥१२॥ अर्धेन ॥१३॥ विभिर्वा
 ॥१४॥ द्वादशावर्षाण्यमः ॥१५॥ न ब्रह्मचारिणो विद्यार्यस्य
 परैव वामोऽग्निः ॥१६॥ अथ ब्रह्मचर्यविधिः ॥१७॥ अचा-
 र्याधीनस्यादन्यत्र पतनीयेभ्यः ॥१८॥ हिनकारि गुणै-
 प्रतिलोमयन्वाच्चा ॥१९॥ अवामनशार्थी ॥२०॥ नानुदेष्टुं
 भुञ्जीत ॥२१॥ तथा शालवणमधुमांमानि ॥२२॥ अदिवा-
 स्त्रार्पा ॥२३॥ अग्नये मेवा ॥२४॥ मेथुनं न चरेत् ॥२५॥
 उत्तमन्नश्लाघीः ॥२६॥ अह्नाग्निं न प्रक्षालयान् ॥२७॥ प्र-
 क्षालयान् त्वं शुचालेक्षान् गुणैर्मन्दर्थान् ॥२८॥ नाप्सु
 श्लाघमानः स्नायाद्यदि स्नानायादृग्द्वयत्लवेत् ॥२९॥
 जटिलः ॥३०॥ शिखाजये वा वापयेदितमम् ॥३१॥ मौ-
 ञ्जी मेखला त्रिवृद्धाक्षणस्य शक्तिविषये दर्शणावृत्तानाम्
 ॥३२॥ उष्णं गजं न्यस्य ॥३३॥ मौञ्जी वायोमिश्रा ॥३४॥

आवीसूतं वैश्यस्य ॥३६॥ मोगं तामली वैश्यके ॥३७॥
पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैथग्रोधः स्कन्धजोऽवाङ्गो
राजन्यस्य बादर ओदुम्बरो वा वैश्यस्य दार्शो दण्ड इ-
त्यवर्णमयोगेनैक उपदिशन्ति ॥३८॥ दांसः ॥३९॥ शा-
णीशोमाजिनानि ॥४०॥ कापायं चैके वस्त्रमुपदिश-
न्ति ॥४१॥

॥ अतः द्वितीया ग्वण्डिका प्र० १८, १९, २०, २१ ॥

माञ्जिष्ठ राजन्यस्य ॥१॥ हाग्निं वैश्यस्य ॥२॥ हाग्निमैण-
यं वा कृष्णं ब्राह्मणस्य ॥३॥ कृष्णं चेदनुपस्तीर्णाभिनथा-
यी स्यात् ॥४॥ रौखं राजन्यस्य ॥५॥ वस्त्राजिनं वैश्यस्य
॥६॥ आर्विकं मार्ववर्णिकम् ॥७॥ कम्बरश्च ॥८॥ बृहद्वृ-
द्धिमिच्छन्नजिनान्यत्र वर्मान् वनवृद्धिमिच्छन्न वस्त्रा-
ण्येवोभयवृद्धिमिच्छन्नुभयमिन्त हि ब्राह्मणम् ॥९॥ अ-
जिनं त्वेतेत्तरं धारयेत् ॥१०॥ असक्तदर्शी ॥११॥ गम्भाः
समाजांश्चागन्ता ॥१२॥ अजनवादशीलः ॥१३॥ गृह-
शीलः ॥१४॥ गुगुरुदायां च कर्ता स्वैस्मिर्माणि ॥१५॥
स्त्रीभिर्यावदर्थमाभ्यासी ॥१६॥ इदुः ॥१७॥ शान्तः ॥
१८॥ दान्तः ॥१९॥ ह्रीमान् ॥२०॥ दृढवृत्तिः ॥२१॥ अ-
ग्लान्तुः ॥२२॥ अक्रोधनः ॥२३॥ अनमूयुः ॥२४॥ मद-
लाभमाहस्य गुग्मे मायस्याः समद्रेण भिक्षाचर्यव्रगेदिस-

श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं दद्यात् ॥५॥ यथा श्वरलवणम-
 बुमांसादीनि ॥६॥ एतेनान्ये नियमां व्याख्याताः ॥७॥
 भुतिर्हि वलीयम्यामुमान्तिर्कादाचार्यत् ॥८॥ दृश्यते चा-
 पे प्रवृत्तिकारणम् ॥९॥ प्रीतिर्हुपलभ्यते ॥१०॥ यितुर्ज्येष्ठ-
 य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम् ॥११॥ धर्मविप्रतिपत्ताव-
 भोज्यम् ॥१२॥ मायंप्रातरुदकुम्भमाहरेत् ॥१३॥ मदाग-
 न्यादेधानाहृत्याधो निदध्यात् ॥१४॥ नाम्नमिते ममि-
 द्दारेण गच्छेत् ॥१५॥ अग्निमिद्व्या पग्निमूह्य ममिध
 अदध्यात्मायं प्रातर्यथोपदेशम् ॥१६॥ मायमेव अग्निपूजे-
 येके ॥१७॥ समिद्धमग्निं पाणिना पग्निमूहेन्न समूह-
 न्या ॥१८॥ प्राकृतु याथाकामा ॥१९॥ नाग्न्युदकशे-
 पेण ब्रंधा कर्माणि कुर्यात्तार्चामद्या ॥२०॥ पाणिमंशु-
 व्धेनोदकेनैकपाण्यावर्जितेन च नार्चानेत ॥२१॥ स्व-
 प्रं च वर्जयेत् ॥२२॥ अथाहग्गृह्यचार्यं गोपायेद्धर्मार्थ-
 युक्तैः कर्मभिः ॥२३॥ स गुप्त्वा संविशन्ब्रूयाद्धर्मगापा-
 यसाजूगुपमहमिति ॥२४॥ प्रमादादाचार्यस्य युद्धिपूर्व-
 वा नियमातिक्रमं गृह्णमि बोधयेत् ॥२५॥ अनिवृत्तौ स्व-
 यं कर्माण्यग्भेत ॥२६॥ निवर्तयेद्वा ॥२७॥ अथ यः पूर्वा-
 त्थार्या जघन्यमंवेशी तमाहुर्न स्वपितीति ॥२८॥ स य ए-
 वं प्राणिहितात्मा ब्रह्मचार्यत्रैवास्य सर्वाणि कर्माणि फल-

न्यवाप्तानि भवन्ति यान्यपि गंहमेधे ॥२९॥

(इति तुरीया खण्डिका । प्र० १० प्र० १५० ४)

इति चापस्तम्बवर्मनेन प्रथमः प्रश्नः पृष्ठ ॥१॥

नियमेषु तपश्शब्दः ॥१॥ तदतिक्रम विद्याकर्मनिःस्व-
ति ब्रह्म महापत्यादेतस्मात् ॥२॥ कर्तृपत्यमनायुष्यञ्च ।
२॥ तस्मादृषयोऽवरोषु न जायन्ते नियमानिक्रमात् ॥४॥
मृत्युर्नस्तु भवन्ति केचित्कर्मफलशेषेण पुनस्मम्भवे ॥५॥
यथा श्वेतकेतुः ॥६॥ यत्किञ्च समाहितोऽब्रह्म आचार्यादु-
च्युङ्क्ते ब्रह्मवदेव तस्मिन् फलं भवति ॥७॥ अथा यत्कि-
ञ्च मनसा वाचा चक्षुषा वा मङ्गल्यग्रन्ध्यायत्याहाभिवि-
ध्यति वा तैथैव तद्वर्तयितुं पादशान्ति ॥८॥ गुरुप्रसाद-
र्यानि कर्माणि स्वस्त्ययनमव्ययनमवृत्तिः ॥९॥ इत्यतो-
न्यानि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणः कर्माणि ॥१०॥ स्वाध्या-
यधर्मरुचिस्तपस्व्यजुर्मदुः मिष्यति ब्रह्मचारी ॥
१॥ सदा महान्तमपरांशमुत्थाय गुरोस्तिष्ठन्प्रातर्गभि-
वादमभिवादयतांस्मावहम्भो इति ॥१२॥ समानग्रामे
विमतमन्येषामपि वृद्धवैरागां प्राक्प्रातराशात् ॥१३॥
तेषु च समागमे ॥१४॥ स्वर्गमायुश्चेप्सन् ॥१५॥ दक्षिणं
हुं श्रोत्रममं प्रमार्थं ब्राह्मणोऽभिवादयतां गम्भमं रा-
न्यो मध्मममं वैश्यो नीचैश्शूद्रः ॥१६॥ प्राञ्जलि ॥
७॥ ग्रावणञ्च नाम्नोऽभिवादनप्रत्यभिवादने च पूर्वे-

पां वणानाम् ॥१८॥ उदितं त्वादित्य आचार्येण श्रीमेत्योप-
 नद्धि हणम् ॥१९॥ भेदेनाभिप्रायं ननु ॥२०॥ उपसंग्राह्य आ-
 चार्य इत्येके ॥२१॥ दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमधस्ता-
 दभ्यधि इत्येव उक्तिगुणमगृहीयते ॥२२॥ उभाभ्या-
 मवोभावभिपीडयत् उपसंग्राह्यावित्येके ॥२३॥ सर्वा-
 ङ्गं सुयुक्तोऽव्ययनादनन्तरेऽध्यायः ॥२४॥ तथा गुरुक-
 र्मसु ॥२५॥ मननं ज्ञानव्यापे ॥२६॥ आहूताचार्या च
 स्यात् ॥२६॥

उदितं पश्चिमं स्यादिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

मदा निशायां गुह्यमवशयेत्तस्य पादौ प्रक्षाल्य संचाह्य
 ॥१॥ अनुज्ञातस्मंविशेत् ॥२॥ न च नमभिप्रमांसीत ॥३॥
 न खट्वायां सतोऽभिप्रायमगम्येत्येके ॥४॥ न चास्य स-
 क्राशे मंविष्टो भाषेत ॥५॥ आभभाषितस्त्वामानैः प्रात-
 व्रयात् ॥६॥ अनृत्यायति उन्नतः ॥७॥ गच्छन्तमनुग-
 च्छेत् ॥८॥ धावन्तमनुवासेत् ॥९॥ न मौपानद्रेष्टि-
 शिरां अवलितपाणिर्गामीदेत् ॥१०॥ अन्वापन्नस्तु क-
 र्मयुक्तो वामीदेत् ॥११॥ न चेद्वर्मादेत् ॥१२॥ देवमि-
 वाचार्यमुपासीताविक्रययन्नविमनां वाचं शुश्रूषमाणोऽ-
 स्य ॥१३॥ अनुपस्थकृतः ॥१४॥ अनुवाति वाते वीतः
 ॥१५॥ अप्रतिष्ठयः पाणिना ॥१६॥ अनप्यश्रितोऽन्य-

त्र ॥१७॥ युजोपवीती द्विवस्त्रः ॥१८॥ अघोनिषीत-
स्त्वेकवस्त्रः ॥१९॥ अभिमुखोऽग्निमुखम् ॥२०॥ अना-
सन्नोऽनतिदूरे च ॥२१॥ यावदासीनो बाहुभ्यां प्राप्नु-
यात् ॥२२॥ अप्रतिवातम् ॥२३॥ एकाध्यायी दक्षिणं
बाहुं प्रत्युपसीदेत् ॥२४॥ ग्रथावकाशं बहवः ॥२५॥
तिष्ठति च नासीतानासनयोगविहिते ॥२६॥ आसीने
च न संविशेत् ॥२७॥ चेष्टति च चिकीर्षस्तच्छक्तिवि-
षये ॥२८॥ न चास्य सकाशेऽन्वक्स्थानिन् उपसंगृही-
यात् ॥२९॥ गोत्रेण वा कीर्तयेत् ॥३०॥ न न्येनं प्रत्युत्ति-
ष्ठेदनूत्तिष्ठेदापि चैतस्य गुरुमस्यात् ॥३१॥ देशात्त्वामनाच्च
संसर्पेत् ॥३२॥ नाम्ना तदन्तेवामिनं गुरुमप्यात्मन इ-
त्येके ॥३३॥ यस्मिंस्त्वनाचार्यमभ्यन्धाद्गोत्रं वृत्तिस्त-
स्मिन्नन्वक्स्थानीयेऽप्याचार्यस्य ॥३४॥ भुक्त्वा चास्य
सकाशे नानूत्थायौच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥३५॥ आचामेद्वा
॥३६॥ किं करवर्गज्ञ्यामन्त्र्य ॥३७॥

॥ इति षष्ठी स्वाष्टिका प्र० १ प० २ ख० ६ ॥

उत्तिष्ठेच्छृणीं वा ॥१॥ नापपर्यावर्तेत गुरोः प्र-
दक्षिणीकृत्यापेयात् ॥२॥ न प्रक्षेत नग्नां स्त्रियम् ॥३॥
ओषधिवनस्पतीनामाच्छिद्य नापजिघ्रेत ॥४॥ उपा-
नहौ छत्वं यानमिति वर्जयेत् ॥५॥ न स्मयेत् ॥६॥
यदि स्मयेत्तापिगृह्य स्मयेनेति हि ब्राह्मणम् ॥७॥ ने-

पजिघ्रेत् स्त्रियं मुखेन ॥ ८ ॥ न हृदयेन प्रार्थयेत् ॥ ९ ॥
 नाक्वाण्णादुपस्पृशेत् ॥ १० ॥ रजस्वलो रक्तदन्सत्यवा-
 दी स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥ यां विद्यां कुरुते गु-
 रौ तेऽप्यस्याचार्या ये तस्यां गुरोर्वक्ष्याः ॥ १२ ॥ यान-
 न्यान्पश्यतोऽस्योपमंगृहीयात्तदात्वे त उपसंग्राह्याः
 ॥ १३ ॥ गुरुसमवाये भिक्षायामुत्पन्नायां यमनुबद्धस्तदधी-
 ना भिक्षा ॥ १४ ॥ ममावृत्तो मात्रे दद्यात् ॥ १५ ॥ माता
 भर्तारं गमयेत् ॥ १६ ॥ भर्ता गुरुम् ॥ १७ ॥ धर्मकृत्येषु
 वौपयोजयेत् ॥ १८ ॥ कृत्वा विद्यां यावतीं वेददक्षिणा-
 माहरेद्धर्मतो यथाशक्ति ॥ १९ ॥ विषमगते त्वाचार्य
 उग्रतः शूद्रतो वाहरेत् ॥ २० ॥ सर्वदा शूद्रत उग्रतो
 वाचार्यास्याहरणं धर्म्यमित्येके ॥ २१ ॥ दत्त्वा च ना-
 नुकथयेत् ॥ २२ ॥ कृत्वा च नानुस्मरेत् ॥ २३ ॥ आ-
 त्मप्रशंसां परगृह्णामिति न्व वर्जयेत् ॥ २४ ॥ प्रेषितस्त-
 देव प्रतिप्रद्येत् ॥ २५ ॥ शास्तृश्चानाममाद्भुत्तिरन्यत्र ॥ २६ ॥
 अन्यत्रोपमंग्रहणादुच्छिष्टाशनाच्चाचार्यवदाचार्यदारैर्वृ-
 त्तिः ॥ २७ ॥ तथा समादिष्टेऽग्रापयन्ति ॥ २८ ॥ वृद्ध-
 तरे च मब्रह्मचारिणि ॥ २९ ॥ उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्य-
 वदाचार्यपुत्रे वृत्तिः ॥ ३० ॥ ममावृत्तस्याप्येतदेव सा-
 मथाचारिकमेतेषु ॥ ३१ ॥

केषा ब्रह्मचारिणो वृत्तम् ॥ १ ॥ माल्यालितमुख
 उपलिप्तकेशंश्मश्रुक्तोऽभ्यक्तो विष्टित्युपवेष्टिती कं-
 च्चुक्युपानही पादुकी ॥ २ ॥ उदङ्गारेषु चास्यैतानि न
 कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ३ ॥ स्वैरिर्मसु च ॥ ४ ॥ यथा दन्तप्र-
 क्षालनोत्सादनावलेखनानीति ॥ ५ ॥ तद्द्व्याणां च न
 कथयेदात्मसंयोगेनाचार्यः ॥ ६ ॥ स्नातस्तु काले यथा-
 विध्यभिहृतमाहृतोऽभ्येतो वा न प्रतिमंहरेदित्येके ॥ ७ ॥
 उच्चैस्तरां नामीत ॥ ८ ॥ तथा बह्वुपादे ॥ ९ ॥ स्मृतः श्र-
 तिष्ठिते ॥ १० ॥ शय्यासने चाचरित् नाविशत ॥ ११ ॥
 यानमुक्तोऽध्वन्यन्वारोहेत् ॥ १२ ॥ सभानिकपकट-
 स्वस्तरांश्च ॥ १३ ॥ नानभिभाषितो गुरुमभिभाषेत प्रि-
 यादन्यत् ॥ १४ ॥ व्युपतोदव्युपजापव्यभिहामोदामन्त्रं-
 णेनमधेयग्रहणप्रेषणानीति गुर्वर्जयेत् ॥ १५ ॥ आ-
 पद्यर्थं ज्ञापयेत् ॥ १६ ॥ महत्तमंन्मायं प्रातरनाहृतो गु-
 रं दर्शनार्थो गच्छेत् ॥ १७ ॥ विप्रोप्य च तदहमेव प-
 श्येत् ॥ १८ ॥ आचार्यप्राचार्यमन्निपाते प्राचार्यायोपमं-
 गृह्योपमञ्जिघृक्षेदाचार्यमं ॥ १९ ॥ प्रतिपेदेदितः ॥ २० ॥
 लुप्यते पूजा चास्य मकाशे ॥ २१ ॥ मुहूर्तश्चाचार्यकुलं
 दर्शनार्थो गच्छेद्यथाशक्त्यभिहस्त्यमादायापि दन्तप्र-
 क्षालनानीति ॥ २२ ॥ मातरं पितरमाचार्यमग्नींश्च गृहा-
 णि च गृह्णानिर्नापगच्छेद्राजानं चेन्न श्रुतमिति ॥ २३ ॥

तस्मिन्गुरोर्वाचिः ॥ २४ ॥ पुत्रमिवैनमनुकांक्षन् सर्वधर्मे-
ष्वनपच्छादयमानः 'सुयुक्तो विद्यां ग्राहयेत् ॥ २५ ॥
न चेनमध्ययनविघ्नेनात्मार्थेषूपरुन्ध्यादमापत्सु ॥ २६ ॥
अन्तेवास्यनन्तेवामी भवति विनिहितात्मा गुरावने-
पुणमापद्यमानः ॥ २७ ॥ 'आचार्योऽप्यनाचार्यो भव-
ति श्रुतात्पगिहरमाणः ॥ २८ ॥ अपराधेषु चैनं सततमु-
पालभेत ॥ २९ ॥ अभित्रास उपवास उदकोपस्पर्शन-
मदर्शनमिति दण्डा यथामात्रमानिवृत्तेः ॥ ३० ॥ निवृ-
त्तं चरितब्रह्मचर्यमन्येभ्यो धर्मेभ्योऽनन्तरो भवेत्यतिसृ-
जेत ॥ ३१ ॥

(इति अप्रमी, ग्वाण्डका) (प्र० १ प० २ ख० ८)

इति चापस्तम्बवर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने द्वितीय पटल ॥ २ ॥

श्रावण्यां पौर्णमास्यामन्यायमुपाकृत्य माम-
प्रदोषे नार्थीयति ॥ १ ॥ तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां
वा विरमेत् ॥ २ ॥ अर्धपञ्चमांश्चतुरो म्नासानित्येके ॥
३ ॥ निगमेष्वध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥ 'आनडुहेन' वा
शकृत्पिण्डेनोपालिप्तेऽधीयीत ॥ ५ ॥ श्मशाने सर्वतश्श-
म्याप्रामात् ॥ ६ ॥ ग्रामेणाध्यवसिते क्षेत्रेण वा नान-
ध्यायः ॥ ७ ॥ ज्ञायमाने तु तस्मिन्नेव देशे नाधी-
यीत ॥ ८ ॥ श्मशानवच्छृङ्गपतितौ ॥ ९ ॥ समानागार-
इत्येके ॥ १० ॥ शूद्रायान्तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवानाध्या-

यः ॥११॥ तथान्यस्यां स्त्रियां. वर्णव्यतिक्रान्तायां मै-
थुने ॥१२॥ ब्रह्माध्येष्यमाणो मलवद्वाममेच्छन् सम्भा-
षितुं ब्राह्मणेन सम्भाष्य तथा सम्भाषेत सम्भाष्य तु
ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याधीयीत एवं तस्याः प्रजानिश्चे-
यसम् ॥१३॥ अन्तश्शवम् ॥१४॥ अन्तश्चाण्डालम् ॥१५॥
अभिनिस्सृतान्तान्तु मीम्नयनध्यायः ॥१६॥ सन्दर्शने
चारण्ये ॥१७॥ तदहरागतेषु च ग्रामं वाह्येषु ॥१८॥
अपि सत्सु ॥१९॥ सन्धावनुस्तानिते रात्रिम् ॥२०॥ स-
र्वा रात्रिं नाधीयीत ॥२१॥ स्वप्नपर्यान्तं विद्युति ॥२२॥
उपव्युषे यावता वा कृष्णां रोहिणीमिति शम्याप्रासा-
द्विजानीयादेतस्मिन् काले विद्योतेमाने मप्रदोषमहर-
नध्यायः ॥२३॥ दह्नेऽपरात्रे स्तनयित्नुना ॥२४॥ ऊ-
र्ध्वमर्धरात्रादित्येके ॥२५॥ गवां चावरांघ्रे ॥२६॥ व-
ध्यानाञ्च यावता हन्यन्ते ॥२७॥ पृष्ठारूढः पशूनां
नाधीयीत ॥२८॥ अहोरात्रावमावास्यासु ॥२९॥

(इति नवमोऽखण्डिका ॥ (प्र० १ प० ३ ख० ०)

चातुर्मासां च ॥१॥ वेगमणे गुरुष्वष्टाक्य औ-
पाकरण इति त्र्यहः ॥२॥ तथा मन्वन्धेषु ज्ञातिषु ॥३॥
मातरि पितर्याचार्य इति द्वादशाहः ॥४॥ तेषु चोद-
कोपस्पर्शनं तावन्तं कालम् ॥५॥ अनुभाविनाञ्च परि-
वापनम् ॥६॥ न समावृत्ता वपेरन्नन्यत्र विहारादित्येके

॥७॥ अथापि ब्राह्मणम् । रक्ता वा एषाऽनर्पितोऽयं
मुण्डस्तस्यैतदपिधानं यच्छिखेति ॥८॥ सत्रेषु तु व-
चनाद्वपनं शिखायाः ॥९॥ आचार्ये त्रीनहोरात्रानि-
त्येके ॥१०॥ श्रोत्रियसंस्थायामुपरिसंवत्सरायामेकाम् ॥
॥११॥ मब्रह्मचारिणीत्येके ॥१२॥ श्रोत्रियाभ्यागमेऽ-
धिजिगांसमानोऽधीयानो वानुज्ञाप्याधीयीत ॥१३॥
अध्यायेद्वा ॥१४॥ गुरुसन्निधौ चाधीहि भो इत्यु-
क्त्यधीर्याति ॥१५॥ अध्यापयेद्वा ॥१६॥ उभयत उप-
संग्रहणमधिजिगांसमानस्याधीत्य च ॥१७॥ अधीयां-
नेषु वा यत्रान्यो व्यपेयादेतमेव शब्दमुत्सृज्याधीयी-
त ॥१८॥ श्वगर्दभनादाः मलावृक्येकसृकोल्लकशब्दा-
स्सर्वे नादितशब्दा रोदनगीतसामशब्दाश्च ॥१९॥ शा-
खान्तरे च साम्नाममध्यायः ॥२०॥ सर्वेषु च शब्दक-
र्मसु घत्र संसृज्येरन् ॥२१॥ छर्दयित्वा स्वप्नान्तम् ॥
२२॥ सर्पिर्वा प्राश्य ॥२३॥ पूर्तिरीन्धः ॥२४॥ शुक्तं
चात्मसंयुक्तम् ॥२५॥ प्रदोषे च भुक्त्वा नाधीयीत ॥
२६॥ प्रोदकयोश्च पाण्योः ॥२७॥ प्रेतसंकलृप्तं चार्त्तं
भुक्त्वा सप्रदोषमहग्नध्यायः ॥२८॥ आच विपाकात् ॥
२९॥ अश्राद्धेन तु पर्यवदध्यात् ॥३०॥

(इति दशमी खण्डिका) (प्र० १ प० ३ ख० १००)

काण्डोपाकरणे चामातृकस्य ॥१॥ काण्डसमा-

पने च षष्ठितृकस्य ॥२॥ मनुष्यप्रकृतीनां च देवानां
यज्ञे भुक्त्वेत्येके ॥३॥ पर्युषितैस्तण्डुलैराममांसेन च
नानध्यायः ॥४॥ तथौषधिवनस्पतिमूलफलैः ॥५॥
यत्काण्डमुपाकुर्वीत तस्य चांशुवाक्यं कुर्वीत न तत्तदह-
रधीयीत ॥६॥ उपाकरणसमापनयोश्च पारायणस्य तां
विद्याम् ॥७॥ वायुघोषवान्भूमौ तृणसंवाहो वर्षति वा
यत्र धाराः प्रवहेत् ॥८॥ ग्रामारण्ययोश्च सन्धौ महा-
पथे च विप्रोष्य च समभ्ययनं तदहः ॥९॥ स्वैरिर्मसु
च ॥१०॥ यथा दन्तप्रक्षालनोत्सीदनानुलैखणानीति
॥११॥ तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा ॥१२॥ स-
न्ध्योः ॥१३॥ तथा वृक्षमारूढोऽसु चावगाढे नक्तं चा
प्रावृते ॥१४॥ दिवा च पिहिते ॥१५॥ आविहितमनु-
वाकाध्ययनमाषाढ्वासन्तिकयोः ॥१६॥ नित्यप्रश्नस्य
चाविधिनां ॥१७॥ तस्य विधिः ॥१८॥ अंकृतप्रात-
राश उदकान्तं गत्वा प्रयतंश्शुचौ देशेऽधीयीत यथा
ध्यायमुत्सृजन्वाचा ॥१९॥ मनमाचानध्याये ॥२०॥
विद्युति चाभ्यग्रायां स्तनयित्वावप्रायत्येप्रेतान्ने नीहारे च
मानसं परिचक्षते ॥२१॥ श्राद्धभोजन एवैके ॥२२॥ वि-
द्युत्स्तनयितुर्वाष्टिश्चापत्तौ मन्निपतेयुस्त्यहमनध्यायः
॥२३॥ यावद्भूमिर्द्युदकेत्येके ॥२४॥ एकन द्वाभ्यां वै-
तेषामाकालम् ॥२५॥ सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणे भूमिचले-

ऽष्वान् उल्कायमग्न्युत्पात् च सवासं विद्यानां
 सार्वकालिकमाकालम् ॥ २६ ॥ अग्रं चापत्तौ सूर्या-
 चन्द्रमसोः परिवेष इन्द्रधनुः प्रीतिः सूर्यमत्स्यश्च वा
 ते पूतिगन्धे नीहारे च सर्वेष्वेतेषु तावत्कालम् ॥ २७ ॥
 मुहूर्तं विरते वाते ॥ २८ ॥ सलावृक्षग्रामेकसूकं इति
 स्वप्नपर्यन्तम् ॥ २९ ॥ नक्तं चारण्येऽनग्रावहिरण्ये
 वा ॥ ३० ॥ अननूक्तं चापत्तौ छन्दसो नाधी-
 शीति ॥ ३१ ॥ प्रदोषे च ॥ ३२ ॥ सार्वकालिकमाम्ना-
 तम् ॥ ३३ ॥ यथोक्तभन्यदतः परिषत्सु ॥ ३४ ॥

(इति एकादशी खण्डिका) प्र० १ प० ३ ख० १९ ॥

इति त्नापस्तम्बधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने तृतीयं पटलः ॥ ३ ॥

तपःस्वाध्याय इति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ तत्र श्रु-
 यते—म.यादे तिष्ठन्नामानः शयानो वा स्वाध्यायम-
 धीते तप एव नत्तप्यते तपो हि स्वाध्याय इति ॥ २ ॥
 अथापि वाजमनेयिब्राह्मणम् । ब्रह्मं यज्ञीह वा एष यत्स्वा-
 ध्यायस्तस्यैते वषट्कारा यत्स्तनयति यद्विद्योतते यदव-
 स्फूर्जति यद्वातो वायति तस्मात्स्तनयति विद्योतमा-
 नेऽवस्फूर्जति वाते वा वायत्यधीर्यतैव वषट्काराणाम-
 च्छभवट्कारायेति ॥ ३ ॥ तस्य शाखान्तरे वाक्यसमा-
 प्तिः ॥ ४ ॥ अथ यदि वा वातो वायात्स्तनयेद्वा विद्यो-
 तेत वावस्फूर्जेद्वैकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा ममभिव्याह-

रेद्वैर्भुवस्सुवस्सत्यं तपः श्रद्धायां जुहोमीति वैतत्
तेनो हँवास्यैतदहः स्वाध्याय उग्रात्तो भवति ॥५॥
एवं सत्यार्यसमयेनाविंप्रतिषिद्धम् ॥६॥ अध्यायानध्या-
यं ह्युपदिशन्ति । तदन्तर्धकं स्याद्वाजसनेयिब्राह्मणं चे-
द्वेक्षेत ॥७॥ आर्यसमयो ह्यगृह्यमानं कारणः ॥८॥ वि-
द्यां प्रत्यनध्यायः श्रूयते न कर्मयोगे मन्त्राणाम् ॥९॥
ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामुत्सन्नाः प्राठाः प्रयोगादनुमीय-
न्ते ॥१०॥ यत्तु प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति
॥११॥ तदनुवर्तमानो नरकाय राध्यति ॥१२॥ अथ ब्रा-
ह्मणोक्ता विधयः ॥१३॥ तेषां महायज्ञा महासत्वाणीति
च संस्तुतिः ॥१४॥ अहरहर्भूतबलिर्मनुष्येभ्यो यथाश-
क्तिर्दानम् ॥१५॥

॥ (इति द्वादशी स्कण्डिका, ॥ (प्र० १ प० ४ ख० १२) ॥

देवेभ्यः स्वाहाकार आंकाष्ठात्पितृभ्यः स्वधाकार
ओदंपात्रादृषिभ्यः स्वाध्याय इति ॥१॥ पूजा वर्णज्या-
यसां कार्या ॥२॥ वृद्धतराणाञ्च ॥३॥ हृष्टो दर्पति दृ-
ष्टो धर्ममतिक्रामति धर्मातिक्रमे खलु पुनर्नरकः ॥४॥
न समावृत्ते समादेशो विद्यते ॥ ५ ॥ ओङ्कारस्स्वर्गद्वारं
तस्माद्ब्रह्माध्येष्यमाण एतदादि प्रतिपद्येत ॥६॥ वि-
कथां चान्यां कृत्स्नैवं लौकिक्या वाचा व्यावर्तते,

ब्रह्म ॥७॥ यज्ञेषु चैतदादयः प्रसवाः ॥८॥ लोके
 च श्रुतिकर्मस्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्युर्यथा पुण्याहं
 स्वस्त्युद्धिमिति ॥९॥ नासमयेन कृच्छ्रं कुर्वीत त्रिश्राव-
 णं त्रिस्सहवचनमिति परिहाप्य ॥१०॥ अविचिक्रि-
 त्सा यावद्ब्रह्म निगन्तव्यमिति हारीतः ॥११॥ न
 बहिर्वेदे गतिर्विद्यते ॥१२॥ समादिष्टमध्यापयन्तं या-
 वदध्ययनमुपसङ्गहीयात् ॥१३॥ नित्यमर्हन्तमित्येके ॥
 १४॥ न गतिर्विद्यते ॥१५॥ वृद्धामां तु ॥१६॥ ब्र-
 ह्मणि मिथो विनियोगे न गतिर्विद्यते ॥१७॥ ब्रह्म व-
 र्धत इत्युपदिशन्ति ॥१८॥ निवेशे वृत्ते संवत्सरेसं-
 वत्सरे द्वादौ मासौ समाहित आचार्यकुले वसेद्वयः
 श्रुतमिच्छन्निति श्वेतकेतुः ॥१९॥ एतेन ह्यहं यो-
 गेन भूयः पूर्वस्मात्कालाच्छ्रुतमकुर्वीति ॥२०॥ त-
 च्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥२१॥ निवेशे हि वृत्ते नैयमिका-
 नि श्रूयन्ते ॥२२॥

॥ (इति त्रयोदशी खण्डिका) ॥ (प्र७१ प०४ ख०१३) ॥

अग्निहोत्रमतिथयो यञ्चान्यदेवं युक्तम् ॥१॥
 अध्ययनार्थेन यं चोदयेन्न चैनं प्रत्याचक्षीत ॥२॥ न
 चास्मिन् दोषं पश्येत् ॥३॥ यदृच्छायामसंवृत्तौ ग-
 तिरेव तस्मिन् ॥४॥ मातरि पितर्याचार्यवच्छ्रूषा
 ॥५॥ समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसङ्गाह्याः ॥६॥ प्रोष्य च

समांगमै ॥७॥ आतृषु भागिनीषु च यथापूर्वमुपसंग्रहण-
म् ॥८॥ नित्या च पूजा यथोपदेशम् ॥९॥ ऋत्वि-
कञ्चशुरपितृष्यमातुलानवरवयसः प्रत्युत्थायाभिवादेत्
॥१०॥ तूष्णीं वोपसंगृहीयात् ॥११॥ दशवर्ष पौरस-
ख्यं पञ्चवर्षं तु चारणम् । त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवाद्-
नमर्हति ॥१२॥ ज्ञायमाने वयोविशेषे वृद्धतराग्राभि-
वाद्यम् ॥१३॥ विषमगतायायुरवे नाभिवाद्यम् ॥
१४॥ अन्वारुह्य वाभिवादयीत् ॥१५॥ सर्वत्र तु प्र-
त्युत्थायाभिवादनम् ॥१६॥ अप्रयतेन नाभिवाद्यं त-
था प्रयतायाप्रयतश्च न प्रत्यभिवादेत् ॥१७॥ पति-
वयसः स्त्रियः ॥१८॥ न सोपानद्वेष्टितशिरा अवह्नि-
तपाणिर्वाऽभिवादयीत् ॥१९॥ सर्वनाम्ना स्त्रियों राज-
न्यवैश्यौ च ॥२०॥ न नाम्ना ॥२१॥ मातरमाचार्यदारं
चेत्येके ॥२२॥ दशवर्षश्च ब्राह्मणः शतवर्षश्च क्षत्रियः । पि-
तापुत्रौ स्म तौ विद्धि तयोस्तु ब्राह्मणः पिता ॥२३॥
कुशलमवरवयसं तयम्यं वा पृच्छेत् ॥२४॥ अनामयं
क्षत्रियम् ॥२५॥ अनष्टं वैश्यम् ॥२६॥ आगोमयं शूद्रम्
॥२७॥ नासम्भाष्य श्रोत्रियं व्यतिव्रजेत् ॥२८॥ अ-
रण्ये च स्त्रियम् ॥२९॥

॥ (इति चतुर्दशी खण्डिका) प्र० १ प० ४ ख० १४ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने चतुर्थे पटलः ॥४॥

उपासने गुरुणां वृद्धानांमतिथीनां हिमे ज-
 प्यकर्मणि भोजनं आर्चमने स्वाध्याये च यज्ञोपवी-
 ती स्यात् ॥१॥ भूमिगतास्वप्नाचम्य प्रयतो भवति ॥
 २॥ यं वा प्रयत आचामयेत् ॥३॥ न वर्षधारास्वी-
 चामेत् ॥४॥ तथा प्रदशेदके ॥५॥ तप्ताभिश्चा-
 कारणात् ॥६॥ रिक्तपाणिर्वयस उद्यम्याप उपस्पृशेत् ॥
 ७॥ शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतः स्यात् ॥८॥ न-
 श्मो वा ॥९॥ नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते ॥१०॥ उत्तीर्य
 त्वाचामेत् ॥११॥ नांप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यात् ॥
 १२॥ मूढस्वस्तरे चासंस्पृशन्नन्यानप्रयतान्प्रयतो म-
 न्येत ॥१३॥ तथातृणकाष्ठेषु निखातेषु ॥१४॥ प्रीक्ष्य
 वास उपयोजयेत् ॥१५॥ शुनोपहतः सचेलोऽवगाहे-
 त् ॥१६॥ प्रक्षाल्य वा तं देशमग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्ष-
 ल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ॥१७॥ अग्निं नांप्र-
 यत आसीदेत् ॥१८॥ इषुमाग्रादित्येके ॥१९॥ न
 चैनमुपधमेत् ॥२०॥ खट्वायां धनोपदध्यात् ॥२१॥
 प्रभूतैधोदके ग्रामे यत्रात्माधीनं प्रयमणं तत्र वासो
 धाम्यां ब्राह्मणस्य ॥२२॥ मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्रपुरी-
 षलेपानन्नलेपानुच्छिष्टलेपान्नेतसश्च ये लेपास्तान् प्र-
 क्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ॥२३॥

तिष्ठन्नाचामेत्प्रह्वो वा ॥१॥ आसीनस्त्रिराचामे-
 द्दृदयङ्गमाभिरद्भिः ॥२॥ विरोष्ठौ/परिमृजेत् ॥३॥ द्वि-
 रित्येके ॥४॥ सकृदुपस्पृशेत् ॥५॥ द्विरित्येके ॥६॥
 दक्षिणेन पाणिनां सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रियाणी-
 त्युपस्पृशेत् चक्षुषी नासिके श्रोत्रे च ॥७॥ अथाप-
 उपस्पृशेत् ॥८॥ भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेद्वि-
 परिमृजेत्सकृदुपस्पृशेत् ॥९॥ श्वावान्तर्पर्यन्तावोष्ठावु-
 पस्पृश्याचामेत् ॥१०॥ न श्मश्रुंभिरुच्छिष्टो भवत्य-
 न्तरास्ये सद्भिः ॥११॥ यावन्न हस्तेनोपस्पृशति ॥१२॥
 य आस्याद्विन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्वचमनं वि-
 हितम् ॥१३॥ ये भूमौ न तेष्वचामेद्वित्येके ॥१४॥ स्व-
 प्रेक्षवथौ शिङ्गाणिकाश्चालम्भे लोहितस्य केशानां ममे-
 र्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्भे महापथं च गृत्वामेध्यं
 चोपस्पृश्याप्रयतं च मनुष्यं नीवीञ्च परिधायोप-
 स्पृशेत् ॥१५॥ आर्द्रं वा शंकुदोषधीर्भूमिं वा ॥१६॥
 हिंसार्थेनासिनां मांसं चिच्छन्नमभोज्यम् ॥१७॥ दद्विर-
 पूषस्य नापच्छिन्द्यात् ॥१८॥ यस्य कुले म्रियेत न तत्रा-
 निर्देशो भोक्तव्यम् ॥१९॥ तथानुत्थितायाः सूतिका-
 याम् ॥२०॥ अन्तश्शवे च ॥२१॥ अप्रयतोपहतमन्न-
 मप्रयतं न त्वभोज्यम् ॥२२॥ अप्रयतेन तु शूद्रेणोप-
 हृतमभोज्यम् ॥२३॥ यस्मिंश्चान्ने केशस्स्यात् ॥२४॥

प्रथमः सूक्तः

अन्यद्वा मेध्यम् ॥२५॥ अमेध्यैरवमृष्टम् ॥२६॥ 'की-
टोऽमेध्यसेवी ॥२७॥ मृषिकलाङ्गं वा ॥२८॥ पदा वो-
पहतम् ॥२९॥ सिचा वा ॥३०॥ शुना वापंपात्रेण वा दृ-
ष्टम् ॥३१॥ सिचा वोऽहतम् ॥३२॥ दास्या वा नक्तमा-
हतम् ॥३३॥

॥ इति पाण्डुरी खण्डिका (प्र० १ प० ५ ख० १६) ॥

भुञ्जानं वा यव शूद्र उपस्पृशेत् ॥१॥ अनर्ह-
द्विर्वा समानपङ्क्तौ ॥२॥ भुञ्जानेषु वा यत्रानूत्थायोच्छिष्टं
प्रयच्छेदाचामेद्रा ॥३॥ कुत्मायित्वा वा यवान्नं दद्यात् ॥
४॥ मनुष्यैरवघ्नानमन्यैर्वामेध्यैः ॥५॥ न नावि भु-
ञ्जीत ॥६॥ तथा प्रासादे ॥७॥ कृतं भूमौ तु भुञ्जीत ॥
८॥ अनाप्रीते मृग्ये भोक्तव्यम् ॥९॥ अप्रीतं चेदभि-
दग्धे ॥१०॥ अमृष्टं लौहं प्रयतम् ॥११॥ निर्लिखितं
दारुमये ॥१२॥ यथागमं यज्ञैः ॥१३॥ नापणीयम-
न्नमश्रीयान् ॥१४॥ तथा रसानामममं संधुलवणानीति
परिहास्य ॥१५॥ तैलमार्पिषी तृपयोजयेदुदकेऽवधाय ॥
१६॥ कृतान्नं पर्युषितमखाद्यापेयानाद्यम् ॥१७॥ शुक्तं च ॥
१८॥ फाणितपृथुकतण्डुलकरम्बं भरुजसक्तुशाकमांस-
पिष्टक्षीरविकारौषधिवनस्पतिमूलफलवर्जम् ॥ १९ ॥
शुक्तं चापग्योगम् ॥२०॥ सर्वं मद्यमपेयम् ॥२१॥ त-

थैल्लं पयः ॥२२॥ उष्ट्रीक्षीरमृगीक्षीरसन्धिनीक्षीरयम-
सूक्षीराणीति ॥२३॥ धेनोश्चानिर्दशायाः ॥२४॥ तथा
कीलल्लौषधीनां च ॥२५॥ कलञ्जफ्लण्डुपरांरीकाः ॥२६॥
यच्चान्यत्परिचक्षते ॥२७॥ क्याक्कभोज्यमिति हि ब्राह्मण-
म् ॥२८॥ एकखुरोष्ट्रगवयग्रांसूकरशरभगवाम् ॥२९॥
धेन्वनडुहोर्भक्ष्यम् ॥३०॥ मेध्यमानडुहमिति वाजस-
नेयकम् ॥३१॥ कुक्कुटो विकिगणाम् ॥३२॥
प्लवः प्रतुदाम् ॥३३॥ कृव्यादो हंसभासचक्रवाकसुप-
र्णाश्च कुञ्जक्रौञ्च वार्ध्राणमलक्ष्मणवर्जम् ॥३४॥ पञ्च-
नखानां गोधाकेच्छपद्माविट्छर्यकवड्गशशपूतिखष-
वर्जम् ॥३५॥ अभक्ष्यश्चेदो मत्स्यानाम् ॥३६॥ मर्ष-
शीर्षी मृदुरः कृव्यादो ये चान्ये विकृता यथा मनुष्य-
शिरसः ॥३७॥

॥ (इति सप्तदशी खण्डिका) ॥ (प्र० ४ प० ५ ख १७) ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तो ह्यगन्तमिश्राविगन्ततायाम्

उज्ज्वलायां प्रथममन्त्रे पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

मध्वामं मांसं मांसं भूमिर्मूलफलानि गन्धा गव्यू-
तिर्निवेशनं युग्यं घासश्चोन्नतः प्रतिग्राह्याणि ॥१॥
एतान्यपि नानन्तेवास्याहृतानीति हार्गतः ॥२॥ आ-
मं वा गृहीरन् ॥३॥ कृतान्नस्थ वा विस्मस्य ॥४॥
न सुभिक्षाः स्युः ॥५॥ स्वयमप्यवृत्तो सुवर्णं दत्त्वा
पशुं वा भुञ्जीत ॥६॥ नात्यन्तमन्ववस्येत् ॥७॥ वृ-

त्ति प्राप्य विरमेत् ॥ ८ ॥ त्रयाणां वणानां क्षत्रियाभृ-
 तीनां समावृत्तेन न भोक्तव्यं प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भो-
 क्तव्यम् ॥ ९ ॥ कारणदंभोज्यम् ॥ १० ॥ यत्राप्रायश्चि-
 त्तं कर्मासेवते प्रायश्चित्तव्रति ॥ ११ ॥ चरितनिर्वेषस्य
 भोक्तव्यम् ॥ १२ ॥ सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानां
 भोक्तव्यं शूद्रवर्जमित्येके ॥ १३ ॥ तस्यापि धर्मोपनत-
 स्य ॥ १४ ॥ सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत नात्यन्तम-
 न्ववस्येद्वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ १५ ॥ सङ्घान्नमभोज्यम्
 ॥ १६ ॥ परिकुण्ठं च ॥ १७ ॥ सर्वेषां च शिल्पाजीवानाम् ॥
 १८ ॥ ये च शस्त्रमाजीवन्ति ॥ १९ ॥ ये चाधिम् ॥
 २० ॥ भिषक् ॥ २१ ॥ वार्धुपिकः ॥ २२ ॥ दीक्षितोऽकी-
 तराजकः ॥ २३ ॥ अग्नीषोमीयसंस्थायामेव ॥ २४ ॥ हु-
 तायां वा वपायां दीक्षितस्य भोक्तव्यम् ॥ २५ ॥ यज्ञा-
 र्थे वा निर्दिष्टे शेषान्भुञ्जीरन्निति हि ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥
 क्लीबः ॥ २७ ॥ राज्ञां प्रेयङ्करः ॥ २८ ॥ अहविर्याजी ॥
 २९ ॥ धारी ॥ ३० ॥ अविधिना च प्रव्रजितः ॥ ३१ ॥
 यश्चाग्नीनपास्यति ॥ ३२ ॥ यश्च सर्वान्वर्जयते स-
 र्वान्नी च श्रोत्रियो निराकृतिर्वृषलीपतिः ॥ ३३ ॥

॥ (इति अष्टाश्वी खण्डिका ॥ ८०१ प० ६ ख० १८) ॥

मत्त उन्मत्ता वद्धोऽणिकः प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्यु-
 पवेशयते तावन्तं कालम् ॥ १ ॥ क आश्यान्नः ॥ २ ॥

यं ईप्सेदिति कण्वः ॥३॥ पुण्य इति कौत्सः ॥ ४ ॥ य
 कश्चिद्दद्यादिति वार्ष्ण्ययणिः ॥ ५ ॥ यदि हि रज
 स्थावरं पुरुषे भोक्तव्यमथ चेन्न दानेन निर्दोषो भ
 वति ॥ ६ ॥ शुद्धां भिक्षां भोक्तव्यैककुणिकौ काण्व
 कुत्सौ तथा पुष्करसादिः ॥ ७ ॥ सर्वतोपेतं वार्ष्ण्ययणी
 यम् ॥ ८ ॥ पुण्यस्येप्सतो भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥ पुण्यस्याप्य
 नीप्सतो न भोक्तव्यम् ॥ १० ॥ यतः कुतश्चाभ्युद्यतं
 भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥ नान्ननियोगपूर्वमिति हारीतः ॥ १२ ॥
 अथ पुराणे श्लोकबुदाहरन्ति—उद्यतां माहतां भिक्षां
 पुरस्तादग्रे वेदितां । भोज्यां मेने प्रजापतिरपि दुष्कृ
 तकारिणः ॥ न तस्य पितरोऽश्नन्ति दश वर्षाणि पञ्चच ।
 न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यधिमन्यते ॥ इति ॥ १३ ॥
 त्रिकित्सकस्य मृगयोश्शल्यकृन्तस्य पाशिनः । कुल
 यायां षण्ण्डकस्य च तेषामन्नमनाद्यम् ॥ १४ ॥ अथाप्युदा
 हरन्ति—अन्नादे भृशहा मार्ष्टि अनेना अभिशंप्सति ।
 स्तेनः प्रमुक्तो राजनिः याचन्ननृतमङ्गरे ॥ इति ॥ १५ ॥

इति एकोनविंशतितमोऽर्वाण्डका प्र० १ प० ६ ख० १०

इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने पट्ट पटल ॥ ६ ॥

नमं लौकिकमर्थं पुष्कृत्य धर्माश्चरेत् ॥ १ ॥ नि
 ष्फला ह्यभ्युदये भवन्ति ॥ २ ॥ तद्यथाप्रे फलार्थं नि

मित्ते छाया गन्ध इत्यनूत्पद्येते । एवं धर्ममपि धर्म-
 माप्यमर्था अनूत्पद्यन्ते ॥३॥ नो वेदनूत्पद्यन्ते न धर्म-
 हानिर्भवति ॥४॥ अनसूयुर्दुष्प्रलम्भः स्थात्कुहकशठ-
 नास्तिकबालवादिषु ॥५॥ न धर्माधर्मौ चरत आवं स्व
 इति न देवगन्धर्वा न पितर इत्याचक्षतेऽयं धर्मोऽयम-
 धर्म इति ॥६॥ यं त्वार्याः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स ध-
 र्मो यं गर्हन्ते सोऽधर्मः ॥ ७॥ सर्वजनपदेष्वेकान्तस-
 माहितमार्याणां वृत्तं सम्यग्विनीतानां वृद्धानामात्मव-
 तामलोढुपानामदाम्भिकानां वृत्तसादृश्यं भजेत ॥८॥
 एवमुभौ लोकावभिज्ञयति ॥ ९॥ अविहिता ब्राह्मण-
 स्य वणिज्या ॥१०॥ आपदि व्यवहरेत पण्यानाम-
 पण्यानि व्युदस्यन् ॥ ११॥ मनुष्यान्नुमात्रागान्गन्धा-
 तन्नं चर्म गवां वशां श्लेष्मोदके तोकमकिण्डे-
 पिप्पलीमरीचे धान्यं मांसमायुधं सुकृतांशां च ॥ १२॥
 तिलतण्डुलांस्त्वेव धान्यस्य विशेषेण न विक्रीणीयात्
 ॥१३॥ अविहितश्चेतपां मिथो विनिमूयः ॥१४॥ अन्नेन
 चान्नस्य मनुष्याणां च मनुष्यैर्मामां च र्मैर्गन्धानां
 च गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम् ॥ १५॥ अक्रीतपण्यै-
 र्व्यवहरेत् ॥१६॥

मुञ्चत्वजैर्मूलफलैः ॥१॥ तृणकाष्ठैरविकृतैः ॥२॥
 नात्यन्तमन्ववस्येत् ॥३॥ वृत्तिं प्राप्यं विस्मेत् ॥४॥ न
 पतितस्मैव्यवहारे विद्यते ॥५॥ तथाऽपपात्रैः ॥६॥ अथ
 पतनीयानि ॥७॥ स्नेयमाभिंशस्यं पुरुषवधो ब्रह्मोज्झं
 गर्भशान्तनं मातुः पितुर्गति योनिमम्बन्धे सहापत्ये
 स्त्रीगमनं सुरापानमसंयोगसंयोगः ॥८॥ गुर्वीमग्निं गु-
 रुमग्निं च गत्वान्यांश्च परतल्पान् ॥९॥ नागुरुतल्पे प-
 तनीत्येके ॥१०॥ अधर्माणां तु मततमाचारः ॥११॥
 अथाशुचिकर्माणि ॥१२॥ शूद्रगमनमार्यस्त्रीणाम् ॥
 १३॥ प्रतिपिच्छानां मांसभक्षणम् ॥१४॥ शुनो म-
 नुष्यस्य च कुंकुट्मूकगणां ग्राम्याणां क्रव्यादसप्तम्
 ॥१५॥ मनुष्याणां मृत्रपुरीषप्राशनम् ॥१६॥ शूद्रो-
 च्छिष्टमपपात्रंगमत्तं चार्याणाम् ॥१७॥ एतान्यपि
 पतनीयानीत्येके ॥१८॥ अन्तेऽन्यानि दोषवन्त्यशु-
 चिकर्माणि भवन्ति ॥१९॥ दोषं बुद्ध्वा न पूर्वः परे-
 भ्यः पतितस्य मष्टाख्यंने स्याद्वर्जयेत्त्वेन धर्मेषु ॥२०॥

इति एकविंशतितर्मा स्वण्डिका । । प्र०१ प-७ ख००११)

इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु त्रयसप्तदशे म नाम प्रश्नः ५७॥

ओं अथ्यात्सिकान्यागाननुतिष्ठेन्न्यायमंहिताननै-
 श्वागिकान् ॥१॥ आत्मलाभान्न परं विद्यते ॥२॥ न

त्रात्मलाभीयाञ्छ्लोकानुदाहरिष्यामः ॥३॥ 'पूः प्रा-
 णिनः सर्व एव गुहायां स्याहन्गमानस्य विकल्मष-
 स्याचलं चलनिकेतं येऽनुतिष्ठन्ति तेऽमृताः ॥४॥ य-
 दिदमिदिहेदिह लोके विषयमुच्यते विधूय कविरेतद-
 नुतिष्ठेद्गुहाशयम् ॥५॥ आत्मन्नेवाहमलब्ध्वैतद्धितं से-
 वस्व नाहितम् । अथान्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठानमन-
 पेक्षया । महान्तं तेजस्कायं सर्वत्र निहितं प्रभुम् ॥६॥
 सर्वभूतेषु यो नित्यो विपश्चिदमृतो ध्रुवः । अनङ्गोऽ-
 शब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च महोऽच्छुचिः । स सर्व परमा-
 काष्ठ स वैषुवतं स वै वैभाजनं पुरम् ॥७॥ तं योऽ-
 नुतिष्ठेत्सर्वत्र प्राध्वं चास्य सदाचरेत् । दुर्दर्श निपुणं
 युक्तोऽयः पश्येत्स मोदेत विष्टपे । इति ॥८॥

॥ (इति द्वाविंशतितमो खण्डिका ॥ (प्र० १ प० ८ खं ०२२) ॥

आत्मन् पश्यन् सर्वभूतानि न मुह्येच्चिन्तयन्
 कविः । आत्मानं चैव सर्वत्र यः पश्येत्स वै ब्रह्मा
 नाकपृष्ठे विराजति ॥१॥ निपुणोऽणीयान् विसोर्णायी
 यस्मर्वमावृत्य तिष्ठति । वर्षीयांश्च पृथिव्या ध्रुवः सर्व-
 मारभ्य तिष्ठति । स इन्द्रियैर्जगतोऽस्य ज्ञानादन्योऽन-
 न्यस्य ज्ञेयात्परमेष्ठी विभाजः । तस्मात्कायाः प्रभव-
 ण्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः ॥२॥ दोषाणां

तु निर्घातो योगमूल इह जीविते । निर्हृत्य भूतदाही-
यान् क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥३॥ अथ भूतदाहीयां-
न्दोषानुदाहरिष्यामः ॥४॥ क्रोधो हर्षो रोषो लोभो
मोहो दम्भो द्रोहो मृषोद्यमत्याशोपरीवादावसूया का-
ममन्यु अनात्म्यमयोगस्तेषां योगमूलो निर्घातः ॥५॥
अक्रोधोऽहर्षोऽगोषोऽलोभोऽमोहोऽदम्भोऽद्रोहः सत्यव-
चनमनत्याशोऽपैशुनमनसूया संविभागस्त्याग आर्ज-
वं मार्दवं शर्मो दमः सर्वभूतैरविगोघो योग आर्षमानृ-
शंस्यं तुष्टिरिति संवाश्रमाणां समयपदानि तान्यनुति-
ष्ठन्विधिना मार्चगामी भवति ॥६॥

॥ इति त्रयोविंशतितमोऽध्यायः (प्र० १० प० ८ सू० २३) ॥

इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने अष्टमः पटलः ॥१॥

क्षत्रियं हत्वा गवां मह्यं वैश्यापनार्थं दद्यात्
॥१॥ शतं वैश्ये ॥२॥ दश शूद्रे ॥३॥ ऋषभश्चात्राधि-
कः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थः ॥४॥ स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥५॥
पूर्वयोर्विर्णयोर्वेदाध्यायं हत्वा सवनगतं वाभिश्चस्तः ॥
६॥ ब्राह्मणमात्रं च ॥७॥ गर्भं च तस्याविज्ञातम् ॥८॥
आत्रेयीं च स्त्रियम् ॥९॥ तस्य निर्वपः ॥१०॥ आग-
ण्यके कुटिं कृत्वा ब्राह्मणतः शवशिग्ध्वजोऽर्धशाणीपक्ष-
मधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य ॥११॥ तस्य पन्था अन्त

रा वर्त्मनि ॥१२॥ दृष्ट्वा चान्यमुत्क्रामेत् ॥१३॥ खण्डे-
न लोहितकेन शरात्रेण ग्रामे प्रतिष्ठेत् ॥१४॥ कोऽभि-
शस्ताय भिक्षामिति मृत्पात्रांशराणि चरेत् ॥१५॥ सा
वृत्तिः ॥१६॥ अलव्ध्वीपवासः ॥१७॥ गाश्च रक्षेत् ॥
१८॥ तामां निष्क्रमणप्रवेशने द्वितीयो ग्रामेऽर्थः ॥१९॥
द्वादश वर्षाणि व्रतमेतच्चरित्वा सिद्धः मद्भिः सम्प्रयो-
गः ॥२०॥ आजिपथे वा कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगव्योऽप-
जिगीषमाणो वसेत्त्रिः प्रतिराद्धोऽपजित्य वा मुक्तः ॥
२१॥ आश्वमैधिकं वावभृथसवेत्य मुच्यते ॥२२॥ ध-
र्मार्थमन्निपातेऽर्थग्राहिण एतदेव ॥२३॥ गुरुं हत्वा श्रो-
त्रियं वा कर्मममाप्तमेतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्राम्यच-
रेत् ॥२४॥ नास्यास्मिल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषं
धु निर्हण्यते ॥२५॥

॥ (इति चतुर्विंशतितमो खण्डः) ॥ (प्र० ५ प० ५ ख० २४) ॥

गुरुतल्पगामी मवृषणं शिक्षं परिवास्याञ्जला-
वाधाय दक्षिणां दिशमनावृत्तिं व्रजेत् ॥१॥ ज्व-
लितां वा सूर्मिं परिष्वज्य ममाप्नुयात् ॥२॥ सुरा-
पोऽग्निस्पर्शा सुरां पिबेत् ॥३॥ स्तेनः प्रकीर्णकेशो
ऽसे मुसलमाधाय राजानं गत्वा कर्माचक्षति । ते
नैनं हन्यादधे मोक्षः ॥४॥ अत्रज्ञातेऽब्रजानारमेन

स्पृशति ॥५॥ अग्निं वा प्रविशेत् ॥६॥ तीक्ष्णं वा
तप आयच्छेत् ॥७॥ भक्तापंचयेन वत्मानं समी-
नुयात् ॥८॥ कृच्छ्रमवलसरं वा चरेत् ॥९॥ अथा-
प्युदाहरन्ति ॥१०॥ स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारं
च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा चतुर्थकाला मितभोजि-
नः स्युरपोऽभ्युपैयुः सवनानुकल्पम् । स्थानामना-
भ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षेणप्रापं नुदन्ते ॥११॥ प्र-
थमं वर्णं परिहास्यं प्रथमं वर्णं हत्वा सङ्ग्रामं गत्वाव-
तिष्ठेत तत्रैनं हन्त्युः ॥१२॥ अपि वा लोमानि त्वचं
मांसमिति हावयित्वाग्निं प्रविशेत् ॥१३॥ वायमप्रच-
लाकवर्हिणचक्रवाकहंसभामण्डकनकुलदेगिकाश्वहिं-
मायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् ॥१४॥

॥ ८ हान पञ्चावशानतर्षी खण्डिका ॥ (प्र० १ प० ९ ख० २५) ॥

धेन्वनडुहोश्चाक्काग्नाति ॥१॥ धुर्यवाहप्रवृत्तौ
चेतरेषां प्राणिनाम् ॥२॥ अनाक्रोश्यमाकुश्यान्तं वो-
क्त्वा विगत्रमर्शगक्षग्लवणभोजनम् ॥३॥ शूद्रस्य
सप्तगवमंभोजनम् ॥४॥ स्त्रीणां चैवम् ॥५॥ येष्व-
भिशस्यं तेषामेकाङ्गं छित्वाप्राणहिंमायामं ॥६॥ अ-
नार्यवपैशुनप्रतिपिद्धाचारेष्वभक्ष्याभोज्यापेयप्राशने ।
शूद्रायां च तेस्मिंक्त्वा योनौ च दोषवच्च कर्मा-

भिमन्धिपूर्वं कृतवानभिसन्धिपूर्वं वाब्लिङ्गाभिरप' उ-
पस्पृशेद्रारुणीभिर्वान्यैर्वा पवित्रमन्त्रैर्यथा कर्माभ्या-
मः ॥७॥ गर्दभेनावक्षीर्षीं निर्वृतिं पाक्यज्ञेन यजे-
त ॥८॥ तस्य शुद्धं प्राश्नीयात् ॥९॥ मिथ्याधीत-
प्रायश्चित्तम् ॥१०॥ संवत्सरमाचार्यहिते वर्तमानो
वाचं यच्छेत्स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचमाचार्य
आचार्यदारे वा भिक्षाचर्ये च ॥११॥ एवमन्येष्वपि
दोषवत्स्वपत्न्यायेपूतगणि यानि वक्ष्यामः ॥१२॥ का-
ममन्युभ्यां वा जुहुयात्कामोऽकार्पीन्मन्युरकार्पीदिति
॥१३॥ जपेद्वा ॥१४॥ पर्वणि वा तिलभक्ष उपोष्य-
वा श्वोभूत उदकमुपस्पृश्य सावित्रीं प्राणायामश-
स्महस्तकृत्वा आवतेयेदप्राणायामशो वा ॥१५॥

" ॥ इति षड्विंशतितमो खण्डिका ॥ प्र० १ प० ० ख० २६ ॥ "

प्रावण्यां पौर्णमास्यां तिलभक्ष उपोष्य श्वो
वा भूते महानदमुदकमुपस्पृश्य सावित्र्या समित्स-
हस्तमादध्याजपेद्वा ॥१॥ इष्टियज्ञकृतृन्वा पवित्रार्थ-
नाहरेत् ॥२॥ अभोज्यं भुक्त्वा नैष्परीष्यम् ॥३॥
तत्सप्तरात्रेणवाप्यते ॥४॥ हेमन्तशिशिरयोर्वोभयोस्म-
न्योर्वोदकमुपस्पृशेत् ॥५॥ कृच्छ्रद्वादशरात्रं वा चरेत्
॥६॥ त्र्यहमनक्ताश्यादिवाशी ततस्त्यहं त्र्यहमयाचि-

तत्रतस्यैह नाश्राति किञ्चनेति कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य
विधिः ॥७॥ एतमेवाभ्यस्येत्संवत्सरे स कृच्छ्रसंवत्स-
रः ॥८॥ अथापरं बहून्यभ्यस्यन्तनीत्यानि कृत्वा त्रिभि-
रनश्रत्पारायणैः कृतप्रायश्चित्तो भवति ॥९॥ अना-
यी शयने विभ्रद्ददृद्धिं कषायपः । अत्राक्ष्ण इव
वन्दित्वा तृणेष्वामीत पृष्ठनप् ॥१०॥ यदेकरात्रेण क-
रोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः सेवमानश्चतुर्थकाल
उदकाभ्यवार्या त्रिभिर्वर्षेभ्यस्तदपहन्ति पंपम् ॥११॥

॥ इति सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ ७०१ प ०७ ख ०७७ ॥

॥ इति आपस्तम्बधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने नवमः पटलः ॥ ८ ॥

यथा कथा च परस्परिग्रहमभिमन्यते स्तेनो ह
भवतीति कौत्सहारीतो तथा क्राण्वपुष्कमसादी ॥१॥
सन्त्यपवादाः परस्परिग्रहेष्विति वाप्यायणिः ॥२॥ श-
म्योषा युग्यधामो न भ्यामिनः प्रतिपद्यन्ति ॥३॥
अतिव्यवहारे वृद्धो भवति ॥४॥ सर्वत्रानुमतिपूर्व-
मिति हारीतः ॥५॥ न पतितमाचार्यं ज्ञातिं वा द-
र्शनार्थो गच्छेत् ॥६॥ न चास्माद्भागानुपयुञ्जीत ॥७॥
यदृच्छामन्निपात उपसंगृह्य तृष्णीं व्यतिव्रजेत् ॥८॥
माता पुत्रत्वस्य भ्यामि कर्माण्याग्भन्त तस्यां शुश्रूषा

नित्यां पतितायामपि ॥१५॥ न तु धर्मसन्निवापः
 स्यात् ॥१०॥ अधर्माहंनान्भोगाननुज्ञाय न वयं चा-
 धर्मश्चेत्यभिव्याहृत्याधौनाभ्युपरिजान्नाच्छाद्य त्रिष-
 वणमुदकमुपस्पृशन्नक्षीराक्षारलवणं भुञ्जानो द्वादश
 वर्षाणि नागारं प्रविंशेत् ॥११॥ ततः सिद्धिः ॥१२॥
 अथ सम्प्रयोगस्स्यादार्यैः ॥१३॥ एतदेवान्येषामपि प-
 तनीयानाम् ॥१४॥ गुरुतल्पगामी तु सुषिरं सूर्मि प्र-
 विशयोभयतः आदीप्याभिदहेदात्मानंम् ॥१५॥ मि-
 थ्यैतदिति हंशीतः ॥१६॥ यो ह्यात्मानं परं वाभिम-
 न्यतेऽभिश्चस्त एव स भवति ॥१७॥ एतेनैव विधि-
 नोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेन्नास्यास्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते
 कल्मषे तु निर्हण्यते ॥१८॥ दारव्यतिक्रमी खराजिनं
 बहिलोमं परिधाय दारव्यतिक्रमिणे भिक्षामिति स-
 क्षागाराणि चरेत् । सा वृत्तिः पण्मासान् ॥१९॥ स्त्रि-
 यास्तु भर्तृ(र्तु)व्यतिक्रमे कृच्छ्रं द्वादशरात्राभ्यासस्ता-
 वन्तं कालम् ॥२०॥

॥ इति अष्टाविंशतितर्मा खण्डिका । (प्र० १ प० १० ख० २८ ॥)

अथ भ्रूणहा श्वाजिनं खराजिनं वा बहिलो-
 मं परिधायं पुरुषशिरः प्रतीपानार्थमादाय खट्वाङ्गं
 दण्डार्थं कर्मनामधेयं प्रब्रुवाणश्चङ्क्रमेत् को भ्रूणघ्ने

भिक्षामिति । ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्य शून्यागारं
वृक्षमूलं वाभ्युपश्रयेन्न हि म आर्यैः सम्प्रयोगो वि-
द्यते ॥१॥ एतेनैवोत्तमादुच्छ्रसाच्चरेत् नास्यास्मि-
ल्लेके प्रत्यापत्तिर्विद्यते । कल्मषं तु निर्हण्यते ॥२॥
यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्तं दोषफलम् ॥३॥ सह सङ्कल्पेन
भूयः ॥४॥ एषमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु ॥५॥
तथा पुण्यक्रियासु ॥६॥ परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आ-
युधं नाददीत ॥७॥ यो हिंसार्थमभिक्रान्तं हन्ति
मन्युरेव मन्युं स्पृशति न तस्मिन् दोष इति पुण्य-
णे ॥८॥ अथाभिशास्नाः समवमाय चरेयुर्धर्म्यमि-
ति सांशित्येतेरेग्याजका इतेरेगंध्यापका मिथो वि-
वहमानाः ॥९॥ पुत्रान् मन्त्रिष्पात्रि ब्रूयुर्विप्रव्रजतां-
स्मृदेवं ह्यस्मत्स्वार्याम्मभ्यप्रत्यपत्स्यतेति ॥१०॥ अथा-
पि न स्मेन्द्रियः पतन्ति ॥११॥ तदेतेन वेदितव्यमङ्ग-
हीनो हि साङ्गं जनयति ॥१२॥ मिथ्येतदिति हा-
रीतः ॥१३॥ दधिधानर्ममधर्मा स्त्री भवति ॥१४॥ यो
हि दधिधान्यमप्रयतं पय आतच्य मन्यति न तेन
धर्मकृत्यं क्रियत एवमशुद्धि शुक्लं यन्निवर्तते न तेन
सह सम्प्रयोगो विद्यते ॥१५॥ अभीचागनुव्यवहारा-
वशुचिकरावपतनीयो ॥१६॥ पतनीयाविति हारीतः
॥१७॥ पतनीयवृत्तिस्त्वशुचिकराणां द्वादशमामान

द्वादशार्धमामान् द्वादश द्वादशाहान् द्वादश सप्ता-
हान् द्वादश त्र्यहान् द्वादशाहं सप्ताहं त्र्यहमेकाह
म् ॥१८॥ इत्यशुचिकरुनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासः ॥१९॥

॥ इति एकोनविंशत्तर्मा खण्डिका । (प्र० १ प० १० ख० २९ ॥)

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रम् प्रथमप्रश्न दशमः पटलः ॥१०॥

विद्यया स्नातीत्येके ॥१॥ अथाब्रतेनाष्टाच-
त्वारिंशत्परीमाणेन ॥२॥ विद्याब्रतेन चेत्येके ॥३॥
तेषु सर्वेषु स्नानकवद्वृत्तिः ॥४॥ समाधिविशेषाच्छ्रु-
तिविशेषाच्च पूजायां फलविशेषः ॥५॥ अथ स्ना-
तकव्रतानि ॥६॥ पूर्वेण ग्रामान्निष्कर्मणप्रवेशनं नि-
शीलयेदुत्तरेण वा ॥७॥ मन्ध्योश्च बहिर्ग्रामादासनं
वाग्यतश्च ॥८॥ विप्रतिपदे श्रुतिलक्षणं बलीयः ॥९॥
सर्वात्रागान्वासमि वर्जयेत् ॥१०॥ कृष्णं च स्वाभा-
विकम् ॥११॥ अनूद्गामि वामो वसीत ॥१२॥ अप्र-
तिकृष्टं च शक्तिविषये ॥१३॥ दिवा च शिरसः प्राव-
र्णं वर्जयेन्मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्य ॥१४॥ शिर-
स्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्यात् भूम्यां किञ्चिदन्तर्धाय
॥१५॥ छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥१६॥
स्वां तु छायावमेहेत ॥१७॥ न सोपानन्मूत्रपुरीषे

कुर्वात् ॥१८॥ कृष्टे ॥१९॥ पथि ॥२०॥ अंसु च ॥२१॥
 तथा छेवनंमैथुनयोः ॥२२॥ कर्माप्सु वर्जयेत् ॥२३॥
 अग्निम् ॥२४॥ आदिष्यम् ॥२५॥ अपः ॥२६॥ ब्राह्म-
 णम् ॥२७॥ गां देवताश्च ॥२८॥ अभिमुखो मूत्रपुरी-
 षयोः कर्म वर्जयेत् ॥२९॥ अश्मानं लोष्टमार्दानोष-
 धिवंनस्पतीनूर्ध्वान्नाच्छिद्य मूत्रपुरीषयोः शुन्धने वर्ज-
 येत् ॥३०॥ अग्निमादित्यमथो ब्राह्मणं गा देवता द्वारं
 प्रति पादं च शक्तिविषये नाभिंप्रसारयीत् ॥३१॥ अ-
 थाप्युदाहरन्ति ॥३२॥

॥ इति त्रिशत्तमी खण्डिकम् ॥ (प्र० १ प० ११ ख० ३० ॥)

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतोऽस्त्रक्षिणामुखं उद-
 ङ्मुखो मूत्रं कुर्यात्प्रत्यक्पादावनेजनमिति ॥१॥ आ-
 गच्छवमंथान्मूत्रपुरीषे कुर्यादक्षिणां दिशं दक्षिणापरं
 वा ॥२॥ अस्तमिते च बहिर्गामादारादाविमथाद्वा मू-
 त्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥३॥ देवताभिधानं चाप्रय-
 तः ॥४॥ पुरुषं चोभयोर्देवतानां गज्ञश्च ॥५॥ ब्राह्म-
 णस्य गोेरिति पदोपस्पर्शनं वर्जयेत् ॥६॥ हस्तेन चा-
 कारणात् ॥७॥ गोर्दक्षिणानां कुमार्याश्च परीवादान्वर्ज-
 येत् ॥८॥ स्तृहतीं च गां नाचक्षीत् ॥९॥ मंसृष्टां च व-
 त्सेनानिमित्ते ॥१०॥ नाधेनुमधेनुरिति ब्रूयात् ॥११॥

धेनूभव्येत्येव ब्रूयात् ॥१२॥ नं भद्रं भद्रांमेति ब्रूयात्
 ॥१३॥ पुण्यं प्रशास्तमित्येवं ब्रूयात् ॥१४॥ वत्सतन्तीं
 च नोपरिगच्छेत् ॥१५॥ प्रेङ्गावन्तरेण, च नात्कीयात्
 ॥१६॥ नासौ मे सपत्न इति ब्रूयाद्यदसौ मे सपत्न इ-
 ति ब्रूयाद्विषन्तं भ्रातृव्यं जनयेत् ॥१७॥ नेन्द्रधनुरिति
 परस्मै प्रब्रूयात् ॥१८॥ न पततः सञ्चक्षीत ॥१९॥
 उद्यन्तमस्तं यन्तं चादित्यं दर्शने वर्जयेत् ॥२०॥
 दिवादित्यः सत्त्वानि गोपार्यति नक्तं चन्द्रमास्तस्मा-
 दमावास्यायां निशायां स्वाधीय आत्मनो गुप्तिमि-
 च्छेत् प्रायत्यब्रह्मचर्यकालेचर्यये च ॥२१॥ सह ह्ये-
 र्ता रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ वसतः ॥२२॥ न कुसृत्या
 ग्रामं प्रविशेत् ॥२३॥ यदि प्रविशेन्नमो रुद्राय वा-
 स्तोष्पतय इत्येतामृचं जपेदत्यां वा गैत्रीम् ॥२४॥
 जाब्राह्मणायोष्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥२५॥ यदि प्रयच्छेद्-
 न्तान्स्कुप्त्वा तस्मिन्नवधाय प्रयच्छेत् ॥२६॥ क्रोवा-
 दींश्च भूतदाहीयान्दोषान्वर्जयेत् ॥२७॥

॥ (इति एकत्रिंशत्तमी खण्डिका) प्र० १ प० ११ ख० ३१ ॥

प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदं मैथुनं वर्जयेत् ॥१॥
 मिथुनीभृय च न तया सह सर्वा रात्रिं शयीत ॥२॥

शयामश्चाप्यपनं वर्जयेत् ॥३॥ न च तस्यां शय्या-
यामध्यापयेद्यस्यां शयीत ॥४॥ अनाविःस्रगनुलेप-
णस्सीत् ॥५॥ सदा निशायां द्वारं प्रत्यलङ्घुर्वीत् ॥
६॥ संशिरा वमज्जनमप्सु वर्जयेत् ॥७॥ अस्तमि-
ते च स्नानम् ॥८॥ पालाशमासनं पादुके दन्तप्रक्षा-
लनमिति च वर्जयेत् ॥९॥ स्तुतिं च गुरोस्समक्षं
यथा सुस्नातमिति ॥१०॥ आ निशाया जागरणम्
॥११॥ अनध्यायो निशायामन्यत्र धर्मोपदेशाच्छिष्ये-
भ्यः ॥१२॥ मनसां वा स्वयम् ॥१३॥ ऊर्ध्वमर्धरात्रा-
दध्यापनम् ॥१४॥ नापररात्रमुत्थयानध्याय इति सं-
विशेत् ॥१५॥ काममपाशयीत् ॥१६॥ मनमा वाधी-
यीत् ॥१७॥ क्षुद्रान् क्षुद्राचरितांश्च देशान्न सेवेत् ॥
१८॥ सभास्समार्जांश्च ॥१९॥ समाजं चेद्वच्छेत्प्रदक्षि-
णीकृत्यापेयात् ॥२०॥ नगरप्रवेशनानि न वर्जयेत् ॥
२१॥ प्रश्नं च न विब्रूयात् ॥२२॥ अथाप्युदाहरन्ति ॥
२३॥ मूलं तूलं बृहति दुर्विवक्तुः प्रजां पशूनायतनं
हिनस्ति । धर्मप्रह्लादनं कुमालनाय रुदन् ह मृत्युर्व्यु-
वाच प्रश्नम् । इति ॥२४॥ गार्दभं याममारोहणे वि-
षमारोहणावरोहणानि च वर्जयेत् ॥२५॥ बाहुभ्यां च
नदीतरणम् ॥२६॥ नावं च सांशयिकीम् ॥२७॥ तृण-

च्छेदनलोष्टविमर्दनष्टेन्नानि चाकारणात् ॥२८॥ य-
च्चान्यत्परिचक्षते यच्चान्यत्परिचक्षते ॥२९॥

॥ (इति द्वमत्रिशत्तमी खदि डक्का) ॥ (प्र० १. प० ११ ख० ३२) ॥

॥ इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने एकादशः पटलः ॥

॥ प्रथमप्रश्नश्च समाप्तः ॥

॥ द्वितीयप्रश्नप्रारम्भः ॥

पाणिग्रहणादधि गृहमेधिनोर्व्रतम् ॥१॥ का-
लयोर्भोजनम् ॥२॥ अतृप्तिश्चान्नस्य ॥३॥ पर्वसु चो-
भयोरुपवासः ॥४॥ औपवस्तमेव कालान्तरे भोजन-
म् ॥५॥ तृप्तिश्चान्नस्य ॥६॥ यच्चैनयोः प्रियं स्या-
त्तदेतस्मिन्नहनि भुञ्जीयाताम् ॥७॥ अधश्च शयीया-
ताम् ॥८॥ मैथुनवर्जनं च ॥९॥ श्वो भूते स्थाली-
पाकः ॥१०॥ तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः ॥

११०॥ नित्यं लोक उपदिशन्ति ॥१२॥ यत्र कं चा-
मिमुपसमाधास्यन् स्यात्तत्र प्राचीरुदीचीश्च तिस्र-
स्तिस्त्री रेखा.लिखित्वाङ्गिरशोऽप्यामिमुपसमिन्ध्यात् ॥
१३॥ उत्सिच्यैतदुदकमुत्तेण पूर्वैण वान्यदुपदध्यात्
॥१४॥ नित्यमुदधानान्यद्विरग्निकानि स्युर्गृहमेविनो-
ब्रतम् ॥१५॥ अहन्यमंवेशनम् ॥१६॥ कृतौ च मन्त्रिपातो
दारेणानुव्रतम् ॥१७॥ अन्तरालेऽपि दार एव ॥१८॥
ब्राह्मणवचनाच्च मंवेशनम् ॥१९॥ स्त्रीवाममेव.मन्त्रि-
पातम्यात् ॥२०॥ यावत्सन्निपातं चैव महर्शय्या ॥
२१॥ तंतौ नान्य ॥२२॥ उदक्क्रोमस्पर्शनम् ॥२३॥

इति प्रथमा खण्डिका ॥ प्रश्न २५ ॥ स्व

अपि वा लेपान्ब्रह्माल्याचम्य प्रोक्षणमङ्गानाम् ॥१॥
सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने पद्मपरिमितं सुखम् ॥२॥
ततः पण्डितैः कर्मफलशेषेण जातिरूपं वर्णं बलं
मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते त-
च्चक्रवदुभयोलोकयोः सुख एव वर्तते ॥३॥ अथोपधि-
वनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे फलपण्डितैरेव-
म् ॥४॥ एतेन दोषफलपण्डितैरुक्ता ॥५॥ स्तेनोऽ-
भिषक्तो ब्राह्मणो गजन्या वैश्यो वा परमिहलोके
परिमिते निरये वृत्ते जायते चाण्डालो ब्राह्मणः पौ-

आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु ।

४१

लकसो राजन्यो वैणो वैश्यः ॥६॥ एतेनात्य दोष-
फलैः कर्मभिः परिध्वंसा दोषफलासु योनिषु जाय-
न्ते वर्णपरिध्वंसायाम् ॥७॥ यथा चाण्डालोपस्पर्शने
सम्भाषायां दर्शने च दोषस्तत्र प्रायश्चित्तम् ॥८॥
अवगाहनमपामुपस्पर्शने सम्भाषायां ब्राह्मणसम्भा-
षा दर्शने ज्योतिषां दर्शनम् ॥९॥

॥ इति द्वितीया खण्डिका ॥ प्र० २ प० १ ख० २ ॥
॥ इति चाण्डालसंस्कारधर्मसूत्रेषु द्वितीयमश्वमेधे प्रथम पटलः ॥ १ ॥

आर्याः प्रयता वैश्वदेवैः संस्कर्तारः स्युः ॥१॥
भाषां काष्ठं क्षवथुमित्यभिमुखं ऽन्नं वर्जयेत् ॥२॥ के-
शानङ्गं वासश्चालभ्याप उपस्पृशेत् ॥३॥ आर्याधिष्ठि-
ता वा शूद्रास्संस्कर्तारः स्युः ॥४॥ तेषां भ एवाचमन-
कल्पः ॥५॥ अधिकमहरहः केशश्मश्रुलोमनखवाप-
नेन ॥६॥ उदकां उपस्पृशेत् च भृह वामसा ॥७॥ अ-
पि वाष्टमीष्वेव पर्वसु वा वपेत् ॥८॥ पशुमन्नं
संस्कृतमग्नावधिश्चित्याद्विः प्राक्षेत्तद्देवर्षाविवमित्याचक्षते
॥९॥ सिद्धे ऽन्नं तिष्ठन् भृतमिति स्वामिने प्रवृथात् ॥
१०॥ नत्सुभूतं विगडन्नं तन्मा क्षायीति प्रतिवचनः
॥११॥ गृहमेधिनो यदशनीयस्य होमा बलयश्च स्व-
र्गप्राप्तसंयुक्ताः ॥१२॥ तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशा-

हमधश्शय्या ब्रह्मचर्य क्षारलवणवर्जनं च ॥१३॥ उत्त-
मस्यैकरात्रमुपवामः ॥१४॥ बलीनां तस्य तस्य देशे सं-
स्कारो हस्तेन मम्मृज्यांकोक्ष्य नृप्य पश्चात्परिषेचनम्
॥१५॥ औपामने पंचने वा षड्भिर्वाद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन
जुहुयात् ॥१६॥ उभयतः परिषेचनं यथा पुग्स्तात् ॥
१७॥ एवं बलीनां देशे देशे समवेतानां मकृत्सकृद-
न्ते परिषेचनम् ॥१८॥ मति स्नूपमंसृष्टन कार्याः ॥
१९॥ अपरेणाग्निं मममाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् ॥२०॥
उदधानमग्निधौ नवमेन ॥२१॥ मध्येऽग्नौ दश-
मैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् ॥२२॥ उत्तमपूर्वे देशेऽगा-
रस्योत्तरेऽथतुर्भिः ॥२३॥

॥ इति तृतीयः खण्डिका प्र २ प २ ख ॥

शय्यादेशे कामलिङ्गेन ॥१॥ देहिन्ग्रामन्तरि-
क्षलिङ्गेन ॥२॥ उत्तरेणापिधान्यांस ॥३॥ उत्तरे ब्रह्मम-
ने ॥४॥ दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्रार्थनाधीत्यवाचीन्
पाणिः कुर्यात् ॥५॥ गेह उत्तरे यथा देवताभ्यः ॥६॥
तथोर्नाना परिषेचनं धर्मभेदात् ॥७॥ नक्तमेषोत्तमेन
वैहायमम् ॥८॥ य एतानव्यग्रो यथोपदेशं कुस्ते नित्यः
स्वर्गः पुष्टिश्च ॥९॥ अग्रं च देयम् ॥१०॥ अतिथीने-
वाग्रे भोजयेत् ॥११॥ बालान्वृद्धात्रागमस्वन्धास्त्राञ्चा-
न्तर्वतीः ॥१२॥ काले स्वामिनावन्नार्थिनं न प्रत्याचक्षी-

लकसो राजन्यो वैणो वैश्यः ॥६॥ एतेनान्ये दौष-
फलैः कर्मभिः परिध्वंसा दौषफलासु योनिषु जाय-
न्ते वर्णपरिध्वंसायाम् ॥७॥ यथा चाण्डालोपस्पर्शने
सम्भाषायां दर्शने च दौषस्तत्र प्रायश्चित्तम् ॥८॥
अवगाहनमपामुपस्पर्शने सम्भाषायां ब्राह्मणसम्भा-
षा दर्शने ज्योतिषां दर्शनम् ॥९॥

॥ इति द्वितीया चाण्डिका ॥ प्र०२ प०१ ख०२ ॥

॥ इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने प्रथमः पञ्च ॥ १ ॥

आयोः प्रयता वैश्वदेवऽन्नमंस्कृतारः स्युः ॥१॥
भाषां कासं क्षवथुमित्यभिमुखंऽन्नं वर्जयेत् ॥२॥ के-
शान्द्गं वामश्चालभ्याप उपस्पृशेत् ॥३॥ आर्याधिष्ठि-
ता वा शूद्रास्मंस्कृतारः स्युः ॥४॥ तेषां न एवाचमन-
कल्पः ॥५॥ अधिकमहरहः केशश्मश्रुलोमनखवाप-
नम् ॥६॥ उदकोपस्पर्शने च भृहवामसा ॥७॥ अ-
पि वाष्टमीष्वेव पर्वसु वा धर्षेत् ॥८॥ परोक्षमन्नं
मंस्कृतमग्नावधिश्रित्याग्निः प्रोक्षेत्तद्वपविवमित्याचक्षते
॥९॥ सिद्धेऽन्ने तिष्ठन् भृतमिति स्वामिने प्रब्रूयात् ॥
१०॥ तत्सुभूतं विराडन्नं तन्मा क्षायीति प्रतिवचनः
॥११॥ गृहमेधिनो यदशनीयस्य होमा बलयश्च स्व-
र्गपुष्टिसंयुक्ताः ॥१२॥ तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशा-

हमधश्शय्यं ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनं च ॥१३॥ उत्त-
मस्यैकरात्रमुपवामः ॥१४॥ बलीनां तस्यतस्य देशे स-
स्कारो हस्तेन मम्भिज्यांक्षेप्य नष्ट्य पश्चात्परिषेचनम्
॥१५॥ औपासने पंचने वा षड्भिर्गवैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन
जुहुयात् ॥१६॥ उभयतः परिषेचनं यथा पुग्स्तात् ॥
१७॥ एवं बलीनां देशेदेशे समवेतानां सकृत्सकृद-
न्ते परिषेचनम् ॥१८॥ मति स्तूपमंमृष्टन कार्याः ॥
१९॥ अपरेणाग्निं मक्षमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् ॥२०॥
उदधानमग्निधौ नवमेन ॥२१॥ मध्येऽगारस्य दश-
मैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् ॥२२॥ उत्तमपूर्वे देशेऽगा-
रस्योत्तरेश्चतुर्भिः ॥२३॥

॥ इति तृतीयः खण्डिका प्रश्नः पञ्चमः ॥

शय्याद्वेशे कामलिङ्गेन ॥१॥ देहिन्ग्रामन्तर्गि-
क्षलिङ्गेन ॥२॥ उत्तरेणापिधान्यांस ॥३॥ उत्तरे ब्रह्ममद-
ने ॥४॥ दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनार्थात्यवाचीन-
पाणिः कुर्यात् ॥५॥ गङ्गा उत्तरे यथा देवताभ्यः ॥६॥
तथोर्नाना परिषेचनं धर्मभेदात् ॥७॥ नक्तमेषोत्तमेन
वैहायमम् ॥८॥ य एतानव्यग्रो यथोपदेशं कुस्ते नित्यः
स्वर्गः पुष्टिश्च ॥९॥ अग्रं च देयम् ॥१०॥ अतिथीने-
वाग्रे भोजयेत् ॥११॥ बालान्वृद्धात्रागमम्यन्धान्म्राञ्चा-
न्तर्वतीः ॥१२॥ काले स्वामिन्नावब्राथितं न प्रत्याचक्षी-

याताम् ॥१३॥ अभावे भूमिरुदकं तृणानि ^१ कल्योणी
 वांगित्येतानि वै सतोऽगारे न क्षीयन्ते कदाचनेति ॥
 १४॥ एवं वृत्तावनन्तलोहौ भवतः ॥१५॥ ब्राह्मणायां न-
 र्यायानायामनमुदकमन्नमिति देयं न प्रत्युत्तिष्ठेत् ॥१६॥
 अभिवादनार्थे वोत्तिष्ठेदभिवाद्यश्चेत् ॥१७॥ राजन्यवै-
 श्यो च ॥१८॥ शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुञ्ज्यात् ॥
 १९॥ अथाम्मे दद्यात् ॥२०॥ दामा वा गजकुलादाह-
 त्यानिषिवच्छृङ्गं पूजयेयुः ॥२१॥ नित्यमुत्तरं वामः
 कार्यम् ॥२२॥ अपि वा भूत्रमेवोपवीतार्थे ॥२३॥ य-
 व भुज्यते तत्तममृह्य निहत्यावाध्य तं देशममत्रेभ्यो
 लेपान् मङ्कृष्याद्भिः संसृज्योत्तरतः शुचौ देशे रुद्राय
 निनयेद्देवं वास्तु शिवं भवति ॥२४॥ ब्राह्मण आचा-
 र्यः स्मर्येत तु ॥२५॥ आपदि ब्राह्मणेन राजन्ये वै-
 श्ये वाध्ययनम् ॥२६॥ अनुगमूनं च पश्चात् ॥२७॥
 तत ऊर्ध्वं ब्राह्मण एवाग्रे गतौ स्यात् ॥२८॥

॥ इति चतुर्था खण्डिका (प्र० २ प० २ सू० ४) ॥

सर्वविद्यानामप्यपनिषदांमुपाकृत्यानध्ययनं त-
 दङ्गः ॥१॥ अर्थात् च विप्रक्रमणं मद्यः ॥२॥ यदि
 त्वेव गुरोः समीक्षायां स्वाध्यायमधीत्य कामं ग-
 च्छेदेवमुभयोः शिवं भवति ॥३॥ समावृत्तं चेदाचा-
 र्योऽभ्यागच्छेत्तमभिसखोऽभ्यागम्य तस्योष्मङ्गह्वा न

बाभत्समान उदकमुपस्पृशेत् पुस्तकृत्यापस्याप्य य-
 थोपदेशं पूजयेत् ॥४॥ आसने शयने भक्ष्ये भोज्ये
 वामसि वा सन्निहिते मिहीनप्लवृत्तिः स्यात् ॥५॥
 तिष्ठन् मध्येन पाणिनानुगृह्याचार्यमाचामयेत् ॥६॥
 अन्यं वा समुदेतम् ॥७॥ स्थानां मनचङ्क्रमणस्मिते-
 ष्वनुचिकीर्षन् ॥८॥ सन्निहिते मूत्रपरिषवातकर्मचै-
 र्भाषाहामष्टेवनदन्तस्कवननिःशृङ्खणभृक्षेपणतालननि-
 ष्ठ्यानीति ॥ ९ ॥ दासं प्रजायां चोपस्पर्शजभाषा-
 विषमभूपूर्वाः परिवर्जयेत् ॥१०॥ वाक्येन वाक्यस्य
 प्रतिवातमाचार्यस्य वर्जयेच्छ्रेयसां च ॥११॥ सर्वभू-
 तपरिवादाक्रोशाञ्च ॥१२॥ विद्यया च विद्यानाम् ॥
 १३॥ यया विद्ययां न विगेचेत पुनराचार्यमुपेत्य नि-
 यमेन साधयेत् ॥ १४ ॥ उपाकर्णाद्योत्मर्जनादध्याप-
 यितुर्नियमो लोमसंहरणं मांसं श्राद्धं मैथुनमिति व-
 र्जयेत् ॥१५॥ ऋत्वे वा जायाम् ॥ १६ ॥ यथागमं शि-
 ष्येभ्यो विद्यामुम्प्रदाने नियमेषु च युक्तः स्यादेवं वर्त-
 मानः पूर्वापगतं सम्बन्धानात्मानं च क्षेमं युनक्ति ॥१७॥
 मनसा वाचा प्राणेन चक्षुषा श्रोत्रेण व्यक्तिक्षोदगर-
 म्भणानास्वावान् परीवृञ्जानोऽमृततयाय कल्पते ॥ १८ ॥

इति पञ्चमी खण्डिका । (प्र २ प २ ख ०० .)

॥ इति चाक्षन्मन्त्रियमभ्युप द्वितीयप्रश्ने द्वितीयः पत्रकः ॥२॥

जन्माचारमंशये धर्मार्थमागतमभिमुखसमाधाय
 जानिमाचारं च पृच्छेत ॥१॥ साधुतां चेत्प्रतिजानीते-
 ऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपश्चोताऽऽदित्योऽनुख्याता साधुतां
 चेत्प्रतिजानीते माध्वस्मा अस्तु वितथ एष एनम
 इत्युक्त्वा शास्तुं प्रतिपद्येत ॥२॥ अग्निग्वि ज्वलन्नति-
 थिग्भ्यागच्छति ॥३॥ धर्मेण वेदानामेकैकां शाखा-
 मधीत्य श्रोत्रियो भवति ॥४॥ स्वधर्मयुक्तं कुडुम्बिन-
 मभ्यागच्छति धर्मपुग्भ्यागे नान्नप्रयोजनः मोऽति-
 थिर्भवति ॥५॥ तस्य पूजायां शान्तिः स्वर्गश्च ॥६॥
 तमभिमुखोऽभ्यागम्य यथावयम्भमेत्य तस्यामनमाहा-
 रयेत् ॥७॥ शक्तिविषये नाबहुपादमासनं भवतीत्ये-
 के ॥८॥ तस्य पादौ प्रक्षालयेच्छद्रजिथुनावित्येके ॥
 ९॥ अन्यतगेऽभिषेचने स्यात् ॥१०॥ तस्योदकम्प-
 हारयेन्मृण्मयेनेत्येके ॥११॥ नोदकमहारयेदभमावृत्तः
 ॥१२॥ अव्ययनमावृत्तिश्चात्राधिका ॥१३॥ मान्त्व-
 यित्वा तर्पयेद्रमेर्भ्यैरद्विग्वर्ग्येनेति ॥१४॥ आवस-
 थं दद्यादुपरिश्रय्यामुपस्तरणमुपधानं मावस्तरणमभ्य-
 ज्ञनं चेति ॥१५॥ अन्नमंस्कृत्तारमाहूय व्रीहीन् यवा-
 न्वा.तदर्थान्निर्वपेत् ॥१६॥ उद्धृतान्यन्नान्यवेक्षेतेदंभू-
 याऽऽऽ इदंऽऽमिति ॥१७॥ भय उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥
 १८॥ द्विषन्दिषतां वा नान्नमश्रीयादौषेणः वा मीमां-

समोनस्य श्रीमांसितस्य वा ॥ १९ ॥ पाप्मानं हि स
तस्य भक्षयतीति विज्ञायते ॥२०॥ •

॥ (इति षष्ठी गैण्डिका ॥ (प्र० २ प० ३ ख० ६)) ॥

स एष प्राजापत्यः कुडुम्बिनो यज्ञो नित्यप्रततः
॥१॥ योऽतिथीनामग्निः स आहवनीयो यः कुडुम्बे स
गार्हपत्यो युस्मिन्पच्यते सोऽन्वाहार्यपचनः ॥२॥ ऊ-
र्जं पुष्टिं प्रजां पशूनिशूर्पूतमिति गृहाण्यमश्राप्ति यः
पूर्वोऽतिथेरश्राप्तिः • ॥६॥ पयउपमेचनमंशमग्निष्टोमस-
म्मितं क्षर्षिषोक्त्यसम्मितं मधुनातिगत्रमम्मितं मांमे
न द्वादशाहमम्मितमुदकेन प्रजावृद्धिरायुषश्च ॥४॥
प्रियांप्रियाश्चातिथयः स्वर्गं लोकं गमयन्तीति-विज्ञा-
यते ॥५॥ स यत्प्रातर्भय्यंदिने मायमिनि ददाति स-
वनान्येव तानि भवन्ति ॥६॥ यदनुतिष्ठत्युदवस्यत्ये-
व तत् ॥७॥ यत्सन्त्वयति मां दक्षिणा प्रशंसा ॥८॥
यत्संसाधयति ते विष्णुकृमाः ॥९॥ यदुपावर्तते सोऽ-
वभूथः ॥१०॥ इति ब्राह्मणम् ॥११॥ गजानं चैदतिथि-
भ्यागच्छेच्छेयमीमस्मै पूजामात्मनः काग्येत् ॥१२॥
आहिताग्निं चैदतिथिभ्यागच्छेत्स्वयमेतन्मभ्युदेत्य वृ-
याद्ब्रात्य कावात्सर्गिति ब्रात्यादकमिति ब्रात्य तर्पय-
स्त्विति ॥१३॥ प्रगग्निहोत्रस्य होमादपांशु जपेद्ब्रात्य

यथा ते मनस्तथास्त्विति ब्राह्मणं यथा तेऽवशस्तथा-
स्ति ब्राह्मणं यथा ते प्रियं तथास्त्विति ब्राह्मणं यथा ते
निकृष्टं तथास्त्विति ॥१५॥ यस्योद्भूतेष्वहुतेष्वग्निष्व-
तिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् ब्राह्मणं ब्राह्मणं
ज होष्यामीत्यतिमृष्टं होतव्यमनातिमृष्टं चेज्जुहुया-
द्दोषं ब्राह्मणमाह ॥१५॥ एकरात्रं च दत्तिथीन्वासये-
त्पार्थिवान् लोकानभिजयति द्वितीययान्तरिक्ष्यांस्तृतीय-
या विव्यांश्चतुर्थ्या पुरावतो लोकानपरिमिताभिरप-
रिमिताल्लोकानभिजयतीति विज्ञायन्त ॥१६॥ असं-
मुदेतश्चेदतिथिर्ब्रुवाण आगच्छेदासनमुदकमन्नं श्रोत्रि-
याभ्य ददामीत्येव दद्यादेवमभ्य ममृद्धं भवति ॥१७॥

॥ इति सप्तमी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ६ ख० ७ ॥

इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने नवमः पटलः ॥२॥

येन कृतावमथः स्यादतिथिर्न तं प्रत्युत्तिष्ठेत्प्र-
त्युत्तिष्ठेत्पुनरिहं पुरस्ताद्वेदभिवादिताः ॥१॥ शेषभोज्यति-
थीनां स्यात् ॥ २ ॥ न ग्मात् गृहे भुञ्जीतानवशेषम-
तिथिभ्यः ॥ ३ ॥ नात्मार्थमभिरूपमन्नं पाचयेत् ॥४॥
गोमधुपर्काहो वेदाध्यायः ॥ ५ ॥ आचार्य ऋत्विक्स्ना-
तको राजा वा धर्मयुक्तः ॥ ६ ॥ आचार्यायर्त्विजे
श्वशुराय राज्ञ इति परिसंवत्सरादुपतिष्ठद्भ्यो गोमधु-
पर्कश्च ॥७॥ दधिमधुमंसं सृष्टं मधुपर्कः पयो वा मधु-

संसृष्टम् ॥८॥ अभात्त उदकम् ॥९॥ षडङ्गो वेदः ॥
१०॥ छन्दः कल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शीक्षा
छन्दोविचिर्तिर्गतिः ॥ ११॥ शब्दार्थारम्भाणां तु क-
र्मणां समाम्नायस्संमाप्नो वेदशब्दस्तत्र सङ्ख्यां विप्रति-
षिद्धा ॥१२॥ अङ्गानां तु प्रधानैरेव्यपदेश इति न्या-
यवित्समयः ॥१३॥ अतिथिं निराकृत्य यत्रगते भो-
जने स्मरेत्ततो विरम्योपोष्य ॥१४॥

॥ इति अष्टमी खण्डिका प्र० २ प० ३ ग्व० ८ ॥

श्वो भूते यथामनमं तर्पयित्वा संमाधयेत् ॥
१॥ यानवन्तमा यानात् ॥२॥ यावन्नानुनानीया-
दितरः ॥३॥ अप्रतीभायां मीम्रो निवर्तत ॥४॥ स-
र्वन्वैश्वदेवे भामिनः कुर्वीता श्वचण्डाल्लभ्यः ॥५॥
नानर्हद्भ्यो दद्यादित्येके ॥६॥ उपेतः स्त्रीणामनुपेतः
स्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् ॥७॥ सर्वाण्युदकपूर्वाणि दा-
नानि ॥८॥ यथाश्रुति विहारे ॥९॥ ये नित्यभाक्ति-
कास्तेषामनुपरीधेन संविभागो विहितः ॥१०॥ का-
ममात्मानं भार्या पुत्रं वोपरुन्ध्यान्न त्वेव दामकर्म-
करम् ॥११॥ तथा चात्मनोऽनुपरोधं कुर्याद्यथा कर्म-
सु समर्थस्स्यात् ॥१२॥ अथाप्युदाहरन्ति— 'अष्टौ
ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः । द्वात्रिंशतं

गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः । आहिताग्निरनङ्गां-
श्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः । अश्रन्त एव सिध्यन्ति नै-
षां सिद्धिरनश्रतामिति ॥१३॥

॥ इति नवमी स्वाण्डका । (५०२ प०४ ख० ९ ॥)

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥४॥

भिक्षणे निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो माता-
पित्रोर्बुभूषार्हतश्च नियमविलोषः ॥१॥ तत्र गुणान्
समीक्ष्य यथाशक्ति देयम् ॥२॥ इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य तु भि-
क्षणमनिमित्तम् ॥३॥ तस्मान्न तदाद्रियेत ॥४॥ स्वक-
र्म ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यज्ञो याजनं दानं प्रति-
ग्रहणं दायाद्यं शिरोऽञ्जः ॥५॥ अन्यच्चापरिगृहीतम् ॥६॥
एतान्येव क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानीति द-
रिहाप्य दण्डयुद्धाधिकानि ॥७॥ क्षत्रियवद्वैश्यस्य द-
ण्डयुद्धवर्जं कृषिगोरक्ष्यवाणज्याभिकम् ॥८॥ नाननृ-
चानमृत्विजं वृणीते न पणमाणम् ॥९॥ अयाज्योऽनधी-
यानः ॥१०॥ युद्धे तद्योगा यथोपायमुपादेशान्ति तथा
प्रतिपत्तव्यम् ॥११॥ न्यस्तायुधप्रकीर्णकेशप्राञ्जलिप-
राह्यवृत्तानामार्या वधं परिचक्षते ॥१२॥ शास्त्रैरधिगता-
नामिन्द्रियदौर्बल्यादिप्रतिपन्नानां शास्ता निर्वेषमुप-
दिशेद्यथाकर्म यथोक्तम् ॥१३॥ तस्य चेच्छास्त्रमतिप्र-

वतेश्च ॥१४॥ राजानं गमयेत् ॥१५॥ राजा पुसेहितं
धर्मार्थकुशलम् ॥१६॥ स ब्राह्मणान्नियुञ्ज्यात् ॥१७॥
बलविशेषेण बन्धदास्यंधर्जं नियमैरुपशोषयेत् ॥१८॥

॥ इति दशमी खण्डिक (प्र० २ प० ५ ख० १०) ॥

इतरेषां वर्णानामाप्राणविप्रयोगात्समवेक्ष्य तेषां
कर्माणि राजा दण्डं प्रणयेत् ॥१॥ न च सन्देहे दण्डं
कुर्यात् ॥ २ ॥ सुविचितं विचित्रा दैवप्रश्नेभ्यो
राजा दण्डाय प्रतिपद्येत ॥३॥ एवंवृत्तों राजोभौ लो-
कावभिजयति ॥४॥ राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य ॥
५॥ समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥६॥ यानस्य भा-
राभिनिहितस्यातुरस्य स्त्रिया इति सर्वैर्दातव्यः ॥७॥
वर्णज्याग्रसां चेतैर्वर्णैः ॥८॥ अशिष्टपतिलमत्तोन्मत्ताः
नामात्मस्वस्त्ययनार्थेन सर्वैरेव दातव्यः ॥९॥ धर्मच-
र्यया जघन्यो वर्णः पूर्वपूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृ-
त्तौ ॥१०॥ अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं
वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥११॥ धर्मप्रजासम्पन्ने
दारैर्नान्यां कुर्वीत ॥१२॥ अन्यतराभावे कार्या प्राग-
ग्न्याधेयात् ॥१३॥ आधाने हि सती कर्माभिस्सम्ब-
ध्यते येषामेतदङ्गम् ॥१४॥ सगोत्राय दुहितरं न प्र-
यच्छेत् ॥१५॥ मातुश्च योनिसम्बन्धेभ्यः ॥१६॥ ब्राह्मे

विवाहे बन्धुशीलश्रुतारोग्याणि ब्रुवा प्रजां सहस्रक
र्मभ्यः प्रतिपादयेच्छक्तिविषयेणालंकृत्य ॥१७॥ आपे
दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयौ ॥१८॥ देवे यज्ञतन्त्र
कृत्विजे प्रतिपादयेत् ॥१९॥ मिथः कामात्सांवर्तेते स
गान्धर्वः ॥२०॥

॥ इति एकादशी खण्डिका, (प्र० २ प० ५ ख० ११) ॥

शक्तिविषयेण द्रव्याणि दत्वावहेरन् स आसुरः
॥१॥ दुहितृमृतः प्रोथयित्वावहेरन् स राक्षसः ॥२॥ ते-
षां त्रय आद्याः प्रशस्ताः पूर्वःपूर्वः श्रेयान् ॥३॥ य-
थायुक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति ॥४॥ पाणिस-
मृदं ब्राह्मणस्य नाप्रोक्षितमभितिष्ठेत् ॥५॥ अग्निं ब्रा-
ह्मणं चान्तरेण नातिक्रामेत् ॥६॥ ब्राह्मणांश्च ॥७॥
अनुज्ञाप्य वातिक्रामेत् ॥८॥ अग्निमपश्च न युगपद्धा-
र्येत् ॥९॥ नानाग्रीनां च सन्निवापं वर्जयेत् ॥१०॥
प्रतिमुखमग्निमाहियमाणं नाप्रतिष्ठितं भूमौ प्रदक्षिणी-
कुर्यात् ॥११॥ पृष्ठतश्चात्मनः पाणी न संश्लेषयेत् ॥१२॥
स्वपन्नभिनिर्मुक्तो नाश्वान्वाग्यतो रात्रिमासीत श्वो
भूत उदकमुपसृश्य वाचं विसृजेत् ॥१३॥ स्वपन्नभ्यु-
दितो नाश्वान्वाग्यतोऽहस्तिष्ठेत् ॥१४॥ आतमितोः
प्राणमायच्छेदित्येके ॥१५॥ स्वप्नं वा पापकं दृष्ट्वा ॥

१६१. अर्थः वा सिसाधयिषन् ॥१७॥ नियमातिक्रमे
चान्यस्मिन् ॥१८॥ दोषफलसंशयेन तत्कर्तव्यम् ॥१९॥
एवमध्यायानध्याये ॥२०॥ न संशये प्रत्यक्षवद्भूयात् ॥
२१॥ अभिनिमुक्ताभ्युदितकुनखीश्यावदाग्रादिधिषुदि-
धिषूपतिपर्याहितपरीष्टपरिवित्तपरिविन्नपरिविविदानेषु
चोत्तरोत्तरस्मिन्नशुचिकरनिर्वेषो गरीयान् गरीयाम् ॥
२२॥ तच्च लिङ्गं चरित्वोद्धार्यमित्येके ॥२३॥

॥ इति द्वादशी खण्डिका ॥ (प्र० २ प० ५ ख० १२) ॥
इति चापस्तम्बधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥८॥

सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायां यथर्तु गुच्छतः पु-
त्रास्तेषां कर्मभिस्सम्बन्धः ॥१॥ दायेन चाव्यतिक्र-
मश्चोभयोः ॥२॥ पूर्ववत्याममंस्कृतायां वर्णान्तरे च
मैथुने दोषः ॥३॥ तत्रापि दोषवान् पुत्र एव ॥४॥
उत्पादयितुः पुत्र इति हि ब्राह्मणम् ॥५॥ अक्षु-
दाहरन्ति—इदानीमेवाहं जनकः स्त्रीणामीष्यामि नो
पुरा । यदा यमस्य मादने जनयितुः पुत्रमब्रुवन् ।
रैतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यममादने । तस्माद्दा-
र्या रक्षन्ति विभ्यन्तः पररेतमः । अश्रमत्ता रक्षथ
तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परवीजानि वाप्सुः । जनयितुः
पुत्रो भवति माम्पगये मोघं वेत्ता कुरुते तन्तुमेत-

मिति ॥६॥ दृष्टो धर्मव्यतिक्रमस्साहसं न, पूर्वेषाम्
॥७॥ तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ॥८॥
तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानस्सीदत्यवरः ॥९॥ दानं क्रयधर्म-
श्रापत्यस्य न विद्यते ॥१०॥ विवाहे दाहितृमते दानं
काम्यं धर्मार्थं श्रूयते तस्मादुहितृमतेऽतिरथं शतं दे-
यं तन्मिथुयाकुर्यादिति तस्यां क्रयशब्दस्संस्तुतिमा-
नं धर्माद्धि सम्बन्धः ॥११॥

॥ इति त्रयोदशी खण्डिका (प्र० २ प० ६ ख० १३) ॥

एकधनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा जीवन् पुत्रेभ्यो
दायं व्यभजेत् समं क्लीबमुन्मत्तं पतितं च परिहा-
प्य ॥१॥ पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः ॥२॥
तदभाव आचार्य आचार्याभावे अन्तेवासी हत्वा
तदर्थेषु धर्मकृत्येषु वोपयोजयेत् ॥३॥ दहिता वा
॥४॥ सर्वाभावे राजा दायं हरेत् ॥५॥ ज्येष्ठो दा-
याद इत्येके ॥६॥ देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः
कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य ॥७॥ रथः पितुः परिमाण्डं च
गृहे ॥८॥ अलङ्कारो भार्यायाः ज्ञातिधनं चेत्येके
॥९॥ तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥१०॥ मनुः पुत्रेभ्यो
दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते ॥११॥ अथापि
तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्तीत्येकवच्छ्रूयते

॥१२॥ अद्यापि नित्यानुवादमविधिमाहुर्न्यायविदो
यथा तस्मादंजावयः पशूनां सहचरन्तीति । तस्मा-
त् स्नातकस्य मुखं स्फायतीव । तस्मात् वस्तश्च
श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतमाविति ॥१३॥ सर्वे हि ध-
र्मयुक्ता भागिनः ॥१४॥ यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्र-
तिपादयति ज्येष्ठोऽपि तमभागं कुर्वीत ॥१५॥ जा-
यापत्योर्न विभागो विद्यते ॥१६॥ पाणिग्रहणाद्धि
सहत्वं कर्मसु ॥१७॥ तथा पुण्यफलेषु द्रव्यपरिग्रहे-
षु च ॥१८॥ न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने
स्तेयमुपदिशन्ति ॥१९॥

॥ इति चतुर्दशी खण्डिका । (प्र० २ प० ६ ख० १४) ॥

एतेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः ॥१॥ मातु-
श्च योनिसम्बन्धेभ्यः पितुश्चासंसमाद्यावता वा सु-
म्बन्धो ज्ञायते तेषां प्रेतंष्ट्रदकोपस्पर्शनं गर्भान्परिहा-
प्यापरिसंवत्सरान् ॥२॥ मातापितरावेव तेषु भर्तार-
श्च न ॥३॥ भार्यायां परमगुरुमंस्थायां चाकालमभो-
जनम् ॥४॥ आतुरव्यञ्जनानि कुर्वीरन् ॥५॥
केशान्प्रकीर्य पांसूनोप्यैकवासमो दक्षिणामुखास्स-
कृदुपमज्ज्योत्तीर्योपविशन्त्येवं त्रिः ॥६॥ तत्प्रत्य-
यमुदकमृत्सिन्ध्याप्रतीक्षा ग्राममेत्य यन्मित्रय आ-

हुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ७ ॥ इतरेषु चैतदेवैकं उपदिश-
न्ति ॥ ८ ॥ शुचीन्मन्त्रवर्तस्सर्वकृत्येषु भोजयेत् ॥
९ ॥ देशतः कालतः शौचितः सग्यकप्रतिग्रहीतृत इ-
ति दानानि प्रतिपादयति ॥ १० ॥ यस्याग्नौ न क्रि-
यते यस्य चाग्रं न दीयते न तद्भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥
न क्षारलवणहोमो विद्यते ॥ १२ ॥ तथावरान्नसंसृष्टस्य
च ॥ १३ ॥ अहविष्यस्य होम उदीचीनमुष्णं भस्मा-
पोह्य तस्मिञ्जुहुयात्तद्धुतमहुतं चाग्नौ भवति ॥ १४ ॥
न स्त्री जुहुयात् ॥ १५ ॥ नानुपेतः ॥ १६ ॥ आन्न-
प्राशनाद्गर्भा नाप्रयता भवन्ति ॥ १७ ॥ आ परिसंवत्सरा-
दित्येके ॥ १८ ॥ यावता वा दिशो न प्रजानीयुः ॥
१९ ॥ आपनयनादित्यपरम् ॥ २० ॥ अत्र ह्यधिकार-
श्शास्त्रैर्भवति ॥ २१ ॥ सा निष्ठा ॥ २२ ॥ स्मृतिश्च ॥ २३ ॥

॥ इति पञ्चदशी खण्डिका (प्र० २, प० ६ ख० १५) ॥

इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रक्षे षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

सह देवमनुष्या अस्मिँल्लोके पुरा बभूवुः ।
अथ देवाः कर्मभिर्दिवं जग्मुरहीयन्तमनुष्याः । तेषां
ये तथा कर्माण्यारभन्ते सह देवैर्व्रह्मणा चामुष्मिन्
लोके भवन्ति । अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच ।
प्रजानिश्श्रेयसाय च ॥ १ ॥ तत्र पितरो देवता ब्राह्मणा-

स्त्वाहवनेष्वर्थ ॥ २ ॥ मासिमांसं कार्यम् ॥ ३ ॥ अप-
पक्षस्यापराह्णः श्रेयान् ॥ ४ ॥ नयासपक्षस्य जवस्था-
न्यहानिः ॥ ५ ॥ सर्वेष्वेवापक्षस्याहम्सु क्रियमाणे पि-
तृन् प्रीणाति । कर्तुंस्तु कालाभिनिर्णयमात्कठविशेषः ॥ ६ ॥
प्रथमेऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्ये जायते ॥ ७ ॥
द्वितीये स्तनाः ॥ ८ ॥ तृतीये ब्रह्मवर्चमिनः ॥ ९ ॥ चतुर्थे
शुद्धशुमान् ॥ १० ॥ पञ्चमे पुमांसो बहुपत्यो न चान-
पत्यः प्रसीयते ॥ ११ ॥ षष्ठेऽध्वर्गीत्योऽक्षशीलश्च ॥ १२ ॥
भन्तमे कर्षे राद्धिः ॥ १३ ॥ अष्टमे पुष्टिः ॥ १४ ॥ नवमे
एकशुभः ॥ १५ ॥ दशमे व्यवहारे राद्धिः ॥ १६ ॥ एका-
दशे कृष्णायमं त्रिभुवनम् ॥ १७ ॥ द्वादशे पशुमान्
॥ १८ ॥ त्रयोदशे बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनायापत्ये
युक्तास्मिन् भवान् ॥ १९ ॥ चतुर्दश आयुधराद्धिः
॥ २० ॥ पञ्चदशे पुष्टिः ॥ २१ ॥ तत्र द्रव्यप्राणं तिलमापा-
व्रीहियवा आमो मूलकलानि च ॥ २२ ॥ स्येहर्वात त्व-
वान्ने तीव्रतमं पितृणां प्रीतिर्दार्ढ्यादां च कालम् ॥ २३ ॥
तश्चा धर्माहृतं द्रव्येण तीर्थप्रतिपत्तेन ॥ २४ ॥ सर्व-
त्परं गव्येन प्रीतिः ॥ २५ ॥ भूयामप्रतो माद्विषेण ॥ २६ ॥
पतेन ग्राम्याण्यानां पशूनां मांसं भेष्यं व्याज्यतमम्
॥ २७ ॥

खड्गोपस्तरणे खड्गमांमेनानन्त्यं कालम् ॥

१॥ तथा शतवलेर्मत्स्यस्य मांमेन ॥२॥ वाध्राणस-
स्य च ॥३॥ प्रयतः प्रमथमन्नांसृष्ट्वे भोजयेद्वाह्मणा-
न् ब्रह्मविन्दो योभिगोक्षमन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान् ॥

४॥ गुणहान्यां तु परेषां समुदेतः सोदर्योऽपि भो-
जयितव्यः ॥५॥ एतेनान्तेवामिनो व्याख्याताः ॥

६॥ अथाप्युदाहर्गन्ति ॥७॥ सम्भोजनी नाम पि-
शाचभिक्षा नैषा पितृन् गच्छति नोत देवान् ।

इहैव मां चरेति क्षीणपुण्या शालान्ते गौरिव नष्ट-
वत्मा ॥ ८ ॥ इहैव सम्भुञ्जती दक्षिणा कुलात्कुलं

विनश्यतीति ॥ ९ ॥ तुल्यगुणे वयोवृद्धः श्रेयान् द्र-
व्यकृशश्चेप्सन् ॥ १० ॥ पूर्वद्युर्निवेदनम् ॥ ११ ॥ अ-

परेद्युर्द्वितीयम् ॥ १२ ॥ तृतीयमामन्त्रणम् ॥ १३ ॥
त्रिःप्रायमेकं श्राद्धमुपदिशन्ति ॥ १४ ॥ यथाप्रथममेवं

द्वितीयं तृतीयं च ॥ १५ ॥ सर्वेषु वृत्तेषु सर्वतस्मैव-
दाय शेषस्य ग्रामावगर्ह्य प्राश्नीयाद्यथोक्तम् ॥ १६ ॥

उदौच्यवृत्तिस्त्वामनगतानां हस्तेषूदपावानयनम् ॥१७॥
अद्ध्ययतामशौ च क्रियतामित्यामन्त्रयते ॥ १८ ॥ का-

ममुद्ध्ययतां काममशौ च क्रियतामित्यतिसृष्ट उद्धरेज्जु-
हुयाच्च ॥ १९ ॥ श्वभिरपपात्रे श्राद्धस्य दर्शनं परि-

चक्षते ॥ २० ॥ श्वित्रिशिपिविष्टः परतल्पगाम्यायुधी-

यपुत्रशूद्रोऽपन्नो ब्राह्मण्यामित्येतं श्राद्धं भुञ्जानाः प-
ङ्क्तिदूषणा भवन्ति ॥२१॥ त्रिमधुभिः सुपर्णास्त्रिणाञ्चि-
केतश्चतुर्मेधः पञ्चामिर्ज्येष्ठमाभिको, वेदाध्याय्यनृचान-
पुत्रैः श्रोत्रिय इत्येते श्राद्धं भुञ्जानाः पङ्क्तिपादना भ-
वन्ति ॥ २२ ॥ न च न ॥ श्राद्धं कुर्वीत ॥२३॥ आ-
रब्धे चाभोजनमासमापनादन्यत्र राहुदर्शनात् ॥२४॥

॥ इति सप्तदशी खण्डिका (प्र० २ प० ७ ख० १७) ॥

इति चापस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने सप्तमः पृष्ठः ॥२५॥

विंलयनं मथितं पिण्यात्कं मधु मांसं च वर्जयेत्
॥ १ ॥ कृष्णधान्यं शूद्रान्नं ये चाप्येनाभ्यगम्यताः
॥ २ ॥ अहविष्यमनृतं क्रोधं येन च क्रोधयेत् स्मृति
मिच्छन् यशो मेधां स्वर्गं पुष्टिं द्वादशैतानि वर्जयेत्
॥ ३ ॥ अधोनाभ्युपगिजान्वच्छ्रायः शिपवणमुदकु-
मुपस्पृशन्ननग्निपक्वद्विगुच्छ्रायोपगतस्थानामनिकम्म-
वत्स्ममेतद्रूतं चरेदेबदष्टाचत्वारिंशत्सममित्याचक्षते
॥४॥ नित्यश्राद्धम् ॥ ५ ॥ वहिर्ग्रामाच्छुचयः शुचौ दे-
शे संस्कुर्वन्ति ॥ ६ ॥ तत्र नवानि दद्याणि ॥ ७ ॥
यैरन्नं संस्क्रियते येषु च भुज्यते ॥ ८ ॥ तानि च भु-
ज्येद्वयो दद्यात् ॥ ९ ॥ समुदेतांश्च भोजयेत् ॥ १० ॥
न चातद्गुणस्योच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ ११ ॥ एवं संवत्सर-

म ॥ १२ ॥ तपामुत्तमं लोहनाजिनं कायम् ॥ १२ ॥
 ज्ञानं च काश्येत्प्रतिच्छन्नम् ॥ १३ ॥ तस्योत्तरार्धे ब्रा-
 ह्मणान् भोजयेत् ॥ १४ ॥ उभयान्मय्यति ब्राह्मणांश्च
 भुञ्जानान्भोजयेत् च पितृनित्युपदिशन्ति ॥ १५ ॥ कृता-
 कृतमत ऊर्ध्वम् ॥ १६ ॥ श्राद्धेन तृप्तिं निवेदयन्ने-
 पितरः ॥ १७ ॥ तप्येण पुष्टिकामः ॥ १८ ॥

॥ अति अष्टादश्यां गण्डिका ॥ (प्र०२ प०८ पृ०१८) ॥

गोर्क्षर्षपाणां चूर्णानि कारयित्वा तेः पाणि-
 पादं प्रक्षाल्य सुग्वं कर्णौ प्राश्य च यद्वातो नातिवाति
 तदामनोऽजिनं वस्त्रं प्रथमः कल्पो वाग्यतो दक्षि-
 णामुखो भुञ्जीत ॥ १ ॥ अनायुष्यं त्वेवंसुग्वस्य भोज-
 नं भातुमित्युपदिशन्ति ॥ २ ॥ औदुम्बरश्चमसः सुवर्ण-
 नाभः प्रशस्तः ॥ ३ ॥ न चान्येनापि भोक्तव्यः ॥ ४ ॥
 यस्मिन्नामं सन्नंयन्नस्कन्दयन्नाप्यजिहीत वा कृत्स्नं ग्रामं
 ग्रमीत महाहुष्ठम् ॥ ५ ॥ न च सुखशब्दं कुर्यात् ॥ ६ ॥
 पाणिं च नावधुनुयात् ॥ ७ ॥ आचम्य चोर्ध्वं पाणी
 धास्येदाप्रोदकीभावात् ॥ ८ ॥ ततोऽग्निमुपमृशेत् ॥
 ९ ॥ दिवा च न भुञ्जीतान्यन्मूलफलेभ्यः ॥ १० ॥ म्या-
 लीपाकानुद्देश्यानि च वर्जयेत् ॥ ११ ॥ मोत्तगच्छाद-
 नश्रेय यज्ञोपवीती भुञ्जीत ॥ १२ ॥ नैयमिकं तु श्राद्धं

स्नेहवदेव कृद्यात् ॥१३॥ सांपेमांसमिति प्रथमः कल्पः
॥१४॥ अभावे तैलं शाकमिति ॥१५॥ मृदासु चाधि-
कं श्राद्धकल्पेन सर्पिर्ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥१६॥

॥ अत एकानावशाततमा ग्वाण्डका । (पृ० २ प० ८ ख० १०) ॥

मांसं श्राद्धे तिलानां द्रोणद्रोणं येनोपयेन
शक्नुयात् तेनोपयोजयेत् ॥१॥ समुदेतांश्च भोजयेन्न
चातद्गुणायोच्छिष्टं दद्यात् ॥ २ ॥ उदगयन आपूर्यमा-
णपक्षस्यैकरात्रमृषार्घ्यमुपोष्य तिष्येण पुष्टिकामः स्था-
लीपाकं श्रपयित्वा महाराजमिष्ट्वा तेन सर्पिष्मता ब्रा-
ह्मणं भोजयित्वा मुख्यर्थेन मिद्धि वाचयित्वा ॥३॥ एह-
महरंहरापरस्मात्तिष्ठ्यात् ॥ ४ ॥ द्वौ द्वितीये ॥५॥ त्री-
न्तृतीये ॥ ६ ॥ एवं मन्वत्समभ्युचयेन ॥ ७ ॥ महा-
न्तं पोषं सुष्यति ॥ ८ ॥ आदित एवोपवृत्तिः ॥ ९ ॥
आत्ततेजसां भोजनं वर्जयेत् ॥ १० ॥ भस्मतुषाधिष्ठ-
नम् ॥ ११ ॥ पदा पादस्य प्रक्षालनमधिष्ठानं च वर्ज-
येत् ॥ १२ ॥ प्रेङ्खोलनं च पादयोः ॥ १३ ॥ जानुनि
चात्याधानं जङ्घायाः ॥ १४ ॥ नखैश्च नखवादनम् ॥
१५ ॥ स्फोटनानि चाकारणात् ॥ १६ ॥ गृचीन्यत्पृग्नि-
चक्षते ॥ १७ ॥ योक्ता च धर्मयुक्तेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च
१८ ॥ प्रतिपादयित्वा च तीर्थे ॥ १९ ॥ यन्तां चार्तार्थे

यतो न भयं स्यात् ॥ २० ॥ सद्ब्रह्म होता च अनुष्यान् ॥
 २१ ॥ भोक्ता च धर्माविप्रतिषिद्धान् भोगान् ॥ २२ ॥
 एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ २३ ॥

॥ इति त्रिशतितमोऽध्यायः ॥ (प्र० २ प० ८ ख० २००) ॥

इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने अष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

श्रुत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्र-
 स्थ्यमिति ॥ १ ॥ तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः
 क्षेमं गच्छति ॥ २ ॥ सर्वेषाभ्युपनयनप्रभृति समान
 आचार्यकुले ध्यासः ॥ ३ ॥ सर्वेषामनूत्तमर्गो विद्यायाः ॥
 ४ ॥ बुद्ध्या कर्माणि यत्कामयते तदारभेत ॥ ५ ॥ यथा
 विद्यार्थस्य त्रियम् एतेनैवान्तमनूपमीदत आचार्यकुले
 शरीरन्यासो ब्रह्मचारिणः ॥ ६ ॥ अथ परिव्राजः ॥ ७ ॥
 अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजति ॥ ८ ॥ तस्योपदिश-
 न्ति ॥ ९ ॥ अनग्निरनिकेतस्स्यादशर्माशरणो मुनिः
 स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचं ग्रामे प्राणवृत्तिप्रति-
 लभ्यानि होज्जमुत्रश्चेत् ॥ १० ॥ तस्य मुक्तमाच्छादनं
 विहितम् ॥ ११ ॥ सर्वतः परिमोक्षमेके ॥ १२ ॥ सत्यान्त्रे
 सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्वि-
 च्छेत् ॥ १३ ॥ बुद्धे क्षेमप्रापणम् ॥ १४ ॥ तच्छास्त्रै-
 र्विप्रतिषिद्धम् ॥ १५ ॥ बुद्धे चेत्येवमप्रापणमिहैव न
 दुःखमुपलभेत ॥ १६ ॥ एतेन परं व्यख्यातम् ॥ १७ ॥

अथ वानप्रस्थः ॥ १६ ॥ अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्र-
जति ॥ १७ ॥ तस्योपदिशन्त्येकाग्रिनिकेतस्यादशर्मा-
शरणो मृनिः स्वाध्याय एवोत्सजमानो वाचम् ॥ २० ॥

॥ इति एकविंशतितमो ब्राह्मण्डका (प्र० २ प० ९ ख० १) ॥

तस्याग्न्यमच्छादनं विहितम् ॥ १ ॥ ततो मू-
लैः फलैः पणैस्तृणैरिति वर्तयंश्चेत् ॥ २ ॥ अन्ततः
प्रवृत्तानि ॥ ३ ॥ ततोऽपो वायुमाकाशमित्यभिनिश्रयेत्
॥ ४ ॥ तेषामुत्तर उत्तरस्संयोगः फलैर्नो विशिष्टः ॥ ५ ॥
अथ वानप्रस्थस्यैवानुसूच्यैभेक उपदिशन्ति ॥ ६ ॥
विद्यां समाप्य न्दरं कृत्वाग्नीनाथाय कर्माण्याग्भवे
सोमावगर्भ्यानि यानि श्रयन्ते ॥ ७ ॥ गृहान् कृत्वा
सदाग्न्यमप्रजस्महाग्निभिर्वह्निर्ग्रामाद्रमेत् ॥ ८ ॥ एको
वा ॥ ९ ॥ मिलोऽल्लेन वर्तयेत् ॥ १० ॥ न चात ऊर्ध्वं
प्रतिगृहीयात् ॥ ११ ॥ अभिषिक्तश्च जुहुयात् ॥
१२ ॥ शनैरग्नौऽभ्युपयादभिघ्नन्नभिमुख आदित्यमु-
दक्कुमुपस्पृशेत् ॥ १३ ॥ इति सर्वत्रादकोपस्पर्शनवि-
धिः ॥ १४ ॥ तस्य द्रव्यं द्रव्याणामेक उपदिशन्ति
पाकार्थभोजनार्थवामिपरशुदात्रकाजानीम् ॥ १५ ॥
द्रव्याणामेकैकमादायेतराणि दत्त्वाग्न्यमवतिष्ठेत् ॥ १६ ॥
तस्याग्न्येनैवान ऊर्ध्वं होमो वृत्तिः प्रतीक्षाच्छादनं च

॥ १७ ॥ येषु कर्मसु पुरोडाशाश्चखस्तेषु कार्ष्णः ॥ १८ ॥
नर्व चोरांशुः सह स्वाग्यायेन ॥ १९ ॥ नारण्यमभ्या-
श्रावयेत् ॥ २० ॥ अग्न्यर्थं शरणम् ॥ २१ ॥ आकाशे
स्वयम् ॥ २२ ॥ अनुपस्तीर्णं शय्यासने ॥ २३ ॥ नैवे
मम्ये प्राप्ते पुराणमनुजानीयात् ॥ २४ ॥

॥ इति द्वाविंशतिमी खण्डिका (प्र० २ प० ० ख० ॥

भूयामं वा नियममिच्छन्नन्वहमेव पात्रेण मा-
यंप्रातर्भ्यमाहेत् ॥ १ ॥ ततो मूलैः फलैः पर्णैस्तृणै-
रिति वर्तयंश्चोदन्ततः प्रवृत्तानि ततोऽपो वायुमाका-
शमित्यभिनिश्चयेत् । तेषामुत्तर उत्तस्मंयोगः फलतो
विशिष्टः ॥ २ ॥ अथ पुराणे श्लोकाबुदाहरति—अष्टा-
शीतिमहंसाणि ये प्रजामीपिरऋषयः । दक्षिणेणार्य-
ग्नः पन्थानं ते श्मशानानि भेजिरे ॥ ३ ॥ अष्टाशी-
तिमहंसाणि ये प्रजां नेषिर ऋषयः । उत्तरेणार्यग्नः प-
न्थानं तेऽवृतत्वं हि कल्पते ॥ ४ ॥ इत्यूर्ध्वरेतसां प्रशं-
सा ॥ ५ ॥ अथापि मङ्कल्पसिद्धयो भवन्ति ॥ ६ ॥ यथा
वर्षं प्रजादानं दूरेदर्शनं मनोजवता यच्चान्यदेवं युं-
क्तम् ॥ ७ ॥ तस्माच्छ्रुतितः प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टा-
नाश्रमानेतानेके ब्रुवते ॥ ८ ॥ त्रैविद्यवृद्धानां तु धे-
दाः प्रमाणमिति निश्च तव यानि श्रयन्ते ॥ ९ ॥ ब्री-

हियवपश्चाज्यपयःकषलपत्नीमिम्बन्धान्युच्चैर्नीचैः कार्यामिति तैर्विरुद्ध आचारैः प्रमाणमिति मन्यन्ते ॥१०॥
पुत्रं शानमुच्यते नानाकर्मणास्ते योजन्ते पुरुषमंस्कारे विधीयते ॥ ११ ॥ ततः परमनृत्यं फलं स्वर्ग्यशब्दं श्रूयते ॥ १२ ॥

इति त्रयाविर्गतानामीश्वरिणः ॥ १० ॥ १०० ॥ स्व २३ ॥

अथाप्यस्य प्रजापतिमवृत्तमात्राय आह । प्रजापतु प्रजायमे तदु ते मर्त्याभूतमिति ॥ १ ॥ अथापि न एवायं विरुद्धः पृथक्प्रत्यक्षेणैतत्प्रमाणं दृश्यते चापि मास्म्यं देहत्वमेवान्यत ॥ २ ॥ ते शिष्टे कर्मसु वर्तमानाः पूर्वेषां क्षात्रांगयेण कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥ ३ ॥ एवमवरोऽयः परमात्म ॥ ४ ॥ आभूतमंशं वा ते स्वर्गजितः ॥ ५ ॥ पुनस्मर्गे बीजार्थं भवन्तीति भावित्यत्पुण्ये ॥ ६ ॥ अथापि प्रजापतेर्वचनम् ॥ ७ ॥ त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजापतिं श्रद्धां तपो यज्ञमनुप्रदानम् । यत्पुत्रानि कुर्वते तैस्मिह स्मो गतो भूत्या अस्मत्तेन्यत्प्रशंसन्निति ॥ ८ ॥ तव ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति यथा पर्णं वनेऽप्यतेन पगनु हिमन्ति ॥ ९ ॥ नास्यांस्मिह्लोके कर्मभिस्मन्मन्थो विद्यते तथा परास्मन् कर्मफलैः ॥ १० ॥ तदेतेन वेदितव्यम् ॥ ११ ॥ प्रजापते

कैशीणामिति सर्गोऽयम् ॥ १२ ॥ तत्र ये पुण्यकृतस्ते-
षां प्रकृतयः परा ज्वलन्त्य उपलभ्यन्ते ॥ १३ ॥ स्यात्तु
कर्मावयवेन तपसा वा कश्चित्संशरीरोऽन्तवन्तं लोकं
जयति सङ्कल्पसिद्धिश्च स्यान्न तु तज्ज्येष्ठ्यमाश्रमा-
याम् ॥ १४ ॥

आ० चतुर्विंशतितमो खण्डिका ॥ प्र० २ प० ९ ख० २४ ॥

इति चाप्तस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने त्रयमः पटलः ॥ २ ॥

व्याख्यानाः सर्ववर्णानां साधारणवैशेषिका ध-
र्माः । राजस्तु विशेषाद्व्यामः ॥ १ ॥ दक्षिणाद्वारं वेष्टं
पुरं च मापयेत् ॥ २ ॥ अन्तरस्यां पुरि वेष्टम् ॥ ३ ॥ त-
स्य पुरस्तादाद्यन्तश्चतुर्दशमन्त्रमिति याचंक्षते ॥ ४ ॥ द-
क्षिणेन पुरं सभा दक्षिणोदग्द्वारा यथोभयं सन्दृश्येत
बहिरन्तरं चाते ॥ ५ ॥ सर्वेष्वेवाजस्रा अग्रयस्स्युः ॥ ६ ॥
अग्निपूजा च नित्या संध्या गृहमेधे ॥ ७ ॥ आवसथेश्रो-
त्रिग्वगर्ध्यानतिथीन् दासयेत् ॥ ८ ॥ तेषां यथागु-
णः सथाः शय्यान्नपानं च विदेयम् ॥ ९ ॥ गुरुन-
मात्यांश्च नातिर्जावेत् ॥ १० ॥ न चास्य विषये क्षुधा,
रोगेण हिमातपाभ्यां वावसीदेदभावादुद्धिपूर्वं वा क-
श्चित् ॥ ११ ॥ सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्धत्यावोक्षा-
क्षान्निष्पेक्षुग्मान् वैभीतकान् यथार्थान् ॥ १२ ॥ आर्याः
शुचयस्मत्यशीला दीवितारस्स्युः ॥ १३ ॥ आयुधग्रहणं

नृत्तगात्रवद्गवाणीति राजार्धनेभ्योऽन्यत्र न विद्येरन्
॥ १४ ॥ क्षेमकृद्गजा दस्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा तस्कर-
भयं न विद्यते ॥ १५ ॥

॥ इति पञ्चविंशततमोऽस्य षण्ण्डिका प्र० २ प० १० ख० २१ ॥ ॥

सुत्यानामनुसंगेन क्षेत्रं वित्तं च ददद्वाहणे-
भ्यो यथाहेमनन्ताष्टौकानभिजयति ॥ १ ॥ ब्राह्मणं स्वा-
न्ययजिगीयमाणो राजा यो हन्यते तमाहुरात्मयूपो य-
ज्ञोऽनन्तदक्षिण इति ॥ २ ॥ एतेनान्ये श्रूय व्याख्याताः
प्रयोजने युध्यमानास्तनुत्युजः ॥ ३ ॥ ग्रामेषु नगरेषु
चार्याञ्जुचीन् मत्यर्थीन् प्रजायुषे निदध्यात् ॥ ४ ॥
तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः ॥ ५ ॥ नन्दतो योजनं
नगरं तस्करेभ्यो रक्ष्यम् ॥ ६ ॥ कोशो ग्रामेभ्यः ॥ ७ ॥
तत्र यन्मुस्यते तेस्तत्प्रतिदाप्यम् ॥ ८ ॥ धाम्यं शुल्क-
मपदाग्येन ॥ ९ ॥ अकरः श्रोत्रियः ॥ १० ॥ सर्ववर्णा-
नां च स्त्रियः ॥ ११ ॥ कुमारश्च प्राक् व्यञ्जनेभ्यः ॥
१२ ॥ ये च विद्यार्थी वसन्ति ॥ १३ ॥ तपस्विनश्च
ये धर्मपराः ॥ १४ ॥ शूद्रश्च पादावेनका ॥ १५ ॥ अ-
न्धमृकवाइरगेमाविष्टाश्च ॥ १६ ॥ ये द्युर्था द्रव्यपग्नि-
हेः ॥ १७ ॥ अनुष्ठिपूर्वमकृपो सुता परदारमनुप्रावि-
शन् कुमारि वा वाया वायवः ॥ १८ ॥ बुद्धिपूर्वं तु द-
ष्टभावो दण्ड्यः ॥ १९ ॥ मुनिपात्रे वृत्ते शिश्रच्छेदनं

सवृषणस्य ॥ २० ॥ कुमार्यां तु स्वान्यादाप्र-नाश्यः ॥
 २१ ॥ अथ भृत्ये गजानाम् ॥ २२ ॥ गक्ष्ये चान ऊर्ध्वं मैथुनात्
 ॥ २३ ॥ निर्वेषाभ्युपाये तु स्वामिभ्योऽङ्गमुजेत् ॥ २४ ॥
 इति पट्टितितमीं स्मृष्टिहो ॥ प्र० २ प० १० ख० २६ ॥ "

चरिते यथापुं धर्माद्धि सम्बन्धः ॥ १ ॥ मगो-
 चस्थानीयाद्य परेभ्यस्ममाचक्षीत् ॥ २ ॥ कुलाय हि
 स्त्री प्रदीयत इत्युपदिशन्ति ॥ ३ ॥ तदिन्द्रियदोषवत्या-
 द्विप्रतिपन्नम् ॥ ४ ॥ अविशिष्टं हि परत्वं पाणेः ॥ ५ ॥
 तद्यतिक्रमे प्लु पुनरुभयोर्नरकः ॥ ६ ॥ नियमास्मभ-
 णो हि वर्षीयानभ्युदय एवमास्मभणादपत्यात् ॥ ७ ॥
 नाश्व आर्क्षभूडायाम् ॥ ८ ॥ वध्यश्शूद्र आर्यायाश्च ॥
 ९ ॥ दारं चास्य कर्षयेत् ॥ १० ॥ भवर्णगामन्यपूर्वा-
 मां सकृत्सन्निपाते मादः पतर्तुत्युपदिशन्ति ॥ ११ ॥ ए-
 वमभ्यामे षादः पादः ॥ १२ ॥ चतुर्थे सर्वम् ॥ १३ ॥
 जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्यार्य धार्मिकमाक्रोशतः ॥ १४ ॥
 वाचि पथि शय्याचामामन इति क्षमीभवतो दण्डता-
 डनम् ॥ १५ ॥ पुरुषयो मते भूम्यादान इति स्वान्वा-
 दाय वध्यः ॥ १६ ॥ चक्षुनिरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ॥
 १७ ॥ नियमातिक्रमिणमन्यं वा रक्षाम बन्धयेत् ॥ १८ ॥
 आसमापत्तेः ॥ १९ ॥ असमापत्तो नाश्यः ॥ २० ॥

आचार्ये ऋषिर्वस्त्रातस्ते राज्ञेति त्राणं स्युरन्यत्र वक्ष्या-
त् ॥ २१ ॥

॥ इति सप्तविंशतिवर्षी स्वाण्डिका ॥ (प्र० २ प० १० ख० २१) ॥

॥ इति चापस्त्रिभुवमुनेष द्वितीयाप्रश्ने दशमः पटलः ॥ १० ॥

क्षेत्रं परिगृह्योत्थानाभावात्फलाभावे यस्मिन्मृद्ध-
स्म भावितदपहार्यः ॥ १ ॥ अवशिनः कीनाशस्त-
कर्मन्यासे दण्डताडनम् ॥ २ ॥ तथा पशुपस्य ॥ ३ ॥
अवरोधनं चास्य पशुन्मम् ॥ ४ ॥ हित्वा व्रजमादि-
नः कर्शयेत्पशुन् ॥ ५ ॥ नातिपार्तयेदवरुण्य पशुन्मा-
ग्ने नाशने वा स्वामिभ्योऽवमृजेत् ॥ ६ ॥ प्रमादादाग्नये
पशुनुत्पृष्टान् दृष्ट्वा ग्राममानीय स्वामिभ्योऽवमृजेत् ॥
७ ॥ पुनः प्रमादे सकृदवरुण्य ॥ ८ ॥ तत ऊर्ध्वं न
मृजेत् ॥ ९ ॥ परपरिग्रहमविद्रानाददान एवादके मूले
पुणो फटे गन्धे ग्रामे शांके इति वाचा ब्राह्म्यः ॥ १० ॥
विदुषो वामनः पश्चिमोष्णम् ॥ ११ ॥ अदण्ड्यः कामकृते
तथा प्राणमंशये भाजुनमाददानः ॥ १२ ॥ प्राप्तनिमित्ते
दण्डाकर्मणि गंजानमेनस्पृशति ॥ १३ ॥

॥ इति अष्टाविंशतितमो स्वाण्डिका प्र० २ प० ११ ख० २८ ॥

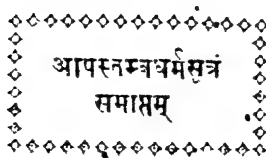
प्रयोजयिता मन्ता कर्तेति स्वगनस्कफलपु क-
र्मसु भागिनः ॥ १ ॥ यो भूय आग्भते तस्मिन् फल-
विशेषः ॥ २ ॥ कुडुम्बिनो धनस्येधाते ॥ ३ ॥ तयोऽ-

नुमतेऽन्येऽपि तद्धितेषु^१ वर्तेरन् ॥ ४ ॥ विवादे विद्या-
 भिजनमम्पन्ना वृद्धा मेधाविनो धर्मेष्वविनिपातिनः ॥
 ५ ॥ मन्देहे लिङ्गतो दैवेनेते विधित्य ॥ ६ ॥ पुण्याहे
 प्रातर्गमाविद्धस्यामन्ते राजवत्युभयतस्समाख्याप्य^२ स-
 र्वानुमते मुख्यस्मृत्यं प्रश्नं ब्रूयात् ॥ ७ ॥ अनृते
 राजा दण्डं प्रगयेत् ॥ ८ ॥ नरकश्चात्राधिकः साम्प्रगये
 ॥ ९ ॥ मत्से स्वर्गस्सर्वभूतप्रशंसा च ॥ १० ॥ सा निष्ठा
 या त्रिधा स्त्रीषु शूद्रेषु च ॥ ११ ॥ आथर्वणस्य वेदस्य
 शेष इत्युपदिशन्ति ॥ १२ ॥ कृच्छ्रा धर्मममाप्तिस्समाप्ता-
 नेन लक्षणकर्मणा च समुपपद्यते ॥ १३ ॥ तत्र लक्षणम् ।
 सर्वजनसद्वेषेकानाममाहितमार्याणां वृत्तं मय्यग्वि-
 नीतान्तां वृद्धानामात्मयतामलोलुपानामदाभिकानां
 वृत्तमादृश्यं भजेत् । एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ १४ ॥
 स्त्रीभ्यन्सर्ववर्णेभ्यश्च धर्मशेषान्प्रतीयादित्येक इत्येके ॥
 १५ ॥

॥ इति एकोनविंशत्तमा खण्डिता ॥ ५०२ पञ्च ११ ख० २२ ॥

॥ इति आपस्तम्बधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने एकादश पटल ॥ ११ ॥

॥ द्वितीयप्रश्नश्च समाप्तः ॥

आपस्तम्बधर्मसूत्रपाठस्य शाधनपत्रिका ।

पृष्ठे	पङ्क्ताः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०	१२	चार्याभ्या	चार्यार्थस्या
१२	१७	पालिप्ते	पलिप्ते
१२	२१	नाभ्या	नभ्या
१३	२०	तथा	तया
१४	२०	अध्याये	अध्यापये
१५	२०	तस्य	यस्य
१६	२१	उल्कायाम	उल्कायाम
२१	२०	णीत्वम्	ण्युप
२४	१५	शेषान्भु	शेषाद्भु
२२	१०	न्योर्वोद	न्योरुद
२३	१५	यृद्धो	यृद्धो
२५	१८	अशुद्धि	अशुचि
२७	७	शुन्भने	शुन्भन
५४	१०	न्यभजेत्	निभजेत्
५५	१३	माद्यः	मात्पुरुषाद्या
५५	१५	मनीरश्च	हनीरश्च
६०	५	निवेदयन्ते	हि वेदयन्ते
६३	५	मच्छादन	माच्छादनं

शिवाभ्यां नमः

॥ आपस्तम्बप्रणीतं धर्मसूत्रम् ॥

॥ हरदत्तमिश्रविरचितया उज्ज्वलारख्यवृत्त्या सहितम् ॥

प्रथमप्रश्नप्रारम्भः

मातामहमहाशैल महस्तदपितामहम् ।
कारणं जगतां बन्धे कण्ठादुपरि वारणम् ॥
प्रणिपत्य महादेवं हरदत्तेन धीमता ।
धर्माख्यप्रश्नयोरेषा श्रियते अतिरुज्ज्वला ॥

ओम् ॥ * अथातः सामयाचारिकान्धर्मान् व्याख्यास्यामः ॥१॥
अथशब्द आनन्तर्ये । अतश्शब्दो हेतौ । उक्तमिदं श्रौतानि गार्हपत्यं च
कर्माणि । तानि च वक्ष्यमाणान् धर्मानपेक्षन्ते । कथम् । 'आचान्ते क-
र्म कर्तव्यं शुचिना कर्तव्यमिति वचनादाचमनशौचादीनेष्वन्ते । 'सन्ध्या-
हीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु' । इति वचनान् सन्ध्यावन्दनम् । एवम्
'अशुचिकरनिर्वेषः ।' 'द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पवनम्' इति वचनान् घृत्सह-
त्यादिप्रभ्यश्चित्तानि च । एवमन्येष्वपि यथासम्भवमपेक्षा द्रष्टव्या । अत-
स्तदनन्तरम् । सामयाचारिकान्धर्मान् व्याख्यास्यामः । पौरुषेयी व्यवस्था
समयः । स च त्रिविधः । त्रिविधिनियमः प्रतिपेक्ष इति । तत्र प्रवृत्तिप्रयो-
जनो विधिः । 'सन्ध्याश्च बृहिस्रिमादासनं वाग्यतश्च'त्यादिः (१-११-३
-८) । निवृत्तिप्रयोजनाविशेषः । 'प्राङ्मुखोऽन्नानि भुङ्क्षते'ति नियमवि-
धिः (१-११-३१-१) । क्षुद्रुपवातार्था भोजने प्रवृत्तिः । शक्यं च य-

१. 'आचान्तेन कर्तव्यं नया शुचिना च पवित्रपाणिना च यज्ञोपवर्तिना च कर्त-
व्यमिति वचनादाचमनादिचिन्त्यमपेक्षन्ते ।' इति पाठान्तरम् ।

त्किञ्चनदिङ्मुखेनापि भुञ्जीतेन ‘क्षुद्रुपहन्तुम् । तत्र नियमः क्रियते प्रा-
ङ्मुख एव भुञ्जीत न दक्षिणामुख इति । परिसङ्ख्या तु नियमस्यैव कि-
यानपि भेदः । एवं द्रव्यार्जने रागात्प्रवृत्तं प्रति नियमः क्रियते ‘याजना-
ध्यापनप्रतिग्रहैरेव ब्राह्मणो द्रव्यमार्जयेत् न कृषिवाणिज्यादिने’ति । ‘ब्रा-
ह्मणस्य गोरिति पदोपस्पर्शनं च वर्जये’दित्यादिः (१-११-३१-६) प्र-
तिषेधः । समयमूला आचारास्समयाचाराः तेषु भवाः सामयाचारिकाः ।
‘एवम्भूतान् धर्मानिति । कर्मजन्योऽभ्युदयनिश्रेयसहेतुरपूर्वाख्य आत्ममुणो
धर्मः । तद्धेतुभूतकर्मव्याख्यानमेव तद्व्याख्यानम् । तत्र विधिषु तावद्विष्णु-
यानुष्ठानाद्धर्म इति नास्ति विप्रतिपत्तिः । नियमेष्वपि नियमानुष्ठानाद्धर्म
इति प्रतिषेधेष्वपि तत्र न अर्थानुष्ठानाद्धर्म इति केचित् । अत एव धर्मा-
नित्यविशेषेणाह, न अन्ये तु, विधिष्वेव धर्मः । इतरयोस्तु विपरीतानुष्ठाना
दधर्मः केवलं, न तु विषयानुष्ठानात् कश्चिद्धर्मः । ‘न ह्यप्रतिगृह्यन्नपिबन्वा
सुरां धार्मिक इति लोके प्रसिद्धः । सूत्रे’ तु धर्मग्रहणमधर्मस्याप्युपलक्षण
मिति स्थितिः ॥ इति ॥ १ ॥ किं च भो. समयोऽपि प्रमाणं, यदि प्रमाण-
मिदमपि प्रमाणं भवितुमर्हति ‘चैत्य वन्देत स्वर्गकामः । प्रगे भुञ्जीत ।
केशानुल्लुञ्छेत् । तिष्ठन् भुञ्जीत । न स्नाया’दिति । तत्राह— * धर्मज्ञस-
नयः प्रमाणम् ॥ २ ॥ न हि ब्रूमः समयमात्रं प्रमाणमिति । किं तर्हि । धर्मज्ञा-
ये मन्वादयस्तेषां समयः प्रमाण धर्माधर्मयोः । कथं पुनरिदमवगतं मन्वा-
दयो धर्मज्ञा न बुद्धादय इति । यद्युच्यते बुद्धादीनामतीन्द्रियेऽर्थे ज्ञानं
न सम्भवतीति, मन्वादिष्वपि समानम् । अत्र तेषां धर्मज्ञानातिशयादती-
न्द्रियेऽपि ज्ञानं सम्भवतीति, तत् बुद्धादिष्वपि समानम् । यथाह—‘सुग-
तो यदि धर्मज्ञः कपिलो नेति का प्रमा । तावुमो यदि सर्वज्ञौ मतिभेदः कथं
तयोः ॥’ इति । वक्तव्यो वा विशेषः ॥ २ ॥ तमाह— * वेदाश्च ॥ ३ ॥ चोऽवधा-
रणे । वेदा एव मूलप्रमाणं धर्माधर्मयोः । न च नित्यनिर्दोषेषु वेदेषूक्तोपा-
लम्भसम्भवः । स्वतःप्रमाणस्य हि शब्दस्य न वक्तृदोषनिबन्धनमप्राजा-

प्यम् । तदिहास्मदादीनां धर्मज्ञसमयः प्रमाणं धर्मज्ञानां तु वेदाः प्रमाण-
म् । मनुरप्याह—‘वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचा-
रश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥’ गौतमोऽपि—‘वेदो धर्ममूलं तद्विदां
च स्मृतिशीले ।’ इति । यद्यपि अप्रस्यक्षो वेदो, मूलभूतोऽस्मदादिभिर्नोपल-
भ्यते । तथापि मन्वादिभिरुपलभ्यते इत्यनुमीयते । वक्ष्यति च ‘तेषामुत्सन्नाः
पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते’ इति ॥ ३ ॥ * चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रि-
यवैश्यशूद्राः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणाद्याश्चत्वारो वर्णमज्ञकाः । ते च सामयाचा-
दिकैर्धर्मैराधिक्रियन्ते । चतुर्णामेवोपदेशेऽपि पुनश्चतुर्ग्रहणं यथाक्रमं चतु-
र्वन्तर्भूतानामपि ग्रहणार्थम् । तत्रश्च ‘ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्य’ इति बाधा-
यनादिभिरुक्तानामनुलोमादीनामप्यत्र ग्रहणं मतम् । तथा च गौतमः प्र-
तिलोमानामेव धर्मोऽनधिकरमाह—‘प्रतिलोमास्तु धर्महीनः’ इति ॥ ४ ॥

तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रेयान् ५५ ॥ जन्मत इति वचनात् सदृत्ता-
दपि शूद्राद्वैश्यब्रह्मोऽपि श्रेयान् । एव वैश्यात् क्षत्रियः क्षत्रियात् ब्राह्मणः
॥ ५॥ * अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपायनं वेदाध्ययनमभ्यासेयं फल-
वन्ति च कर्माणि ॥ ६ ॥ शूद्रवर्जितानां त्रयाणां वर्णानामदुष्टकर्मणामुपा-
यनादयो धर्माः । उपायनमुपनयनम् । नात्र त्रैवर्णिकानामुपनयनादि विधीय-
ते । प्राप्तत्वात् । नापि शूद्राणां प्रतिषिध्यते । प्राप्यभावात् । तथाहि—
उपनयनं तावद्द्रव्ये ‘गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयन्ति’त्यादिना त्रैवर्णिकानामेव
विहितम् । इहापि तथैव विवाह्यते । अन्ययनमपि ‘उपनय्याचार्यकुले ब्र-
ह्मचारिव्राम’ इत्यारभ्य विधानान् अनुपनीतस्याप्राप्तमेव । किं च ‘इमशा-
नवच्छूद्रपतिना’तिरिति अन्ययननिषेधो वक्ष्यते । यस्य यस्य मर्मापे नाभ्येयं स-
सकं स्वयमध्येतुमर्हति । अग्न्यावेयमपि ‘वसन्ते ब्राह्मण’मित्यादि त्रैवर्णि-
कानामेव विहितम् । ‘फलवन्ति चाग्निहोत्रादीनि कर्माणि त्रयाणां वर्णानां’-
मित्युक्तत्वात् त्रैवर्णिकानामेव नियतानि । विद्याभ्यासावाच्च शूद्राणामभ्या-

‘मन्वादिग्रंथ उपलब्धतुल्य इत्यनुमीयते’ इति पाठान्तरम् ।

‘वर्णानामुपदेशेऽपि पुनश्चतुर्ग्रहणं यथाकथञ्चित्त्वंन्तर्भूतानामपि’ति पाठान्तरम् ।

क्तानि । उक्तो विद्याग्न्यभावः । तस्माद्दुष्टकर्मप्रतिषेधार्थं सूत्रम् । तथा शास्त्रान्तरे—‘द्विजादिकर्मभ्यो हानिः पतन’मेति । अप्रतिषेधे तु दुष्टकर्मणामप्यधिकारो भवत्येव । फलवन्ति च कर्माणीत्यभिधानात् क्रियत इति कर्मेति निर्वचनात् ‘प्रागुपनयनात् कामचारवादभक्त’ इति गौतमस्मरणं ब्रह्महत्यादिमहापातकव्यतिरिक्तविषयमित्यनुपेतस्यापि दुष्टकर्मत्वसम्भवात् ‘अदुष्टकर्मणामुपनयनमुक्तम् । शूद्रप्रतिषेधस्तु, ‘प्राप्तानुवादः ॥६॥ यथा ब्राह्मणादीनामुपनयनादयो धर्माः प्रधानभूताः तादृशं शूद्रस्य कर्माह—* शुश्रूषा शूद्रस्येतरेषां वर्णानाम् ॥७॥ इतरेषां ब्राह्मणादीनां वर्णानां या शुश्रूषा सा शूद्रस्य परमो धर्मः ॥७॥ तत्र विशेषः—* पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्वर्णनिश्रेयसं भूयः ॥ ८ ॥ सर्वप्रकार कृताया अपि वैश्यशुश्रूषायाः मात्रयापि कृतां क्षत्रियशुश्रूषा बहुतरं फलं साधयति । एवं क्षत्रियशुश्रूषाया ब्राह्मणशुश्रूषा ॥८॥ उपनयन वेदाध्ययनमित्यादि यदुक्तं अस्मिन् क्रमे उपनयने विशेषमाह—* उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कारः ॥९॥ विद्या अर्थः प्रयोजन यस्य स विद्यार्थः । तस्यायं श्रुतिविहितसंस्कार उपनयनं नाम । ‘विद्यार्थस्ये’ति वचनोक्तं मूकादेर्न भवति । तथा च शङ्खलिखितौ ‘नोन्मत्तमूकान् संकुर्व्यात्’ इति । लिङ्गस्य विवक्षितत्वात् स्त्रिया अपि तन्न भवति । यदपि तस्याः ‘अग्ने गृहपते’ इत्यादिकया विद्यया अर्थः । श्रुतित इति वचनं तदतिक्रमे श्रौतातिक्रमप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् ॥९॥ अनेकवेदाध्यायिनां वेदव्रतवदुपनयनमपि प्रतिवेदं भेदेन कर्तव्यमिति प्राप्ते लक्ष्यते—* सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मणम् ॥१०॥ त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् । तदित्यृचोऽस्याम्सावित्र्यः परमेष्ठ्या प्रजापतिः ।’ इति मनुः । तन्मन्त्रोपनयने यत्सावित्र्या अनुवचन तन्मुखेन सर्ववेदा अनुक्ता भवन्तीत्यगृह्यमाणविशेषत्वादेकमेवोपनयनं सर्वार्थमिति । अस्मिन्नर्थे ब्राह्मणमपि भवति । ब्राह्मणमेव पठितम् ॥ आथर्वणस्य वेदस्य पृथगुपनयनं कर्तव्यम् । तथा च तत्रैव श्रुतम् ‘नान्यसस्कृतो भृग्वङ्गिरसोऽधीयीते’ति ॥१०॥ विद्वानेवोपनेताभिगम्यत इति विधातुमविदुषो निन्दामाह—* तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयने यश्चाविद्वानिति हि ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

यथा कृश्वितं तमसकाशात्तम एव प्रविष्टो न किञ्चिज्जानाति एतन्मेषः मं मा-
णवकमविद्वानुपनयते तथा यश्चाविद्वान् । उपनीयते इत्यपेक्ष्यते । यश्च स्वय-
मप्यविद्वान् सन्नुपनीयते सोऽपि तमस एव तमः प्रविशति । अस्मिन्नर्थे ब्र-
ह्मणमपि भवतीति ॥ ११ ॥ कैट्टिशस्तर्हर्घ्यपनेताभिगम्यस्तमाह—*तस्मिन्नाभि-
जनविद्यासमुदेतं समाहितं संस्कर्तारमीप्सेत् ॥ १२ ॥ अविच्छिन्नवेद-
वित्सम्बन्धे कुले जन्म अभिजनः । षड्भिरङ्गैस्सहैव यथावदर्थज्ञानपर्यन्तम-
धीतो वेदो विद्या । सर्वासम्भवे वेद एव वा । तस्मिन्नुपनयने कर्तव्ये ताम्भ्यां
अभिजनविद्याभ्यां समुदेतं सम्पन्नम् । समाहितं विहितप्रतिपिद्धेष्ववहितमनस-
म् । संस्कर्तारमाचार्यमीप्सेत् । इच्छया करणं लक्ष्यते आप्नुयादभिगच्छेदि-
ति ॥ १२ ॥ *तस्मिन्श्चैव विद्याकर्मन्तमविप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः ॥ १३ ॥ तस्मि-
न्नेव चोपनेतरि विद्याकर्म विद्याग्रहण कर्तव्यम् । आन्तःशामाप्तेः । अ-
विप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः । यद्याचार्यो धर्मरूपो न प्रच्युतो भवति । प्रच्युते तु
तस्मिन्नसम्पर्काहं अन्यत्रोऽपि विद्याकर्म भवत्येव । येषां चाचार्यकरणवि-
धिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यते । कथमुपनीयाध्ययनेताचार्यकं भाव-
येदिति । सकृदुपनीतस्य माणवकस्य न पुनरुपनयनसंस्कार सम्भवति । तं
कथमन्योऽध्यापयेत् । एतेन मध्ये आचार्यमरणे माणवकस्य तदन्तमध्ययनं
नाचार्यान्तरात् सम्भवतीति द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥ आचार्यशब्दनिर्वचनमाह—*य-
स्मात्तस्मान्नाचिनोति स आचार्यः ॥ १४ ॥ यस्मात्पुरुषादय माणवक-
धर्मानाचिनोति शिक्षते स आचार्यः । 'अप्यक्षरमामान्यानि दृयादि'ति च-
कारमात्रेणैवं निर्वचनम् । अनेन प्रकारेण माणवकमाचार्यः । शौचाचाराश्च
शिक्षयेदित्युक्तं भवति ॥ १४ ॥ *तस्मै न द्रुह्येत्कदाचन ॥ १५ ॥ तस्मै एव भूवा-
च्चाचार्य कदाचन कदाचिदपि न द्रुह्येत् । तद्विषयमपकारं न कुर्यात् ॥ १५ ॥
कस्मादित्यत आह—*स हि विद्यातस्तं जनयति ॥ १६ ॥ स ह्याचार्य तं
माणवकं विद्यातो जनयति । यथा पिता मातृन । 'अत्राभ्यमाना मावित्री
पिता त्वाचार्य उच्यते ।' इति शास्त्रान्तरम् ॥ १६ ॥ *तच्छ्रेष्ठं जन्म ॥ १७ ॥

१. 'आचार्यविधिकरण' इति पाठान्तरम् ।

२. 'तदन्तमध्ययन' 'तद्वचनमध्ययनम्' इति च कल्पिपाठ ।

तद्विद्यातो जन्म श्रेष्ठं प्रशस्ततमम् । अभ्युदयनिश्रेयसहेतुत्वात् ॥ १७ ॥ माता-
पितृभ्यामाचार्यः श्रेष्ठ इत्याह—*शरीरमेव मातापितरौ जनयतः । १८।
मातापितरौ शरीरमात्रमेव काष्ठकुड्यादिसमं जनयतः । आचार्यस्तु, स-
र्वपुरुषार्थक्षमं रूपं जनयति । 'आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणा'मिति गौतमः ॥ १८ ॥
*वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यं गर्भाष्टमे पु-
न्यं गर्भेकादशेषु राजन्यं गर्भद्वादशेषु वैश्यम् ॥ १९ ॥ वसन्ते ब्रा-
ह्मणमित्यादि गृह्ये गतम् ॥ १९* ॥ अथ काम्यानि ॥ २० ॥ कामनिमित्तानि
उपनयनानि वक्ष्यन्ते ॥ २० ॥ *सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टम आयुष्कामं नव-
मे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकामम्
॥ २१ ॥ ब्रह्मवर्चसकाममित्यादीनि षट्सूत्राणि स्पष्टार्थानि । सर्वत्रोपनयी-
तेत्यपेक्ष्यते ॥ ११ ॥ 'आचार्यो नमस्या'दित्यादीनि यानि ब्रह्मचारिणो व्रतानि
वक्ष्यन्ते तेऽप्यसमर्थानां कुमाराणां वर्णक्रमेणानुकल्पमाह —*आषोडशा-
द्ब्राह्मणस्यानात्यय आद्राविंशत्तत्रियस्याचतुर्विंशत्तद्वैश्यस्य ॥ २२ ॥
यथा व्रतेषु समर्थः स्याद्यानि वक्ष्यामः ॥ २३ ॥ आकारोऽभिविधौ ।
अत्ययोऽतिक्रमः । से एवाऽत्ययः तदभावोऽनात्ययः । यादृच्छिको दीर्घः ।
आर्षो वा प्रयोगः । प्रकरणानुपनयनकालस्येति गम्यते । यथा व्रतेषु सम-
र्थः स्यात् तथा एतावान् कालः प्रतीक्ष्यः । पूर्वमेव तु सामर्थ्ये सति अष्ट-
वर्षाद्यतिक्रमे वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तमव भवति । एवं षोडशादिष्व ऊर्ध्वं कि-
यन्तश्चित्कालमसमर्थानां पश्चात्सामर्थ्ये सति प्रायश्चित्तं भवत्येव ॥ २२ २३ ॥ त-
दानीं प्रायश्चित्तमाह—*अतिक्रान्ते सावित्र्याः कालं ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्म-
चर्यं चरेत् ॥ २४ ॥ यस्य यः सावित्र्या काल उक्तः, तदतिक्रमं त्रैविद्य-
कं व्यवयया विद्या तामधीनते त्रैविद्या तेषामिदं त्रैविद्यकम् । 'गोत्रचरणा-
द्बुद्धं चरणाद्धर्माभ्याययोरिति बुद्धं । एवंभूतं ब्रह्मचर्यम् अग्निपरिचर्या-
मध्ययनं गुरुशुश्रूषापिति परिहाप्य सकलं ब्रह्मचर्यधर्मं चरेत् । कियन्ते
कालम् ऋतुं कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ऋतुमिति वचनाद्वृत्तारम्भे प्रा-
यश्चित्तारम्भमिच्छन्ति ॥ २४ ॥ *अथोपनयनम् ॥ २५ ॥ एवं चरितव्रत उपने-
त्ययः ॥ २५ ॥ ततस्संवत्सरमुदकोपस्पर्शनम् ॥ २६ ॥ ततः उपनयनादा-

रभ्यः संवत्सरः कोपस्पर्शने स्नानं कर्तव्यम् । शक्तस्य त्रिषत्रणं स्नानम् ।
 अन्यस्य यथाशक्ति ॥ २६ ॥ * अथाध्याप्यः ॥ २७ ॥ एवं चरितव्रतः पश्चा-
 दध्याप्यः ॥ २७ ॥ * अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्यातां ते ब्रह्मह-
 संस्तुताः ॥ २८ ॥ 'यस्य' माणवकस्य पिता पितामहश्चानुपेतौ स्यातां स्व-
 यं च ते तथाविधा माणवका ब्रह्महसंस्तुताः ब्रह्महण इत्येव कीर्तिताः ब्र-
 ह्मवादिभिः । अस्मिन् तच्छब्दयोगस्तद्धर्मप्राप्त्यर्थः । एवं च 'श्मशानवच्छू-
 द्रपातिता' वित्युध्ययननिषेधप्रकरणे वक्ष्यते । ततश्च ब्रह्म यथा ब्रह्महसमीपे
 नाध्येयमेवमेषामपीति ॥ २४ ॥ * तेपामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च व-
 र्जयेत् ॥ २९ ॥ तेषामेतेषामभ्यागमनमाभिमन्येन गमनम् । मातापितृपुत्रदारश-
 रीररक्षणार्थमपि वर्जयेत् । यद्यपि भिक्षा सर्वत्र अनिग्राह्येति वक्ष्यते । भो-
 जनमुद्यतमपि वर्जयेत् । 'अपि दुष्कृतकारिण' ईति सत्यापि वचने विवाहं च
 वर्जयेत् । यद्यपि 'स्त्रीरत्न दुष्कुलादपी'ति मानवस्मरणम् ॥ २९ ॥ * तेषामि-
 च्छतां प्रायश्चित्तम् ॥ ३० ॥ ईच्छतामिति वचनात्त बलात्कारेण प्रायश्चि-
 त्तं कारयितव्यम् ॥ ३० ॥ * यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेवं संवत्सरः ॥ ३१ ॥
 यथा प्रथमेऽतिक्रमे ब्रह्मचर्यस्य ऋतुः कालः एवमन्यस्मिन्नतिक्रमे संवत्सरः
 कालः ॥ ३१ ॥ * अथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ गते ॥ ३४ ॥
 ॥ ३५ ॥ ॥ इति प्रथमा खण्डिका ॥ प्र० १ प० १ ख० १ ॥

अथोपनयनं सङ्ख्यया संवत्सरान्यावन्तोऽनुपेताः स्युः ॥ १ ॥
 यदि भित्तैवानुपेतः ततः संवत्सरमेकः अथ पितामहोऽपि ततो द्वौ । अथ स्व-
 यमपि यथाकालमनुपेत्तः ततः संवत्सरानिति ॥ १ ॥ अथोदकोपस्पर्शने मन्त्राः—
 * सप्तभिः पावमानीभिर्यदन्ति यच्च दृक् इत्येताभिर्यजुष्पवित्रेण
 संपपवित्रेणाङ्गिरसेनेति ॥ २ ॥ पवमानः सोमो देवता यासां ताः पावमा-
 न्यः, यजुष्पवित्रेण 'आपो अस्मान्मातरः शुन्वन्ति'त्यनेन, सामपवित्रेण 'कृ-
 या नश्चित्र आभुवदि'त्यादिगीतेन वामदेवेन साम्ना, आङ्गिरसेन 'हंस-शु-
 चिषदि'त्यनेन एतैरङ्गलिना शिरस्यपोऽवमिञ्चेत् ॥ २ ॥ * आप वा व्या-
 हृतिभिरेव ॥ ३ ॥ पूर्वेः सह व्याहृतीना विकल्पः ॥ ३ ॥ * अथाध्या-

प्यः ॥ ४ ॥ गतम् ॥ तत्र 'यस्य पिता पितृमह' इत्युपक्रमे यस्येत्येकवचनमन्तेऽप्यध्याप्य' इति । मध्ये तु 'ब्रह्महसंस्तुताः' तेषामभ्यागमनं तेषामिच्छतामिति बहुवचनम् । तत्रोपक्रमोपसंहारानुसारेण माणवकस्यैव प्रायश्चित्तमुपनयनमध्यापनं च । बहुवचनं तु तथाविधमाणवकबहुत्वापेक्षमित्यवोचाम ॥ ४ ॥ * अथ यस्य प्रपितामहादे नानुस्मर्यत उपनयनं ते श्मशानसंस्तुताः ॥ ५ ॥ प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं च यथा कालमिति । ते तथाविधा माणवकाः श्मशानसंस्तुताः । एतेन 'श्मशाने सर्वतः शम्याप्रासा'दित्यध्ययननिषेधात्तेषामपि सन्निधौ भवति ॥ ५ ॥ * तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत्तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनं शवमान्गतदिभिः ॥ ६ ॥ गतम् । पावमान्यादिभिरित्यनेनैव प्रतिपूरुषं सङ्ख्याय संवत्सरानित्येतदपि द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ * अथ गृहमेधोपदेशनम् ॥ ७ ॥ गृहमेधे गृह्यशास्त्रं गृहस्थधर्मो वा ॥ ७ ॥ * नाध्यापनम् ॥ ८ ॥ कृत्स्नस्यवेदस्य । किं तु गृह्यमन्त्राणामेवेति ॥ ८ ॥ * ततो यो निर्वर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे ॥ ९ ॥ ततः एषं कृतप्रायश्चित्तात् गृहस्थीभूतात्ततो यो निर्वर्तते उत्पद्यते तस्योपनयनसंस्कारः कर्तव्यः । कथम् । यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतु त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चारयित्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥ * तत ऊर्ध्वं पकृतिवत् ॥ १० ॥ ततः यो निर्वर्तते तस्य पकृतिवत् यथा प्राप्तमुपनयनं कर्तव्यमिति । यस्य प्रपितामहस्य पितुरारभ्य नानुस्मर्यत उपनयनं तत्र प्रायश्चित्तं (चो) नोक्तम् । धर्मज्ञैरूहाहेतव्यम् । एवं ततः पूर्वेष्वपि निरूपितमुपनयनम् ॥ १० ॥ अथाध्ययनविधिः—* उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्मचारिवासः ॥ ११ ॥ एवं यथाविध्युपेतस्य ब्रह्मचारिणस्सत् आचार्यकुले वासो भवति । ब्रह्म वेदस्तदर्थं व्रतं चरतीति ब्रह्मचारी । अध्ययनं नाङ्गानि व्रतानि चरणा आचार्यकुले वस्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ ११ ॥ तत्रकालः—* अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि ॥ १२ ॥ चतुर्णां वेदानामध्ययनकाल एषः प्रतिवेदं द्वादश ॥ १२ ॥ * पादूनम् ॥ १३ ॥ स एव कालः पादून वा प्रत्येतव्यः पादेनोप पादूनम् । पररूपं कतन्तवत् । षट्त्रिंशद्वर्षाणि । प्रतिवेदं नव ॥ १३ ॥

*अधुन ॥ १४ ॥ ऊनमिति समस्तमध्यपेक्षते । चतुर्विंशतिः वर्षाणि । प्रतिवेदं षट् ॥ १४ ॥ *त्रिभिर्वा ॥ १५ ॥ पादैरुनमिति प्रकरणाद्गम्यते । द्वादशवर्षाणि । प्रतिवेदं त्रीणि ॥ १५ ॥ *द्वादशावरार्धम् ॥ १६ ॥ अवरार्धशब्दोऽवरमात्रेत्येतस्मिन्नर्थे । वर्तते । द्वादशवर्षाणि अवरमात्रा यथा भवति तथा ब्रह्मचारिणा गुरुकुले वस्तव्यमित्युक्तम् । पूर्वैर्नैव सिद्धे यो ब्रह्मचार्यतिमेधावी तथा चतुरीऽपि वेदानितोऽल्पीयसा कालेन गृह्णाति तेनाप्येतावन्तं कालं गुरुकुले वस्तव्यम् । 'विद्यया स्नाती'त्येतस्मिन्पक्षे नातिस्वरितेन स्नातव्यमिदमेवमर्थमिदमारभ्यते । एतेन एकस्य वेदस्य त्रीणि वर्षाणि ब्रह्मचर्यप्रवश्य भावीत्यर्थात्सिद्धम् । मनुरप्याह—'षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरोः त्रैविद्यकं व्रतम् । तदर्धकं पद्भिकं वा गृहाणान्तिकमेव वा ॥' इति । ब्रह्मणां वेदानां षट्त्रिंशत् । एकैकस्य द्वादश । तदर्धिकं त्रयाणामष्टादश । एकैकस्य षट् । पादिकं वा त्रयाणां नव । एकैकस्य त्रीणि । गृहाणान्तिकमेव वेति एकैकस्य त्रिभ्य उर्ध्वमभियमः । न प्रागित्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ १६ ॥ * न ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य परोपवासोऽस्ति ॥ १७ ॥ ब्रह्मचारिविद्यार्थयोरर्थः द्रुक्तः । यो ब्रह्मचारी विद्यार्थो भवति न तेन दिवसमात्रमपि परस्य समीपे वस्तव्यम् । अचार्यस्य समीपे एव वस्तव्यमित्युक्तं भवति । विद्यार्थस्येति वचनान्नैष्ठिकस्य कदाचिदन्यत्र वासो न दोषः । यद्वा द्विर्भोजननिवृत्तिरेवोपवासः । परलोकार्थ उपवासः परोपवासः विद्यार्थस्य न भवति । नैष्ठिकस्य तु दोषः । अत्र पक्षे 'आहिताग्निरन्ध्रानि'ति विद्यार्थब्रह्मचारिविषयः ॥ १७ ॥ * अथ ब्रह्मचर्यविधिः ॥ १८ ॥ ब्रह्मवेदस्तदर्थं यद्वनं चरितव्यं तद्ब्रह्मचर्यं तदधिक्रियते ॥ १८ ॥ * आचार्याधीनस्यादन्यत्र पतनीयेभ्यः ॥ १९ ॥ आचार्याधीनो भवेत्युपनयनान्ते यत् मंशामन तन्मिद्धैवाचार्याधीनतानुद्यते । 'अन्यत्र पतनीयेभ्यः' इति विशेषं वक्ष्यामीति । करणे प्रत्ययः । अमुमराति व्याहृणमित्थं व्यापादयेत्याचार्येण चोदितोऽप्येवमादिन कुर्यादिति ॥ १९ ॥ * हितकारी गुरोरप्रतिलोभयन्वाचा ॥ २० ॥ आचार्येण प्रतिलोभयन्वाचा कोऽपि तस्मै हितमेव कुर्यात्वाचा प्रतिलोभयमकुर्वन् ॥ २० ॥ * अथासनः

शायी ॥ २१ ॥ शयनं शायः । कृत्यल्युटो बहुलमिति क्वचनात् घञ् । अध आसनशायो यस्य सः अधासनशायी । गुरुसन्निधावध आसीत अधश्च शयीवेत्युक्तं भवति । अधश्चशब्दस्य सवर्णदीर्घश्छान्दसः । अपपाठो वा । तु-
 णेषु प्रस्तरेषु चासनशयने शिष्टाचारसिद्धे ॥ २१ ॥ * नानुदेश्यं भुञ्जीत ॥ २२ ॥
 अनुदेश्यं श्राद्धार्थं देवतार्थं वा उद्दिष्टं न भुञ्जीत ॥ २२ ॥ * तथा क्षारलवणम-
 धुमांसानि ॥ २३ ॥ न भुञ्जीतेत्येवाक्षारादीनि गृह्ये गतानि ॥ २३ ॥ * अदि-
 वास्वापी ॥ २४ ॥ न दिवा स्वप्स्यात् ॥ २४ ॥ * अगन्धसेवी ॥ २५ ॥ च-
 न्दनाग्नीनि गन्धद्रव्याणि न सेवेत् ॥ २५ ॥ * मैथुनं न चरेत् ॥ २६ ॥ “उप-
 चारक्रिया केली स्पर्शा भूषणवाससाम् । एकशय्यासनं क्रीडा चुम्बन-
 लिङ्गने तथा ॥ ” इत्यादेशसर्वस्योपलक्षणं मैथुनग्रहणम् ॥ २६ ॥
 * उत्सन्नश्चायः ॥ २७ ॥ श्लाघा शोभा सा उत्सन्ना यस्य स
 उत्सन्नश्चायः । एवभूतो भवेत् । मृत्कल्कादिना भुखादिकं उज्ज्वलं न
 कुर्यात् । इति ॥ २७ ॥ * अङ्गानि न प्रक्षालयीत् ॥ २८ ॥ स्नानसमये आ-
 मलकादिभिर्न क्षालयेत् ॥ २८ ॥ * प्रक्षालयीत् त्वशुचिलिप्तानि गुरोरस-
 न्दर्शने ॥ २९ ॥ यानि तु मूत्रपुरीषाद्यशुचिलिप्तान्यङ्गानि तानि कामं मृदा-
 द्भिः प्रक्षालयेत् । यावद्गन्धो लेपश्चापैति । तदपि गुरोरसन्दर्शने यत्र स्थि-
 तः गुरुं न पश्यति । अत्र आचार्यप्रकरणे गुरुग्रहणात् पित्रादीनामपि ग्रहण-
 म् ॥ २९ ॥ * नाप्सु श्लाघमानः स्नायाद्यदि स्नायादण्डवत्स्रवेत् ॥ ३० ॥
 स्नाने प्राप्ते न श्लाघमानः स्नायात् । किं तु दण्डवदाप्लवेदित्युक्तम् । न
 स्नानीयैर्मलापकर्षणं श्लाघा क्रीडा वा जले । अपरं अहि—“अङ्गानि न प्र-
 क्षालयीते”त्यासमावर्तनान्नित्यस्नानस्य प्रतिषेधः । “प्रक्षालयीत् त्वशुचिलिप्ता-
 नी”ति नैमित्तिकस्य विधिः । “नाप्सु श्लाघमानः स्नाया”दिति तत्रैव
 श्लाघाप्रतिषेध इति ॥ ३० ॥ * जटिलः ॥ ३१ ॥ सर्वानेव केशान् जटां कृत्वा
 बिभृथात् ॥ ३१ ॥ * शिखाजटो वा वापयेदितरान् ॥ ३२ ॥ अथवा शिखा-
 मेव जटां कृत्वा इतरान्केशान् वापयेत् नापितेन ॥ ३२ ॥ * मौञ्जी मेखला
 त्रिवृद्वाह्यणस्य शक्तिविषये दक्षिणावृत्तानाम् ॥ ३३ ॥ मुञ्जानां वि-

कारो मौञ्जी । त्रिवृत । त्रिगुणा । एवम्भूता ब्राह्मणस्य मेखला भवति ।
 सा च शक्तिविषये शक्तौ सत्यां दक्षिणावृत्तानां प्रदक्षिणावृत्तानां कर्त-
 व्या । तद्वितार्थे गुणभूतानामपि मुञ्जानामेवैतद्विशेषणम् ॥३३॥ * ज्या रांज-
 न्यस्य ॥३४॥ स्पष्टम् ॥३४॥ * मौञ्जी वायवेमिश्रा ॥३५॥ अथवा अयो-
 मिश्रा क्वचित्तु कालायसेन बद्धा मौञ्जी मेखला भवति राजन्यस्य ॥३५॥ * आ-
 वीसूत्रं वैश्यस्य ॥३६॥ अविस्मृणीयुः कम्बलप्रकृतिः तत्सम्बन्धिनी ऊ-
 र्णा आवी तत्कृतं सूत्रं आवीसूत्रम् । सा मेखला वैश्यस्य भवति ॥३६॥ * सै-
 स्त्री तामली वेत्येके ॥३७॥ सीरा बाह्योक्तं रज्जुः । तामलो मूलोदकसं-
 ज्ञो वृक्षः । तस्य त्वचा ग्रथिता तामली ॥३७॥ * पालाशो दण्डो ब्राह्म-
 णस्य नैयग्रोधस्कन्धजोऽर्वाङ्गो राजन्यस्य वादर औदुम्बरो वा वै-
 श्यस्य वाक्षो दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैक उपादिशन्ति ॥३८॥ पालाशो
 दण्ड इत्यदि गृह्ये गतम् ॥३८॥ * वासः ॥३९॥ वस्यते कौपीनमाच्छाद्यते
 येन तद्वासः । तद्वक्ष्यते ॥३९॥ * शाणीक्षौमाजिनानि ॥४०॥ शाणस्य
 विकारः शाणी पटी । क्षौमा अतसी तस्या विकारः क्षौमम् । श्वेतपट्टाख्यवा-
 सोविशेष इत्यन्ये । अजिनं यस्य कस्यचिन्मेध्यस्य पशोः । ब्रूयित्तानि
 वर्णानुपूर्व्येण वासांसि ॥४०॥ * काषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ॥४१॥
 एके आचार्यो वस्त्रं त्वधोभार्याच्छाद्यमुपदिशन्ति । वस्त्रं कर्पासम् । क-
 षायेण रक्तम् । ब्राह्मणस्येत्यर्थाद्भ्रम्यते । इतरयोर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥४१॥

इति द्वितीया खण्डिका ॥ प्र० १ प० १ ख० २ ॥

मास्त्रिष्ठं राजन्यस्य ॥ १ ॥ मास्त्रिष्ठया रक्त मास्त्रिष्ठम् ॥ १ ॥ हारिद्रं वै-
 श्यस्य ॥ २ ॥ हरिद्रया रक्तं हारिद्रम् ॥ २ ॥ हारिणमैणेयं वा कृष्णं
 ब्राह्मणस्य ॥ ३ ॥ एतान्युत्तरीयाणि । 'बस्ताजिन'मिति वक्ष्यमाणत्वात् इहा-
 प्यजिनमिति गम्यते । 'अजिनमुत्तरमुत्तरये'त्युपनयनं युदजिनमुक्तं धार्य
 तद्धारणं ब्राह्मणस्य । हरिणो मृगस्त्वस्य विकारः हारिणम् । ऐणेय वा कृ-

१ अवाङ्ग = 'अवाचीनमस्य यस्य दण्डस्य' इति तात्पर्यदर्शने व्याख्यातम् ।

२ अवर्णमन्त्रेण = सर्वेषां वर्णानामविशेषेण इत्यर्थः ।

ष्णम् । एणी मृगी तस्या विकार ऐण्यम् । एण्यं ढञ् । द्विविधा, एणाः । कृष्णा
 श्व गौराश्च । अतो विशेष्यते कृष्णमैण्यमिति ॥ ३ ॥ अस्मिन् पक्षे विशेषमाह
 — * कृष्णं चेदनुपस्तीर्णासनशायी स्यात् ॥ ४ ॥ कृष्ण चेद्विभृयात्
 न हारिणं ततस्तस्मिन्नुपस्तीर्णं नासीत् न च शयी । अयं तावदर्थः । शब्दनि-
 र्वाह 'स्त्वधासनशायी'त्यत्र कृतः ॥ ५ ॥ * रौरवं राजन्यस्य ॥ ६ ॥ 'रौरुर्विन्दु-
 मान्मृग ॥ ६ ॥ * वस्ताजिनं वैश्यस्य ॥ ६ ॥ वस्तश्छागः ॥ ६ ॥ * आवि-
 कं सार्ववर्णिकम् ॥ ७ ॥ अविर्गुणायुः । स एवाविकः । तस्य चर्माविकं
 तत्सर्वेषामेव वर्णानाम् । अस्य हारिणादिभिर्विकल्पः ॥ ७ ॥ * कम्बलश्च ॥ ८ ॥
 अयमप्याविक एव । प्रावरणमेष सर्वेषाम् ॥ ८ ॥ 'काषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ती'
 त्वारम्य वासांसि अजिनानि च विहितानि । तत्र कामवशेन विशेषमाह—
 * ब्रह्मवृद्धिमिच्छन्नजिनान्येव वसीत क्षत्रवृद्धिमिच्छन्वस्त्राण्येवोभय-
 वृद्धिमिच्छन्नुभयमिति हि ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥ ब्रह्मवृद्धिः ब्राह्मणवृद्धिः क्ष-
 त्रवृद्धिः क्षत्रियवृद्धिः ॥ ९ ॥ अथ स्वपक्षमाह— * अजिनं त्वेवोत्तरं धार-
 थेत् ॥ १० ॥ उत्तरमुत्तरीयम् । तदजिनमेव धारयेत् ॥ १० ॥ * अनृत्तद-
 र्शी ॥ ११ ॥ नृत्त न पश्येत् ॥ ११ ॥ * सभाः समाजाश्चागन्ता ॥ १२ ॥
 द्यूतादिस्थानं सभा । उत्सवादिषु समवायः समाजः । ताम्सभास्समाजाश्च
 'ताच्छलियेन न गच्छेत् । यदृच्छया गगने न दोषः ॥ १२ ॥ * अजनवा-
 दशीलः ॥ १३ ॥ जनवादः परिवादः लोकवार्ता वा तच्छीलो न स्यात् ॥
 ॥ १३ ॥ * रहःशीलः ॥ १४ ॥ सति 'निभवे' रहःशीलः स्यात् ॥ १४ ॥
 * गुरुरुदाचारेष्वकर्ता स्वैरिकर्माणि ॥ १५ ॥ येषु प्रदेशेषु गुरुंरुदाच-
 रन्ति पौनःपुन्येन चरन्ति तेषु स्वैरिकर्माणि मैत्रप्रसाधनादीनि न कुर्यात्
 ॥ १५ ॥ * स्त्रीभिर्यावदर्थसम्भाषी ॥ १६ ॥ स्त्रीभिस्सह यावत्प्रयोजनं
 तावदेव सम्भाषेत । न प्रसक्तानुप्रसक्तमतिचिरम् । 'बलवानिन्द्रियग्रामो
 विद्वांसमपि कर्षती'ति । अतिबालाभिरतिवृद्धांश्च न दोषः ॥ १६ ॥ * मृदुः
 ॥ १७ ॥ क्षमावान् ॥ १७ ॥ * शान्तः ॥ १८ ॥ इन्द्रियाणामसद्विषये प्र-
 वृत्त्यभावः शमः । तद्वान् शान्तः ॥ १८ ॥ * दान्तः ॥ १९ ॥ विहितेषु क-
 र्मस्वग्लानिर्दमः । तद्वान् दान्तः ॥ १९ ॥ * ह्रीमान् ॥ २० ॥ ह्रीर्लज्जा ॥

२० ॥ * दृढधृतिः ॥ २१ ॥ तैव नष्टे मूर्ते वा धृतावेवावस्थितः स्यात् न ह-
प्येत् न विषीदेत् ॥ २१ ॥ * अग्नौ स्तुः ॥ २२ ॥ उत्साहसम्पन्नः । ग्लानि-
स्थश्च स्तुः । अत्रानुस्वारः छान्दसोऽपप्राठो वा ॥ २२ ॥ * अक्रोधनः ॥ २३ ॥
न कस्मैचिदपि कुप्येत् ॥ २३ ॥ * अनसूयुः ॥ २४ ॥ परभाग्यानुमन्तापः
असूया । तैच्छीलौ न स्यात् ॥ २४ ॥ * सर्वे लाभमाहरन् गुरवे सायं प्रातर-
मत्रेण भिक्षाचर्यं चरेद्भिक्षमाणोऽन्यत्रापपात्रेभ्योऽभिशस्ताच्च ॥ २५ ॥
अपपात्राः प्रतिलोमाः रजकादयः । अपगतानि हि तेषां पात्राणि पाका-
द्यर्थानि चतुर्भिर्वर्णैस्सह । अग्नौ शस्तान्वक्ष्यत्यथ पतनीयानीत्यादिना । तानु-
भयान्वर्जयित्वा अन्यत्र भिक्षेत । भिक्षमाणः सर्वं लाभ यच्च यावच्च ल-
ब्धं गोहिरण्यादि तत्सर्वं गुरवे आहरेत् । एवं अहरहः कुर्वन् सायं प्रात-
रमत्रेण न हस्तादिना भिक्षाचर्यं भिक्षाचरणं श्रेयं कुर्यात् । 'समं प्रातः'
रिति वचनाच्च सायं गृहीतेन प्रातराशः । नापि प्रातर्गृहीतेन सायमाशः ॥ २५ ॥
अथ भिक्षाप्रत्याख्यानं निन्दितुं ब्राह्मणमाकुर्यात्—* स्त्रीणां प्रत्या-
चक्षाणानां समाहितो ब्रह्मचारीष्टं दत्तं हृतं प्रजां पशुन्ब्रह्मवर्चसम-
न्नाथं वृद्धे । तस्मादुद्धृतं ब्रह्मचारिसङ्घं चरन्तं न प्रत्याचक्षीतापि
हैप्वेवंविध एवंचरतः स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥ व्याख्यातः
समाहितः । समाहितो ब्रह्मचारी याभिः भिक्षा प्रत्याख्यायते । तासां प्रत्या-
चक्षाणानां स्त्रीणामिष्टं यागैरार्जितं धर्मं दत्तं दानेनार्जितं धर्मं हृतं दत्तं
होमैश्च गार्होपाजितं सर्वमेव धर्मं वृद्धे आच्छिनोति । यस्मादेव तस्मात्
ब्रह्मचारिसङ्घं चरन्तं न प्रत्याचक्षीत । उह वा इति निपातौ वाक्यालङ्कारा-
र्थौ । अपि ह शब्दैः कदाचिदित्येतमर्थं द्योतयन् । एषु मण्डवीभूतेषु ब्रह्म-
चारिषु कदाचिदेवंविधः समाहित एवंचरतः । 'अथ ब्रह्मचर्यविरि' रित्यारभ्य
यान्युक्तानि तद्वान् ब्रह्मचारी स्यात् । सम्भावेन लिङ् । सम्भवेत् । तस्मा-
न्न प्रत्याचक्षीतेत्येव ब्राह्मणं भवतीति ॥ २६ ॥ * नानुमानेन भिक्षमुच्छिष्ट-
दृष्टश्रुताभ्यां तु ॥ २७ ॥ भिक्षाणां समृद्धौ भिक्षम । न तल्लिङ्गाभासेनाच्छिष्टं
मन्तव्यम् । किं तु दृष्टश्रुताभ्यामेव । दृष्टमात्मनः प्रत्यक्षम् । श्रुतमाप्तोपदेश-
ताभ्यामेव तद्वच्छिष्टमवगन्तव्यम् । अयमंशः प्राप्नानुवादः पूर्वमंशः

विधातुम् । यथा 'नानुवषट्करोत्यापिवापांश्चमुषाट्कुशात् । इति ॥२७॥ * भव-
 त्पूर्वया ब्राह्मणो भिक्षेत ॥२८॥ 'ब्राह्मणो ब्रह्मचारी भवत्पूर्वया वाचा
 भिक्षेत भिक्षां याचेत 'भवति भिक्षां देही'ति ॥२८॥ * भवन्मध्यया राज-
 न्यः ॥२९॥ 'भिक्षां भवति, देही'ति राजन्यो भिक्षेत ॥२९॥ * भवद्व्य-
 या वैश्यः ॥३०॥ 'भिक्षां देहि भवती'ति ॥३०॥ सर्वं लाभमाहरेन् गुरव-
 इत्युक्तम् । अथाहृतं किं कर्तव्यमित्यत आह— * तत्समाहृत्योपनिधाय
 चार्याय प्रब्रूयात् ॥३१॥ तत् भैक्षं समाहृत्य समीपे निधायाचार्याय
 प्रब्रूयात् इत्यमित्थमाहृतमिति ॥३१॥ * तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ ३२ ॥
 तेन आचार्येण प्रदिष्टं सौम्यत्वेमेव भुङ्क्ष्वेत्युक्तं भुञ्जीत ॥ ३२ ॥ * विप्र-
 वासे गुरोराचार्यकुलाय ॥ ३३ ॥ यद्वि गुरुर्विप्रोषितोऽसन्निहितः स्यात्
 तत् आचार्यकुलाचार्यस्व' यत्कुलं भार्यापुत्रादि तस्मै ब्रूयात् । तेन
 प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ ३३ ॥ * तैर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः ॥ ३४ ॥
 तैस्त्वकुलैस्सह विप्रवासे अग्रेभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः प्रब्रूयात् । तैः प्रदिष्टं
 भुञ्जीतेति विपरिणामेनान्वयः । गौतमोऽप्याह— 'असन्निधौ तद्भार्यापु-
 त्राय ब्रह्मचारिभिः' इति ॥ ३४ ॥ * नात्मप्रयोजनश्चरेत् ॥ ३५ ॥ आत्मा प्र-
 योजनं प्रयोजकः यस्य स आत्मप्रयोजनः । एवं भिक्षां न चरेत् आत्मार्थं न
 'परेदित्यर्थः । अस्य प्रयोजनं यदा श्रोत्रिया अपि न लभ्यन्ते तदा 'प्रो-
 षितो भैक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीते'ति वक्ष्यमाणमप्रोषितेऽपि यथा स्यादिति
 ॥ ३५ ॥ * भुक्त्वा स्वयममत्रं प्रक्षालयति ॥ ३६ ॥ अमत्रं भोजनपात्रम् ।
 भुक्त्वेति सन्निधानात् तत्स्वयमेव प्रक्षालयति प्रक्षालयेत् । भिक्षापात्रस्या-
 न्येन प्रक्षालने न दोषः । उभयोरपि पात्रयोरित्यन्ये ॥ ३६ ॥ * न चोच्छि-
 ष्टं कुर्यात् ॥ ३७ ॥ यावच्छक्नोति भोक्तुं तावदेव भोजनपात्रे कृत्वा भु-
 ङ्गीत ॥ ३७ ॥ * अशक्तौ भूमौ निखनेत् ॥ ३८ ॥ भोजने प्रवृत्तो यदि
 तावद्रोक्तुं न शक्नुयात् तदा तदन्नं भूमौ निखनेत् ॥ ३८ ॥ * अप्सु वा
 प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥ प्रक्षिपेत् ॥ ३९ ॥ * आर्याय वा पर्यवदध्यात् ॥ ४० ॥
 आर्यस्त्रैवर्णिकः तस्मै अनुपनीताय पर्यवदध्यात् सर्वमेकस्मिन्पात्रेऽवधाय
 तत्समीपे भूमौ स्थापयेत् ॥ ४० ॥ * अन्तर्धिने वा शूद्राय ॥ ४१ ॥ अन्त-

धीनमन्तर्धिः सोऽस्यास्तीति । ब्रीह्यादिष्वादिनिः । अन्तर्धी. दासः । अ-
न्तर्हितं हि तस्य शूद्रत्वम् । अशौचेषु स्वामितुल्यत्वात् । प्रकरणादाः
चार्यस्येति गम्यते । आचार्यदासाय वा शूद्राय पर्यवदध्यात् ॥ ४१ ॥
* प्रोषितो भैक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीत ॥ ४२ ॥ यदि शिष्य आचार्य-
मात्मार्यं वा प्रोषितः स्यात् । तदा भैक्षात् किञ्चिदादायाग्नौ कृत्वा प्रक्षिप्य
शेषं भुञ्जीत । श्रोत्रियाणां सद्भावे असद्भावे च 'अन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्य' इत्ये-
तन्न भवति । यदि स्यात्तत्रैवायं द्रव्यात्तदभावेऽग्नौ कृत्वा भुञ्जीतेति । य-
द्यपि तत्राचार्यस्य प्रवासः तथापि न्यायसाम्याच्छिष्यस्यापि विप्रवासो भ-
विष्यति ॥ ४२ ॥ अथ ब्रह्मचारिणो यज्ञ विघातु हविरादीनि सम्पादयति—
* भैक्षं हविषा संस्तुतं तत्राचार्यो देवतार्थे ॥ ४३ ॥ भैक्षं हविष्येन सं-
स्तुतं कीर्तितम् । तत्र तस्मिन् हविषि आचार्यो देवतार्थे देवतुकार्थे तत्प्रोक्त-
त्वात्तस्य ॥ ४३ ॥ * आहवनीयार्थे च ॥ ४४ ॥ तस्य जठराग्नौ हूयमा-
नत्वात् ॥ ४४ ॥ * तं भोजयित्वा ॥ ४५ ॥ गतम् ॥ ४५ ॥

॥ इति तृतीया खण्डिका ॥ प्र० १ प० १ ख० ३ ॥

* यदुच्छिष्टं प्राश्नाति ॥ १ ॥ अनुवादेषु सर्वत्र विधिः कल्प्यते ।
न भोजयेत् । भोजयित्वा तस्योच्छिष्टं प्राश्नीयात् प्राश्नाति । अकारपाठ
इच्छान्दसः । शौदिनि चतुर्विधेति ॥ १ ॥ * हविरुच्छिष्टमेव तन् ॥ २ ॥
इडाभक्षणादिस्थानीयमित्यर्थः ॥ २ ॥ * यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभ-
मुपहरति दक्षिणा एव ताः ॥ ३ ॥ यदन्यानि द्रव्याणि गवादीनि भिक्षा
चरणे लब्धानि समिदादीनि च स्वयमाहृतानि यथालाभमुपहरति दक्षिणा
एव ताः । दक्षिणासामानाधिकरण्यात्ता इत्युक्तम् ॥ ३ ॥ * स एष ब्रह्म-
चारिणो यज्ञो नित्यप्रततः ॥ ४ ॥ स एष एवभूतो यज्ञः ब्रह्मचारिणा
नित्यं प्रतायते । एव कुर्वता ब्रह्मचारिणा यज्ञ एव नित्यं क्रियत इत्यर्थः ॥ ४ ॥
* न चास्मै श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं दद्यात् ॥ ५ ॥ अस्मै शिष्याय आ-
चार्यः श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं न दद्यात् । शास्त्रविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं न
दद्यात् ॥ ५ ॥ किं पुनस्तत्—* यथा क्षारलवणमधुमांसानीनि ॥ ६ ॥

यथेतिवचनाः 'श्रुतिविप्रतिषिद्ध'मिति लक्षणतः प्रतिषेधाच्च क्षारादिग्रहणमेवं-
विधस्योपलक्षणम् ॥ ६ ॥ * एतेनान्ये नियमा व्याख्याताः ॥ ७ ॥ अ-
भ्यङ्गशेषो गन्धशेषो माल्यशेष इत्यादयो ब्रह्मचारिणः प्रतिषिद्धाः आचा-
र्येण न देया इत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥ केचित्तु श्रुतिविप्रतिषिद्धमाचार्यशेष-
मुपयुज्जाना दृश्यन्ते पूर्वः पूर्व आचारः प्रमाणमिति वदन्तः । तान्निराकरो-
ति—* श्रुतिर्हि बलीयस्यानुमानिकादाचारात् ॥ ८ ॥ अनुमानाय प्र-
भवतीत्यानुमानिकः । आचाराद्धि श्रुतिः स्मृतिर्वाऽनुमीयते । तस्मादानुमानि-
कादाचारात्प्रत्यक्षश्रुतिर्बलीयसा । तद्विरोधे तु नानुमातुं शक्यते । अनुमान-
बाधित इति न्यायात् । एवं च ब्रुवता ब्रह्मचारिणः क्षारलवणादिप्रतिषेधः
प्रत्यक्षब्राह्मणमूल इति दर्शितं भवति । यद्यपि क्षारादिप्रतिषेधश्रुतेरुच्छि-
ष्टव्यतिरिक्तो हि पयः सम्भवति । तथापि सङ्कोचोऽपि तस्या अविशेषप्रवृत्ता-
या आनुमानिकादाचारादयुक्तः ॥ ८ ॥ ननु परस्परविरुद्धा अपि श्रुतय उ-
पलभ्यन्ते 'गृह्णाति न गृह्णाती'ति । तत्किमाचारात् सङ्कोचिका श्रुतिर्नानुमी-
यते । अत आह —* दृश्यन्ते चापि प्रवृत्तिकारेणम् ॥ ९ ॥ स्यादेवं अ-
यमाचारो गृह्यमाणकारणः स्यात् । गृह्यते तु कारणं किं तत् ॥ ९ ॥ * प्री-
तिर्हुपलभ्यते ॥ १० ॥ क्षारादिभोजने भुञ्जानस्य प्रीतिर्भवति । ततश्च प्री-
त्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति । तदनुवर्तमानो नरकाय राध्वसीति
न्यायान्न सङ्कोचिका श्रुतिरनुमीयत इति ॥ १० ॥ * पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रा-
तुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥ स्पष्टम् ॥ ११ ॥ * धर्मविप्रतिपत्ताव-
भोज्यम् ॥ १२ ॥ यदि तयोर्धर्माद्विप्रतिपत्तिरुपायो भवति ततो न भोज्य-
म् । यद्वा भुञ्जानस्य ब्रह्मचारिणो धर्मविप्रतिषेधो भवति मधुमांसादिमिश्र-
त्वेन ततो न भोज्यमिति ॥ १२ ॥ * सायं प्रातरुदकमुष्मणहरेत् ॥ १३ ॥
आचार्यस्य स्नानपानाद्यर्थम् ॥ १३ ॥ * सदारण्यादेधानादृत्याधो निद-
ध्यात् ॥ १४ ॥ सदा प्रत्यहमरण्यात् न पित्रादिगृहात् एवान् काष्ठादी-
नि आचार्यगृहे पाकाद्यर्थमाहरेत् आदृत्य चाधो निदध्यात् । अधोनिधा-
नमाचार्यपुत्रादिषु पवनशङ्कया । अपर आह—आत्मनस्समिदाधानार्थमि-
धमाहरणमिति । उक्तं गृह्ये —'एवमन्यस्मिन्नपि सदारण्यादेधानादृत्य' इति

तदनुवादेनाधोनिधानम् । विधीयते दृष्टार्थमदृष्टार्थं वेति ॥ १४ ॥ *नास्त-
मिते समिद्धारो गच्छेत् ॥ १५ ॥ *अस्तमित-आदित्ये समिध आहर्तुं न ग-
च्छेत् । चोरव्याघ्रादिसम्भवात् । 'समिद्धार' इति 'अण् कर्मणि चे'ति तुममर्थे
अण्प्रत्ययः ॥ १६ ॥ *अग्निमिद्धा परिसमूहः समिध आदध्यात्सायं
प्रातर्यथोपदेशम् ॥ १६ ॥ परिसमूहनं प्ररितो मार्जनम् । विप्रकीर्णस्याग्ने-
रेकीकरणमित्यन्ये । यथोपदेशं यथा गृह्य उक्तं, तथा समिध आदध्यात् ॥ १७ ॥
गृह्ये विहितमपि समिदाधानं विधीयते सर्वाचरणार्थम् । सायं प्रातरित्यादि-
कान्विशेषान्वक्ष्यामीति चाह—*सायमेवाग्निपूजेत्येके ॥ १७ ॥ एके
आचार्यास्सायमेवाग्निपूजां कार्या, न प्रातरिति मन्यन्ते ॥ १७ ॥ *समि-
द्धमग्निं पाणिना परिसमूहेन समूहन्या ॥ १८ ॥ समिदाधाने समिद्ध-
मग्निं पाणिनैव परिसमूहेत् । न समूहन्या । समूहनी सम्मार्जनी दर्भनिर्मिता
वेदाकृतिः । आचारति ॥ १८ ॥ *प्राक्तु याथाकामी ॥ १९ ॥ प्राक्समिदा-
धानात् परिसमूहेन याथाकामी भवति । यथाकामस्य भावो याथाकामी ।
प्यञ् षित्वादीकारः ॥ १९ ॥ *नाग्न्युदकशेषेण वृथाकर्माणि कुर्वीताचामे-
द्वा ॥ २० ॥ अग्निपरिचर्यायां परिसमूहेन परिपचने च यदुपयुक्तमुदकं, तच्छेषेण
वृथाकर्माणि अदृष्टप्रयोजनरहितानि पादप्रक्षालनादीनि न कुर्वीत । नाप्यचा-
मेत् । अवृत्तकर्मत्वादस्य पुनःप्रतिषेधः ॥ २० ॥ *पाणिसंक्षुब्धेनोदके-
नैकपाण्यावर्जितेन च नाचामेत् ॥ २१ ॥ 'पाणिसंक्षुब्ध पाणिना संक्षोभितं
तेनोदकेन नाचामेत् । इदं तटाकादिषु स्वयमाचमने । यदा पर आचमयति,
तदा एकेन पाणिना यदोवर्जितं तेन नाचामेत् । किं तु उभाभ्यां हस्ताभ्यां
करकादि गृहीत्वा यद्वावर्जितमुदकं, तेनैवाचामेत् । एवं च स्वयं वामहस्ताव-
र्जितेनापि नाचामेत् (अलात्रुपात्रेण नालिकेरजेन वैणवेन चर्ममयेन ताम्रमयन
वा पात्रेणाचमनमाचरन्ति शिष्टाः) ॥ २१ ॥ *स्वप्नं च वर्जयेत् ॥ २२ ॥ पूर्व-
'मदिवास्वापी'त्यनेन दिवास्वप्नप्रतिषेधः । अनेन रात्रावपि यावदाचार्यो न
स्वपिति, तावन्तं कालं स्वापः प्रतिषिध्यते । स्वप्नकथनं वर्जयेदित्येके ॥ २२ ॥
अथाहरहराचार्यं गोपायेद्धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः ॥ २३ ॥ अथ स्वप्नस्य प्र-
कृतत्वात् स्वप्नानन्तरं ब्राह्मे महर्तुं उत्थायेत्यर्थः । अहरहः नित्यमाचार्यं

गोपायेत् रक्षेत् । किं दण्डादि नृहीत्वा नेत्याह—धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः ।
 धर्मयुक्तानि कर्माणि समित्कुशपुष्पाहरणादीनि अर्थयुक्तानि युग्यघासाह-
 रणादीनि ॥ २१ ॥ *स गुप्त्वा संविशन्ब्रूयाद्धर्म गोपायमाज्जगृपमह-
 मिति ॥ २४ ॥ स ब्रह्मचारी न्याय्यादुत्थानात् न्याय्याच्च संवेशनात् एव-
 माचार्यं गुप्त्वा संविशन् शयनं भुजन् धर्मगोपाय माज्जगृपमह-
 गतिमं मन्त्रं
 ब्रूयात् । धर्म गोपायतीति धर्मगोपायः आचार्यः तमहमाज्जगृपमाभिमुख्येन
 रक्षितवानस्मि, इदानीं तु संविशामीति मन्त्रार्थः । अपर आह—हे धर्म मा
 मां गोपाय रक्ष आज्जगृपमहमाचार्यमेतावन्तं कालमिति ॥ २४ ॥ *प्रमादा-
 दाचार्यस्य बुद्धिपूर्वं वा नियमातिक्रमं रहसि बोधयेत् ॥ २५ ॥ प्र-
 मादोऽनवधानम् । प्रमादात् बुद्धिपूर्वं वा आचार्यस्य यो नियमातिक्रमस्तं
 रहसि बोधयेत् । इत्थमयं नियमः पूज्यपादैरतिक्रम्यत इति ॥ २५ ॥
 * अनिवृत्तौ स्वयं कर्माण्यारभेत ॥ २६ ॥ यदि बोधितोऽप्याचार्य-
 स्ततो न निवर्तते, ततः स्वयमेव कर्तव्यानि ब्रह्मयज्ञादीनि कर्माण्यारभेत
 कुर्यात् ॥ २६ ॥ * निवर्तयेद्वा ॥ २७ ॥ प्रसह्य वा स्वयं निवर्तयेत् । पि-
 त्रादिभिर्वा निवर्तयेत् ॥ २७ ॥ *अथ यः पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी त-
 माहुर्न स्वपितीति ॥ २८ ॥ यः पूर्वमाचार्यादुत्तिष्ठति प्रतिबुध्यते । जघ-
 न्यशब्दः पश्चादर्थे । जघन्यश्च संविशति, त ब्रह्मचारिणं न स्वपितीति ध-
 र्मज्ञा आहुः । प्रयोजनमुपनयने 'मा सुषुप्था' इति संशासनस्यायमर्थः ।
 न स्वापस्यात्यन्ताभाव इति । अथशब्दश्च वाक्योपक्रमे ॥ २८ ॥ *स य
 एवं प्रणिहितात्मा ब्रह्मचार्यत्रैवास्य सर्वाणि कर्माणि फलवन्त्य-
 वाप्तानि भवन्ति यान्यपि गृहमेधे ॥ २९ ॥ 'आचार्यधिनः स्या'
 दित्यारम्भस्य नियमा उक्ता, स ब्रह्मचारी, एवमुक्तेन प्रकारेण । प्रकर्षेण
 निहित आचार्यकुले स्थापित आत्मा येन स तथोक्तः । प्रकर्षश्च आत्मन-
 स्तत्रैव शरीरन्यासः । वक्ष्यति च 'आचार्यकुले शरीरन्यास' इति । अस्यैवं-
 विधस्य ब्रह्मचारिणः अत्रैव ब्रह्मचर्याश्रमे सर्वाणि फलवन्ति ज्योतिष्टोमा-
 दीनि कर्माणि अवाप्तानि भवन्ति । तत्फलावाप्तिरेव तदवाप्तिः । यान्य-

पि कर्माणि गृहर्मेधे गृह्यशस्त्रं विवाहाश्चष्टकान्तानि, तान्यवाप्तानि भव-
न्ति । तदेवं नैष्ठिकब्रह्मचारिविषयमिदं सूत्रम् ॥ २९ ॥

॥ इति तुरीया खण्डिका ॥ प्र० १-प० १-ख० २८ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

*नियमेषु तपश्शब्दः ॥ १ ॥ 'आचार्याधीन' स्यादित्यादयो ये
नियमाः अस्मिन्ब्रह्मचारिप्रकरणे, तपश्शब्दस्तेषु द्रष्टव्यः, न कृच्छ्रादिषु
॥ १ ॥ *तदतिक्रमे विद्याकर्म निःस्ववति ब्रह्म सहापत्यादेतस्मात्
॥ २ ॥ तेषां नियमानामतिक्रमे विद्याकर्म विद्याग्रहणं ब्रह्म निःस्ववति
गृहीतं वेदं निःस्वावति । कुतः, एतस्मान्नियमातिक्रमेणाध्येतुं पुरुषात् ।
न केवलम् । किं तर्हि, सहापत्यात् अपत्येन सह वर्तते इति सहापत्यः ।
'वोपसर्जनस्ये'ति सभावाभावे रूपम् । अपत्यादपि ब्रह्म निःसारयति । यद्य-
प्यपत्यं नियमातिक्रमि न भवति, तथापि पितृदोषादेव ततोऽपि ब्रह्म निःसा-
रयति । नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं कुर्वन् पुरुषात् सहापत्यात् गृहीतं
ब्रह्म निःसरतीति ब्रह्मयज्ञादिपृथग्युज्यमानमप्यकिञ्चित्करं भवतीत्यर्थो विवृ-
क्षितः । स्ववतेः सकर्मप्रयोगो भाष्ये दृष्टः । 'स्ववत्युदकं कुण्डिकेति ।
(विस्तृजति गम्यते इति)' । अपर आह—तदतिक्रमे विद्याकर्म निःस्ववतीति नि-
यमातिक्रमेण विद्याग्रहणं न कर्तव्यम् । कुतः, निःस्ववति ब्रह्म निःसारयती-
त्यर्थः, शेषं समानमिति । विद्याकर्म निःस्ववति ब्रह्म च निःस्ववतीत्यन्ये ।
कुर्वते इति वाध्याहार्यम् । तदतिक्रमेण विद्याकर्म कुर्वतो ब्रह्म निःस्वव-
तीति ॥ २ ॥ न केवलमकिञ्चित्करं नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणम् । प्रत्यु-
तानर्थकारीत्याह—* कर्तव्यमनायुष्यं च ॥ ३ ॥ कर्तुं इति, श्वभ्राभि-
धायी नरक उपलक्ष्यते । एतत्त्यजेनेति पत्यम् । एवमुक्तं विद्याग्रहणं नरक-
पानहेतुर्भवति । अनायुष्यं च अनायुष्करं च ॥ ३ ॥ तस्मादप्योऽवरेषु
न जायन्ते नियमातिक्रमात् ॥ ४ ॥ अत एवावरेषु अर्वाचीनेषु कलियु-

गवर्तिषु ऋषयो न जायन्ते मन्त्रदृशो न भवति । नियमातिक्रमस्येदानी-
 मवर्जनीयत्वात् ॥४॥ कथं तर्ह्यद्यत्वे अतिक्रान्तोऽपि नियमानलपेनैव यत्नेन
 चतुरो गृह्णाति वेदान् युगान्तरे सम्यगनुष्ठितस्य नियमकर्मणः फलविशेषे-
 णेत्याह—*श्रुतर्षयस्तु भवन्ति केचित्कर्मफलशेषेण पुनःसम्भवै ॥५॥
 पुनस्सम्भवः पुनर्जन्म ॥६॥ अत्रोदाहरणम्—* यथा श्वेतकेतुः ॥६॥ श्वे-
 तकेतुर्ह्यल्पेनैव कालेन चतुरो वेदाज्जग्राह । तथा छान्दोग्यम्—“श्वेतकेतुर्ह्यरु-
 णेय आस तं ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽन-
 नूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति । स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षस्सर्वान्वे-
 दानधीत्य महामना अनूचानमानिस्तव्य एधायै”ति ॥६॥ एवं नियमातिक्रम-
 दोषमुक्त्वा तदनुष्ठाने सिद्धिमाह—*यत्किञ्च समाहितोऽब्रह्म प्याचार्या-
 दुपयुङ्क्ते ब्रह्मवद्देव तस्मिन् फलं भवति ॥७॥ अब्रह्मपि अब्रह्मापि । प-
 ररूपम् । कतन्तवत् । अपेर्वा अकारलोपः । पिहितपिनद्धादिवत् । वेदव्य-
 तिरिक्तमपि यत्किञ्चित् विष्मन्त्राद्भिः समाहितो नियमवान् भूत्वा आचा-
 र्यादुपयुङ्क्ते गृह्णाति तस्मिन् वेदव्यतिरिक्ते ब्रह्मवद्देव फलं भवति ॥ ७ ॥
 निग्रहानुग्रहशक्तिरप्यस्य भवतीत्याह—* अथो यत्किञ्च मनसा वा-
 चा बधुषा वा सङ्कल्पयन्ध्यायत्याहाभिविपश्यति वा तथैव तद्भवती-
 त्युपदिशन्ति ॥८॥ अथो अपि च यत्किञ्च निग्रहात्मक वा सङ्कल्पयन्
 चिकीर्षन् मनसा निर्देयेन शिवे च वा ध्यायति इत्थमिदमस्थास्त्विति तथैव
 तद्भवति । तथा यत्किञ्च सङ्कल्पयन्वाचा घोरया मधुरया वा आह इत्थ-
 म्मिदमस्यास्त्विति तथैव तद्भवति । एवं यत्किञ्च सङ्कल्पयन् चक्षुषा घोरेण
 वा मैत्रेण वा अभिविपश्यति तथैव तद्भवतीत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥८॥ अ-
 वश्यं धर्मयुक्तेनाध्येतव्यमित्युक्तम् । इदानीं ते धर्मा लक्षणान्निविधा इत्या-
 ह—* गुरुप्रसादनीयानि कर्माणि स्वस्त्ययनमध्ययनसंवृत्तिः ॥९॥
 यैरनुष्ठितैः गुरुः प्रसीदति तानि गुरुप्रसादनीयानि पादप्रक्षालनादीनि । स्व-
 स्तीत्यविनाशिनाम् । तत्प्राप्तिसाधनं स्वस्त्ययनम् । तच्च त्रिविधं दृष्टार्थमह-
 ष्ठार्थमुभयार्थं चेति । दृष्टार्थं बाहुनदीतरणादिनिषेधः । अदृष्टार्थं क्षारादिनि-
 षेधः । उभयार्थं भिक्षाचरणादि । अध्ययनसंवृत्तिरधीतस्य वेदस्याभ्यासः ॥९॥

* इत्यतोऽन्यानि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणः कर्माणि ॥१०॥ इत्येतेभ्य
 अन्यानि कर्माणि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणे न कर्तव्यानीत्यर्थः ॥१०॥ * स्वा
 ध्यायधृष्टधर्मरुचिस्तपस्व्यूजमृदुः सिद्धयति ब्रह्मचारी ॥११॥
 स्वाध्यायधृक् अधीतस्य स्वाध्यायस्य धारयिता अविमर्ता । धर्मे रुचि-
 र्यस्य स धर्मरुचिः । तपस्वी नियमेषु तपश्शब्दः तद्वान् । ऊजुः अ-
 मायावी । मृदुः क्षमावान् । एवंभूतो ब्रह्मचारी सिद्धयति सिद्धीः प्रा-
 प्नोति । 'अथो यत्किञ्च मनसे'त्युक्ता सिद्धिः । अत्रोक्तानां पुनर्वचनमादरार्थम् ।
 तदनुष्ठाने फलभूमा अतिक्रमे च दोषभूमेति तात्पर्यम् ॥११॥ * सदा महा-
 न्तमपररात्रमुत्थाय गुरीस्तिष्ठन्प्रातरभिवादमभिवादयीतामावहं भो
 इति ॥१२॥ सदा प्रतिदिनं महान्तमपररात्रं रात्रे पश्चिमे याम उत्तिष्ठेत् ।
 उत्थाय च समीपे तिष्ठन् गुरोः प्रांतरभिवादनमभिवादयीत । 'अमावहं भो'
 इति ब्रुवन् । असावित्त्र आत्मनो नामविदेशः । यथा 'अभिवादये यज्ञश-
 र्माहं भो' इति ॥१२॥ * समानग्रामे च वसतामन्येषामपि वृद्धतरा-
 णां प्राक्प्रातराशात् ॥१३॥ अन्येषामप्याचार्यव्यनिरिक्तानामप्राक्प्रातरा-
 शात् प्रानभोजनात्प्राक् प्रातरभिवादमभिवादयीत । ते चेत समानग्रामे वस-
 न्ति ॥१३॥ * प्रोप्य च समागमे ॥१४॥ यदा स्वयं प्रोप्य समागतं भ-
 वति आचार्यादयो वा तदाप्यभिवादयीत । इदं नैतिक्तम् । पूर्वमित्यम्-
 ॥१४॥ अथ काम्यम्—* स्वर्गमायुश्चेत्सन् ॥१५॥ अभिवादयीतेत्ये-
 व ॥१५॥ अभिवादनप्रकारं वर्णानुपूर्व्येणाह—* दक्षिणं बाहुं श्रोत्रस-
 मं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयीतौ गस्ममं राजन्यो मध्यममं वैश्यो नी-
 चैश्शूद्रः ॥१६॥ प्राञ्जलि ॥१७॥ ब्राह्मणोऽभिवादयमानः आत्मनो द-
 क्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य अभिवादयीत । उग्गमम राजन्यः । दक्षिण म-
 मर्ध्याभिवादयीतेत्यत्रानुवर्तते । एवमुत्तरयोरपि । मध्यमममुदरममम । उ-
 रुसममित्यन्ये । नीचैः पादसमं शूद्रोऽभिवादयीत । प्राञ्जलि यथा भवति
 तथा अभिवादयीत । अञ्जलिः कृत्वेत्यर्थः । प्राञ्जलिरिति युक्तं पाठः ॥१६॥
 ॥१७॥ * प्लावनं च नाम्नोऽभिवादनप्रत्यभिवादाने च पूर्वेषां वर्णा-
 नाम् ॥१८॥ अभिवादनस्य यत्प्रत्यभिवादनं तत्राभिवादयितुर्नाम्नः प्लाव

नं कर्तव्यं प्लुतः कर्तव्य इत्यर्थः । पूर्वा वण्ना शूद्रवाजतानामभेवादय-
मानानाम् प्रत्यभिवादेऽशूद्र इति पाणिनीयस्मृतिः । तत्र वाक्यस्य टे रित्यनुवृ-
त्तेः प्रत्यभिवादवाक्यस्यान्ते नामप्रयोगः तस्य टेः प्लुतः । 'आयुष्मान् भव
सौम्ये'ति प्रयोक्तव्यम् । स्मृत्यन्तरवशाज्जाम्नांश्च १श्चादकारः । तथा च मनुः
—“आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादेन” । अकारश्चास्य ना-
म्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥” इति ॥ 'आयुष्मान् भव सौम्य देव-
दत्त ३ अ' इति प्रयोगः । शम्भुर्विष्णुः पिनाकपाणिश्चक्रपाणिरित्यादीनां ना-
म्नां सम्बुद्धौ गुणे कृते 'एचोऽप्रगृह्यम्यादूराद्धते पूर्वस्याधिस्थानुत्तरस्येदुतौ'
इत्ययं विधिर्भवति । अन्ते अकारः । 'तयोर्वचिःसंहितायाम्' इति यन्त्र
रवकारौ च भवतः । शम्भा ३ व विष्णा ३ व । पिनाकपाणी ३ य । चक्रपा-
णा ३ य । अत्र सूत्रे 'प्रत्यभिवादेने चे'ति चकारस्यार्थं न पश्यामः । अपर
आह—‘अभिक्रान्ते प्रत्यभिवादेने च प्लावन'मिति । अस्मिन्नपि पक्षे द्वन्द्वे-
नाभिहितत्वाच्चशब्दोऽनर्थक एव । अभिवादेने च शास्त्रान्तरे न क्वापि प्लु-
तो विहितः । तस्मादनर्थक एव चकारः । अनर्थकाश्च निपाता बहुलं प्रयु-
ज्यन्ते ॥ १८ ॥ * उदिते त्वादित्य आचार्येण समेत्योपसङ्ग्रहणम् ॥ १९ ॥
उदिते त्वादित्ये आचार्येण अध्ययनार्थं समेत्य वक्ष्यमाणेन विधिनोपसङ्ग्रहं
कुर्यात् ॥ १९ ॥ * सदैवाभिवादनम् ॥ २० ॥ अन्यदा सर्वदा पूर्वोक्तप्रकारे
णाभिवादनमेव ॥ अयमनुवाद उत्तरविक्षया ॥ २० ॥ * उपसंग्राह्य
आचार्य इत्येके ॥ २१ ॥ अभिवादनप्रसङ्गे सदैव उपसंग्राह्य
आचार्य इत्येके मन्यन्ते ॥ २१ ॥ किमिदमुपसंग्रहणं तदाह— * दक्षि-
णेन पाणिना दक्षिणं पादमधस्तादभ्यधिमृश्य सकृष्टिकमुपसंगृ-
हीयात् ॥ २२ ॥ आत्मनो दक्षिणेन पाणिना आचार्यस्य दक्षिणं पादं
अधस्तादभ्यधिमृश्य अधिशब्द उपरिभागे अधस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाभिमृश्य । स-
कृष्टिकं सगुल्फम् । साङ्गुष्ठमित्यन्ये । उपसंगृहीयात् । इदमुपसंग्रहणम् ।
एदत्कर्त्यात् ॥ २२ ॥ * उभाभ्यामेवोभावरभिपीडयत उपसङ्ग्राह्या-
वित्येके ॥ २३ ॥ उभाभ्यां पाणिभ्यां उभावेवाचार्यस्य पादौ अभिपीड-
तो माणवकस्य उपसंग्राह्यावित्येके मन्यन्ते । अभिपीडयतइति कृत्यानां

कर्तरि वेति कर्तरि षष्ठी । अत्रमनुः—“व्यत्यस्तपाणिना कर्ष्यमुपसंग्रहणं
गुरोः । सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥” इति ॥ २१ ॥
* सर्वाहं सुयुक्तोऽध्ययनादनन्तरोऽध्याये ॥ २४ ॥ सर्वं च तदहश्च सर्वा-
हम् । ‘राजाहस्सखिभ्यष्टच ।’ ‘अहोऽह एतेभ्य’ इत्यहोदेशः ।
‘अहोदन्त’ इति णत्वम् । ‘अत्यन्तमयोगे द्वितीया ।’ सर्वाह सदा
सुयुक्तः समाहितः अनन्यचित्तः । अध्ययनादनन्तरः अन्तरयतीत्य-
न्तरः । अध्ययनमद्यथा आत्मानं नान्तरयति यथा अध्ययनं न विच्छिद्यते त-
था स्यात् । अध्याये स्वाध्यायकाले । अध्याय इत्यनुवादः । ‘मनसा चा-
नध्याय’ इति विशेषविधानात् । ‘अध्याये’ इति प्रायेण पठन्ति । तत्र तका-
रोऽपपाठश्छान्दसो वा ॥ २४ ॥ * तथा गुरुकर्मसु ॥ २५ ॥ गुरुकर्मसु च तथा
स्यात् सुयुक्तोऽनन्तरश्च म्यात् ॥ २६ ॥ * मनसा चानध्याये ॥ २६ ॥ अन-
ध्यायकाले मनसा च अध्यायादनन्तरम्यात् । सन्देहस्थानानि मनसा नि-
रूपयेत् । अध्ययनविषयमेव चिन्ता कुर्यात् ॥ २६ ॥ * आहृताध्यायी च
स्यात् ॥ २७ ॥ आचार्येणाहृतमसन्नधीयीत नाध्यापने स्वयं प्रवर्तयेत् ॥ २७ ॥

॥ इति पञ्चमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० २ ख० ५ ॥

* सदा निंशायां गुरुं संवेशयेत्तस्य पादा प्रक्षाल्य संवाह्य ॥
१ ॥ सदा प्रत्यहं निशायां अतिक्रान्ते प्रदोषे गुरुं संवेशयेत् । कथं त-
स्य गुरोः पादौ प्रक्षाल्य संवाह्यं च । सवाहनं मर्दनम् ॥ १ ॥ * अनुज्ञातः
संविशेत् ॥ २ ॥ गुरुणानुज्ञातस्तु स्वयं संविशेत् शयीत ॥ २ ॥ * न चेनः
अभिप्रसारयीत ॥ ३ ॥ एनसाचार्यं प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥ ३ ॥ * न
ब्रह्मायां सतोऽभिप्रसारणमस्तीत्येके ॥ ४ ॥ यदा तु गुरुः खट्वायां शेते
तदा तं प्रति पादयोः प्रसारणं न दोषायत्यन्ये मन्यन्ते । स्वपक्षस्मिन् तत्रापि
दोष इति ॥ ४ ॥ * न चास्यं सकाशे संविष्टो भाषेत ॥ ५ ॥ अम्याचा-
र्यस्य सकाशे स्वयं संविष्टः शयानो न भाषेत । कार्यविदनादानुत्थौयैव
भाषेत ॥ ५ ॥ * अभिभाषितस्त्रासीनः प्रतिवृथात् ॥ ६ ॥ आचार्येणा-

मिभाषितस्त्वासीनः प्रतिब्रूयात् । एतदाचार्ये शयाने वा ॥ ७ ॥ * अनू-
 त्थाय तिष्ठन्तम् ॥ ७ ॥ यदा त्वाचार्यस्तिष्ठन् ब्रूते तदा तमनूत्थाय प्रब्रू-
 यात् । उत्तरे द्वे सूत्रे स्पष्टार्थे ॥ ७ ॥ * गृच्छन्तमनुगच्छेत् ॥ ८ ॥ धा-
 वन्तमनुधावेत् ॥ ९ ॥ * न सोपानद्वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वाग्नी-
 देत् ॥ १० ॥ उत्तरत्रोपानत्प्रतिषेधा 'नसोपान'दित्यनुवादः । 'अध्वापन्न-
 स्त्वि'ति प्रतिप्रस्थातुमाचार्यं न सोपानत्क आसीदेत् । नापि वेष्टितशिराः ।
 अवहितपाणिः दात्रादिहस्तः एवंभूतो नासीदेत् ॥ १० ॥ * अध्वापन्नस्तु
 कर्मयुक्तो वासीदेत् ॥ ११ ॥ अध्वान प्राप्नोऽध्वापन्नः कर्मणि दात्रा-
 दिसाध्ये प्रवृत्त एवंभूतस्तु सोपानत्कोऽप्यासीदेत् ॥ ११ ॥ * न चेदुपसीदेत्
 ॥ १२ ॥ न चेदाचार्यस्समीपे सीदेत् उपविशेत् । यदि तूपविशेदध्वापन्नः
 कर्मयुक्ता वा द्दोपानत्प्रभृतीनि विहायोपविशेत् ॥ १२ ॥ * देवमिवा-
 चार्यमुपासीताविकथयन्नविमना वाचं शुश्रूषमाणोऽस्य ॥ १३ ॥
 यो यं देवं मजेत स तद्भावनया तमिवाचार्यमुपासीत । अविकथयन् व्यर्था क-
 थामकुर्वन् । अविमनाः अविक्षिप्तमना । अस्याचार्यस्य वाचं शुश्रूषमाणः
 ॥ १३ ॥ * अनुपस्थकृतः ॥ १४ ॥ उपस्थकृष्टं प्रसिद्धम् । तत्कृत्वा
 नोपासीत ॥ १४ ॥ * अनुवाति वाते वीतः ॥ १५ ॥ वाते अनुवाति सति
 वीतः पर्यायेणेतः उपासीत । प्रतिवाते तु वक्ष्यमाणेन प्रतिषिध्यते । मनुरप्याहु
 'प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सहे'ति ॥ १५ ॥ * अप्रतिष्ठब्धः पाणिना ॥
 १६ ॥ पाणिना प्रतिष्ठब्धो न स्यात् पाणितं मूढौ कृत्वा पाण्यवलम्बनो नासीत ।
 * अनपाश्रितोऽन्यत्र ॥ १७ ॥ अन्यत्र कुड्याद्यपाश्रितो न स्यात् । कु-
 ङ्याद्यपाश्रितो नासीत ॥ १८ ॥ * यज्ञोपवीती द्विवस्त्रः ॥ १८ ॥ य-
 दा द्विवस्त्रस्तदा वासमान्यतरेण यज्ञोपवीती स्यात् । अपि वा सूत्रमेगोपवी-
 तार्थ इत्येष कल्पस्तदा न भवति ॥ १९ ॥ * अधोऽनिवीतस्त्वेकवस्त्रः ॥ १९ ॥
 पदात्वथ एकवस्त्रो भवति तदा अनिवीतः स्यात् । न तस्य दीर्घस्याप्येक-
 देशेन उत्तरीयं कुर्यात् ॥ २० ॥ * अभिमुखोऽनभिमुखम् ॥ २० ॥ स्व
 यमाचार्याभिमुखः आत्मानं प्रत्यनभिमुखमाचार्यमुपासीत । स्वयमाचार्य-
 मपश्यन् आचार्यस्य पुरत आर्जवेनासीत ॥ २० ॥ * अनासन्नोऽनति-

दूरे च ॥ २१ ॥ अत्यासन्नो न स्यादातेदूरं च न स्यात् ॥ २१ ॥ * या-
वदासीनो बाहुभ्यां प्राप्नुयात् ॥ २२ ॥ यावत्पन्तराले आसीन आ-
चार्यं बहुभ्यां प्राप्नुं शक्नुयात् तावत्यासीन ॥ २२ ॥ * अप्रतिवा-
त्सु ॥ २३ ॥ आचार्यस्य प्रतिवातं नासीत् ॥ २३ ॥ * एकाध्यायी द-
क्षिणं बाहुं प्रत्युपसीदेत् ॥ २४ ॥ यदा एक एवाधीते तदा आचार्य-
स्य दक्षिणं बाहुं प्रति दक्षिणे पार्श्वे उपसीदेत् उपविशेत् ॥ २४ ॥ * य-
थावकाशं बहवः ॥ २५ ॥ बहवस्तु शिष्या यथावकाशमुपसीदेषु । २५ ।
* तिष्ठति च नासीतानासनयोगविहिते ॥ २६ ॥ आसनयोग आसन-
कल्पना । आसनयोगेन विहितस्मम्भावित आसनयोगविहित । आसन-
योगेनामम्भाविते आचार्ये तिष्ठति सति स्वयं नासीत् ॥ २६ ॥ * आसीने
च न संविशेत् ॥ २७ ॥ आसन इति पूर्वानुसारेण गम्यते । शयनयो-
गेनामम्भावित आचार्ये आसीने स्वयं न संविशेत् न शयीत् ॥ २७ ॥
* चेष्टति च चिकीर्षस्तच्छक्तिविषये ॥ २८ ॥ न्यत्ययेन परस्मैपद-
म् । आचार्ये चेष्टति स्मति स्वयमपि तच्चिकीर्षन् स्यात् । किमविशेषेण, श-
क्तिविषये । यदाचार्येण क्रियमाणमात्मनश्शक्त्यावपयो भवति । 'चिकीर्ष'-
न्निति सन्प्रयोगादिच्छामेव प्रदर्शयेत् नाच्छिद्य कुर्यात् । प्रदर्शितांया-
त्विच्छीयात् आचार्यश्चेदनुजानीयात् कुर्यात् । अशक्तिविषये नेच्छापि न
दर्शयितव्या । चिकीर्षदिति युक्तः पाठः ॥ २८ ॥ * न चास्य सकाशे-
ऽन्वक्स्थानिन उपसङ्गृहीयन् ॥ २९ ॥ आचार्यव्यतिरिक्ता गुरवोऽ-
न्वक्स्थानिन इति मन्त्रां व्यवहारः । आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणाम् । तमप-
ेयान्वक्स्थानेन पदमेषामिति कृत्वा आचार्यस्य सन्निधौ अन्वक्स्थानिन नोप-
सङ्गृहीयात् ॥ २९ ॥ * गोत्रेण वा कीर्तयेत् ॥ ३० ॥ न चैनमन्वक्स्था-
निन गोत्रेणामिजनकुलादिना वा कीर्तयेत् न स्तुवीत् 'भागवतोऽय महाकुलप्र-
सूत' इति ॥ ३० ॥ * न चैनं प्रत्युत्तिष्ठेदनुत्तिष्ठेद्वापि चैनस्य गुरुः
स्यात् ॥ ३१ ॥ प्रत्युत्थानमप्यस्य न कर्तव्यमाचार्यस्य सकाशे । यदा-
पुनरमावाचार्यस्य सकाशे त्वामित्वा गमनाद्युत्तिष्ठति तदानुत्थानमपि न कर्तव्य-
म् । यद्यप्यसौ नम्यमाणवक्तव्य मातुलादिः गुरु स्यात् । 'आचार्यप्रा-

चार्यसन्निपात' इति वक्ष्यति । तेनैव न्यायेन मालुखादिप्रसङ्गे इदमुक्तम् ॥३१॥
 *देशाश्वासनाच्च संसर्पेत् ॥ ३२ ॥ किं तु देशादासनाच्च संसर्पेत्तस्य सम्मानार्थम् ॥ ३२ ॥ *नाम्ना तदन्तेवासिनं गुरुमप्यात्मन इत्येके ॥ ३३ ॥
 तस्याचार्यस्यान्तेवासिनं नामैव कीर्तयेत् 'यज्ञशर्मन्नि'ति । यद्यप्यसु-
 वात्मनो गुरुर्भवति इत्येवमेके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु गुरोर्नामग्रहणं न कर्त-
 व्यमिति ॥ ३३ ॥ *यस्मिंस्त्वनाचार्यसम्बन्धादौरवं वृत्तिस्तस्मिन्नन्व-
 कस्थानीयेऽप्याचार्यस्य ॥ ३४ ॥ यस्मिंस्तु पुरुषे शिष्याचार्यभावमन्तरे-
 णापि विद्याचारित्र्यादिनापि गौरवान् लौकिकानां गौरवं तस्मिन्नन्वकस्था-
 नीयेप्याचार्ये या प्रवृत्तिस्सा कर्तव्या । अन्वकस्थानीयोऽप्यन्वकस्थानीय-
 व ॥ ३४ ॥ *भुक्त्वा चास्य सकाशे नानूत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ ३५ ॥
 आचार्यस्य भुज्जानस्याभुज्जानस्य वा सकाशे भुक्त्वा । अनूत्थाय छान्दसेन दीर्घः ।
 उत्थानमकृत्वा उच्छिष्टं न प्रयच्छेत् । 'आर्याय वा पर्यवदध्या'दिति य-
 द्विहितम् ॥ ३५ ॥ *आचामेद्वा ॥ ३६ ॥ आचमनमप्यनुत्थाय न कु-
 र्यात् ॥ ३६ ॥ *किं करवाणीत्यामन्व्य ॥ ३७ ॥ ३७ ॥

॥ इति षष्ठी खण्डिका ॥ ५०१-५०२-ख०६ ॥

*उत्तिष्ठेत्तूष्णीं वा ॥ १ ॥ किं करवाणीति गुरुमामन्व्य उति-
 ष्ठेत् । तूष्णीं वा । विकल्पः । आमन्व्येति लिङ्गात् । उत्थायाप्याचा-
 मन्नाचार्यसकाशे एवाचामेत् ॥ १ ॥ *नापपर्यावर्तेत गुरोः प्रदक्षि-
 णीकृत्यापेयात् ॥ २ ॥ उत्थाय कार्यवत्तया गैन्तुमिच्छन् गुरोरपसव्यं न
 पर्यावर्तेत । किं तु प्रदक्षिणीकृत्यापेयात् ॥ २ ॥ *न प्रेक्षेत नग्नां
 स्त्रियम् ॥ ३ ॥ यां प्रेक्षमाणस्य मनसो विकारो भवति तां नग्नां नेक्षेत् ॥ ३ ॥
 *ओषधिवनस्पतीनामाच्छिद्य नोपजिघ्रेत् ॥ ४ ॥ ओषधयः फल-
 पाकान्ताः । वनस्पतयो ये पुष्पैर्विना फलन्ति । वीरुद्रवृक्षाणामप्युपलक्ष-
 णम् । तेषां पत्रपुष्पाण्याच्छिद्य नोपजिघ्रेत् । 'आच्छिद्ये'तिवचनाद्यादृच्छिका-
 घ्राणे न दोषः ॥ ४ ॥ *उपानहौ छत्रं यानमिति वर्जयेत् ॥ ५ ॥ यानं
 शकटादि । इतिशब्द एवंप्रकाराणामुपलक्षणार्थः । तत्र गौतमः—'वर्जयेन्मभु-

मासगन्धमाल्यदिवास्वप्नाञ्जनभैयस्त्रनयानोषानच्छत्रकामक्रोधलोभमोहवाद-
 वादनस्नानदन्तधावनहर्षनृत्तगीतपस्त्रिदिभयानी'ति ॥५॥ *न स्मर्येत ॥६॥
 स्मितं न कुर्यात् ॥६॥ *यदि स्मर्येतापि गृह्य स्मर्येतेति हि ब्राह्मणम् ॥७॥
 येहि हर्षातिरेकं धारयन्तु न शक्यते अपि गृह्य हस्तेन मुखं पिधाय स्मर्येत ।
 इति ब्राह्मणम् । 'न स्मर्येत'त्याह ॥ ७॥ *नोपजिघ्रेत् स्त्रियं मुखेन ॥
 ८॥ *स्नातामनुलिप्तां वा स्त्रियं बालामपि मुखेन नोपजिघ्रेत् । 'मुखेने'ति
 वचनाद्याट्टच्छिके'गन्धाघ्राणे न दोषः ॥८॥ *न हृदयेन प्रार्थयेत् ॥९॥
 हृदयेन मनसा स्त्रियं न प्रार्थयेत् अर्पय मम स्यादिति ॥९॥ * ना-
 कारणादुपस्पृशेत् ॥ १०॥ कारणेन विना स्त्रियं नोपस्पृशेत् । कारणं
 योक्त्वमन्नहनविषमपतनधरणादि ॥ १०॥ *रजस्वलो रक्तदन्मन्यवा-
 दी स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥ ११॥ रजस्वलो रक्तदन्तः । रक्ता दन्ता
 यस्य मरुत्तः । आन्तमो दन्तदशः । पङ्क्तिदन्त इत्यर्थः । एवमुभय'मुत्पन्न-
 श्लाघ' इत्यनेन गतमपि पुनरुच्यते श्रौतप्रायश्चित्तं प्राण्ययेत् । 'अनुत्त' वो-
 क्त्वे'ति प्रीयश्चित्तं वक्ष्यति । मत्यवर्त्ता स्यादिति ब्राह्मणम् ॥ ११॥ *यां
 विद्यां कुरुते गुरो तेऽप्यस्याचार्या ये तस्यां गुरोर्विद्याः ॥१२॥ आं-
 त्मीये गुरो या विद्या कुरुते अर्भाते तस्या विद्याया गुरोर्विद्यास्तेऽप्यस्य
 षण्णक्तस्याचार्या .. यद्यपि मातास्तेभ्यो न गृह्यन्ते विद्या तथैवपि आचार्य-
 वदुपचरितव्या । 'तस्या'मिति वचनाद्विद्यान्तरे ये वर्यास्तेषु नाय विधिः ॥
 १२॥ यानन्यान्पश्यन्तुऽप्योपमेङ्गुह्नीयात्तदाब्जे त उपमङ्गाद्याः ॥
 १३॥ अस्य माणवकस्य पश्यन् । अस्मिन्माणवके पश्यति यानन्यानाचार्य
 उपमङ्गुह्नीयात्ते माणवकस्याप्युपमङ्गाद्या । किं मरा नेत्याह—तदाब्जे
 तस्या दशायाय । अपर आह—तदाप्रभृति त उपमङ्गाद्या । तृतीयाह—
 समावृत्तेनापि ॥ १३॥ *गुरुममवाये भिक्षायामुपपन्नायां यमनुवद्-
 स्तदधीना भिक्षा ॥१४॥ मरा द्वितीय तृतीय वा अङ्गस्यानस्य मा-
 णवकस्य गुरुममवायो भवति गुरुव समवेता भवन्ति, तदा भिक्षायामुपपन्ना
 यां य गुरुमिदानीमनुवद्धो माणवक यतोऽधीन तदधीना भिक्षा, अथ यावच्च
 लब्धं तत्तस्मै निवेदनीयम् । ततश्च विनियोगः ॥ १४॥ * समावृत्तो मा-

त्रे दद्यात् ॥ १५ ॥ कृतसमावर्तनो विवाहात्क्षगार्जितं मात्रे दद्यात् ॥ १५ ॥
 * माता भर्तार गमयेत् ॥ १६ ॥ माता पतिं प्रापयेत् ॥ १६ ॥ * भर्ता
 गुरुम् ॥ १७ ॥ प्रापयेत् । माणवकस्य गुरुम् । माणवकार्जितं द्रव्यं
 तद्रामि युक्तम् ॥ १७ ॥ * धर्मकृत्येषु वोपयोजयेत् ॥ १८ ॥ धर्मकृ-
 त्यानि विवाहादीनि । तेषु वोपयोजयेत् । गुरोरभावे भर्ता तदभावे माता
 सर्वेषामभावे समावृत्तम्बयमेव वा ॥ १८ ॥ * कृत्वा विद्यां यावतीं वेद-
 दक्षिणामाहरेद्धर्मतो यथाशक्ति ॥ १९ ॥ यावतीं विद्यां शक्नुयात् वेदं
 वेदौ वेदान्वा तावती कृत्वा अवीत्य गुग्मे दक्षिणामाहरेत् दद्यात् । य-
 थाशक्ति धर्मत उपलब्धां न्यायार्जिताम् ॥ १९ ॥ धर्मत इत्यस्यापवादः—
 * विपुमगते न्वाचार्य उग्रतः शूद्रतो ब्राह्मेत् ॥ २० ॥ यदा त्वाचार्यो
 विपुमगतं आपन्नं तदा उग्रतः शूद्रतो वापि प्रतिग्रह्य दक्षिणामाहरेत् ।
 वैश्याच्छूद्राया जात उग्र, उग्रकर्मा वा द्विजातिः ॥ २० ॥ * सर्वदा
 शूद्रत उग्रतो वाचार्यथिस्वाहरणं धर्म्यमित्येके ॥ २१ ॥ सर्वदा आ-
 पद्यनापदि च । आचार्यथिस्वाचार्याय यो देयोऽर्थः तस्य । उग्रतः शूद्रतो
 वाहरण धर्म्य धर्मादनपेतमित्येके मन्यन्ते । 'धर्म्य'मिति पाठे स्वार्थि प्यञ्ज-
 ॥ २१ ॥ * दत्त्वा च नानुकथयेत् ॥ २२ ॥ आचार्याय एवमाहृत्य दत्त्वा न
 कर्तयेत्, एतन्मया दत्तमिति ॥ २२ ॥ * कृत्वा च नानुस्मरेत् ॥ २३ ॥
 गुग्मे प्राणमंश्यादौ महान्तमुष्णुपकारं कृत्वा नानुस्मरेत् नानुचिन्तयेत् ।
 अहो मैयैतत्कृतमिति ॥ २३ ॥ * आत्मप्रशंसां परगर्हामिति च वर्जयेत्
 ॥ २४ ॥ इतिकरणादेवप्रकाराणामात्मप्रशंसादीनामपि प्रतिषेधः ॥ २४ ॥
 * प्रेषितस्तदैव प्रतिपद्येत् ॥ २५ ॥ इदं कुर्वित्वाचार्येण प्रेषितस्तदैव
 प्रतिपद्येत् कुर्यात् क्रियमाणमपि कर्म विहाय । यद्यपि तदाचार्यस्य भव-
 ति ॥ २५ ॥ * शास्तुश्चानागमाद्वृत्तिरन्यत्र ॥ २६ ॥ तस्मिंश्च 'विद्याकर्मा-
 न्त'मित्यस्यापवादः । यद्यधिगन्तुमिष्टा विद्या शास्तुः शासितुराचार्यस्य स-
 म्यङ्नाधिगच्छति तदा तस्यानागमात् अन्यत्र पुरुषान्तरे वृत्तिर्भवत्येव ।
 यस्य सम्यगागच्छति 'येषामाचार्यविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यत'
 इत्यवोचाम ॥ २६ ॥ * अन्यत्रोपसङ्ग्रहणादुच्छिष्टाशनाच्चाचार्यवदाचा

र्यदारे वृत्तिः ॥२७॥ अन्यत्रेत्युभयोः शेषः । आचार्यवदाचार्यद्वारे वृत्तिः कर्तव्या । किमविशेष । अन्यत्रोपसङ्ग्रहणादुच्छिष्टाशनाच्च, पादोपसङ्ग्रहणमुच्छिष्टाशनं च इत्येतदुभयं वर्जयित्वा । अत्र मनुः—‘गुरुवद्गुरुषु युक्तीनामिवादयेत् ।’ इति । गौतमस्तु, ‘तद्व्यापुत्रेषु चैवं नोच्छिष्टाशनस्नापनसाधनपादप्रक्षालनोन्मर्दनोपसङ्ग्रहणानि’ इति । ‘दार’ इत्येकवचनं छान्दसम् ॥२७॥* तथा समादिष्टेऽध्यापयति ॥२८॥ य आचार्येण समादिष्टो नियुक्तोऽध्यापयति तस्मिन्नाचार्यदारवृत्तिः । ‘अध्यापयती’ति वर्तमाननिर्देशाद्यावदध्यापनमेवायमतिदेशः ॥ २८॥* वृद्धतरे च सब्रह्मचारिणि ॥२९॥ अध्यापयतीति नानुवर्तते । तरनिर्देशात् । ज्ञानयोग्यमुभाभ्यां वृद्धो गृह्यते । सब्रह्मचारी सहाध्यायी, समाने ब्रह्मणि व्रतं चरतीति । तस्मिन्नपि आचार्यदारवृत्तिः । ‘आचार्यत्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया । पादं सब्रह्मचारिभ्यः पादः कालेन पठ्यते ॥’ इत्यध्ययने उपयोगसम्भवात् ॥२९॥* उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्यवदाचार्यपुत्रे वृत्तिः ॥३०॥ ‘उच्छिष्टाशनवर्ज’मिति वचनान् उपसङ्ग्रहणं भवति । एतच्च ज्ञानयोग्यमुभाभ्यां वृद्धे । तदर्थं वृद्धतर इत्यनुवर्तते । गौतमीयस्तूपसङ्ग्रहणप्रतिषेधो वृद्धतरादन्यविषयः ॥३०॥* समावृत्तस्थाप्येतदेव सामयाचारिकमेतेषु ॥३१॥ कृतसमावर्तनस्याप्येतदेव वक्तुमेव । एतेष्व्वाचार्यादिषु पुत्रान्तेषु सामयाचारिक समयाचारप्राप्तं वृत्तमान्तात् । समादिष्टे त्वध्यापयतीति विशेष उक्तः ॥

॥ इति सप्तमो खण्डिकः ॥ प्र० १ प० २ ख० ७ ॥

यथा ब्रह्मचारिणो वृत्तम् ॥ १ ॥ समावृत्तम्येति वतन । ब्रह्मचारिणः कृतविवाहस्य यथा वृत्तं वर्तते तथा वक्ष्यामः ॥ १ ॥ *माल्यालिप्तमुख उपलिप्तकेशश्मश्रुरक्तोऽभ्यक्तो वृष्टित्युपवेष्टिनी काञ्चुक्युपानही पादुकी ॥ २ ॥ माली मालावान् । आलिप्तमुखश्चन्दनादिना । मुखग्रहणमुपलक्षणम् । ‘मुखमग्रे ब्राह्मणोऽनुलिम्पती’त्याश्लायनवचनात् । सुगन्धिभिरामलकादिभिर्द्रव्यैरुपलिप्तानि मस्कृतानि केशश्मश्रुणि

यस्य सः । अक्तः अङ्गनेनाक्षणोः । अभ्यक्तः तैलेन । वाष्टी वेष्टितशि-
 राः । काटिप्रदेशो द्वितीयेन वाससा वेष्टिभो यस्य सः उपवेष्टी । कञ्चुकश्चो-
 पानच्च कञ्चुकोपानहम् । 'द्वन्द्वोपानहन्तादि'ति अच् समासान्तः । तदस्या
 स्तीति कञ्चुकोपानही । द्वन्द्वोपतीपगर्ह्याणिस्थादिनिप्रत्ययः । श्रसिद्धे
 पाठे कञ्चुकमेव काञ्चुकं तद्वान् काञ्चुकी । उपानद्वानुपानही व्रीह्या
 दित्वादिनिः । पादुके दारुमये पादरक्षणे तद्वान् ॥ २ ॥ *उदाचारेषु
 चास्यैतानि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ३ ॥ अस्याचार्यदेः पुत्रान्तस्य
 उदाचारेषु दृष्टिगोचरेषु देशेषु एतानि माल्यादीनि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ३ ॥
 *स्वैरिक्कर्मसु च ॥ ४ ॥ एतानि न कुर्यात् कारयेद्वा ॥ ४ ॥ तत्रोदा-
 हरणम्— *यथा दन्तप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानीति ॥ ५ ॥ द-
 न्तप्रक्षालनं दन्तश्रावणम् । उत्सादनमुद्धर्तनम् । अवलेखनं कङ्कतादि-
 ना केशानां विभागावस्थापनम् । इतिशब्दः प्रदशनार्थः । तेन स्नान-
 भोजनमत्रोत्सारणादिष्वपि प्रतिषेधः ॥ ५ ॥ *तद्रव्याणां च न कथ-
 येदात्मसंयोगेनाचार्यः ॥ ६ ॥ तस्य शिष्यस्य गृहस्थभूतस्य यानि द्र-
 व्याण्युपस्थापितानि तेषां मध्ये एकेनापि द्रव्येण यथात्मा सयुज्यते तथा न
 कथयेत् । आचार्यः शिष्यगृहमेत्य अहो दर्शनीयं भोजनपात्रमित्यादि ई-
 ष्णु यथा गम्यते तथा न कथयेदिति ॥ ६ ॥ *स्नातस्तु काले यथा-
 विध्यभिहृतमंद्गतोऽभ्येतो वा न प्रतिसंहरेदित्येके ॥ ७ ॥ 'वेदमधीत्य
 स्नाम्य'न्नित्यनेन विधिना स्नानमन्त्रमिन्काले यथाविध्यभिहृतमाबद्धं स्वगादि
 आचार्येणाहृतं स्वयमेव वा तत्समीपमभ्येतो न प्रतिसंहरेत् न विमुञ्चेदित्ये-
 के मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तदपि मुञ्चेदिति । 'काले यथाविध्यभिहृत'मिति वच-
 नादपरेद्युपरम्य प्रतिमहरेदेव ॥ ७ ॥ *उच्चैस्तेरां नासीत् ॥ ८ ॥ स्त्राये
 तर्प् । आचार्यासनादुच्चासने नासीत् ॥ ८ ॥ *तथा बहुपादे ॥ ९ ॥
 नीचेऽप्यासने बहुपादे नासीत् ॥ ९ ॥ *सर्वतःप्रतिष्ठिते ॥ १० ॥
 आमने आसीत् । आचार्यमपि पीठादावुपवेश्य स्वयं वेत्रासना-
 दावामीत् । तद्धि भूमौ सर्वतः प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥ *शय्यासने
 चाचरिते नाविशत् ॥ ११ ॥ आचार्येणाचरितं उपभुक्ते शय्या

सने नाविशेत् । शयने न शयात् आसने नासीत् । पित्रादिष्वपि गुरुषु
समानमिदम् । तथा च मनुरपि विशेषेणाह—‘शय्यासने अध्युषिति श्रेय-
सा न समाचरेत् ।’ इति । गतं समावृत्तस्य वैशेषिकम् । अथ ब्रह्मचर्यविधेरेवं
शेषः ॥११॥ * यानमुक्तीऽध्वन्यन्वारोहेत् ॥१२॥ यानं शकटादि ।
आरोहेत्युक्तो गुरुणा पश्चादरोहेत् । ‘छत्रं यानमिति वर्जये’दिति पूर्वो-
क्तस्य प्रतिषेधस्यापवादः । यानं च गुर्वारूढमन्यद्वा ॥१२॥ * सभा-
निकपकटस्वस्तुरांश्च ॥१३॥ उक्तोऽध्वन्यन्वारोहेदित्येव । ‘सभासमाजा-
श्चे’त्यस्यापवादार्थं सभाग्रहणम् । निकृषो नाम कृषीवलानामुपकरणं, कृ-
ष्टं क्षेत्रं येन समीक्रियते । यच्च काम्मिश्रिदारूढे केनचिदाकृष्यते ।
तत्र गुरुणा आकृष्यमाणेऽपि तेनोक्तस्मन्नासेहेत् । न त्वनौचित्यभयात्ता-
रोहेदिति । कटो वीरणनिर्मिता शय्या । तत्र गुरुणोक्तस्मन् सहसीत् ।
उत्सवादिवेष आचारः । स्वस्तरो नाम पलालशय्या । ‘न स्वस्तरे सं-
विशन्ती’ति दर्शनात् । तत्रापि गुरुणोक्तस्मन् सहसनादि कुर्यात् ॥१३॥
* नानभिभाषितो गुह्यमभिभाषेत प्रियादन्यत् ॥१४॥ गुरुणानभि-
भाषितो गुरुं प्रति न किञ्चित् ब्रूयात् । प्रियं तु ब्रूयात् । यथा ते पुत्रो-
जात इति ॥१४॥ * व्युपतोदव्युपजापव्यभिहासोदामन्त्रणनामधेयग्र-
हणप्रेषणानीति गुरोर्वर्जयेत् ॥१५॥ व्युपतोदः अङ्गुल्यादिघट्टनं य-
दा आभिमुख्यार्थं क्रियते । व्युपजापः श्रोत्रयोर्मुहुर्मुहुः जल्पनम् । वका-
ग्रहणान्तोऽपपाठो वा । व्यभिहासः आभिमुख्येन हसनम् । उदामन्त्रण-
मुच्चैस्सस्त्रेधनम् । यथा बधिरं प्रति । नामधेयग्रहणं दशम्यां पितृविहि-
तस्य बाम्ना ग्रहणम् । न पूज्यनाम्नो भगवदादेः । प्रेषणमाज्ञापनम् । ए-
तानि गुरुविषये न कर्तव्यानि । इतिकरणादेवप्रकाराणामन्येषामपि प्र-
तिषेधः । यथाह मनुः—‘नोदाहरेत्तस्य नाम परोक्षमपि केवलम् । न चै-
वाप्यनुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥१५॥’ इति ॥ * आपद्यर्थं ज्ञा-
पयेत् ॥१६॥ आपदि व्युपतोदादिभिरप्यर्थमभिप्रेतं ज्ञापयेत् । असति
पुरुषान्तरे वचनेनैव बोधयेत् । न साक्षात्प्रेषयेत् । यथा शूलतोदो मे
भवति स चाग्निना शाम्यति न चात्र कश्चित्सन्निहितः किं करोमि मन्दभा-

ग्य इति ॥ १६ ॥ उत्तरे सूत्रे त्मावृत्तविषये—* सहवसन्सायं प्रात
 रनाहूतो गुरुं दर्शनार्थो गच्छेत् ॥ १७ ॥ एकस्मिन् ग्रामे वसन् सायं
 प्रस्तरनाहूतोऽपि गुरुं दर्शनार्थो नान्यप्रयोजनो गच्छेत् ॥ १७ ॥ *वि-
 प्रोष्य च तदहरेव पश्येत् ॥ १८ ॥ यदा ग्रामान्तरं गतः प्रत्यगच्छेत्
 तदा तदहरेवाचार्यं पश्येत् ॥ १८ ॥ * आचार्यप्राचार्यसन्निभाते प्रा-
 चार्यायोपसंगृह्योपसज्जिघृक्षेदाचार्यम् ॥ १९ ॥ आचार्यस्याचार्यः प्रा-
 चार्यः प्रपितामहवत् । यदा आचार्यस्य प्राचार्यस्य च कार्यं
 वशात् सन्निपातो मेलनं भवति, तदा प्राचार्याय द्वितीयार्थं चतुर्थी । प्राचा-
 र्यं पूर्वमुपसंगृह्य पश्चात्प्राचार्यमुपसज्जिगृहीतुमिच्छेत् । न केवलं मनसा । कि-
 न्तु यथा आचार्यो जानाति गामयमुपसज्जिगृक्षतीति तथा चेष्टेत् । अन्यथा
 अदृष्टार्थमुपदिष्टं स्यात् ॥ १९ ॥ *प्रतिषेधेदितरः ॥ २० ॥ इतर आ-
 चार्यं प्रतिषेधेत् 'वत्स गोपसङ्गृही'रिति ॥ २० ॥ *लुप्यते पूजा चास्य
 सकाशे ॥ २१ ॥ अस्य प्राचार्यस्य सतिधौ आचार्यस्य पूजा लुप्यते
 न कार्या । न केवलमुपसङ्ग्रहणमेव । उत्तरसूत्रं समावृत्तविषयम् ॥ २१ ॥
 *मुहुश्चाचार्यकुलं दर्शनार्थो गच्छेद्यथाशक्त्यधिहस्त्यमादायापि
 दन्तप्रक्षालनानीति ॥ २२ ॥ मुहुश्चेत्यनुस्वारदीर्घो छान्दसौ । वीप्सालो-
 पश्चात्र द्रष्टव्यः । ग्रामान्तरे वसन्नपि मुहुर्मुहुराचार्यकुलं दर्शनार्थमागच्छेत् ।
 यथाशक्ति गोरसापूपाद्यधिहस्त्यं हस्ते भवमादाय स्वयमेव गृहीत्वेत्यर्थः ।
 अपिशब्दोऽभावे विधिं द्योतयति गोरसाद्यभावे दन्तकाष्ठान्यपीति ।
 इतिशब्दः अन्तेवासिधर्माणां समाप्तिज्ञोत्तनार्थः ॥ २२ ॥ *मातरं
 पितरमाचार्यमग्नींश्च गृहाणि च रिक्तपाणिर्नोपगच्छेद्राजानं चेन्न
 श्रुतामिति ॥ २३ ॥ *तस्मिन्गुरोर्वृत्तिः ॥ २४ ॥ तस्मिन्नन्तेवासिनि गुरो-
 र्वृत्तिः प्रकारो वक्ष्यते ॥ २४ ॥ *पुत्रमिवैनमनुकाङ्क्षन्सर्वधर्मेष्वनपच्छा-
 दयमानः सुयुक्तो विद्यां ग्राहयेत् ॥ २५ ॥ एनं शिष्यं पुत्रमिव अस्या-
 भ्युदयः स्यादिति अनुकाङ्क्षन् सर्वेषु धर्मेषु किञ्चिदप्यनपच्छादयमानः
 अगृहन् सुयुक्तः सुप्रवहितः तत्परो भूत्वा विद्यां ग्राहयेत् ॥ २५ ॥ *न-
 चैनमभ्ययनविघ्नेनान्मार्थेषूपरुन्ध्यादनापत्सु ॥ २६ ॥ न चैनं शिष्यम-

ध्ययन्विघ्नेनात्मप्रयाजनेषूपरुन्ध्यात् । उपरोधः अस्वतन्त्राकरणम् । 'अ-
नापात्स्वि'तिवचनात्पुण्यध्ययनविघ्नात्तेनाप्युपरोधे न दोषः ॥ २६ ॥ *अन्ते-
वास्यनुस्तेवासी भवति विनिहितात्मा गुरावनैपुणमापद्यमानः
॥ २७ ॥ *आपद्यमानः इति अन्तर्भावितपर्यर्थः । योऽन्तेवासी विनिहितात्मा
द्वयोराचार्योर्द्विविधं निहितात्मा गुरावनैपुणमापादयति नानेनायं प्रदेशः
सम्यगुक्त इति सोऽन्तेवासी न भवति । स त्याज्य इत्यर्थः । अपर आह—
योऽन्तेवासी वाङ्मनःकर्मभिरनैपुणमापद्यमानो गुरौ विसदृशं निहितात्मा
भवति अनुरूपं न शुश्रूषते सोऽन्तेवासी न भवति ॥ २७ ॥ * आचार्यो-
ऽप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाणः ॥ २८ ॥ त्याज्य इत्यर्थः । कि-
कुर्वन् । श्रुतात्परिहरमाणः । तेन तेन व्याजेन विद्याप्रदानमुकुर्वन् ॥ २८ ॥
* अपराधेषु चैनं सततमुपालभेत ॥ २९ ॥ अपराधेषु कृतेष्वेनं शिष्य
सततमुपालभेत इदमयुक्तं त्वया कृतमिति ॥ २९ ॥ * अभित्रास उपवास
उदकोपस्पर्शनमदर्शनमिति दण्डा यथामात्रमानिवृत्तेः ॥ ३० ॥ अभि-
त्रासो भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनलोपः । उदकोपस्पर्शनं शीतोदके
स्नापनम् । अदर्शनं यथात्मानं न पश्यति तथाकरणम् । सर्वत्र पश्यन्तीति
प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्रं यावत्पराधमात्रा तदनुरूप
व्यस्ताः समन्ताश्च । अनिवृत्तेः यात्रादसौ ततोऽपराधान्निवर्तते तावदेते द-
ण्डाः ॥ ३० ॥ * निवृत्तं चरितब्रह्मचर्यमन्यभ्यां धर्मेभ्योऽनन्तरो भवे-
त्यसि सृजेत् ॥ ३१ ॥ एवं चरितब्रह्मचर्यं निवृत्तं गुरुकुलात् कृतसमा-
वर्तनमित्यर्थः । एवंभूतमन्येभ्यो धर्मेभ्यो यममावाश्रमं प्रपित्सते तत्र ते-
भ्योऽनन्तरो भव यथा त्वमन्तरितो न भवसि तथा भवेत्पुनरिति सृजेत् ।
तं त्वमीश्रमं प्रतिपत्तुमुत्सृजेत् ॥ ३१ ॥

॥ इति अष्टमीं खण्डिका ॥ प्र० १ प० २ ख० ८ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तां हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

एकमध्यतुरध्यापयितुश्च धर्मा उक्ताः । अथ देशकालकृता अ-
ध्ययनधर्मा उच्यन्ते—*श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं
प्रदोषे नाधीयीत ॥ १ ॥ 'मेपादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते ।
चान्द्रमामान्तदन्ताश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः । ते पुन्यया पौर्णमासी सा-
सा चैत्रादिका स्मृता । कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥' तदे-
वं सिंहस्थे सवितरि याऽमावास्या तदन्ते चान्द्रमसे मासे या मध्यवर्तिनी
पौर्णमासी सा श्रावणी । श्रवणयोगस्तु भवतु वा मा वा । तस्यां श्रावण्यां पौ-
र्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य गृह्योक्तेन विधिनेपाकर्ष कृत्वा स्वाध्यायमधी-
यीत । अवीयानश्च माममेकं प्रदोषे प्रथमरात्रिभोगं नाधीयीत ग्रहणा-
ध्ययनं धारणाध्ययनं च न कुर्यात् । प्रदोषग्रहणाद्वात्रावप्यूर्ध्वं न दोषः
॥ १ ॥ * तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेद् ॥ २ ॥ तिष्यः पु-
न्य तेन युक्ता पौर्णमासी तैषी श्रावणीवत् । तस्यां विरमेत् उत्सर्जनं
कुर्यात् । तस्यापि प्रयोगो गृह्य एवाक्तः । राहिण्यं वा, तैषमासि तिष्या-
त्पूर्वा या रोहिणी तस्यां वा विरमेत् । अनयोः पक्षयोः पञ्चमासानधीयीत ॥ २ ॥
* अर्धपञ्चमांश्चतुरो मासानित्येके ॥ ३ ॥ अर्ध पञ्चमं येषां ते अर्धपञ्चमाः । अ-
नुधिकं चतुरो मासान् । अधीयीतैत्यपेक्ष्यते । इत्येके मन्यन्ते । अस्मिन्पक्षे
प्राष्ठपद्यामुपाकरणं शास्त्रान्तरदर्शनात् । उत्सर्जनस्य वा प्रतिकर्षः । उ-
त्सर्जने च कृत्वा श्रावण्याः प्राक् शुक्लपक्षेषु धारणाध्ययनं वेदस्य, कृष्णप-
क्षेषु व्याकरणाद्यङ्गाणां पुनः श्रावण्यामुपाकृत्वा गृहीतभागस्य ग्रहणा-
ध्ययनमिति । प्रपञ्चितमनद्रूपे ॥ ३ ॥ * निगमेष्वध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥
निगमाश्चत्वरः । निर्गमनमार्गा वा नियमेन गम्यते तेऽपि । तेषु स-
र्वप्रकारमध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥ * आनदुहेन वा शकृत्पिण्डेनोपालिप्तेऽ-
धीयीत ॥ ५ ॥ अनदृतसम्बन्धिना वा शकृत्पिण्डेनोपालिप्य निगमेष्वध्य-
धीयीत ॥ ५ ॥ * इमशाने सर्वतः शम्याप्रासात् ॥ ६ ॥ इमशाने चाध्यय-
नं वर्जयेत् । सर्वतः सर्वासु दिक्षु । शम्याक्षिप्ता यावदिदेशे पतति ततोऽर्वा-
गिति पञ्चमीनिर्देशाद्गम्यते ॥ ६ ॥ * ग्रामेणाध्यवसिते क्षेत्रेण वा नान-

ध्यायः ॥७॥ यदा श्मशानं ग्रामतया क्षेत्रतया वा अध्यवसितं स्वीकृतं भवति तदा अध्येतव्यमेक ॥७॥ * ज्ञायमाने तु तस्मिन्नेव देशे नाधीयीत ॥ ८ ॥ यदा तु तदध्यवसितमपि, श्मशानं ज्ञायते अयं स प्रदेश इति तदा ता-
 ल्येव प्रदेशे नाधीयीत । न शम्याप्रासात् ॥ ८ ॥ * श्मशानवच्छू-
 द्रपतितौ ॥ ९ ॥ शूद्रपतितसकाशेऽपि शम्याप्रासान्नाध्येयम् ॥ ९ ॥
 * समानागार इत्येके ॥ १० ॥ एके मन्थन्ते समानागारे शूद्रपतितौ वज्र्यौ,
 न शम्याप्रासादिति ॥ १० ॥ शूद्रायां तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवानध्या-
 यः ॥ ११ ॥ शूद्रायां तु यदा परस्परं प्रेक्षणं भवति तदैवानध्यायः । न
 समानागारे नापि शम्याप्रासादिति ॥ ११ ॥ * तथान्यस्यां स्त्रियां वर्णव्य-
 तिक्रान्तायां मैथुने ॥ १२ ॥ शूद्रव्यगिरिकं अपि या स्त्री मैथुने वर्णव्यति-
 क्रान्ता नीचगामिनी तस्यामपि प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरनध्यायः ॥ १२ ॥
 * ब्रह्माध्येष्यमाणो मलवद्वाससेच्छन सम्भाषितुं ब्राह्मणेन सम्भा-
 प्य तथा सम्भाषेत । सम्भाष्य तु ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याधीयीत एवं
 तस्याः प्रजानि श्रेयसम् ॥ १३ ॥ यो वेदमध्येष्यमाणो रजस्वलया सह
 सम्भाषितुमिच्छति स पूर्व ब्राह्मणेन सम्भाष्य पश्चात्तया सम्भाषेत ।
 सम्भाष्य च पुनरपि ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याधीयीत । किमेव मस्ति भवति । एवं तस्या
 मलवद्वासस आभीमिनी यां प्रजा तस्या नि श्रेयसमभ्युदयो भवति । प्रजारूपं
 वा नि श्रेयसं तस्या भवति । 'प्रजानि श्रेयस' मिति वचनात् विधवादिभिः सम्भा-
 षणे नैतदुक्तव्यम् ॥ १३ ॥ * अन्तश्चाण्डालम् ॥ १४ ॥ अन्तश्चाण्डालो यत्र ग्रामे तत्र ना-
 ध्येयम् । एतेनान्तश्चाण्डालमिति व्याख्यातम् ॥ १४ ॥ * अन्तश्चाण्डालम् ॥ १५ ॥
 चण्डाल एव चाण्डालः । उभयेत्र प्रथमा सधनमर्थः । अन्तर्गामीभावो व विभक्त्यर्थः
 द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥ * अभिनिस्सृतानां तु मीम्यनध्यायः ॥ १६ ॥ य-
 दा शवाः सीम्नि अभिनिस्सृत्वा भवन्ति तदा तत्रानध्यायः ॥ १६ ॥ * स-
 न्दर्शने चारण्ये ॥ १७ ॥ अरण्ये च यावति प्रदेशे शवश्चाण्डालो वा मन्द-
 श्यते तावत्यनध्यायः ॥ १७ ॥ * तदहरागतेषु च ग्रामं वाक्षेपु ॥ १८ ॥ बा-
 ह्या उग्रनिषादद्भयः परिपन्थिनः तेषु च ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः ।

नम्मिन्नहनि नाध्यतव्यम् ॥ १८ ॥ * अपि सन्तु ॥ १९ ॥ ये विद्याचरित्रा
 दिभिर्महान्तः सन्तः तेष्वपि ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः ॥ १९ ॥ * सन्धाव
 नुस्तनिते रात्रिम् ॥ २० ॥ सन्धिः सन्ध्या तस्मिन् सन्धौ । अनुस्तनिते मे
 षगर्जिते सति रात्रावनध्यायः ॥ २० ॥ * सर्वा रात्रिं नाधीयीत ॥ २१ ॥ द
 र्पताविदम् । अन्यम्मिन्नयिक वध्यति ॥ २१ ॥ * स्वप्नपर्यान्तं विद्युति ।
 २२ ॥ अन्त्यो दीर्घ उपान्त्यो ह्रस्वः । विपर्यासश्छान्दसोऽपपाठो वा । सन्धौ
 विद्युति स्वप्नपर्यन्ता रात्रिर्नध्यायः । स्वप्नपर्यन्ता रात्रिः प्रहरावशिष्टा रा
 त्रिः ॥ २२ ॥ एव सायंसन्ध्यायामुक्तं प्रातस्सन्ध्यायामाह— * उपव्युषं याव
 ता वा कृष्णां रोहिणीमिति शम्याप्रासाद्विजानीयादेतस्मिन्काले
 विद्योतमाने सप्तदोषमहरनध्यायः ॥ २३ ॥ उपव्युष उपसमीपं तत्र वि
 द्योतमाने विद्युतिपत्यामपरेद्युस्सप्तदोषमहरनध्यायः । प्रदोषादूर्ध्वमध्ययनम्
 यावता वा कालेन शम्याप्रासादार्वागवस्थितां गा कृष्णामिति वा रोहिणी
 मिति वा विजानीयात् । एतस्मिन्काले 'उपव्युषं विद्योतमान इत्यन्वयः
 रोहिणी गौरवर्णा । इति शब्दप्रयोगे द्वितीया प्रयुज्यते । तत्रान्यप्रका
 रश्चिन्त्यः ॥ २३ ॥ * दृष्टेऽपररात्रे स्तनयित्नुत्ता ॥ २४ ॥ रात्रिं मृती
 यो भागः सर्वोऽपररात्रः । तस्य त्रैवा विभक्तम्याद्योऽंशो महारात्रः । अ
 न्त्यो दह । तस्मिन्नपररात्रे स्तनयित्नुना निमित्ते सप्तदोषमहरनध्यायः ।
 २४ ॥ * ऊर्ध्वमर्धरात्रादित्येकं ॥ २५ ॥ अर्धरात्रादूर्ध्वमन्तरोक्तो वि
 धिरित्येकमन्यन्ते । स्वप्नसन्तु दहण्येति ॥ २५ ॥ * गवां चावरोधे ॥ २६ ॥
 दस्युप्रभृतिभिरवरुद्धासु गोषु तावन्तकालमनध्यायः । अवरोधो ग्रामनिर्गम
 निरोधः ॥ २६ ॥ * वध्यानां च यावता हन्यन्ते ॥ २७ ॥ वधार्हाणां चो
 रादीनामवरोधे यावता कालेन ते हन्यन्ते तावन्तं कालमनध्यायः ॥ २७ ॥
 * पृष्टारूढः पशूनां नाधीयीत ॥ २८ ॥ हस्त्यश्वादीनां पशूनां पृष्टां
 रूढः सन्नाधीयीत ॥ २८ ॥ * अहोरात्रावमावास्यासु ॥ २९ ॥ अमावा
 स्यासु ह्वावहोरात्रौ नाधीयीत । तासु च पूर्वद्युश्चतुर्दशीषु च । तथा च
 मनु — 'अमावास्याचतुर्दश्यो पौर्णमास्यष्टकामु च ।' इति ॥ २९ ॥

॥ इति नवमी खण्डिका ॥ प्र ० १ प ० ३ ख ० ९ ॥

*चातुर्मासीषु च ॥ १ ॥ ऋषु मासेषु भवाश्चातुर्मास्यः । सज्जेषां तिसृणां पौर्णमासीनां यासु चातुर्मास्यानि क्रियन्ते । काः पुनः स्ताः फाल्गुन्याषाढीकार्तिद्वयः । चातुर्मास्यो यज्ञः तत्र भव इति वैमैने 'संज्ञायामणि' त्वणप्रत्ययः । तामु चातुर्मासीषु पूर्ववद्वावहोरात्रावनध्यायः । गौतमस्तु, स्वशब्देनाह—“कार्तिकी फाल्गुन्याषाढी मूर्ध्नि मामी'ति । पौर्णमास्यनन्तरप्रतिपत्सु च शास्त्रान्तरवशादनध्यायः । यथा होशनाः—“पर्वणीविहासवर्जितानां विद्यानामनध्याय' इति । 'प्रतिपत्सु च चिन्तये'दिति च १ एकं चतुर्दशीमात्रस्य वर्जने शास्त्रान्तरं मृग्यम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—“पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।' इति ॥ १ ॥

*वैरमणे गुरुष्वष्टाक्य औपाकरण इति त्र्यहाः ॥ २ ॥ विरमुणमुत्सर्जनं तदेव वैरमणम् । तस्मिन् वैरमणे । प्रथमान्ते पाठे सप्तम्यर्थे प्रथमा । गुरुषु श्वशुरादिषु । सन्धितेष्विति प्रकरणाद्गम्यते । अष्टकैवाष्टक्यं स्वार्यिकः प्युञ्ज । आदौ प्रीप्ता वृद्धिर्मध्ये कृता । उपाकरणमेवौपाकरणम् । एतेषु त्रिमितेषु त्र्यहा अध्ययनरहिता । अत्र गुरुषु मरणदिनमारभ्य त्र्यहाः । इतरेषु पूर्वद्युरपरेद्युस्तस्मिन् दिने नाधीयीत । अत्र गौतम —‘ति स्रोऽष्टकास्त्रिरात्रमभितो वार्षिक'मिति । उपाकरणादूर्ध्वं प्रीगुत्सर्जनादध्ययनं तद्वार्षिकम् । तदभितस्तस्यादावन्ते च यत्कर्म क्रियते तत्रापि त्रिरात्रमित्यर्थः । औशनसे च व्यक्तम्—“उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्र्यहमनध्यायः' इति । मानवे च व्यक्तम्—“उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ।' इति ॥ २ ॥

*तथा सन्वन्धेषु ज्ञातिषु ॥ ३ ॥ ये सन्निकृष्टा ज्ञातयः भ्रातृतत्पुत्रपितृव्यादयः । तेष्वपि मृतेषु त्र्यहमनध्यायः । ब्रह्मचारिणो विश्विग्यम् । आशौचिवता तु शवदाशौचमनध्यायः शास्त्रान्तरसिद्धः । तत्र मनु —‘उभयत्र दशाहानि कुलस्यात्र न भुज्येते । दानं प्रतिग्रहो यज्ञः स्वाध्यायश्च निर्वर्तेते ॥' इति । उभयत्र जनने मरणे च ॥ ३ ॥ *मातरि पितर्याचार्ये इति द्वादशाहाः ॥ ४ ॥ मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमनध्यायः । अयं विधिर्ग्रहस्थानामपि । केचिदाशौचमपि तावन्तं कार्थमच्छीन्ते । नेति वय-

म् । अनध्यायप्रकरणात् ॥ ४ ॥ * तेऽनु चोदकोपस्पशनं तावन्तं कालम् ॥ ५ ॥
 मात्रादिष्वधिकं तावन्तं कालमहरहस्मानमपि कार्यम् । न केवलमनध्या-
 य ॥ ६ ॥ * अनुभाविनां च परिवापनम् ॥ ६ ॥ अनु पश्चात् भूता जाता
 अनुभाविनः मृतापेक्षया कृत्वयसः । तेषां परिवापनमपि भवति केशार्था-
 म् । 'कृत्यच' इति प्राप्तस्य णत्वस्य 'णोर्भावे'ति विकल्पः । अन्ये तु शावं
 दुःखमनुभवता सर्वेषां परिवापनमिच्छन्ति । अपर आह — अनुभा-
 विनः उदकाहीः । तेषां मरणे परिवापनमिति ॥ ६ ॥ * न समावृत्ता
 वपेरन्नन्यत्र विद्वारादित्येके ॥ ७ ॥ विहारो यागदीक्षा । ततोऽन्यत्र न समा-
 वृत्ता वपेरन्नित्यन्ये मन्यन्ते । स्वमतं तु वपेरन्नेवेति ॥ ७ ॥ तत्र वपनस्याङ्गत्वं-
 गुणविधिना परिहारं च वक्तुं ब्राह्मणमुदाहरति—* अथापि ब्राह्म-
 णम् । रिक्तो वा एषोऽनपिहितोऽयं मुण्डस्तस्मैतदपिधानं यच्छि-
 खेति ॥ ८ ॥ रिक्तं अन्तःशून्यो घृष्टादिः । सोऽनपिहितः पिधान-
 रहितो यादृशः तादृश एष अयं मुण्डा नाम । तस्य रिक्तस्यापिधानमेतत्
 यच्छिन्ना । अनेन चैतद्विशिनं निषेधशास्त्रं सह शिखाया वपनप्रतिषेधपर-
 मिति ॥ ८ ॥ कथं तर्हि सत्रेषु शिखाया वपनं; वचनसामर्थ्यादित्याह—
 * सत्रेषु तु वचनाद्वपनं शिखायाः ॥ ९ ॥ स्पष्टम् ॥ ९ ॥ * आ-
 चार्ये त्रीनहोरात्रानित्येके ॥ १० ॥ आचार्ये संस्थिते त्रीनहोरात्रा-
 नध्ययनं वर्जयेदित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु, द्वादशाहः पूर्वमुक्तः ॥ १० ॥
 * श्रोत्रियसंस्थायामुपसिंख्यत्सगायामेकाम् ॥ ११ ॥ श्रोत्रियं वक्ष्य-
 ति । तस्य संस्थायामुपसिंख्यत्सगायामेकां रात्रिमेकमहोरात्र-
 मध्ययनं वर्जयेत् । अत्र संस्थाश्रवणाद्गुर्वादिष्वपि सैव निमित्तम् ॥ ११ ॥
 * सत्रह्यचारिणीत्येके ॥ १२ ॥ एके तु सत्रह्यचारिणो मरण एवानन्तरी-
 क्तमनध्यायमिच्छन्ति । न श्रोत्रियमामान् मरणे ॥ १२ ॥ * श्रोत्रिया
 भ्यागमेऽधीजगांसमानोऽधीयानो वानुज्ञाप्याधीयीत ॥ १३ ॥ श्रोत्रिये
 अभ्यागते अभ्येतुकामोऽधीयानश्च तमनुज्ञाप्याधीयीत ॥ १३ ॥ * अध्या-
 पयेद्वा ॥ १४ ॥ अध्यापयितुकामोऽध्यापयन्नेति प्रकरणाद्भवति । सोऽपि

तमनुज्ञाप्याध्यापयेदिति ॥ १४ ॥ *गुरुसन्निधौ चाधीहि भो. इत्युक्त्वा-
धीयीत ॥ १५ ॥ श्रवणाध्ययनं पारायणाध्ययनं वा कुर्वन् गुरौ सन्निहिते
सति 'अधीहि भो' इत्युक्त्वाधीयीत ॥ १६ ॥ *अध्यापयेद्वा ॥ १६ ॥ अ-
ध्यापयन्नपि तत्सन्निधौ* एवमेवोक्त्वाध्यापयेत् ॥ १६ ॥ *उभयत उपसं-
ग्रहणमधिजिगांसमानस्याधीत्य च ॥ १७ ॥ उभयत. अध्ययनस्या-
दावन्ते च उपसंग्रहणं कर्तव्यं यथाक्रमम् ॥ १७ ॥ *अधीयानेषु वा य-
त्रान्यो व्यवेषादेतमेव शब्दमुत्सृज्याधीयीत ॥ १८ ॥ बहुवचनमन्त्र-
म् । अधीयानेषु च यत्रान्यो व्यवेषादन्तरागच्छेत् । तत्राप्यधीहि भो'
इत्युच्चार्याधीयीत । प्रत्येकमुपदेशात्कवचनम् । अधीयीरन् ॥ १८ ॥
*श्वर्गदभनादास्सालावृक्षकसृकोलकशब्दास्सर्वे वादितशब्दा रोद-
नगीतसामशब्दाश्च ॥ १९ ॥ शुनां च* गर्दभानां च बहूनां नादः ।
बहुवचननिर्देशात् । सालावृक्षी वृक्षजानाववान्तरभेदः । कोटीत्यन्ये ।
लिङ्गस्यान्निवसितत्वात्पुंसोऽपि ग्रहणम् । 'इन्द्रो यतीन् सालावृक्षेभ्य'
इत्यादौ दर्शनात् । सर्वत्रादिस्वरो दीर्घः । स एवायं विवृतः । एकसृकः
एकचरः सृगालः । उलूको द्विवाभीतः । एतेषां च शब्दाः । वादितानि
वाङ्मित्राणि कीणावेणुमृदङ्गादीनि । तेषां च सर्वे शब्दाः । रोदनशब्दाश्च
यश्च । एते श्रव्यमाणा अनध्ययनस्य हेतवः ॥ १९ ॥ *शास्त्रान्तरे च सा-
म्प्रामनध्यायः ॥ २० ॥ वेदान्तोऽसकाशे साम्प्रामनध्ययनम् । गीतिषु सा-
माख्या संधोगाद्वेदवचन इत्यन्ये ॥ २० ॥ *सर्वेषु च शब्दकर्मसु यत्र
संसृज्येरन् ॥ २१ ॥ आक्रोशपरिहासादिषु सर्वेषु शब्दकर्मसु अनध्या-
यः । यत्राध्ययनशब्देन ते संसृज्येरन् ॥ २१ ॥ *छर्दयित्वा स्वप्नान्तम्
॥ २२ ॥ छर्दयित्वा स्वप्नान्तं यावन्नाधीर्यात् ॥ २२ ॥ *स-
र्पिर्वा प्राश्य ॥ २३ ॥ अथ वा सर्पिः प्राश्याधीयीत ॥ २३ ॥ *पृतिगु-
न्धः ॥ २४ ॥ दुर्गन्धश्चोपलभ्यमानोऽनध्यायहेतुः ॥ २४ ॥ *शूक्तश्चात्म-
संयुक्तम् ॥ २५ ॥ यत्पक्वं कालपाकेनाम्ल जातं तच्छूक्तम् । तद्व्यावदात्म-
संयुक्तं स्वौदरस्थमजीर्णं, यावत्तदनुगुण उद्गारम्नावदनध्यायहेतुः ॥ २५ ॥

*प्रदोषे च भुक्त्वा नाधीयीति ॥ २६ ॥ तेनाधीत्येव भुञ्जीत ॥ २६ ॥
 *प्रोदकयोश्च पाण्योः ॥ २७ ॥ भुक्त्वेत्येव । भुक्त्वा यावत्प्रोदको पा-
 णी आर्द्रौ तावत्तौधीयीत । केचित् भुक्त्वेति नानुवर्तयन्ति ॥ २७ ॥ *प्रे-
 तसंकलृप्तं चान्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २८ ॥ यो मृतोऽस्-
 पिण्दीकृतम्म प्रेतः । तदुद्देशेन दत्तमन्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहर्नाधीयीत ।
 प्रदोषादूर्ध्वं न दोषः । अत्र मनुः—'यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च ति-
 ष्ठति । विप्रम्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥' इति ॥ २८ ॥ *आ-
 च विपाकान् ॥ २९ ॥ यदि तावता कालेन तदन्नं पक्वं जीर्णं न भवति,
 तत्र आविपाकात् तस्य नाधीयीत ॥ २९ ॥ * अश्राद्धेन तु पर्यवदध्यात्
 ॥ ३० ॥ जीर्णे अजीर्णे च तस्मिन् अश्राद्धेनान्नेन पर्यवदध्यात् तस्योपर्य-
 श्राद्धमन्नं भुञ्जीतेत्युक्तं भवति । केचित् अत्र 'अश्राद्धेन' इति वचनात् पूर्वं
 त्रापि प्रेतान्नमिति श्राद्धमात्रं विवक्षितं मन्यन्ते ॥ ३० ॥

॥ इति दशमी खण्डिका ॥ प्र०-प० ३-ख० १० ।

* काण्डोपाकरणे चापातृकस्य ॥ १ ॥ काण्डोपाकरणं काण्ड-
 व्रतनिर्देशनम् । तस्मिन्नहनि अमातृकस्यान्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः ।
 अपर आह—भुक्त्वेति नानुवर्तते । यथाचोत्तरत्र भुक्त्वाग्रहणम् । काण्डोपाक-
 रणे अमातृकस्य माणवकस्य सप्रदोषमहरनध्यायः । एतेनोत्तरं व्याख्यातम्
 ॥ १ ॥ *काण्डसमापने चापातृकस्य ॥ २ ॥ काण्डसमापनं व्रतविसर्गः
 ॥ २ ॥ *मनुष्यप्रकृतीनां च देवानां यज्ञे भुक्त्वेत्येके ॥ ३ ॥ ये मनुष्या
 भुक्त्वा प्रकृष्टेन तपसा देवांसस्पन्नास्ते मनुष्यप्रकृतयो नन्दिकुचेरादयः । तेषां
 यज्ञे तन्प्रीत्यर्थं ब्राह्मणभोजनं भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्याय इत्येके मन्यन्ते ।
 मनुष्यमुखेन देवेष्विज्यमानेष्वित्यन्ये ॥ ३ ॥ * पर्युषितैस्तण्डुलैरामभो-
 सेन च नानध्यायः ॥ ४ ॥ प्रेतसंकलृप्तं चान्नमित्यस्यापवादः । पर्यु-
 षिता रात्र्यन्तरिताः । प्रतिगृहीतेषु तण्डुलेष्वद्य पक्त्वा भुज्यमानेषु नानध्या-
 यः । तथा आममासेन तदहर्भक्षितेनापि नानध्यायः । पर्युषितेनेत्येके ।

‘पर्युषितैरिति’ वचनात्तदहर्भक्षितैः सप्रदांषमहरनध्यायः ॥ ४ ॥ *तथौष-
धिवनस्पतिमूलफलैः ॥ ५ ॥ औषधिग्रहणेन वीरुधोऽपि गृह्यन्ते ।
वनस्पतिग्रहणेन वृक्षमात्रम् । तेषां मूलैः सूरणकन्दादिभिः फलैश्चात्रादि-
भिः पक्कैरपक्कैश्च तदहर्भक्षितैरपि नानध्यायः ॥ ५ ॥ * यत्काण्डमुपा-
कुर्वीत यस्य चानुवाक्यं कुर्वीत न तत्तदहरधीयीत ॥ ६ ॥ यस्मि-
न्नहनि यत्काण्डमुपाकृतं न तत्तदहरधीयीत । तथा श्रावण्यां पौर्णमा-
स्यामुपाकृत्य प्रशस्तेऽहरन्तरे यस्य काण्डस्यानुवाक्यमध्येता गुरुरारम्भं कु-
र्वीत न तत्तदहरधीयीत । अहरित्यहोरात्रोपलक्षणम् ॥ ६ ॥ * उपा-
करणसमापनयोश्च पारायणप्य तां विद्याम् ॥ ७ ॥ अनेकवेदाध्या-
यी यद्येकस्य वेदस्य पारायणं कुरुते तदा तस्य पारायणस्य ये उपपाक-
रणोत्सर्जने, तयोः कृतयोस्तां विद्यां तदहर्नाधीयीत । एतदेव ज्ञापकं
पारायणस्याप्युपाकरणोत्सर्जने भवत इति । ‘तां विद्यामि’ति वचनाद्वि-
द्यान्तराध्ययने न दोषः ॥ ७ ॥ * वायुर्घोषवान् भूमौ तृणसंवाहो वर्ष-
ति वा यत्र धाराः प्रवहेत् ॥ ८ ॥ घोषवान् कर्णश्रवः । भूमाववास्थितानि
तृणानि संवहति उत्क्षिप्य गमयतीति तृणसंवाहः वर्षति वा देवे धाराः
प्रवहेत् विशिमेत् । यत्र देशे एवं विधौ वायुस्तत्र तावन्तं कालं नाधीयीत ।
अत्र मनुः—‘कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमूहने ॥’ इति ॥ ८ ॥ उत्तरे हे-
तून्ने निगदसिद्धे—* ग्राम्भारण्योश्च सन्धौ महापथे च विप्रोप्य
च समध्ययनं तदहः ॥ ९ ॥ यदा सहाधीयानाः कारणवशाद्विप्रव-
सेयुः । केचिच्चाचार्येण वा संज्ञतास्तदा समध्ययनं सहाधीयमानं प्रदेशं
तदहर्नाधीयीत । विप्रोषितानां यदहः पुनर्मेलनं तदहर्नाधीयीतेत्यन्ये ॥ ९ ॥
स्वैरिकर्मसु च ॥ १० ॥ नाधीयीतेत्येव ॥ १० ॥ अत्रोदाहरणम्— यथा
दन्तप्रक्षालनोत्सादनानुलेखणानीति ॥ ११ ॥ णत्वभाकंक्षिकम् । अ-
पपाठो वा ॥ ११ ॥ * तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा ॥ १२ ॥ ते-
स्वैरिकर्मसु तावन्तं कालमध्ययनमध्यापनञ्च वर्जयेत् ॥ १२ ॥ *सन्ध्योः । १३
सज्योतिषोऽज्योतिषोऽदर्शनात् उभे सन्ध्ये । तयोस्तावन्तं कालं नाधी-

धीताध्यापयेद्वा । एवमुत्तरत्राध्यनुवृत्तिः ॥ १९ ॥ उत्तरे द्वे सूत्रे निगद-
 सिद्धे— * तथा वृक्षमारूढोऽप्सु नावगाढो भक्तं चापावृते ॥ १४ ॥
 शिवृतद्वारमपावृतम् । तत्र नक्तं नाधीयीत ॥ १४ ॥ * दिवा च पिहिते ॥ १५ ॥
 संवृतद्वारं पिहितम् । तत्र दिवा नाधीयीत ॥ १५ ॥ * अविहितमनुवाकाध्य-
 यनमाषाढवासन्तिकयोः ॥ १६ ॥ वासन्तिको वसन्तोत्सवः । स
 च चैत्रे मासि शुक्लत्रयोदश्यां भवति । आषाढशब्देनापि तस्मिन्मासे
 क्रियमाणस्तादृशः कश्चिदिन्द्रोत्सवादिर्विवक्षितः । तमोस्तदहरनुवाका-
 ध्ययनमविहितम् । अनुवाकग्रहणान्धूने न दोषः । अपर आह—
 अनुवाकग्रहणान्मन्त्रब्राह्मणयोरेव प्रतिषेधः , नाङ्गानामिति ॥ १६ ॥
 * नित्यप्रश्नस्य चाविधिना ॥ १७ ॥ नित्यं प्रश्नाध्ययनं यत्र स
 नित्यप्रश्नो ब्रह्मयज्ञः । तस्य चाविधिना वक्ष्यमाणेन प्रकारेण विनानुवाकाध्य-
 यनमविहितम् । यद्यपि नित्यं ब्रह्मयज्ञाध्ययनं तथापि क्वचिदप्यङ्गेन विना न
 कर्तव्यम् । तेन विस्मृत्य प्रातराशे कृते प्रायश्चित्तमेव न ब्रह्मयज्ञः । मनुः—
 'स्तातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ।' इति । १० । * तस्य विधिः ॥ १८ ॥
 तस्य नित्यप्रश्नस्य विधिर्वक्ष्यते ॥ १८ ॥ * अकृतप्रातराश उदकान्तं गत्वा प्र-
 यतः शुचौ देशेऽधीयीत यथाध्यायमुत्सृजन्वाचा ॥ १९ ॥ अकृतदिवाभो-
 जन उदकसमीपं गत्वा प्रयतः स्नानमार्जनादिशुद्धः 'शुचौ देशे प्राच्य-
 मुदीच्यां वा' दिश्यच्छदिदेशेऽधीयीत । यथाध्यायं यथापाठमनुषङ्गरहि-
 तमुत्सृजन् आदित आरुम्य प्रथमादिष्वहस्सु अधीयीत । द्वितीयादिषूत्सृज-
 ततः परमधीयीत । वाचा उच्चैरित्यर्थः ॥ १९ ॥ * मनसा चानध्याये ॥ २० ॥
 अन्ध्याये च मनसाधीयीत नित्यस्वाध्यायम् ॥ २० ॥ * विद्युति चाभ्यग्रा-
 यां स्तनयित्वाक्प्रायत्ये प्रेतान्ने नीहारे च मानसं परिचक्षते ॥ २१ ॥
 विद्युति अभ्यग्रायामविरतायाम् । स्तनयित्वा चाभ्यग्रे । अप्रायत्ये आत्मनोऽ-
 शुचिभावे । प्रेतान्ने च भुक्ते । नीहारे च नीहारो हिमानी तस्मिंश्च वर्तमाने मा-
 नसमनन्तरोक्तमध्ययनं परिचक्षते वर्जयन्ति ॥ २१ ॥ * श्राद्धभोजन एवैके ॥
 २२ ॥ एके त्वाचार्याः श्राद्धभोजन एव मानसं परिचक्षते न विद्युदादिषु ॥ २२ ॥

*विद्युस्तनयित्नुष्टिश्चापर्तो सन्निपतेयुस्त्रयहमनध्यायः ॥२३॥ अप-
 र्तो यस्मिन् देशे यो वर्षाकालः ततोऽन्यस्तत्रापर्तुः । तत्र यदि विद्युदादय-
 स्सन्निपतेयुः समुदितास्स्युः सदाऽन्यहमनध्यायः ॥२३॥ * यावद्भूमिर्व्युदके-
 त्येके ॥२४॥ यावता कालेन भूमिर्विगतोदका भवति तावन्तं कालमनध्याय इत्ये-
 के मन्यन्ते ॥२४॥ * एकेन द्वाभ्यां वैतेषामाकालम् ॥२५॥ एतेषां विद्यु-
 दादीनां मध्ये एकेन द्वाभ्यां वा योगे आकालमनध्यायः । अपरेद्युरागतस्य
 कालस्य प्राप्तेरित्यर्थः ॥२५॥ * सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणे भूमिचलेऽपस्वान
 उल्कायामग्न्युत्पाते च सर्वासां विद्यानां सार्वकालिकमाकालम् ॥२६॥
 'सूर्याचन्द्रमसो' रिति वचनं बृहस्पत्यादिनिवृत्त्यर्थम् । भूमिचले भूमिकम्पे ।
 अपस्वाने निर्वाते । उल्कायामुल्काभाते । अग्न्युत्पाते ग्रामादिदाहे । एतेषु नि-
 मिन्नेषु सर्वेषु सर्वासां विद्यानाम् 'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांस' न्यायविस्तरः ।
 पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥' इत्युक्तानाम् । सार्वकालिकमृतौ
 चापर्तो चाकालमनध्यायः । अत्र 'सर्वासामि'ति वचनादन्यत्र वेदानामेव प्र-
 तिषेधः । 'अङ्गानामपीत्यन्ये ॥२६॥ * अभ्रं चापर्तो सूर्याचन्द्रमसोः
 परिवेष इन्द्रधनुः प्रतिस्ूर्यमत्स्यश्च वाते पूतिगन्धे नीहारे च सर्वेष्वेते-
 षु तावत्कालम् ॥२७॥ अपर्तावभ्रं दृश्यमानं यावद्दृश्यते तावत्कालमन-
 ध्यायः । एवं परिवेषादिष्वपि योज्यम् । अभ्राणि बृहस्पत्यादिपरिवेषे न
 दोषः । इन्द्रधनुः प्रसिद्धम् । सूर्यसमीपे तदाकृतिः प्रतिसूर्यः । मत्स्यः पु-
 च्छवन्नक्षत्रम् । समहाराद्वन्द्वे लज्जन्तसो लिङ्गव्यत्ययः । सर्वेष्वेतेषु वाता-
 दिषु च त्रिषु तावत्कालमनध्यायः । वाते घोषवति । पूतिगन्धे दुर्गन्धे ।
 नीहारे हिमान्याम् । वातप्रदिग्रहणं पूर्वोक्तानां श्वगदभानामुपपलक्षणा-
 र्थम् । पुनरिहवचनं तावत्कालमिति विधातुम् । अत्रैव गर्दभादिग्रहणे
 कर्तव्ये पूर्वत्र पाठस्य चिन्त्यं प्रयोजनम् ॥ २७ ॥ * मुहूर्तं विरते वाते ॥
 ॥२८॥ वाते घोषवति विरतेऽपि मुहूर्तमात्रमनध्यायः । द्वे नाडिके मुहूर्तम् ।
 ॥२८॥ * सलावृक्कयामेकसृक इति स्वप्नपर्यन्तम् ॥२९॥ तावत्काल
 मित्यस्यापन्नादोऽयम् ॥२९॥ * नक्तं चारण्येऽनग्नावहिरण्ये वा ॥३०॥

रात्रावग्निवर्जिते हिरण्यवर्जिते वाऽप्ये नाधीयीत ॥ ३० ॥ * अननूक्तं चा-
पत्तौ छन्दसां नाधीयीत ॥ ३१ ॥ उक्तसर्जनादूर्ध्वमुपाकरणादर्वागर्पतुः ।
तत्र छन्दसोऽननूक्तमंशमपूर्वं नाधीयीत । ग्रहणाध्ययनमपत्तौ न कर्तव्यम् ।
यद्यपि 'तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्या वा विरमे'दित्युक्तम् । तथापि 'कियञ्च'
कालं तद्विरमण कस्माद्वाऽध्ययनादित्यपेक्षायामिदमुच्यते—एतावत्सं कालं ग्र-
हणाध्ययनं न कर्तव्यम् । धारणाध्ययने तु न दोषः । तथा 'छन्दस' इति
वचनादङ्गानां ग्रहणाध्ययनेऽपि न दोषः ॥ ३१ ॥ * प्रदोषे च ॥ ३२ ॥ प्र-
दोषे चाननूक्तमृतावपि नाधीयीत । 'मासं प्रदोषे नाधीयीते'त्येतत्तु, धार-
णाध्ययनस्यापि प्रतिषेधार्थम् । अपर आह—'यस्यां रात्रौ द्वादशी त्रयो-
दशी च मिश्रे भवतः, तस्यां प्रदोषे नाधीयीत । अनूक्तमननूक्तं च ऋता
वपत्तौ च एष आचार इति ॥ ३२ ॥ * सार्वकालिकमाप्नातम् ॥ ३३ ॥ आ-
म्नातमधीतं तत्सार्वकालिकमपत्तौ प्रदोषे च सर्वस्मिन्कालेऽध्येतव्यम् ॥ ३३ ॥
* यथोक्तमन्यदतः परिपत्सु ॥ ३४ ॥ अत एतस्मादनध्यायप्रकरणादन्य-
दनध्यायनिमित्तम् । परिपत्सु मानवादिधर्मशास्त्रेषु यथोक्तं द्रष्टव्यम् । त-
त्र वासिष्ठः—'दिग्दाहपर्वतप्रपातेपूपलरुधिरपांसुवर्षेष्वाकालिक'मिति । य-
मः—'श्लेष्मातकस्य शल्मल्या मधूकस्य तथाप्यधः । कदाचिदपि नाध्ये-
'यं कोविदारकपितृयोः ॥' सङ्ख्योद्घानदेवसमीपेपू नाधीयीत ॥ ३४ ॥

॥ इति एकादशी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ३ ख० ११ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हृदयमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

* तपः स्वाध्याय इति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ योऽयं नित्यस्वाध्या-
यस्तत्तपः कृच्छ्रादि । कृच्छ्रचान्द्रायणादिलक्षणं तपो यावत्फलं साधयति स्तौ-
वत्साधयतीत्यर्थः ॥ १ ॥ * तत्र श्रूयते—स यदि तिष्ठन्नासीनः शयानो वा
स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्याय इति ॥ २ ॥ तत्रैव
ब्राह्मणे 'स यदि तिष्ठन्नासीन' इत्यापत्कल्पः श्रूयते। तत्र 'दर्भाणां महदुपस्तीर्यो-
पस्थं कृत्वा प्राडासीनः स्वाध्याय'मित्यादिर्मुख्यः कल्पो ब्राह्मण एवोक्तः ।

इह पुनरासीनवृत्तनं यथाकथञ्चिदासनार्थम् । सर्वथाप्यधीयानस्तप एव तत्त-
प्यत इति ब्राह्मणार्थः । मनुरप्याह—‘आहैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते
तपः । यस्त्वग्वपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥’ इति । स्वर्गो
ति स्वरं दर्शयति ॥ २ ॥ एवं कर्तुं नियमेन पद्यतीवादरणीय इत्युक्त्वा
कालेऽप्याह— * अथापि वाजसनेयिब्राह्मणम् । ब्रह्मयज्ञो ह वा
एष यत्स्वाध्यायस्तस्यैते वषट्कारा यस्तनयति यद्विद्योतेते यदव-
स्फूर्जति यद्वातो वायति । तस्मात् स्तनयति विद्योतमानेऽवस्फूर्जति
वाते वा वायत्यधीयीतैव वषट्काराणामच्छम्बट्कारायेति ॥ ३ ॥
अथापि अपि च स्वाध्यायो नाम यदेष ब्रह्मयज्ञः ब्रह्म वेदः तत्साधनो या-
गः । यथा दर्शपूर्णमासादयः पुरोडाशादिसाधनाः । हवैशब्दौ घ्रासिद्धि-
द्योतयतः । तस्य यज्ञस्यैव वक्ष्यमाणाः स्तनयित्त्वादयो वषट्काराः । ब-
हुवचननिर्देशात् । वषट्कारानुवषट्कारस्वांहाकारास्सर्वे प्रदानार्था गृह्यन्ते ।
स्तनिति मेघशब्दः । विद्योतनं विद्युद्व्यापारः । अवस्फूर्जनमशनिपातः । तत्र
‘अवस्फूर्जधुलिङ्ग’मिति दर्शनात् । ‘वायती’ति ‘वै शोषण’ इत्यस्य रूपम् ।
यथा आर्द्रप्रदेशस्तु शुष्को भवति तथा वायतीत्यर्थः । यस्मादेते वषट्काराः
तस्मात् स्तनयित्त्वादिष्वनध्यायनिमित्तेषु सत्स्वप्यधीयीतैव । न पुनरन-
ध्यायइति नाधीभित । किमर्थं वषट्काराणामेतेषां चच्छम्बट्काराय अव्यर्थ-
त्वाय । अन्यथा एते वषट्कारा व्यर्थाः स्युः । ततश्च यथा होत्रा वषट्कृते
अध्वर्युर्न जुहुयात् तद्वेगव तैत्स्यन् ॥ ३ ॥ * तस्य शाखान्तरे वाक्यस-
माप्तिः ॥ ४ ॥ तस्य वाजसनेयिब्राह्मणस्य । शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिर्भ-
वति न तर्वाति पर्यवसानम् ॥ ४ ॥ तदेव शाखान्तरे पठति—* अथ यदे-
वा वातोवायात्स्तनयेद्वा विद्योतेत वावस्फूर्जेद्रेकां वर्चमेकं वा यजु-
रेकं वा सामाभिव्याहरेद्भूर्भुवस्सुवस्सत्यं तपःश्रद्धायां जुहोमीति वै
तत् । तेनो हैवास्यैतदहस्स्वाध्याय उपात्तो भवति ॥ ५ ॥ अन्ते इतिशब्दः
अध्याहार्यः । वातादिषु सत्सु एकामृचमधीयीत । प्राप्ते प्रदेशे यजुर्वेदाध्यायी
एकं यजुः । सामवेदाध्यायी एकं साम । सर्वेषु वा वेदेषु ‘भूर्भुवःसुव’रित्यादिकं

यजुरभिव्याहरेत् । न पुनर्यथापूर्वं प्रश्नमात्रम् । तेनैव तत्त्वतैवास्याध्ये-
तुस्तदहस्तस्मिन्नहनि स्वाध्यायं उपात्तो भवति अधीतो भवतीति यावत् ॥९॥
केचित् 'भूर्भुवःसुव' रित्यादिकं ब्राह्मणभागाध्ययनविषयं मन्यन्ते न 'सर्वत्रि-
कम् । कस्मात् । पुनर्वाजसनेयिब्राह्मणस्य उदाहृतो शाखान्तरे वाक्यं
समाप्तिराश्रीयते न पुनर्यथाश्रुतमीत्रं गृह्यते । तत्राह—***एवं सत्या-
र्यसमयेनाविप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥** एवं सति एवं वाक्यपरिसमाप्तावा-
श्रीयमाणायामार्यसमयेन आर्याः शिष्टा मन्वादयः तेषां समयो व्यवस्था-
तेन । अविप्रतिषिद्ध भवति । इतरथा विप्रतिषिद्धं स्यात् ॥६॥ कथम्—
***अध्यायानध्यायं ह्युपदिशन्ति । तदनर्थकं स्याद्वाजसनेयिब्राह्मणं**
चेद्वेक्षेत् ॥ ७ ॥ आर्या अध्यायमनध्यायं चोपदिशन्ति । तदुपदेशन-
मनर्थकं स्यात् यदि वाजसनेयिब्राह्मणं यथाश्रुतम्वेक्षेताध्येता ॥७॥ अन-
र्थकमेवेदमस्तु । श्रुतिविरोधान् । तत्राह—***आर्यसमयो ह्यगृह्यमान-**
कारणः ॥ ८ ॥ योऽयमध्यायानध्यायविषय आर्यसमयः न तत्र किञ्चित्का-
रणं गृह्यते । यथा 'वैसर्जनहोमयं वासोऽध्वर्यवे ददाती' त्यत्रागृह्यमाणकारण-
श्चार्थसमयः श्रुत्यनुमानद्वारेण प्रमाणम् । अतो वाक्यपरिसमाप्तिरेव युक्ता ।
एव हि वाजसनेयिब्राह्मणस्यापि नात्यन्तबाधः । अनध्यायोपदेशस्या-
पि प्रभुताध्ययनविषयतया नानर्थक्यमिति । सूत्रे 'अगृह्यमानकारण' इ-
ति णत्वाभावश्छान्दसः ॥८॥ का पुनरसौ स्मृतिः । या ब्रह्मयज्ञेऽप्यनध्याय-
मुपदिशति । मानवे तावद्विपर्ययः श्रूयते—'नैत्यके नास्त्यनुध्यायो
ब्रह्मसूत्रं हि तत्स्मृतम् ।' इति । सामान्येनानध्यायोपदेशस्तु, ब्रह्मयज्ञा-
दन्यत्र चरितार्थः । तस्मात्तादृशी स्मृतिर्मृग्या । एवं तर्ह्यग्निहोत्रादिष्व-
पि मन्त्राणामनध्यायः प्राप्नोति । नेत्याह—***विद्यां प्रत्यनध्यायः श्रूयते**
कर्मयोगे मन्त्राणाम् ॥ ९ ॥ विद्या वेदाध्ययनम् । तां प्रत्यनध्यायः श्रूयते ।
न पुनर्मन्त्राणां कर्मयोगे । हेतुः परिभाषायामुक्तोऽर्थान्तरत्वादिति । अर्था-
न्तरं हि कर्मणि प्रयोगो मन्त्राणां न पुनर्ग्रहणार्थमध्ययनम् । पारावणाध्ययन-
मध्येऽनध्यायागमो भवति वा न वेति चिन्त्यम् । एवं श्रीरुद्रजपेऽपि ॥९॥ कथं

पुनरार्यसमर्थः प्रमाणम् । यावता न तेषाम्नीन्द्रियेऽर्थे ज्ञानं सम्भवति ।
 * ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते ॥ १
 विधीयन्त्र इति विधयः कर्माणि । ते सर्वे स्मार्ता अपि ब्राह्मणेष्वेवोक्ता
 न्विदानीं ब्राह्मणानि नोपलभ्यन्ते । सत्यम् । तेषामुत्सन्नाः पाठा
 अध्येतृदौर्बल्यात् । कथं हि तेषामस्तित्वम् । प्रयोगादनुमीयन्ते ।
 योगः स्मृतिनिबन्धनमनुष्ठानं च । तस्माद्ब्राह्मणान्यनुमीयन्ते । मन्
 दिभिरुपलब्धानीति । अथ पुनरन्यथा स्मरेयुरनुतिष्ठेयुर्वा । सम्भ
 च तेषां वेदसंयोगः ॥ १० ॥ अथ प्रसृज्जादपस्मृतिरुच्यते—* यत्र
 प्रतियुपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति ॥ ११ ॥ यत्र पितृष्
 सुतामातुलसुतापरिणयनादौ । प्रतियुपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्रोत्सन्नपाठं शा
 मनुमीयते । प्रीतेरेव प्रवृत्तिहेतोः सम्भवात् ॥ ११ ॥ ततश्च—* तदनुवर्तमाना
 नरकाय राध्यति ॥ १२ ॥ तद्विधमनुतिष्ठन्नरकायैव कल्पते ॥ १२ ॥
 * अथ ब्राह्मणोक्ता विधयः ॥ १३ ॥ एवं स्मृत्याचारप्राप्तानां श्रुति-
 मूलत्वमुक्तम् । अथ प्रत्यक्षब्राह्मणोक्ता एव केचिद्विधयो व्याख्यायन्ते ।
 तेषामपि स्मार्ते अनुप्रवेशार्थम् । तेन तदतिक्रमे स्मार्तातिक्रमनिमित्तमेव
 प्रायश्चित्तं भवति ॥ १३ ॥ * तेषां महायज्ञा महासत्राणीति च
 संस्तुतिः ॥ १४ ॥ तेषां वक्ष्यमाणानां महायज्ञा इति संस्तुतिः । स्वा-
 ध्यायब्राह्मणे महासत्राणीति च संस्तुतिर्भवति । बृहदाण्यकादौ सं-
 स्तुतिग्रहणेन संस्तुतिमात्रमिदं नामधेयं धर्मातिदेशार्थमिति दर्शयति । म-
 हायज्ञेषु सोमयागेषु ये धर्माः न ज्येष्ठे भ्रातरमन्तरीत्य सोमेन यष्ट-
 व्य' मित्यादयः । ये च महासत्रस्य गवामयनस्य धर्माः ' इष्टप्रथमं-
 यज्ञाग्राधिकार' इत्यादयः । उभयेऽपि ते वक्ष्यमाणेषु पञ्चमहायज्ञेषु भू-
 वन्ति ॥ १४ ॥ के पुनस्त्वे तानाह—* अहरहर्भूतबलिर्मनुष्येभ्यो य-
 थाशक्ति दानम् ॥ १५ ॥ त्रैश्वदेवे वक्ष्यमाणेन बलिहरणप्रकारेण भूते-
 भ्योऽहरहर्भूतबलिर्देयः । एष भूतयज्ञः । मनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति दानं
 कर्तव्यम् । एष मनुष्ययज्ञः ॥ १५ ॥

॥ इति द्वादशी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ४ ख० १२ ॥

*देवेभ्यः स्वाहाकार आ काष्ठात्पितृभ्यः स्वधाकार

ओदपात्रात् स्वाध्याय इति ॥ १ ॥ देवेभ्यः । स्वाहाकारेण प्रदानमाकाष्ठात् । अशनीयाभावे काष्ठमपि तावद्देयम् । वैश्व-
देवोक्तप्रकारेणैवैष देवयज्ञः । केचिद्वैश्वदेवाहुतीभ्यः पृथग्भूतामि-
मामाहुतिं मन्यन्ते । देवेभ्यः स्वाहे' इति च मन्त्रमिच्छन्ति 'देवयज्ञेन' यक्ष्य' इति
मङ्गल्यमिच्छन्ति । वयं तु न तथेति गृह्य एवावोचाम । केचिदाहुः—'आका-
ष्ठा' इति वचनादशनीयाभावेन भोजनलोपेऽपि यथाकथञ्चित् वैश्वदेवं क-
र्तव्यम् । पुरुषसंस्कारत्वादिति । अपरे तु अशनीयसंस्कार इति वदन्तः भोज-
नलोपे वैश्वदेवं न कर्तव्यमिति स्थितिः । पितृभ्यः स्वधाकारेण प्रदानम् ओ-
दपात्रात् अन्नाद्यभावेऽपि उदपात्रमपि तावद्देयम् । पात्रग्रहणात् सह पा-
त्रेण देयम् । एष पितृयज्ञः । स्वाध्यायः 'तस्य विधि' रित्यारभ्योक्तो नि-
त्यस्वाध्यायः । ऋषियज्ञः । इति समाप्तौ । इत्येते महायज्ञा इति । न
चायमुपदेशक्रमोऽनुष्ठान उपयुज्यते । अनुष्ठानं तु, ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञो भूत-
यज्ञः पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति ॥ १ ॥ पूजां प्रसङ्गादाह—*पूजा वर्ण-
ज्ययमां कार्या ॥ २ ॥ वर्णतो यो ज्यायान् प्रशस्ततरो भवति तस्याव-
रेण वर्णेन कार्या पूजा । अध्वन्यनुगमनादिका उत्सवादिषु च गृध्रलेपा-
दिका ॥ २ ॥ *नृद्धतराणां च ॥ ३ ॥ सजातीनामपि पूजा कार्या । तरनिर्द-
शात् पिद्यावयः कर्मभिर्वृद्धानां ग्रहणम् । हीना नामपीत्येके । तथा च मनु-
'शूद्रोऽपि दशमी गत' इति ॥ ३ ॥ पूजा कार्येत्युक्तम् । तद्विरोधिहर्षो वर्ज्य इ-
त्याह *हृष्टो दर्पति दृष्टो धर्ममतिक्रामति धर्मातिक्रमे खलु पुनर्नरकः ॥ ४ ॥
अभिमतृणादिनिमित्तचित्तविकारो हर्षः । तद्युक्तो हृष्टः । स दर्पति दृप्सति ।
दर्पो गर्वोऽभिमानः । दृप्तो धर्ममतिक्रामति । पूज्यपूजनादिकं प्रति स्तब्ध-
त्वात् । खलुशब्दो दाक्यालङ्कारे । धर्मातिक्रमे खलु पुनर्नरको भवति निरयं
प्रतिपद्यते । तस्माद्धर्मातिक्रममूलभूतो हर्षो न कर्तव्यः । यद्यपि भूतदाही-
येषु हर्षो वक्ष्यते । तथापि विशेषेण हर्षस्य वर्जनार्थोऽयमारम्भः । यो
गाङ्गत्वद्वक्ष्यमाणस्य ॥ ४ ॥ * न समावृत्ते समादेशो विद्यते ॥ ५ ॥ स-

मावृत्तं शिष्यं प्रति आचार्येण समादेशो न देयः । इदं त्वया कर्तव्यमिति ।
यथा असमावृत्तदशायामाज्ञा दीयते उदकुम्भमाहरेति । नैवमिदानीम् ।
न स्वेच्छया करणे प्रतिषेध्यम् ॥ १ ॥ * ओङ्कारस्स्वर्गद्वारं तस्माद्ब्रह्मा-
ध्येष्यमाण एतदादि प्रतिपद्येत ॥ ६ ॥ ओङ्कारः प्रणवः । स्वर्गस्य द्वा-
रमिव । यथा द्वारेण गृहाम्भ्यन्तरं प्राप्यते, तथानेन स्वर्गः । तस्मात् ब्रह्म
वेदं स्वर्गसाधनमध्येष्यमाण एतदादि अनाम्नातमप्योङ्कारमादौ कृत्वा प्रति-
पद्येत उपक्रमेति ध्येतुम् ॥ ६ ॥ * विकथां चान्यां कृत्वैवं लौकिक्या वा-
चा व्यावर्तते ब्रह्म ॥ ७ ॥ अध्ययने अनुपयुक्ता कथा विकथा । तां चान्या
कृत्वा तदादि प्रतिपद्येत । एवं सति ब्रह्म वेदः लौकिक्या वाचा व्यावर्तते
तथा मिश्रितं न भवति । शुनरप्योङ्कारमेव स्तौति—* यज्ञेषु चै-
तदादयः प्रसवाः ॥ ८ ॥ यज्ञेषु, दर्शपूर्णमासादिषु । एतदादयः
ओङ्कारादयः । प्रसवा अनुज्ञावाक्यानि भवन्ति । ब्रह्मादीनाम् ।
ॐ प्रणय ॐ विवप ॐ स्तुवीधनमिति ॥ ८ ॥ * लोके च
भूतिकर्मस्वितदादीन्येवं वाक्यानि स्युर्यथा पुण्याहं स्वस्त्यु-
द्धिमिति ॥ ९ ॥ यथा यज्ञेष्वोङ्कारादयः प्रसवाः । लोके च भूति-
कर्मस्य पाणिग्रहणादिषु एतदादीन्येव वाक्यानि स्युः । तान्युदाहरति—
यथा पुण्याहवाचने ॐ कर्मण भवन्तो ब्रुवन्त्विति वाचयिता वदति ।
ॐ पुण्याहमिति प्रतिवक्तारः । ॐ कर्मणे स्वस्तीति वाचयिता । ॐ स्व-
स्ति कर्मण इतीतरे । ॐ कर्मण ऋद्धिमिति वाचयिता । ॐ कर्मर्ध्वतामिती-
तरे । तस्मादेवं प्रशस्त ॐकार इति ॥ ९ ॥ * नासमयेन कृच्छ्रं कुर्वीत
त्रिःश्रावणं त्रिस्सहवचनमिति परिहाप्य ॥ १० ॥ समयः शुश्रूषा तेन वि-
ना कृच्छ्रं दुःखावधारणपूर्वं ग्रन्थं न कुर्वीत । क्रियासामान्यवचनः क-
रोति रध्ययने ऽध्यापने च वर्तते । समयेन विना शिष्योऽपि कृच्छ्रं ग्रन्थं
नाधीयीत । आचार्योऽपि नाध्यापयेत् । तथा च मनुः—‘‘कर्मार्थो यत्र न
स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा । न तत्र विद्या वस्तव्या ह्युप्तं बीजमिवोपरे ॥’’
इति । किमविशेषेण नेत्याह—त्रिःश्रावणं त्रिस्सहवचनमिति परिहाप्य ।

वर्जयित्वा । त्रिःश्रावणमात्रे त्रिःसहवचनमात्रे चान्यतरापेक्षया क्रियमाणे
 शुश्रूषा नापेक्षया । ततोऽधिके सर्वत्रापेक्षयेति ॥ १० ॥ *अविचिकित्सा-
 यावद्ब्रह्म निगन्तव्यमिति हारीतः ॥ ११ ॥ विचिकित्सा संशयः । त-
 दभावोऽविचिकित्सा सा यावदुत्पद्यते तावद्ब्रह्म निगन्तव्यं नियमपूर्वमर्थि-
 गन्तव्यमिति हारीतः आचार्यो मग्यते । अत्र पक्षे त्रिःश्रावणत्रिःसहवचनयो-
 रपि शुश्रूषितव्यम् । ब्रह्मग्रहणादङ्गेषु नायं विधिः ॥ ११ ॥ *न ब्रह्म-
 वेदे गतिर्विद्यते ॥ १२ ॥ वेदाद्ब्रह्मभूते काव्यनाटकश्रवणे । गतिः शुश्रूषा
 न विद्यते । यद्यपि तदुपयुक्तं वेदार्थज्ञाने ॥ १२ ॥ *समादिष्टमध्यापय-
 न्तं यावदध्ययनमुपसंगृहीयात् ॥ १३ ॥ यं आचार्येण समादिष्टोऽध्यापयति
 तं यावदध्ययनं यावदध्यापयते तावदुपसंगृहीयात् । तथा 'समादिष्टेऽध्या-
 पयती'त्यत्राचार्यद्वारावद्वृत्तिरुक्ता । तत्र चान्यत्रोपसङ्ग्रहणादिति वर्त्तते ।
 तत उपसङ्ग्रहणार्थोऽयमारम्भः ॥ १३ ॥ *नित्यमर्हन्तमित्येके ॥ १४ ॥
 स चेत्समादिष्टोऽर्हन् भवति विद्यासमाचारादिना । ततो नित्यमुपस-
 गृहीयात् । इत्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु यावदध्ययनमिति ॥ १४ ॥ *न
 गतिर्विद्यते ॥ १५ ॥ यद्यप्यसावर्हन् भवति । तथाप्याचार्ये या गतिः शु-
 श्रूषा सा तस्मिन् कर्तव्या ॥ १५ ॥ *वृद्धानां तु ॥ १६ ॥ तु श्रार्थे । वृद्धानां
 चान्तेवासिनां न गतिर्विद्यते । पूर्ववयसा अन्तेवासिना अंतर्गव्या अर्चिर्गो न
 शुश्रूषितव्यः । अध्ययनादूर्ध्वमित्येके । अध्ययनकालेऽप्यन्ये ॥ १६ ॥
 *ब्रह्मणि मिथो विनियोगे न गतिर्विद्यते ॥ १७ ॥ ब्रह्मणि वेदेषु
 पृथे मिथो विनियोगः क्रियते । ब्रह्मचो यजुर्वेदिनः सकाशां यजुर्वेदम-
 भोते सोऽपि तस्माद्वेदम् । तदा परस्परं शुश्रूषा न कर्तव्या ॥ १७ ॥
 अत्र हेतुं स्वयमेवाह—*ब्रह्म वर्धत इत्युपदिशन्ति ॥ १८ ॥ ब्रह्मणि
 ब्रह्म वर्धते । सैव ब्रह्मवृद्धिः शुश्रूषेत्युपदिशन्त्याचार्याः ॥ १८ ॥ *निवे-
 शे वृत्ते संवत्सरे संवत्सरे द्वौ द्वौ मासौ समाहित आचार्यकुले व-
 सेद्भूयः श्रुतिमिच्छन्निति श्वेतकेतुः ॥ १९ ॥ भूयःश्रवणमिच्छन् पुरु-
 षो निवेशे दारकर्मणि वृत्तेऽपि प्रतिसंवत्सरं द्वौ द्वौ मासौ समाहितो भू-

त्वाऽचार्यकुले वसदिति श्वेतकेतुराचार्यो मन्यते ॥ १९ ॥ अत्र हेतुत्वेन
श्वेतकेतोरैव शिष्यप्रति वचनम्— 'एतेन ह्यहं योगेन भूयः पूर्व-
स्मात्कालाच्छ्रुतमकुर्वीति ॥ २० ॥ एतेनानन्तगेत्तेन । योगिनोपायेन । अहं
पूर्वस्मात् ब्रह्मचर्यकालात् भूयः बहुतरं श्रुतमकुर्वीति कृतवानस्मि अतो यूय-
मपि तथा कुरुध्वमिति ॥ २० ॥ तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥ २१ ॥ तद्विधं
श्वेतकेतोर्दर्शनं श्रुत्यादिभिः शास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥ २१ ॥ कथमित्यत आह—
*निवेशे हि वृत्ते नैयमिकानि श्रूयन्ते ॥ २२ ॥ हिशब्दो हेतौ । यस्मात्
निवेशे वृत्ते नैयमिकानि कर्माणि श्रूयन्ते ॥ २२ ॥

॥ इति त्रयोदशी खण्डिका ॥ प्र ० १ प ० ४ ख ० १३ ॥

कानि पुनस्तानि— अग्निहोत्रमतिथयो यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥ १ ॥
अग्निहोत्रमतिथयः । अतिथयः अतिथिपूजा । 'यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जी-
वन्ति जन्तवः । एव गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षवः ॥' इति । यच्चा-
न्यदेवं युक्तम् । एवंविधं श्राद्धादि । एवमेतैः कर्मभिरहरहराक्रान्तस्य न
शरीरकण्डूयनेष्वप्यवसरो भवति । स कथं द्वौद्वौ मामौ गुरुकुले वसेदिति
॥ ४ ॥ *अध्ययनार्थेन यं चोदयेन्न चेनं प्रत्याचक्षीत ॥ २ ॥
यमोचार्थं माणवकौऽध्ययनं प्रयोजनमुद्दिश्य चोदयेत् 'शिष्यस्तेऽहं शाधि-
मं त्वां प्रपन्न'मिति । स एनं माणवकं नैव प्रत्याचक्षीत । चशब्दोऽवधा-
रणे ॥ २ ॥ किमविशेषेण नेत्याह—*न चास्मिन् दोषं पश्येत् ॥ ३ ॥ पा-
णिनिचिपांतोऽस्ति—'निपातैर्यद्यदिहहन्तकुविन्नेचेच्चणकच्चिद्यत्र युक्त'मिति ।
स चेदर्थे वर्तते । 'इन्द्रश्च मृळयाति न' इत्यादां दर्शनात् । तस्यायप्रयोगीः
न चेदस्मिन् माणवके दोषमनध्याप्यताहेतुं पश्येत् ॥ ३ ॥ *यदृच्छा-
यामसंवृत्ता गतिरेव तस्मिन् ॥ ४ ॥ सगानमधीयानेषु कस्यचिद्यद-
च्छायां दृष्टहेतुमन्तरेण बुद्धिमान्यादिनाध्ययनस्य समावृत्तिस्म्यात् अ-
धीतो भागो माणवकान्तरवज्रागच्छेत् तदा तस्यां यदृच्छायामसंवृत्तां
तस्मिन्नाचार्यं गतिरेव शुश्रूषैव माणवकस्य शरणम् । तथा च मनु—

‘यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति । तथा गुरुतरां पिद्यां शुश्रूषु-
रधिगच्छति ॥’ इति । अधिकं शुश्रूषितो हि गुरुस्सर्वात्मना तं शिक्षये
दिति ॥ ४ ॥ * मातरि पितर्याचार्यवच्छुश्रूषा ॥ ५ ॥ मातृग्रहणेन
पितामहीप्रपितामहोरपिग्रहणम् । पितृग्रहणेन पितामहप्रपितामहयोः ।
‘सर्वे एते आचार्यवच्छुश्रूषितव्याः’ ॥ ५ ॥ * समावृत्तेन सर्वे गुरव उप-
सङ्गाद्याः ॥ ६ ॥ उक्ताश्रानुक्ताश्च ज्येष्ठमातुलादयः सर्वे गुरवः समा-
वृत्तेनोपसङ्गाद्याः ॥ ६ ॥ * प्रोप्य च समागमे ॥ ७ ॥ यदि स्वयं प्रोप्य
समागतो भवति । गुरवो वा प्रोप्य समागताः । तदापि ते उपसङ्गाद्याः ॥ ७ ॥
* भ्रातृषु भगिनीषु च यथापूर्वमुपसङ्ग्रहणम् ॥ ८ ॥ पूर्वैणैव सिद्धे
क्रमार्थं वचनम् । यथापूर्वं ज्येष्ठक्रमेणेति ॥ ८ ॥ * नित्या च पूजा य-
थोपदेशम् ॥ ९ ॥ ‘पूजा वर्णज्यायसां कार्या वृद्धतराणां च’त्युपदेशानुरोधेन
यानित्या पूजा सा यथापूर्वं वृद्धक्रमेण ॥ ९ ॥ * ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातु-
लानवरवयसः प्रत्युत्थायाभिवादेत् ॥ १० ॥ ‘त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादन-
मर्हतीति वदति । तेनानवरवयस ऋत्विगादयोऽप्यभिवादयन्ते । तानभिवादयमा-
नान् प्रत्युत्थायाभिवादेत् । नान्येष्विव सुखमासीनोऽभिवादति । उत्कृष्टानां तेषा-
मियमेव पूजा ॥ १० ॥ * तूष्णीं वोपसंगृहीयात् ॥ ११ ॥ अथवा प्रत्युत्थायां स्वयं
गपि ताम् तूष्णीमुपसंगृहीयात् । विद्याचारैत्राद्यपेक्षो विकल्पः ॥ ११ ॥ अं-
थाभिवाद्या उच्यन्ते— * दशवर्षं पौरसस्यं पञ्चवर्षं तु चारणम् । त्रि-
वर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति ॥ १२ ॥ पुरोभव पौरम् । पौर च तत्सस्यं
च पौरसस्यं सेवानिवन्धनं बान्धव तदभिवादनस्य निमित्तम् । कीदृशं द-
शवर्षीन्तराल दशवर्षाधिकं पौरसत्वा अश्रोत्रियोऽप्यभिवाद्य इति विवक्षि-
तम् । पञ्चवर्षं तु चारणम् । सस्यमित्युपसमस्तमप्यपेक्ष्यते । चारणशब्दः
शाखाध्यायिषु रूढः । तेषां सस्य पञ्चवर्षमभिवादनस्य निमित्तम् । श्रोत्रि-
यं वेदयति । त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति । स त्रिवर्षपूर्वतामात्रेणाभि-
वादनमर्हति । न पूर्वसमस्तवमपेक्षते ॥ १२ ॥ * ज्ञायमाने वयोविशेषे वृद्ध-
रावाभिवाद्यम् ॥ १३ ॥ क्रमार्थमिदम् । वयोविशेषे ज्ञायमाने पूर्व-वृद्ध-

तरायाभिवाद्यम् । पश्चाद्वृद्धायेति ॥१३॥*विपमगतायागुरुवे नाभिवा-
द्यम् ॥१४॥ उच्चैस्थाने नीचैस्थाने वावस्थितो विपमगतः । तस्मै गुरु-
व्यतिरिक्ताय नाभिवाद्यम् । गुरुवे त्वभिवाद्यमेव । दर्शने सति तृष्णीमव-
स्थानस्यायुक्तत्वात् ॥१४॥*अन्वारुह्य वाभिवादीयते ॥१५॥ इदं गुरु-
विषयम् । यत्रासावभिवादीयः स्थितः तत्र त्वन्वारुह्याभिवादीयते । अन्व-
वरुह्येत्यपि द्रष्टव्यम् । न्यायस्य तुल्यत्वात् गुरौ तु दृष्टमात्र एवाभिवादन-
मित्युक्तम् ॥१५॥*सर्वत्र तु प्रत्युत्थायाभिवादनम् ॥१६॥ सर्वत्र गु-
रावगुरौ प्रत्युत्थायैवाभिवादनं कर्तव्यम् ॥१६॥ उत्तरे द्वे सूत्रे निगदसिद्धे-
*अप्रयतेन नाभिवाद्यं तथा प्रयतायाप्रयतश्च न प्रत्यभिवदेत् ॥१७॥
यद्यज्ञानादप्रयताय कश्चिदभिवादीयेत तथापि सोऽप्रयतो न प्रत्य-
भिवदेत् ॥१७॥*पौतवयंसः स्त्रियः ॥१८॥ पत्युर्यद्वयस्तदेव स्त्रीणां वयः ।
तेन तदनुरोधेन ज्येष्ठभार्यादिष्वभिवादनम् ॥१८॥*न सोपानद्वेष्टि-
तशिरा अवहितपाणिर्वाभिवादीयते ॥१९॥ अवहितपाणिः समित्कु-
शादिहस्तः । दात्रादिहस्तो वा । अन्यत्पसिद्धम् ॥१९॥*सर्वनाम्ना
स्त्रियो राजन्यवैश्यौ च ॥२०॥ सर्वनाम्नैवाभिवादीयते । अभिवा-
द्येऽहमिति ॥२०॥*न नाम्ना ॥२१॥ नाम्ना नाभिवादीयते ॥२१॥*मा-
तरमोचार्यदारं चैत्येके ॥२२॥ एते अपि द्वे सर्वनाम्नैवाभिवादीयते । न
नमूनाभिवादीयतेत्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु नाम्नैवेति ॥२२॥ वयोविशेषे-
णाभिवादुचं हीनवर्णे नाम्नोत्याह-
*दशवर्षश्च ब्राह्मणः शतवर्षश्च क्षत्रि-
यः पिनापुत्रौ स्म तौ विद्धि नयोस्तु ब्राह्मणः पिता ॥२३॥ शिष्यं प्रत्या-
चार्यस्यायमुपदेशः । स्मशब्दः श्लोकपूर्णो निपातः । ब्राह्मण क्षत्रिय इत्यु-
पलक्षणम् । विद्धि जानीहि । स्पष्टमन्यत ॥२३॥*कुशलमवरचयसं व-
यस्यं वा पृच्छेत् ॥२४॥ ब्राह्मणविषयमिदम् । इतरेषु विशेषस्य वश्य-
माणत्वात् । वयसा तुल्यो वयस्यः । अवरवयस वयस्यं वा ब्राह्मण पश्या-
दिषु सङ्गतं कुशलं पृच्छेत् ॥ 'अपि कुशल'मिति ॥२४॥*अनामयं क्ष-
त्रियम् ॥२५॥ पृच्छेत् । 'अप्यनामयं भवत' इति । आमयो रोगः तदभा-

बोऽनामयम् ॥२५॥ *अनष्टं वैश्यम् ॥२६॥ 'अप्यनष्टपशुर्नोऽसी'ति ॥
 २६॥ *आरोग्यं शूद्रम् ॥२७॥ आरोग्यं पृच्छेत् । 'अप्यरोगो भव'निति
 ॥२७॥ *नामम्भाप्य श्रोत्रियं व्यतिव्रजेत् ॥२८॥ श्रोत्रियं पश्वि सङ्ग-
 तमम्भाप्य न व्यतिव्रजेत् न व्यतिक्रमेत् ॥२८॥ *अरण्ये च स्त्रियम्
 ॥२९॥ अरण्यग्रहणं समयस्य देशस्योपलक्षणम् । ततः स्त्रियमेककिनीं दृ-
 ष्ठा अमम्भाप्य न व्यतिव्रजेत् । सम्भाषणं च मातृवद्भगिनीवच्च । 'किं ते
 कारवाणि न भेदव्यम्' इति ॥२९॥

॥ इति चतुर्दशी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ४ ख० १४ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तामश्रावराचतायाम्
 उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

सर्वेषामेव कर्मणां शेषभूतमाचमनं विधास्यंस्तदुपयोगिनो विधीना-
 ह—* उपासने गुरुणां वृद्धानामतिथीनां होमे जप्यकर्मणि भोज-
 न आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात् ॥ १ ॥ गुरुणांमाचा-
 र्यादीनाम् । अन्येषां वृद्धादीनां च पृज्यानामतिथीनां च उपासने यदा
 तानुपास्ये तदा होमे साङ्गे पित्र्यादन्यत्र । जप्यकर्मणि जप्यक्रियायां
 भोजनाचमनयोश्च स्वाध्यायाध्ययने च यज्ञोपवीती स्यात् । यज्ञोपवीती
 भवेत् । वामोविन्यामविशेषो यज्ञोपवीतम् । 'दक्षिणं बाहुमद्धरत्'
 इत्यादिब्राह्मणविहितम् । वासमोऽसम्मतेऽनुकूल्य वक्ष्यति 'अपि वा सू-
 त्रमेवोपवीतार्थ' इति । मनुरप्याह— 'कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रंभ्योर्ध्व-
 कृतं त्रिवृत् । उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते ब्रूवेः ॥' इति । एषु वि-
 धानात्कालान्तरं नावश्यम्भात् ॥ १ ॥ *भूमिगतास्वप्स्वाचम्यं प्रयत्ने
 भवति ॥ २ ॥ आपः शुद्धा भूमिगता वेतृष्णं यासु गोर्भवेत् । अव्याप्ता
 श्रेयमेधेन गन्धवर्णरसमन्विताः ॥ अजा गावो सहिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसू-
 तिका । दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठ च नवोदकम् ॥' इति मनुः । 'श्रा-

'महायगचित्तम्य' इति पाठान्तरम्

वणे भासि सम्प्राप्ते सवा नद्या रजस्वलाः^१ इति स्मृत्यन्तरम् । एवंभूतदोष-
 राहितास्वप्नाचम्य प्रयतो भवति । मायंत्यार्थमाचमनं भूमिगतास्वप्सु कर्तव्यः
 मिति ॥ २ ॥ *यं वा भयत् आचामयेत् ॥ ३ ॥ यं वा प्रयतोऽन्य
 आचमयेत् सोऽपि प्रयतो भवति । सर्वथा स्वयं वामहस्तावर्जिताभिरद्भिरा-
 चमनं न भवति । एतेन शास्त्रान्तरोक्तं कमण्डलुधारणमप्याचार्यस्यान-
 भिमत्तं लक्ष्यते । अलावुपात्रेण नालिकेरजेन च स्वयमाचमनमाचरन्ति ॥ ३ ॥
 *न वर्षधारास्वाचामेत् ॥ ४ ॥ पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रायत्यार्थम्याचम-
 नस्य वर्षधारामु प्रसङ्गाभावात् पिपास्मिनस्य पानप्रतिषेधार्थमिति केचित् ।
 अपर आह—अस्मादेव प्रतिषेधाच्छिष्यादिस्थकरकादेर्या धारा तत्र
 प्रायत्यार्थमप्याचमनं भवतीति ॥ ५ ॥ *तथा प्रदरोदके ॥ ६ ॥ भूमेः
 स्वयं दीर्घः प्रदेशः प्रदरः तत्स्थ उदके भूमिगतेऽपि नाचमन् ॥ ७ ॥ *त-
 ताभिश्चाकारणात् ॥ ८ ॥ उष्णाभिरद्भिर्नीचामेत् अकारणात् । ज्व-
 रादौ सति न दोषः । 'तप्ताभिरिति वचनान् श्रुतशीताभिरदोषः । तथा
 चोष्णान्मेव प्रतिषेधः स्मृतिषु प्रायो भवति ॥ ९ ॥ *रिक्तपाणिर्वय-
 स उद्यम्याप उपस्पृशेत् ॥ १० ॥ वय इति पक्षिनाम । यो रिक्तपाणि-
 स्सन् वयसे पक्षिणे उद्यम्य तस्य प्रोत्सारणाय पाणिमुद्यच्छेते स तत्कृत्वा-
 २ उद्यम्येते तेनैव पाणिना । 'रिक्तपाणि'रिति वचनान् क्वाष्ठलोष्टादिसं-
 हितस्य पाणेरुद्यमने न दोषः । केचिदुपस्पर्शनमाचमनमीहुः ॥ ११ ॥
 *शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रवृत्तः स्यात् ॥ १२ ॥ शक्तौ सत्यां मुहूर्त-
 मप्यप्रयतो न स्यात् । आचमनयोग्यजलं दृष्ट्वैव मूत्रपुरीषादिकं कुर्यात्
 यदि वेग धारयितुं शक्नुयात् । इति ॥ १३ ॥ *नग्नो वा ॥ १४ ॥ न मुहूर्त-
 मपि स्यादिति सम्बध्यते । शक्तिविषय इति च । व्रणादिना कौपीना
 च्छादनाशक्तौ न दोषः ॥ १५ ॥ *नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते ॥ १६ ॥ येन
 प्रयतो भवति तत्प्रयमणमाचमनम् । करणे ल्युट् । नदीप्सु सतो वर्तमानस्य
 न भवति । जलमध्ये आसीनोऽपि नाचामेत् ॥ १७ ॥ *उत्तीर्यत्वाचामेत्
 ॥ १८ ॥ तीर उन्नीर्याचामेत् । न जल इत्यर्थो विधेयः । पूर्वेण गतत्वात् । त

स्मादयमर्थः । यदा नदीमुत्तरति भावा प्रकारान्तरेण वा तदा तामुत्तीर्य ती-
 रान्तरं गतः प्रयतोऽप्याचमेत् । नद्यादेरुत्तरणमाधमन्स्य निमित्तमिति ।
 तुरप्यर्थः ॥ ११ ॥ *नाप्रोक्षितमिन्धनमग्नात्तादय्यात् ॥ १२ ॥ श्रौते स्मार्ते
 लौकिके वाग्नौ अप्रोक्षितमिन्धनं नादध्यात्, न प्रक्षिपेत् । केचिल्लौकिके ने-
 च्छन्ति ॥ १२ ॥ *मृदस्वस्तरे चामंस्पृशन्नन्यानप्रयतान्प्रयतो मन्येत
 ॥ १३ ॥ 'पनिनमनिकाचण्डालोदकयाशवस्पृष्टितत्स्पृष्टपस्पर्शने सचेत्'मिति
 गौतमः । नमिनिवपय इदमुच्यते । आमनतया शयनतया वा 'सुष्ट्वास्तीर्णः प-
 लायादिमङ्ग्यात् स्वस्तर' । प्रपोदरादिषु दर्शनादृषसिद्धिः । यत्रातिश्लक्ष्ण
 तया पथादग्नेमत्राग्रविभागो न ज्ञायते स मूढः । मूढश्चासौ स्वस्तरश्चेति
 मृत्स्पर्शा तन्मिन्धनं । पनिनादिना प्रयतेष्वासीनेषु यः कश्चित्प्रयत उपवि-
 शेत् न च तान् मस्पृशेत् । तदस्य प्रयतो मन्येत । यथा प्रयतमात्मानं
 मन्यते प्रयतोऽस्मीति तथैव मन्येत । नैवविधे विषये तत्स्पृष्टिन्यायः प्रवर्तते
 इति ॥ १३ ॥ *तथा तृणकाष्ठेषु निखानेषु ॥ १४ ॥ तृणकाष्ठेष्वपि भूमौ नि-
 खानेषु तत्स्पृष्टिन्यायो न भवतीति ॥ १४ ॥ *प्रोक्ष्य वास उर्ध्वयोजयेत्
 ॥ १५ ॥ शुद्धमपि वामः प्रोक्ष्यैवोपयोजयेत् वमीति । अपर आह—अशुद्ध-
 मप्यपि वामं प्रोक्षणेनैव शुद्धिहेतुरिति ॥ १५ ॥ *शुनोपहतः सच्छेदोऽत्र
 गाहेन ॥ १६ ॥ शुना उपहतः स्पृष्टः । यद्यपि चेल न शुना स्पृष्टं तथा
 पि सच्छेदोऽवगाहेन भूमिगतास्वप्सु स्नायात् । नोद्धृतादिभिः । दष्टस्त्वं
 स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तम् । तत्र वसिष्ठः—“ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं ग-
 त्वा समुद्रगात् । प्राणायामशतं कृत्वा वृतं प्राश्य विशुध्यति ॥” अङ्गिराः
 —“ब्रह्महारी शुना दष्टस्त्रित्रयेणैव शुध्यति । गृहस्थस्तु द्वित्रित्रयेण ह्यका-
 रेणाग्निहोत्रवान् । नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् । तदेव त्रिगु-
 णं वक्त्रे भूक्षितं नेत्स्याच्चतुर्गुणम् ॥ क्षत्रविट्क्षूद्रयोनिस्तु स्नानेनैव शुचिर्भवे-
 त् । द्विगुणं तु वनस्थस्य तथा प्रव्रजितस्य च ॥ ब्राह्मणी तु शुना दष्टा
 सोमे दष्टे निपातयेत् । यदा न दृश्यते सोमः प्रायश्चित्तं तदा कथम् । यां
 दिशं तु गतस्सोमस्तां दिशं त्वलोकयेत् ॥ सोममार्गेण सा पता पञ्चगव्ये-

न शुद्ध्यति ॥' इति ॥१६॥ * प्रक्षाल्य न तं देशमाग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ॥१७॥ शुना स्पृष्टं प्रदेशं प्रक्षाल्याग्निना च संस्पृश्य पुनश्च प्रक्षाल्य पश्चादाचम्य प्रयतो भवति । व्यवस्थितविकल्पोऽयम् ॥ 'ऊर्ध्वं' नामैः करौ मुक्त्वा खदङ्गमुपहन्यते । तत्र स्नानविधिः प्रोक्तो ह्यधःप्रक्षालनं स्मृतम् ॥ 'इति मानवे दर्शनात् ॥१७॥ * अग्निं नाप्रयत आसीदेत् ॥१८॥ अप्रयतस्सन्नग्निं नासीदेत् । आसन्नो न भवेत् । यावत्ति देशे ऊष्मोपलम्भः तत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥१८॥ * इषुमात्रादित्येके ॥१९॥ इषुमात्रादर्वाङ्नासीदेत् । ऊष्मोपलम्भो भवतु वा माभूदित्येके मन्यन्ते ॥१९॥ * न चैनमुपयमेत् ॥२०॥ अप्रयत इत्येव । एनमग्निमप्रयतो नोपयमेत् । प्रयतस्य न दोषः । 'मुखेनोपयमेदग्निं मुखाच्छग्निरजायत ।' इति स्मृत्यन्तरं दर्शनात् । 'नाग्निं मुञ्जेनोपयमे' दिति मानवे दर्शनादुभयोर्विकल्पः । अपर आह—वाजसनेये श्रौतप्रकरणे 'मुखाच्छग्निरजायत । तस्मान्मुखेनोपसमिन्ध्या' दिति दर्शनात् श्रौतेषु मुखेनोपसमिन्धनम् । अन्यत्र स्मार्ते प्रतिषेध इति । अन्येतु, वैणवेनायसेन वा सुपिरेणोपसमिन्धनमिच्छन्ति । एवं मुखस्यान्वयाच्छ्रुतिरप्यनुगृहीता भवति आस्यबिन्दूनां पतनशङ्का भवेदिति प्रतिषेधस्मृतिरपीति ॥२०॥ * खट्वायां नो नोर्दध्यात् ॥२१॥ खट्वाया अघोऽग्निं नोपदध्यात् । अत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥२१॥ * प्रभूतधोदके ग्रामे यत्रात्माधीनं प्रयमणं तत्र वासो धोर्म्यो ब्राह्मणस्तु ॥२२॥ प्रभूता एवा उदकं च यस्मिन् ग्रामे तत्र वासो धार्म्यः धर्मः । अत्रापि न सर्वत्र ? किं तर्हि । यत्रात्माधीनं प्रयमणं प्रायत्यं मूत्रपुरीषप्रक्षालनादीनि यत्रात्माधीनानि तत्र । यत्र तु कूपेष्वेवोदकं तत्र बहुकूपेऽपि न वस्तव्यम् । ब्राह्मणग्रहणाद्वर्णान्तरस्य न दोषः । ग्रामग्रहणादेवंभूतेषु घोषादिष्वपि न वस्तव्यम् ॥२२॥ * मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्रपुरीषलेपानन्नलेपानुच्छिष्टलेपाव्रतसश्च ये लेपांस्तान्प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ॥२३॥ मूत्रं पुरीषं वा कृत्वा उत्सृज्य तयोर्मूत्रपुरीषयोर्ये लेपास्तस्मिन्प्रदेशे स्थिताः प्रदेशान्तरे वा पतिताः तान् सर्वान् ।

अन्नलेपांश्चानुच्छिष्टानपि उच्छिष्टलेपांश्चान्नलेपानपि । तथा रेतसश्च ये लेपाः
स्वप्नादौ मैथुने च तान् सर्वानद्भिर्मृदा च प्रक्षाल्य पादौ च लेपवर्जितावपि
प्रक्षाल्य पश्चादाचम्य प्रयतो भवति । अत्र मृत्प्रमाणस्य सङ्ख्यायाश्चानुक्तत्वा-
त् यावता गन्धलेपक्षयो भवति तावदेव विधीक्षितम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—
'गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ।' इति । 'देवलस्तु, व्यक्तमाह—
'यावत्स शुद्धिं मन्येत तावच्छौचं समाचरेत् । प्रमाणं शौचं सङ्ख्याया न
शिष्टैरुपदिश्यते ॥' इति । पैठीनसिः—'मूत्रोच्चारे कृते शौचं न स्याद-
न्तर्जलाशये । अन्यत्रोद्धृत्य कुर्यात्तु सर्वदैव समाहितः ।' इति ॥ २३ ॥

॥ इति पञ्चदशी खण्डिका ॥ ५०१-५०५-ख० १५ ॥

* तिष्ठन्नाचामेत्प्रहो वा ॥ १ ॥ तिष्ठन् प्रहो वा नाचामेत् ।
नाय प्रतिषेधः शक्यो वक्तुम् । कथं 'आसीनस्त्रिराचामे'दिति वक्ष्य-
ति । ततश्च यथा शयानस्याचमनं न भवति तथा तिष्ठतः प्रहस्य च न
भविष्यति । एवं शौचार्थस्याचमनस्य न प्रतिषेधः किं तर्हि पानीय-
पानप्रतिषेधः । तथा च गौतमः—'नाञ्जलिना जलं पिबेन्न तिष्ठन्निति ।
अपर आह—'अस्मादेव प्रतिषेधात्कचित्तिष्ठतः प्रहस्य वाचमनमनुज्ञातं
भवति । तेन 'भूमिगतास्त्रिप्ति'त्यत्र तीर्गस्यायोग्यत्वे ऊरुदधौ जानु, ~~अस्त्रि~~
जले स्थितस्याचमनं भवति । गौतमोऽपि 'न तिष्ठन्नुद्धृतोदकेनाचामे'दिति सू-
त्रभेदादुद्धृतोदकेनैव तिष्ठतः प्रतिषेधमाह ॥ १ ॥ अथाचमनविधिः—
* आसीनस्त्रिराचामेद्धृदयङ्गमाभिरक्षिः ॥ २ ॥ तृतीया द्वितीयार्थे ।
अत्रानुक्त स्मृत्यन्तरवशादुपस्कियते । आसीनः शुचौ देशे नासने भोजना-
न्ते त्वांसने दक्षिण बाहुं जान्वन्तरे कृत्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा हृदय-
ङ्गमा अपः करतलस्थासु यावतीषु माषो निमज्जन्ति तावतीः फेनबुद्बुदरहिताः
वीक्षितास्त्रिराचामेत् । पिबेत् ब्राह्मणः हृदयङ्गमाः क्षत्रियः कण्ठगताः ।
वैश्यस्तालुगताः शूद्रो जिह्वास्पृष्टास्तकृत् ॥ २ ॥ * त्रिराष्टौ परिमृजेत्
॥ ३ ॥ परिमृज्यात् ॥ ३ ॥ * द्विरित्येके ॥ ४ ॥ तुल्यविकल्पः ॥ ४ ॥

*सकृदुपस्पृशेत् ॥५॥ मध्यमाभिस्त्रिभिरङ्गुलीभिरौष्ठौ ॥५॥ * द्वि-
 रित्येके ॥६॥ गतः ॥६॥ * दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ
 शिरश्चन्द्रियाणीत्युपस्पृशेत् चक्षुषी नासिके श्रोत्रे च ॥ ७ ॥ दक्षिणे-
 न पाणिना सव्यं पाणिं प्रोक्ष्य तथा पादौ शिरश्च इन्द्रियाण्युपस्पृशेत् अ-
 ङ्गुलीभिः । सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रसङ्गे परिसंश्लेषे 'चक्षुषी नासिके श्रोत्रे चे'ति ।
 चक्षुरादीनीन्द्रियाणीति वचनं स्वरूपकथनमात्रम् । तत्राङ्गुष्ठानामिकाभ्यां
 चक्षुषी । केचिद्युगपत् केचित्पृथक् । अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां नासिके । अ-
 ङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां श्रोत्रे । अत्र सहभावस्याशक्यत्वात् पृथगपि क्रियते ।
 अत्र पृथग्भावस्य 'निश्चितत्वात् पूर्वत्रापि पृथगेवेति युक्तमित्यन्ये ॥ ७ ॥
 *अथाप उपस्पृशेत् ॥८॥ इन्द्रियस्पर्शनानन्तरं हस्तौ प्रक्षालयेत् ॥८॥
 *भोक्ष्यमाणस्तु प्रेयतोऽपि द्विराचामेद्विः परिमृजेत्सकृदुपस्पृशेत्
 ॥९॥ भोजनं करिष्यन्प्रयतोऽपि द्विराचमनं कुर्यात् । अत्र विशेषः ।
 द्विःपरिमृजेत् न विकल्पेन त्रिः । सकृदुपस्पृशेत् न विकल्पेन द्विः । 'प्रय-
 तोऽपी'ति वचनादप्रायस्य सर्वत्र द्विराचमनमाचार्यस्याभिप्रेतम् । तत्र स्मृ-
 त्यन्तरम्—'भुक्त्वा क्षुत्त्वा च सुप्त्या च ष्टीवित्वोक्तवानृतं वचः । आचा-
 मन्नुन्मुञ्चामेद्वासोऽपि परिधाय च ॥' ९ ॥ *श्यावान्तर्पर्यन्तावोष्ठा-
 वुपस्पृश्याचामेत् ॥१०॥ दन्तमूलाभ्युत्थिता ओष्ठौ । तत्रांश्लोमकः प्रदे-
 शः श्यावः । तस्यान्तः श्लोमकः । तत्पर्यन्तावोष्ठावुपस्पृश्याचामेत् ।
 ओष्ठयोः श्लोमकप्रदेशमङ्गुल्यात्मकानिष्ठादिना वा उपस्पृश्याचामेदिति १० ।
 *न इमश्रुभिरुच्छिष्टो भवत्यन्तरास्ये सद्भिः ॥११॥ इमश्रूणि यदा
 आस्रान्तर्भवन्ति तदा तैरन्तरास्ये सद्भिरुच्छिष्टो न भवति ॥११॥ *या-
 वन्न हस्तेनोपस्पृशति ॥१२॥ स्पर्शने तृच्छिष्टो न भवति तत्रश्चाचामे-
 दिति । अस्मादेव प्रतिषेधात् ज्ञायते यत्किञ्चिदपि द्रव्यमन्तरास्ये सत् तदु-
 च्छिष्टताया निमित्तमिति ॥१२॥ *य आस्याद्विन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते
 तेष्वचमनं विहितम् ॥१३॥ भाषमाणस्यास्यात् पतन्तो ये लालाबि-
 न्दव उपलभ्यन्ते चक्षुषा स्पर्शनाद्वा उपलब्धं योग्यान्तेष्वचमनं विहि-

तम् । वेदोच्चारणे तु गौतमः— ‘मन्त्रब्राह्मणमुच्चारयतो ये बिन्दवः
 रीर उपलभ्यन्ते न तेष्वाचमन’मिति ॥१३॥ * ये भूमौ न तेष्वाच
 मेदित्येके ॥१४॥ ये बिन्दवो भूमौ पतन्ति न शरीरे तेषु नाचामेदित्ये
 मन्यन्ते । स्वमतं तु तेष्वप्याचामेदिति ॥१४॥ * स्वप्ने क्षवधौ शि
 ङ्घाणिकाश्चालम्भे लोहितस्य केशानामग्नेर्गवां ब्राह्मणस
 स्त्रियाश्चालम्भे महापथं च गत्वाऽमेध्यं चोपस्पृश्याप्रयतं च मनु
 प्यं नीवीं च परिधायाप उपस्पृशेत् ॥१५॥ स्वप्ने स्वापनम्
 क्षवधुः क्षुतं तयोः कृतयोः । शिङ्घाणिवा नास्तिकामलम् । अश्रु ने
 त्रजलं गयोरालम्भे स्पर्शः । लोहितस्य रुविरस्य । केशानां शिरोगतानां
 भूगतानां च अन्यादीनां चतुर्णामालम्भे । महापथं च गत्वा । अमेध्यं
 च गोव्यतिरिक्तानां मूत्रपुरीषादि । ताम्बूलनिषेकादि चोपस्पृश्य । अ-
 प्रयतं च मनुष्यमुपस्पृश्य । नीवीं प्रसिद्धा तद्योगदधोवासो लक्ष्यते ।
 तच्च परिधायाप उपस्पृशेत् । केषुचित् स्नानं केषुचिदाचमनं केषुचित्
 स्पर्शनमात्रं यावता प्रयतो मन्यते ॥१५॥ * आर्द्रं वा शकृदपधीर्भू-
 मि वा ॥१६॥ आर्द्रं वा शकृदुपस्पृशेत् ओषधीर्वा आर्द्राः भूमि वा आ-
 र्द्राः । पूर्वोक्तेष्वेव कल्पेषु वैकल्पिकमिदम् ॥१६॥ एवमाचमनं नृदि
 मिन्नैरुक्तम् । अथामक्ष्याधिकारः— * हिंसार्थेनासिना मांसं छि
 न्नमभोज्यम् ॥१७॥ असिग्रहण क्षुरादेरुपलक्षणम् । यन्मांसं पाकव्य-
 हिंसार्थेनासिना छिन्नं तदभोज्यम् ॥१७॥ * दक्षिरपूपस्य नापच्छिन्द्या
 त् ॥१८॥ अपूपग्रहणं मूलफलादेरप्युपलक्षणम् । द्वितीयार्थे फणौ
 दन्तैरपूपं नापच्छिन्द्यात् । किं तु हस्तादिभिरपच्छिद्य भक्षयेत् ॥१८॥
 * यस्य कुले म्रियेत न तत्रानिर्देशो भोक्तव्यम् ॥१९॥ यस्य
 कुले कश्चिन्म्रियते असपिण्डतायां सत्यां तत्रानिर्गते दशोहे न भो-
 क्तव्यम् । ‘अनिर्देश’ इत्याशौचकालस्योपलक्षणम् । तेन क्षत्रियादि-
 प्वधिकं पक्षिण्यादिषु न्यूनम् ॥१९॥ * तथानुत्थितायां सूत-
 कायाम् ॥२०॥ सूतकैव सृनिका । तस्यामनुत्थितायाम् । उत्थानं नाम

सूतिकगारे निवेशितानामुदकुम्भादीनामपनयनम् । तच्च दशमेऽहनि भव-
ति । 'दशम्यामुत्थिताया' मिति गृह्ये उक्तत्वात् । तत्राप्याशौचकालोप-
लक्षणत्वात् । यावदाशौचमभोजनम् । अत्राङ्गिराः—'ब्रह्मक्षत्रविशां भुक्त्वा
'न दोषस्त्वग्निहोत्रिणाम् । सूतकं शाव आशौचे त्वस्थिसञ्चयनात्परम् ॥' इति ॥
२० ॥ * अन्तःशवे च ॥ २१ ॥ 'यावद्दामान्तं न निर्हियते शवः तावत्तत्र न
भोक्तव्यम् । आज्ञारस्तु धनुश्शतादवाक् तत्रापि प्रदीपमारोप्य उदकुम्भं
चोपनिधाय भुञ्जते यदि समानं वंशगृहं न भवति ॥ २१ ॥ * अप्रयतोप-
हतमन्नमप्रयतं न त्वभोज्यम् ॥ २२ ॥ अप्रयतेनाशुचिना उपहतं स्पृ-
ष्टमप्रयतं भवति । किंतु अशुद्धमुप्यभोज्यं न भवति । कः पुनरप्रयत्नस्या-
भोज्यस्य च विशेषः । उच्यते । अप्रयतमन्नमग्नावधिश्रितमग्निः प्रोक्षितं
भस्मना मृदु वा स्पृष्टं वाचा च प्रशस्तं प्रयतं भवति भोज्यं च । अभोज्यं
तु लघुनादि कथञ्चिदपीति ॥ २२ ॥ * अप्रयतेन शूद्रेणोपहतमभोज्यम्
॥ २३ ॥ अप्रयतेन शूद्रेणोपहतमानीतमन्नं न भोज्यम् । स्पृष्टमस्पृष्टं च ।
स्पृष्टमेवेत्यन्ये ॥ २४ ॥ * यस्मिन्श्चान्ने केशः स्यात् ॥ २४ ॥ तदप्य-
भोज्यम् । एतच्च पाकदशायामेव पतितेन केशेन सह यत्पक्वमन्नं तद्विष-
यम् । अनेनकाले तु केशपाते घृतप्रक्षेपादिना संस्कृतं भोज्यम् ॥ २५ ॥
* अन्यद्वा मेध्यम् ॥ २५ ॥ अन्यद्वा नखादि यस्मिन्नन्ने स्यात् तदप्यभो-
ज्यम् । इदमपि पूर्ववत् । अत्र बोधायनः—'केशकीटनखरोमाखुपूरी-
पाणि दृष्ट्वा तावन्मात्रमन्नमुद्धृत्य भोज्यं भोज्यं' मिति । वसिष्ठस्तु—'कामं तु
केशकीटानुत्सृज्याद्भिः प्रोक्ष्य भस्मनावकीर्य वाचा प्रशस्तमुपयुञ्जीते'ति ॥
२६ ॥ * अमेध्यैरवमृष्टम् ॥ २६ ॥ अमेध्यैः करल्लपलण्डादिभिरवमृष्टमभोज्यम्
॥ २७ ॥ * कीटोऽमेध्यसेवी ॥ २७ ॥ यस्मिन्श्चान्ने कीटः स्यादिति व्यवहि-
तमभिसम्बध्यते । अमेध्यसेवी पूत्यण्डारुयः ॥ २७ ॥ * मूषिकलाङ्गं वा ॥
२८ ॥ पूर्ववत्सम्बन्धः । मूषिकला मूषिकपूरीपमङ्गं वा उपसमस्तमपि । मूषि-
कग्रहणं सम्बध्यते । यस्मिन्नन्ने मूषिकस्याङ्गं पुच्छपादादि भवति तदप्य-
भोज्यम् ॥ २८ ॥ * पदा वोपहतम् ॥ २९ ॥ प्रयतेनापि पदा यत्स्पृष्टं तद-

स्पतिमूलफलवर्जम् ॥ १९ ॥ अनन्तरोक्तं विधिद्वयं । फाणिता-
दीन्वर्जयित्वा द्रष्टव्यम् । फाणितं पानविशेषः । इक्षुरस इति कैचित् ।
भृष्टानां ब्रीहिणां तण्डुलाः पृथुकृताः पृथुकाः । करम्बो दधिसक्नुसमा-
हारः यः करम्ब इति प्रसिद्धः । वेदेऽप्युभयं भवति—‘यन्करम्बैर्जुहोति वा-
नाः करम्बः परिवाप’ इति ॥ भरूजाः भृष्टा यवाः । क्षीरविकारो दध्या-
दि । प्रसिद्धमन्यत् । अथाशूक्तं चेत्यस्य विधेः शेषम् ॥ १९ ॥ *शूक्तं चापरयो-
गम् ॥ २० ॥ परेण द्रव्यान्तरेण योगो यस्य तत् परयोगं, ततोऽन्यदपरयो-
गम् । तदेव शूक्तं वर्ज्यं यत्तद्द्रव्यादि द्रव्यान्तरसंलृप्तं शूक्तं तदभोज्यमेव ।
एवं च पूर्वत्रैवापरयोगमिति विशेषणं वक्तव्यम् । इदमेव वा सूत्रमस्तु । सू-
त्रद्वयकैरण् चाचार्यप्रवृत्तिकृतम् । यथा ‘सलावृक्येकसृकोलूकशब्दा’ इति पू-
र्वं सामान्येनादिधाय ‘सलावृक्यमेकसृक’ इति ‘स्वप्नपर्यन्त’मिति पश्चाद्विशेष-
उक्तः ॥ २० ॥ *सर्वं मद्यमपेयम् ॥ २१ ॥ मद्यं मदकरं, तत्सर्वमपेयम् । अ-
त्र स्मृत्यन्तरवशाद्भवस्था । तत्र मनु.—‘गौली पैष्टी च माध्वी च विज्ञे-
या त्रिविधा सुरा । यथैवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः ॥’ इति ।
सुरैर्व्यतिरिक्तं तु मद्यं ब्राह्मणस्य नित्यमपेयम् । तथा च गौतमः—‘मद्यं
नित्यं ब्राह्मणस्ये’ति ‘क्षत्रियवैश्ययोस्तु ब्रह्मचारिणो’रिति ॥ २१ ॥ *तथैलकं प-
यः ॥ २२ ॥ अत्रिः एलका । तस्याः क्षीरमपेयम् ॥ २२ ॥ *उष्ट्रीक्षीरमृगीक्षीर-
सन्धिनीक्षीरयमसूक्षीराणीति ॥ २३ ॥ उष्ट्रमृगौ प्रसिद्धौ । या गर्भिणी
भवे सा सन्धिनी शास्त्रान्तरे प्रसिद्धा । एककालदेहेत्यन्ये । एकस्मिन् प्र-
सवे या अनेकं गर्भं सूते, सा यमसूः । उष्ट्रादीन् क्षीराण्यपेयानि । इतिक-
रणमेकशफानां क्षीरमपेयमिति । तथा च मनु.—‘आरण्यानां च सर्वेषां
मृगाणां महिषीं विना । स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशूक्तानि जैव हि ॥’ अ-
निर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा । आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सागा-
श्च गोः पयः ॥’ इति ॥ २३ ॥ *धेनोश्चानिर्दशायाः ॥ २४ ॥ या, धेनुर्नव-
सूनिका गौः । चकारादजामहिष्योश्च । ‘अजा गावो महिष्यश्चे’ति मानवे द-
र्शनात् ॥ २४ ॥ *तथा कलिलौषधीनां च ॥ २५ ॥ कलिलौषधयः सुरा-

र्था ओषधयः नासा च विकारभूतमन्त्रमर्नाद्यम् ॥२५॥ *कलञ्जपलण्डुप
 रारीकाः ॥२६॥ कलञ्जं रक्तलशुनेम् । पलण्डु श्वेतम् । परारीका कृष्ण
 म् । मण्डुं भास्वया म्लेच्छानां असिद्धम् । एते चाभक्ष्याः ॥२६॥ प्रतिप
 दपाठो न शक्यत इति समासेनाह—*यच्चान्यत्परिचक्षते ॥२७॥ य
 चान्यदेवं युक्तं शिष्टाः परिचक्षते वर्जयन्ति तदप्यभक्ष्यम् । तत्राह मनु—
 'लशुनं गृज्जनं चैव पलण्डुकवकानि च । अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्र
 भवानि च ॥' इति ॥२७॥ *क्याकभोज्यमिति हि ब्राह्मणम् ॥२८॥ क्या
 कु छत्राकं तदभोज्यमभक्ष्यम् । ब्राह्मणग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ २८ ॥ *एकस्रु
 रोऽग्रवयग्राससूकरशरभगवाम् ॥ २९ ॥ मांसमित्यर्थाद्भ्रम्यते । एक
 स्रुरा अश्वादयः । गवयो गोसदृशः पशुः । शरभोऽष्टापदः आख्यो मृ
 गः । अन्ये प्रसिद्धोः । एतेषा मांसमभक्ष्यम् ॥२९॥ *धेनवनडुहोर्भ
 क्ष्यम् ॥३०॥ गोप्रतिपेधस्य प्रतिप्रसवः ॥३०॥ * मेध्यमानदुहामिति
 वाजसनेयिकम् ॥ ३१ ॥ अनडुहः मांसं न केवलं भक्ष्यं किं तर्हि मेध्य
 मपीति वाजसनेयिनः समामनन्ति ॥३१॥ *कुक्कुटो विकिराणाम् ॥३२॥
 व्यवहितमप्यभोज्यमिति संभ्रम्यते । पादाभ्यां विकीर्य कीटान्यादिर
 भक्ष्यन्ति मयूरादयो विकिरास्तेषां मध्ये कुक्कुटोऽभक्ष्यः । स्मृत्यन्तरवशा
 त् ग्राम्यो नारण्यः ॥३२॥ *प्लवः प्रतुदान् ॥३३॥ तुण्डेन प्रतुद्य ये भ
 क्षन्ति ते दावावाटादयः प्रतुदः । तेषां मध्ये प्लव एवाभक्ष्यः । प्लव
 शकटवल्गुभ्यां बकविशेषः ॥३३॥ *क्रव्यादो हंसभासचक्रवाकसुपर्णा
 श्च क्रुञ्चक्रौञ्च वार्ध्राणसलक्ष्मणवर्जम् ॥३४॥ क्रव्यादः क्रव्यं मांसं तदे
 व केवलं ये अदन्ति ते क्रव्यादः गृध्रादयः । ते अभक्ष्याः । हंसः असिद्धः ।
 भासः श्येनाकृतिः पीततुण्डः । चक्रवाकः मिथुनचरः । सुपर्णः श्येनः ए
 ते चाभक्ष्याः । क्रुञ्चा वृन्दचाराः । क्रौञ्चा मिथुनचाराः । ते चाभक्ष्याः ।
 सूत्रे क्रौञ्चेति विभक्तिलोपश्छान्दसः । किमविशेषेण क्रुञ्चक्रौञ्चा अभक्ष्याः ।
 नेत्याह—वार्ध्राणसलक्ष्मणवर्जम् । श्वेतो लोहितो वा येषां मूर्ध्नि ते लक्ष्म
 णाः त एव विशिष्यन्ते वार्ध्राणमा इति । वार्ध्रं चर्म तदाकारा नासिका

येषां ते वार्ध्वाणि साः । एवंभूतान् लक्ष्मणान् वर्जयित्वा कुञ्जक्राञ्चा नृ भक्ष्या
इति । अन्ये त्वाहुः—कव्याद इति प्रातस्य प्रतिषेधस्य कुञ्जादिषु चतुर्षु
प्रतिषेध इति । तत्र लक्ष्मणा सारसी लक्ष्मणवर्जमेति 'ङ्यापोस्संज्ञान्छन्द-
सो'रिति ह्रस्वः । एव क्रुद्धादिशब्दस्याप्यजादिटावन्तस्य ॥३४॥ *पञ्च-
नखानां गोधाकच्छपश्वाविट्छर्यकखड्गशशपूतिखषवर्जम् ॥ ३५ ॥
पञ्चनखा नरमार्जारादयः । तेषां मध्ये गोधादीन् सप्त वर्जयित्वा अन्ये अ-
भक्ष्याः । गोधा कृकलामाकृतिर्महाकायः । कच्छपः कूर्मः । श्वाविट् वरा-
हविशेषः । यस्य नाराचाकाराणि लोमानि । शर्ककः शल्यकः । यस्य च-
र्मणा तनुत्राणं क्रियते । श्वाविट् शल्यक इति युक्तः पाठः । एके तु छकारं
पठन्ति । छकारात्पूर्वभिकारम् । खड्गो भृगविशेषः । यस्य शृङ्गं तैलमा-
जनम् । पुनिक्पेः शशाकृतिः हिमवति प्रसिद्धः ॥३६॥ *अभक्ष्यश्चेदो
मत्स्यानाम् ॥३६॥ मत्स्याना मध्ये चेदामृतो मत्स्यो न भक्ष्यः ॥३६॥
*सर्पशीर्षी मृदुरः कव्यादो येचान्ये विकृता यथा मनुष्यशिरसः ॥३७॥
सर्पस्यैव शिरो यस्य सोऽपि मत्स्यो न भक्ष्यः । मृदुरो मकरः । एते च क-
•भेवादन्ति शिशुमारादयः तेऽप्यभक्ष्याः । ये च उक्तेभ्योऽन्ये मत्स्या वि-
कृताकाराः । तत्रोदाहरणम्—यथा मनुष्यशिरसः जलमनुष्याख्या जलह-
स्यादयश्च तेऽपि सर्पे न भक्ष्याः । अत्र मनुः—'अनुमन्तः' विशसिता निह-
न्ता कयविक्रयी । सस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति वातकीः ॥ न मास-
भक्षणे दोषो न मद्यं न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महत्फि-
ला ॥' इति । अप्रतिषिद्धेष्वपि भक्षणाद्विवृत्तिरेव ज्यायसीत्यर्थः ॥३७॥

॥ इति सप्तदशी खण्डिका ॥ प्र० ९ प० ५ ख० १७ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलस्यां प्रथमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

एवं तावन्निमित्तदुष्टं जातिदुष्टं कालदुष्टं चाभोज्यमुक्तम् । तत्र निमित्तदुष्टं यस्य कुले प्रियेते'त्यादि । जातिदुष्टं करञ्जादि । कालदुष्टं पर्युषितादि । इदानीं प्रतिग्रहांतु शुचीनि कानिचित् अनुज्ञाय कानिचित् प्रतिषेधमिति — *मध्वामं मार्गं मांसं भूमिं मूलफलानि रक्षा गव्यूतिर्निवेशनं युग्यघासश्चेत्यतः प्रतिग्राह्याणि ॥ १ ॥ मधू पक्वमपक्वं वा । आमं तण्डुलादि । मृगस्य विकारो मार्गं मांसम् । भूमिः शालेयादिक्षेत्रम् । विश्रमस्थानमित्यन्ये । मूलफलानि मूलकन्दादीनि । रक्षा अभयदानम् । गव्यूतिर्गोमार्गः । निवेशनं गृहम् । युगं वहतीति युग्यो बलीवर्दः । नस्य घासो भक्षणं पलालादि । एतान्यग्रंथोऽपि प्रतिग्राह्याणि अर्द्धभिक्षेऽपि । उग्रः पापकर्मा द्विजातिः वैश्याद्वा शूद्रायां जातः । उग्रग्रहणं तादृशानामुपलक्षणम् ॥ १ ॥ *एतान्यपि नानन्तेवास्याहृतानीति हारीतः ॥ २ ॥ एतानि मध्वानीन्यपि अन्तेवास्याहृतान्येव प्रतिग्राह्याणि । न स्वयंमुग्रत इति हारीत आचार्यो मन्यते ॥ २ ॥ *आमं वा गृहीरन् ॥ ३ ॥ पूर्वोक्तप्वामं स्वयमेव वा गृहीरन् द्विजा इति हारीतस्य पक्षः ॥ ३ ॥ *कृतान्नस्य वा विरसस्य ॥ ४ ॥ आमम्यालामे कृतान्नस्यापि लवणादिरसासमुक्तस्य । पृष्ठीनिर्देशात् स्तोत्रं स्वयमन्तेवास्याहृतं वा गृहीरन् ॥ ४ ॥ *न सुभिक्षाः स्युः ॥ ५ ॥ अनन्तरीकृतिविधामद्वये यद्गृहीतमन्नं तेन सुभिक्षाः सुविहिता न भवेयुरेव । यावता प्राणयात्रा भवति तावदेव गृहीरन् न यावता सौहित्य तावदिति ॥ ५ ॥ *स्वयमप्यवृत्तौ सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत ॥ ६ ॥ यदा तु दुर्भिक्षतया आत्मनोऽपि वृत्तिर्न लभ्यते प्रागेव पोष्यवर्गस्य तदा स्वयमप्यवृत्तौ यत्रैव वृत्तिर्लभ्यते तत्रैव भुञ्जीत । तत्र गुणविवृतिः । सुवर्णं देवा सकृदेवोपकृतमुपरिष्ठात्सुवर्णेन स्पृष्ट्वा । एतेन पशुं वा दत्त्वेत्यपि व्याख्यातम् । 'पशुरग्निः अग्निः पशुरासी'दिति मन्त्रलिङ्गात् गोमृक्तेनाग्रे रूपस्थानदर्शनान् ॥ ६ ॥ *नात्यन्तमन्ववस्येत् ॥ ७ ॥ न पुनरत्यन्तमन्ववसीदेत् ॥ ७ ॥ *वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ८ ॥ यदा विहिता वृत्तिर्लभ्यते तदा निषिद्धया विरमेत् । न पुनस्मकृत्प्रवृत्तायाः किमवकुण्ठनेनेति

‘यायेन तत्रैव रमेते । अत्र छाद्गोर्गोपनिषत्—‘मटचीहतेषु कुरुष्वानि
स्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणुक उवास । ॥ १॥ स हे
भ्य कुलमापान् खादन्तं विभिक्षे’ इत्यादि । मन्त्रश्च भवति—‘अवृत्त्या-
शुन अन्त्राणि पेच’ इति । अवृत्त्या वृत्त्यभावेन । अपर आह—स्व-
यमप्यवृत्तौ आ तन्निवृत्तेर्यत्र कुत्रचिन्नोचे दातरि भुञ्जानो वप्तेत् यां च
यावर्ताच्च स्वर्णमात्रां य कञ्चन पशुं वा तस्मै दत्त्वा । न पुनरत्यन्तमन्ववस्येत्
वृत्तिं प्राप्य विरमेदिति ॥ ८ ॥ एवमापदि वृत्तिमुक्त्वा सुभिक्षेऽनापदि वृ-
त्तिमाह—*त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियप्रभृतीनां समावृत्तेन न भोक्त-
व्ये प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥ समावृत्तौ द्विजातिः क्षत्रि-
यादीनां त्रयाणां वर्णानां गृहेन भुञ्जीति । प्रकभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं प्रकृ-
त्या स्वभावेनैव भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥ *कारणादभोज्यम् ॥ १० ॥ कारणा-
देवत्वभोज्यम् ॥ १० ॥ कारणमाह—*यत्राप्रायश्चित्तं कर्मासेवते प्रा-
यश्चित्तवति ॥ ११ ॥ यत्र यदा अग्निहोत्रवैश्वदेवाद्यकरणे प्रायश्चित्तं मु-
क्त्वा तदनुरूपं नित्यमाभ्युदयिक वा कर्मासेवते तात्पर्येण करोति न प्राय-
श्चित्तवत्यात्मनि चोदित प्रायश्चित्तं, तदैतस्मात्कारणादभोज्यमिति ॥ ११ ॥
*चरितनिर्वेपस्य भोक्तव्यम् ॥ १२ ॥ चरितो निर्वेपः प्रायश्चित्तं येन
स्थानं भोक्तव्यं तद्भोजने न दोषः । निष्ठया भूतकालायामभिव्यक्तव्य-
भागेऽपि निर्वेपे न भोक्तव्यम् । किं बहिः । चरिते ॥ १२ ॥ *सर्वव-
र्णानां स्वधर्मे वर्तमानानां भोक्तव्यम् । शूद्रवर्जमित्येके ॥ १३ ॥ शूद्र-
वर्जितानां स्वधर्मे वर्तमानानां सर्वेषामेव वर्णानामन्नं भोज्यम् । न ब्राह्मण-
भ्यैवेत्येके मन्यन्ते ॥ १३ ॥ *तस्यापि धर्मोपनतस्य ॥ १४ ॥ तस्यापि

१ ‘मटचीहतेषु मटन्य अशनय तामिहतेषु नाशितेषु कुरुष्व सस्योप्यन्यम् ।
ततो दुर्भिक्षे जाते आटिक्या अनुपजातपयोधरादिस्त्रीव्यञ्जनया जायया उपस्तिर्ह नामत
चक्रस्यापय चाक्रायण इभ हस्ती नमर्हतीतीभ्य ईश्वर हस्त्यागोशे वा तस्य ग्राम-
इभ्यग्राम तस्मिन् प्रद्राणुक अन्त्रायाभात् । द्राकुन्मायां गता । कुस्मितां गति गत. अन्या-
वस्था प्राप्त इत्यर्थः । उवास उपविशतवान् कस्याचद्गृहमाश्रित्य । सोऽन्त्रार्थमटन्निभ्य कुल्मा-
पान् कुस्मितान्मापान् खादन्तं मक्षयन्तं यदृच्छयोपलभ्य विभिक्षे याचितवान् ।’ इति शा-
ङ्गभाष्यम् ॥ २. ‘अग्निहोत्रवैश्वदेवादि अप्रायश्चित्तरूपं नित्यं’ इति पाठान्तरम् ॥

शूद्रस्यान्नं भोज्यम् । यद्यसौ धर्मार्थमुपनसः आश्रितो भवति । धर्मग्रहणा-
 दर्थार्थमुपनतस्याभोज्यम् । आपत्कल्पश्चायम् ॥ १४ ॥ तत्र गुणविधिः —
 *सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत नात्यन्तमन्ववस्येद्वृत्तिं प्राप्य विगमेत् ॥
 १५ ॥ गतम् ॥ १६ ॥ *सङ्घान्नमभोज्यम् ॥ १६ ॥ सङ्घो गणः तस्य यत्
 स्वमन्नं न त्वेकस्य । तदभोज्यं यद्यपि ते सर्वे दधुः ॥ १६ ॥ *परिकुष्टं च
 ॥ १७ ॥ भोक्तुकाम आगच्छ इत्येवं परिकुश्य सर्वत आहूय यदीयते तत्प-
 रिकुष्टं तदभोज्यम् ॥ १७ ॥ *सर्वेषां च शिल्पाजीवानाम् ॥ १८ ॥ चि-
 त्रनिर्माणादिकं शिल्पं यत् तदादिकं ये आजीवन्ति उपजीवति तेन ये जी-
 वन्ति तेषां सर्वेषामपि ब्राह्मणादीनामन्नमभोज्यम् ॥ १८ ॥ *ये च शस्त्रमा-
 जीवन्ति ॥ १९ ॥ ये च शस्त्रेण जीवन्ति तेषामप्यन्नमभोज्यम् । क्षत्रिय-
 वर्जम् ॥ १९ ॥ *ये चाधिम् ॥ २० ॥ आजीवन्तीत्यपेक्षते । नृगृहे परान्वा-
 सयित्वा तेभ्यो भृतिग्रहणमाधिः । यः स्तौम इति प्रसिद्धः । 'परभूमौ कु-
 टि कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः' इति । त चाधि ये आजीवन्ति तेषा
 मप्यन्नमभोज्यम् । ये तु असिद्धमाधिमाजीवन्ति तेषां वार्धुषिकत्वादेव सि-
 द्धो निषेधः ॥ २० ॥ *भिषक् ॥ २१ ॥ अभोज्यान्न इति प्रकरणाद्भूम्यते
 भिषक् भैषज्यवृत्तिः । धर्मार्थं तु ये सर्पदंष्ट्रादींश्चिकित्सन्ति ते भोज्यान्नाः
 ॥ २१ ॥ *वार्धुषिकः ॥ २२ ॥ वृद्धाजीवी । सोऽभ्यभोज्यान्नः ॥ २२ ॥ *दीक्षि-
 तोऽक्रीतराजकः ॥ २३ ॥ दीक्षितो दीक्षणीयेष्टया सस्कृतः सोऽपि यावत्
 नैषीराजको न भवति सोऽक्रयं न करोति तावद्भोज्यान्नः ॥ २३ ॥
 *अग्नीषोमीयसंस्थायामेव ॥ २४ ॥ भोक्तव्यमिति वक्ष्यमाणमप-
 क्षते । अग्नीषोमीये पशौ संस्थिते समाप्त एव भोक्तव्यम् । न प्रा-
 गिति ॥ २४ ॥ पक्षान्तरमाह — *हुतायां वपायां दीक्षितस्य भो-
 क्तव्यम् ॥ २५ ॥ अग्नीषोमीयस्य वपायां हुतायां वा दीक्षितस्य भो-
 क्तव्यम् । तथा च बह्वचंब्राह्मणम् — 'अशितव्यं वपायां हुता-
 याम्' इति ॥ २५ ॥ पक्षान्तरमाह — *यज्ञार्थं वा निर्दिष्टे शेषा-
 द्भुञ्जीरन्निति हि ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥ इदं यज्ञार्थमिति व्यादेशे कृते
 शेषाद्भुञ्जीरन्निति ब्राह्मणं भवति । ब्राह्मणग्रहणं प्रतियुपलब्धतः प्रवृत्ते-

रपम्पूतिता मा भूदिति प्रत्यक्षमेज्ञात्र ब्राह्मणं भवति ॥२६॥ *क्रीवः ॥
 २७॥ षण्डक. । सोऽप्यभोज्यान्नः ॥२७॥ *राज्ञां प्रेषकरः ॥२८॥
 राज्ञामिति बहुवचनात् ग्रामादेर्यः प्रेषकरः तस्यापि प्रतिषेधः ॥ २८ ॥
 *अद्विविर्याजी ॥२९॥ यश्चाहविषा नैरुधिरादिना यजेताभिचारादौ
 'यथायमभिचरेत्तस्य लोहितमवदानं कृत्वे'ति सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ २९ ॥
 *चारी ॥३०॥ चारो गूढचारः स्पशः । सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ३० ॥
 *अविधिना च प्रव्रजितः ॥३१॥ यश्चाविधिना प्रव्रजितः शाक्यादि-
 स्तोऽप्यभोज्यान्नः ॥३१॥ *यश्चाग्नीनपास्यति ॥३२॥ योऽज्ञापद्याग्रि
 त्यक्त्वा प्रायश्चित्तं न करोति सोऽप्यभोज्यान्नः । अपिच अविधिने
 त्येव । यश्चाविधिना उत्सर्गेष्ट्या विनाग्नीनपास्यति सोऽप्यभोज्यान्नः ॥
 ३२॥ *यश्च सर्वान्वर्जयते सर्वानी च श्रोत्रियो निराकृतिवृषलीप-
 तिः ॥ ३३ ॥ यश्च सर्वान्वर्जयते भोजने न कचिद्भुङ्क्ते न कश्चिद्भोजयति
 सः सर्ववर्जः । यश्च सर्वाङ्गी सर्वपामन्नं भुङ्क्ते तावप्युभावभोज्यान्नौ । श्रोत्रिय-
 श्रोत्रियोऽश्रोत्रिय इत्युभयोश्शेषः । श्रोत्रियोऽपि सन्नभोज्यान्न इति ।
 निराकृतिः नि स्वाध्यायः । निर्व्रत इत्यन्ये । सोऽप्यभोज्यान्नः । वृष-
 लीपतिः क्रमविवाहं यस्य वृषली जीवति इतरां मृताः स वृषलीपतिः । स
 श्रोत्रियोऽप्यभोज्यान्न इति ॥ ३३ ॥

॥ इति अष्टादशी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ६ ख० १८ ॥

* मत्त उन्मत्तो बद्धोऽणिकः पृत्युपविष्टो यश्च प्रत्युपवेशयते ता-
 वन्तं कालम् ॥१॥ मदकरद्रव्यसेवया अप्रकृति गतो मत्तः । उन्मत्तो
 भ्रान्तः । बद्धो निगलितः । अणिकः पुत्रात् श्रुतग्राही । पुत्राचार्य इति शा-
 स्त्रेषु निन्दितः । प्रत्युपविष्टः ऋणादिना कारणेनाधमर्णादिकं निरुध्य त-
 त्पार्श्वे उपविष्टः । इतस्त्वस्य परिहारं कुर्वन्ते सहासीनः प्रत्युपवेशयि-
 ता । एते मत्तादयस्तावन्तं कालमभोज्यान्नाः । यावन्मदाद्यनुवृत्तिः । अप-
 र आह—अणिकः ऋणस्य दाता प्रत्युपवेष्टुरिदं विशेषणम् इति ॥ १ ॥ *क-
 आज्यान्नः ॥२॥ यद्येते अभोज्यान्नाः कस्तर्हि आश्यान्नः । कस्य तर्ह्यन्न

मशनीयमिति । यद्यप्येते अभोज्यान्ना इत्युक्ते परिशिष्टा भोज्यान्ना इति
 गम्यते । तथाप्यनेकमतीपण्यासार्थं प्रश्नपूर्वक आरम्भः ॥ २ ॥ *य ईप्सोदिति
 कण्वः ॥ ३ ॥ य एव प्रार्थयते स एवाश्यान्न इति कण्व ऋषिर्मन्यते ॥
 ॥ १ ॥ *पुण्य इति कौत्सः ॥ ४ ॥ सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानामित्यु-
 क्त्वात् भोज्यान्नास्सर्वे पुण्या एव । इह पुनः पुण्यग्रहणमनिशयार्थम् ।
 तपोहोमजपैः स्वधर्मेण च युक्तः पुण्यः । स स्वयं प्रार्थमानोऽपि भो-
 ज्यान्न इति कौत्सस्य पक्षः ॥ ४ ॥ *यः कश्चिद्व्यादिति वाप्यायणिः
 ॥ ५ ॥ यः कश्चित्पुण्योऽपुण्यो वा सतत दानशील स भोज्यान्न इति
 वाप्यायणिराह । तथा च मनुः—‘श्रद्धापूत वदान्यस्य हतमश्रद्धयतरत्’
 इति ॥ १ ॥ अत्रोपपत्तिः—*यादं हि रजः स्थावरं पुरुषे भोक्तव्यमथ
 चेच्चलं दानेन निर्दोषो भवति ॥ ६ ॥ रजः पापम् । तद्यदि पुरुषे
 कर्तारि स्थावरं स्थिर लोपभोगमन्तरेण क्षीयते न तदा तत् प्रतिग्रहे भो-
 क्तारि संक्रमाभावात् भोक्तव्यम् । अथ चेच्चलमुपभोगमन्तरेण च क्षीयते
 तदा सत्तदानशीले न मुहूर्तमपि पापमवतिष्ठत इति कुतो भोक्तुर्दोष
 इति ॥ ६ ॥ *शुद्धा भिक्षा भोक्तव्यैककुणिकं काण्वकुत्सं तथा
 पुष्करसादिः ॥ ७ ॥ धार्मिकेणोद्यता आहूता भिक्षा शुद्धा भिक्षा ।
 सा भोज्येत्येकादीनां पञ्चानां पक्षः । पुष्करसादिराचार्यं पुष्करसादिः ।
 शुद्धिवृद्ध्यभावश्छान्दसः ॥ ७ ॥ *सर्वतोपेतं वाप्यायणीयम् ॥ ८ ॥
 सर्वत उपेतं सर्वतोपेतम् । छान्दसो गुणः । उपेतमप्यचितोपपन्नम् । तत्स-
 र्वतोऽपि भोज्यमिति वाप्यायणीयं मतम् ॥ ८ ॥ इदानीं स्वमतमाह—
 *पुण्यस्येप्सतो भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥ कण्वकुत्सयोः पक्षौ समुचितौ
 चार्थस्य पक्षेण ॥ ९ ॥ *पुण्यस्याप्यनीप्सतो न भोक्तव्यम् ॥ १० ॥
 यः प्रार्थितोऽपि नित्यं सकृदुक्त्वा कथञ्चिदापादितेषु श्लोकेषु स्मृत्तनी-
 प्सन्नित्युच्यते तस्य पुण्यस्याप्यभोज्यमिति । अपर आह—अ-
 नीप्सत इति कर्तारि पृष्टी । पुण्यस्याप्यन्नं न भोज्यम् । यद्वि भिक्षमा-
 र्णः पूर्ववैशदिना स्वयमीप्सन्न भवतीति ॥ १० ॥ *यतः कुतश्चाभ्युद्यतं

भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥ 'सर्वतोपेतं' मित्युक्तमेव पुनरुच्यते विशेषविवक्ष-
या ॥ ११ ॥ तमाह—*नाननियोगपर्वमिति हृरीतः ॥ १२ ॥ अद्य
तुभ्यामदमाहरिष्यामि तदत्रभवता ग्राह्यमिति निवेदनं नियोगः । तद-
भावः अनियोगः । पुनर्नञसमासः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः । अ-
ननियोगो नियोगः तत्पूर्वं तदभ्युपेतं न भोज्यमिति ॥ १२ ॥ *अथ पुरा-
णे श्लोकावुदाहरन्ति—उद्यतामाहतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम् ।
भोज्यां मेने प्रजापतिगपि दृष्टकृतकारिणः ॥ न तस्थ पितरोऽश्न-
न्ति दश वर्षाणि पञ्च च । न चं हव्यं बृहत्यग्निर्यस्तामभ्यधिमन्यते
॥ इति ॥ १३ ॥ अथ अपि च । पुराणे 'सर्गश्च प्रतिस्मर्शश्च वंशमन्वन्तरा-
णि च । वशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥' इति । एवंलक्षणे भविष्य-
शादौ । उद्यतं हस्ताभ्यामुद्यम्य धारिताम् । आहृतां स्वयमानिताम् । पू-
र्वमेनेवेदिता भिक्षाम् । दृष्टकृतकारिणोऽपि सकाशात् भोज्यं प्रजापतिर्म-
नुर्मेने । 'प्रजापतिर्यस्मिन्नि'ति मानवे दर्शनात् । यस्तु तामभ्यधिमन्यते
प्रत्याचष्टे तस्य पितरः कव्यं नाश्नन्ति । कियन्तः कालम् । दशवर्षाणि पञ्च
। अस्तिश्च हव्यं न वहति । तावन्नेमन्नं कालमिति प्रत्याख्यातुर्निन्दार्थ-
वादः ॥ १३ ॥ *चिकित्सकस्य मृगयोऽश्लयकृन्तस्य पाणिनः । कु-
लट्यापाप्पण्डकस्य च तेषामन्नमनाद्यम् ॥ १४ ॥ चिकित्सको भिषक् ।
मृगयुर्मृगवाती लुब्धकः । शब्दकृन्तः शस्त्रेण ग्रन्थ्यादीनां छेत्ता अम्बष्ठः ।
पाशी पाशवान् पाशशालेन मृगादीनां ग्राहकः । कुलटकुलमटतीति कुलटा
न्यामिचारिणी । पण्डकः तृतीयाप्रकृतिः । तेषां चिकित्सकादीनामन्नमनाद्यम् ।
चिकित्सकपण्डकयोः पुनर्वचनमुद्यतस्यापि प्रतिषेधार्थम् । पूर्वत्र तर्हि ग्रहणं
शक्यमकर्तुम् । एव तर्हि सूत्रकारस्य स प्रतिषेधः । अयं तु पुराणश्लोक इत्य-
पेनरुक्त्यम् ॥ १४ ॥ *अथाप्युदाहरन्ति—अन्नादे भ्रूणहा मांष्टि अने-
ना अभिशंसति । स्तेनः प्रमुक्तो राजनि याचन्नवृतसङ्करे ॥ इति ॥ १५ ॥
पण्डस्य वेदस्याध्येता भ्रूणः । त यो हतवान् स भ्रूणहा । सोऽन्नादे मांष्टि
लिम्पति किम् । प्रकरणादेन इति गम्यते । भ्रूणघ्नो योऽन्नमत्ति तेस्मिंस्तेनः

संक्रामति । तस्मात्तस्योद्यतमप्यभोज्यमिति प्रकरणसङ्गतः पादः । इतरत् पुराणैरलोके पठ्यमानेऽपि पाठितम् । अनेनसं योऽभिशंसति मिथ्यैव ब्रूते इदं स्वभा कृतमिति । स तस्मिन्नभिशंसति तदेनो माष्टि । मनुस्तु—‘प-
तितं पतिनेत्युक्त्वा चोरं चोरेति वा पुनः । वचनचतुर्थ्यदोषस्याभिध्या द्वि-
दोषभागवेत् ॥’ इति द्वैगुण्यमाह । तदभ्यासे द्रष्टव्यम् । ‘स्तेनः प्रकीर्ण-
'केश’ इति वक्ष्यति । स एव तृतीयस्य पादस्यार्थः । कर्तृभेदादपौनरुक्त्यम् ।
सङ्करः प्रतिज्ञा-प्रतिश्रवः । सत्यसङ्कर इति यथा । यः प्रतिश्रुत्य न ददाति
सोऽनृतसङ्कर इति । ककारस्तु छान्दसः । तस्मिन् याचकः स्वयमेनो मा-
ष्टि । तस्मात्प्रतिश्रुत देयमिति ॥ १५ ॥

॥ इति एकोनविंशतितमं खण्डिका ॥ प्र०१ प०६ ख०१९ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तां हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलयां प्रथमप्रश्ने पष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

*नमं लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य धर्माश्चरेत् ॥ १ ॥ इमं लौकिकं
लोके विदितं रूपातिलाभपूजात्मकम् । अर्थ प्रयोजनम् । पुरस्कृत्य अभिस-
न्धाय । धर्मान् चरेत् ॥ १ ॥ किं कारणम्—*निष्फला अभ्युदये भव-
न्ति ॥ २ ॥ हि यस्मादेवं क्रियमाणा धर्म अभ्युदये फलकाले निष्फला
भवन्ति । लोकभक्त्या स ह्यसौ धर्मं चरति । न कर्ज्यमिति श्रद्धया । न च
श्रद्धया विना धर्मः फलं साधयति । ‘यो वै श्रद्धामनारभ्ये’ति श्रुतेः ॥ २ ॥
किमत्रेदानीं दृष्टं फलं त्याज्यमेव नेत्याह—*तद्यथाप्रे फलार्थं निमित्ते
ज्ञायां गन्ध इत्यनूत्पद्येते । एवं धर्ममपि चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते ॥ ३ ॥
तदिति व्यक्योपन्यासे । फलार्थं ह्याप्रवृत्तो निर्मायते आरोप्यते । तस्मिन् फ-
लार्थं निमित्ते ज्ञाया गन्धश्चानूत्पद्येते । एवं धर्ममपि चर्यमाणमर्थाः रूपात्या-
दयोऽनूत्पद्यन्ते अनुनिष्पद्यन्ते । तथैव स्वीकार्याः तथा चाह—‘यथेक्षु-
हेतोः सलिलं प्रक्षेप्यंस्तणानि वल्लीरपि च प्रसिञ्चति । तथा नरो धर्मप-

येन वर्तयन् यशश्च कामांश्च वर्मूनि चाश्नुते ॥' इति ॥१॥ * नो चेदनु-
त्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवति ॥४॥ अद्यपि दैवादर्थं नानुत्पद्यन्ते तथा-
पि धर्मस्तावद्भवति । स च स्वतन्त्रः पुरुषार्थः । किमन्यैरर्थैरिति ॥४॥

* अनसूयुर्दुष्प्रलम्भः • स्यात्कुहकशठनास्तिकवाल्वादिषु ॥५॥
कुहकः प्रकाशे शुचिरेकान्ते यथेष्टचारी । शठः वक्रचित्तः । नास्तिकः प्रे-
त्याभाववादी । बालः श्रुतिरहितः । एतेषां वादिषु अनसूयुः स्यात् । असूय-
या द्वेषो लक्ष्यते । द्वेषा न स्यात् । तान्विषयीकृत्य द्वेषमपि न कुर्यात् ।
तथा दुष्प्रलम्भश्च स्यात् । प्रलम्भं विसवादनं मिथ्याफलाख्यानम् । अ-
थिवञ्चयोः प्रलम्भन' इति दर्शनात् । दुष्प्रलम्भो विसंवादायितुं मिथ्याफ-
लाख्यानेन प्रवर्तयितुमशक्यः । कुहकादिषु वाञ्छितो न स्यात् । तद्वशां
न स्यादित्यर्थः ॥५॥ वञ्चनस्य सम्भवमाह—* न धर्माधर्मौ चरत आ-
वं स्व इति न देवगन्धर्वा न पितर इत्याचक्षतेऽयं धर्मोऽयमधर्म
इति ॥६॥ आवमिति छान्दसं रूपम् । भाषायां तु, 'प्रथमायाश्च द्विवचने
भाषाया'मित्यात्व प्राप्नोति । यदि हि धर्माधर्मौ विग्रहवन्तौ गोव्याघ्रवचरेता-
मात्रेण स्व इति ब्रुवाणौ यदि वा देवादयः प्रकृष्टज्ञाना ब्रूयुरिमौ धर्माधर्माविति
ततः कुहकादिवादिषु न स्याद्वञ्चना । तदभावात्तु वञ्चनासम्भव इति । इदं
चात्र द्रष्टव्यम् । प्रत्यक्षादेरगोचरौ धर्माधर्मौ । किंतु नित्यनिर्दोषवेष्टा-
भ्यां । तदभावे तन्मूलशास्त्रगम्याविति ॥६॥ यत्र तु प्रायश्चित्तादौ विषय-
व्यवस्था दुष्करा तत्र निर्णयमाह—* यं न्वार्यः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स
धर्मो यं गर्हन्ते सोऽधर्मः ॥७॥ आयौ शिष्टास्त्रैवार्णिकाः । बहुवचनाच्च-
वारस्त्रयो वा । यथाह याज्ञवल्क्यः—'चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत्त्रैविध्य-
मेव वा । सा ब्रूते यं स धर्मस्स्यादेको वाध्यात्मवित्तमः ॥' इति ॥ ७ ॥
इदानीं श्रुतिस्मृत्योः प्रत्यक्षयोरदर्शने शिष्टाचारादप्यवगम्य धर्मः कार्य
इत्याह—* सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितभार्याणां वृत्तं सम्यग्वि-
नीतानां वृद्धानामात्मवतामलोलुपानामदाम्भिकानां वृत्तसादृश्यं
भजेत ॥८॥ सम्यग्विनीताः 'आचार्याधीनः स्या' दित्यादिना वित्तयेन सम्प-

न्नाः । वृद्धाः परिणतवयसः । यौवने विषयवश्यतापि स्यादितिदमुक्तम् ।
 आत्मवैती जितेन्द्रियाः । अलोलुपाः अकृपणाः । अदाम्बिका अधर्मध्वजाः ।
 एवंभूतानामार्याणां सर्वजनपदेषु युदेकान्तेनाव्यभिचारेण समाहितमनुमत्तं वृत्तं
 मनुष्ठानम् । न मातुलसुतुपरिणयनवत्कतिपयविषयम् । तद्वृत्तसादृश्यं भजेत ।
 तदनुरूपं चेष्टेत । न तेषामनुष्ठानं च निर्मूलम् । सम्भवति च वैदिकानामुत्सन्न-
 षाठब्राह्मणानुभव इति ॥ ८ ॥ *एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ ९ ॥ एवं श्रु-
 तिसृतिमूलसदचरमनुष्ठानं कुर्वन् उभौ लोकावभिजयति इमं चामुं च ॥ ९ ॥
 *अविहिता ब्राह्मणस्य वणिज्या ॥ १० ॥ क्रयविक्रयव्यवहारो वणि-
 ज्या । सा स्वयं कृता ब्राह्मणस्य वृत्तिर्न विहिता । प्राप्तानुवादोऽयम् ।
 नापदि विधानार्थः ॥ १० ॥ *आषदि व्यवहरेत पण्यानामपण्यानि व्यु-
 दस्यन् ॥ ११ ॥ ब्राह्मणवृत्तेरभाव आपत् । तस्यां सत्याम् । पण्यानाम् । 'व्य-
 वहतिपणोः समर्थयो' रिति कर्मणि षष्ठी । व्यवहरेत । क्रयश्च विक्रयश्च व्य-
 वहारः । पण्यानि क्रीणीयात् विक्रीणीत चेत्यर्थः । अपण्यानि वक्ष्यमाणानि
 व्युदस्यन् वर्जयन् । कृत्स्नाया वैश्यवृत्तेरुपलक्षणमिदम् । क्षत्रियवृत्तिश्च
 इण्डापूषिकया सिद्धा । तथा च गौतमः—'तदलाभे क्षत्रियवृत्तिस्तदला-
 वैश्यवृत्ति'रिति ॥ ११ ॥ अपण्यन्याह—*मनुष्यान्नम्यत्रागान्गन्धान-
 न्नं चर्म गवां वशां श्लेष्मोदके तोक्मकिण्वं पिप्पलीमरीचे धान्यं मां-
 म्मायुधं मुकृतांशां च ॥ १२ ॥ मनुष्यां दारदासादयः । रसा गुडलवणादयः ।
 क्षीरादयो वा । रागाः कृमुम्भादयः । रज्यन्तेऽनेनेषि रज्यन्त इति वाङ्म-
 गा वस्त्रादयः । गन्धाश्चन्दनादयः । गवां मध्ये वशा वन्ध्या गौ । श्लेष्म
 जतुत्रजादि । येन विश्लिष्टं चर्मादि सन्धीयेत । यथा 'श्लेष्मणा चर्मण्यु-
 वान्ध्या विश्लिष्ट संश्लेषये'दिति बह्वचब्राह्मणे दर्शनात् । उदकं कुम्भज
 लम् । तोक्ममणि ईषदङ्कुरितानि व्रीहादीनि । किण्वं सुराप्रकृतिद्रव्यम् । मु-
 कृतं पुण्यं तस्य फलं मुकृतांशा । शिष्टाणि प्रसिद्धानि । एतान्यापण्यानि
 वर्जयित्वा अन्येषां पण्यानां व्यवहरेत । मनुष्यादीन्वर्जयित्वेत्येव सिद्धे 'अप-
 ण्यानी'ति वचनमप्येषामप्यपण्यानां व्युदासार्थम् । तत्र मनुः—'सर्वान् रसा

नपोहेन कृत्तन्नं च तिलैस्सह । अश्मनो लवणं चैव पशवो ये च मानुषाः ॥
 सर्वं च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि-च । अपि चेत्स्युररिक्तानि फलमूल
 तथौषधीः ॥ अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धान् सर्वशः । क्षीरं क्षौद्रं दधि
 वृतं तैलं मधु गृहं कुशान् ॥ आरण्यांश्च पशून् सर्वांन् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च
 मद्य नीलीं च लाक्षां च सर्वाश्चैकक्षफान् पशून् ॥' इति ॥ १५ ॥ *तिल
 तण्डुलांस्त्वेव धान्यस्य विशेषेण न विक्रीणीयात् ॥ १६ ॥ धान्यानां मध्ये
 तिलतण्डुलादेशे विशेषतोऽतिशयेन न विक्रीणीयात् न विक्रीणीत अन्येषा वि-
 कल्पः । स्वयमुत्पादितेषु नायं प्रतिषेधः । मानवे हि श्रुतम्—'कामभुत्पाद्य
 कृप्यां तु स्वयमेव कृषीवलः । विक्रीणीत तिलाञ्जल्युद्धान् धर्मार्थमचिरस्थि-
 तान् ॥' इति ॥ १७ ॥ * आविहितश्चैतेषां मिथो विनिमयः ॥ १८ ॥
 विनिमयः परिवर्तनम् । येषां विक्रयः प्रतिषिद्धः तेषां परस्परेण विनिमयो
 ऽप्यविहितः प्रतिषिद्धः न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥ तेष्वेव केचिद्विनिम-
 योऽनुज्ञायते—*अन्नेन चान्नस्य मनुष्याणां च मनुष्यै रसानां च र-
 सैर्गन्धानां च गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम् ॥ १९ ॥ अन्नादीनां विद्या-
 न्तानां विनिमयो भवत्येवेत्यर्थः । तथा च वसिष्ठः—'रसा रसैस्समंतो हीन
 तो वा तिलतण्डुलष्कान्नविद्यामनुष्याश्च विहिताः परिवर्तिन' इति । मान
 वे तु विशेष—'रसा रसैर्निमातव्या न त्वेष लवणं रसं । कृतांश्च कृतांश्च
 न तिला धान्येनान्मलशाम्पगच्छन्ति ॥ २० ॥' इति । गीतमाय तु—'नियमं तु रसानां रसै-
 पशूनां दृष्टं । तत्समाः ॥' इति । मानवे तु 'पशून् रसानां रसै-
 रसानां च रसैः' इति । तस्मादत्र प्रतिषेधानुवृत्तिर्न शङ्कनीया । पूर्वत्र चोक्तं 'ब्रह्मणि
 मिथोविनियोगे न गतिर्विद्यत' इति । नियमाभ्यनुज्ञानादेव विद्यादीनां विक्र-
 योऽपि प्रतिषिद्धो वेदितव्यः ॥ १९ ॥ *अक्रीतपण्यैर्व्यवहरेत् ॥ २० ॥
 अक्रीतानि स्वयमुत्पादितानि अरण्यादाहृतानि वा यानि पण्यानि तैर्व्यवह-
 रेत् ॥ २० ॥

॥ इति विंशतितमी खण्डिका ॥ प्र ० १ प ० ७ ख ० २० ॥

* मुञ्जबल्वजैर्मूलफलैः ॥ १ ॥ मुञ्जदिभिः । मुञ्जबल्वजास्तृणविशेषाः ॥ १ ॥ * तृणकण्ठैर्विकृतैः ॥ २ ॥ तृणानां विकारो रज्ज्वादिभावकाष्टानां विकारः स्थूणादिभावः । तृणत्वादेव सिद्धे मुञ्जबल्वजग्रह्णां विकारार्थम् ॥ २ ॥ * न्नात्पन्तमन्ववस्येत् ॥ ३ ॥ प्रतिषिद्धानामपि विक्रयविनियमाभ्यां जीवेत् । न पुनरत्यन्तमन्ववस्येत् । तथा च गौतमः—‘सर्वधातुवृत्तिरशक्तावशूद्रेणेति तदप्येके प्राणसंशयः’ इति । मनुरपि—‘जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमाति यतस्ततः’ । आकाशमिव पङ्केन स दोषेण न लिप्यते ॥ इति ॥ ३ ॥ * वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ४ ॥ गतम् ॥ ४ ॥ * न प्रतितैस्संव्यवहारो विद्यते ॥ ५ ॥ पतिताः स्तेनादयो वक्ष्यमाणास्तैः सह न कश्चिदपि व्यवहारः कर्तव्यः । तत्र मनुः—‘संवत्सरेण पतति पतिनेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौ न तु यानासनाशनात् ॥’ इति । यानादिभिस्संवत्सरेण पतति । याजनादिभिस्तु संघ एव ॥ ५ ॥ * तथापप्राप्तेः ॥ ६ ॥ अपपात्राश्चण्डालादयः । तैश्च संव्यवहारो न कर्तव्यः ॥ ६ ॥ * अथ पतनीयानि ॥ ७ ॥ द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनं तस्य निमित्तानि कर्माणि वक्ष्यन्ते ॥ ७ ॥ * स्तेयमाभिः शस्त्यं पुरुषवधो ब्रह्मोज्झं गर्भशातनं मातुःपितुरिति योनिसम्बन्धे सहापत्ये स्त्रीगमनं सुरापानमसंयोगसंयोगः ॥ ८ ॥ स्तेयं सुवर्णचौर्यम् । आभिः शस्त्यं घृहहत्या । ‘ब्राह्मणमात्रं च हत्वाभिः शस्त’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । पुरुषवधो मनुष्यजातिवधः । तेन स्त्रीबंधोऽपि गृह्यते । ब्रह्मेज्ज उज्ज उत्सर्गः । भावे घञ् । छान्दमो लिङ्गव्यत्ययेः । ब्रह्म वेदः । तस्याधीतस्य नाशनं ब्रह्मोज्झम् । औपधादिप्रयोगेण गर्भम्यवधो गर्भशातनम् । मातृयोनिसम्बन्धे मातृप्वस्त्रादौ मातृयादौ । पितृयोनिसम्बन्धे पितृप्वस्त्रादौ सहापत्ये अपत्येन सहिते स्त्रीगमनं मातृप्वसृगमनं तत्सुतागमनं मातुलसुतागमनं चेत्यर्थः । गौली माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । तस्याः पानं सुरापानम् । असंयोगाः मयोगानर्हाः प्रतिलोमादयः । तैः संयोग एकगृहवासादिः असंयोगसंयोगः । एतानि पतनीयानि ।

॥८॥ *गुर्वीसखि गुरुसखि च गत्वान्यांश्च परतल्पान् ॥९॥ सखी-
शब्दस्य ह्यन्दसो ह्रस्वः । गुर्वीसखी मायादीनां सखी । गुरुसखी पित्रा-
दीनां सखी । तां गत्वा । किं । पतनीत्युत्तरत्र श्रुतमपेक्ष्यते । अन्यांश्च परत-
ल्पान् गत्वा पतति । तत्पशब्देन शयनवाञ्छिना दारा लक्ष्यन्ते ॥ ९ ॥
*नागुरुनल्पे पतनीत्येके ॥१०॥ गुरुदारव्यतिरेकेण परतर्पणमने पाति
त्यं नास्तीत्येके मन्यन्ते । यद्यपि सामान्येन पतनीयानीत्युक्तम् । प्रायश्चि-
त्ते तु गुरुत्वमुभावो द्रष्टव्यः ॥१०॥ *अधर्माणां तु सततमाचारः ॥
११॥ तृश्राप्ये । उक्तव्यतिरिक्तानामप्यधर्माणां सततमाचारः पतनहेतुः ॥
११॥ *अथाशुचिकराणि ॥१२॥ अशुचिं पुरुषं कुर्वन्तीत्यशुचिकराणि
तानि कथ्यन्ते ॥१२॥ *शूद्रगमनमार्यस्त्रीणाम् ॥१३॥ त्रैवर्णिकस्त्रीणां
शूद्रगमनमशुचिकरम् ॥१३॥ प्रतिपिद्धानां मांसभक्षणम् ॥१४॥ येषां
मांसं प्रतिपिद्धं तेषां मांसस्य भक्षणमशुचिकरम् ॥१४॥ तत्रोदाहरणम्—
*शुनो मनुष्यस्य च कुक्कुटमुकराणां ग्राम्याणां कव्यादसाम् ॥१५॥
'ग्राम्याणां'मिति वचनादारण्यानामप्रतिषेधः । अदनमदः । भावेऽमुन्यत्ययः ।
क्रव्येविषयमदनं येषां ते कव्यादसः केवलं मांसवृत्तयो गृध्रादयः ॥१५॥
*मनुष्याणां मूत्रशूरीपप्राशनम् ॥१६॥ मूत्रपुरिषग्रहणात्तादृशस्य रे-
तसोऽप्युपलक्षणम् ॥१६॥ *शूद्रोच्छिष्टमपपात्रगमनं चार्याणाम् ॥१७॥
शूद्रोच्छिष्टं भुक्तमार्याणां त्रैवर्णिकानामशुचिकरम् । अपपात्राः प्रतिलोमस्त्रि-
णः तामां च गमनम् ॥१७॥ *एतान्यपि पतनीयानीत्येके ॥१८॥
यान्येतान्यशुचिकराण्यनुक्रान्तानि एतान्यपि पतनीयान्येवेत्येके मन्यन्ते ॥
१८॥ *अतोऽन्यानि दोषवन्त्यशुचिकराणि भवन्ति ॥१९॥ उक्त-
व्यतिरिक्तानि दोषवन्ति कर्माणि दुष्प्रतिग्रहहिंसादीनि तान्यशुचिकराणि
भवन्ति ॥१९॥ *दोषं बुध्वा न पूर्वः परेभ्यः पतितस्य सभाख्याने
स्याद्वर्जयेत्त्वेन धर्मेषु ॥२०॥ पतितेभ्यः दोषं परैरविदितं बुध्वा परस्य स-
भाख्याने पूर्वं न स्यात् । परैरविदितमपि स्वयं विद्वानपि न परेभ्यः पूर्वमा-
चक्षीत । किं तु स्वयं धर्मकृत्येत्वेन वर्जयेत् । यथा परे न जानन्ति । अ-

न्यथा दोषवैद्यं स्यात् ॥ २० ॥

॥ इति एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ प्र०१ प०७ ख०२१ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने अक्षयः पटलः ॥ ७ ॥

* ॐ अध्यात्मिकान्योगाननुतिष्ठेन्न्यायसंहिताननैश्वारि-
कान् ॥ १ ॥ उक्तानि पतनीयान्यशुचिकराणि च कर्माणि । तेषां प्रागश्चि-
त्तादि वक्ष्यन्नादित आत्मज्ञानं तदुपगोगिनश्च योगानधिकुरुते । तस्यापि
विषापहरत्वेन मुख्यप्रायश्चित्तत्वात् । श्रूयते हि—‘मिच्छते हृदयग्रन्थि-
श्लेष्मन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्त चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे’ ॥ इ-
ति । ‘तद्यथेपीकातूलमग्नौ प्रोत प्रदह्यत एव हास्य सर्वे पलमानः प्रदूयन्ते’
इति च । योजवल्क्योऽप्याह—‘सत्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।
अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥’ इति । अध्यात्मनि भवानध्या-
त्मिकान् । छान्दमो वृद्धभावः । आत्मलम्भयितृन् । योगान् चित्तसमा-
धानहेतून् वक्ष्यमाणानक्रोधादीनुपायान् । अनुतिष्ठेत् सेवेत न्यायसंहितान्
उपपद्यन्ते हि ते न्यायतः क्रोधादीनां दोषाणां निर्घाते । नैश्वारिकान्
नैश्वारश्चित्तस्य बोधविक्षेपः तस्मै यः प्रभवति क्रोधादयो वक्ष्यमाणाः ते
नैश्वारिकाः तत्प्रतिपक्षभूतान् । अक्रोधादिषु सत्सु चित्तमनिश्चरणशीलमा-
त्मावलम्बं निश्चलं तिष्ठति तस्मात्ताननुतिष्ठेत् । आत्मानं लब्धुमक्रोधादि-
लक्षणं चित्तममाधानं कुर्यादिति ॥ १ ॥ किंपुनरात्मा प्रयत्नेन लब्ध-
व्यः । आमित्याह—*आत्मलाभान्न परं विद्यते ॥ २ ॥ आत्म-
लाभात्परमुत्कृष्टं लाभान्तरं नास्ति । तस्मात्तस्य लाभाय यत्न आस्थेय
इति । कः पुनरसावात्मा ॥ नन्वसौ नित्यलब्धः । न हि स्वय-
मेव स्वस्यालब्धो भवति । सत्यम् । प्रकृतिभेदनात्तद्धर्मतामुपगतो विनष्ट-
स्वरूप इव भवति । प्रकृत्या हि नित्यमम्बुदः पुरुषः । तथा च यश्च तत्तम-
म्बुदः यथा परम्बरं विवेको न ज्ञायते । अन्योन्यधर्माश्चान्योऽन्यत्राध्यास्य-

न्ते । यथाक्षीरोदके सम्पृक्ते न क्षायते विवेकः इयत् क्षीरमिधुदकमित्य-
मुष्मिन्नवकाशे उदकमिति । यथा वा अग्न्ययोऽग्नौ लकयोरभिसम्बद्धयोर्धे
अग्निधर्मा उष्णत्वभास्वरत्वादयः ते अयोगोलके अध्यस्यन्ते । ये वा-अयो-
गोलकधर्माः काठिन्यदीर्घादयः ते अग्नावध्मस्यन्ते । एवं हि तत्र प्रति-
पत्तिः । एकं वस्तु उष्णं दीर्घं भास्वरं कठिनमिति तद्वदिहापि पुरुषधर्मा-
श्चैन्यादयः प्रकृतावध्यस्यन्ते प्रकृतिधर्माश्च सुखदुःखमोहपरिणामादयः
पुरुषे । ततश्च एकं वस्तु चेन्न सुखादिकलिलपरिणाममिति व्यवहारः । व-
स्तुतस्तु तस्मिन् मङ्गवाने अचेतनीशः परिणामी । चेतनाशस्तु तमनु प्रावति ।
येन येन रूपेण परिणमते तेन तेनाभेदाध्यासमापद्यते । यथा क्षीरावस्थागतं घृ-
तं क्षीरे दध्यात्मना परिणमते तामप्यवस्थामनुप्रविशति । तद्वदिदमुच्यते
'तत्सृष्टा तदेव नु प्राविश' इति । सर्गेऽप्यात्मनः 'कर्तृत्वमिदमेव । यदुत भो-
क्तृत्वया निमित्तत्वम् । तदेव स्वभावतः स्वच्छोऽप्यात्मा प्रकृत्यादावभेद-
मापन्नः तद्धर्मा भवति । एवं तद्विकारेण महता तद्विकारेणाहङ्कारेण । इत्या-
क्षीरादृष्टव्यम् । मृत्योऽहं लशोऽहं देवोऽहं मनुष्योऽहं तिर्यग्हमिति ।
तस्यैव गतयापेक्षितव्यस्वरूपलाभः नीचैरिव वर्धितस्य राजपुत्रस्य । तद्यथा
शवरादिभिर्बाल्यप्रभृति स्वमुनैस्तह संवर्धितो राजपुत्रस्तज्जातीयमात्मान-
मवलोकयन्मात्रा स्वरूपं कथिते लब्धस्वरूप इव भवति । तथा प्रकृत्या
वेश्येयं स्वरूपान्तरं नीत आत्मा मां नृस्थानयिष्या 'तत्त्वमसी'ति श्रुत्या
स्वभावं नीयते । यदेवंविधं परिशुद्धं दम्तु तदेव त्वमसि । यथा मन्यसे
'मनुष्योऽहं तु ख्यह'मित्यादि न तथेति । यथा य एवंभूतो राजा स
त्वमसीति राजपुत्रः । ननु तत्त्वमसीति ब्रह्मणा तादात्म्यमुच्यते । को
ब्रूते नेति । ब्रह्मापि नान्यदात्मनः । किं पुनरयमात्मा एकः आहोस्विङ्गा ।
किमेनेन ज्ञानेन त्वं तावदेवंविधश्चिदेकरसो नित्यनिर्मलः कलुषवस्तुसंसर्गात्क-
लुपतामिव गतः । तद्वियोगश्च ते मोक्षः । त्वयि मुक्ते यद्यन्ये सन्ति ते संस-
रिष्यन्ति । का ते क्षतिः । अथ न मन्ति तथापि कस्ते लाभ इत्यलमियता ।
महत्तेषां कथा ॥ तदप्येते श्लोका भवन्ति—

नीचानां वसंतौ तदीयतनयैः सार्धं चिरं वर्धित-

तज्जातीयमन्यते राजतनयः स्वात्मानमप्यञ्जसा ।

संजाते महदादिभिस्सहैवसंस्तुतद्वत्परः पुरुषः

स्वात्मानं मुखदुःखमोहकलिलं मिथ्यैव विञ्चन्यते ॥ १ ॥

।ता भौगपरः समग्रं विभवो यः शामिता दुष्कृतां

राजा स त्वमसीति मातृमुखतः श्रुत्वा यथावत्स तु ।

राजीभूय नयार्थमेव यतते तद्वत्पुमान् बोधितः

श्रुत्वा तत्त्वमसीत्यपास्य दुरितं ब्रह्मैव सम्पद्यते ॥ २ ॥

इत्येवं बहवोऽपि राजतनयाः प्राप्ता दशमदिशि

नैवान्योन्यभिदामुमेत्य सहसा सर्वे भर्जन्त्येकताम् ।

किं तु स्वे परे पदे ह्यथगमी तिष्ठन्ति भिन्नास्तथा

क्षेत्रज्ञा इति तत्त्वमादिवचसः कां भेदवादे क्षतिः ॥ ३ ॥

तेष्वेको यदि जातु मातृवचनान् प्राप्तो निर्जं वैभवं

नान्येन क्षतिरस्य यत्किञ्च परे सन्त्यन्यथा च स्थिताः ।

यद्वान्ये न भवेयुरेवमग्निं को लाभोऽस्य तद्वद्वतिः

पुंसामित्यभिदां भिदां च न वयं निर्वृच्छ निश्चिन्महे ॥ ४ ॥ इति ॥ २ ॥

तदिहापेक्षितमस्मिन्मनुष्येति । तच्च त्रिविधम् । श्रुतं मननं निदिध्यासनमिति । 'श्रोतव्या मन्तव्या निदिध्यासितव्या' इति श्रवणात् । तत्र श्रुतमुप-

निषेदादिशब्दजन्यज्ञानम् । मननमुपपत्तिभिर्निरूपणम् । एवं श्रुते मने चात्म-

नि साक्षात्कारहेतुर्विक्षिप्तेन चेतसा निरन्तरं भावना निदिध्यासनम् । तत्रात्म-

सिद्धये श्रौतं ज्ञानं तावदाह—* तवात्मलाभीयाञ्छ्लोकानुदाहरिष्यामः ।

॥ ३ ॥ तत्रेति अन्वयोपन्यासः । आत्मलाभीयानात्मलाभप्रयोजनान् । अनुप्रवच-

नादिषु दर्शनाच्छ्रवणप्रत्ययः । श्लोकान् पादबद्धानौपनिषदान् । उदाहरिष्यामः उ-

द्धृत्याहरिष्यामः अन्ये निवेशयिष्यामः ॥ ३ ॥ *पूः प्राणिनः सर्वे एव गुहाश-

यस्याहान्यमानस्य विकल्मपस्याचलं चलनिकेतं येऽनुतिष्ठन्ति तेऽमृ-

ताः ॥ ४ ॥ गुहेति प्रकृतिनाम् । 'यत्तत्समृतं कारणमप्रमेय ब्रह्म प्रधानं प्रकृति-

प्रसूतिः । आत्मा गुहायां निरनाद्यनन्तः क्षेत्रं तथैवामृतमक्षरं च ॥' इति पुराणे दर्शनात् । पूः प्राणिनस्सर्व एव । तस्यां शेते तथा सहाविभागमापन्नस्तिष्ठतीति गुहास्य आत्मा । 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते' इति च मन्त्रान्तरम् । अहन्यमानस्य न ह्यसौ शरीरे हन्यमाने हन्यते । त्रिकल्मषस्य निर्लेपस्य । सर्व एव हि धर्माधर्मादिरन्तःकरणस्य धर्मः, आत्मनि त्वध्यस्तः । एवंभूतस्यात्मनः सर्व एव प्राणिनः ब्रह्माद्यास्तिर्यगन्ताः प्राणादिमन्तः संवाताः । पूः पुरम् उपभोगस्थानम् । यथा राजा पुरमधिवसन् सचिवैरानीतान् भोगानुपभुङ्क्ते तथायं देवादिशरीरमधिवसन् करणैरुपस्थापितान् भोगानुपभुङ्क्ते । तमेवंभूतमचलं सर्वगतत्वेन निश्चलम् । चलनिकेतं निकेतं स्वस्थानं शरीरं तदस्य चलतं येऽनुतिष्ठन्ति उपासते एवभूतोऽहमिति प्रतिपद्यन्ते । तेऽमृताः मुक्ता भवन्तीति ॥ ४ ॥ विषयसङ्गत्यागेनाथमुपास्य इत्याह—*यदिदमिदिहेदिदं लोके विषयमुच्यते विधूय कविरेतदनुतिष्ठेद्गुहाशयम् ॥ ५ ॥ यदिदं विषयमेतदिति सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । एवमितिशब्दे तकारस्य दकारः । हशब्द आश्चर्यं । इतिशब्देनावृत्तेन शब्दादिषु विषयेष्ववान्तरप्रकारभेदः प्रतिपाद्यते । विषयापहतचेतसो हि वदन्ति 'इति ह तस्या गीतमिति ह तस्याः सुखस्पर्श', इति ह तस्या रूपं निष्ठं तमिव कनक, इति ह तस्याः स्वादिष्ठोऽधर्मणिः, इति ह तस्या गन्धो घ्राणतर्पण इति । एवं दिव्यमानुषभेदोऽपि द्रष्टव्यः । इति ह इति ह । अत्रानन्तरमपर इतिशब्दोऽध्याहार्यः । इति ह इति हेति योऽयं लोके विषय उच्यते । मामान्यापेक्षमेकवचनम् । एतद्विधूय गुहाशयमनुतिष्ठेत् । कविर्मेधावी ॥ ५ ॥ विषयत्यागहेतुमाह—*आत्मन्नेवाहमलब्धैतद्धितं सेवस्व नाहितम् । अथान्येषु प्रतीच्छामि साधुपानमनपेक्षया । महान्तं तेजस्कायं सर्वत्र निहितं प्रभुम् ॥ ६ ॥ शिष्यं प्रत्याचार्यस्य वचनमेतत् । द्वौ चात्र हेतू । विषयाणां पराधीनत्वमनभिमत) हितत्वं च । महान्तं गुण(वन्त)तः । तेऽस्कायं तेजःशरीर तेजोराशि स्वयंप्रकाशम् । 'आत्मज्योतिः संप्राडिति होवाचे'ति बृहदारण्यकम् । सर्वत्र निहितं सर्वत्र गतम् । प्रभु स्वतन्त्रम् । एवंभूतं गुहाशयं एतादन्तं का-

लं अहमात्मन् सप्तम्यकवचनस्य लुक् । आत्मनि । अस्मिन् मदीये संघाते
 अन्यान्पेक्षयैव लब्धुं योग्यमलब्धुं भयान्येषु इन्द्रियादिषु तं तं विषयं
 प्रतीच्छामि । लब्धर्थे लट् । प्रत्येच्छम् । इदानीं तु तं लब्धञ्च न तथाविधोऽ-
 स्मि । त्वमप्येतदेव हितं साधुष्ठानं साधुमार्गं सेवस्व नाहितं विषयानुधा-
 वनमिति ॥ ६ ॥ पुनरप्यसौ कौटश इत्याह—*सर्वभूतेषु यो नित्यो वि-
 पश्चिदमृतो ध्रुवः । अनङ्गोऽशब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च महाञ्छुचिः । स
 सर्वं परमा काष्ठा स वैपुवतं स वै वैभाजनं पुरम् ॥ ७ ॥ सर्वेषु भूतेषु म-
 नुष्यादिषु संघातेषु यो नित्यः विनश्यत्स्वपि न नश्यति । विपश्चित् मन्वावी
 चित्स्वरूपः । अमृतः नित्यत्वादेवामरणधर्मा । अतः ध्रुवः एकरूपः विकी-
 ररहितः । न प्रधानवद्विकारिणस्ततो धर्मिरूपेणास्य नित्यत्वमित्यर्थः । अ-
 ङ्गः करचरणाद्यङ्गरहितः । अशब्दोऽस्पर्श इति भूतगुणानामुपलक्षणम् । श-
 ब्दादिगुणरहितः अशरीरः सूक्ष्मशरीरेणापि वर्जितः । महाञ्छुचिः महत्त्वं
 शौचस्य विशेषणम् । परमार्थतोऽत्यन्तशुद्धः । स सर्वं प्रकृत्यभेदद्वारेण । स-
 एव परमा काष्ठा । ततः परं गन्तव्याभावात् । स वैपुवतं विपुवान्नाम गवाम-
 यनस्य मध्ये भवमहः । 'एकविंशमेतदहरूपयन्ति विपुवन्तं मध्ये संवत्सर-
 स्ये'ति दर्शनात् । विपुवानेव वैपुवत्म् । तद्यथा संवत्सरस्य मध्ये भवति एवम-
 ङ्गानामेष मध्ये । 'मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मे'ति बहुचक्राह्वयम् । स एव च वै-
 भाजनं पुरं विविधैर्भगिर्भजनार्थं विभजनम् । तदेव वैभाजनं प्रज्ञाद्विरनुशर्तिका-
 दिश्च । यथा समृद्धं पुरं सर्वैरर्थमिः प्राप्यमेवमयमपीति ॥ ७ ॥ *तं योऽ-
 नुतिष्ठेत्सर्वत्र प्राध्वं चास्य सदश्चरेत् । दुर्दशं निपुणं युक्तो यः पश्ये-
 त्सु मोदते विष्टपे । इति ॥ ८ ॥ *समेवभूतमात्मानं योऽनुतिष्ठेदुपासीत य-
 श्चास्य सर्वत्र सर्वास्ववस्थामुसदा प्राध्वमानुकूल्यमाचरेत् । आनुकूल्यं प्र-
 तिषिद्धवर्जनं नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानं च । यश्च दुर्दशं निपुणं सूक्ष्मेतं
 युक्तः समुहितो भूत्वा पश्येत् साक्षात्कुर्यात् । सः विष्टपे विगततापे स्ये म-
 हिक्षि स्थितो मोदेत सर्वदुःखवर्जितो भवति । समारब्धशोभा वा तिरोगिहिन
 निरतिशयं स्वमानन्दमनुभवतीति ॥ ८ ॥

॥ इति द्वाविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ८ ख० २२ ॥

* आत्मन् पश्यन् सर्वभूतानि न मुह्येच्चिन्तयन्कलिः । आ-
 त्मानं चैव सर्वत्र यः पश्येत्स वै ब्रह्मा नाकपृष्ठे विराजति ॥ १ ॥ स-
 र्वाणि भूतानि आत्मन् आत्मनि शेषत्वेन स्थितानि पश्यन् उपनिषदादि-
 मिर्जानन् । पश्चाच्चिन्तयन् युक्तिभिः निरूपयन् यो न मुह्येत् मध्ये मोहं
 न गच्छेत् । कविर्मेधावी । पश्चाच्च सर्वत्रैव शेषत्वेन स्थितमात्मनं पश्येत्
 साक्षात्कुर्यात् । स वै ब्रह्मा ब्राह्मणः नाकपृष्ठे तत्सदृशे स्वे महिम्नि स्थितो
 विराजति स्वयं प्रकाशते ॥ १ ॥ * निपुणोऽणीयान् विसोर्णाया य-
 स्सर्वमावृत्य तिष्ठति । वर्षीयांश्च पृथिव्या ध्रुवः सर्वमारभ्य तिष्ठति ।
 स इन्द्रियैर्जगतोऽस्य ज्ञानादन्योऽनन्यस्य ज्ञेयात्परमेष्ठी विभाजः ।
 तस्मान्कायाः प्रभवन्ति सर्वे समूलं शाश्वतिकः स नित्यः ॥ २ ॥ नि-
 पुणो भेदावी चित्स्वरूपः । विसोर्णायाः विसतन्तोरप्यणीयान् सूक्ष्मः ।
 यः सर्वमावृत्य ऽङ्गाप्य तिष्ठति । यश्च पृथिव्या अपि वर्षीयान् प्रवृद्धतरः
 सर्वगत्वादेव सर्वमारभ्य विष्टभ्य शेषित्वेनाविष्टाय तिष्ठति । ध्रुवः एक-
 रू-
 पः । सः इन्द्रियैरस्य जगतो यदिन्द्रियैर्ज्ञानं इन्द्रियजभ्यं ज्ञानं तस्मात् । कीदृ-
 शात् । अनन्यस्य ज्ञेयात् । पञ्चम्यर्थं पृष्ठी ज्ञेया । ज्ञेयात् नीलपीतादेराकाराद-
 नेन्यभूतं नीलपीताद्याकारं, तस्माद्विषयज्ञानादन्य इत्यर्थः । श्रूयते च 'तस्मा-
 द्वा एतस्माद्विज्ञानपयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय' इति । 'ज्ञानस्वरूपमत्य-
 न्तानिर्मलं परमार्थतः । तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतस्मिन्भवत् ॥' इति पुराणम् ।
 स्वभावस्वच्छम्य चिद्रूपस्यात्मनो नीलपीताद्याकारकालुष्यं तदृपाया बुद्धेरनु-
 रागकृतं भ्रान्तमित्यर्थः । वैषयिकज्ञानादन्य इति विशेषणेन ज्ञानात्मक इत्यपि
 सिद्धम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति श्रुतिः । एवंभूत आत्मा परमेष्ठी
 परमेश्वर)स्वरूपे तिष्ठति । विभाज इत्यस्य परेण सम्बन्धः । विभज्यत्यात्मानं
 देवमनुष्यादिरूपेण नानाशरीरानुप्रवेशेनेति विभाजः । तस्माद्विभाजो निमि-
 त्तभूतात् सर्वे काया देवमनुष्यशरीराणि भवन्ति उत्पद्यन्ते । स मूल प्रपञ्च-
 सृष्टेर्भोक्तृतय मूलं कारणम् । स नित्य अविनाशी । शाश्वतिक एक-
 रूपः अविकारः ॥ २ ॥ * दोषाणां तु निर्घातो योगमूल इह जीविते ।
 निर्हत्य भूतदाहीयान् क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥ ३ ॥ दोषाणां वक्ष्यमा-

णानां क्रोधादीनां निर्घातः निर्मूलनाशः । इह जीविते योगमूलः योगा व
क्ष्यमाणः अक्रोधादयः तन्मूलकः । अतश्च तान् भूतदाहीयान् भूतानि दहतः
क्रोधाद्विन्दोषान् निर्हस्य क्षेमं गच्छति आत्मध्यानद्वारेण । पण्डितो लब्धुजान्
आत्मसाक्षात्कारी । क्षेमं अभयं मोक्षम् । ‘अभयं वै जनक प्राप्नोसी’ति
बृहदारण्यकम् ॥ समाप्ताः श्लोकाः ॥ ३ ॥ * अथ भूतदाहीयान्दोषा-
नुदाहरिष्यामः ॥ ४ ॥ भूतानां दाहो भूतदाहः तस्मै हिता भूतदाहीयाः ॥
४ ॥ * क्रोधो हर्षो रोषो लोभो मोहो दम्भो द्रोहो मृपोद्यमत्याश-
परीवाद्वावसूया काममन्यु अनात्म्यमयोगस्तेषां योगमूलो निर्घातः
॥ ५ ॥ पाडनादिहेतुकोऽन्तःकरणविशोभः स्वेदकम्पादिलिङ्गः क्रोधः । हर्षः
इष्टलाभाच्चेतस उद्रेको रोमाञ्चादिलिङ्गः । रोषः क्रोधस्यैव कियानपि भेदः
आत्रादिषु प्रतिकूलेषु मनसो वैलोम्यमात्रकार्यकरः । लोभो द्रव्यसङ्गमः ।
मोहः कार्याकार्ययोरविवेकः । स च प्रायेण क्रोधादिजन्योऽपि पृथगुपदि-
श्यते । कदाचित्तदमावेऽपि सम्भवेदिति । दम्भो धार्मिकत्वप्रदर्शनेन लो-
कवञ्चनम् । द्रोहोऽपकारः । मृपोद्यमनृतवादः । अत्याशोऽत्यशनम् । परी-
वादः परुषोपाभिधानम् । असूया परगुणेष्वक्षमता । कामः स्त्रीसंसर्गः । म-
न्युः गृहो द्वेषः । अनात्म्यं अजितेन्द्रियत्वं जिह्वाचापह्वादि । अयो-
गो विक्षिप्तचित्तता । एते भूतदाहीया दोषाः । तेषां योगमूलो निर्घातः ॥
५ ॥ के पुनस्तं योगास्तानाह—* अक्रोधोऽहर्षोऽरोषोऽलोभोऽमोहोऽ-
दम्भोऽद्रोहः सत्यवचनमनत्याशोऽपैशुन्यमनमूया संविभागमत्याग
आर्जवं मर्दावं शमो दमः सर्वभूतैरविरोधो योग आर्यमानृभंस्यं
तुष्टिरिति सर्वाश्रमाणां समयपदानि तान्यनुतिष्ठन्विधिना सार्वगामी
भवति ॥ ६ ॥ एते चाक्रोधादयोऽपि भावरूपा । न क्रोधाद्यभावनात्रमं ।
क्रोधादीनां निर्घातहेतुनयोपदेशात् । के पुनस्तं—अलोभ सन्तोषोऽलंघुद्धिः ।
अमोहोऽवधानम् । अदम्भो धर्मानुष्ठानम् । अनमूया परगुणेष्वभिमानम् ।
अद्रोहः पुनः प्रसक्तेष्वपि क्रोधादिषु माकार्षमिति सङ्कल्पः । सत्यवचनं

यथादृष्टार्थवादित्वम् । संविभागः आत्मानमवरुध्यापि दानम् । त्यागोऽप-
रिग्रहः । आर्जवं मनोवाक्कायानामेकरूपत्वम् । मार्दवं सूपगन्धता । शमः
काममन्युपरित्यागः । दमः इन्द्रियजयः । एताभ्यामेव गतत्वात् अस्मिन्
क्रमे अकामः अमन्युः आत्मवत्वमिति नोपदिष्टम् । सर्वभूतैरविरोधः ।
सर्वग्रहणं क्षुद्रैरविरोधार्थम् । योग एकात्म्यम् । आर्याणां भाव आर्य शि-
ष्टाचारानुपालनम् । आनृशंस्यं व्यवहारवचनादौ प्रसक्तस्यापि नैष्ठुर्यवर्ज-
नम् । तुष्टिरनिर्वेदः । समयो व्यवस्था । सा च प्रकरणाद्धर्मज्ञानाम् । पदं
विषयः । एते अक्रोधादयः सर्वेषामाश्रमाणां सेव्याः । न केवलं योगिना-
मेवेति धर्मज्ञानां समय इत्यर्थः । एते हि भाष्यमात्राः क्रोधादीन् समूलैघातं
घ्नन्ति । अतश्च तान्यनुतिष्ठन् विधिना सार्वगामी भवन्ति । तान्यक्रोधादीनि
तुष्टयन्तानि । विधिना यथाशास्त्रम् । अनुतिष्ठन् सार्वगामी सर्वस्मै हितः आ-
त्मानं गच्छति । 'विधिने'ति वचनात् 'प्राणिना तु वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृत्नं व-
देत् ।' इत्यादिके विषये अनृतवचनादावपि न दोष इति ॥ ६ ॥

इति त्रयोविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ८ ख० २३ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हस्तदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने अष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

* क्षत्रियं हत्वा गवां सहस्रं वैरयातनार्थं दद्यात् ॥ १ ॥ क्षत्रियं
हत्वा गवां सहस्रं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । किमर्थं वैरयातनार्थं वैरं पापं तस्य
यातने निर्हरणं तदर्थम् । ऋषभश्चात्राधिकं सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थं इति ।
तेन प्रायश्चित्तरूपमिदं दानम् । प्रायश्चित्तं च पापक्षयार्थं तत्किमर्थं वैरया-
तनार्थमित्युच्यते । केचिन्मन्यन्ते—नाभुक्तं क्षीयते पुण्यमपुण्यं च । प्रायश्चित्तं
तु नैमित्तिकं कर्मान्तरं यथा गृहदाहादौ क्षामवत्यादय इति तान्निराकर्तुमि-
दमुक्तम् । अपर आह—यो येन हन्यते, स हतो म्रियमाणस्तस्मिन्वैरं क-
रोति अपि नामाहमेनं जन्मान्तरेऽपि वध्यामिति तस्य वैरस्य यातनार्थमि-
दमिति प्रायश्चित्तार्थत्वमपि वक्ष्यमाणेन सिद्धमिति ॥ १ ॥ * शतं वैश्ये ॥ २ ॥

वैश्ये हते गविंशतं दद्यात् ॥ २ ॥ *दशशूद्रे ॥ ३ ॥ शूद्रे हते दश दद्यात् । गौ इति प्रकरणं ब्रूम्यते ॥ १ ॥ *ऋषभैश्चात्राधिकः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थः ॥ ४ ॥ सर्वेष्वेतेषु निमित्तेषु ऋषभोऽप्यधिको दैयः । न केवलं गा एव । इदं प्रायश्चित्तत्रयं मानवेन समानविषयम् । यथाह—‘अकामस्तु राज्ञ्यं विनिपात्यं द्विजोत्तमः । ऋषभैकसहस्रां गां दद्याच्छुद्धयर्थं मात्तमनः ॥ इयदं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् । वसन् दूरतरे ग्रामाद्बृक्षमूलनिकेननः ॥ एतदेव चरेददं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः । प्रमाप्य वैश्वं वृत्तस्थं दद्याद्वैकशतं गवाम् ॥ एतदेव व्रतं कृत्स्नं पण्मासांश्छूद्रहा चरेत् । ऋषभैकादशा वापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः ॥’ इति ॥ ४ ॥ *स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥ ५ ॥ एतेषां क्षत्रियादीनां स्त्रीषु च हतासु एवमेव प्रायश्चित्तं यथा पुरुषेषु ॥ ५ ॥ *पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायं हत्वाः सवनगतं वा भिशस्तः ॥ ६ ॥ प्रकृतेषु यो पूर्वं वर्णो क्षत्रियवैश्यौ तयोर्यो वेदाध्यायः अवीतवेदः तं हत्वा अभिशस्तो भवति । अभिशस्त इति ब्रह्मघ्नोऽभिधानम् सवनगतं वा । तयोरेव वर्णयोः यः सवनगतः सवनशब्देन प्रातस्सवनादीन्युच्यन्ते । नापि यागमात्रम् । किं तर्हि सोमयागः । तत्र यो दीक्षितः सवनगतः । ‘ब्राह्मणो वा एष जायते यो दीक्षित’ इति दर्शनात् । तं च हत्वा भिशस्तो भवति । पूर्वयोर्वर्णयोरिति किम् । ब्राह्मणे मभूत् । इष्यते ब्राह्मणे वक्ष्यति च ब्राह्मणमात्रं चेति । एवं तर्हि शूद्रे माभूत् । न शूद्रो वेदाध्यायः सवनगतो वा भवति । इदं तर्हि प्रयोजनं पूर्वयोर्वर्णयोरेव यथा स्यात्तयोरेव यावन्मुख्यौ सवर्णाम्बेष्टौ तयोर्माभूदिति । तेनान्ये वर्णधर्मा अनुव्येमानामपि भवन्ति ॥ ६ ॥ *ब्रह्मणमात्रं च ॥ ७ ॥ हत्वा भिशस्तो भवति । मात्रग्रहणान्नाभिजनविद्यासंस्काराद्यपेक्षा ॥ ७ ॥ *गर्भं च तस्यान्विज्ञातम् ॥ ८ ॥ तस्य ब्राह्मणमात्रस्य । गर्भं च स्त्रीपुत्रपुंसकभेदेनाविज्ञातम् । हत्वा भिशस्ते भवति ॥ ८ ॥ *आत्रेयी च स्त्रियम् ॥ ९ ॥ ऋतुस्नातामात्रेयीमाहुरिति वसिष्ठः । तस्येति वर्तते । आत्रेयी च ब्राह्मणस्त्रियं हत्वा ब्रह्महा भवति । सम्भवत्यस्यां ब्राह्मणगर्भ इति । अत्रिगोत्रजा आत्रेयित्यन्ये ॥ ९ ॥ *तस्य निर्वपः ॥ १० ॥ तस्य सर्वप्रकारस्याभिशस्तस्य नि-

वेषः प्रायश्चित्तं वक्ष्यते ॥ १० ॥ *आरण्यके कुटिं कृत्वा वाग्यतः श-
 वशिरध्वजोऽर्धशाणीपक्षमधोनाभ्युपरिजान्वाङ्गद्य ॥ ११ ॥ कृत्वे-
 नि वषनान्न परकृता कुटी ग्राह्या । वाग्यता, निर्यता येन स वाग्यतः वाचंय-
 मः । आहिताग्न्यादिषु दर्शनात् निष्ठान्तस्य परनिपातः । शवशिरः ध्व-
 जो ग्रस्य स शवशिरोध्वजः । सकारलोपश्छान्दसः । स्वव्यापादितस्य शिरो
 ध्वजदण्डाग्रे प्रोतं कृत्वेत्यर्थः । यस्यकस्यचिच्छवस्येत्यन्ये । शणस्य विका-
 रः शाणी पटी तस्या अर्धमर्धशाणी तस्याः पक्षमर्धशाणीपक्षं आयाम-
 विस्तारयोरुमयोरप्यर्धम् । अत्रोनाभि उपरिजानु च यथा भवति तथा तावन्तं
 प्रदेशमाच्छाद्य । सापेक्षत्वात् 'ग्रामे प्रतिष्ठेते'ति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । म-
 ध्ये क्रियान्तरावेधिः ॥ ११ ॥ *तस्य पन्था अन्तरा वर्तमानि ॥ १२ ॥ तस्य
 ग्रामं प्रविशन्तुः वर्तमानि अन्तरा शकटादेर्वर्तमानोर्मध्ये पन्था वेदितव्यः । अ-
 पर आह—यत्र रथ्यादौ उभयोः पार्श्वयोर्वर्तमानौ भवतः तत्र तयोर्मध्ये सू-
 करादिपथेन सञ्चरेतेति ॥ १२ ॥ *दृष्ट्वा चान्यमुत्क्रामेत् ॥ १३ ॥ अन्य-
 मर्थं दृष्ट्वा पथ उत्क्रामेत् । तत्र कौटिल्यः 'पञ्चारत्नी रथपथश्चत्वारो हस्ति
 पथः द्वौ क्षुद्रपशुमनुप्याणा'मिति । तेन मनुष्येषु द्वौ हस्तावुत्क्रामेदिति ॥ १३ ॥
 *खण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामं प्रतिष्ठेत् ॥ १४ ॥ स्वपरमात्रं ख-
 ण्डम् । लोहितं मेनाक्ताम्रम् । एवम्भूतं शरावं भिक्षपात्रं गृहीत्वा ग्रामे
 प्रतिष्ठेत् ग्रामं गच्छेत् ॥ १४ ॥ *कोऽभिशस्ताय भिक्षामिति सप्ता-
 गाराणि चरेत् ॥ १५ ॥ अभिशस्तो ब्रह्महा । तस्मै मह्यं को धार्मिको भि-
 क्षां ददातीति उच्चैर्बुवाणः सप्तांगाराणि चरेत् । सप्तग्रहणमधिक्रानिवृत्त्य-
 र्थम् । द्वित्रेज्वेवागारेषु यदि पर्याप्तं लभ्यते तदा तत्त्वत्पद ॥ १५ ॥ *सा
 वृत्तिः ॥ १६ ॥ सप्तस्वगारेषु या च यावर्ता लभ्यते सैव वृत्तिः अपर्या-
 प्तापि ॥ १६ ॥ *अलब्ध्वापवासः ॥ १७ ॥ यदि सप्तागारेषु नानाके-
 ष्विल्लभ्यते तदोमवास एव तस्मिन्नहनि ॥ १७ ॥ *गाश्च रक्षेत् ॥ १८ ॥
 एवं प्रायश्चित्तं कुर्वन्नहरहर्गाश्च रक्षेत् ॥ १८ ॥ *तासां निष्क्रमणप्रवे-
 शने द्वितीयो ग्रामेऽर्थः ॥ १९ ॥ तासां गवां निष्क्रमणसमये प्रवेशन-
 समये च द्वितीयो ग्रामेऽर्थः । अर्थः प्रयोजनम् । भिक्षार्थं प्रथममुक्तम् । नान्यदा

ग्रामं प्रविशेदित्युक्तं भवति ॥१९॥ * द्वादशवर्षाणि व्रतमेतच्चरित्वा
 सिद्धः सद्भिः सम्प्रयोगः ॥ २० ॥ एवं द्वादशवर्षाणि व्रतमेतच्चरित्वा
 सद्भिः सम्प्रयोगः कर्तव्यः । सद्भिः सम्प्रयुज्यते येन विधिना स कर्तव्यः ।
 स शिष्टाचारे शास्त्रान्तरे च सिद्धः उच्यते—कृतप्रायश्चित्तः स्वहस्ते य-
 वसं गृहीत्वा गामाह्वयेत् । सां यद्यागत्य श्रद्धावान् भक्षयति तदा सम्यग्नेन
 व्रतं चरितमिति जानीयात् । अन्यथा नेति ॥२०॥ * आजिपथे वा
 कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगव्योऽपजिगीषमाणो वसेत्तिवः प्रतिरादोऽपजि-
 त्य वा मुक्तः ॥ २१ ॥ सङ्ग्रामेण जेतव्या दस्यवो येन पथा ग्रामं प्रविश्य ग-
 वादिकमपहृत्यापसरन्ति स अजिपथः । तस्मिन्वा कुटिं कृत्वा वसेत् ।
 किं चिकीर्षन् । ब्राह्मणगव्यः 'वा छन्दसी'ति पूर्वसवर्णभावे यणादेशः
 ब्राह्मणगवीः । अपजिगीषमाणः दस्यूनपजित्य प्रत्याहर्तुमिच्छन् । एवं वसन्
 दस्युभिर्हियमाणं गवादिकमुद्दिश्य तैर्युद्धं कुर्वन् त्रिः प्रतिरादोः तैरपजितः
 अपजित्य वा तान् गवादिकं प्रत्याहृत्य ब्राह्मणभ्यो दत्त्वा मुक्तो भवति त-
 स्मादेनसः । द्वादशवर्षिके प्रवृत्तस्येदम् । एवमुत्तरमपि ॥२१॥ * आश्व-
 मेधिकं वावभृथमेत्य उच्यते ॥ २२ ॥ अथ वाश्वमेधावभृथे स्नात्वा मु-
 च्यते ॥ २२ ॥ * धर्मार्थसन्निपातेऽर्थग्राहिण एतदेव ॥ २३ ॥ धर्मस्या-
 ग्निहोत्राद्वैरर्थस्य च युगपद्यत्र सन्निपातः तत्रोभयानुग्रहासम्भवे धर्मलोपेन
 योऽर्थं गृह्णाति तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तम् । अथवा धर्मं हित्वा र्थहेतोः कौ-
 टसाक्ष्यादि करोति तद्विषयमेतत् । अत्र गौतमः—'कौटसाद्यं राजगामि-
 पैशुनं गुरोरनुतामिशसन महापात्रकसमांभीनि । मरुपि—'अनृतं च समु-
 त्कर्षे राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चात्मीकनिर्वन्ध समानि ब्रह्महत्या ॥' इति
 ॥ २३ ॥ * गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा कर्मसमाप्तमेतन्नैव विधिनोऽप्यनु-
 च्छासाच्चरेत् ॥ २४ ॥ गुरुः पित्राचार्यादिः । श्रोत्रियोऽधीतवेदः । स
 यदि कर्मसमाप्तो भवति सोमान्तानि कर्माणि समाप्तानि युस्य स कर्मसमाप्तः ।
 तौ हत्वा एतेनैवानन्तरोक्तविधिना ओत्तमादुच्छ्रामात् उत्तम उच्छ्रामः प्राण-
 वियोगः । आ तस्माच्चरेत् ॥ २४ ॥ * नास्यास्मिद्धोके प्रत्याप्राप्तिर्विद्यते
 कल्मषं न निर्हस्यते ॥ २५ ॥ अश्वमेधावभृथादिषु सम्भवत्स्वपि अस्या-

स्मिँल्लोके जीविते प्रत्यापत्तिः शुद्धिर्नास्तीत्यर्थः । कल्मषं तु निर्हण्यते ।
तस्य पुत्रादिभिः संस्कारादिः कर्तव्य इति भावः । अन्ये तु पूर्वं सूत्रं त-
न्निवृत्त्यर्थं मन्यन्ते । प्रत्यापत्तिः पुत्रादिभिः पित्रादिभार्येण सम्बन्ध इति ॥ २९ ॥
॥ इति चतुर्विंशतितृतीया खण्डिका ॥ प्र० १ प० ९ ख० २४ ॥

* गुरुतल्पगामी सवृषणं शिक्षं परिवास्याञ्जलावाधाय दक्षिण
दिशमनावृत्तिं व्रजेत् ॥ १ ॥ गुरुरत्र पिता । नाचार्यादिः । तल्पशब्देन
शयनवाचिना भार्या लक्ष्यते । सा च साक्षाज्जननी । न तत्पत्नी । तां ग-
त्वा सवृषणं माण्ड शिक्ष परिवास्या क्षुरादिना द्रित्वाञ्जलावाधाय दक्षिणां
दिशं व्रजेत् । अनावृत्तिम् आवृत्तिर्न क्रियते यस्या तां दिशमनावर्तमानो
गच्छेदिति । अग्रे ये दक्षिणम्योदधेस्तीरे वसन्ति तेऽपि यावद्देशं गत्वा उ-
दधिमिव प्रवेदयन्ति । मरणं ह्यत्र विवक्षितम् । अत्र सर्वतः—‘पितृदारं
समारुह्य मानृवजं नराधमः । भगिनी मातुराप्तां वा स्वसारं वान्यमातृजा-
म् ॥ एता गत्वा स्त्रियो मोहान् तप्तकृच्छ्रान् समाचरेत् ।’ इति । नार-
दस्तु—‘माता मानृषसा श्वश्रूमातुल्यानी पितृषसा’ । पितृव्यसखिशेष्यस्त्री-
भगिनी तत्पत्नी स्नुषा ॥ दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता । राज्ञी
प्रव्रजिता धात्री मध्वीवर्णात्तमा च या ॥ आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पगं
उच्यते । दक्षिणम्योत्कृन्तनं तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥’ इति ॥ १ ॥

* ज्वलितां वा सृमि परिप्यज्य समाप्नुयात् ॥ २ ॥ आयसी ताम्रम-
यी वा अन्तस्सुपिरा स्त्रीनतिकृतिरत्र सृमिः । तां ज्वलितामग्नौ तप्ताम् ।
परिप्यज्य । समाप्नुयात् समाप्तिं गच्छेत् त्रिष्टेत् ॥ २ ॥ * सुरांपोऽग्नि-
स्पर्शा सुरां पिबेत् ॥ ३ ॥ ‘गौली पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुराः’
तस्याः पाता सुरापः । अग्निस्पर्शा अग्निक्वशितां सुरां पिबेत् । तृयी
दग्धकायः शुद्धयति ॥ ३ ॥ * स्तेनः प्रकीर्णकेशोऽसे मुसलमाधाय
राजानं गत्वा कर्माचक्षीत । तेनैनं हन्याद्वधे मोक्षः ॥ ४ ॥ स्तेनो
ब्राह्मणः स्वर्णहारी । अमे स्वे स्कन्धे । मुसलमाधाय आयसं खादिरं वा-
धाय । राजानं गत्वा कर्माचक्षीत एवकर्माग्निं शाधि माभिति । स तेन मु-

सलेन एनं स्तेनं हन्यात् । यथा मृतो भवति । वधे सति स्तेनस्य मोक्षो मु-
क्तिर्भवत्येनसो नान्यथेति ॥ ४ ॥ * अनुज्ञातेऽनुज्ञातारमेनः स्पृशति ॥ ५ ॥
यदि राज्ञं दयादिना तमनुजानीयात् गच्छेति, तदा तमनुज्ञातारं राजानमेव
तदेनः स्पृशति ॥ ५ ॥ * आग्निं वा प्रविशेत् ॥ ६ ॥ गतम् ॥ ६ ॥ * ती-
क्ष्णं वा तपः आयच्छेत् ॥ ७ ॥ तीक्ष्णं नपः महापराकादि । तद्वा आय-
च्छेत् आवर्तयेत् ॥ ७ ॥ * भक्तापचयेन वात्मानं समाप्नुयात् ॥ ८ ॥
भक्तमन्त्रम् । तस्मापचयो ह्रासः । प्रथमे दिने यावन्तो ग्रासाः ते एकेन
न्यूना द्वितीये । एवं तृतीयादिष्वपि । आ एकस्माद्ग्रासात् । तत्रापि यद्दि-
न समाप्तेः ततस्तत्रैव परिमाणापचयः कर्तव्यः । एव भक्तापचयेनात्मानं
समाप्नुयात् समापयेत् ॥ ८ ॥ * कृच्छ्रसंवत्सरं वा चरेत् ॥ ९ ॥ अथवा
संवत्सरमेकं नैरन्तर्येण कृच्छ्रांश्चरेत् । एषामेनस्स गुरुषु गुरुषु लघूषु लघू-
नीति व्यवस्था ॥ ९ ॥ * अथाप्युदाहरन्ति ॥ १० ॥ अम्मिल्लेव विषये
पुराणश्लोकमप्युदाहरन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ * स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गु-
रुदारं च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा । चतुर्थकाला मितभोजिनः स्युर-
पोऽभ्युपेयुः सवनानुकल्पम् । स्थानामनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभि-
र्वर्षैरपपापं नुदन्ते ॥ ११ ॥ ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तानि स्तेयादीनि कृत्वा चतु-
र्थकालाश्चतुर्थो भोजनकालो ग्रेषाम् । यथा अद्यः दिवा भुङ्क्ते श्वेत् नक्तमिति ।
तथोक्ताः । तथापि मितभोजिनः न मिष्टाशिनः । अपोऽभ्युपेयुः भूमिगतास्व-
प्सु भोजनं कुर्युः । सवनानुकल्पं यथा सवचानि प्रातःसवनादीन्यनुकल्पन्तानि
अनुमृताभिः भवन्ति तथा त्रिषवणित्यर्थः । तिष्ठेयुरहनि रात्रावासीरन् ।
एव स्थानासनाभ्यां विहरन्तः कालक्षेपं कुर्वन्तः । एते त्रिभिर्वर्षेस्तत्पापम-
नुदन्ते ॥ ११ ॥ * प्रथमं वर्णं परिहाप्य प्रथमं वर्णं हत्वा सङ्ग्रामं ग-
त्वा वैतिष्ठेत् तत्रैनं हन्युः ॥ १२ ॥ प्रथमो वर्णो ब्राह्मणः । तं हत्वा स-
ङ्ग्रामं गत्वा सेनयोर्मध्येऽवतिष्ठेत् । किंमर्थं नेत्याह—प्रथमं वर्णं परिहा-
प्य ब्राह्मणवर्जमितरो वर्णः क्षत्रियादिरित्यर्थः । तत्र म्रियतमेन ते मैत्रिका
हन्युः त एनं हतं विदधुः । अघ्नन्त एनस्मिन् स्युः । यथा राजां स्तेनम् ।
स मृतं शुद्धयति ॥ १२ ॥ * अपि वा लोभानि त्वचं मांसमिति हाव-

यित्वाग्निं प्रविशेत् ॥ १३ ॥ 'अनन्तरोक्त एव विषये प्रायश्चित्तान्तरम् । इति शब्द उपलक्षणार्थः । आत्मनो लोमीदीन्युत्कृत्य, पुरोहितेन हावयित्वा 'होमं करयित्वा स्वयं तस्मिन्नग्नौ प्रविशेत् मृतः शुद्धयति । तत्राग्निमुपसमाधाय जुहुयात् 'लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमभिः मृत्युं वायवे स्वाहा । त्वचं मृत्योः, जुहोमि त्वच्य मृत्युं वायवे स्वाहा । लोहितं मृत्योः, स्नायवादीनि मृत्योः, मांसानि मृत्योः, अस्थीनि मृत्योः, मज्जा मृत्योः, मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वा' यवे स्वाहा' इत्येते मन्त्राः वसिष्ठेन पठिताः ॥ १३ ॥ *वायसप्रचलाकबर्हिणञ्जक्रवाकहंसभासमण्डूकनकुलडेरिकाश्वहिंसायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् ॥ १४ ॥ वायसः काकः । प्रचलाकः 'कामरूपी कूकलासः । बर्हिणो ममूरः । चक्रवाको दिवमैथुनचरः रात्रौ विरह्नी । हंसो मानसवासी । भासो गृध्रविशेषः । नकुलमण्डूकादयः प्रसिद्धाः । डेरिका गन्धमूषिका । एतेषां समुदितानां वधे शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् । प्रत्येकं वधे तु कल्प्यम् । कैचित् प्रत्येकं वध एतदित्याहुः ॥ १४ ॥

॥ इति पञ्चविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र ० १ प ० ९ ख ० २५ ॥

*धन्वनहुहाश्वाकारणात् ॥ १ ॥ धेनुः पयस्विनी गौः । अनङ्गान् अ'नोवहनयोग्यो बलीवर्दः । तयोः कारणमन्तरेण हिंसायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । कारणं कोषो मांसेच्छा वा । ताभ्यां विना अबुद्धिपूर्वमित्यर्थः । बुद्धिपूर्व तु 'गाश्च वैश्यव'दित्यादि स्मृत्यन्तरे द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ *धुर्यवाहप्रवृत्तौ चतरेषां प्राणिनाम् ॥ २ ॥ धुरं बहतीति धुर्यो बलीवर्दः । तेन वो दुं शक्या धुर्यवाहाः । तावत्सु हिंसायाः प्रवृत्तौ सस्याम् 'इतरेषां प्राणिनां केवलं प्राणा एव येषां नास्थीनि तेषां हिंसायाः शूद्रवत्प्रायश्चित्तमिति । अत्र गौतमः—'अम्यन्वतां सहस्र हत्वा अनस्थिमतामनुद्वारं चे'ति ॥ २ ॥ *अनाक्रोश्यमाक्रुश्यान्तं वोक्त्वा त्रिरात्रमक्षीराक्षारलवणभोजनम् ॥ ३ ॥ येन यो न कथञ्चनाक्रोशमर्हति स पित्राचार्यादिरनाक्रोश्यः । तमाक्रुश । अनृतं वोक्त्वा पातकोपपातकवर्जं, त्रिरात्रं क्षीरादि भोजने वर्जयेत्

क्षीरग्रहणेन तद्विकाराणां दध्यादीनामपि ग्रहणमित्याहुः ॥ ३ ॥ * शूद्रस्य
सप्तरात्रमभोजनम् ॥ ४ ॥ शूद्रस्त्वेनन्तरोक्तविषये सप्तरात्रमुपवसेत् ॥ ४ ॥
* स्त्रीणां वैवम् ॥ ५ ॥ क्षात्रियं हत्वेत्यादिषु अनृतवचनान्तेषु निमित्तेषु या-
नि प्रायश्चित्तान्युक्तानि तानि स्त्रीणामप्येवमेव कर्तव्यानि । एतच्चत्वारो
वर्णा इति जात्यभिधानादेव प्राप्तं सन्नियमार्थमुच्यते । अत ऊर्ध्वं पुरुषस्यै-
वं न स्त्रीणामिति । अपर आह—‘जात्यभिवानादेव सिद्धे अतिदेशार्थं व-
चनम् । अतिदेशेषु चार्थं प्राप्यत इति स्मार्तो न्यायः । तेन स्त्रीणामर्धप्राप्त्य-
र्थं वचनमिति । तथा च भार्गवः—‘अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यू-
षोडशः । प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो व्याधित एव च ॥’ इति ॥ ५ ॥
* येष्वभिषक्त्यं तेषामेकाङ्गं छित्वा प्राणहिंसायाम् ॥ ६ ॥ येषु हते-
षु ‘सवनगतं वाभिषन्ति’ इत्यादिना अभिषक्तत्वमुक्तं तेषामेकाङ्गं छित्वा शू-
द्रवत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अप्राणहिंसायां यदि छेदनेन तस्याङ्गस्य शक्ति-
र्न हन्यते ॥ ६ ॥ * अनर्घ्यवपैशुनप्रतिपिद्धाचारैर्वबक्ष्याभोज्यापेयप्रा-
शने शूद्रायां च रेतस्सिक्त्वा योनौ च दोषवच्च कर्माभिसन्धिपूर्वं
कृत्वानभिसन्धिपूर्वं वाञ्छिक्त्वाभिरप उपस्पृशेद्गारुणीभिर्वान्यैर्वा पवि-
त्रमन्त्रैर्यथा कर्माभ्यासः ॥ ७ ॥ आर्याणां भाव आर्यम् । तद्यभिमन्त्रा-
चैरेऽस्तिर्नर्दायवर्णं मत्वर्थयोगो वप्रत्ययः । ततोऽन्यदनायवम् असत्य (स्य)-
भाषणादि । पेशुनं परदोषकथनं रुजगामि । प्रतिपिद्धाचारः ‘ष्ठेवनमैशु-
नयो कर्माप्सु वर्जये’ इत्येतेरनुष्ठानम् । अमक्ष्यं नृणां कृसरादि । अमोज्यं
केशकीटाद्युपहृतम् । अपेयम् अविदेशाया गोः क्षीरादि । एतपा प्राशने ।
शूद्रायां च वेश्याप्रभृती रेतः सिक्त्वा । अयोनौ च जल्यदौ रेतः सिक्त्वा ।
दोषवच्च कर्म श्रौतमाभिचारिकम् । अभिमन्त्रिपूर्वं बुद्धिपूर्वं कृत्वा । अनं
भिसन्धिपूर्वं वा परपीडादिकं कर्म कृत्वा । वाञ्छिक्त्वाभिः ‘आपो हिष्ठाम-
योभुव’ इति तिसृभिः ‘हिस्पर्गवर्णाश्शुचयः पावका’ इति चतसृभिः अप
उपस्पृशेत् । तूष्णीं प्रथमं स्नात्वा पश्चादेतैर्मन्त्रैर्मर्जनं कुर्यात् । वारुणी-
मिवा ‘इमं मे वरुण तत्त्वा यामि त्वन्नो अग्रे’ इत्येताभिर्न्यैर्वा पवित्रैः ‘पव-
मानस्सुवर्जन’ इत्येतानानुवाकेन शुद्धवतीभिस्तरत्समर्दायेन च । यथा कर्माभ्या-

तः कृतः तथा उपस्पृशेत् । अम्हासेन रहस्यप्रायश्चित्तमेतद्विज्ञातुः ॥७॥
 *गर्दभेनावकीर्णी निरुक्तिं पाकयज्ञेन यजेत ॥८॥ यो ब्रह्मचारी स्त्रि-
 यमुपेयत् सः अक्षकीर्णी । गर्दभेन निरुक्तिं यजेत । पाकयज्ञेन स्थाङ्गीपा-
 कविधानेन । अत्र मनः—‘अवकीर्णी तु काण्डेन गर्दभेन चतुष्पथे । पाक-
 यज्ञविधानेन यजेन्निरुक्तिं निशि ॥’ इति । हारातस्तु—“स्त्रीष्ववकीर्णी
 निरुक्त्यै चतुष्पथे गर्दभं पशुमालमेत पाकयज्ञधर्मेण भूमौ पशुपुरोङ्गा-
 शश्चरणमवदानैः प्रचार्याज्यस्य जुहोति ‘कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णी-
 ऽस्मि कामकामाय स्वाहा कामाभिद्रुग्योऽस्म्यभिद्रुग्योऽस्मि कामकामाय
 स्वाहा’ इति ॥ ८ ॥ *तस्य शूद्रः प्राशनीयात् ॥९॥ तस्य गर्दभस्य स-
 पिष्मद्भक्तिर्न शूद्र प्राशनीयात् । तन सपिष्मता ब्राह्मणमित्यभ्यापवा-
 दः ॥९॥ *मित्र्याधीतप्रायश्चित्तम् ॥१०॥ नियमनिक्रमेणाधीत मि-
 थ्याधीतम् । तद्वापनिर्हरणप्रायश्चित्तं वक्ष्यते ॥ १ ॥ *मन्त्रमग्नाचा-
 र्यहिते वर्तमानो वाचं यच्छेत्स्वाध्याय एवात्सृजमानो वाचमाचार्य
 आचार्यदारे वा भिक्षाचर्ये च ॥ ११॥ आचार्यहिते वर्तमानो मृत्वा सं-
 वत्सरं वाचयम स्यात् । स्वाध्यायादिष्वेव वाचमत्सृजमानः आचार्यं तं प्र-
 ति कार्यनिवेदने । एवमाचार्यदारे भिक्षाचर्यं भिक्षाचरणं तत्र च ‘भवति भि-
 क्षां देहीति । अस्मादेव ज्ञायते अममावृत्तविषयमेतदिति ॥११॥ *एव
 मन्येष्वपि दोषवत्स्वपतनीयेषुत्तराणि यानि वक्ष्यामः ॥१२॥ यथा
 मिथ्याधीतस्येदं प्रायश्चित्तमेवमुत्तराणि यानि प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामः तान्य-
 न्येषु अपिशब्दान्मिथ्याधीतेऽपि । दोषवत्स्वपतनीयेषु पतनीयवृत्तिरिक्ते-
 षु कर्मसु येष्वहत् प्रायश्चित्तं नोक्तं तद्विषयाणि द्रष्टव्यानि ॥१२॥ *कां-
 ममेत्युभ्यां वा जुहुयात्कामोऽकार्षीन्मन्युरकार्षीदिति ॥१३॥ स्वाहा
 कारान्ताभ्यां होमः । आज्यं द्रव्यम् ॥१३॥ *जपेद्वा ॥१४॥ अभिन्
 पक्षे न स्वाहाकारः । केचित्तु कामाय स्वाहा मन्यवे स्वाहेति होममिच्छ-
 न्ति । जपपक्षे तु मन्त्रोपदिष्टा मन्त्राविति । दोषाभ्यामानुरूपं जपहोमयो-
 रावृत्तिः ॥१४॥ *पर्वाणि वा तिलभक्ष उपोष्य वा श्वोभूत उदकमुप-
 स्पृश्य सावित्रीं प्राणायामश्चस्महसकृत्वा आवर्तयेदप्राणायामशो वा

॥१५॥ पर्वणि पौर्णमास्याममावास्याया वा । तिलानेव भक्षयति नान्यदो
दनादिकमिति तिलभक्षः । उदकमुपस्पृश्य स्नात्वा सावित्रीं प्राणायामश-
प्राणायामेन एकस्मिन्प्राणायामे यावत्कृत्वा आवर्तयितुं शक्यं तत्र त्वत्कृ-
त्वा आवर्तयेत् । एवम् सहस्रपूर्तेः प्राणायामावृत्तिः । अप्राणायामशो वा
जङ्कले प्रणानायच्छेत् तूष्णीं जपेद्वेति ॥ १५ ॥

॥ इति पट्टिंशतितमी खण्डिका ॥ प्र०१ प०९ ख०२६ ॥

*श्रावण्यां पौर्णमास्यां तिलभक्ष उपोष्य श्वो वा भूते महानदमुद-
कमुपस्पृश्य सावित्र्याः सप्तिं सहस्रमादध्याज्यपेद्वा ॥ १ ॥ गिरिप्रभ-
वा समुद्रगामिनी नदी महानदी तत्र भव महानदयः । सर्पित्स्नो यज्ञि-
कस्य वृक्षस्य । 'आदध्या' इति वचनात्त होमवर्मः स्वाहाकारः ॥ १ ॥ * इष्टि-
यज्ञकृत्वा पवित्रार्थानाहरेत् ॥ २ ॥ पवित्रार्थः शुद्धार्थः मृगाराद्या
इष्टयः । यज्ञाः क्रतवः सोमयागाः अग्निष्टोमादयः । तान्येतानि पट् प्राय-
श्चित्तानि । एतस्मिं गुरुषु गुरुणि लघुषु लघूनि ॥ २ ॥ * अभोज्यं भुक्त्वा
नैप्पुरीष्यम् ॥ ३ ॥ अभोज्यस्य मार्जारादिमांसस्य भक्षणे निप्पुरीषभावः
कर्तव्यः । यावद्दूरं निप्पुरीष भवति तावदुपवस्तव्यम् ॥ ३ ॥ तत्कियता
कालेनावप्यते तदाह — * तत्समस्रात्रेणावप्यते ॥ ४ ॥ स्ररात्रमुप्यसे-
दित्येव सिद्धे नैप्पुरीष्यवचनाद्येषा त्रिरात्रेणैव तदावप्यते तेषां तावदेव शु-
द्धिः । तथा च गौतम — 'अभोज्यभोजने निप्पुरीषभावः त्रिरात्रावरमभो-
जन स्ररात्रं वेति ॥ ४ ॥ * हेमन्तशिशिरयोर्वाभयोस्मन्मयोर्वाहृक्-
मुपस्पृशेत् ॥ ५ ॥ ना उभयोः मन्मयोः । माय प्रातश्च । उदकमुपस्पृशेत् भू-
मिममाम्बुम् स्नायात् । उद्धृताभिर्वा शीतमभिः ॥ ५ ॥ * कृच्छ्रद्वादशरा-
त्रं वा चरेत् ॥ ६ ॥ द्वादशरात्रमाभ्यो व्रतविशेषः कृच्छ्रद्वादशरात्रः ॥ ६ ॥
तस्य विधिमाह — * व्यहमनकाश्यादिवाशी ततस्व्यहं व्यहमयाचित-
व्रतस्व्यहं नाश्नाति किञ्चनेति कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः ॥ ७ ॥
आदितस्त्रिष्वहसु नक्त नाश्नीयात् । दिवेव भुञ्जीत । ततस्व्यहमादिवाशी-
रात्रावेव भुञ्जीत । न दिवा । ततस्व्यहमयाचितमेव भुञ्जीत । याच्ञाप्रतिपे-

धोऽयम् । तेन स्वद्रव्यस्याप्रतिषेधः । तथा च गौतमः—‘द्रव्यं न किञ्चन यात्रे’दिति । तत्स्वयं न नाश्नाति निश्चिन्नं फलादिकमपीति । एवं कृच्छ्रद्वाद-
शरात्रस्य विधिः । तत्र स्मृत्यन्तरवशाद्धविष्यमन्त्रं ब्रह्मचर्यं स्त्रीशूद्रादिभि-
रमम्भापणं च ॥ ७ ॥ * एतमेवाभ्यस्येत्संवत्सरं स कृच्छ्रसंवत्सरः ॥
८ ॥ एतमेव व्रतं संवत्सरं निरन्तरमभ्यस्येत् । स एष कृच्छ्रसंवत्सरो वेदि-
तव्यः । यः पूर्वोक्तः ‘कृच्छ्रसंवत्सरं वा चरे’दिति ॥ ८ ॥ * अथापरं
बहून्पण्यपतनीयानि कृत्वा त्रिभिरनश्वरपारायणैः कृतप्रायश्चित्तो
भवति ॥ ९ ॥ अथापरं प्रायश्चित्तमुच्यते । अनश्वरैव निरन्तरं त्रीणि पा-
रायणानि कर्तव्यानि । आदित आरभ्याऽस्तमाप्तेर्व्रतस्याध्ययनं पारायणम् ।
बहून्पण्यपतनीयानि पुनरेकं द्वे वा ॥ ९ ॥ * अनार्या शयने वि-
भ्रददृष्टिं कृपायपः । अब्राह्मण इव वन्दित्वा तृणेष्वासीत् पृष्ठतः
॥ १० ॥ अनार्या शूद्रा शयने चित्रं उपगच्छन् । दददृष्टिं वृद्धयर्थं द्रव्यं
ददत् । वृद्ध्याजीव इत्यर्थः । मुराव्यनिरिक्तं मद्यं कृपायः । तस्य पाता क-
पायपः । यश्चाब्राह्मण इव सर्वान् वन्दी भूत्वा स्तौति स सर्वोऽपि तृणेपूदया-
दारभ्यासीत् । यावदादित्यः पृष्ठं पश्चाद्भागं तपति आदित्ये तपति तदानु-
गुण्याचरणान् स्वयमेव पृष्ठतवित्युच्यते । अभ्यासे अभ्यासो यावता शुद्धि-
मन्यते ॥ १० ॥ * यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः
सेवमानश्चतुर्थकाल उदकाभ्यवाशी त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम् ॥
११ ॥ कृष्णो वर्णः शूद्रः । तमाज्ञाकरो भूत्वा वृत्त्यर्थं सेवमानः । शिष्टं
स्पष्टं गतं च । अपर आह—‘शूद्राभ्युने सेवमानः’ इति । अस्मिन्पक्षे
शूद्रावुपगमे अपत्योत्पत्ताविदं द्रष्टव्यम् । ‘गृपशक्नेतपीतस्य निश्वातोप-
हेतस्य च । तस्या चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विव्रियते ॥’ इति ॥ ११ ॥

इति सप्तविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ९ ख० २७ ॥ -

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्ता हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने नवमः पटलः ॥ ९ ॥

*युथा कथा च परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो ह भवतीति कौ-
 न्सहारीतौ तथा कृष्णपुष्करसादौ ॥१॥ यथा कथा च आपद्यनापदि
 वा । भूयासमल्पं वा परपरिग्रहं परस्वमभिमन्यते मभेदमस्त्विति बुद्धौ कु-
 रूते बुद्धौ कृत्वा दत्त इत्यर्थः । सर्वथा स्तेन एव भवतीति कौत्सादयो म-
 न्यन्ते ॥१॥ *सन्त्यपवादाः परपरिग्रहे ध्विति वाप्यायणिः ॥२॥ वाप्या-
 यं षिन्तु मन्यन्ते केषुचित्परपरिग्रहेषु स्तेयस्यापवादाः सन्तीति ॥२॥ तानेवो-
 दाहरति—*शुभ्योपा युग्यघासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति ॥३॥ शमी-
 बीजकौशौ तस्यामुप्यन्ते (दहन्ते) कालं वशेन पचयन्त इति शम्योपाः
 कौशीधन्यानि मुद्रमापचणकादीनि । युग वहतीति युग्यः शकटवाही बु-
 लीवर्द । तस्य घासो भक्षणनृणानि युग्यघासः । एत आदीयेमानां स्वामि-
 नो न प्रतिषेधयन्ति स्वाभिनि प्रतिषेधं न कारयन्ति । एतन्नादीयमानेषु
 स्वामिनो न प्रतिषेधमुर्हन्तीत्यर्थः । स्वयंग्रहणेऽपि न स्तेयदोष इति याव-
 त् । अत्र स्मृत्यन्तरे विशेष — 'नृणकबीहिगोधूमयवानां मुद्रमापयो । अ-
 निषिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिर्कोऽध्वनिभ्यतः ॥' इति । मन्यन्तु,—'द्विजोऽध्व-
 गः क्षीणवृत्तिर्द्वाविन द्वे च मूलके । आददान परस्तेत्रात्र दण्डं द्युतुमर्हति ॥
 ॥३॥ *अतिव्यवहारो वृद्धो भवति ॥४॥ शम्योपादिष्वपि अतिव्य-
 वहारो वृद्धो वृष्टी भवति अतिमात्रापहारे स्तेयदोषो भवन्नित्यर्थः ॥४॥
 *सर्वत्रानुमतिपूर्वमिति द्दारीतः ॥५॥ सर्वेषु द्रव्येषु सर्वास्ववस्थामु स्वा-
 म्यनेमतिपूर्वमेव ग्रहणमिति हारीद आचार्या मन्यन्ते ॥५॥ *न पतितमा-
 चार्यं ज्ञातिं वा दर्शनार्थो गच्छेत् ॥६॥ 'न पतितः सव्यवहारो विद्यतः'
 इत्युक्तेऽपि पुनरुच्यते आचार्यादिषु विशेष वक्ष्यामीति ॥६॥ *न चा-
 स्माज्जागामुपयुज्जीत ॥७॥ अस्मात्पतितादाचार्यान् ज्ञातेषां पित्रादेर्भोगा-
 न् भोगसाधनानि दायप्राप्तान्यपि नोपयुज्जीत न गृह्णीयात् ॥७॥ *यद-
 च्छासन्निपात उपसंगृह्य तूष्णीं व्यतिव्रजेत् ॥८॥ न्यादि पतितैराचार्या-
 दिभिर्यदच्छया सन्निपातः सङ्गतिः स्यात् तदा विधिनोपसंगृह्य तूष्णीं तैस्स-
 ह किञ्चिदप्यसम्प्राप्य व्यतिव्रजेत् गच्छेत् । न क्षणमपि सह तिष्ठेत्
 ॥८॥ *माता पुत्रत्वस्य भूयांसि कर्मण्यारभते तस्यां शश्रपा

नित्या पतिनायामपि ॥ ९ ॥ पुत्रत्वस्य स्वार्थिकस्त्वः । यथा देह-
त्वमेवान्यदिति । पुत्रस्य कृते माता भूयांसि दृष्टार्थानि गर्भधारणाशुचि-
निर्हरणान्नन्यदामप्रदक्षिणनमस्कारोपवस्तादीनि कर्माणि करोति तस्मात्तस्यां
पतिनायामपि शुश्रूषा अग्न्यङ्गस्नापनादिका । नित्या नित्यमेव कर्तव्या ॥
५ ॥ * न तु धर्ममन्निवापः स्यात् ॥ १० ॥ एकस्मिन् वर्षे महान्वयो ध-
र्ममन्निवापः । म पतिवत्या मात्रा सह न कर्तव्यः । नाममुब्रह्मण्यायां
मानुर्नामग्रहण वरुणप्रयामपु यावन्तो यजमानभ्यामात्याः सस्त्रीकाम्ताव-
न्त्येकानि रिक्तानीत्येवमादिकमुदाहरणम् । किं पुनरेवमादिषु मातुरन्वयः
शुश्रूषा, ओमित्याह । अन्विताह मा सम्पदा गन्धर्वे निरुम्ता तु विमता वै
स्वदेवार्थे चार्थे मा न भोजयितव्या । मृतायास्तु तस्याः स्मृकारादिकाः
क्रियाः कर्तव्ये निति विप्रतिपत्ता ॥ १० ॥ * अधर्माहृतान्भोगाननुज्ञा-
य न वयं चाधर्मश्चेत्यभिध्याहृत्याधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य त्रि-
पवणमुदकमुपस्पृशन्नक्षीराभारलवणं भुञ्जानां द्वादशवर्षाणि नागा-
रं प्रविशेत् ॥ ११ ॥ ब्राह्मणम्वहरणम् । 'चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा
च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥' इत्येवमादि-
कमुदाहरणम् । ये त्वधर्माहृता भोगास्तानभ्यनुज्ञाय परित्यज्य न वयं चाध-
र्मश्चेति प्रैषं दद्यात् । तस्यार्थः - वयं चाधर्मश्च सह न वर्तमहे इति । अधो-
नाभीत्यादि गतेषु । नात्रावेशाणेषु च शिक्षाचर्यं वा ॥ ११ ॥ * ततः सिद्धिः
॥ १२ ॥ एतस्य द्वादशवर्षाणि संम्यान्ते सिद्धिः शुद्धिर्भवति ॥ १२ ॥ * अथ
सम्प्रयोगस्स्यादार्थः ॥ १३ ॥ प्रायश्चित्तोपदेशान् सिद्ध्युपदेशाच्च सिद्धेः
पूर्ववचनं 'ज्ञानात्साम्यं तु गच्छतीत्यस्यापवादार्थम् ॥ १३ ॥ * एतदेवा-
न्येषामपि पतनीयानाम् ॥ १४ ॥ उक्तव्यतिरिक्तानि यानि पतनीयानि
पूर्वमुक्तानि तेषु यत्राहत्य प्रायश्चित्तमनुक्तं तेषामप्येतदनन्तरोक्तमेव प्राय-
श्चित्तं वेदितव्यम् । उक्तविषये विरक्त्य इत्यन्ये । तत्र ज्ञानाज्ञानादिकृतो
विकल्पः ॥ १४ ॥ * गुरुतल्पगामी तु सुपिरां सृमिं प्रविश्योभयत आ-
दीप्याभिदहेदात्मानम् ॥ १५ ॥ यस्तु गुरुतल्पगामी सोऽन्तःप्रवेशयो-
ग्या सुपिरा सृमिं कृत्वा प्रविशेत् प्रविश्योभयत पार्श्वयोरादीपयेत् । आ-

दीप्यात्मानमग्निदेहेत् । ज्वलितां वा सर्पिर्भरिष्वज्य समाप्नुयादित्यत्रैव कि-
यानपि विशेषः । अतन्तरस्य वैकल्पिकस्य निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ १५ ॥

*मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ १६ ॥ हारीतस्त्वृषिमन्यते एतदनन्तसेक्तं मं-
रणान्तिकप्रायश्चित्तं मिथ्या न कर्तव्यमिति ॥ १६ ॥ कुत इत्यत आह-

*यो ह्यात्मानं परं वाभिमन्यतेऽभिश्स्त एव स भवति ॥ १७ ॥ हिं
यस्मात् य आत्मानं परं वाभिमन्यते मारयति सोऽभिश्स्त एव भवति ब्रह्महैव
भवति । न च महापातकस्य ब्रह्महत्या प्रायश्चित्तं भवितुमर्हतीति हेत्वभिवा-
नादभिश्स्तवचनाच्चान्येषां मरणान्तिकानां ब्राह्मणविषये निवृत्तिः ॥ १७ ॥

किं तर्हि तस्य प्रायश्चित्तमित्याह- *एतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्रामाचरे-
न्नास्यास्मिद्धोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्पपं तु निर्दिश्यते ॥ १८ ॥

‘अधोनाभ्युपरिजान्ति’त्यादि यदनन्तराक्तमेतेनैव विधानात् शिष्टं गतम्
॥ १८ ॥ *दारव्यतिक्रमी स्वर्गाजिनं वह्निर्लोमं परिधाय दारव्यतिक्र-
मिणे भिक्षामिति सप्तमाग्राणि चरेत् । सा वृत्तिः षण्मासान् ॥ १९ ॥

यस्त्वन्तरैषैव निमित्तं कौमारान् दागन् परित्यजान् स दारव्यतिक्रमी । स-
रस्य गर्दभस्याजिनं वह्निर्लोमं परिधाय वभित्वा दारव्यतिक्रमिणे भिक्षां द-
त्तेति सप्ताग्राणि भिक्षा चरेत् । *कौमारदारपरित्याग्नेन भिक्षा दत्तेति
वोस्मिष्टे । *सा वृत्तिः षण्मासान् । नत मिद्धं ॥ १९ ॥ *स्त्रियास्तु भ-
तु(तु)व्यतिक्रमं कृच्छ्रद्वादशगत्रभ्यामस्त्रावन्तं कालम् ॥ २० ॥ भतृ-
(तु)व्यतिक्रमं इति आन्द्रगोत्रे फले १ । व्यतिक्रमं परिधाय । या तु स्त्री
भर्तारं परित्वैवत्यन्तरेण निमित्तं तस्या कृच्छ्रद्वादशगत्रभ्याम् प्रायश्चित्त-
म् । तावन्तं कालं षण्मासान्ति ॥ २० ॥

इति अष्टाविंशतिर्नृपी स्वर्ण्डका ॥ प्र० १ प० १० अ० २८ ॥

* अथ भ्रूणहा द्याजिनं स्वर्गाजिनं वा वह्निर्लोमं परिधाय पुरु-
षाग्निरः प्रतीपानार्थमादाय स्वदाज्ञे दण्डार्थं कर्षणीमधेयं प्रवृत्वाण-
श्चङ्कम्येत को भ्रूणघ्ने भिक्षामिति । ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिबन्धय शन्या-
गारं वृक्षमूलं वा भ्युपश्रयेन्न हि स आर्यः सम्प्रयागो विद्यते ॥ १ ॥ एते-
नैवोत्तमादुच्छ्रामाचरेन् नास्यास्मिद्धोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते । कल्पपं तु

निर्हण्यते ॥२॥ षडङ्गस्य वेदसाध्येता तदर्थवित् प्रयोगशास्त्रस्य च व्याख्या-
 नस्यार्थवित् कर्मणामनुष्ठाता अनुष्ठापयिता च ब्राह्मणो भूणः । तथा च बो-
 धयनः—‘वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मणः । एकं शस्त्रमधीत्य श्रोत्रियः ।
 अङ्गाध्यायनूचानः । कल्पाध्यायवृषि । कल्पसूत्रप्रवचनाध्यायी भूणः’ इति ।
 तं यो हतवान् स भूणहा । सः शूनः खरस्य वाऽजिनं बहिर्लोम परिधाय
 पुरुषस्य यम्यंकस्यचिन्मृतस्य शिरः । प्रतीपानार्थम् । प्रतिघातार्थानुवादी ।
 ‘उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुल’मिति बाहुलको दोषः । पानमेव प्रतीपान-
 म् । पानग्रहणमुपलक्षणम् । भोजनमपि तत्रैव । खट्वाङ्गं दण्डार्थं खट्वाया
 अङ्गभीषादि तदण्डकृत्ये आदाय । भूणहास्मात्त्येव ‘कर्मनिबन्धनमात्मना ना-
 मधेयं’ प्रमुवाणश्चङ्कमेत इतस्ततश्चरेत् । कापालिकनन्त्रप्रसिद्धस्य खट्वा-
 ङ्गस्य वा ग्रहणम् । भिक्षाचरणकाले च को भूणक्रेभिक्षां नृदातीति चरेत् ।
 चरित्वा ग्रामे प्राणवृत्ति प्राणयात्रामात्र प्रतिलभ्य शून्यागार वृक्षमूलं वा
 निवासार्थमभ्युपश्रयेत् न हि म आर्यैः सम्प्रयोगो विद्यत इत्येव मन्य-
 मान ॥१॥ कियन्त कालमेव चरितव्यमित्यत आह—एतेनैवेत्यादि । गतम् ।
 ‘श्रीत्रियं वा कर्मसमाप्त’मित्यत्र यः श्रोत्रियः श्रद्धिधारी अर्थज्ञश्च स भवति
 अनुष्ठापयिता च न भवति तस्य ग्रहणम् ॥२॥ * यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्तं
 दोषफलम् ॥३॥ ‘क्षत्रियं हस्वे’त्येवमादिकेऽनुक्रान्तेऽपि विपर्ययः प्रम-
 त्तो हन्ति प्रमादेनाबुद्धिपूर्व वा हन्ति तस्मापि दोषफलं प्राप्नोमेव । न तु प्र-
 मादकृतमिति दोषभावः ॥३॥ * सह सङ्कलेन भूयः ॥४॥ सङ्कलेन
 सह कथे कृते भूय प्रभूततर भवति । तेन तस्मादकृते लघु प्रायश्चित्तम् । बुद्धि-
 पूर्वं तु गुर्विति । यत्पुन पूर्वमुक्त ‘दोषवच्च कर्माभिमन्धिपूर्वं कृत्वानभिसन्धि-
 पूर्वं वेति तत् तेषु प्रायश्चित्तेषु विशेषाभावादुक्तम् ॥४॥ * एवमन्येष्वपि
 दोषवत्सु कर्मसु ॥५॥ अन्येष्वपि हननव्यतिरिक्तेषु दोषवत्सु कर्मसु एव-
 मेव द्रष्टव्यम् । अबुद्धिपूर्वकृतेऽल्पो दोषः । बुद्धिपूर्वं महानिति ॥ ५ ॥ *
 तथा पुण्यक्रियासु ॥६॥ पुण्यक्रियामवप्येव एव न्यायः । अबुद्धिपूर्वेऽ-
 ल्पं बुद्धिपूर्वं महदिति । तद्यथा ब्राह्मणम्बान्यपहत्य चोरेषु धावत्सु यद-
 च्छया कश्चिच्छर आगमस्तान् हन्यात् स्वयमेव वा शरं दृष्ट्वा चौरा अप-

हृतानि द्रव्याण्युत्सृज्य पलायेरन् तदा शूरस्याल्पं पुण्यफलम् । यदा तु
 बुद्धिपूर्वं स्वयमेव चोरेभ्यः प्रत्याहृत्य स्वानि स्वाभिभ्यो ददाति तदा महदिति ।
 एवं स्वभायाबुद्ध्या परदारगमनेऽल्पम् । अन्यत्र महदिति ॥६॥ *परीक्षा-
 र्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत ॥ ७ ॥ गृणद्बोधज्ञान परीक्षा । तथा
 अर्थः प्रयोञ्जन् यस्य सः । एवभूतोऽपि भूत्वा ब्राह्मण आयुधं न गृह्णीयाद्
 किं पुनर्हिसार्थ इत्यपिशब्दार्थः ॥७॥ अस्य प्रतिप्रसवः—*यो हिंसार्थ-
 मभिक्रान्तं हन्ति मन्युरेव मन्युं स्पृशति न तस्मिन् दोष इति पुरा-
 णे ॥८॥ यस्तु हिंसार्थं गरणार्थमभिक्रान्तमभिपतितं हन्ति न तस्मिन् दो-
 षो विद्यत इति पुराणे श्रुतम् । दोषाभावे हेतुः—यस्मान्मन्युरेव मन्युं स्पृ-
 शति न पुनः पुरुषः पुरुषम् । अत्र वसिष्ठबोधायनौ—‘स्वाध्यायिन् कुलं
 जातं यो हन्यादावतायिनम् । न तेन भ्रूणहा स म्यान्मन्युस्तं मन्युमुच्छ-
 ति ॥’ इति । मनुस्तु, ‘शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपसृज्यते । द्विजा-
 तीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते । आत्मनश्च परित्राणे नक्षिणानां च
 सङ्गरे ॥ स्त्रीविप्राभ्युपपन्नौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति ॥’ इति । गौतमः—
 ‘प्राणसंज्ञे ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीते’ति । वसिष्ठः—‘अग्निदो गरदश्चैव
 शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्यातनायिनः ॥ आतनायिन
 पायान्तमपि वेदान्नपारगम् । जिघांसन्त जिघांसीन्नात्र तन भ्रूणहा भवेत् ॥’
 इति ॥८॥ पवित्रैरकृतप्रायश्चित्तैरुत्पादितानां पुत्राणामपि पातित्यमस्तीति
 प्रज्ञादयितुं पूर्वपक्षमाह—* अथाभिगस्ताः सुमवसाय चरैर्युधैर्मर्य
 मिति सर्वांश्चित्येतरैरयाजकाः इतरैरगध्यापका मिथां विर्वहमा-
 नाः ॥९॥ अर्थशब्दोऽर्थान्तरप्रस्ताव सूचयति । अभिशस्ताः पतिताः ।
 सुमवसाय चरैर्युः । अवसानं गृहम् । समित्येकीभावे । ग्रामाद्वहिर्गमिन्
 प्रदेशे गृहाणि कृत्वा चरैर्युः । वार्यं धर्म्यं वदयमाणं वृत्तमिति । साशित्य
 सगीतां तीक्ष्णा बुद्धि कृत्वा । निश्चिन्त्येत्ये । इतरेतदः याजयन्तः इतरे-
 तरमध्यापयन्तः परस्परं विवाहसम्बन्धं च कुर्वन्तश्चरैर्युः वर्तन्ति ॥ ९ ॥
 * पुत्रान् सन्निपाद्य द्यूर्विप्रव्रजनास्मदेवं ह्यम्भ्वार्यास्मस्यत्यप
 त्स्यतेति ॥ १० ॥ अथ ते पुत्रान् सन्निपाद्य द्यूः । हे पुत्राः । अ-

स्मत् अस्मत्तः । विप्रव्रजत द्विविधं प्रकर्षेण च स्नेहमुत्सृज्यार्थसमीपं
 गच्छत । एवं ह्यस्मत्सु अस्मास्वार्योः शिष्टाः सम्प्रत्यपत्स्यत । आशं-
 सायां भूतवच्चेति भविष्यति लुङ् । सकारात्परो यकारोऽपपाठं च्छन्दसो
 वा । सम्प्रतिपत्तिं करिष्यन्ति । आर्याणामप्येतदभिप्रेतं भविष्यति ।
 यस्मादस्माभिरेव पतनीयं कर्मानुष्ठितं न भवद्भिः ॥ १० ॥ न च पतितेनोत्पा-
 दितस्य पातित्यम् । अन्यत्वात् । एतदेवोपपादयति—*अथापि न से-
 न्द्रियः पतति ॥ ११ ॥ न हि पतितो भवन् सहेन्द्रियेण पतति पुरुष एव
 पतति नेन्द्रियं शुक्लमिति । अथापिशब्दोऽपि चेत्यस्यार्थे ॥ ११ ॥ कथं न
 सेन्द्रियः पततीत्याह—*तदेतेन वेदितव्यमङ्गहीनां हि साङ्गं जनयति
 ॥ १२ ॥ तदनन्तरोक्तमर्थरूपमेतेन वक्ष्यमाणेन निर्देशेन वेदितव्यम् । च-
 क्षुराद्यङ्गहीनः साङ्गं चक्षुरादिमन्तं जनयति । एवमधिकारविकलः साधि-
 कारं जनयिष्यति ॥ १२ ॥ स्त्रिया अपि कारणत्वात् तस्याश्च दोषाभावा-
 त् । दूषयति—*मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ १३ ॥ एतदनन्तरोक्तमर्थरूपं
 मिथ्या न युक्तमिति हारीतो मन्यते ॥ १३ ॥ कुत इत्याह—*दधिधा-
 नीसधर्मा स्त्री भवति ॥ १४ ॥ दधि धीयते यस्यां सा दधिधानी स्थाली
 तया सधर्मा सदृशि स्त्री भवति ॥ १४ ॥ तत्र किम्—*यो हि दधि-
 धान्यामप्रयत्नं पय आतर्च्य मन्यति न तेन धर्मकृत्यं क्रियते एवम-
 शुद्धिं शुकं यन्निवर्तते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते ॥ १५ ॥ यो हि
 पुरुषः दधिधान्यां स्थान्याम् । अप्रयत्नं श्वाद्युपहतम् । पय आतर्च्य त-
 क्रद्यातद्धनेन सम्कृत्य मन्यति न तेन तदुत्पन्नेन घृणादिना धर्मकृत्यं ग्रा-
 गंदिक् क्रियते एवमशुचिं शुक्लं यन्निवर्तते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते । प-
 तितमम्बन्धेनाशुचिं शुक्लं स्त्रिया निषिक्तं शोणितेनाक्तं यन्निवर्तते येन रू-
 पेण निष्पद्यते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते शिष्टानाम् । अत्र चाशुचिं शु-
 क्तमित्येतदथापि न नेन्द्रियः पततीत्यस्य दूषणम् । न हि वाचनिकेऽर्थे यु-
 क्तयः क्रमन्ते । तथा च समानायामप्युत्पत्तौ पुत्र एव पतति न दूहिता ।
 यथाह वसिष्ठ—‘पतितोत्पन्नः पतितो भवति अन्यत्र स्त्रियाः । सा हि प-
 रगामिनी तामरिक्थामुपेयात् ।’ इति ॥ १५ ॥ *अभीचारानुव्यवहारा-

वशुचिकरवृत्तपतनीयौ ॥ १६ ॥ आभिचार एवाभिचारः । उपसर्गस्य वा
जीतिर्दीर्घः । अभीचारः श्येनादिः । अनुण्यवहारः शापः । तौ ब्राह्मण-
विषये क्रियमाणावशुचिकरावेव । न तु पतनीयौ ॥ १६ ॥ *पतनीयावि-
ति हारीतः ॥ १७ ॥ हारीतस्तु, तावपि पतनीयाविति मन्यते ॥ १७ ॥
*पतनीयवृत्तिस्त्वशुचिकराणां द्वादशमासान् द्वादशार्धमासान् द्वाद-
शद्वादशाहान् द्वादश सप्ताहान् द्वादश त्र्यहान् द्वादशाहं सप्ताहं त्र्य-
हमेकाहम् ॥ १८ ॥ अशुचिकराणामपि कर्मणां येषामाहत्य प्रायश्चित्तं
नोक्त तेषामपि पतनीयेषु कर्मसु या वृत्तिः प्रायश्चित्तं सैव प्रायश्चित्तम् ।
कियन्ते काल द्वादशमासाद्येकाहान्तम् ॥ १८ ॥ किमविशेषण सर्वेष्वेवाशु-
चिकरेष्वयं कालविकल्पः । नेत्माह—*इत्यशुचिकरनिर्वषो यथा कर्मा-
भ्यासः ॥ १९ ॥ इत्येषोऽशुचिकरनिर्वषो यथा कर्माभ्यासस्तथा वेदितव्यः ।
बुद्धिपूर्व सानुबन्धेऽभ्यासे भ्यासं कालमशुचि । विपरीत विपर्यय इति । १९ ।

॥ इति एकोनविंशत्तमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० १० ख० २९ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हस्ततमिश्रविरचितायाम्

उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने दशमः पटलः ॥ १० ॥

‘न समावृत्तम् वपेरन् स्नातस्तु काल’ इत्यादिपुं प्रसक्तस्य स्नात-
कालमाह—*विद्यया स्नातीत्येके ॥ १ ॥ वेदविद्या विद्या ! तथा स
सम्पन्न स्नानं कुर्यादित्येके मन्यन्ते । मनुरप्याह—‘वेदानधीत्य वेदै वा वे-
दवापि युक्तक्रमम् । अविप्लुतब्रह्मन्गो गृहेऽस्याश्रममीवमेत ॥’ इति ॥ १ ॥
*अथाधूतेनाष्टान्वत्वारिंशत्तरीमाणेन ॥ २ ॥ परिमाणमेव परिमाणम् ।
छान्दसो दीर्घः । अष्टाचत्वारिंशद्ब्रह्मण ‘पाद्वनमध्वने’त्यादिपूर्वाक्तस्याष्टपल-
क्षणम् । अष्टाचत्वारिंशदादिपरिमाणेन ब्रतेन वा सम्पन्न स्नायात् अ-
सम्पन्नोऽपि विद्यया ॥ २ ॥ *विद्याकृत्तनं चेत्येके ॥ ३ ॥ विद्येति नृतीये-
कवचनस्याकारस्य ‘सुपां मृलु’गित्यादिना लुक् । विद्यया ब्रतेन चोभाभ्यां
सम्पन्नः स्नायादित्येके मन्यन्ते । एवं च ‘वेदमधीत्य स्नास्य’न्नित्यत्र वेदम-
धीत्येत्युपलक्षणम् । अत्र याज्ञवल्क्यः—‘वेदं ब्रतानि वा पारं नीत्वाप्युभ-

‘यमेव वा । अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षणां स्त्रियमुद्वहेत् ॥’ इति । अत्र व्रत-
शब्देनाग्निन्धनभैक्षाचरणादयो ब्रह्मचारिधर्मा उच्यन्ते । तेषु हि कालपरि-
माणस्थ श्रुतत्वात् पार नीत्वेति युज्यते । दृश्यते च तेषु व्रतशब्दः । ‘य-
था व्रतेषु समर्थस्याद्यानि वैक्ष्याम’ इति । न तु सावित्र्यादीनि वेदव्रतान्यु-
च्यन्ते । तेषां तत्तत्प्रदेशाध्ययनशेषतया तदभावेऽभावाद्द्वेदं व्रतानि वेति
विकल्पानुपपत्तेः । अतः कालविशेषाच्छिन्नानि व्रतानि वेदमुभयं वा पारं
नीत्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥ *तेषु सर्वेषु स्नातकवद्वृत्तिः ॥ ४ ॥ विद्यास्नातको
व्रत्स्नातक उभयस्नातक इति त्रयः स्नातका उक्ताः । तेषु सर्वेषु स्नातक-
त्वेन ‘तदहं’मिति वर्तते स्नातकार्हा वृत्तिः पूजा । ‘यत्रास्मा अपचिति’ मित्यादिः
कार्या ॥ ४ ॥ ननु व्रतस्नातकं न्यूनाप्युभयस्नातकेऽधिका यद्यप्येवं तथापि
पूजयितुं फलत्रशेषोऽस्तीत्याह— *समाधिर्विशेषाच्छ्रुतिविशेषाच्च पू-
जायां फलविशेषः ॥ ५ ॥ कर्तव्येषु कर्मस्वन्धान समाधिः । श्रुतिः श्रुतम् ॥
५ ॥ *अथ स्नातकव्रतानि ॥ ६ ॥ इत उत्तर स्नातकव्रतान्यधिकृतानि
वेदितव्यानि । यद्यपि वक्ष्यमाणेषु कानिचिन् साधारणान्यपि भवन्ति तथा-
पि भूम्ना स्नातकव्रतान्यधिक्रियन्ते ॥ ६ ॥ *पूर्वेषु ग्रामान्निष्क्रमणप्रवे-
शनानि शीलयेदुत्तरेण वा ॥ ७ ॥ यदा ग्रामान्निष्क्रामति ग्रामं प्रविश-
ति तदा पूर्वेषु द्वारेणोत्तरेण वा कुर्यात् । न द्वारान्तरेण शीलयेदिति वव-
नाद्यदृच्छया द्वारान्तरेण निष्क्रमणप्रवेशनयोरपि न प्रायश्चित्तम् ॥ ७ ॥
*सन्ध्योश्च बहिर्ग्रीमहासनं वाग्यतश्च ॥ ८ ॥ अहोरात्रयोः सन्धानं
सन्धिः । तां च द्वौ सायं प्रातश्च । सज्योतिषोऽज्योतिषोऽदर्शनात् । तयो-
स्सन्ध्योर्ग्रीमाद्धिरासीत् । वाग्यतश्च भवेत् । मनु. पुनराह— ‘पूर्वा सन्ध्या
जर्पस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् । पश्चिमां तु समासीत् सन्ध्यगृष्टावेभ्यव-
नात् ॥’ इति तत् ब्रह्मचारिविषयम् । स्नातके आसनस्य वाग्यमनस्य
चात्र विधानात् । अन्ये तु, आमनेग्रहण स्थानस्याप्युपलक्षणम् । वाग्य-
मन च लौकिक्या वाचो निवृत्तिः । न सावित्रीजपस्येति वर्णयन्ति ॥ ८ ॥
आहिताग्निविषयेऽस्यापवाद— *विप्रतिषेधे श्रुतिलक्षणं बलीयः ॥ ९ ॥
निरोधो विप्रतिषेधः । अग्निहोत्रिणो बहिरासन् अग्निहोत्रहोमश्च विरु-

ध्येते । तत्र श्रुतं तलक्षणमग्निहोत्रमेवं कर्तव्यम् । न स्मार्तं बहिरासनम् ।
तस्य कल्प्यमूलत्वादितुरस्य च कल्पमूलत्वादिति ॥९॥ * सर्वावगा-
न्वासंसि वर्जयेत् ॥१०॥ कुसुम्मादयस्सर्वे रागाः वाससि वर्जनीयाः ।
न केनचिद्रक्तं वासो विभृयादिति ॥१०॥ * कृष्णं च स्वाभाविकम् ॥
११॥ यच्च स्वभावतः कृष्णं कम्बलादि । तदपि न वसीत ॥११॥ * अतू-
द्भासि वासो वसीत ॥१२॥ उद्भासनशीलमुद्भासि उल्बणम् । ततोऽ-
न्यदनूद्भासि । चान्दसो दीर्घः । एवंभूतं वासो वसीत आच्छादयेत् ॥१२॥
* अप्रतिकृष्टं च शक्तिविषये ॥१३॥ प्रतिकृष्टं निकृष्टं जीर्णं मलवत्
स्थूलं च । तद्विपरीतमप्रतिकृष्टम् । तादृशं च वासो वसीत । शक्तौ स-
त्याम् ॥१३॥ * दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जयेन्मूत्रपुरीषयोः कर्म
परिहाप्य ॥१४॥ चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चयार्थः । दिवा शिरसः प्रावरणं
पटादिना न कुर्यात् । किमविशेषेण । मूत्रपुरीषयोः कर्म कस्यां परिहाप्य
वर्जयित्वा ॥१४॥ * शिरस्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्यात् भूम्यां किञ्चि-
दन्तर्धाय ॥१५॥ दिवा रात्रौ च मूत्रपुरीषे कुर्वन् शिरः प्रावृत्य कुर्या-
त् । भूम्यां किञ्चिदन्तर्धाय तृणादिकम् । न साक्षान् भूम्यामेव । इह काम-
चारे प्राप्ते 'दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जये'दित्युक्तम् । तस्य पर्युदासः कृतः
'मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्ये'ति । तत्र मूत्रपुरीषकाले स एव कामचारः स्थि-
तः । अत आरभ्यते 'शिरस्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्या'दिति । एवं नहि इ-
दमेवास्तु न पूर्वतः पर्युदासः सोऽप्यवश्यं कर्तव्यः । अन्यथा 'शिरस्तु प्रावृत्ये'-
त्यस्य रात्रौ चरितार्थत्वात् दिवाप्रतिषेध एव स्यात् । गौतमस्तु, रात्रौ सदेव
प्रावरणमाह 'न प्रावृत्य शिरोऽहनि पर्यटेत्प्रावृत्य रात्रौ मूत्रोच्चारे चे'ति ॥१६॥
* छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥१६॥ 'न चोपजीव्यच्छायास्वि'-
ति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् । न्यस्यां पथिकादयो विश्राम्यन्ति सा गृह्यन्ते । तेन
उत्रच्छायास्वेरप्रतिषेधः । मेघच्छायाया अप्यप्रतिषेधः । अवर्जनीयत्वात् ॥
१६॥ * स्वां तु छायां न वर्जयेत् ॥१७॥ चान्दसस्तुगमावः । द्वितीयाश्रु-
तेः प्रतिशब्दाध्याहारः । अवमेहनं मूत्रकर्म । अनुपजीव्यत्वान्नयं पूर्वस्य
प्रतिषेधस्य विषय इति । प्रतिप्रसवोऽयं न भवति । तेन सति सम्भवे स्वामेव

आयां प्रत्यक्मेढव्यम् ॥ १७ ॥ * न सीपानन्मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ १८ ॥
 * कृष्टे ॥ १९ ॥ * पाथे ॥ २० ॥ * अपि ॥ २१ ॥ * तथा ष्टेवनमैधुनयोः ॥
 २२ ॥ * ~~ऋषीणां~~ ॥ २३ ॥ स्पष्टानि षट् ॥ २४ ॥ * अ-
 ग्रम् ॥ २४ ॥ * आदित्यम् ॥ २५ ॥ * अपः ॥ २६ ॥ * ब्राह्मणम् ॥ २७ ॥
 * गा देवताश्च ॥ २८ ॥ * अभिमुखो मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ २९ ॥
 स्पष्टानि षट् । ष्टेवनमास्यच्छेप्मादीनामुत्सर्गः । देवताः देवताप्रतिमाः ॥ २४
 - २९ ॥ * अश्मानं लोष्टमार्द्रानोषधिवनस्पतीनूध्वानाञ्छिद्य मूत्रं पु-
 रीषयोः शुन्धने वर्जयेत् ॥ ३० ॥ फलपाकावसाना ओषधयः । ये पु-
 ष्पैर्विना फलन्ति ते वनस्पतयः । 'आर्द्रा' निति वचनात् शुष्केषु न दोषः ।
 'ऊध्वानि' निति वचनाद्वातादिनिमित्तेन भग्नेषु न दोषः । 'एतैरश्मादिभिर्मूत्र-
 पुरीषयोः शोधने न कुर्यात् ॥ ३० ॥ * अग्निमादित्ययो ब्राह्मणं गा
 देवता द्वारं प्रति पादं च शक्तिविषये नाभिप्रसारयति ॥ ३१ ॥ अग्न्या-
 दीनप्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥ ३१ ॥ * अथाप्युदाहरन्ति ॥ ३२ ॥ ३२ ॥

॥ इति त्रिंशत्तमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ११ ख० ३० ॥

* प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतोच्चरेदक्षिणामुख उदङ्मुखो
 मूत्रं कुर्यात्प्रत्यक्पादावनेजनमिति ॥ १ ॥ उच्चारः पुरीषकर्म ।
 पादावनेजनं 'पादप्रक्षालनम्' । भोजनादिषु चतस्रो दिशो नियम्य-
 न्ते । मनुस्तु— 'आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियं
 प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्त उदङ्मुखः ॥' इति । याज्ञवल्क्यश्च— 'दि-
 वा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः । कुर्यान्मूत्रपुरीषे पुरात्रौ चेदक्षि-
 णामुखः ॥' इति ॥ १ ॥ * आराच्चावसथान्मूत्रपुरीषे कुर्यादक्षिणां दिशं
 दक्षिणापरां वा ॥ २ ॥ आवसथो गृहम् । तस्य दूरतो मूत्रपुरीषे कुर्यात् ।
 दक्षिणां दिशम् । द्वितीयादर्शनादुपनिष्क्रम्येति गम्यते । दक्षिणापरा नैर्ऋती ॥
 ॥ २ ॥ * अस्तमिते च बहिर्ग्रामादारादावसथाद्वा मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्ज-
 येत् ॥ ३ ॥ अस्तमित आदित्ये बहिर्ग्रामान्मूत्रपुरीषे न कुर्यात् । तथा अन्त-
 र्ग्रामेऽपि गृहस्य दूरतो न कुर्यात् । दृष्टार्थोऽयं प्रतिषेधः । चोरज्याघ्रादि-

शङ्कया । नन्वेव देशे नास्ति दोषः ॥ ३ ॥ * देवताभिधानं चाप्ययत्नः ॥ ४ ॥
 अयत्नस्तस्मिन् देवताभिधानं वर्जयेत् । अपिधानमित्यपि पाठे एष एवार्थः ॥ ४ ॥
 * पशून् चोभयोर्देवतानां रक्षश्च ॥ ५ ॥ देवतानां राज्ञश्चेत्युभयोः । राक्षसपेक्ष-
 या द्विवचनम् । पशून् निन्दां वर्जयेत् ॥ ५ ॥ * ब्राह्मणस्य गोरिति प-
 दोपस्पर्शनं वर्जयेत् ॥ ६ ॥ ब्राह्मणं गां च पदेन नोपस्पृशेत् । इतिशब्दः
 प्रकरे । तेन विद्यावयोवृद्धानां ब्राह्मणानामपि वर्जयेत् ॥ ६ ॥ * हस्तेन
 चाकारणात् ॥ ७ ॥ कारणमभ्यङ्गकण्डूयनादि । तेन विना हस्तेनाप्युप-
 स्पर्शनं वर्जयेत् पूर्वोक्तानाम् ॥ ७ ॥ * गोर्दक्षिणानां कुमार्याश्च परी-
 वादान्वर्जयेत् ॥ ८ ॥ गौरदक्षिणाया अपि दक्षिणानां गवामपि हिरण्यादी-
 नां कुमार्याः कन्यायाश्च दोषान् सतोऽपि न कथयेत् । अध्यात्मप्रकरणे
 योगाङ्गतया परीवादः प्रतिषिद्धः । अनन्तरं च वक्ष्यति 'क्रोशदीश्वे'त्यादि ।
 इदं च वचनं गवादिषु प्रायश्चित्तातिरेकार्थम् ॥ ८ ॥ * स्तुहतीं च गां
 नाचक्षीत ॥ ९ ॥ सस्यभ्रान्यादिकं भक्षययन्तीं गां स्वामिने न ब्रूयात् ॥
 ९ ॥ * संसृष्टां च वत्सेनानिमित्ते ॥ १० ॥ या च गौर्वत्सेन संसृज्यते
 तामपि न ब्रूयादनिमित्ते । इयं द्वे गौर्वत्सेन पीयत इति । 'अनिमित्त' इति-
 वचनात् यस्य हविषं वत्सा अयाकृता धेययुरित्यादिके निमित्ते सति वक्तु-
 र्नास्ति दोषः ॥ १० ॥ * नाधेनुमधेनुरिति ब्रूयात् ॥ ११ ॥ या च गौरधेनुः
 पयस्विनी न भवति तामप्युधेनुरिति न ब्रूयात् ॥ ११ ॥ किं तर्हि—* धेनु-
 भव्येत्येव ब्रूयात् ॥ १२ ॥ भविष्यन्ती धेनुधेनुमव्या । धेनोर्धियाय ।
 वक्तव्य इति मुमु न भवति । चक्षुस्तत्वेनाव्ययत्वात् । वक्तव्यत्वे च सति श-
 ब्दनिर्यमोऽयम् । न पुनरधेनुर्दर्शनं एवं वक्तव्यम् ॥ १२ ॥ * न भद्रं भद्रं
 मिति ब्रूयात् ॥ १३ ॥ यत् भद्रं तत् भद्रमिति न ब्रूयात् ॥ १३ ॥ किं तु—
 * पुण्यं प्रशास्तमित्येव ब्रूयात् ॥ १४ ॥ पुण्यं प्रशास्तमित्यनयोरन्यतरेण
 शब्देन ब्रूयान् । प्रशास्तं प्रशस्तम् । छान्दसो दीर्घः ॥ १४ ॥ * वत्सन-
 र्त्तीं च नोपरिगच्छेत् ॥ १५ ॥ वत्सानां बन्धनरज्जुर्वत्सनन्ती । तस्या उ-
 परि न गच्छेत् । तां न लङ्घयेत् । वत्सग्रहणं गोजानेरुपलक्षणम् ॥ १५ ॥
 * प्रेङ्खान्तरेण च नातीयात् ॥ १६ ॥ प्रेङ्खौ डोलास्तम्भौ । तोरणस्तम्भ-

वित्यन्ये । तामन्तरेण नातीयात् । 'तयोर्मध्ये न गच्छेत्' ॥ १६ ॥ * नासौ
ये सपत्न इति ब्रूयाद्यदसौ मे सपत्न इति ब्रूयाद्विपन्तं भ्रातृव्यं ज-
ह्येत् ॥ १७ ॥ असौ देवदत्तो मे सपत्न इति न ब्रूयात् सदसि । किं क-
रणम् । यत् यद्यसौ सर्पत्न इति ब्रूयात्, द्विपन्तं क्रिशाशब्दोऽयम् । द्विषाणं
भ्रातृव्यं सपत्नं जनयेत् । एवं हुक्ते स मन्यते नाकस्मादसावेवं ब्रूते
नूनमस्य मयि द्वेषो वर्तत इति । ततश्च तत्प्रतीकारार्थं यतमानस्सपत्न एव
जायत इति ॥ १७ ॥ * नेन्द्रधनुरिति परस्मै प्रब्रूयात् ॥ १८ ॥ इन्द्रधनु-
राकाशे पश्यन् परस्मै तेन शब्देन न ब्रूयात् । यद्यवश्यं वक्तव्यं मणिधनु-
रिति ब्रूयात् । गौतमीये दर्शनात् ॥ १८ ॥ * न पततः सञ्चक्षीत ॥ १९ ॥
पततः प्रक्षिणः सङ्घीभूय स्थितान्न सञ्चक्षीत न गणयेत् इयन्त इति । अ-
पर आह—'पुण्यक्षये स्वर्गात्पततः सुकृतिनः परस्मै न सञ्चक्षीत ज्योतींषि
पतन्तीति न कथयेत् ॥ १९ ॥ * उद्यन्तमस्तं यन्तं चादित्यं दर्शने व-
र्जयेत् ॥ २० ॥ उदयसमये अस्तमयसमये वा आदित्यं न पश्येत् । मनु-
स्तु,—'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन । नोपरक्तं न वारिस्थं न
मध्यं न भसो गतम् ॥' इति ॥ २० ॥ * दिवादित्यः सत्त्वानि गोपायति
नक्तं चन्द्रमास्तस्मादमावास्यायां निशायां स्वाधीय आत्मनो गुप्ति-
मिच्छेत् प्रायत्यब्रह्मचर्यकाले च ॥ २१ ॥ दिवा अहनि । आ-
दित्यः सत्त्वानि गोपायति प्राणिनो रक्षति आलोकदानेन । नक्तं चन्द्रमाः ।
तस्मादमावास्यायां निशायां रात्रौ स्वाधीयः । वकारश्छान्दसः ।
अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । बाढतरं भृशतरं आत्मनो गुप्ति- रक्षण-
मिच्छेत् । केन प्रकारेण प्रायत्यब्रह्मचर्याभ्यां काले चर्यया च ॥
अथ त्वदर्थानुरूपः पाठः । अधोयमानस्तु प्रमादश्छान्दसो वा । प्रयत-
स्य मावः प्रायत्यं नित्यप्रायत्यादधिकेन प्रायत्येन स्नानादिभेन । ब्रह्मचर्ये-
ण मैथुनत्यागेन । काले कृतया चर्यया देवार्चनजपादिकया च । कस्मात्पुनरस्यां
रात्रौ चन्द्रमां न गोपायतीत्याह—॥ २१ ॥ * सह ह्येतां रात्रिं सूर्याच-
न्द्रमसौ वसतः ॥ २२ ॥ एतां रात्रिम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वमे-
तां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ सह वसतः । न च सूर्येण सह वसतश्चन्द्रमसः प्र-

काशोऽस्ति० ॥ २२ ॥ *न कुसुत्या ग्रामं प्रविशेत् ॥ २३ ॥ *कुसुतिः कुं
मार्गः ॥ तथा ग्रामं न प्रविशेत् ॥ २३ ॥ *यदि प्रविशेन्नमो रुद्राय वा
स्तोष्यत इत्येतामृचं जपेद्वन्यां वा रौद्रीम् ॥ २३ ॥ यदि गत्यन्तरं
भावात् प्रविशेत् 'नमोरुद्रायेत्यादिकामृचं जपेत् अन्यां वा रौद्रीम् 'इमं
रुद्राय तवसि' इत्यादिकाम् । अत्र वाजसनेयगृह्ये—'वनं प्रवेक्ष्यन्ननुमन्त्रयते' न
मो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति पन्थानमारोक्ष्यन्ननुमन्त्रयते 'नमो
रुद्राय पथिषदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति अपः प्रवेक्ष्य 'न्ननुमन्त्रयते नमो रुद्रा-
याप्सुषदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति तस्माद्यत्किञ्चन कर्म कुर्वन्नमो रुद्रायेत्येव
कुर्यात् 'सर्वो ह्येष रुद्र' इति श्रुतेरिति । भारद्वाजगृह्येऽप्यस्मिन्विषये किय-
नेव भेदः ॥ २४ ॥ *नाब्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ २५ ॥ अब्राह्म-
णः शूद्रः । 'न शूद्रायोच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्या'दिति वाग्निष्ठे दर्शनात्
तस्मा उच्छिष्टं न प्रयच्छे'दित्यनाश्रितविषयम् ॥ २५ ॥ *यादि प्रयच्छे
दन्तान्स्कुप्त्वा तस्मिन्नवधाय प्रयच्छेत् ॥ २६ ॥ इदमाश्रितविषय-
म् । दन्तान्नखेन स्कुप्त्वा प्रयच्छेत् दन्तान्नखेनावलिरूप्य तन्मल तस्मिन्नु-
च्छिष्टे निधाय प्रयच्छेत् । 'स्कुप्त्वे'ति स्कुप्नोतेः क्त्वाप्रत्यये छान्दसं भ-
कारस्य चत्वर्यम् । स्कुप्नोतेर्वा पकार उपसर्जनः ॥ २६ ॥ *क्रोधादीश्च भू-
तदाहीन्मन्दोषाम्वर्जयेत् ॥ २७ ॥ क्रोधादयो भूतदाहीना अध्यात्मपटले
व्याख्याताः । ब्रह्मचरं योगिविषयमित्ययोगिनोऽपि स्नातकस्य क्रोधादि-
निवृत्त्यर्थमिदं वचनम् । इदमेव तद्भूमयार्थमस्तु योग्यर्थमयोग्यर्थश्च । एवं
सिद्धे तद्ब्रह्मनं क्रोधादिवर्जनस्य योगाङ्गत्वं प्रतिपादनार्थम् । तेन क्रोधाद्यनु-
ष्ठाने योगसिद्धिर्न भवति । न पुनः स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तमिति ॥ २७ ॥
॥ इति एकत्रिंशत्तमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ११ ख० ३१ ॥

*प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदं मैथुनं वर्जयेत् ॥ १ ॥ प्रवचनमध्यापनम् ।
तेन युक्तो वर्षासु शरदि च मैथुनं वर्जयेत् कृतावपि ॥ १ ॥ *मिथुनीभू-
य च न तथा सह सर्वा रात्रिं शयीत ॥ २ ॥ मिथुनीभूय मैथुनं कृत्वा
तथा भार्यया सह तां रात्रिं सर्वां न शयीत ॥ २ ॥ *शयानश्चाध्यापनं

वर्जयेत् ॥ ३ ॥ दिवा नक्तं च शयानस्याध्यापनप्रतिषेधः । स्वयं तु धार-
णार्थमधीयानस्य नास्ति दोषः ॥ ३ ॥ *न च तस्यां शय्यायामध्यपये-
त्स्यां शयीत ॥ ४ ॥ यस्यां शय्यायां भार्यया सह शयीत रात्रौ तस्यां
शय्यायामासीनोऽपि नाध्यापयेत् ॥ ४ ॥ *अनाविःस्नगनुलेपणस्स्यात् ॥
५ ॥ आविर्भूते प्रकाशिते स्नगनुलेपने यस्य एवंभूतो न स्यात् । गन्तव्यं पूर्वव-
त् ॥ ५ ॥ *सदा निशायां दारं प्रत्यलङ्कुर्वीत ॥ ६ ॥ 'दारं प्रती'ति व-
चनादुपगमनार्थमलङ्करणम् । तेन भार्याया अशक्त्यादिना उपगमनायोग्य-
त्वे त्रायं नियमः ॥ ६ ॥ *मशिरा वमज्जनमप्सु वर्जयेत् ॥ ७ ॥ वम-
ज्जमवमज्जनम् । 'वाष्टि वागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो'रित्यकारलोपः । त-
त्सशिरा अवमज्जनं वर्जयेत् सह शिरसा स्नानं न कुर्यात् । अवगाहनवि-
धयः सर्वे स्नातृकव्यतिरिक्ते चरितार्थाः नैमित्तिकश्च । स्नातकस्य तु नि-
त्यस्नानमवगाहनरूपं न भवतीत्यर्चायस्य पक्षः ॥ ७ ॥ *अस्तमिते च स्ना-
नम् ॥ ८ ॥ अस्तमित आदित्ये सर्वप्रकारं स्नानं वर्जयेत् ॥ ८ ॥ *पाला-
शमासनं पादुके दन्तप्रक्षालनमिति च वर्जयेत् ॥ ९ ॥ पालाशमासना-
दि वर्जयेत् । दन्तप्रक्षालनं दन्तकाष्ठम् । इतिशब्दः प्रकारः । तेनान्यदपि
गृहोपकरणं पालाशं वर्जयेत् ॥ ९ ॥ *स्तुतिं च गुरोस्समक्षं यथा मुस्ता-
र्तमिति ॥ १० ॥ 'मुस्नात'मित्यादिकां च स्तुतिं गुरोस्सन्निधौ वर्जयेत् ॥ १० ॥
*आ निशायां जागरणम् ॥ ११ ॥ निशा रात्रेर्मध्यमो भागः । आ तस्मा-
त् जागृतात् न स्वप्यात् ॥ ११ ॥ *अन्ध्यायो निशायामन्यत्र धर्मोप-
देशाच्छिष्येभ्यः ॥ १२ ॥ निशायामनध्यायः अध्ययनमध्यापनं च न कु-
र्वात् । शिष्येभ्यस्तु धर्मोपदेशोऽनुज्ञायते ॥ १२ ॥ *मनसा वा स्वयम् ॥
१३ ॥ निशायामनध्यायस्य प्रतिप्रसवः मनसा वा स्वयं चिन्तयोदेति ॥
१३ ॥ *ऊर्ध्वमर्धरात्रादध्यापनम् ॥ १४ ॥ अयमपि प्रतिप्रस-
वः । निशायास्यपि षोडश्या नाडिकाया आरभ्याध्यापनं भवतीति ॥
१४ ॥ *नापररात्रमुत्थायानध्याय इति संविशेत् ॥ १५ ॥ रात्रेस्तृ-
तीयो भागोऽपररात्रः । ऊर्ध्वमर्धरात्रादुत्थायाध्यापयन्नपररात्रं न संविशेत्
न शयीत । यद्यपि तस्मिन्नष्टम्यादिरनध्यायः प्राप्तो भवति । किंपुनः स्वा-

ध्याये । तस्माच्च मनुः—‘न निशान्तिं परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्’
 इति ॥ १९ ॥ *काममुपाश्रयीते ॥ १६ ॥ अनेन स्तम्भाद्युपाश्रयणेनासी-
 नस्यः स्वोपोऽनुज्ञायते । तत्र रेफलोपस्थान्दसः । तथा शंकारस्य द्विवचनं-
 म् ॥ १६ ॥ *मनसा वार्धायीत ॥ १७ ॥ अयमभ्यूध्वमधरात्रादुत्थायाध्या-
 पयतोऽनध्यायप्राप्तवेवोच्यते । मनसा ज्ञातं प्रदेशमधीयीत स्वयं चिन्त-
 येत् । अपाश्रित्य वा स्वप्यात् ॥ १७ ॥ *क्षुद्रान् क्षुद्राचरितांश्च देशा-
 न्नं सेवेत ॥ १८ ॥ क्षुद्रानल्लपकान् । पुरुषान्न सेवेत । क्षुद्रैर्निषादादिभिर-
 भ्रिष्टिबाश्च देशान्न सेवेत ॥ १८ ॥ *सभास्समार्जाश्च ॥ १९ ॥ समास्समा-
 जाश्च व्याख्याताः । तान्न सेवेत ॥ १९ ॥ *समाजं चेद्गच्छेत्प्रदक्षिणीकृ-
 त्यापेयात् ॥ २० ॥ यद्यर्थात् समाजं गच्छेत् तं प्रदक्षिणीकृत्यापेयमपग-
 च्छेत् ॥ २० ॥ *मगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ॥ २१ ॥ बहुवचननिर्देशात्
 बहुकृत्वो नगरं न प्रवेष्टव्यम् । यदाकदाचिद्यादृच्छिके प्रवेशे न प्रायश्चि-
 त्तम् ॥ २१ ॥ *प्रश्नं च न विद्वयात् ॥ २२ ॥ विविच्य वचनं विवचनं नि-
 र्णयः । पृष्ठमर्थं न विविच्य ब्रूयादिदमित्थमिति । दुर्निरूपार्थविषयमिदम् ॥
 २२ ॥ *अथाप्युदाहरन्ति ॥ २३ ॥ अपि चाभिमन्त्र्ये श्लोकमुदाहरन्ति ॥
 २३ ॥ *मूलं तूलं वृहतिं दुर्विवक्तुः प्रजां पशूनायतनं हिनस्ति । धर्म-
 प्रह्लादनं कुमालनाय रुदन् ह मृत्युव्युवाच प्रश्नम् । इति ॥ २४ ॥ दुर्निरू-
 पमर्थं सहसा निर्णयं यो दुर्विवक्ति अन्यथा निर्णयति तस्य दुर्विवक्तुस्त-
 देव दुर्वचनं मूलं तूलं च वृहतिं मूलं पितृधनम् तूलमागामिनी सम्पत् ।
 तदुभयमपि वृहति उत्पाद्यति । दन्तोष्ठयो वकारः । किमेतावदेव ।
 न । प्रजां पुत्रादिकाम् । पशून् गवादिकान् । आयतनं गृहं हिनस्ति ।
 अतो दुर्वचनसम्भवात् मन्त्रमात्रमेव न विद्वयादिति । अत्रेतिहासः ।
 कस्यचिद्वर्धमप्रह्लादः कुमालश्चेति द्वौ शिष्यावास्ताम् । तौ कदाचिदर-
 प्यान्महान्तौ समिद्धारावाहृत्य श्रमादृष्टिपथ एवाचार्यगृहं प्राक्षिपताम् । त-
 योरेकेनाक्रान्त आचार्यस्य शिशुः पुत्रो मृतः । ततः शिष्यावाहूयाचार्यः
 पप्रच्छ । केनायं मारित इति । तावुभावपि न मयेत्युचतुः । पतितस्य प-

रित्यागमदुष्टस्य परिग्रहं कर्तुमशक्नुवन्नुषिर्मृत्युमाहूय पप्रच्छ ॥ केनायं व्या-
पादित इति । ततो धर्मसङ्कटे पतितो मृत्युरूदन्नेव प्रश्नं व्युवाच त्रिविच्य-
कथितवान् । हे धर्मप्रह्लाद न कुमालनाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । कुमालनस्य
नेदं पतनीयमिति । धर्मप्रह्लाद त्वयेदं कृतमिति वक्तव्ये इतरस्य नास्तीत्यु-
क्तम् । तथापीतरस्यास्तीत्यर्थाद्विध्यते । इति रुदन् ह व्युवाचेति ॥ हशब्द ऐ-
तिहास्यद्योतनार्थः । प्रह्लादशब्दे हकारात्परो रेफः ॥ २४ ॥ * गार्दभं यानं
मारोहणे विपमारोहणावरोहणानि च वर्जयेत् ॥ २५ ॥ गर्दभयुक्तं यानं
गार्दभं शकटादि । आरोहणे वर्जयेत् नारोहेत् । तथा विषमेषु निम्नोन्न-
जेष्वारोहणमवरोहणं च वर्जयेत् । उन्नतेष्वारोहण निम्नेष्वेवावरोहणम् ॥
२६ ॥ * बाहुभ्यां च नदीतरणम् ॥ २६ ॥ तरणं तरः । बाहुभ्यां नद्या-
स्तरणं वर्जयेत् । 'बाहुभ्या'मिति वचनात् नावादिना न दोषः ॥ २७ ॥ * ना-
वं च सांशयिकीम् ॥ २७ ॥ भिद्यते न वेति सशयमापन्ना सांशयिकी नौः ।
जीर्णां नावं वर्जयेत् । 'नावा'मिति षष्ठ्यन्तपाठे नावा मध्ये सांशयिकीं नावं
वर्जयेत् ॥ २७ ॥ * तृणच्छेदनलोष्टविमर्दनप्रेवनानि चाकारणात् ॥
२८ ॥ तृणच्छेदनादि चाकारणाद्वर्जयेत् न कुर्यात् । तृणच्छेदनस्याग्न्यभि-
ज्वलनादि कारणम् । प्रेवनस्य कारण प्रतिश्यायादि । इतरत्तस्य मृग्यम् ॥
२८ ॥ * यच्चान्यत्परिचक्षते यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ २९ ॥ यच्चान्यदेवं
युक्तमाचार्याः परिचक्षते वर्जयन्ति तदप्यक्षक्रीडादि वर्जयेत् । द्विरुक्तिः
प्रश्नपरिसमाप्तिकृता ॥ २९ ॥

॥ इति द्वात्रिंशत्तमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ११ ख० ३२ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्राकरचिंतायाम्

उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने एकादशः पटलः ॥ ११ ॥

प्रथमः प्रश्नश्च समाप्तः

द्वितीयप्रश्नप्रारम्भः

*पाणिग्रहणादधि गृहमेधिनोर्ब्रतम् ॥ १ ॥ पूर्वस्मिन् प्रश्ने आद्ययोः षटलयोः प्रायेण ब्रह्मचारिणो धर्मा उक्ताः । इतरेष्वष्टसु सर्वाश्रमाणाम् । एकं दिशे समावृत्तस्य । इदानीं पाणिग्रहणादारभ्य कर्तव्यानि कर्माभ्युच्यन्ते । पाणिर्गृह्मेधनि गृह्यते तत्पाणिग्रहणम् । अधिशब्द ऊर्ध्वार्थे वर्तते । तस्मादूर्ध्वं गृहमेधिनोर्गृहस्थाश्रमवतोर्ब्रतं नियतं कर्तव्यम् । जातावेकवचनम् । तदुच्यते । 'पाणिग्रहणादधी'ति वचनं 'भार्यादिरग्निदद्यादिवै'ति शास्त्रान्तरोक्तो विकल्पो मा भूदिति । 'गृहमेधिनो'रिति द्विवचनमन्यतरमरणे मा भूदिति । (अनेकभायस्य एकस्यामपि सत्यां भवत्येव । अनेकाश्रितस्थायधिकारस्य विद्यमानत्वाच्छास्त्रान्तरत्वाच्च ।) वैश्वदेवं तृणविधुरा अपि कुर्वन्ति ॥ १ ॥ *कालयोरभोजनम् ॥ २ ॥ कालयोरुभयोरपि भोजनं कर्तव्यम् । साय प्रातश्च । अनन्तेरातः पश्चिमङ्घ्र्येयम् । भोजनस्य रागप्राप्तत्वात् । मानवे च स्पष्टमुक्तम्—'साय प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रमग्ने विधिः ॥' इति । अन्ये तु नियममन्यन्ते । शकौ सत्यामपि गृहमेधिनोरुभयोरपि कालयोरुभयोरपि भोक्तव्यं प्राग्निहोत्रं म्यालोपेयायेति । तथा च बोधायनः—'गृहस्था ब्रह्मचारी वा योऽनश्नंस्तु तपश्चरत् । प्राग्निहोत्रं म्यालोपेन ह्यवकीर्णा भवेत्तु सः ॥' इति । (ऋग्वेदः प्रायश्चित्तात् । प्रायश्चित्ते तु ब्रह्मेव विधानमिति) ॥ २ ॥ *अनुमिश्रान्नस्य ॥ ३ ॥ मुहितार्थयोगे ऋक्षेण पृष्ठा भवति । 'पूरणगुणमुहितार्थ'ति ज्ञापनात् । अन्नेन नृमि न गृच्छेताम् । यावत्तृप्ति न भोक्तव्यम् ॥ ३ ॥ *पर्वसु षोडशयोरुपवासः ॥ ४ ॥ पक्षमन्त्रिः पर्व । इह तु तद्वत्कर्महर्गृह्यते । तेषु पर्वमृषयोर्दम्पत्योरुपवासः कर्तव्यः । उपवासो भोजनलोपः ॥ ४ ॥ अविशेषादुभयोरपि कालयोः प्राप्तावाह—*औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् ॥ ५ ॥ एतकालान्तर एकस्मिन् काले भोजनं तदप्यौपवस्त

मेव उपवास एव । 'औपवस्त तूपन्नसः' इति निघण्टुः । तदपि, द्विवा न रा-
त्रौ । श्रौते तथा दर्शनात् । 'न तस्य सोयमश्नीया' इति । 'तदिह एवमृत उ-
र्ध्व'मित्यादि गृह्ये यदुक्त तत्रत्य उपवासो व्याख्यातः ॥ ५ ॥ *तृप्तिश्चा-
न्नस्य ॥ ६ ॥ पर्वसु सऋद्धुञ्जानौ यावत्तृप्तिः भुञ्जीयाताम् ॥ ६ ॥ *यच्चै-
नयोः प्रियं स्यात्तदेतस्मिन्नहनि भुञ्जीयाताम् ॥ ७ ॥ 'एतस्मिन्नहनी' ति
न वक्तव्यम् । प्रकृतत्वाद्यथा 'तृप्तिश्चान्नस्ये'ति पर्वसु भवति, एतमिदमपि भु-
विष्यति । किं च 'पर्वसु'ति बहुवचनात्तस्य प्रकृतस्य 'एतस्मिन्नहनी'त्येक-
वचनान्तेन प्रत्यवमर्शो नातीव ममज्जस । तस्माद्व्यवहितमपि पाणिग्रहण-
मह प्रत्यवमृश्यते । एतदर्थमेव च गृह्ये 'एतदहर्विजानीयाद्यदहर्भार्यामावहत'
इत्युक्तम् । एतस्मिन् पाणिग्रहणेऽहानं यदनयोर्दस्पत्यो प्रियं तत् भुञ्जी-
याताम् । न तु 'तृप्तिर्मासमभिरुपमन्न पाचये' इति निषेवस्यायं विषय इति ।
प्रतिसवत्सरं चैतत्कर्तव्यम् । यथा चैत्रे मासे स्वातौ कृतविवाहस्य परस्मिन्नपि
संवत्सरे तस्मिन्मासे स्वातौ । एव हि तद्व्याहरिति भवति । प्रतिमासं तु
नक्षत्रागमेऽपि चैत्रादिभेदान्न तदेति प्रतिपत्तिः । तस्मात् प्रतिसवत्सरमिदं
विवाहनक्षत्रे कर्तव्यम् । यथा राज्ञामभिषेकनक्षत्रमेव हि गृहमेधिनोक्तविवाहन-
क्षत्रमिति ॥ ८ ॥ *अथश्च शयीयाताम् ॥ ८ ॥ एतस्मिन्नेवाहनि स्थण्डि-
लशायिनौ स्याताम् ॥ ८ ॥ *मथनवर्जनं च ॥ ९ ॥ एतस्मिन्नहन्ने न क-
र्तव्यम् ॥ ९ ॥ *श्वो भूते स्थालीपाकः ॥ १० ॥ स्थालीपाकश्च कर्तव्यः
परेद्युः ॥ १० ॥ *तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः ॥ ११ ॥ तस्य
स्थालीपाकस्योपचारः प्रयोगप्रकारः पार्वणेन व्याख्यातः । एतदेव ज्ञाप-
यति न सामग्राचारिकेषु पार्वणानिदेशः प्रवर्तते इति । केचित्तु, सर्वमेवैतत्पद-
विषयं मन्यन्ते । तेषामुक्तो दोषः । 'पार्वणेन व्याख्यातः' इति, चोनुप-
पन्नम् । न हि स एव तेन व्याख्यातो भवति । 'श्वो भूते स्थालीपाकः' इति, च
व्यर्थम् । 'उपोषिताभ्यां पर्वसु कार्यं' इति पूर्वमेवोक्तत्वात् । 'एतदहर्विजानीया-
दिति चास्य प्रयोजनं तत्पक्षे चिन्त्यम् ॥ ११ ॥ *नित्यं लोक उपदिशन्ति ॥
१२ ॥ लोके शिष्टाचारसिद्धमेतत्कर्म नित्यं प्रतिसवत्सरं कर्तव्यमिति शि-

यातनामेकार्थत्वादभोजनं वृत्तिगतिं च वेदितव्यम् ।

ष्टा उपदिशन्ति । अपर आह—वक्ष्यमाणं कर्म शिष्टाचारसिद्धं नित्यं सां
 वत्रिकं शिष्टा उपदिशन्ति ॥ १२ ॥ *यत्र क चाग्निमुपसमाधास्यन् स्या
 तत्र प्राचीरुदीचीश्च तिस्रस्तिस्रो रेखा लिखित्वाद्भिरवोक्ष्यग्निमु
 पसमिन्ध्यात् ॥ १३ ॥ होमप्रमङ्गादिदमुच्यते । यत्र क च गार्हो सामया
 चारिके वा 'कर्मणि गृहेऽरण्ये वाग्निमुपसमाधास्यन् प्रतिष्ठापयिष्यन् स्या
 तत्र पूर्व प्राचीः प्रागग्रास्तिस्रो रेखा विलिखेत । तत्र उदगग्रास्तिस्रः । ए
 वं तिस्रो लेखा विलिखित्वाद्भिरवोक्षेत् । अतोऽप्याग्नि श्रोत्रियागारादाहृत्य
 प्रतिष्ठाप्योपसमिन्ध्यादुपसमिन्धीत काष्ठैरभिज्वलयेत् । तत्र 'पुरस्तादुभयो
 पक्रमस्तथापवर्ग' इति परिभाषितपाउपदेशक्रमाच्च प्राच्यः पत्र लेखा लेखनी
 याः ततश्चोदीच्यः । 'प्राची पूर्वमुदक्रमस्य दक्षिणारम्भमालिखेत । 'अथो-
 दीची' पुरस्सम्य पश्चिमारम्भमालिखेत ॥' अन्ये तु प्राचीरुदगारम्भ दक्षिणा
 न्तमालिखन्ति ॥ १३ ॥ *उत्सिच्यैतदुदकमुत्तरेण पूर्वेण वान्यदुपद-
 ध्यात् ॥ १४ ॥ एतदवोक्षणशेषेद्भक्तगग्रेरुत्तरतः पूर्वतो वा उत्सिञ्चेत् । उ-
 त्सिच्यगान्यदुदकं पात्राभ्यमुपदध्यात्तत्रैव ॥ १४ ॥ *नित्यमुदधानान्यद्भि-
 ररिक्तानि स्युर्गृहमोभनोव्रतम् ॥ १५ ॥ गृहे उदधानान्यदुपात्राणि व-
 टादीनि । तानि सदाद्भिररिक्तानि स्युः । एतदपि गृहमोविनोव्रतम् । पुनः
 'गृहमन्त्रिनो'रिति वचनमस्मिन् कर्माणि स्वयं कर्तृन्त्वमेव यथा स्यात् प्रयोज-
 ककर्तृत्वं मा भूदिति । अन्य आह—पुनर्'गृहमन्त्रिनो'रिति वचनात् पूर्वसूत्र
 ब्रह्मचारिविषयेऽपि 'माविद्या मन्त्रित्महस्वमादध्या'दित्यादेः भवति । पाके तु
 स्त्रिया न भवति । 'उपसमाधास्य'न्निति लिङ्गस्य अवक्षितत्वात् । 'आर्या-
 प्रीयतां' इत्यादौ भवतीति ॥ १५ ॥ *अहन्यमंवेजनम् ॥ १६ ॥ मंवेजने
 मैथुनं तदहनि न कर्तव्यम् । १६ ॥ कृतं च मन्त्रिपातो दारेणान्व्रतं
 मृ० ॥ १७ ॥ जोदशीनां शम्य पोडशाहोरात्रा कृतं । तत्र च मन्त्रिपातः
 मंगोगो शरेण सह कर्तव्यः । छान्दोग्यमेकवचनम् । अन्व्रतं शास्त्रतो निय-
 मो व्रतं तदनुगोपेन । तत्र मनु—'कृतं स्वाभाविक स्त्रीणां रात्रय पो-
 डश स्मृता । चतुर्भिरितरैश्चावेमहेभिर्ममाद्वर्गहितं ॥ तामामाद्याश्चतस्र-
 स्तु नित्या एकादशी च या । तयोदशी च शेषास्तु प्रशमना दश रात्र-

यः । अमावस्यामष्टमी च पौर्णमासी चतुर्दशीम् ॥ ब्रह्मधारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नानको द्विजः ।' इति । याज्ञवल्क्यस्तु,—एवं गच्छन् स्त्रियं क्षमां मघां मूलं च वर्जयेत् ।' इति । आचार्यस्तु, चतुर्थीप्रभृदिगमनमाह—'चतुर्थीप्रभृत्याषोडशीमुत्तरामुत्तरां युग्मा प्रजानिश्रेयसमन्त्रं तु गमनं'मन्युपदिशन्ति । तदिह षोडशेषु रात्रिष्वादितस्मिन्सर्वथा वर्ज्याः । चतुर्थ्येकादशी त्रयोदशी चाचार्येणानुज्ञाता । मन्त्रा निषिद्धाः । इतरामुदशमं युग्मामु पृथा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मामु । तत्र चोत्तरामुत्तरा'मिति वचनात् । षोडश्या रात्रौ मघादियोगाभावे गच्छत उच्छृष्टपुत्रो भवति । चतुर्थ्यामिवम् । मध्ये कल्प्यम् । एव पञ्चदश्यामुच्छृष्टा दुहिता । पञ्चदश्यामध्या । मध्ये कल्प्यम् । षोडशमेव गमनं गर्भहेतु । तत्रापि प्रथमम् । एवं स्थिते नियमविधिरयं योग्यत्वे मृत्युनावर्षेण सन्निपतेत् । असन्निपतन् पुत्रोत्पत्तिं निरुन्धानः प्रत्यवेयादिति । तथा च दोषमृति—'ऋतुस्नाता तु शोभार्या सन्निधौ नोपगच्छति । तस्या रजसि तं मासं पितरस्तस्य शेरते ॥' इति । पुत्रगुणाधिनया पूर्वा पूर्वा वर्जयतो न दोषः अन्यै तु परिसङ्ख्या मन्यन्ते । ऋतावव सन्निपतेन्नान्यत्रेति । तेषामृतावनि यमादगमनेऽपि दोषाभावाद्दोषस्मरणमन्यपन्न स्यात् । सर्वथा विधिर्न भवति । रागप्राप्तत्वात्सन्निपातस्य ॥१७॥ *अन्तरालेऽपि दार एव । १८। अन्तराल मध्यम् । ऋत्वोरन्तराले मध्येऽपि सान्निपात स्यात् दार एव सकामे सति । यद्यप्यात्मनेऽजितेन्द्रियतया न तादृशं पारवश्यम् । तथापि भार्यायामेवमिच्छन्त्या तद्रक्षणार्थमवश्यं सन्निपतेदिति । 'वदयति चा'प्रोत्ता रक्षय तन्तुमेत'मित्यादि । अनुव्रतमित्यनवृत्ते प्रतिषिद्धेषु दिनेषु न भवति । १८॥ *ब्राह्मणवचनाच्च संवेशनम् ॥ १९॥ यदिदमनन्तरोक्तं संवेशनं तत्र ब्राह्मणवचनं प्रमाणं 'काममावजनितां संसम्भवामेति' ॥ १९॥ *स्त्रीवाससैव सन्निपातस्स्यात् ॥ २०॥ एवकारो भिन्नक्रमः । मृत्युपभोगार्थं वासः स्त्रीवासः । तेन सान्निपात एव स्यात् । तेन वासमा न सुप्रक्षालितेनापि ब्रह्मयज्ञादि कर्तव्यमिति यावत् ॥ २०॥ *यावत्सन्निपातं चैव सहशय्या ॥ २१॥ यावत्सन्निपातमेव दम्पत्योऽसहशयनम् ॥ २१॥

*ततो नान्वनो २२ ॥ ततः पृथक्शयीयाताम् ॥ २२ ॥ * उदक्त्रेपस्प
र्शनम् ॥ २३ ॥ ततो द्वायोरप्यदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तव्यम् । इदमृतका
ले ॥ २३ ॥

॥ इति प्रथमा खण्डिका ॥ प्र०२ प०१ ख०१ ॥

अपि वा लपान्प्रक्षाल्याचम्य प्रोक्षणमङ्गानाम् ॥ १ ॥ अपि वा रेत-
सो रजसश्च येलेषाम्स्तानद्भिर्भृदा च प्रक्षाल्याचम्य अङ्गानां शिरःप्रभृती
नां प्रोक्षणं कर्तव्यम् । रुचितो व्यवस्था । यावता प्रयता मन्यते ॥ १ ॥
*सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखम् ॥ २ ॥ सर्वेषामेव व-
र्णानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णां ये स्वधर्मा वर्णप्रयुक्ता आश्रयप्रयुक्ता उभय-
प्रयुक्ता वा तेषामवैगुण्येनान्तानुष्ठाने सति परमुत्कृष्टम् अपरिमितमक्षयं
सुखं स्वर्गाख्यं भवति ॥ २ ॥ न केवलमेवावत् । किं तर्हि—*ततः परि-
वृत्तौ कर्मफलशेषेण ज्ञातिरूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानु-
ष्ठानमिति प्रतिपद्यते तच्चक्रवर्तुभयोर्लोकयोः सुख एव वर्तते ॥ ३ ॥
ततः सुखानुभवानन्तरं परिवृत्तिरिह लोके जन्म भवति । तस्या च कर्मणो यः
फलशेषोऽनुभुक्ताश्च तेन ज्ञाति ब्राह्मणादिका विशिष्टे वा कुले जन्म । रूपं
कान्तिम् । वर्णं हेमादिनुल्यम् । बलं प्रतिपदानिग्रहसमम् । मेधा ग्रन्थग्रहण
शक्तिय । द्रव्याणि स्वर्णादीनि । धर्मानुष्ठानम् । इतिकरणाच्चन्द्रदेव यक्त-
मेतत्सर्वं प्रतिपद्यते । सर्वत्र धर्मशेषो हेतुः । कर्मणि भुज्यमानानि सावशेषाणि
भुज्यन्ते । ऐहिकस्य शरीरग्रहणादेषु । कर्मफलत्वाद्धर्मानुष्ठानं प्रतिपद्यते
इत्युक्तम् । यद्वा चैव तदा सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठानं इत्यादि प्रतिपद्यते इ-
त्यन्तं पुनर्भवतीत्यनुक्तमिदम् । तच्चक्रवर्तुभयोर्लोकयोर्गृहि चामुष्मिश्च सुख ए-
व वर्तते न ज्ञानं दुःखे वर्तते सुखानुबन्धेनैवावृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ तस्मि-
न्निरोत्पत्तिमस्कारा अप्यावश्यकौ इति दर्शयितुं दृष्टान्तमाह—*यथापधि-
वनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे फलपरिवृद्धिरेवम् ॥ ४ ॥ जलो-
पोऽत्र द्रष्टव्यः । यथा चौपवीना ब्रीह्यादीनां वनस्पतीनां चामादीनां बी-
जस्य क्षेत्रविशेषे कर्मविशेषे मस्कारविशेषे च क्षेत्रस्य वा कृष्यादौ कर्म-
विशेषे फलपरिवृद्धिर्भवति । न एव ब्रीहय उपर उप्ता न प्रतिरोहन्ति । कृ

व्यादिपरिक्रमिन्ते तु क्षेत्रे उप्ता स्मम्बकैरयो भवन्ति । एवं णुहोऽपि गर्भा-
 धानादिसंस्कारमस्यन्ने द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ * एतेन दोषफलपरिवृद्धिरुक्ता
 ॥ ५ ॥ एतेनैव न्यायेन दुष्टकर्मफलपरिवृद्धिरप्युक्ता वेदितव्या । तश्चोहेन
 पठनीयं 'सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं दुःखं ततः परिवृत्तौ कर्मफ-
 लशेषेण दुष्टं जात्यादिकामद्रव्याभ्यामधर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते । तच्च क-
 वदुभयोर्दुःख एव वर्तते । यथौषधिवनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषामावेक-
 लहानरेवमिति । ५ ॥ दोषफलपरिवृद्धावुदाहरणमाह — * स्तेनोऽभिशस्तो
 ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा परस्मिँल्लोके परिमिते निरये वृत्ते जा-
 यते चाण्डालो ब्राह्मणः पौलकसो राजन्यो वैष्णो वैश्यः ॥ ६ ॥ स्तेनः
 सुवर्णचोरः । आभेशस्तो ब्रह्महा । स्तेनोऽभिशस्तो वा ब्राह्मणादिरमुष्मि
 ल्लोके परिमिते निरये दोषफलमनुभूय तस्मिन् वृत्ते परिक्षीणे ब्राह्मणश्चाण्डा-
 लो जायते । राजन्यः पौलकसः । शूद्रात्क्षत्रियायां जातः पुलकसः । स एव
 पौलकसः । प्रजादित्वादन । वैश्यो वैष्ण । वेणुना तर्तको वैष्णः ॥ ६ ॥ * ए-
 तेनान्ये दोषफलैः कर्मभिः परिध्वसा दोषफलासु योनिषु जायन्ते
 वर्णपरिध्वंसायाम् ॥ ७ ॥ वर्णपरिध्वंसा वर्णस्य प्रच्यवन तस्या वर्ण-
 परिध्वसागाम ! यथा ब्राह्मणादयश्चाण्डालाद्या जायन्ते । एतेन प्रकारेण
 स्तेनाभिशस्ताभ्याम् अन्येऽपि दोषफलैः कर्मभिर्दोषफलासु सूकरादिषु यो-
 निषु जायन्ते । परिध्वसा स्वजातिपरिध्वसा इत्यर्थः । ते तथावगन्तव्यं इ-
 ति ॥ ७ ॥ * यथा चाण्डालोपस्पर्शने सम्भाषायां दर्शने च दोषस्तत्र
 प्रायश्चित्तम् ॥ ८ ॥ चाण्डालोपस्पर्शने दोषो भवति । तथा सम्भाषायां दर्-
 शने च । उपसमस्तमपि चाण्डालग्रहणमभिमन्त्र्यते । तत्र सर्वत्र प्राय-
 श्चित्तं वक्ष्यते ॥ ८ ॥ * अवगाहनमप्रायस्पर्शने सम्भाषायां ब्राह्मण
 सम्भाषा दर्शने ज्योतिषां दर्शनम् ॥ ९ ॥ उपस्पर्शने सत्यवगाहनमप्रा-
 प्रायश्चित्तम् । ऋजुनी उत्तरे द्वे । स्वकर्मप्रशसाप्रकरणे, प्रायश्चित्ताभिधानं
 स्वकर्मच्युतानां निन्दार्थम् । एवंनाम निन्दितश्चाण्डालः । यस्य दर्शनेऽपि प्रा-

यांश्चत स एव जायते स्वकर्मच्युतोऽब्राह्मण इति ॥ ९ ॥

॥ इति द्वितीया खण्डिका ॥ प्र० १ प० १ ख० १ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्

उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

आयः प्रयता वैश्वदेवेऽन्नसंस्कर्तारः स्युः ॥ १ ॥ आर्यास्त्रैव-
र्णिकाः । 'आर्याधिष्ठिता वा शूद्रा' इत्युत्तरत्र दर्शनात् । प्रयताः स्नाना-
दिना शुद्धाः । वैश्वदेवे गृहमेधिनोर्भोजनार्थं पाके । 'गृहमेधिनो यदशनी-
यस्ये'ति दर्शनात् । अन्नसंस्कर्तारः स्युः । अन्नं भक्ष्यमाज्यपेयादिकं संस्कु-
र्युः । न स्वयं नापि स्त्रियः ॥ १ ॥ *भाषां कासं क्षवधूमित्यभिमुखोऽ-
न्नं वर्जयेत् ॥ २ ॥ भाषा शब्दोच्चारणम् । कासः कण्ठे शूलवुराशब्दः
क्षवधुः क्षुत् । एतत्त्रितयमन्नाभिमुखो न कुर्यात् । 'संस्कर्तारः स्यु'रिति ब-
हुवचनं प्रकृते 'वर्जये'दित्येकवचनं प्रत्येकमुपदेशार्थम् ॥ २ ॥ *केशान्न
वासश्चालभ्याप उपस्पृशेत् ॥ ३ ॥ केशादीनात्मीयानन्यदद्यान्वा । आ-
लभ्य स्पृष्ट्वा । अप उपस्पृशेत् । नेद स्नानम् । किं तर्हि । स्पर्शनमात्रम् ।
केशालम्भे पूर्वमप्युपस्पर्शनं निहितम् । इदं तु तत्राक्तं वैकल्पिकं शूलदा-
द्युपस्पर्शनं वा भूतिः ॥ ३ ॥ *आर्याधिष्ठिता वा शूद्रास्संस्कर्तारः स्युः ॥
४ ॥ त्रैवर्णिकैराधिष्ठिता वा शूद्रास्संस्कर्तारः स्युः । प्रकरणादन्नस्येति गम्यते
॥ ४ ॥ *तेषां स एवाचमनकल्पः ॥ ५ ॥ तेषां शूद्राणामन्नसंस्कारेऽधि-
कृतानां स एवाचमनकल्पो वेदितव्यः । यस्यान्नं पचन्ति । यदि ब्राह्मणस्य
हृदयज्जमाभिरास्ति, यदि क्षत्रियस्य कण्ठगाभिरास्ति, यदि वैश्यस्य तालुगाभि-
रिन्द्रियोपस्पर्शनं भवति ॥ ५ ॥ *अधिकमहरहः केशश्चमश्रुलोमनखवाङ्मसम्
शूद्रा पचन्तः प्रयहं केशादि वापयेयुः । इदमेवामत्रिकमार्यस्य ॥ ६ ॥
*उदकोपस्पर्शनं च सह वाससा ॥ ७ ॥ सहैव वाहसी स्नानं कुर्युः ।
आर्याणां तु परिहितं वासो निधाय कौपीनाच्छादनमात्त्रेणापि स्ना-
नं भवति । शूद्राणामपि पाकादन्यत्र । तथा च मनुः—'न वासोमिम्सहा
जस्रं नाविज्ञाते जलाशये ।' इति ॥ ७ ॥ *अपि वाष्टपीप्त्रेव पर्वसु वा

वपेरन् ॥८॥ यदि वाष्टमीप्वेत् वपेरन् केशादीन् पर्वस्वेव वा । न प्रत्यहम्
 'वपेर'न्निति अन्तर्भावित्यर्थः । वापयेरन्नित्यर्थः । तथा च लोमनखैर्वापनमि
 ति पूर्वणिचप्रयुक्तम् ॥८॥ *परोक्षमन्त्रं संस्कृतमग्नावधिश्रित्याग्निः
 प्रोक्षेत्तदेवपवित्रमित्याचक्षते ॥ ९ ॥ यदि शूद्राः परोक्षमन्त्रं संस्कुर्युः आ
 धिरधिष्ठिताः । तदा तत्परोक्षमन्त्रं संस्कृतं स्वयमग्नावधिश्रयेत् । अधिश्रि
 त्याग्निः प्रोक्षेत् । तदेवंभूतमन्त्रं देवपवित्रमित्याचक्षते । देवानामपि तत्पवि
 त्रं किं पुनर्मनुष्याणामिति ॥ ९ ॥ *सिद्धेऽन्त्रं तिष्ठन् भूतमिति स्वांमि
 ने प्रब्रूयात् ॥ १० ॥ सिद्धे पक्वेऽन्त्रे तिष्ठन् पाचकोऽविष्ठाता वा भूतमि
 ति प्रब्रूयात् । यस्य तदन्नं तस्मै स्वांमिने भूतं निष्पन्नमित्यर्थः ॥ १० ॥
 *तत्सुभूतं विराडन्त्रं तन्मा क्षायीति प्रतिवचनः ॥ ११ ॥ तत्सुभूतमि
 त्यादिप्रातेवचने मन्त्रः । तदन्त्रं सुभूतं सुनिष्पन्नम् । विराट् विराजनसाधनम् ।
 अन्नमशनम् । तच्च मा क्षायि क्षायि मा भूदित्यर्थः ॥ ११ ॥ *गृहमेधिनो यदश-
 नीयस्य होमा बलयश्च स्वर्गगुष्टिसंयुक्ताः ॥ १२ ॥ गृहमेधिनो यदशनीयं
 पक्वमपक्वं वा उपस्थिततम्यैकदेशेन होमा बलयश्च वक्ष्यमाणाः कर्तव्याः ।
 स्वर्गं पुष्टिश्च तेषां फलमिति ॥ १२ ॥ *तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वाद-
 शाहमधश्शय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनं च ॥ १३ ॥ तेषां होमानां
 बलीनां च ये मन्त्रास्तेषामुपयोगे । उपयोगो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम् । तच्च
 द्वादशाहमधश्शय्या स्यण्डिलशायित्वम् । ब्रह्मचर्यं मैथुनवर्जनम् । क्षारलवण-
 वर्जनं तु भवति । उपयोक्तुरेवैव्रतम् । अध्ययनाङ्गत्वात् । अन्ये तु, पत्न्या अ-
 पीच्छन्ति उपयोगं । प्रमथयोगः । तत्र च पत्न्या अपि सहाधिकार इति वद-
 न्तः ॥ १३ ॥ *उत्तमस्यैकरात्रमुपवासः ॥ १४ ॥ उत्तमस्य उत्तमेन वैहा-
 थस्यमिति वक्ष्यमाणस्य 'ये भूता प्रचरन्ती'त्यस्य एकरात्रमुपवासः कर्त-
 व्यः ॥ १४ ॥ *बलीनां तस्यतस्य देशे संस्कारो हस्तेन परिमृज्यावो-
 क्ष्य न्युप्य पश्चात्परिषेचनम् ॥ १५ ॥ बलीनां मध्ये तस्यतस्य बलेर्देश-
 संस्कारः कर्तव्यः । क. पुनरसौ । हस्तेन परिमार्जनमवोक्षणं च । तं कृत्वा
 बलिं निवपति । न्युप्य पश्चात् परिषेचनं कर्तव्यम् । उपदेशक्रमादेव सिद्धे
 पश्चाद्ग्रहणं मध्ये गन्धमालादिदानार्थमित्याहुः । 'तस्यतस्ये'ति दत्तं सत्य-

पि सम्भवे. सकृद्वै परिमार्जनमवाक्षणे न माभूदेकस्मिन्देशे समवेतानामपि
 पृथक्पृथग्यथा स्यादिति ॥ १५ ॥ * औपासने पचने वा षड्भिराद्यैः
 प्रर्तिमन्त्रं हस्तेन जुहुयात् ॥ १६ ॥ अत्र पच्यते स पचन्नोऽग्निः । औपा-
 सन्वेतामौपासने विधुरादेः पचन इति व्यवस्थितो विकल्पः । अन्ये तु, तुर्य
 विकल्पं मन्यन्ते । षड्भिराद्यैः 'अग्रं स्वाहा, सोमाय स्वाहा, विश्वेभ्यो देवेभ्य-
 स्वाहा, ध्रुवाय भूमाय स्वाहा, ध्रुवक्षितये स्वाहा, अच्युतक्षितये स्वाहंत्यन्तैः ।
 एते हि मन्त्रपाठे पठिता प्राग्विवाहमन्त्रेभ्यः विशिष्टनियममापक्षत्वग्रहण-
 त्वात्तैस्सह न गृह्यन्ते । केचिन सौविष्टकमपि सप्तमं जुह्वति अग्रयेऽस्विष्टकं-
 स्वाहेति औषधहविकैषु तस्यै सर्वत्र प्रवृत्तिरिति वदन्त । अन्ये तु सोमाय
 स्वाहेति न पठन्ति । सौविष्टकं पष्ठं पठन्ति । हस्तग्रहणं देव्यादि निवृत्त्यर्थम्,
 ॥ १६ ॥ * उभयतः परिपेचनं यथा पुरस्तात् ॥ १७ ॥ उभयतः पुरस्तादुपरि-
 ष्टाच्च परिपेचनं कर्तव्यम् । कथम् । यथा पुरस्तात् उक्तं गृही 'अदिनेऽनुमन्य
 स्वेत्यादि अन्वमक्ष्माः प्राप्तावीरिति मन्त्रसत्राणि' इति च । सामयाचारि-
 केषु पार्वणेनानिदेशो न प्रवर्तत इति ज्ञापितत्वादप्राप्तविधिरयम् । अन्ये
 तु पस्तिङ्ग्यां मन्यन्ते । परिपेचनमेव वैश्वदेवे, नान्यत्तन्त्राणि ॥ १७ ॥
 * एवं बलीनां देशे देशे समवेतानां सकृत्सकृदन्ते परिपेचनम् ॥ १८ ॥
 यथा षण्णामाहुतीनां परिपेचनं तन्त्रमेवं बलयाऽपि य एकस्मिन् देशे समवे-
 ता 'उत्तरैर्ब्रह्मसदन' इत्यादयस्तेषां न्यदन्ते परिपेचनं प्राप्तं 'पश्चात्परिपेचनं'
 मित्यनेन विहितं तत्सवान्ते सकृत्कर्तव्यं न प्रत्येकं पृथगिति । अमत्यस्मिन्
 सूत्रे पूर्वज्ञ तस्यतम्येति वचनात्तथा परिमार्जनमवाक्षणे च प्रत्येकं पृथक्पृ-
 थग्भवति तथा परिपेचनमपि स्यात् । अत्र उपदेशादेव य एकदेशेऽभा-
 वल्यस्तेषामेव सकृत्परिपेचनं यादृच्छिकमभवेतानाम् । तेन यद्यप्यन्तरम्ये-
 तर्पणदेशश्शय्यादेशः, तथापि कामालङ्घ्य पृथक्परिपेचनं भवति ॥ १८ ॥
 * सति स्पृशंसृष्टेन कार्याः ॥ १९ ॥ सति स्पृशेत्तत्सृष्टा बलयः कार्याः ।
 अन्ये त्वन्यैरपि व्यञ्जनेऽस्ममर्गमिच्छन्ति । तथा च बोधायनः—'काममि-
 तरेऽवायुतने' ष्ति । एष एव व्यञ्जनानां सम्कारस्यापि व्यञ्जनेऽप्येव च
 संस्पृष्टेन च बलयः कार्यामिति सम्भव इति ॥ १९ ॥ * अपरेणाग्नि स-

सप्तमाभ्यामुदगपवर्गम् ॥ २० ॥ अपरेणाग्रिमग्नेः पश्चात् ॥ सप्तमाष्ट
 ग्राभ्यां 'धर्माय स्वाहाऽधर्माय स्वाहे'त्येताभ्यां बलिहरणं कर्तव्यम् । उदग-
 पवर्गम् । न प्रागपवर्गम् ॥ २० ॥ *उदधानसन्निधौ नवमेन ॥ २१ ॥
 उदकं यत्र धीयते तदुदधानम् । मणिकारुण्यम् । तस्य सन्निधौ नवमेन अ-
 ज्य स्वाहे'त्यनेन ॥ २१ ॥ *मध्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागप-
 वर्गम् ॥ २२ ॥ दशमैकादशाभ्यां ओषधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा, रक्षोदेवजने-
 भ्यः स्वाहेत्येताभ्याम् ॥ २२ ॥ *उत्तरपूर्वे देशेऽगारस्योत्तरैश्चतुर्भिः ॥
 २३ ॥ अगारस्य य उत्तरपूर्वो देशस्तत्रोत्तरैश्चतुर्भिः 'गृह्याभ्यः स्वाहा, अव-
 सानेभ्यः स्वाहा, अवमानपतिभ्यः स्वाहा, सर्वभूतेभ्यः स्वाहे'त्येतेश्चतुर्भिः
 प्रागपवर्गमित्येव ॥ २३ ॥

ति'तृतीया खणिका ॥ प्र०२ प०२ ख०३ ॥

*शय्यादेशे कामलिङ्गेन ॥ १ ॥ कामाय स्वाहा ॥ १ ॥ *देहि-
 न्यामन्तरिक्षलिङ्गेन ॥ २ ॥ देहिनी देहर्ता द्वारस्याधस्ताद्वारुः । तस्या
 ध्रुवेदिकेत्यन्ये । अन्तर्द्वारस्य च ग्रहणम् । तत्रान्तरिक्षलिङ्गेन 'अन्तरिक्षाय
 स्वाहे'त्यनेन ॥ २ ॥ * उत्तरेणापिधान्याम् ॥ ३ ॥ येनापिधायत्रे द्वारं
 सपिधानी कवाटम् । तदगलमित्यन्ये । तत्रोत्तरेण मन्त्रेण 'यदेजति जगति
 यच्चेष्टति नास्त्रो भागो यन्नाम्न स्वाहे'त्यनेन ॥ ३ ॥ * उत्तरैर्ब्रह्मसदने ॥
 ४ ॥ अगारस्येत्यनुवृत्तेः । तत्र यो ब्रह्मसदनारूपो देशः वास्तुविद्या-
 प्रसिद्धः मध्येऽगारम् । तत्रोत्तरैर्दशभिः 'पृथिव्यै स्वाहा, अन्तरिक्षाय स्वाहा,
 दिवे स्वाहा, सूर्याय स्वाहा, चन्द्रमसे स्वाहा, नक्षत्रेभ्यः स्वाहा, इन्द्राय स्वा-
 हा, कृत्स्नतये स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, ब्रह्मणे स्वाहेत्येतैः प्रागपवर्ग-
 मित्येव । अपर आह । ब्रह्मा यत्र सीदति गार्ह्येषु कर्मसु अग्रेर्दक्षिणतो ब्र-
 ह्मसदनं तत्रेति ॥ ४ ॥ *दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीत्यवाचीन-
 पाणिः कुर्यात् ॥ ५ ॥ अनन्तराणा बलीनां दक्षिणतः पितृलिङ्गेन 'स्वधा
 पितृभ्यः' इत्यनेन बलि कुर्यात् । प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिश्च भूत्वा दक्षिणं
 पाणिमुत्तानं कृत्वा अङ्गुष्ठतर्जन्योरन्तरालेन ॥ ५ ॥ *रौद्र उत्तरो यथा-

देवताभ्यः ॥६॥ पितृबलेरुत्तरतो रौद्रबलिः कर्तव्यः । तथा देवताभ्य
 स्तथी प्राचीनावीत्युक्ताचीनपाणिरिति नानुवर्तत इत्यर्थः । 'नमो रुद्राय प-
 शुपतये स्वाहे'ति मन्त्रः । अत्र यद्यपि पशुपतिलिङ्गमप्यस्ति, तथापि तद्गुद्रं
 स्यैव विशेषणमिति रौद्र इति व्यपदेशो नानुपपन्नः । देवतास्मरणमपि रु-
 द्रायेत्येव कुवन्ति । रुद्राय पशुपतय इत्यन्ये । केचित्तु उत्तरो मन्त्रो रौद्रः
 न पशुपतिर्देवतेत्याचक्षते । तस्य देशः प्राग्बोद्ध्वा पित्र्यात् ॥६॥ *त-
 योर्नाना परिषेचनं धर्मभेदात् ॥७॥ तयोरनन्तराक्तयोर्बल्योरेकस्मिन्
 देशे समवेतयोरपि नाना पृथक् परिषेचनं कर्तव्यम् । कुत । धर्मभेदात्
 पित्र्यस्याप्रदक्षिण परिषेचनं कर्तव्यम् । इक्ष्वस्य दैवत्वत्प्रदक्षिणमिति ॥७॥
 *नक्तमेवोत्तमेन वैहायसम् ॥८॥ उत्तमेन 'यं भूता प्रचरन्ति नक्तं ब-
 लिमिच्छन्तो विबुधस्य प्रेप्याः । तेभ्यो बलिं पुष्टिकामा हरामि मयि पुष्टि-
 पुष्टिपतिर्दधानु स्वाहे'ति । अनेन वैहायसं बलिं दद्यात् । ब्रह्म 'नक्तमेव वै-
 हायसमि'ति वचनाद्वाकाश एव बलिं न छदिपरिपृच्छते देशः । तथाच
 बोधायनः—'अथाकाश उत्क्षिपति ये भूता प्रचरन्ती'ति । अपर आह ।
 एवकारो भिन्नक्रमः । नक्तमुत्तमेनैव बलिंरिति तत्र बल्यन्तराणां रात्रौ
 निवृत्तिः । अन्ये तु ऊहेन दिवा बलिं हरन्ति 'दिवा बलिमिच्छन्त' इति ।
 आश्वलायनके तथा दर्शनात् । 'दिवाचारिभ्यः' इति दत्तम् । 'नक्तचारिभ्यो'
 इति बलिमाकाशे उत्क्षिपेन्नक्तमिति । 'तथा च मनु —'दिवाचारिभ्यो
 भूतेभ्यो नक्तं चारिभ्य एव च' इति ॥८॥ *य एतानव्यग्रे यथोप-
 देशं कुरुते नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च ॥९॥ य एताननन्तराक्तान् होमान् ब-
 लीश्वः । अव्यग्रं समाहितमना भूत्वा यथोपदेशमुपदेशानतिक्रम्य कुरुते ।
 य इति वचनात्तस्यति गम्यते । तस्य नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च नित्या । 'स्वर्गपुष्टि-
 सयुक्ता' इति यत् पूर्वमुक्तं तस्यार्थवादनाशङ्कामा भूदति पुनर्वचनम् ।
 पुष्टिस्वर्गौ नित्यावेव भवन् । न प्रबलेरपि कर्मस्त्वेव बीधनमिति ॥९॥
 *अग्रं च देयम् ॥१०॥ बलिहरणानन्तरं अग्रं च देयं भिक्षवे ॥१०॥
 *अतिथीनेवाग्रं भोजयेत् ॥११॥ अतिथीन्वक्ष्यति । तानेवाग्रे भोजयेत्
 न स्वयं महत्वा भुञ्जीत । एवमतिथिर्व्यतिरिक्तानन्यानापि भोजयितव्यान्

पश्चादेव भोजयेत् ॥ ११ ॥ * बालान् विद्वान्नागसम्बन्धान् स्त्रीश्चान्तर्वत्नीः
 ॥ १२ ॥ ये च गृहवर्तिनो बालादयः तानप्यग्र एव भोजयेत् । अन्तर्व-
 त्नीरित्येवं मिद्वे स्त्रीग्रहणं स्वस्वादीनामपि ग्रहणार्थम् । अन्तर्वत्नीर्ग्रहणं
 सर्वत्र पृजार्थम् ॥ १२ ॥ * काले स्वामिनावन्नार्थिनं न प्रत्याचक्षीया-
 ताम् ॥ १३ ॥ काले वैश्वदेवान्ते अन्नार्थमुपस्थितः स्वामिनौ गृहपती न प्रत्या-
 चक्षीयानाम् । अवश्यं तस्मै किञ्चिद्देयमिति ॥ १३ ॥ अभावे किं कर्तव्यं
 तत्राह—* अभावे भूमिरुदकं तृणानि कल्याणी वागित्येतानि वै
 मनोऽगारं न क्षीयन्ते कदाचनेति ॥ १४ ॥ भूमिरुपवेशनयोग्या ।
 उदकं पादप्रक्षालनादियोग्यम् । तृणानि शयनासनयोग्यानि । कल्याणी
 वाक् स्वीगन्तमायुष्मन्त इहाम्भ्यतामित्यादिका । एतानि भूम्यादीनि । सतो-
 ऽगारं मतम्भूतपुरुषस्य निर्धनस्यापि गृहे कदाचिदपि न क्षीयन्ते ।
 वैशब्दं प्रमिद्वे । अतः एव तैरुपचारं कर्तव्यः । इति शब्दप्रयो-
 गादेवं धर्मज्ञा उपदिशन्तीति ॥ १४ ॥ * एवंवृत्तावनन्तलोका भव-
 तः ॥ १५ ॥ यौ गृहमेधिनौ आन्तादेववृत्तौ भवतः तयोरनन्तलोका भ-
 वन्ति । ज्येष्ठेतिष्टोमादिभ्योऽपि कतिपयदिनमाध्येभ्यो दृक्करमेतदन्ता-
 द्रवम् ॥ १५ ॥ * ब्राह्मणाया नर्धायान् नर्धायामनमुदकमन्नमिति देयं
 न प्रत्युत्तिष्ठेत् ॥ १६ ॥ यद्यनर्धायानो ब्राह्मणाऽतिथिर्धर्माणामच्छेत् त-
 दा तस्मै आसनादिकं देयम् । प्रत्युत्थानं तु न कर्तव्यम् । अस्माद्देव-
 ज्ञायते अनर्धायाने प्रत्युत्थानमिति ॥ १६ ॥ * अभिवादनस्यैवातिष्ठेद-
 भिवाद्यश्चेत् ॥ १७ ॥ यदि पुनरसौ अनर्धायानेऽपि दशवर्षं पौरुषस्य
 भित्तिद्विना अभिवाद्यो भवति तदा अभिवादनस्यैवातिष्ठेत् ॥ १७ ॥ * रा-
 जन्यवैश्यौ च ॥ १८ ॥ अनर्धायानावपि राजन्यवैश्यौ न प्रत्युत्तिष्ठेत् ब्रा-
 ह्मणः । आसनादिकं तु देयमिति ॥ १८ ॥ * शूद्रमभ्यागतं कर्मणि
 नियुञ्ज्यात् ॥ १९ ॥ यदि शूद्रो द्विजानि प्रत्यतिथिरागच्छति तदा त-
 मुदकाहरणादौ कर्मणि नियुञ्ज्यात् ॥ १९ ॥ * अथास्मै दद्यात् ॥ २० ॥
 अथ तस्मिन् कृते भोजनं दद्यात् ॥ २० ॥ * दासा वा राजकुलादा-
 हृत्यातिथिवच्छ्रद्धं पूजयेयुः ॥ २१ ॥ अथवा यम्य गृहमेधिनो दासा

ते राजकुलादाहत्य तं शूद्रमतिथिवत्पूजयेयुः । अत एव जायते 'शूद्रा-
णामब्रिथानां पृथार्थं द्वािषदिकं राज्ञा ग्रामेग्रामे स्थापयितव्यमिति ॥ २१ ॥
* नित्यमुत्तरं वासः कार्यम् ॥ २२ ॥ 'उपासनं गुरुणा'मित्यादिना के-
पुचित्कालेषु यज्ञोपवीतं विहितम् । इह तु प्रकरणात् गृहस्थस्य नित्यमु-
त्तरं वासो भार्यमित्युच्यते ॥ २२ ॥ अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थे ॥ २३ ॥
अपि वा सूत्रमेव सर्वेषामुपवीतकृत्ये भवति न वाम एव । तच्च 'कार्पास-
मुपवीत' स्याद्विप्रस्योर्ध्वकृतं त्रिवृ'दिति मनूक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २३ ॥ * यत्र
भुज्यते तत्समूह्य निर्हृत्योवाक्ष्य तं देशममत्रेभ्यो लेपान मङ्कप्याद्भिः
संसृज्योत्तरतः शुचौ देशे रुद्राय निनयेद्वं वासु शिवं भवति
॥ २४ ॥ यत्र स्थाने भुज्यते तत् समह्य समहन्या तत्रैवमुच्छिष्टादिकं
राशीकृत्य निर्हरेदन्यतः । निर्हृत्य तद्देशप्रवोसेत् । अत्रोक्ष्य ततोऽमत्रेभ्य
येषु पाकः कृतः तान्यप्रत्राणि तेभ्योऽन्नलेपान् वृश्चनेलेपाश्च मङ्कप्य का-
ष्ठादिनावकुप्य अद्वि 'संसृजेत्' । संसृज्य गृहस्थोत्तरतः शुचौ देशे
रुद्रायेदमभित्विति निनयेत् । एव कृते वास्तु शिवं समृद्धं भवतीति ॥ २४ ॥
* ब्राह्मणस्वाचार्यः स्मर्यते तु ॥ २५ ॥ तृशब्दोऽवधारणार्थं भिन्नक-
मश्च । ब्राह्मण एव सर्वेषामाचार्यः स्मर्यते धर्मशास्त्रेषु । इहापि वक्ष्यति 'स्व-
कर्म ब्राह्मणस्येत्यादि । अनुवादोऽयम् ॥ २५ ॥ आपदि कल्पान्तरं वक्तुं
तदाह- * आपदि ब्राह्मणेन राजन्ये वैश्ये वाध्ययनम् ॥ २६ ॥
कर्तव्यमित्युप्याहार्यम् । * ब्राह्मणस्याध्यापयितुरलमि आपत् । तत्रापदि
ब्राह्मणेन राजन्ये वैश्ये वाध्ययनं कर्तव्यम् । न त्वनधीयानेन स्थातव्य-
म् । * ब्राह्मणेन' नि वचनाद्वाजन्यवैश्ययोर्भाषियमनुकल्पः । २६ ॥ * अ-
नुगमनं च पश्चान् ॥ २७ ॥ अनुगमनं च पृष्ठतः कर्तव्यं यद्विदध्य-
यनम् । पश्चाद्ब्रह्मण लज्जादिना कियत्यपि पार्श्वं गतिमीदृशिति । सर्वत्र शुश्रू-
षाप्रसङ्गे नियमः ब्राह्मणस्यानुगमनमेव शुश्रूषेति । अथा च गौतमः -
'अनुगमनं शुश्रूषे'ति ॥ २७ ॥ * तत ऊर्ध्वं ब्राह्मण एवाग्रे गता स्या-
त् ॥ २८ ॥ ततोऽध्ययनादूर्ध्वं समाप्तेऽध्ययने ब्राह्मण एवाग्रे गच्छेत् ॥ २८ ॥
इति चतुर्थी खण्डिका ॥ प्र० २ प० २ ख० ४ ॥

* सर्वविद्यानामप्युपनिषदामुपाकृत्यानध्ययनं तदह
 ॥१॥ कर्मणि षष्ठी । सर्वविद्या अङ्गविद्या, अप्युपनिषद्, उपा
 कृत्याधेतुमारभ्य तदहरनध्ययनं तस्मिन् हनि अध्ययनं न कर्तव्यम् । उ
 , पानिषद्ग्रहण प्राधान्यरूपापनार्थम् । ब्राह्मणा आयता वसिष्ठोऽप्यायात इति
 वत् ॥ १ ॥ * अधीत्य चाविप्रक्रमणं सद्यः ॥ २ ॥ अधीत्य 'वेदमधीत्य स्नातु'
 न्नित्यवमरे आचार्यसकाशात् सद्यो विप्रक्रमणं न कर्तव्यं नापंगन्तव्यम् । प्रा
 येण मकारात्परमिकारमधीयते । तत्राप्येष एवार्थः । ईकारस्तु छान्दसो
 ऽपपाठो वा ॥ २ ॥ * यदि त्वरेत गुणैः समीक्षायां स्वाध्यायमधी
 त्य कामं गच्छेदेवमुभयोः शिवं भवति ॥ ३ ॥ यदि कार्यवशात् ग
 न्तुं त्वरेत तदा गुणैराचार्यस्य समीक्षाया सन्दर्शने संश्रये स्वाध्यायं प्र
 र्शनावरमर्थात् 'यथाकाम गच्छेत्' । एव कृते उभयोः शिष्याचार्ययोः शि
 वं भवतीति ॥ ३ ॥ * समावृत्तं चेदाचार्योऽभ्यागच्छेत्तमभिमुखोऽ
 भ्यागम्य तस्योपसङ्गृह्य न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत् पुरस्कृ
 त्योपस्थाप्य यथोपदेशं पूजयेत् ॥ ४ ॥ समावृत्तं चेत् शिष्यः कृत
 दारमाचार्योऽभ्यागच्छेत् अतिथिवर्मणं । तदभिमुखोऽभ्यागम्य । त
 स्योपसंगृह्य । कर्मणि षष्ठी । तमुपसंगृह्य । यद्यपि तस्य त्र्यङ्गुलादिस्पर्श
 सम्भाव्यते । तथापि न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत् न स्नायात् । उप
 संग्रहणे वा धूलिधूसरौ पादौ स्पृष्ट्वा न बीभत्समान उदकमुपस्पृशे
 त् । लनस्तं पुरस्कृत्य गृहप्रवेशे अग्रे कृत्वा । पूजामावनान्युपस्थाप्य यथो
 पदेशं गृह्योक्तेन मार्गेण मधुपर्केण पूजयेत् । पञ्चविधानं गृह्योक्तम्यानु
 वत् ॥ ४ ॥ आमनादिषु विशेषं वक्तुं तदाह — * आसने शयने भक्ष्ये
 भोज्ये वाससि वा सन्निहते निहीनतरवृत्तिः स्यात् ॥ ५ ॥ स
 न्निहित आचार्यः तस्मिन्नेव गृहे अक्षरकादिकं प्रविष्टे आमनादिषु निही
 नतरवृत्तिः स्यात् । तरनिर्देशात् नीच आमन गुणनोऽपि निकृष्ट आमी
 त । एवं शयनादिष्वपि द्राष्टव्यम् ॥ ५ ॥ * नष्टन् सव्येन पाणिनानु
 गृह्याचार्यमाचामयेत् ॥ ६ ॥ निष्ठात्रपि प्रह्व उच्यते । म्यानशेष्ठात् । न
 हि साक्षात्तिष्ठन्नाचमयितुं प्रभवति । सव्येन पाणिना करकादिकमनुगृह्याध

स्ताद्गृहीत्वा हस्तेन द्वारमवमृश्येत्यर्थः सिद्धत्वादनन्तरम् । एवमुक्त्वाचार्यं
 माचमयेत् स्वयमेव शिष्यः । एवं हि स सम्मतो भवति । आचार्यं प्र-
 कृते भुञ्ज्याचार्यग्रहणं मार्तिश्रयः अन्यत्रापि आचार्यमाचमयेन्नैवमाचमयेदि-
 ति ॥ ६ ॥ * अन्यं वा समुदेतम् ॥ ७ ॥ वाशिष्ठः समुच्चये । अ-
 न्यमप्येवमेवाचमयेत् । स चेत् समुदेतः कलशिलवृत्तविद्यावयोभिरुपेतो
 भवति ॥ ७ ॥ * स्थानासनचक्रमणस्मितेष्वनचिकीर्षन् ॥ ८ ॥
 व्यवहितमपि स्यादित्यपेक्षते । चिकीर्षया करणं लक्ष्यते । स्थानादिष्वा-
 चार्यस्य पश्चाद्भावी स्यात् । न पूर्वभावी । न युगपद्भावी ॥ ८ ॥ * स-
 न्निहिते मूत्रपुरीषवातकर्मोच्चैर्भाषाहासप्रेवनदन्तस्कवननिःशृङ्खणभ्रु-
 क्षेपणतालननिष्ठयानीति ॥ ९ ॥ वातकर्म अपानवायोरुत्सर्गः । उच्चैर्भाषा
 महता स्वनेन सम्भाषणम् । केनापि हामो हसनम् । प्रेवनं श्लेष्मण्डानिर्गमनम् ।
 दन्तस्कवनं दन्तमलापकर्षणम् । परस्परघट्टनमित्यन्ये । निःशृङ्खणं नासिकामल-
 निम्साखणम् । भ्रुक्षेपणं भ्रुविक्षेपः । छान्दसो ह्रस्वः । तालनं हस्तयोरोष्फालनम् ।
 निष्ठयमङ्गुलिस्फोटनम् । इति शब्दादन्यदपि स्वैरामनादिकं वर्जयेदित्यपे-
 क्ष्यते । एतानि मूत्रकर्मणिनि आचार्यस्य मन्त्रिनौ न कुर्यादिति ॥ ९ ॥
 * द्वारे प्रजायां चोपस्पर्शनभाषा विस्रम्भपूर्वाः परिवर्जयेत् ॥ १० ॥
 उपस्पर्शनमङ्गुलिङ्गनाद्याणादि । भाषा सम्भाषाश्चादुपभृतयः । एता अप्या-
 चार्यं मन्त्रिहिते द्वारे प्रजाविषयेऽपि भिष्वम्भं न कुर्यात् । उवरादिपरीक्षायां
 न दोषः ॥ १० ॥ * वाक्येन वाक्यस्य प्रतिघातमाचार्यस्य वर्जयेच्छे-
 यसां च ॥ ११ ॥ आचार्यवाक्यस्य ममीक्षितस्येतरस्य वा आत्मीयेन वा
 क्येन तादृशेन प्रतिघातं न कुर्यात् । श्रेयसा च अन्येषामपि प्रशस्तुरा-
 णां वाक्येन वाक्येन न प्रतिहन्यात् ॥ ११ ॥ * सर्वभूतपरीवादाक्रोशाश्च
 ॥ १२ ॥ सर्वेषामपि भूतानामपि निरश्चाम् । परीवादान् दांपवादान् । आ-
 क्रोशान् अश्लीलवादाश्च वर्जयेत् । परीवादस्य पुन पुनस्कवनमतिशयेन व-
 र्जनार्थम् ॥ १२ ॥ * विद्यया च विद्यानाम् ॥ १३ ॥ परीवादाक्रोशान्
 वर्जयेत् । ऋग्वेद एवं श्रोत्रमुखः । अन्ये श्रवणकटुका इति परीवादाः ।
 वैत्तिरीयमुच्छिष्टशाखा यज्ञवल्क्यादिब्राह्मणादिरिदानीन्तन इत्याद्या-

क्रोशः ॥ १३ ॥ * यथा विद्यया न विरोचेत पुनराद्यर्ग्यमुपेत्य नियमेन साधयेत् ॥ १४ ॥ यथा विद्ययाऽधीतया श्रुतया वा न विरोचेत न वृशस्वी स्यात्तामित्यर्थाद्भूम्यते । ता विद्याः पुनःसाधयेत् । यथा तस्यैक सिद्धा भवति तथा कुर्यात् । कथम् । आचार्य तमेवान्य वा उपेत्य उपसाद्य । नियमेनापूर्वाधिगमे विद्यार्ग्यस्य यो नियम उक्तः तेन तु श्रुषादिना । अस्मिन्विषये अध्यापयितुर्नियमः ॥ १४ ॥ * उपाकरणाद्योत्सजनादध्यापयितुर्नियमो लोमसंहरणं मांसं श्राद्धं मथुनमिति वर्जयेत् ॥ १५ ॥ लोमसंहरणं लोमनापनम् । इदमनाहिताग्निविषयम् । आहिताग्नेस्तु 'अप्यल्पशो लोमानि वापयत' इति वाजसनेयकम् ॥ १५ ॥ * ऋत्वे वा जायाम् ॥ १६ ॥ ऋतुकाले वा जायामुपेयात् । स्त्रीणामृतुदिनानि षोडश । तत्र भवः काष्ठं ऋत्वं । भवो ह्यन्दितीति यत्प्रत्यये ऋत्ववासेति यणादेशसूत्रेऽणादेशो निपातितः । ऋत्वं इति रूपसिद्धिः । अत्र यलोपश्लान्दसः । चातुर्मास्येषु प्रयुक्तमृत्वे वा जायामुपेयात् इति यथा म्यात् ॥ १६ ॥ * यथागमं शिष्येभ्यो विद्यासम्प्रदाने निदमेषु च युक्तः स्यादेवं वर्तमानः, पूर्वापरान् सम्बन्धानात्मानं च क्षेमे युनाक्ति ॥ १७ ॥ येन प्रकारेणागम पाठ्यर्थयोः तथैव शिष्येभ्यो निमित्तसरेण विद्या सम्प्रदेया । एवं भूते विद्यसम्प्रदाने युक्तो विहितः स्यात् । ये च गृहस्थस्य नियमा अध्यापने अन्यत्र च तेऽप्यपि युक्तः स्यात् । एव युक्तो वर्तमानः पूर्वान् पितृपितामहप्रपितामहान् । अपरान् पुत्रपौत्रनप्तृन् । सम्बन्धान् कर्मणि वृत्तः । सम्बन्धिनः पुरुषान् । आत्मानं च क्षेमे अप्रये स्थाने राक्षस्यष्टे । युनाक्ति स्थापयति ॥ १७ ॥ * मनसा वाचा व्याणेन चक्षुषा श्रोत्रेण त्वं किञ्चिद्विशोदरारम्भणानास्त्रावान् परीवृज्जानोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १८ ॥ ये पुरुषा अस्त्राव्यते बहिराकल्प्यते । आस्त्रावाः शब्दादयो विप्रियाः । ते विशेष्यन्ते त्वं किञ्चिद्विशोदरारम्भणान् आरभ्यते । आलम्ब्यन्त इत्यारम्भणाः । तत्र त्वगालम्बना स्वचन्द्रनादयः । शिश्रालम्बनः मध्युपभोगः । उदरालम्बना अभोज्या अमश्यादयः । उपलक्षणं त्वगादिग्रहणम् । एवभूतानां स्त्रावान् मनआदिभिः पञ्चभिरिन्द्रियैः परिवृज्जान सर्वतो वर्जयन् । अ-

मृतत्वाय भोक्षाय । कल्पते । तत्र वागिति रसनेन्द्रियम् । ऋण-इति घ्रा-
णम् ॥ १८ ॥

इति पञ्चमी श्रृङ्गिका ॥ प्र० २ प० २ ख० ५ ॥

इति चाग्रस्तम्बधर्ममूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्

* उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्नेऽद्वतीयः पटलः ॥ २ ॥

* जगत्याचारसंशये धर्मार्थमागतमग्निमुपसमाधाय जातिना
चारं च पृच्छेत् ॥ १ ॥ अविज्ञातपूर्वो यो धर्मार्थमध्ययनार्थमागच्छेत् उपसी
देत् । उपसन्नोऽस्मि भगवन्मैत्रेण चक्षुषा पश्य शिवेन मनसानगृहाण प्र-
सीद मामध्यापयेति । तस्य जगत्याचारसंशये सति । अग्निमुपसमाधाय अत्र क
चाग्रमित्याद्यन्यदुपदध्यादित्यन्त कृत्वा । तत्सन्निधौ जातिमृचारं च पृच्छेत् ।
किंगोत्रोऽसि सौम्य क्रिमाचारश्चरसीति ॥ १ ॥ * साधुतां चेत्प्रतिजा
नीतेऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपश्रोताऽऽदित्योऽनुख्याता साधुतां चेत्प्रति-
जानीते साध्वस्मा भस्तु वितथ एष एनस इत्युक्त्वा शास्तुं प्रति-
पद्येत ॥ २ ॥ स चेत्साधुतां प्रतिजानीते साधुजन्माभ्यमुप्य पुत्रोऽमुप्य पौत्रो-
ऽमुप्य नत्ता साध्वाचारश्चास्मि पित्रैवोपानेषि शिक्षिताचारश्चास्मि सम्य-
कुचावर्त्तये विप्रिबलेन तु बाल्य एव सर्वे दिष्टा गति गता एतन्मात्केव
लमनधीत्वेद इति ततोऽग्निरुपद्रष्टेत्यादिक, मन्त्रमुक्त्वा शास्तुं शासितुम-
ध्ययितुं धर्माश्चोपदेष्टुं प्रतिपद्येत् उपक्रमेत ॥ ३ ॥ पञ्चगज्ञान्तं अतिथिने
वाग्ने भोजयेदित्युक्तम् । तत्सर्वश्रकारं वक्तुं तस्यावश्यकतया तामननाह—
* अग्निरिव ज्वलन्नतिथिरभ्यागच्छति ॥ ३ ॥ अतिथिर्गृहानभ्यागच्छ-
न्नग्निरिव ज्वलन्नभ्यागच्छति तस्मादसौ भोजनादिभिरवश्यं तर्पयितव्यः ।
निराशस्तु गतो गृहान् दहेदिति ॥ ३ ॥ इदानीमतिथिलक्षणं वक्तुं नहुप-
योगिश्रोत्रियलक्षणमाह— * धर्मेण वेदानामकैकां शाखामरात्य
श्रोत्रियो भवति ॥ ४ ॥ विद्यार्थस्य यां नियमः स धर्मः । तेन वेदानां यां
काञ्चन शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवति । पुरुषस्य हि प्रतिवेदमैकां शाखा
भवति या पूर्वेः परिगृहीत्वा अध्ययनानुष्ठानाभ्यां सा प्रतिवेदं स्वशाखा ता

मधीत्य श्रोत्रियो भवति न तु प्रतिवेदमैकैकामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति । लो-
कविरोवात् । लोके हि यां कांचनैकां शाखामधीयानः श्रोत्रिय इति प्रसिद्धः
॥४॥ अतिथिलक्षणमाह—*स्वधर्मयुक्तं कुटुम्बिनमभ्यागच्छति धर्मपु-
रस्कारो नात्रप्रयोजनः सोऽतिथिर्भवति ॥५॥ आहितो यच्छब्दो द्र-
ष्टव्यः । अन्ते स इति दर्शनात् । मध्ये च श्रोत्रियलक्षणोपदेशात् । तदु-
पजीवनेन सूत्रं योज्यम् । यः श्रोत्रियः स्वधर्मयुक्तं स्वधर्मनिरतम् । कुटु-
म्बिनं भार्यया सह वसन्तं गृहस्थम् । आश्रमान्तरनिरासार्थमिदमुक्तम् ।
न हि ते पचमाना भवन्ति । भिक्षवो हि ते । अभ्यागच्छति उद्दिश्यागच्छ-
ति । धर्मपुरस्कारः, आचार्याद्यर्थं भिक्षणं धर्मः तं पुरस्करोतीति धर्मपुर-
स्कारः । कर्मण्यण् । धर्मप्रयोजनः । य एवभूत एवभूतमुद्दिश्यागच्छति
नात्रेच्छया सोऽतिथिरिति ॥५॥ * तस्य पूजायां शान्तिः स्वर्गश्च ॥६॥
तस्यातिथे पूजायां कृतायां शान्तिरुपद्रवाणामिह भवति प्रेत्य च स्वर्गलाभः ॥
६॥ * तमभिमुखोऽभ्यागम्य यथावयस्समेत्य तस्यासनमाहारयेत् ॥
७॥ तमतिथेनभिमुखोऽभ्यागच्छेत् । अभ्यागम्य यथावयः वयसोऽनुरूपं
प्रेत्युत्थायाम्बिवादानादिना समेयात् सङ्गच्छेत् । समेत्य च तस्यासनमाहारयेत्
शिष्यादिभिः । अभावे स्वयमाहरेत् ॥७॥ * शक्तिविषये नाबहुपादमासनं
भवतीत्येके ॥८॥ शक्तौ सत्यां अबहुपादमासनं न देयम् । किं तु बहुपादमेत-
र्षादिनामत्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु बहुपादमपीति ॥८॥ * तस्य पादौ प्र-
क्षालयेच्छूद्रमिथुनाख्येके ॥९॥ शूद्रौ तस्य पादौ प्रक्षालयेत्प्रमि-
त्येके मन्यन्ते । दासवन इदम् । बोधायनस्यु, श्रौतो दृष्टपूर्वः केवलमन्त्रार्थी
नोद्यतयोजनो वेत्यातिथिर्भवति । अथ वा सर्ववर्णज्ञानमन्यतमः काले यथोप-
पन्नः सौवामतिथिना श्रेष्ठोऽतिथिर्भवतीति ॥९॥ अत्र विशेषः—*अन्य-
तरोऽभिषेचने स्यात् ॥१०॥ अभिषेचनं करकादिना जलावसेकः । तमेकः
कुर्वीत । इतरः प्रक्षालयम् ॥१०॥ * तस्योदकमहारयेन्मृण्मयेनेत्येके ॥११॥
मृण्मयेन पात्रेण तस्योदकमार्हत्यामेत्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु तैजसेन ॥११॥
* नोदकमहारयेदसमावृत्तः ॥१२॥ यदा असमावृत्तो ब्रह्मचारी आचार्य-
मेषितः स्वयमेव वा अतिथिरभ्यागच्छति तदानासावुदकमहारयेत् तदा नासा-

बुद्धकाहरणस्य प्रयोजकः । नास्माउदकाहर्तव्यमिति ॥ १२ ॥ * अध्ययने-
 सांवृत्तिश्चात्राधिका ॥ १३ ॥ अत्र असमावृत्तेऽतिथौ अध्ययनसंवृत्तिश्चा-
 धिकम् इतरस्मादतिथेः । अध्ययनस्य सह निष्पादनमध्ययनसंवृत्तिः । यः प्रदे-
 तस्तेस्यागच्छति स तेन सह क्रियन्तेच्चित्कालं वक्तव्यं इति । प्रसिद्धे तु पाठे
 पूर्वपदान्तस्य समोऽकारस्य छान्दसो दीर्घः ॥ १३ ॥ * सान्त्वयित्वा तर्पे-
 येद्रसैर्भक्ष्यैरद्भिरवराध्येनेति ॥ १४ ॥ तत्पादप्रक्षालनस्य समध्ययनस्य वा-
 नन्तरमतिथिं 'प्रि'पंचनेन सान्त्वयेत् । सान्त्वयित्वा गव्यादिभिरसैः फला-
 दिभिश्च भक्ष्यैरन्ततोऽद्भिरपि वावत्तर्पयेत् । 'अवराध्येने'ति जवन्यतां सूचय-
 ति । अप्यन्तत इत्यर्थः । इतिशब्दादेवमादिभिरन्यैरपि ॥ १४ ॥ * आवसथं
 दद्यादुपरिश्रम्यामुपस्तरणमुपधानं सावस्तरणमभ्यञ्जनं चेत् ॥ १५ ॥
 आवसथो विश्रामस्थानम् । उपरिश्रम्या खट्वा । उपस्तरणं तृलिका ।
 उपधानमुपबर्हणम् । अवस्तरणमुपरिपटः । तत्सहितमुपधानमुपस्तरणं च ।
 अभ्यञ्जनं पादयोः तैले घृतं वा एतत्सर्वं दद्यात् । भोजनान्प्रागूष्णं वा अ-
 पेक्षिते काले । इतिशब्दादन्यदप्यपेक्षितम् ॥ १५ ॥ * अन्नमंस्कृत्तर्गमहृद्य
 व्रीहीन् यवान्वा तदर्थान्निर्वपेत् ॥ १६ ॥ यः पचति तमन्नग्रंस्कर्तारमाहू-
 य तदर्थान्निर्वपेत् व्रीहीन्यवान्वा निर्वपेत् पृथक्कृत्य दद्यात् । अमुष्मै प-
 चेति । व्रीहिष्वग्रहणमुपलक्षणम् । इदं भुक्तवत्सु सर्वेष्वनिश्चितवृत्तिषु द्र-
 ष्टव्यम् ॥ १६ ॥ भोजनकाले त्वाहं—* उद्धृतान्यन्नान्यवेक्षेतदंभूयाऽऽऽ इ-
 दऽऽऽपिति ॥ १७ ॥ ग्रावन्तो भोक्तारस्तवद्वा अत्रान्गुहृत्य पृथक्पात्रेषु कृ-
 त्वा स्वयं संवेभागं कृत्वा तान्यन्नान्यवेक्षेत किमिदं भूयः प्रभूतमिदं वेति । वि-
 चित्रे भ्रुतिः । पूर्वं तु भाषायामिदमेतदपेक्षितम् । छान्दसोऽयं प्रयोग इति ॥ १७ ॥
 * भूय उद्धरेत्येव वृषात् ॥ १८ ॥ एवमवेक्षयान्तिभ्यर्थं भूय उद्धरेत्येव वृषा-
 त् ॥ १८ ॥ * द्विषन्दिषता वा नोन्नमश्चरियादोषेण वा मीमांसमानस्य
 मीमांसितस्य वा ॥ १९ ॥ यं स्वयमतिषि द्विषन्भवति श्वेतात्मानं द्वेष्टि यो वा-
 त्मानं दोषेण मीमांसते आत्मनि स्नेयादिदोषं सम्भावयति यो वा दोषेण मीमांसि-
 तः यत्र लौकिका दोषं सम्भावयन्ति । तस्याभ्य सर्वस्यान्न नादनीयात् ॥ १९ ॥
 अत्र हेतुः—* पाप्मानं हि स तस्य भक्षयतीति विज्ञायते ॥ २० ॥ य-

एवंविधम्यान्नपुशनाति, स तस्य पाप्यानेव भक्षयतीति विज्ञायते ॥२०॥

इति पष्ठो खण्डिका ॥ प्र० २ प० ३ ख० ६ ॥

॥ *स एष 'प्राजापत्यः कुटुम्बिनो यज्ञो नित्यप्रततः ॥१॥ स
 एषोऽभिहितो मनुष्ययज्ञः प्राजापत्यः प्राजापदिना दृष्टः, तद्देवत्यो वा ।
 कुटुम्बिनो यज्ञो नित्यप्रततो, नाग्निहोमादिवत् कादानित्कः ॥१॥ तस्या-
 ग्नीन् सम्पादयति — *योऽतिथीनामाग्निः स आहवनीयो यः कुटुम्-
 स गार्हपत्यो यस्मिन्पच्यते सोऽन्वाहार्यपचनः ॥२॥ योऽतिथीन
 जाठरोऽग्निः स एवाहवनीयः । तत्र हि हूयते । यः कुटुम्बे गृहे अग्निरौ-
 पामनः स गार्हपत्यः, नित्यवार्थत्वात् । यस्मिन् पच्यते आह्वानौ सोऽ-
 न्वाहार्यपचनः दक्षिणाग्निः । तत्र ह्यन्वाहार्यं पच्यते ॥२॥ *ऊर्जं पुष्टिं
 प्रजां पशूनिष्टापूर्त्तमात गृहाणामश्नाति यः पूर्वाऽतिथेरश्नाति ॥३॥
 यः अतिथे पूर्वमश्नाति, स गृहाणां कुलस्य सम्बन्धि ऊर्जादिकमश्नाति
 भक्षयति विनाशयति । ऊर्जनम् । इष्टमग्निहोत्रादि । पूर्तं स्मार्तं कर्म कू-
 पखातादि । अन्ये प्रसिद्धाः ॥३॥ *पयउपसेचनमन्नमग्निष्टोमसम्मितं
 सौरिषोऽथसम्मितं मधुनातिरात्रसम्पितं मांसिनः द्वादशाहस-
 म्मितमदकेन प्रजावृद्धरायुषश्च ॥४॥ इय उपसेचनं यस्य तदन्नम-
 ग्निष्टोमश्रुत्यमूलं रषिषा उपमित्तमिति प्रकरणाद्रूपते । मांसिनः सह दत्तम् ।
 उदकेन सह दत्तेन प्रजावृद्धिर्भवति । आशुषश्च वृद्धिः । उपसमस्तमपि ।
 वृद्धिर्गिति सम्बध्यते ॥४॥ *प्रियः प्रियांश्चातिथयः स्वर्गं लोकं गम-
 यन्तीति विज्ञायते ॥५॥ अप्रिया उदासीनाः । द्विष्टो निषिद्धत्वात् ॥
 १॥ *स यन्प्रातर्मध्यंदिने सायम्भिति ददाति सवनान्येव तानि भ-
 वन्ति ॥६॥ त्रिषु कालेषु दीयमानान्यन्नानि अग्न्य यज्ञस्य प्रातःसव-
 नादीनि त्रीणि भवन्ति । तस्मात्सर्वेषु कालेषु दातव्यमिति ॥६॥ *सदनु-
 तिष्ठत्यदवस्यत्येव ॥७॥ यत् गन्तमुत्तिष्ठन्तमतिथिमनूत्तिष्ठति तदु-
 दवस्यत्येव उदवसानोऽग्न्य यज्ञस्येति । प्रायेणोच्छब्दं न पठन्ति । केवलमनु-
 स मेव पठन्ति । तत्र पर्यर्थः स एव ॥ ॥ *यत्सान्त्वयति सा दक्षिणा
 प्रशसा ॥८॥ यत्सान्त्वयति प्रशसति सा प्रशसा दक्षिणा ॥८॥

* यत्संसाधयति ते विष्णुक्रमाः ॥ ९ ॥ संसाधनमनुव्रजतम् ॥ ९ ॥
 * यदुपवर्तते सोऽवभृथः ॥ १० ॥ उपवर्तनम् अनुव्रज्य प्रत्याव्र-
 जनम् ॥ १० ॥ * इति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥ इति ब्राह्मणमित्यस्य स-
 र्वेण सम्बन्धः ॥ ११ ॥ * राजानं चेदतिथिरभ्यागच्छेच्छ्रेयसीमस्मै पूजा-
 मात्मनः कारयेत् ॥ १२ ॥ राजा अभिषिक्तः क्षत्रियः । सोऽतिथयेऽ-
 भ्यागताय आत्मनोऽपि सकाशात् श्रेयसी पूजां कारयेत् पुरोहितेन ॥ १२ ॥
 * आहितार्ग्निं न्वेदतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयाद्ब्राह्म-
 णावात्सीरिति ब्राह्मणमिति ब्राह्मणं तर्पयस्त्वात् ॥ १३ ॥ यथाहिता-
 ग्निमिहिश्रुतिथिरागच्छत्, तत एनमतिथिं स्वयमेव अभिमुखं उपसर्पेत् । अत्र
 स्वयमिति वचनादनाहिताग्निरन्येन शिष्यादिना कारयन्नपि न दूष्यति ।
 अभ्युदेत्य ब्रूयान् । ब्राह्मणं क्वावात्सीरिति कुशलप्रश्नः । वर्त, साधुवेत्यः ।
 स एव ब्राह्मण इति पूजाभिधानम् । क्वपूर्वस्यां राज्यामभितवानसीति ।
 ब्राह्मणैकमित्युदकदानम् । ब्राह्मणं तर्पयस्त्विति रसादिभिस्तर्पयति । अनु-
 स्वारसकारौ छान्दसौ । क्रियाभेदात्प्रतिमन्त्रमिति शब्दः । एतत्सर्वेषु कालेषु
 कर्तव्यम् ॥ १३ ॥ * पुराग्नेहोत्रस्य होमादुपांशुजपेद्ब्राह्मणं यथा ते मन-
 स्तथास्त्विति ब्राह्मणं यथा ते वशस्तथास्त्विति ब्राह्मणं यथा ते प्रियं तथा-
 स्त्विति ब्राह्मणं यथा ते निकामस्तथास्त्विति ॥ १४ ॥ स यद्वि होमकलेऽ-
 प्यासीत्, तदानुरा होमादपरेणाग्निं दर्भेषु सादयित्वा ब्राह्मणं यथा ते मन-
 इत्यादिमन्त्रानुपाशु जपेत् ब्रूयान् । तन्मन्त्रमिति शब्दप्रयोगादर्थप्रयोगा-
 दर्थभेदाच्चतुर्णां विकल्पाः । समुच्चय इत्यन्ये । अत्र चाध्वर्युर्गजमानो वा यो हो-
 ता, स जपेत् ततो जुह्यात् ॥ १४ ॥ * यस्योद्धृतेष्वहुनेष्वग्निष्वतिथिरभ्याग-
 च्छस्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् ब्राह्मणानसृज होप्यामीत्यात्सृजेन होत-
 व्यमनंति सृष्टं चेज्जुहुयादोषं ब्राह्मणमाह ॥ १५ ॥ उद्धृतांश्चानि बहुव-
 चनं सभ्यावमथ्यापेक्षम् । यस्यांगनयस्त्रयं, तस्याहुतेष्विहोत्तरेण । सामानाधि-
 करण्यात् । होमोऽपि त्रिष्वपि भवति । तेनाहवनीयं होमानन्तरमतिथावाग-
 तेऽपि त्रिषु होमा न कृता इति वक्ष्यमाणो विनिर्भवत्येव । क. पुनरसौ
 स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् । ब्राह्मणान्सृजानुजानाहि होप्यामीति ततो जु

धुघ्रात्यतिसृजेत् । अतिसृष्टेन होतव्यम् । यदि पुनरनतिसृष्टोऽननुज्ञातो जुहु-
यात्, तस्य दोषं ब्राह्मणवाक्यमाह । तन्न पठितं प्रत्येतव्यम् । अत्र पक्षे ख्यं हो-
मो निव्यतः ॥१५॥ *एकरात्रं चेदतिथीन्वस्सयेत्पार्थिवाल्लोकानभिज-
यति द्वितीययान्नरिक्ष्यांस्तृतीयया दिव्यांश्चतुर्थ्या परावतो लोकान-
परिमिताभिरपरिमिताल्लोकानभिजयतीति विज्ञायते ॥१६॥ य एकां
रात्रिमतिथीन् गृहे वासयति, स पृथिव्यां भवान् लोकानभिजयति । द्विती-
यया राज्या आन्तरिक्ष्यान् । तृतीयया दिव्यान् । चतुर्थ्या परावतः सुख-
स्य परमात्रा येषु लोकेषु नानभिजयति । अपरिमिताभीरात्रिभिरपरिमितान्
लोकानिति विज्ञायतं ब्राह्मण भवति ॥१६॥ *अंसमुदेतश्चेदतिथिर्ब्रुवाण
आगच्छेत्तदासनमुदकमन्नं श्रोत्रियाय दद्यामीत्येव दद्यादेवमस्य समृ-
द्धं भवति ॥१७॥ निद्यादिभीरहितोऽममुदेतः । स चेदतिथिरिति ब्रुवाण
आगच्छेत्तदा तस्मै आसनादिकं श्रोत्रियायैव दद्यामीत्येव मनसि कृत्वा द-
द्यात् । एवमुदतोऽस्य दानं समृद्धं भवति श्रोत्रियायैव दत्तं भवति ॥१७॥

इति सप्तमो खण्डिका ॥ प्र०२ प०३ ख०७ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायम्

उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥३॥

*येन कृतावसथः स्यादतिथिर्न तं प्रत्युत्तिष्ठेत्प्रत्यवरोहेद्वा
पुरस्ताच्चेदभिवादितः ॥१॥ येन गृहस्थेन अतिथिः कृतावसथः स्यात्
कृतवासः दत्तवासः स्यात् । द्वितीययान्नरिक्ष्यानिद्यादिवचनम् । द्वितीया-
द्विष्वहम्सु तं प्रति न प्रत्युत्तिष्ठेत् । नाप्यासनात् प्रत्यवरोहेत् । स चैत-
न्मिन्नहनि पूर्वमेवाभिवादितः । अनभिवादिते तु अभिवादानाय प्रत्युत्तिष्ठेत् ।
प्रत्यवरोहेच्च ॥ १ ॥ *शेषभोज्यतिथीनां स्यात् ॥ २ ॥ अतिथिर्नैवाग्रे
भोजयेदित्येव भिक्षे वचनमिदं प्रमादं ह्यदत्तमतिथये, तन्न भुञ्जीतेत्येवमप्यम् ॥
१ ॥ *न रसान गृहे भुञ्जीतानवशेषमतिथिभ्यः ॥ ३ ॥ आगामिभ्यो
ऽतिथिभ्यो यथा न किञ्चित् गृहेऽवशिष्यते, तथा गव्यादयो रसान भो-
ज्या इति । सद्यः सम्पादयितमशक्यत्वाद्रसेष गृहस्थस्य ॥ ३ ॥ *ना-

स्मार्थमभिरूपमन्नं पाचयेत् ॥ ४ ॥ आत्मानमुद्दिश्याभिरूपमन्नं स्वा-
 द्दूपादि न पाचयेत् ॥ ४ ॥ गोमधुपर्काहो वेदाध्यायः ॥ ५ ॥ सा-
 ङ्गस्य वेदस्याध्येता वेदाध्ययः । सोऽतिथिर्मधुपर्कमहेति गां च दं-
 क्षिणाम् ॥ ५ ॥ * आचार्य ऋत्विक्स्नानको सज्ज वा धर्मयुक्तः ॥
 ६ ॥ अवेदध्याया अप्याचार्यादयो मधुपर्काहो । अत एव ज्ञायते
 एकदेशाध्यायिनावप्यृत्विगाचार्यो भवत इति । धर्मयुक्त इति राज्ञो वि-
 शेषणम् । वाशब्दः समुच्चये ॥ ६ ॥ * आचार्यायृत्विजे श्वशुराय राज्ञ
 इति परिसंवत्सरादुपनिषद्ध्यो गोमधुपर्कश्च ॥ ७ ॥ एतत् गृह्य व्याख्या-
 तम् । गौरत्र दाक्षणाधिका विधीयते ॥ ७ ॥ कोऽसौ मधुपर्क इत्यत आह—
 * दधिमधुसंस्पृष्टं मधुपर्कः पयो वा मधुसंस्पृष्टम् ॥ ८ ॥ गृह्योक्तम्यानु-
 वादोऽयम् । उत्तरविवक्षया ॥ ८ ॥ * अभाव उदकम् ॥ ९ ॥ दधिपयसोर-
 लाभ उदकमपि देयम् । मधुमस्पृष्टमित्येके । नेत्यन्ये । पूर्वत्र पुनर्मधुसंस्पृ-
 ष्टग्रहणम् ॥ ९ ॥ वेदाध्याय इत्यत्र विवक्षित वेदमाह—* षडङ्गो वेदः
 ॥ १० ॥ षड्भिरङ्गैर्युक्तोऽन वेदो गृह्यत इति ॥ १० ॥ कानि तान्यङ्गानी-
 त्यत आह—* छन्दःकल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शीक्षा
 छन्दोविचितिरिति ॥ ११ ॥ छन्दो वेदः । तत्कल्पयति प्रतिशास्त्र शा-
 खान्तरावीर्बेन न्यायिप्राप्तेन जाङ्गकल्पेन उपेतम् कर्मण प्रयोगरूपेण
 योपस्कुरुत इति छन्दःकल्पः कल्पभूत्राणि । व्याकरणम् अर्थविशेष-
 माश्रित्य पदमन्वाचक्षण पक्षपदार्थप्रतिपादनेन वेदम्योपकारकं विद्यामथान-
 म् । सूर्यमन्त्रि ज्योतीष्यधिकृत्य अवृत्तं शास्त्र ज्योतिषम् । आदिवृच्चभा-
 वे यत्र कार्यः । तदप्यध्ययनोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिनं च कालवि-
 शेषं प्रतिपादयदुपकारकम् । निरुक्तमपि व्याकरणमैव कार्यम् । शीक्षा
 वर्णानां स्थानप्रयत्नादिकमध्ययनकाले कर्मण च मात्राणामुच्चारणप्रकार शि-
 क्षयतीति । पृषोदरादित्वाद्भिर्भे । गायत्र्यादीनि छन्दांसि यथा विधीयन्ते
 विविच्य ज्ञायन्ते, सा छन्दोविचितिः । एतान्यङ्गानि अङ्गसम्भवादङ्गत्व-
 म् । 'मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते । निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छ-
 न्दांसि विचितिः पदे ॥ शीक्षा घ्राणं नु वेदम्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते ।' इ-

नि । उपकारकत्वाच्चोक्त उपहरः ॥ ११ ॥ अत्र चोदयते—*शब्दार्थारम्भाणां तु कर्षणां समाम्नायस्समाप्तौ वेदशब्दस्तत्र सङ्ख्या विप्रतिषिद्धा ॥ १२ ॥ शब्दार्थतया यान्यारम्भ्यन्ते न प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरतया, तानि शब्दार्थारम्भणानि कर्माणि हि होत्वादीनि । तेषां समाम्नाय उपदेशः । तस्य समाप्तौ यावता गूढजातेन समाप्तोऽनुष्ठानार्थन्तो भवति, तत्र वेदशब्दो वर्तते । वेदयात धर्मं विन्दत्यनेनेति वा धर्ममिति । न हि मन्त्रब्राह्मणमात्रेणानुष्ठानपर्यन्त उपदेशो भवति । किं तु कल्पसूत्रैरपि सह । ततश्च तेषामपि वेदस्वरूप एवानुपदेशात् पञ्चैवाङ्गानि । तत्पट्टमङ्गुलविप्रतिषिद्धेति ॥ १२ ॥ परिहरति—*अङ्गानां तु प्रधानैरव्यपदेश इति न्यायान्तिस्मरः ॥ १३ ॥ अङ्गान्येव कल्पसूत्राणि न वेदस्वरूपाणि । पौरुषेयतास्मरणात् । कतिपयान्येव तेषु ब्राह्मणवाक्यानि भूयिष्ठानि स्ववाक्यानि । अङ्गानां च तेषां प्रधानवाचिभिर्देशवै छन्दो वेदो ब्राह्मणमित्यादिभिरव्यपदेशो न न्याय्य इति न्यायविदां सिद्धान्तः । ताविसौ पूर्वपक्षे सिद्धान्तौ कल्पसूत्राधिकरणे स्पष्ट द्रष्टव्यौ । यत्तुक्तं न मन्त्रब्राह्मणमात्रेण पूर्ण उपदेश इति । नैष स्थाणोरपराधः, यदेनमन्त्रो न पश्यतीति पुरुषापराधस्सम्भवति । इदं तु भवानाचष्टां कल्पसूत्रकाराणामियं प्रयोगकल्पना कुतोऽस्तीति । न्यायोपवृत्तिनाम्न्य मन्त्रब्राह्मणमात्रमिति वक्तव्यम् । नान्या गतिः । एवं सति भवानपि यतता तादृशस्यामिति । ततो भक्तब्राह्मणस्यामेव पूर्णमवशोत्स्यत इति ॥ १३ ॥ *आतिथिं निराकृत्य यत्र गते भोजने स्मरेत्ततो विरम्योपोष्य ॥ १४ ॥ अतिथिमागतं केनचित्प्रकारेण निराकृत्य भोजने प्रवृत्तो यत्र गते यदवस्थाप्राप्ते भोजने स्मरेत् विष्ण्या स निराकृत इति । तत्रैव भोजनाद्विरम्य तस्मिन्नेह न्युपोष्य ॥ १४ ॥

इति अष्टमी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ३ ख० ८ ॥

* इवो भूते यथामनसं तर्पयित्वा संसाधयेत् ॥ १ ॥

अपरेष्टुमन्विष्य यथामनसं यथेच्छ तर्पयित्वा संसाधयेत् गच्छन्त मनुजनेत् ॥ १ ॥ कुत इत्याह—* यावन्वन्तमा यानात् ॥ २ ॥

स चेदतिथिर्नैव भवति, तदा तस्या रीहणादनुव्रजेत् ॥ २॥ * याव
 न्नानुजानीयादितरः ॥ ३ ॥ इतरो यानरहितो यावन्नानुजानीयात् ग
 च्छेत्, तं तावदनुव्रजेत् ॥ ३ ॥ * अपतीभायां सीम्नो निवर्तेत ॥ ४ ॥
 यदि तस्यान्यपरतन्मनुज्ञेया प्रीतीभां बुद्धिर्न जायते, ततस्सीम्नि प्राप्तायां
 ततो निवर्तेत । प्रतेर्दर्विश्छान्दसः । 'संसार्ये' दित्यादि सर्वातिथिसाधारणम् ।
 न निराकृतमात्रविषयम् ॥ ४ ॥ * सर्वान्वैश्वदेवे भागिनः कुर्वीता श्व-
 चण्डालेभ्यः ॥ ५ ॥ वैश्वदेवान्ते भोजनार्थमुपस्थितान् सर्वानेव भागिनः
 कुर्वीता श्वचण्डालेभ्यः । अभिविधावाकारः । तेभ्योऽपि किञ्चिदेयम् ।
 तथा च मनुः — 'शुना च पतिताना च श्वपचा प्रापरोगिणाम् ।
 वयसा च कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥' इति ॥ ५ ॥ * ना
 नर्हस्यो दद्यादित्येके ॥ ६ ॥ अनर्हस्यश्चाण्डालादिभ्यो न दद्या
 दित्येके मन्यन्ते । तत्र दाने अभ्युदयः । अदानेन प्रत्यवाय इति ॥ ६ ॥
 * उपेतः स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् ॥ ७ ॥ उपेतः कृतोप
 नयनोऽसमावृत्तः । स स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं न भक्षीत । एवं सति
 समावृत्तस्योच्छिष्टं भुञ्जामस्य न दोषः स्यात् । एवं तर्हि उपेतः आन्तात्
 कृतदारोऽंकृतदारश्च स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेद् । एवमप्युपेतस्य
 यस्य कस्मैचिदपि यदुच्छिष्टं तद्भोजने न दाप्यं स्यात् । 'पितृज्येष्ठस्य च
 भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यं मिष्येतान्निकर्मार्थं भविष्यति पितुरेव भ्रातुरेवेति । य
 द्येवं मृत्रमेवेदमनर्थकं तस्मादैव क्रियेमादन्यत्राप्रमङ्गः । इदं नहि प्रयोजन
 यदा पितृनुपेतः पुत्रमृत्रं प्रायश्चित्तं कृत्वा कृतोपनयनः तदा तं प्रति पितृ
 रनुपेतस्योच्छिष्टं प्रतिषिध्यते । एवं ज्येष्ठस्य द्रष्टव्यम् । एतदपि नास्ति
 प्रयोजनम् । उक्तं हि 'धर्मविप्रतिपत्तावभोज्य'मिति । तेषामभ्यागमत्रं भोजन
 विवाहमिति च वर्जये'दिति च । तथा स्त्रीणामित्येतत् किमर्थम् । भ्रातुरुच्छिष्ट-
 प्रतिषेधार्थम् । कथं प्रमङ्गः । 'मातरि पितर्याचार्यवच्छ्रृं'ति वचनान् 'यदु
 च्छिष्टं प्राशनानि हविरुच्छिष्टमेव न'दित्याचार्योच्छिष्टस्य हविषेन मस्त-
 वाच्च । एवमपि 'पितृज्येष्ठस्य'त्यत्र ग्रहणादेव सिद्धम् । तस्मात् केषुचि-
 ज्ञानपदेषु भार्ययानुपेतेन च सह भोजनमाचरन्ति । तथाह बोधायनः—

‘यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यांस्तौ यथैतदनुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया-
सह भोजनं’मिति । तस्य दुराचारत्वमनेन प्रतिपाद्यते ॥७॥ * ‘सर्वाण्युदक-
पूर्वाणि दानानि ॥८॥ सर्वाणी’ति वचनात् भिक्षाप्युदकपूर्वमेव देयां ॥८॥
* यथाश्रुति विहारे ॥९॥ विहारे यज्ञकर्मणि यानि दानानि दक्षिणादीना-
म् । तानि यथाश्रुत्येव । नोदकपूर्वाणि ॥९॥ * यं नित्यभाक्तिकास्त्रे-
पामनुपरोधेन संविभागो विहितः ॥१०॥ ये नित्यभाक्तिकाः भक्ता-
र्हाः कर्मकरादयः तेषामुपरोधो यथा न भवति तथा वैश्वदेवान्तं अभ्यागतेभ्यः
संविभागः कर्तव्यः ॥ १० ॥ * काममात्मानं भार्यां पुत्रं नोपरुन्ध्यान्न
त्वेव दासकर्मकरम् ॥ ११ ॥ दासो भूत्वा भूः कर्म करोति स दासकर्म-
करः तम् । आत्माद्युपरोधेनापि नोपरुन्ध्यात् । किं पुनरागतार्थमुपरुन्ध्या-
दिति । अतस्तं केवलं कर्मकरं नोपरुन्ध्यात् ॥ ११ ॥ * तथा चात्म-
नोऽनुपरोधं कुर्याद्यथा कर्मसु समर्थस्स्यात् ॥१२॥ कर्मसु अग्निहो-
त्रादिषु आर्जनेषु च यथा स्वयं समर्थो भवति तथात्मानं नोपरुन्ध्यात्
कुटुम्बी ॥१२॥ अथाप्युदाहरन्ति—‘अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षो-
डशारण्यवांसिनः । द्वात्रिंशतं गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः ।
‘आहिताग्निर्नृद्धांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः । अश्नन्त एव सिध्यन्ति
नैषां सिद्धिरनश्नता’मिति ॥१३॥ अथैतस्मिन्नात्मानं नोपरुन्ध्यादितिवि-
षये श्लोकावुदाहरन्ति । मुनेः संन्यासिनः । भक्ष्या अष्टौ ग्रासाः आस्यात्रिका-
रेण । अरण्यवासी वानप्रस्थे । तस्य षोडशः । द्वात्रिंशत् ग्रासा गृहस्थस्य । प्रथ-
मार्थं द्वितीया । ब्रह्मचारिणस्तु विद्यार्थस्य नैष्ठिकस्य च ग्रासनियमो नास्ति ।
‘द्वितीयेन श्लोकेनाहिताग्निविषये ‘कालयोर्भोजनं’मित्ययमपि नियमो ना-
स्तीति प्रतिपाद्यते । अनुदुद्ग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । ब्रह्मचारिग्रहणं दृढार्थम् ।
सिध्यन्ति स्वकार्यक्षमा भवन्ति ॥१२॥

इति नवमी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ४ ख० ९ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥४॥

*भिक्षणे निमित्तमाचार्यो विवस्वतो यज्ञो मातापित्रोर्बुभूषार्हतश्च
नियमविलोपः ॥१॥ भिक्षणं याचनम् । तत्ताचार्यादयो निमित्तम् । बु-
भूषाः भर्तृभिच्छा । अर्हतो बिद्यादिमतः अग्निहोत्रादिनियमैर्योग्यस्यार्थस्या-
भावेन लोपः ॥१॥ *तत्र गुणान्समीक्ष्य यथाशक्ति देयम् ॥२॥ तत्रै-
वंभूते भिक्षणे याचतः श्रुतवृत्तादिकान् गुणान् समीक्ष्य शक्त्यनुरूपमवश्यं
देयम् । अदाने प्रत्यवायात् । गौतमस्तु निमित्तान्तरमप्याह—गुर्वर्थनिवे-
शौषधार्थवृत्तिक्षिप्यक्षयमाणाध्ययनध्वसयोगवैश्वजितेषु द्रव्यसविभागो ब-
हिर्वेदिभिक्षमाणेषु कृतान्नमितरे'ष्विति । वैश्वजितो विश्वजिद्यागम्य कर्तो
सर्वस्वेदक्षिणः ॥२॥ *इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य तु भिक्षणमनिमित्तम् ॥३॥ इ-
न्द्रियद्वारा आत्मनः प्रीतिरिन्द्रियप्रीतिः । तामर्थयमानो यो भिक्षतः स्वक-
न्दनादि तन्मूल्यं वा । तद्विक्षणं नियमेन दानस्य निमित्तं न भवति ॥३॥
*तस्मान्न तदादियेत ॥४॥ अदानेऽपि न प्रत्यवायः । विवाहोऽपि द्विती-
यो न निमित्तं सत्या प्रथमाया धर्मप्रज्ञासम्पन्नायाम् । तदर्धमिदं वचनम् ।
अन्यत्र प्राप्त्यभावात् ॥ ५ ॥ *स्वकर्म ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं य-
ज्ञो यान्ननं दानं प्रतिग्रहणं दायाद्यं शिलोञ्छः ॥६॥ सर्ववर्णानां म्य-
धर्मोऽनुष्ठान इत्युक्तम् । तेऽमी स्वधर्मा उच्यन्ते । पुत्राय दीयते इति दाया ।
तुमादत्त इति दायादः । तस्य भावो दायाद्यम् । दायास्त्रिधा । क्षेत्रादि-
षु पतिताग्नि मञ्जरीभूतानि ततश्चक्षुषानि धान्यानि मिलशब्दस्यार्थः । ते-
षामुञ्छनमंगुलीभिर्नैवेद्यादानं मिलोञ्छः । एतान्यध्ययनादीन्मष्टौ ब्रा-
ह्मणस्य स्वकर्म । तेष्वध्ययनगुरुदानानि द्विजार्तिसामान्यन कर्तव्यतया नि-
यम्यन्ते । इतराण्यर्थास्तथा द्रव्यार्जने प्रवृत्तस्योपायान्तरनिवृत्त्यर्थान्युप-
दिश्यन्ते । अध्यापनादिभिरेव द्रव्यमार्जनेन चौर्यादिभिरिति । ७ ॥ *अ-
न्यंचापरिगृहीतम् ॥६॥ यच्चान्यम् केनाप्यपरिगृहीतमारण्यमृत्फलं वादि ।
तेनापि जीवेदिति प्रकरणानं गम्यते । एतन् विगृह्यारुह्यतः ॥६॥
* एतान्येव क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानीति परिहाप्य
दण्डयुद्धाधिकानि ॥७॥ एतान्येव क्षत्रियस्यापि स्वकर्म । अध्याप-
नादीनि त्रीणि वर्जयित्वा दण्डलब्धं युद्धलब्धं चाधिकम् ॥७॥ *क्ष-

त्रियवद्वैत्यस्य दण्डयुद्धवर्जं कृषिगोरक्ष्यवाणज्याधिकम् ॥ ८ ॥ गो-
 रक्ष्यं गवां रक्षणम् । भावे ण्यत्प्रत्ययः । वणिजो भावो वणिज्या कृष्यवि-
 क्रयव्यवहारः । कुसीदं च । द्यूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यमिति यत्प्रत्ययः ॥ ८ ॥
 *नाननूचानमृत्विजं वृणीते न पणमाणम् ॥ ९ ॥ साङ्गस्य वेदस्याध्ये-
 तां प्रवक्ता ज्ञानूचानः । अतादृशमृत्विजं न वृणीते नाप्येतावद्देयमिति
 परिभाषमाणम् ॥ ९ ॥ *अयाज्योऽनधीयानः ॥ १० ॥ अनधीतवेदं न
 याजयेत् । तदानीमपेक्षितं मन्त्रं यथाशक्ति वाचयन् । सत्रियस्य युद्धं
 स्वकर्मेत्युक्तम् ॥ १० ॥ तत्कथं कर्तव्यमित्याहुः— *युद्धे तद्योगा
 यथोपायमुपदिशन्ति तथा प्रतिपत्तव्यम् ॥ ११ ॥ युद्धविषये तथा प्रति-
 पत्तव्यं यथा तद्योगा उपायमुपदिशन्ति तस्मिन् युद्धकर्मणि युद्धशास्त्रे वा
 यथामभियोगः । ते तद्योगाः ॥ ११ ॥ *न्यस्तायुधप्रकीर्णकेशप्राञ्ज-
 लिपराडावृत्तानामार्या वृधं परिचक्षते ॥ १२ ॥ शास्त्रैरधिगताना-
 मिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नानां शास्त्रं निर्वेषमुपदिशेद्यथाकर्म य-
 थोक्तम् ॥ १३ ॥ तस्य चेच्छास्त्रमतिप्रवर्तेरन् ॥ १४ ॥ न्यस्ता-
 युधः त्यक्तायुधः । प्रकीर्णकेशः केशाऽपि नियन्तुमक्षमः । प्राञ्ज-
 लि कृताञ्जलिः । पराडावृत्तः पराङ्मुखः । सर्व एते भीताः । ए-
 तेषां युद्धे रक्षसायास्सन्तो गर्हन्ते । परिगणनादन्येषां वृधे न दोषः ।
 तथा च गौतमः—‘न दोषो हि सायां माहव’ इति । न्यस्तायुधः प्रकी-
 र्णकेश इति विसर्जनयि क्वचित्पठन्ति । सोऽपपाठः । पराडावृत्त इति ङ-
 कारश्छान्दसः । शास्त्रैर्यथोक्तं यथाशास्त्रधर्माधानादिभिः सस्फूर्तैः संस्कृ-
 तां शास्त्रैरधिगता तेषामिन्द्रियदौर्बल्यात् अजितेन्द्रियतया विप्रतिपन्नानां
 स्वकर्मेतश्च्युतानां निषिद्धेषु च प्रवृत्तानाम् । शास्त्रं शासित्वा आचार्यादिः ।
 निर्वेष प्रायश्चित्तमुपदिशेत् । यथाकर्म कर्मानुरूपम् । यथोक्तं धर्मशा-
 स्त्रेषु । तस्य चेच्छासितुः शास्त्रं शासनं अतिप्रवर्तेरन् निवर्तेरन् न तत्र
 तिष्ठेयुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ *राजानं गमयेत् ॥ १५ ॥ एव-
 मसौ करोतीति ॥ १५ ॥ *राजा पुरोहितं धर्मार्थिकुशलम् ॥ १६ ॥
 स राजा धर्मशास्त्रेऽप्यर्थशास्त्रेषु कुशलं पुरोहितं गमयेत् । विनियम्य

तामसाविति ॥ १६ ॥ * स ब्राह्मणान्नियुज्यात् ॥ १७ ॥ ५
 पुरोहितः ब्राह्मणाश्चेदतिक्रमणकारिणः प्रापिताः तान्नियुज्यात् अनुरू-
 पेण प्रावश्चितेषु नियुज्यात् ॥ १७ ॥ यदि ते तत्रापि न तिष्ठेयुः तदा किं
 कर्तव्यमित्यत आह— * बलविशेषेण वधदास्यवर्जं नियमैरुपशोष-
 येत् ॥ १८ ॥ त्वस्तान्नियमैरुपवासादिभिरुपशोषयेत् । बलविशेषेण बलानुरू-
 पम् । वधदास्यवर्जं वधस्ताडनादि वधं दास्यं च वर्जयित्वा । सर्वमन्यत् बन्ध-
 नादिकं बलानुरूपं कारयेत् । यावत्ते मन्येरन् चरेम प्रायश्चित्तमिति ॥ १८ ॥
 इति दशमी खण्डिका ॥ प्र०२ प०५ ख०१० ॥

एवं ब्राह्मणविषये उक्तम् । इतरेषामाह— * इतरेषां वर्णानामा-
 प्राणविप्रयोगात्समवेक्ष्य तेषां कर्माणि राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ १ ॥
 इतरेषां ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां वर्णानां राजा पुरोहितोक्तदण्डं स्वयमेव प्र-
 णयेत् । तेषां कर्माणि समवेक्ष्य तदनुरूपमा प्राणविप्रयोगतः । अभिवि-
 धावाकारः ॥ १ ॥ * न च सन्दिहे दण्डं कुर्यात् ॥ २ ॥ अपराधसन्दे-
 हे राजा दण्डं न कुर्यात् ॥ २ ॥ * किन्तु सुविचितं विचित्या दैवप्रशु-
 भ्यो राजा दण्डाय प्रतिपद्येत ॥ ३ ॥ आ दैवप्रश्रमेयः साक्षिप्रश्नादिभि-
 श्च पथान्तैः सुविक्षितं यथा भवति तथा विचित्य निरूप्य । राजा दण्डाय
 प्रतिपद्येत उपक्रमेण ॥ ३ ॥ एव कर्ततः फलमाह— * एवंवृत्तो रा-
 जोभौ लोकावभिजयति ॥ ४ ॥ एवं भूतं वृत्तं यस्य स हववृत्तः । अ-
 त्र मनुः— 'अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्डाश्चौवाप्यदण्डयन् । अयं महा-
 दाम्नाति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते' इति ॥ ४ ॥ गच्छता प्रतिगच्छता च प-
 थि समवागे तेन कस्मै पन्थादेय इत्यत आह— * राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनां स-
 मेत्य ॥ ५ ॥ राजा अभिषिक्तः । स यदि ब्राह्मणेन समेतो न भवति, तदा
 तस्य पन्था दातव्यः । क्षत्रियैरप्यभिषिक्तैः । एतदर्थमेव चेदं वचनम् । अन्य-
 त्र 'वर्णज्यायसां चे'ति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् ॥ ५ ॥ * समेत्य तु ब्राह्मण-
 स्यैव पन्थाः ॥ ६ ॥ आपदि शिष्यभूतब्राह्मणविषयमिदम् । शिष्यभूते-
 नापि ब्राह्मणेन समेत्य तस्यैव राज्ञः पन्था देय इति ॥ ६ ॥ * यानस्य भा-

राभिनिहितस्यातुरस्य स्त्रिया इति सर्वेदोक्तव्यः ॥ ७ ॥ य्मुनं शकटा-
दि । भाराभिनिहितो भाराक्रान्तः । आतुरो व्याधितः । स्त्रियाः यस्यः क-
स्याश्चिदपि । एतेभ्यस्सर्वैरेव वर्णैः पन्था दातव्यः । इतिशब्दात् स्त्रीविर-
बालकृशादिभ्यश्च ॥ ७ ॥ * वर्णज्यायसां चेतैर्वर्णैः ॥ ८ ॥ वर्णनो-
त्कृष्टा वर्णज्यायांसः । तेषां चेतैरपकृष्टैर्वर्णैर्बाह्यैश्च दातव्यः ॥ ८ ॥ * अ-
शिष्टपतितमत्तोन्मत्तानामात्मस्वस्त्ययनार्थेन सर्वैरेव दातव्यः ॥ ९ ॥
अशिष्टो मूर्खः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां सर्वैरेव सजातीयैरुत्कृष्टैरपकृष्टैर्व-
र्णैर्बाह्यैश्चात्मस्वस्त्ययनार्थेन सर्वेणैव दातव्यः । आत्मस्वस्त्ययनमात्मत्राणमा-
त्रम् । तेन प्रयोजनेन तदर्थम् । न त्वदृष्टार्थमिति । अत्र कौटिल्येन देय-
स्य पथः प्रमाणमुक्तम्—‘पञ्चारत्नी रथपथश्चत्वारो हस्तिपथः द्वौ द्वौ क्षुद्रपशु-
मनुष्याणां’ मिति ॥ ९ ॥ * धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णं
मापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ १० ॥ धर्मचर्यया रुधर्मानुष्ठानेन । जघन्यो
वर्णः शूद्रादि । पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते वैश्यादि प्राप्नोति । जातिपरिवृत्तौ
जन्मनः परिवर्तने । शूद्रो वैश्यो जायते । तथापि साधर्मनिष्ठः क्षत्रियो जा-
यते । तत्रापि स्वधर्मपरो ब्राह्मण इति । एतं क्षत्रियवैश्ययोरपि द्रष्टव्यम् ॥
१० ॥ * अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णमापद्यते जाति-
परिवृत्तौ ॥ ११ ॥ पूर्वणोक्तम् । महापातकव्यातिरिक्ताधर्मानुष्ठानविधयमेतत् ।
महापातकेषु ‘स्तेनोऽभिशम्त’ इत्यादिना नीचजातिप्राप्तेरुक्तत्वात् ॥ ११ ॥
* धर्मप्रजासम्पन्ने दारे नान्यां कुर्वीत ॥ १२ ॥ श्रोतेषु गार्होष्ये स्मृतेषु
च कर्मसु श्रद्धा भक्तिश्च धर्मसम्पत्तिः । प्रजासम्पत्तिः पुत्रवस्त्वम् । एवं भूते
दारे सति नान्यामादार इति प्रकृतम् । अन्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । अत्रार्थाद्धा-
र्यामिति ग्रन्थमागेनान्यां भार्यां कुर्वीत नोद्वहेत् ॥ १२ ॥ * अन्यतराभावे का-
र्या प्रागग्न्याधेयात् ॥ १३ ॥ धर्मप्रजयोरन्यतरस्याभावे कार्या उद्वाह्या । त-
त्रापि प्रागग्न्याधेयात् नोर्ध्वमाधानात् । एतदर्थमिवेद वचनम् । उभयसम्प-
त्तौ न कार्येत्युक्ते अन्यतराभावे कार्येत्यस्यांशस्य प्राप्तत्वात् । यदा चान्य-
तराभावे कार्या तदा का शङ्का उभयाभावे कार्येति ॥ १३ ॥ प्रागग्न्याधे-
यादित्यत्र हेतुः— * आधाने हि सती कर्मभिस्सम्बध्यते येषामेतदङ्ग-

मू॥१४॥हिं यस्मात् आधाने सती विद्यमाना सहान्विता कर्मभिस्सम्ब-
 ध्यते अधिक्रियते । येषामग्निहोत्रादीनामेतदाधानमङ्गमुपकारकम् । तैः ।
 अत्र दारैः सतीति वचनान् मृते तस्मिन्प्रागूर्ध्वं चाधानात् सत्यामपि पुत्रस-
 म्पत्तौ धर्मसम्पत्त्यर्थं दारग्रहणं भवत्येव । तथा च मनुः—‘भार्यायै पूर्वमा-
 ग्निग्नौ दत्त्वाग्नानन्त्यकर्मणि । पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥’ इति ।
 याज्ञवल्क्योऽपि—‘आहरेद्विधिवद्द्वारानग्नीश्रैवाविलम्बयन् । इति । न हि
 वाचनिकेऽर्थे युक्तं यं क्रमन्ते । तेनैतन्न चोदनीयम् । यजमानः पूर्वमन्वा-
 रम्भणीयया संस्कृतो न न्नस्यायं संस्कारः पुनरापादयितुं शक्यः । या च
 भार्या आधानात्पश्चात् सती सा च पूर्वमसंस्कृता, न तस्या दर्शपूर्णमासा-
 दिपञ्चधिकारः । स कथं तथा तैर्यष्टुमर्हतीति अन्वारम्भणीयाग्न्यश्च सं-
 स्कारो यदि संयोगवदुभयनिष्ठः तदा भार्यानाशे नश्यतीति तस्य पुन-
 रसंस्कारोऽपि नोपपन्नः । यानि च नान्वारम्भणीयामपेक्षन्ते स्मार्तानि
 गार्ह्याणि यतोऽधिकारस्तस्याविरुद्धः । ननु च प्रागप्याधानात् कर्मभि-
 स्सम्बध्यते गार्ह्येस्मार्तैश्च, तत्किमुच्यते आधाने हि सती कर्मभिस्सम्ब-
 ध्यते इति । सत्यम् । अस्मादेव च हेतुनिर्देशादवसीयते प्रागाधानात्
 सत्यामपि धर्मसम्पत्तौ प्रजासम्पत्तौ च रागान्वम्य कस्यचिद्दारग्रहणे ना-
 तीव दोष इति । अथ यस्याहिताग्नेर्भार्या सत्येव कर्मण्यश्रद्धाना अ-
 शक्ता वा भवति पुत्राश्च मृता अनुत्पन्ना वा तस्य कथम् । यद्येषा यु-
 क्तिः ‘धर्ममजासम्पन्न’ इति ‘कर्मभिस्सम्बध्यते’ इति च तदा कर्तव्यो विवाहः ।
 न च ‘प्रागग्न्याग्नेया’ इत्यस्य विराधः । अन्यतराभावं कार्येत्यस्यैव स शेषः ।
 न पुनरुभयोरम्भाभावे कार्येत्यस्य । (दृष्टीर्यशेषत्वे सम्भवति गम्यमानार्थशि-
 षत्वकल्पनानुपपत्तेः । सम्भवति च तात्पर्यपर्यवसानम् । भारद्वाजसूत्रस्या-
 प्ययमेव विषयः ।) भारद्वाजसूत्रे तु यद्यप्यश्विशेषेणाहिताग्नेर्दा-
 रानुज्ञा प्रतीयते—“अथ यद्याहिताग्निः पुनर्दारक्रियां कुर्वीत यद्य-
 ग्निन्नोत्सृजेत् लौकिकाम्पद्योरन् तस्य पुनरग्न्याग्नेयं कुर्वीतेत्याश्मरथ्यः, पु-
 नराधानमित्यालेखनः, पुनरग्न्याग्नेयमित्यौटलोमि’ इति । तथापि तस्याप्ययमे-

व विषयः ॥ १४ ॥ * सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत् ॥ १५ ॥ कन्यागोत्र-
मेव गोत्रं यस्य तस्मै कन्या न देया ॥ यथा—हारीताय हारीतीं वात्स्याय कत्सी-
मित्तादि ॥ १६ ॥ * मातुश्च योनिसम्बन्धेभ्यः ॥ १६ ॥ मातुर्योनिसम्बन्धाः
कन्याया मातुलादयः । चकारात् पितुरप्येवम् । तेभ्यः असगोत्रेभ्योऽपि
न देया कन्यका । अत्र मनुः—‘असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पि-
तुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मण्यमैथुनी ॥ व्यासः—‘स्नातृ-
समुद्वेहेत्कन्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् । यवीयसी भ्रातृमतीमसगोत्रां
प्रयत्नतः ॥ ’ मातुस्सगोत्रामप्येके नेच्छन्त्युद्वेहकर्मणि । जन्म-
नाम्नोरविज्ञाने नोद्वेहेदविशङ्कितः ॥ मातुस्सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्वि-
जातिभिः । इति ।’ गौतमः—‘असमानप्रवरैर्विवाह ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धु-
भ्यो बीजिनश्च’ मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात् । इति । कात्यायनः—‘प्रव-
र एषामविवाह इत्येतेषु प्रव्रज्यायमाहृत्य वचनं येषामेव प्रवरः तेषामेवा-
विवाह इति । कारिका च भवति—रातीशानामविवाह एषामिति येषां सू-
त्रकृदब्रवीत्तेषामेव विवाहः स्यात् नान्येषामिति धारणे’ति शङ्खः—‘दाराणा-
र्हरेत्सदृशानसमानार्षेयानसम्बन्धानासप्तमपञ्चमात्पितृमातृबन्धुभ्यः । इति ।
सिष्ठः—‘गृहस्थो विनोदक्रोधहर्षो गुरुणानुज्ञातः स्नातृऽसमानार्षेयामसृ-
ष्टमैथुनार्धवरत्नयस्य भ्रातृमती’ सदृशी भार्या विन्देत् । पञ्चमी मातृबन्धुभ्यः स-
प्तमी पितृबन्धुभ्यः ।’ हारीतः—‘श्वित्रो कुष्ठश्चूदरी यक्षमामयाव्यल्पायुरनार्षेयं
ब्राह्मसमानार्षेयमित्येतान्यण्तिनान्यपि कुलानि वर्जनीयानि भवन्ति । तुला-
नुरूपाः प्रजा भवन्तीत्यादितप्षडयंज्ञियत्कोदनार्षेयमोदत्वादब्रह्म एक-
कुलत्वात् समानार्षेयमिति तस्मात् सप्त पितृनः परीक्ष्य पञ्च मातृतोऽनूनकां
श्रेष्ठां भ्रातृमती भार्या विन्देत् ।’ पैठिनसिः—‘यसमानार्षेयां कन्यां व-
रयेत् । पञ्च मातृतः परिहरेत्सप्त पितृतः त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वक्षः’भ्याज्ञ-
वल्क्यः—‘अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षणां स्त्रियमुद्वेहेत् । अनन्यपूर्विकां
कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् । अरोगिणी भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ।
पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥’ विष्णुः—‘असगोत्रामसमानप्रवरां
भार्या विन्देत् मातृतः पञ्चमात्पितृतः सप्तमात् ।’ नारदः—‘आसप्तमा-

‘तपश्चमाच्य बन्धुभ्यः पितृमातृत्वं । अविवाह्यास्सगोत्रास्स्युस्समानप्रवरास्तथा ।’ श्रुतातपः—‘परिणीय सगोत्रा तु समानप्रवरां तथा । कृत्वा तं स्यात्समुत्सर्गमतिकृच्छ्रो विशोधनम् ॥ मातुलस्व सुनामूढा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरा चैव द्विजश्चान्द्रायणचरेत् ।’ मनु—‘पैतृष्वसेथी भगिनी स्वस्वीयां मातुरेव च । मातुश्च भ्रातृस्तनया गत्वा चान्द्रायणं चरेत् । एतास्तिस्वस्तु भार्गवैः नोपयच्छत्तु बुद्धिमान् । ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयत्नतः ॥’ बोधायनः—‘सगोत्रां चेदमप्योपयच्छेत् मातृवदेनां विभृयात् । सगोत्रां गत्वा चान्द्रायणमुपदिशेत् । व्रते परिनिष्ठिते ब्राह्मणी न त्यजेत् मातृवद्भगिनीवद्भर्ता न तु द्रुप्यतीति विज्ञायते । अथ भर्त्रिपाते’ अविग्रहः तदाध्यायं वर्जयेत् । बोधायनस्य तत्प्रमाणं कर्तव्यम् । मानव्यो हि प्रजा इति विज्ञायते’ इति । गोत्राणां तु सहस्रवर्णि प्रयुक्तान्यर्धुदाने च । उपपञ्चाशदेभ्यो प्रवरा ऋषिर्दर्शनात् । एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वमन्यद्भृग्वज्जिरोगणात् ॥’ इति । सुमन्तुः—‘पितृपत्न्यस्सर्वा मातरस्तद्भ्रातरो मातुलाः तत्सुता मातुलमुतास्तन्माता नोपयन्तव्या’ इति ॥ १६ ॥ कन्यादानप्रसङ्गाद्विवाहभेदानाह—*ब्राह्मे विवाहे बन्धुशीलश्रुतारोग्यापि धुत्वा प्रजां सहस्रकर्मभ्यः प्रतिपादयेच्छक्तिविप्रयेष्वालंकृत्य ॥ १७ ॥ ब्रह्मणा दृष्टो ब्राह्म । ‘तस्मिन् विवाहे वरस्य बन्धादीन् वृद्धा वरीक्ष्य प्रजां वृहतिर सहस्रकर्मभ्यः सहकर्तव्यानि यानि कर्माणि तेभ्यः तानि कर्तुम् । प्रतिपादयेत् दद्यात् । शक्तिविषयेण विभक्तिप्रतिरूपोऽयं निश्चातः यथाशक्तित्यभ्यर्थे द्रष्टव्यः । यथाशक्त्यलंकृत्य दद्यादिः तेषां ब्राह्मो विवाहः । ‘प्रजामहस्रकर्मभ्यः’ इति पाठे प्रजार्थं सहस्रकर्मायं चेति ॥ १७ ॥ *आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावां देयौ ॥ १८ ॥ ऋषिर्भिदृष्टे विवाहे मिथुनौ गावास्त्रोगवी पुङ्गवश्च दुहितृमते देयौ । एष आर्षः ॥ १८ ॥ *दैवे यज्ञतन्त्रे ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ॥ १९ ॥ दैवदृष्टे विवाहे यज्ञतन्त्रे वितते ऋत्विजे कर्म कुर्वते कन्या दद्यात् । एष दैवो विवाहः ॥ १९ ॥ *मिथः काम्यन्सांवर्तते स गान्धर्वः ॥ २० ॥ यत्र कन्यावरौ रहसि कामात् परस्पर रागात् सांवर्तते मिथुनीमृतः स गान्धर्वो वि-

वाहः । मर्मा दीवः पूर्ववत् । अत्र 'सयोगोत्तरकालं विवाहसंस्कारः कर्तव्यः ॥ २० ॥

इति एकादशी खण्डिका ॥ प्र० २ प० १ ख० ११ ॥

*शक्तिविपयेण द्रव्याणि दत्त्वावहेरन् स आसुरः ॥ १ ॥ यत्र विवाहे कन्यावत् यथाशक्ति द्रव्याणि दत्त्वावहेरन् कन्या स आसुरः । 'वित्तनाननिस्त्रीमतामासुर' इति गौतमः । तेन कन्यायै गृहक्षेत्राभरणदिदनेन विवाहो नामुरः ॥ १ ॥ *दुहितुमतः प्रोथयित्वावहेरन् स राजसः ॥ २ ॥ दुहितृमतः कन्यावत् पित्रादीन् प्रोथयित्वा प्रेमभययत्रावहेरन् स राजसो विवाहः । 'हत्वा भित्वा च शीर्षाणि रुदती रुदज्यो यत्रावहेरन् स राजसः' इत्याश्वलायनः । अत्रापि विवाहसंस्कारः कर्तव्यः । द्वौ चाप्येव विवाहौ शास्त्रान्तरेषु कौ । तत्राश्वलायनः— 'सह धर्मचरतमान प्राजापत्यं मुक्ता जमत्ता वपहरेत्स पैशाच' इति । तत्रिह प्रयङ्गनोक्तौ । ब्राह्मणक्षमभोरन्तर्भावादिषु ॥ २० ॥ *तेषां त्रयः प्राद्याः प्रशस्ताः पूर्वः पृथः श्रेयान् ॥ ३ ॥ तेषां विवाहानां सभ्येऽप्याद्यास्त्रयो ब्राह्मणैश्चैव प्रशस्ताः । तेषां पृथः पूर्वोऽतिशयेन प्रशस्त इति ॥ ३ ॥ *यथायुक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति ॥ ४ ॥ प्रशस्ते विवाहे जाता प्रजापि प्रशस्ता भवति । निन्दिते निन्दिता । तत्र मनु — 'ब्राह्मणदिपु' । ऋतेषु चतुष्टेवानुर्विशः । ब्रह्मवर्चमिनः पुत्रा जायन्ते शिष्टमममता ॥ ब्रह्मवर्चगुणोपेता जयन्ते गशस्विनः । पर्याष्टभोगी धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समम् ॥ उत्तरेषु च जायन्ते नृशंसानृतवैरिनः । जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मवर्चसमुज्जिता ॥' इति । प्राजापत्येन सह ब्राह्मणाश्चत्वारो ब्राह्मणस्य । गान्धर्वराजसौ क्षत्रियस्य । आसुरः तु पैश्याशूदयो । पैशाचो न कस्यचिदपि ॥ ४ ॥ *पाणिसमूहं ब्राह्मणस्य नाप्रोक्षितमभितिष्ठेत् ॥ ५ ॥ ब्राह्मणस्य पाणिना समूहमुपलिप्तं समृष्टं वा भूप्रदेशमप्रोक्षितं नाभितिष्ठेत् नाभितिष्ठेत् । प्रोक्ष्यैवाभितिष्ठेदिति ॥ ५ ॥ *अग्निं ब्राह्मणं चान्तरेण नानिकामेत् ॥ ६ ॥ अग्नेर्ब्राह्म-

णस्य च मध्येन न गच्छेत् ॥ ६ ॥ * ब्राह्मणांश्च ॥ ७ ॥ अन्तरेण ना-
 तिक्रामेदित्येव । ब्राह्मणानां च मध्येन न गच्छेत् ॥ ७ ॥ * अनज्ञाप्य वानि
 क्रामेत् ॥ ८ ॥ स्पष्टम् ॥ ९ ॥ * अग्निमपश्च न युगपद्धारयेत् ॥ १० ॥
 अग्निमुदकञ्च न युगपद्धारयेत् ॥ ११ ॥ * नानाशीनां च सन्निवापं वर्ज-
 येत् ॥ १० ॥ दृष्टव्यवस्थितानां ग्रीनामेकत्र समावपनं न कुर्यात् । अग्नावग्नि-
 प्रक्षिपेदित्यन्ते ॥ १० ॥ * प्रतिमुखमग्निमाद्वयमाणं नाप्रतिष्ठितं भूमौ
 प्रदक्षिणीकुर्यात् ॥ ११ ॥ यदास्य गच्छेत् प्रतिमुखमग्निगाहियेत तदा न त-
 प्रदक्षिणीकुर्यात् । स चेद्भूमौ प्रतिष्ठितो न भवति । प्रतिष्ठिते त्वग्नौ दृष्टे प्रद-
 क्षिणीकुर्यादिति ॥ ११ ॥ * पृष्ठतश्चात्मनः पाणी न संश्लेषयेत् ॥ १२ ॥
 स्वे पृष्ठभागे स्वपाणिद्वयं न संश्लेषयेत् वर्जयेत् ॥ १२ ॥ स्वपन्नभिनि-
 र्मुक्तो नाश्वान्वाग्यतोऽरात्रिमासीत् श्वो भूत उदकमुपस्पृश्य वाच-
 विसृजेत् ॥ १३ ॥ 'समुं यस्मिन्नस्त्वमेनि' मुने यस्मिन्नुदिति च । अशुमानां भ-
 निर्मुक्ताभ्युदितौ तौ यथाक्रमम् । स्वपन्नभिनिर्मुक्तो नाश्वामभूतान्स्पर्ण-
 भूतो रात्रिं सर्वादासीत् न गयीत् । अयापरेण प्रातः स्नात्वा वाचं विसृ-
 जेत् । अयमस्य निर्वपः ॥ १३ ॥ * स्वपन्नभ्युदितो नाश्वान्वाग्यतोऽह-
 स्तिष्ठेत् ॥ १४ ॥ पूर्वेण गतवान् उदकमुपस्पृश्य वाचं विसृजति चात्रापि
 क्षमेत् । तत्रास्तिष्ठिते स्नानप्रतिषेधान् माययेत् स्नात्वा वाचं विसृज्य अन्तर्या-
 मुपासीत ॥ १५ ॥ * अतमितेऽप्राणमायच्छेदित्येके ॥ १६ ॥ यावत्
 ज्ञानी मृगमिर्ववति तावत्प्राणमायच्छेत् प्राणवायुमाकलयन् वारयेत् । प्राणा-
 यामं कथं तदित्येके मन्त्रान्ते । शक्यं श्रोत्रिकल्पः तत्र मनु - मन्त्यादृतं
 मृप्राणञ्च गायत्रौ शिंशुमा स्तु । त्रि पदेदस्य तप्राण प्राणायामस्य उच्यते ॥
 इति । एतमावर्तयेद्यावत्प्राणानि ॥ १७ ॥ * स्वप्नं वा पापकं दृष्ट्वा ॥ १८ ॥ पा-
 पकस्वप्नो दुस्स्वप्नः मर्कटाश्चन्दनादिः । तच्च दृष्ट्वा ॥ १८ ॥ * अर्थं वा
 सिसाधयिषन् ॥ १९ ॥ अर्थं प्रयाजनम् । तच्च दृष्ट्वादृष्टं वा साधयितुं
 मिच्छन् ॥ १९ ॥ * नियमानतिक्रमे चान्यस्मिन् ॥ २० ॥ नियमानाम्
 , उदहसुखो मूत्रं कुर्यादित्येवमारीनामतिक्रमे च आवर्तिता प्राणमायच्छेदि-
 ति सर्वशेषः ॥ २० ॥ * दोषफलमज्ञये न तत्कर्तव्यम् ॥ २१ ॥ यस्मि

नर्कर्मणि कृते पक्षे दोषः फलं न सम्भाव्यते न तत् कुर्यात् । यथा संशये त्वसहाये
 देशे एकाकिनो गमनमिति ॥ १९ ॥ * एवमध्यायानध्याये ॥ २० ॥ संशय
 इत्युपसम्पत्तमप्यपेक्षयते । अध्यायोऽनध्याय इति संशयऽप्येवं न तत् कर्त्त-
 व्यमिति । 'सन्धावनुस्तनित' इत्युदाहरणम् । पूर्वस्यैतायं प्रपञ्चः ॥ २० ॥
 * न संशये प्रत्यक्षवद्वृथात् ॥ २१ ॥ सशयितमभेतात्मनो ज्ञानपरिहारा
 य प्रत्यक्षं निश्चितवन्न द्रव्यात् ॥ २१ ॥ अभिनिर्मुक्ताभ्युदितकुनखीश्याव
 दाग्रदिधिपुदिधिपृपतिपर्याहितपरीष्टपारिवित्तपारिविन्नपारिविदा -
 नेषु योत्तरोत्तरस्मिन्नशुचिकरनिर्वेषो गरीयान् गरीयान् ॥ २२ ॥
 आद्यां द्वौ गतौ । कुनखी कृष्णनख । श्यावा दन्ता यस्या स श्यावदन् वि-
 वर्णदन्ते । 'विभाषा श्यावारोकाभ्यामिति दत्तादिशः । तस्य नलोपश्छान्दसः ।
 ज्येष्ठायामनूदायो, पूर्वं कनीयस्या वोढा अग्रदिधिषुः । पश्चादितरस्या वोढा
 दिधिपृपतिः । ज्येष्ठे अकृतप्राने कृताधानः कनिष्ठः पर्याधाता । ज्येष्ठः प-
 र्याहित । ज्येष्ठे अकृतसोमयागे कृतसोमयाग कनिष्ठः परियष्टा । ज्येष्ठः
 परीष्ट । अकृतविवाहे ज्येष्ठे कृतविवाहः कनिष्ठः पारिविदिनः । परिवित्तेति
 प्रौसेद्ध । ज्येष्ठः परिवित्तः । ज्येष्ठभाग्यमुपयच्छमानः परिवित्तः । यस्मिन्
 त्रगृहीतभागं वा कनिष्ठो भागं गृह्णाति स ज्येष्ठः परिवित्तः । चकार, पर्या-
 नात्प्रभृतीनां समुच्चयार्थः । एतेष्वभिनिर्मुक्तादिषु यो य उच्यते तस्मिन् तस्मिन्
 न्द्वादशमासादिरशुचिकरनिर्वेषो य पूर्वमुक्तं तत्र तत्र गरीयान् गरीयान्
 भवति । पूर्वत्र पूर्वत्र लयाग्यान् । अभिनिर्मुक्ताभ्युदितयोरेनन्तरोक्तं प्राथम्यश्रित्ति-
 द्ययमपि विकल्पेन भवति ॥ २२ ॥ * तच्च लिङ्गं चरित्वोद्धार्यमित्येके ॥ २३ ॥
 यस्मिन् कौनख्यादिके लिङ्गे यन् प्रागश्रित्तमुक्तं तच्चरित्वा तन् कौनख्या-
 दिक लिङ्गमुद्धरेदित्येके मन्यन्ते । अन्यत्राहिताग्निभ्य इति मृत्यन्तरम् ॥
 २३ ॥

इति द्वादशी खण्डिका ॥ प्र० २ प० १ ख० ॥ १२ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचिता यामू

उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

सर्वणापूर्वशास्त्रावाहतायां यथर्तु गच्छतः पुत्रास्तेषां कर्म
 भिस्सम्बन्धः ॥ १ ॥ सर्वणा चासावपूर्वा च शास्त्रविहितां चेति कर्मधारयः
 सर्वणा सजातीया । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीत्यादि । अपूर्वा अनन्यपूर्वा अन्य
 स्मै अदत्ता । न निद्यते पूर्व पतिरस्या इति । शास्त्रविहिता शास्त्रोक्तेन
 विवाहकर्मणा संस्कारेण संस्कृता 'सगोत्राय दुहितर न प्रगच्छे' इत्यादि
 शास्त्रानुगुणं वा । एवम्भूतायां भार्याया यथर्तु गृह्योक्तेन कृतगमनकल्पे-
 न गच्छतो ये पुत्रा जायन्ते तेषां 'स्वकर्म ब्राह्मणस्य त्यादिना पूर्वमृक्तै-
 कर्मभिस्सम्बन्धो भवति । गच्छथ इति शकारोऽपपाठः ॥ १ ॥ * दाये-
 न चाव्यतिक्रमश्चोभयाः ॥ २ ॥ उभयोर्भावापि चार्दयितुं च तेषां सम्ब-
 न्धो भवति अव्यतिक्रमश्च । च इति चेदर्थः । 'अव्यतिक्रमश्चेत् यदि ते मा-
 तरं पितरं च न व्यतिक्रमेयु । व्यतिक्रमे तु दायहानिर्गतिः । अपर आह -
 'उभयोरपि दायेन तेषां व्यतिक्रमो न कर्तव्यः । अवश्यं देयो दायः' इति ।
 ॥ २ ॥ * पूर्ववत्यामसंस्कृतायां वर्णान्तरे च मिथुने दोषः ॥ ३ ॥
 अन्येन पाणिग्रहणेन तद्वती पूर्ववती । असंस्कृता विवाहसंस्काररहितः ।
 वर्णान्तरे ब्राह्मणदेः क्षत्रियादिषु । तेषु पूर्ववत्यभिदपि मैथुने सति दोषो भ-
 वति । कस्य तयोरेव मिथुनीभवत्वात् ॥ ३ ॥ * तत्रापि दोषवान एव एव ॥
 ४ ॥ तत्रेति संप्रत्ययांस्त्र १ 'इतरंभ्याऽपि दृश्यते' इति । ताभ्यामुभ्या-
 पुत एकातिशयेन दोषवान् । तत्र पूर्ववत्यामुत्पन्नो कुण्डगोळकौ । 'पत्या
 जीवति कुण्डं स्मरन्मृते भवेति गोळकः' इति । अममन्तग्रामपञ्चम्यं नामा-
 न्तरं नास्ति । किं तु मृष्टत्वं भवति वर्णान्तरे तु जात्यन्तरम् । तत्र गौतमः—
 'अनूलेमा पुनरनन्तरं नान्तरद्वयान्तरं • मुजातामवर्णामवष्टाग्रनिपादकैः
 प्यन्तुपारशंवा • प्रतिलोभास्तु सप्तमागवायांगपक्षत्तुर्वैदेहकचण्डालाः' इति ।
 एवकारो दुहितृनिवृत्त्यर्थः । तथा च ब्रूमिष्ठ — 'पतिनेतेत्यादिना पतिनो
 भवत्यन्यत्र स्त्रियाम्माहि परगामिनी नामग्न्यामुपेयमिति । 'स्त्रीरन्ते
 दुष्कुलादपी'ति मनुः ॥ ४ ॥ पुत्रेभ्यो दायभागं वदयन् अन्यस्य भार्याया-
 मप्येनेत्पदित किमुत्पादयितुं गृहोऽस्वित क्षेत्रिण इति विचारे निर्णी-
 यमाह—*उत्पादयितुः पुत्र इति हि ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ १ ॥ न केवल

ब्राह्मणमेव । वैदिकगाथा अप्यत्रोदाहरन्तीत्याह — * "अक्षाप्युदा
हरन्ति । इदानीमेवाहं जनकस्त्रीणामीप्यामि तो पुरा । यदा समस्य
सृग्दने 'जनयितुः पुत्रमब्रुवन् । रेतोधाः पुत्रं नयति पणेत्य यमसादने
तस्माद्भार्या रक्षन्ति' विभ्यन्तः पररेतसः । अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेत
मा वः क्षेत्रे प्रग्वीजानि वाप्सुः । जनयितुः पुत्रो भवति" साम्पराये
मोयं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतमिति ॥ ६ ॥ जनयितुः पुत्रः क्षेत्रिणो वेति
विवादं पराजितस्य क्षेत्रिणो वचनम् । एतावन्तं कालं जूनको मन्यमान
इदानीमेव स्त्रीणामीप्यामि परपुरुषसर्गं न सहे । तदानीं कुत
इति चेत् यदा यमस्य सादने पितृलोके जनयितुः पुत्रो भवति पुत्रकृत्य
परलोकगतस्य जनयितुरेव न क्षेत्रिण इत्यब्रुवन् धर्मज्ञाः । युक्त एवार्थ
किञ्चिद्विशेषेणोच्यते । रेतोधा बीजप्रदः पुत्रं नयति पुत्रदत्तं पिण्डा
दिकमात्मानं नयति प्राप्नोति । परेत्य मृत्वा । यमसादने यमलोके । न
स्मात्कारणान् भार्या रक्षन्ति पररेतसो विभ्यन्तः । छान्दसो नुम्
विभ्यतः । अतो ययमप्यप्रमत्ता अवहिता भूत्वा एत तन्तुं प्रजासन्तानं र
क्षथ । लोडूर्ध्वं लट् । रक्षेत्यर्थः । व युन्माकम् । क्षेत्रे परग्वीजानि प्र
प्रेतांसि मावाप्सु । व्यत्ययेनाय कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । मावाप्सत उप्तानि
मा भूवन् मोप्येहन् । कथमिति साम्पराये परलोके जनयितुरेव पुत्रो
भवति वेत्ता परिणता क्षेत्री तु एत तन्तुं कुडुम्बं मोय निप्रयोजत कुरुते
नात्मसात्करोति । इति शङ्को गाथायमाप्तौ । एतच्च क्षेत्रिणोऽनुज्ञामिन्त-
रेण पुत्रोत्पादनविषयम् । यदा तु क्षेत्री वन्द्यो रुग्णो वा प्रार्थयते यम
क्षेत्रे पुत्रमुत्पादयेति । यदा वा रुन्नानक्षये विषवां नियुजते यथा विचि-
त्रवीर्यस्य क्षेत्रे सत्यवत्या व्यामेन । तदुत्पन्न पुत्र उभयोरपि पुत्रो भवति
बीजिनः क्षेत्रिणश्च व्यामुप्यायणश्च स भवति । तथा चाचार्य एवाह — यदि
द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेदिति । याज्ञवल्क्योऽ
प्याह — अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितं सुत । उभयोरप्यसौ रि-
क्थी पिण्डदाता द्विधमेत ॥ इति । व्यामुप्यायणको दद्याद्वाभ्यां पिण्डो-
दके पृथक् । रिक्थादर्न समादद्याद्भोजक्षेत्रवतो तथा ॥ इति ॥ ६ ॥ यदि

पूर्ववत्पुत्रदमथुन दाषः कथं ताह उच्यते भारद्वाजौ व्यत्यस्य भार्ये जं
 मत्तु १ वसिष्ठश्चाण्डालीमिक्षमालाम् । प्रजापतिश्च स्वां दूहितरम् । तत्रा-
 ह— * दृष्टो धर्मव्यतिक्रमस्साहसं च पूर्वेषाम् ॥ ७ ॥ सत्यं दृष्टोऽ-
 यमाचारः पूर्वेषाम् । स तु धर्मव्यतिक्रम न धर्मः । गृह्यमाणकारण
 त्वान् ॥ ७ ॥ न चैतावदेव साहसं च पूर्वेषां दृष्टम् । यथा जामदग्नयेन रामेण
 पितृवचनाद्विचारेण मातुश्शिराश्छिन्नं किमिदानीं तेषामपि दोषो नेत्याह
 —*तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ॥ ८ ॥ तादृशं हि
 तेषां तेजः । यदेवविशेषं पाप्मभिर्न प्रत्यवयन्ति । तद्यथापीकातूल-
 मग्नौ प्रोतं प्रदूयते एव ह्येषा पाप्मानः प्रदूयन्ते ॥ ८ ॥ न चैतावता अर्वा
 चेनानामपि तथा प्रसङ्ग इत्याह—* तदन्वीक्ष्य प्रयुज्जानर्त्सदित्य
 वरः ॥ ९ ॥ तदिति नपुमकमत्रपुमकन्येत्येकशेष एकवद्भाविश्च । न व्य-
 तिक्रम तच्च साहसमन्वीक्ष्य दृष्ट्वा स्वयमापि तथा प्रयुज्जानोऽपर इदानी-
 न्तनः सीदति प्रत्यवति । न ह्यग्निं सर्वं दहतीत्यस्माकमापि तथा शक्ति
 रिति ॥ ९ ॥ पुत्रप्रमङ्गेनाह—*दानं क्रयधर्मश्चापत्यस्य न विद्यते ॥
 १० ॥ दानग्रहणेन विक्रयोऽपि गृह्यते । त्यागमामान्यात् । क्रयधर्म इति
 च प्रतिग्रहस्याग्निं ग्रहणम् । क्रयग्रहणान् स्वाकारसम्भान्याच्च । अपत्यस्य
 दानप्रतिग्रहक्रयविक्रया न कर्तव्याः । द्वादशांशेषु पुत्रेषु दत्तकानयोर-
 पि पुत्रयोर्भुत्वादिभिः षष्ठितत्वाज्ञायं मामाग्नयेन प्रतिपेयः । किं ताह । ज्ये-
 ष्ठपुत्रविषय एकपुत्रविषय स्त्रीविषयो वा । तथा च षमिष्ठ — 'न ज्येष्ठं पु-
 द्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा न तत्कं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि मन्वन्ता
 य पूर्वेषां न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुजानाद्भर्तु मुत्र प्र-
 तिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राज्ञे निवेद्य निवेशनस्य मन्वे अग्निपुष्यस्य वा
 सम्परिस्तीर्य व्याहृतीभिर्हुत्वा दूरं ब्रान्वय सन्निकृष्टेऽथ प्रतिगृह्णीया' इति
 विश्वजिति च सर्वस्वदानं गवादिष्वपत्यं न दयन्ति । विक्रयस्तु स-
 र्वत्र निषिद्धः । तत्र उपपातकं पु याजवल्क्य आह—'नाम्नित्य व्रतले
 पश्च सुप्तानां चैव विक्रयः ।' इति । बह्वृचब्राह्मणेऽपि शूनश्शेषास्त्यागे
 दृश्यते—'स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान् उवाचे'त्यादि । पुत्रप्रकरणे अपत्य,

शब्दोपादानमपि ज्येष्ठपुत्रविषयत्वस्य लङ्गम् । न पतन्त्यननेत्यपत्य-
मिति । 'ऋणमस्मिन् सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति' । 'पिता पुत्रस्य' आ-
तस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥' इति ॥ १० ॥ विवाहे दुहितृमते दानं
काम्यं धर्मार्थं श्रूयते तस्माद्दुहितृमतेऽतिरथं शतं देयं तन्मिथुयाकु-
र्यादिति तस्यां क्रयशब्दस्संस्तुतिमात्रं धर्माद्धि सम्बन्धः ॥ ११ ॥
आर्षे विवाहे दुहितृमते दानं क्वचिद्वेदे श्रूयते । तस्माद्दुहितृमते रथेना-
धिकं गवां शतं देयम् । तच्च दुहितृमान् मिथुया कुर्यात् मिथ्या कुर्यात्
मा देवानां मिथुया कर्मागधेयमिति दृश्यते । मिथुया कुर्यादिति कोऽर्थः
वरायैव पुनर्देयादिति । तद्दानं काम्यं कामनिमित्तम् । 'यथा युक्तो विवा-
हस्तथायुक्ता प्रजा भवती'ति ऋषितुल्याः पुत्रा यथास्युरिति । ततश्च धर्मा-
र्थेन क्रयार्थम् । यस्तु तस्यां विवाहक्रियायां क्रयशब्दः क्वचित् स्मृतौ
दृश्यते, स संस्तुतिमात्रम् । द्रव्यप्रदानसाम्यात् । न मुख्यक्रयत्वप्रतिपा-
दनार्थम् । कुतः, हि यस्मात् धर्मादेव हेतोः सम्बन्धो द्रुम्पत्योरित्यर्षे दुहि-
तृमते मिथुनौ गौर्वा देयाविति । अत्राप्येष एव न्यायः । अत्र मनुः—
'यासामाददते तुलकं ज्ञातयो न स विक्रयः' । अर्हणं तुत्कुमारीणागानृश-
स्यं च केवलम् ॥' इति । एतच्च सर्वं दानं 'क्रयधर्मश्चापत्यस्य न विद्यत'
त्यस्य व्यभिचारनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यमित्युक्तम् ॥ ११ ॥

इति त्रयोदशी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ६ ख० १३ ॥

अथ दायविभागः— * एकधनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा जीवन्
पुत्रेभ्यो दायं व्यभजेत् समं स्त्रीवमुन्मत्तं पतितं च मरिहाप्यं
॥ १ ॥ एकेन प्रधानेन गवादिना ज्येष्ठं पुत्रं तोषयित्वा तृप्तं कृत्वा
जीवन्नेव पुत्रेभ्यो दायं व्यभजेत् । सममात्मना परस्परं च तेषां सा-
मान्याभिधानात् क्रमागतं स्वयमार्जितं च । स्त्रीवादीन् वर्जयित्वा । स्त्री-
वादिग्रहणं जात्यन्धानामुपलक्षणम् । यथाह मनुः—'अनंशौ स्त्रीवपतितौ
जात्यन्धवधिरौ तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥' इति ।
अन्धादीनां पुत्रसद्भावे त्वंशहराः । उन्मत्तपतितौ निवृत्ते निमित्ते स्त्री-

नादयस्तु भुक्त्याः । अत्र विभागकालः स्मृत्यन्तरवशाद्वाह्यः । तत्र ना-
 दः—मातुर्निवृत्ते रक्षति, प्रत्तासु भगिनीषु च । निवृत्ते चापि मरणा-
 त्पितृभूतसृष्टेहे ॥ इति । यश्च पुत्राणां पृथक्पृथक् धर्मानुष्ठाने शक्तिश्रद्धे
 भवतः सोऽपि कालः । 'तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रियेति' दर्शनात् । 'जीवन्नि'ति
 वचनात् जीवन्निवावश्यं पुत्रान् विभजेत् ऋष धर्म इति प्रतिपादनाय । अन्यथा
 तद्धर्मकम् । अजीवतोऽप्रसङ्गात् अजीवन्निति स्मृत्यन्तरेषु स्वयमार्जिते पि-
 तुरिच्छया विभज्यविभागो दर्शितः । न स धर्म्य इत्याचार्यस्य पक्षः । भा-
 र्यायां अप्यंशो न दर्शितः । आत्मन एवांशस्तस्या अपीति मन्यन्ते ।
 वक्ष्यामि च 'जायापत्ये' विभागो विद्यत' इति । केचित्तु पितृद्विवशादित्या-
 हुः । 'द्वावंशौ प्रतिपद्येत् विभजन्नात्मनः पिते'ति दर्शनात् । अयमप्या-
 चार्यस्य पक्षो न भवति । यथा पुत्राणामेकैक एवांशस्मभ्यर्गणा तथा पि-
 तुरपीति । यद्वा पुत्राणामेवांशसाम्यं आत्मनस्त्वाधिक्येऽपि न दोषः
 तत्र हारीतः—'पिता ह्याग्रयणः पुत्रा इतरे ग्रहाः यद्याग्रयण स्कन्दे तु पद-
 स्येदितरेभ्यो गृह्णीयादिति । विभागादूर्ध्वं पित्रोर्जीवनाभावे पुत्रभागभ्यो
 ग्राह्यमित्युक्तं भवति । इति जीवद्विभागः ॥ १ ॥ अथ मृते कुटुम्बान्ते
 तेद्वेतेस्य गतिमार्हः—पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः ॥ २ ॥ 'पुत्रा
 भाव' इति वचनात् सत्सु पुत्रेषु त एव गृह्णीयुरन्निशेषात्समम् । अत्र नार-
 दीये विशेषः—'पच्छिष्टं प्रीतिदामेभ्यो दत्त्वाणं पैतृकं च यत् । भ्रातृ-
 भिस्तद्विभक्त्यमृणं स्यादप्यथा भिन्ना ॥' इति । कात्यायनस्तु—'भ्रात्रा
 पितृव्यमभूत्सु कुटुम्बार्थमृण कृतम् । विभागकाले देयं तद्विधिविभक्त्यमे-
 व तु' इति ॥ अत्र यज्ञवल्क्यः—'पितरूर्ध्वं विभजतां माताप्यश समं हं
 रेदिति । तदत्र नोक्तम् । पुत्रैरेवं सह वृत्तिरस्या इति । तथा च मनुः—'पि-
 ता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्थविरीभावे न स्त्रा भ्यो
 न्यमर्हति ॥' इति । एवं मातुर्प्यभावे तद्धनं भर्तृकुललब्धं स्वयमार्जितं
 च तत्पुत्रा अप्रत्ता दुहितरस्सम गृह्णीयुः । 'स्त्रीधनं न दपत्यानां दुहिता च
 तदंशिनी ॥ अप्रत्ता चेत्समूदा तु लभते सा न मातृक'मिति वृहस्पतिः ।
 'पितृकुललब्धं चाप्रत्ता एव दुहितरः । 'पुत्रस्तु योतक यत्स्यात् कुमा-

रीभाग एव संः ।' इति । मनुः 'अथ प्रप्ताहुहितरः पुत्राश्च दानभी तदा ।
 जूनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ॥ भजेरत्मातृकं रिक्थं भगिन्य-
 श्च सनाभियः ।' इति मानवमेव । अत्र व्यासः—'असंस्कृतास्तु ये तत्र
 पैतृकादेव ते धनात् । संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्यैष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि ॥' इति ।
 अत्र क्रमविवाहे बृहस्पतिः—'ब्रह्मक्षत्रियविट्क्षूद्रा विप्रोत्पन्नास्त्वनुक्रमात् ।
 चतुस्त्रिद्येकभागेन भजेयुस्ते यथाक्रमम् ॥ क्षत्रजास्त्रिद्येकभागा विड्जौ
 तु द्येकभागिनौ ।' इति । मानवे च स्पष्टमुक्तम्—'सर्वं वा रि-
 क्यजस्तं तद्दशधा प्रविभज्य तु । धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिना तेन
 धर्मवित् ॥ चतुरोऽशान् हरेद्विपः त्रीनशान् क्षत्रियासुतः । वैश्यापु-
 त्रो हरेद्व्यशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥' इति । यस्य तु ब्राह्मणी वन्ध्या मृता-
 या तत्र क्षत्रिधाक्षिमुतास्त्रिद्येकभागाः । यस्य त्वैकस्यामेव पुत्रस्सर्वं हरेत्
 शूद्रापुत्रवर्जम् । यथाह देवलः—'आनुलाम्येकपुत्रस्तु पितुस्सर्वस्वभागमेवेत् ।
 निषाद एकपुत्रस्तु विप्रस्त्वस्य तृतीयभाक् ॥ द्वौ सपिण्डस्सकुल्यो वा स्व-
 धादाता तु संहरेत्' इति । निषादः पारशवः । शोत्रविषये बृहस्पतिः—
 'भ प्रतिग्रहभुर्देया क्षत्रियादिमुताय वै । यत्प्यस्य पिता दद्यान्मृते विप्र-
 सुतो हरेत् ॥ शूद्रा द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति । सजातावाप्नुया-
 त्सर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥' इति । धाज्ञवल्लभः—'जाता हि दास्यां
 शूद्रेण कामतोऽशहरो भवेत् । मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्वागिकम् ॥'
 इति । भार्याविषये विष्णुः—'भ्रातरः पुत्रभागानुसारतो भागहारण्य'
 इति । अत्र, औरसः पुत्रिकाबीजक्षेत्रजौ पृत्रिकासुतः । पुनर्भर्तृश्च कानूनी-
 न्दसहोदो गूढसम्भवः । दत्तः क्रीतस्वयंदत्तः कृत्रिमश्चापदिदकः ।
 यत्र कचोत्पादितश्च पुत्रारुया दश पञ्च च । अनेनैव क्रमेणैषां पूर्वीभावे
 परःपरः । पिण्डदोऽशहरश्चेति प्रायेण स्मृतिषु स्थितिः ॥ तत्रौरसो धर्म-
 पत्नीजः । 'सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायां'मिति पूर्वमुक्तः । गौतमः—'पितो-
 त्सृजेत्पुत्रिकामनपत्योऽग्निं प्रजापतिं चेष्टास्मदर्धमपत्यमिति संवाह्ये'ति ।
 बृहस्पतिः—'एक एवौरसः पित्र्ये धने त्वामी प्रकीर्तितः । तत्तुल्या पुत्रिका
 प्रोक्ता भर्तव्यास्त्वपरे स्मृताः ॥' इति । मनः—'पुत्रिकायां कृतायां त

यदि पुत्रीऽनुजायते । समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः
 इति । याज्ञवल्क्यः—‘अपरेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभ-
 योरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता ज धर्मतः ॥’ इति । अयमेक एवोत्पादयितुर्वा-
 जतः क्षेत्रजस्तु क्षेत्रिणीः । बृहस्पतिः—‘पुत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रस्त्वर्गप्राप्ति-
 करावुभौ । रिक्थे पिण्डाम्बुदाने च सौ सम्परिकीर्तितौ ॥’ इति । का-
 श्यपः—‘सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः । वाचा दत्ता म-
 नोदत्ता कृतकौलुकमङ्गला । उदकं स्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतका ।
 अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रसवा च ये’ति ॥ ‘स्त्रीं विहाय पतितं या
 पुनर्लभते पतिम् । तस्यां पौनर्भवो जातः व्यक्तमुत्पादकस्य सुः ॥’ इति ।
 मनुः—‘पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्ब्रह्म । तं कानीनं वदेन्नाम्ना’
 वोढुः कन्यासमुद्भवः ॥’ इति । नारदः—‘कानीनश्च संहोदश्च गूढा-
 यश्च जायते । तेषां वोढा पिता ज्ञेयस्ते च भायहराः पितुः ।’ इति । व-
 सिष्ठः—‘अप्रप्तां दुहिना यस्य पुत्रं विन्देत तुल्यतः । पौत्रीं मातामहस्तेन
 दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥’ इति । अनूढायामेव मृतायां मातामहस्य पुत्रः
 अन्त्यथा वोढुः । मनुः—‘या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा
 सती । वोढुस्तु गर्भो भवति संहोद इति चोच्यते । उत्पद्यते गृहे यस्य
 न च ज्ञेया न कस्यचित् । स गृहे गूढउत्पन्नस्तस्य स्याद्युष्यन्तत्वनः ॥
 दत्तः पूर्वमेवोक्तः । पैठीऽसिः—‘अथ दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः पर-
 परिग्रहणे आर्षेयेण जाताः ते अप्रहङ्गकुलीना द्यामुष्यायणा भवन्ती’ति ।
 मनुः—‘आप्तृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण पु-
 त्रिणो अनुरवन्ती ॥ क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यर्थं मातापित्रोर्यमन्तिकान् । स
 क्रीतकस्मृन्तस्तस्य सदृशेऽसदृशोऽपि वा । मातापितृविहीनो यस्य क्तो वस्य-
 दकारणात् । आत्मानं स्पर्शयेद्यस्य स्वयं दत्तस्तु स स्मृतः ॥’ इति । स
 दृशं तु प्रकुर्यात्तां गुणदोषविवर्जितम् । पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृ-
 त्रिमः ॥ मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं प्रतिगृहीयादप-
 विद्धः स उच्यते ॥’ इति । सर्वे एते सजातीयः । ‘सजातीयेष्वयं प्रो-
 क्तस्तनयेषु यथाविधि ।’ इति याज्ञवल्क्यवचनान् । विष्णुः—‘यत्र क-

चर्नात्पादितस्तु द्वादश' इति । यज्ञवल्क्यः—'पिण्डदोऽशहस्त्रैषां पूर्वाभावे परः परः ।' इति । मनुः—'श्रेयसःश्रेयसोऽभवे पापीयान् रिक्थमुहंति ।' इति । नारदः—'क्रमादेते प्रवर्तन्ते मृतेऽपितरि तद्धने । ज्यायसोऽज्यायसोऽभावे जवन्यस्तदवाप्नुयात् ॥' इति । देवलः—'सर्वे ह्यनौरसस्यैते पुत्रा दान्यहराः स्मृताः । औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न तिष्ठति । तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः । शेषास्तमुपजिवेयुर्ग्रासाच्छादनसम्भृताः ॥' इति । मनुः—'षष्ठ तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् । औरसो विभजन् दायं पितृं पञ्चममेव वा ॥' इति । बृहस्पतिः—'क्षेत्रजाद्याम्मुताम्बन्धे पञ्चषट्सप्तभागिनः ।' इति । हारीतः—'विभजिष्यमाणः एकविंशं कामीनाय दद्याद्विंशं पौनर्भाव्यैकोनविंशं व्यामुष्यायणाऽष्टादशं क्षेत्रभायं सप्तदशं पुत्रिकापुत्रायेतरानौरसाये'ति । वसिष्ठः—'पुत्रं प्रतिग्रहीष्य'न्निति प्रकल्प्य तन्मिश्रप्रतिगृहीते औरसउत्पद्येत चतुर्भागभागि'ति । एवमेतेषु शास्त्रेषु विद्यमानेषु यदाचार्येण पूर्वमुक्तं 'तेषां कर्मभिस्सम्बन्धो दानेनाव्यतिक्रमश्चोभयो'रिति तद्धर्मपक्षेने पुत्रे सति क्षेत्रजादीनां समांशहरत्वप्रतिषेधपरं वेदितव्यम् । अत्र मनुः—'अनुपपन्नं पित्रुद्वयं श्रमेण यदुपासीयेत् । स्वयमर्हति लब्धं तन्नाकामो दातुमर्हती'ति । कात्यायनः—'नान्विद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित् । समं विद्याधनानां तु देयं वैद्येन तद्धनम् ॥ परंभक्तप्रदानेन प्राप्तविद्यां यदान्यतः । तथा प्राप्तं तु विधित्वा विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥' इति । व्यासः—'पितामहापितृभ्यां च दत्तं मात्रा च यद्धेतुः । तन्नापहर्तव्यं शौर्यहर्षं तथैव च ॥' इति । याज्ञवल्क्यः—'क्रणादुर्भागं तं द्रव्यं ह्येतमभ्याहरेत यः । दान्यदेभ्यो न तदद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥ पत्यौ जीवति यस्त्रीभिर्गलङ्कारोऽधृतो भवेत् । न तं भूजेरन् दानादभजमानाः पतन्ति त ॥' व्यासः—'साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुयम् । शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥ तस्य भागद्वयं देयं शेषान्तु समभागिनः ॥' इति पुत्रद्वयविभागः ॥ तदभावे तु मृतस्य यः प्र

त्यासन्नः संपिण्डः संः किं दायं हरेतेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । 'लेपभाज-
 श्वतुर्ध्याः पित्राद्याः संपिण्डभागिनः । सप्तमः पिण्डदातृषां सापिण्ड्यं साप्त-
 पूर्वम् ॥' इति सपिण्डलक्षणम् । तेषु योयः प्रत्यासन्नस्सप्त गृह्णीयादिति ।
 भार्या तु रिक्थग्राहिणस्सपिण्डाद्या रक्षयुर्न तु दायग्रहणमित्याचार्यस्य पक्षः ।
 श्रूयते हि तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादाइति । मनुरपि—'अनि-
 न्द्रिया अदायादाः स्त्रियो नित्यमिति स्थिति'रिति । अत्र सपिण्डाद्यभावे बृ-
 हस्पतिः—'अभ्यन्त्रं ब्राह्मणार्तिकं तु राजा धर्मपरायणः । तत्स्त्रीणां जीवनं
 दद्याद्दुष्टं दायविधिस्मृतः ॥ अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थमपराह्णे तु सेन्धनम् । व-
 सनं त्रिपणक्रीतं देयमेकं त्रिमासतः ॥ एतावदेव साध्वीनां चोदितं विधवा-
 धनम् । वसन्त्याशनस्यैष तथैव रजकस्य च । धनं व्यपोह्य तच्छिष्टं दा-
 यादानां प्रकल्पयेत् । धूमावसानिकं ग्राह्यं सभायां स्नातः परा । वसन्त्या-
 शनवासांसि विगणय्य धवे मृते ॥' इति । व्यासः—'द्विषाहस्रः परो दा-
 यः स्त्रियै देयो धनस्य तु । यच्च भर्त्रा धनं दत्तं सा यथाकाममाप्नुयात् ॥'
 इति । पणानां द्वे सहस्रे परिमाणस्य द्विषाहस्रः । एष परो दायः स्त्रियो ना-
 धिक इति । एतच्च प्रभूते धने ज्ञानयश्च न रक्षयुरिति शङ्कायाम् । एवं 'पत्नी दु-
 हितेरश्चे'त्यादीनि यानि पत्न्याः दायप्राप्तिपराणि दान्येवमेव द्रष्टव्यानि ।
 गौतमस्तुः पुत्राभवे पत्न्यास्सपिण्डादिभिस्समांशमाह—'पिण्डगोत्राभिस्सम्बन्धा-
 रिक्थं भजेरन् स्त्री चान्मत्यस्येति । अस्यार्थं अनपत्यस्य रिक्थं पिण्डस-
 म्बन्धास्तगोत्रास्तदभावे ऋक्सम्बन्धस्तमानप्रवराः स्त्री च पत्नी च । अ-
 त्र स्त्रियास्सहितास्सपिण्डा भजेन् तदा स्त्री सह तैरेकमंशं गृह्णीयात् । ततश्च
 'पितृस्त्वं विभजतां माताभ्यां समाहरे'दिति सपिण्डादिभिस्सह ग्रहणमुक्तं-
 भिति । वयमप्येतमेव पक्षं रोचयामहे । अत्र मितरि भ्रातरि चासौ दयै जीव-
 ति सौदर्यो भ्राता गृह्णीयादित्येके मन्यन्ते । तथा च शङ्खः—'अपुत्रस्य स्व-
 र्यातस्य द्रव्यं भ्रातृगामि सदभावे मातापितरौ लभेयात् पत्नी वा ज्येष्ठे'ति
 देवलः—'ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः । कुल्या दुहितरो वापि
 धियमाणः पितापि च । सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रमम् ॥' इ-
 ति । याज्ञवल्क्यः—'संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः । दद्याच्चाप-

हरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च । अन्योर्दर्यस्तु संसृष्टी नान्योर्दर्यं हरेत् ।
 'असंसृष्ट्यपि चादद्यात्सोदर्यो नान्यमातृजः ॥' इति । अत्र सोदर्यविषय-
 मिति प्रत्यासत्त्यतिशयात् पितृवेत्याचार्यस्य यक्षः । तदभावे सोदर्यस्तदं-
 भावे तत्पुत्रस्तदभावे भिक्षोदरास्तदभावे पितृव्यं इत्यादि द्रष्टव्यम् । मात्रा-
 दयोऽपि स्त्रियो जीवनमात्रं लभेरन्निति ॥ २ ॥ *तदभाव आचार्य आ-
 चार्याभावे अन्तेवासी हत्वा तदर्थेषु धर्मकृत्येषु वोपयोजयेत् ॥ ३ ॥
 सपिण्डाभावे आचार्यो दायं हरेत् तस्याप्यभावे अन्तेवासी हरेत् । हत्वा
 तदर्थेषु धर्मकृत्येषु तटाकखननादिषूपयोजयेत् । वाशब्दात् स्वयं वा पुंशु-
 ज्ञीत ॥ ३ ॥ *दुहिता वा ॥ ४ ॥ दुहिता वा दायं हरेत् । पुत्राभाव इत्येके
 'अनन्तरोक्ते विषय इत्यन्ये ॥ ४ ॥ *सर्वाभावे राजा दायं हरेत् ॥ ५ ॥
 'संभ्रमहणात् बन्धूनां सगोत्राणां चाप्यभावे ॥ ५ ॥ *ज्येष्ठो दायाद इत्येके
 ॥ ६ ॥ एक एव मन्यन्ते ज्येष्ठ एव पुत्रो दायहरः । इतरे तु तमुपजीवे-
 युः । सोऽपि तान् पितेव परिपालयेदिति । तथा च गौतमः— 'सर्वं
 वा पूर्वजस्येतरान् विभृयात्पितृव'दिति ॥ ६ ॥ *दशविशेषे सुवर्णं कृ-
 ष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य ॥ ७ ॥ कचिद्देशे सुवर्णादि ज्येष्ठस्य
 भाग इत्याहुः । भूमौ ज्ञातं भौमं धान्यं कृष्णं माषादि । कृष्णायसमि-
 त्यन्ये ॥ ७ ॥ *रथः पितुः परिभाण्डं च गृहे ॥ ८ ॥ रथः पितुरंशः
 गृहे च यत् परिभाण्डमुपकरणं पीठादि तदपि ॥ ८ ॥ *अलङ्कारे भा-
 र्यायाः ज्ञातिधनं चेत्येके ॥ ९ ॥ भार्यास्तु धृतोऽलङ्कारोऽशः ज्ञातिभ्य
 पित्रादिभ्यश्च यल्लब्धं धनं तच्चेत्येवमेके मन्यन्ते ॥ ९ ॥ *तच्छास्त्रं वि-
 प्रतिषिद्धम् ॥ १० ॥ ज्येष्ठो दायाद इति यदुक्तं तच्छास्त्रविरुद्धम् ॥ १० ॥
 येन विरुद्धं तद्दर्शयति— *मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजति
 त्यविशेषेण श्रूयते ॥ ११ ॥ पुत्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशादविशेषेण श्रव-
 णमत्र चोद्यम् ॥ ११ ॥ अथापि तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाय-
 यन्तीत्येकवच्छ्रूयते ॥ १२ ॥ अथापि ननु चेत्यर्थः । ज्येष्ठं पुत्रं धनेन
 निरवसाययन्ति पृथक्कुर्वन्तीत्येकवदपि श्रूयते । यथा 'एक एव ज्येष्ठो
 दायादः तदनुरूपमपि श्रूयत इति ॥ १२ ॥ परिहरति— *अथापि

नित्यानुकूलं दीपमविधिमाहुर्नरयविन्दे । यथा तस्मादजावयः पशूनां
सहस्रंस्तीति । तस्मात् स्नातकस्य मुखं रेफायतीव । तस्मात् वस्तुश्च
श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतमावसति ॥ १३ ॥ अथापीति परिहारेपक्रमे प-
शूनां मध्ये अजाश्चावयश्च जातिभेदेऽपि सहचरन्ति । रेफा शोभा । इह
तु तद्व्यपदेशीचचारः । ततः कथम् । स्नातकस्य मुखं कुण्डलाद्विना शो-
भते । इति शब्दो वाक्यालङ्कारे । श्रोत्रियस्य स्त्रीकामतमत्वमाचार्यकुले
चिरकालं ब्रह्मचरिवासात् । यथैतानि वाक्यानि दृष्टमात्रमनुवदन्ति न किं
श्चिद्विदधति तस्मात् ज्येष्ठं पुत्रमित्यादिकमपि अविधिरिति न्यायविद आ-
हुः । न केवलमग्रेवानुवादः, किं तर्हि 'मनु. पुत्रेभ्यः' इत्ययमप्यनुवादः
॥ १३ ॥ *सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनः ॥ १४ ॥ हि शब्दो हेतौ । य-
स्मादेवानुवादो न कस्याचिद्विधायकौ तस्माद्ये धर्मयुक्ताः पुत्रास्सर्वे
भागिनः । १४ ॥ यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति ज्येष्ठोऽपि तम
भागं कुर्वीत ॥ १५ ॥ अस्तु ज्येष्ठोऽप्यधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति विनियुक्ते
तमभागं कुर्वीत जीवादिभागे पिता भागं न दद्यात् । ऊर्ध्वं विभागे पितुर्भातरः ।
अपिशब्दात् किमुतान्यमिति ज्येष्ठस्य प्राधान्यं रूपाप्यते । जीवन् पुत्रे-
भ्य इत्यनेन दम्पत्येस्सहभाको दर्शितः । तत्र कारणमाह— ॥ १५ ॥

जावापत्योने विभागो विद्यते ॥ १६ ॥ स्पष्टम् ॥ १६ ॥
कस्मात्— पाणिग्रहणादि सहस्रं कर्मसु ॥ १७ ॥ कर्मार्थं द्रव्यम् । जा-
यायीश्च न पृथक्कर्मस्वधिकारः । किं तर्हि सहभावनं यस्त्वया धर्मश्च
कर्तव्यस्तेऽनया सहति वचनात् । तत्र किं पृथक् द्रव्येणेति ॥ १७ ॥
*वथा पुण्यफलेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ १८ ॥ पुण्यफलेषु स्वर्गादिद्व-
न्द्वे तथा सहत्वमेव । 'द्विवि ज्योतिरजरमारभेता' इत्यादिभ्यो मन्त्रलिङ्गेभ्यः ।
द्रव्यपरिग्रहेषु च द्रव्यार्जनेष्वपि तथा सहत्वमेव तद्वत् । पतिराजयति
जाया गृहे विवहतीति योऽक्षेमावुपर्ययत्ताविति द्रव्यपरिग्रहेऽपि सहत्वम् ।
॥ १८ ॥ एतदेवोपपादयति * न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुप-
दिशन्ति ॥ १९ ॥ हि यस्मात् भर्तुर्विप्रवासे सति नैमित्तिके छिन्दत्पाणि
दद्यादित्यादिके दाने कृते भार्याया न स्तेयमुपदिशन्ति धर्मज्ञाः । यदि भर्तुरेव

द्रव्यं स्यात् स्यादेव स्तेयं नैमित्तिके दानं इति वचनात् । विपश्चात् स्तेयं भवत्येव । एतदेव द्रव्यसाधारण्येऽपि दम्पत्योर्वैषम्यं स्यात् पतिर्यथेष्टं विनियुङ्क्ते जाया त्वेतावदेवेति । न च पत्युस्त्वयमाजितस्य विनियोगे जायाया अनुमत्यपेक्षा । स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रां ह्यसौ गृहे यथा राजा राष्ट्रं । अत एव भार्यायास्तेयशङ्का न भर्तुः ॥ १९ ॥

इति त्रयोदशी खण्डिका ॥ प्र० २ पृ० ६ ख० १३ ॥

* एतेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः ॥ १ ॥ ज्येष्ठो दायाद इत्यादिकं शास्त्रविप्रतिषेधादप्रमाणमित्युक्तम् । एतेन देशधर्मा कुलधर्माश्च व्याख्याताः । शास्त्रविप्रतिषिद्धा मातुलसुतपिरिणयनादयो प्रमाणं विपरिताः अप्रमाणमिति । गौतमोऽप्याह—‘देशकुलधर्माश्चास्त्रापरिवरुद्धाः प्रमाणमिति ॥ १ ॥ * मातृश्च योत्रिसम्बन्धेभ्यः पितुश्चासप्तमाद्यावता वा सम्बन्धो ज्ञायते तेषां प्रेतेषूदकोपस्पर्शनं गर्भान्परिहाप्यापरिसंवत्सरान् ॥ २ ॥ मातृयोत्रिसम्बन्धा मातुलद्वयः पितुश्चासप्तमात् पुरुषात् सम्बन्धास्सपिण्डाद्वयः पैतृष्वस्त्रेयादयश्च तेभ्य आरभ्यसप्तमादित्यन्वयः । यावता वान्तरेण सम्बन्धो ज्ञायते स्मर्यते जन्मना नान्नात्रामुप्यायमस्मत्कूटस्थस्य वृश्य एव नमेति । तथा च स्मृः—‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु जन्मना स्नोतुर्देने ॥’ इति । य एवंभूताः पुरुषास्तेषां प्रेतेषु मृतेषु उदकोपस्पर्शनं कर्तव्यम् । गर्भान् बाञ्छान् अपरिसंवत्सरानपरिपूर्णसंवत्सरान् परिहाप्य वर्जयित्वा । बालेषु स्नानं कर्तव्यम् इति ॥ २ ॥ * मातापितरावेव तेषु भर्तारश्च ॥ ३ ॥ बालेषु मृतेषु मातापितरावेवोदकस्पर्शनं कुर्यातां भर्तारश्च ये च तान् बालान् मृतान् हरन्ति निर्हरन्ति तेऽप्युदकोपस्पर्शनं कुर्युरिति । एवमाचार्यस्य पक्षः ॥ ३ ॥ * भार्यायां परमगुरुसंस्थायां चाकालमभोजनम् ॥ ४ ॥ भार्या पत्नी । परमगुरव आचार्यमातापितरः । संस्था मरणम् । भार्यायां संस्थितायां परमगुरुणां च संस्थायां सत्यां न केवलमुदकोपस्पर्शनं, किं तर्हि अपरेद्युः आ तस्मात्कालात् अभोजनं च ॥ ४ ॥ किं च—आतुरव्य-

अनानि कुर्वीरन् ॥५॥ औतुरत्वं व्यज्यते यैस्तानि च कुर्वीरन् भार्यादिमर-
णे ॥५॥ कानि पुनस्तुतिः— *केशान्प्रकीर्य पांसूनोप्यैकवाससो दक्षि-
णामुखांस्सकृदुपमज्ज्योत्तीर्योपविशन्त्येवं त्रिः ॥ ६ ॥ प्रकीर्य केशान्
पांसूनावपन्ति । ओष्य एकव्रामसः अनुत्तरीयाः । दक्षिणामुखाः दक्षिणां दिश
निरिक्षमाणः सकृदुपमज्ज्य उदकादुत्तीर्य तीर उपविशन्ति दक्षिणामुखा
एव । एवं त्रिः एवमुक्तप्रकारेण त्रिरुपमज्ज्योपविशेयुः ॥ ६ ॥ *तत्प्रत्य
यमुदकं मुत्सिञ्च्याप्रतीक्षा ग्राममेत्य यत्स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ७ ॥
ततः तत्प्रत्ययं तेषां मृद्गानां भार्यादीनां यथा प्रत्यया भवति मह्यमुदकं
दत्तमिति तथोक्तमुत्सिञ्चति । तिरित्यनवृत्तेस्त्रि । अत्राद्यात्पत्र्यत्वाच्च
तिलमिश्रं त्रिर्वाससा हस्ताभ्यां भारद्वाजाय यज्ञशर्मणे एतत्तिलोदकं ददा-
मीति त्रिः प्रयोगः । उत्सिञ्च्याप्रतीक्षाः पृष्ठत्वेऽनिरिक्षमाणां ग्राममेत्य
हं प्रविश्य । अनेन बहिरिदं कर्मेति गम्यते । यत्स्त्रियः कर्तव्यमित्याहुः त
त्कुर्वन्ति । अग्न्युपम्पर्जनगवालम्भनादीनि । एतत्प्रथमेऽहनि । द्वितीयादि-
ष्वज्जलिनैकोत्तरवृद्धिरैकादशाहरिति पितृमेव उक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥
* इतरेषु चैतद्वैक उपदिशन्ति ॥ ८ ॥ आकालमभोजनमित्यादि यदुक्तं
तदितरेषु भार्यादिभ्योऽन्येष्वपि सपिण्डेषु मृतेषु कर्तव्यमित्येके आचार्या
उपदिशन्ति ॥ ८ ॥ * शुचीन्मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत् ॥ ९ ॥
एकान्तेऽपि विधिप्रतिषेधानुसङ्गिणः शुचयः । तान् । मन्त्रवतः अतीत-
वेदान् । सर्वकृत्येषु श्रौतेषु गार्होप्यस्मर्तेषु च कर्मसु दैवेषु पित्र्येषु मानुषेषु
च भोजयेत् । अन्ते नतो ब्राह्मणभोजनमिति स्मृत्यन्तरे दर्शनान् ॥ ९ ॥
* देशतः कालतः शौक्तः सम्यक्प्रतिग्रहीत इति दानानि प्रति-
पादयति ॥ १० ॥ सप्तम्यर्थे तसिल् । देशः प्रयागादिः । कालः सूर्यग्र-
हणादिः । शौचं कृच्छ्रादिपरिसमाप्तिः । समीचीनः प्रतिग्रहीता 'तुल्य-
गुणेषु वयोवृद्धश्रेया'नित्यादि । एतेषु दानानि देयानि । प्रतिपादयति
दद्यादिति ॥ १० ॥ * यस्याग्नौ न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते न तज्ज्ञोक्त
व्यम् ॥ ११ ॥ यस्यान्नस्यैकदेशः अग्नौ न क्रियते न ह्यने यस्य ब्राह्मणस्यान्न
न दीयते यस्माद्बोद्धव्यान्नं न दीयते न ब्रह्मोक्तव्यम् ॥ ११ ॥ * न भ्रातृव्यणो-

मो विद्यति ॥ १२ ॥ यत् मक्ष्यमाणं नश्यतो लोलोत्पद्यते तत् क्षीर्णं गुडलिकु-
चादि । क्षारं लवणसंसृष्टं न होतव्यम् ॥ १२ ॥ * तथा वराक्षसैः सृष्ट-
स्य च ॥ १३ ॥ अवराक्षं कुलुत्थादि । तत्संसृष्टस्याप्यन्नस्य हीमो न
विद्यते ॥ १३ ॥ अथ यस्यैव निधमेव भोज्यमुपस्थितं • तस्य कथं हीम-
स्तत्राह—* अहविष्यस्य हाम उदीचीनमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिञ्जुहु-
त्तद्धुतमहुतं चाग्नौ भवति ॥ १४ ॥ औपासनात् पचनाद्वा अग्रेह
दीचीनमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिन् भस्मनि जुहुयात् वैश्वदेवमुन्त्रैः । एषोऽ
हविष्यस्य होमः । तदेवं क्रियमाणं हृतं च भवति हवनार्थनिवृत्तेः । अहुतं चाग्नौ
भवति । भस्ममात्रत्वादिति । अत्र बोधायनः—“अथ यद्येतदेवाक्षं स्यादुत्तरतो
भस्ममिश्रानङ्गैराक्षिरुह्य तेषु जुहुयादिति । अपरं आह—“यान्यहविष्या-
णि व्यञ्जनान्यदरहर्भोज्यानि तेषामेष संस्कारस्सृष्ट्यहोमोऽमन्त्रक’ इति
॥ १४ ॥ उत्तरे द्वे सूत्रे स्पष्टे—* नस्त्री जुहुयात् ॥ १५ ॥ नानुपेतः ॥ १६ ॥
आन्नप्राशनाद्गर्भा नाप्रयता भवन्ति ॥ १७ ॥ अन्नप्राशनत्प्राक् ग-
र्भा बाला नाप्रयता भवन्ति रजस्वलादिस्पर्शनेऽपि । गौतमस्तु अपां मार्ज-
नादिकमिच्छति । यथाह ‘अन्यत्रापां मार्जनप्रधानावोक्षणेभ्यः’ ॥ १७ ॥
* आ परिसंवत्सरादित्येके ॥ १८ ॥ यावत् संवत्सरो ऽपि परिपूर्णते ता-
वन्नाप्रयता गर्भा इत्येके मन्यन्ते ॥ १८ ॥ * यावता वा दिशो न प्र-
जानीयुः ॥ १९ ॥ यावद्द्विग्विभागज्ञानं नास्ति तावन्नाप्रयता भवन्ति ।
* आपनयनादित्यपरम् ॥ २० ॥ उर्पनयनादर्वाक् नाप्रयता गर्भा इत्य-
परदर्शनम् ॥ २० ॥ अत्रोपपत्तिः—* अत्र ह्यधिकारदर्शात्त्वैर्भवेति ॥ २१ ॥
हि यस्मादंशोपनयने सति विधिमिषेधशस्त्रैरधिकारो भवति ॥ २१ ॥
* सा निष्ठा ॥ २२ ॥ उपनयनमपि परामृष्टात्स्तच्छब्दस्थ निष्ठाशब्द-
सामानाधिकरण्यात् स्त्रीलिङ्गता न सा निष्ठा तदुपनयनमवसानमधिकारि-
र्येति ॥ २२ ॥ * स्मृतिश्च ॥ २३ ॥ अस्मिन्नर्थे स्मृतिरापि भवति । ‘प्रागुप-
नयनात्कामचारवादभस’ इति गौतमः ॥ २३ ॥

इति पञ्चदशी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ६ ख० ॥ १५ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तामिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

*सह देवमनुष्या अस्मिँल्लोके पुंश्च बभूवुः । अथ देवाः कर्मभिर्दिवं जग्मुर्हीयन्त मनुष्याः । तेषां ये तथा कर्माण्यारभन्ते सह देवैर्ब्रह्मणा चामुष्मिन् लोके भवन्ति । अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच । प्रजानिश्श्रेयसाय च ॥ १ ॥ श्राद्धमिति तस्य प्ररोचना-र्थोऽयमर्थवद्भूः । पुरा किल देवाश्च मनुष्याश्चास्मिन्नेव लोके सहैव बभूवुः । अथ तं सहभावमसहमाना देवाः कर्मभिः श्रौतैस्मार्तैर्गाह्यैश्च यथाददनुष्ठितैर्दिवं जग्मुः । मनुष्यास्तु तथा कर्तुमसमर्था अहीयन्त हीना अभवन् इहैव लोके स्थिताः । एवं कर्मणां सामर्थ्यम् । अत इदानीमपि तेषां मनुष्याणां मध्ये ये तथा कर्माण्यारभन्ते कुर्वन्ति यथारभन्त देवास्ते देवैः ब्रह्मणा च सहामुष्मिन् लोके भवन्ति त्रिविष्टपे मोदन्ते । अथैवं हीनान्मनुष्यान् दृष्ट्वा मनुर्वैवस्वतः श्राद्धशब्दं श्राद्धमिति शब्दमाजुमेतत्कर्म प्रोवाच किमर्थं प्रजानिश्श्रेयसाय तादर्थ्यं चतुर्थम् । प्रजानिश्श्रेयसार्थं । निश्श्रेयसा-ति पाठे छान्दसो यकारस्य चकारः । अपर आह—छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । प्रजानिश्श्रेयसं चास्य कर्मणः फलमिति ॥ १ ॥ तत्र पितरो देवता ब्राह्मणास्त्वाहवनीयार्थे ॥ २ ॥ तत्र श्राद्धकर्मणि पितरः पितृपितामहपृषितामहा देवताः । ब्राह्मणास्तु भुञ्जाना आहवनीयार्थे आहवनीयकृत्ये वेदितव्याः । त्रीणि श्राद्धे करणानि होमे ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानं त्रैति । अत्र भोजनस्य प्रधानकरणत्वस्य प्रतीयमानार्थोऽयमर्थवादः ॥ २ ॥ * मांसिमांसि कार्यम् ॥ ३ ॥ तदिदं कर्म मासेमासे कर्तव्यम् । वाप्सावचनाद्वावज्जीवद्वयोऽभ्यस्तः ॥ ३ ॥ अपरपक्षस्यापराहः श्रेयान् ॥ ४ ॥ अपरपक्षस्य धान्यहानि तेष्वपराहः प्रशस्ततरः ॥ ४ ॥ * तथापरपक्षस्य जघन्यान्बहानि ॥ ५ ॥ अपरपक्षस्य धान्यहानि पञ्चदश तेषामुत्तरमुत्तरं प्रशस्ततरम् ॥ ५ ॥ * सर्वं देवापरपक्षस्याहस्तु क्रियमाणे पितृन् प्रीणाति । कर्तुस्तु कालाभिनियमात्फलविशेषः ॥ द्वा सर्वेष्वेवाहस्तु पितृपितरविशिष्टा । यस्तु कर्ता प्रतिपदादिके काले नियमेन श्राद्धं करोति सर्वेषु मासेषु प्रतिपद्येव द्वितीयाया मेवेत्यादितस्य कर्तुस्तस्मात्कालाभिनियमान् फलविशेषो भवति ॥ ६ ॥ कोऽसावि-

त्याह—*प्रथमेऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्ये जायते ॥१७॥ यः प्र-
 तिपदि नियमेन श्राद्धं करोति तस्यापत्ये प्रजा सन्ताने स्त्रीप्रायं जायते । प्राये-
 ण स्त्रियो जायन्ते ॥७॥ *द्वितीये स्तेनाः ॥८॥ जायन्ते पुत्राः ॥८॥ *तृतीये
 ब्रह्मवर्चसिनः ॥९॥ वृताध्ययनसंपत्तिर्ब्रह्मवर्चसः ॥९॥ चतुर्थे
 शुभ्रपशुमान् ॥१०॥ शुभ्राः पशवोऽजाव्यादयः तद्वान् कर्तुं भवति ।
 उत्तरत्राप्येकवचने कर्तुर्वादो द्रष्टव्यः ॥१०॥ पञ्चमे पुमांसो बहु-
 पत्यो न चानपत्यः प्रमीयते ॥११॥ पुमांस एव भवन्ति बहवश्च भव-
 न्ति न चानपत्यः प्रमीयते जीवत्स्वेवं पुत्रेषु सन्निहितेषु च स्वयं क्रियते
 न तेषु मृतेषु न देशान्तरं गतेषु नापि स्वयं देशान्तरं गत इति
 ॥११॥ *षष्ठेऽध्वशीलोऽध्वशीलश्च ॥१२॥ अध्वशीलः पान्थः ।
 इतरः कितवः ॥१२॥ *सप्तमे कर्षे राद्धिः ॥१३॥ कर्षः कृ-
 षिः । राद्धिः सिद्धिः ॥१३॥ अष्टमे पुष्टिः ॥१४॥ स्पष्टम् ॥१४॥
 *नवमे एकश्वराः ॥१५॥ अश्वादयः ॥१५॥ *दशमे वाव-
 हारे राद्धिः ॥१६॥ व्यवहारो वाणिज्यम् । व्यवहारः शास्त्रपरिज्ञानं
 वा ॥१६॥ *एकादशे कृष्णायसं त्रपुसीसम् ॥१७॥ कृष्णमयः
 कृष्णायसम् । त्रपुसीसे लोहविशेषौ ॥१७॥ *द्वादशे पशुमान्
 ॥१८॥ द्वादश्यां बहवः पशवो भवन्ति ॥१८॥ *त्रयोदशे बृहदुग्रो-
 बहूमित्रो दर्शनीयापत्यो युवमारिणस्तु भवन्ति ॥१९॥ त्रयोदश्यां
 बहवः पुत्रा मित्राणि च भवन्ति । अपत्यानि च दर्शनीयानि भवन्ति
 किं तु पुत्रा युवमारिणः धुवान् एव त्रियन्ते ॥१९॥ *चतुर्दशे आयुधे
 राद्धिः ॥२०॥ सङ्ग्रामे जयः ॥२०॥ *पञ्चदशे पुष्टिः ॥२१॥ स्प-
 ष्टम् ॥२१॥ *तत्र द्रव्याणि तिलमाषा व्रीहियवा आपो मूलफ-
 ल्यर्धनं च ॥२२॥ तत्र श्राद्धे तिलादीनि द्रव्याणि यथायथमवश्यमुप-
 योज्यानि ॥२२॥ *स्नेहवति त्वेवाग्ने तीव्रतरा पितृणां प्रीतिर्द्राघी-
 यांसं च कालम् ॥२३॥ यद्वा तद्वा अन्नं भवतु स्नेहवति तु तस्मा
 दाज्यादिभिरुपसिक्ते पितृणां तीव्रतरा प्रकृष्टतरा प्रीतिर्भवति । सा च
 द्राघीयांसं च कालमनुवर्तते ॥२३॥ *तथा धर्माह्नेन द्रव्येण तीर्थं

प्रतिपक्षेण ॥ २४ ॥ धर्माभिवृत्तये च प्रतिपादितं तेनपि ॥ २४ ॥
तीव्रतया पितृणां प्रीतिर्द्वाधीयांसं च कालमिति ॥ २४ ॥ *संवत्सरं ग-
व्येन प्रीतिः ॥ २५ ॥ उत्तरत्र मांसग्रहणं मांसस्य ग्रहणम् ॥
गव्येन मांसेन संवत्सरं पितृणां प्रीतिर्भवति ॥ २५ ॥ *भूयांसमतो मा-
हिषेण ॥ २६ ॥ माहिषेण मांसेनातः संवत्सरात् पशूनां मांसं मे-
ध्यां व्याख्यातम् ॥ २७ ॥ एतेन माहिषेण मांसेना-
जदीनामाख्यानं च शशादीनां मांसं मेध्यं व्याख्यानम् ॥ पितृणां प्री-
तिकरमिति मेध्यग्रहणं प्रतिषिद्धानां मा भूदिति ॥ २७ ॥

इति षोडशी खण्डिका ॥ प्र० २०७ ख० १६ ॥

*खड्गोपस्तरण खड्गमांसेनानन्त्यं कालम् ॥ १ ॥ खड्गचमा-
पस्तरणेष्वाग्नेषूपविष्टेभ्यो ब्राह्मणेभ्योदत्तेन खड्गमासेनानन्त्यं कालं प्री-
तिर्भवति । आनन्त्यमिति पाठे स्कार्थे ण्यञ् ॥ १ ॥ *तथा शतवलिर्भस्मस्य
मांसेन ॥ २ ॥ शतवलिर्बहुशल्को रोहिताख्यः ॥ २ ॥ *वाध्राणसस्य
च ॥ ३ ॥ व्याख्यातो वाध्राणसः । तस्य मांसेनानन्त्यं कालं प्रीतिर्भवति ॥
३ ॥ *प्रयतः प्रसन्नमनाः सृष्टी भोजयेद्ब्राह्मणान् ब्रह्मविदो योनि-
गोत्रमन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान् ॥ ४ ॥ प्रयतः स्नानचमनार्दिना शु-
द्धः । प्रसन्नमनाः अव्यकुलमनाः । सृष्टः उत्साहवान् । सृष्टश्चेद्ब्राह्मण-
वधे हृत्वा प्रीतिदर्शनान् । 'वृत्तिसर्गात्पेनषु क्रमः' इत्यत्र च सर्ग उत्साहः
एवंभूतो ब्राह्मणान् भोजयेत् । कोदशान् ब्रह्मविदः आत्मविदः । योन्मा-
दिभिरसम्बन्धान् योनिसम्बन्धाः मातुलद्वयः । गोत्रसम्बन्धाः सगोत्राः ।
मन्त्रसम्बन्धाः स्मृतिवजो याज्याश्चान्तेवास्यसम्बन्धादिशक्या आचार्याः ॥ ४ ॥
*गुणहान्यां तु परेषां समुदेतः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः ॥ ५ ॥ य-
दि परे योनिगोत्रादिभिरसम्बन्धा वृत्तादिगुणहीना एव लभ्यन्ते, तदा समु-
देतो विद्यावृत्ताद्विभिर्युक्तः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः । किमुत मातुलद्वय इ-
त्यपिशब्दस्यार्थः ॥ ५ ॥ *एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः ॥ ६ ॥ एते

न सोदयेण अन्वेवासिनः बहुवचननिर्देशात् पूर्वत्र निर्दिष्टा योन्ध्रादिभिः
 सम्बन्धमर्थ एव व्याख्याताः । अन्वे मर्षावे समुद्देशो भोजयितव्य इति ।
 अत्र मनु — 'एष वै प्रथमः कन्वदाने हृद्यकव्ययोः । अनुकट्टयस्तु
 विज्ञेयः । सदा सद्भिरनुष्ठितः आतामहं मातुलं च स्वः प्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।
 दौहित्रं वृत्तिपतिं बन्धुं विगयाज्यौ च भोजयेत् ॥' इति ॥ १॥ *अथा-
 प्युदाहरन्ति ॥ ७ ॥ 'मन्विनो न भोजया इत्यस्मिन्नर्थे धर्मज्ञा वचनमु-
 दाहरन्ति ॥ ७ ॥ *सद्भुजनी नाम पिशाचाभिक्षा नैषा पितृन् गच्छ-
 ति नोऽथ देवान् इहैव सा चरति क्षीणपुण्या शालान्तरे गौरि-
 व नष्टवत् ॥ परस्परं भुज्जनेऽस्यामिति सम्भेजनी । अधिकरणे-
 न्गुट्ट । होमस्याः पिशाचाभिक्षायाः नैषा पितृन् गच्छति नापि देवान् ।
 किं त गपुण्या परलोकप्रयोजनरहिता सती इहैव चरति लोके यथा गौ-
 रासा गृहाम्भन्तर एव चरति न बहिर्गच्छति तद्वदेतद्व्याचष्टे ॥ ८ ॥
 *इहैव सम्भुज्जतीति दक्षिणाकुशात्कुलं विनश्यतीति ॥ ९ ॥ सम्भुज्ज-
 ती परस्परभोजनस्य निमित्तभूता दक्षिणा श्राद्धं दानक्रिया गृहात् गृहं
 गत्वा इहैव लोके नश्यतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अथ बहुषु तुल्यगुणेषूपस्थितेषु कः
 परिग्राह्यः — *तुल्यगुणेषु वयोवृद्धः श्रैयान्द्रव्यकृशश्चेप्सन् ॥ १० ॥
 यो वयसा वृद्धस्तत्कदाह्य । तत्रापि योऽन्वयेण कृशः ईप्सन् लिप्समात्र
 श्च भवति स ग्राह्यः । अद्रव्यकृशोऽपि अतृद्धोऽपि द्वयोर्द्वयोस्तु समवाये य-
 थारुचीति ॥ १० ॥ *पूर्वेद्युर्निवेदनम् ॥ ११ ॥ श्राद्धदिनात्पूर्वेद्युरेव ब्राह्म-
 णेभ्यो निवेदयितव्यः । श्र. श्राद्धं भविता तत्र भवताहवनीयार्थं असादः
 कर्तव्य इति ॥ ११ ॥ *अपरेद्युर्द्वितीयम् ॥ १२ ॥ अपरेद्युः श्राद्धदिने द्वि-
 तीयगृहे निवेदनं कर्तव्यमद्य श्राद्धमिति ॥ १२ ॥ *तृतीययामान्नत्रणम् ॥ १३ ॥
 अन्नत्रणमाह्वानं भोजनकाले सिद्धमागम्यतामिति तत्तृतीयं भवति ॥ १३ ॥
 *त्रिःप्रायमेके श्राद्धमुपादिशन्ति ॥ १४ ॥ न केवलं निवेदनमेव त्रिभवेति ।
 किं तर्हि यच्च यावच्च श्राद्धे तत्सर्वं त्रिरावर्त्यमित्येके मन्यन्ते । अत्र पक्षे
 होमभोजनपिण्डदानमप्यावृत्तिस्तस्मिन्नेवापराह्णे ॥ १४ ॥ *यथाप्रथममेवं
 द्वितीयं तृतीयं च ॥ १५ ॥ येन प्रकारेण प्रथमश्राद्धं तथैव द्वितीयं तृतीयं

यं च कर्मण्यम् ॥ १५ ॥ *सर्वेषु वृत्तेषु सर्वतस्समवदाय शेषस्य ग्रासा
 वरार्थं प्राश्नीयाद्युक्तम् ॥ १६ ॥ सर्वेषु श्राद्धेषु त्रिष्वपि वृत्तेषु समा-
 प्तेषु सर्वतस्त्रयाणां श्राद्धानां य ओदनशेषस्तत्समवदाय ग्रासावराध्यं
 प्राश्नीयात् युथोक्तम् उत्तरेण यजुषा शेषस्य ग्रासावरार्थं प्राश्नीयादित्यु-
 क्तं गृह्ये । तत्र प्रयोगः पूर्वैर्यथा निवेदनं तद्वत् परेद्यु प्रातर्भोजनकाले आ-
 मन्त्रेण सिद्धमागम्यतामिति ततो होमपिण्डनिधानानन्तर्मेकमपवृज्य ततः
 सर्वतस्समवदायं ग्रासावरार्थस्य प्राणे निविष्टेति मन्त्रेण प्राशनमिति ॥ १६ ॥
 *उदीच्यवृत्तिस्त्वसंनगतानां हस्तेषु दपात्रानयनम् ॥ १७ ॥ मागुद-
 श्चौ विभजनं हंसः क्षीरादूक यथा । विदुषा शब्दमिच्छन् सा नः पातु श-
 रावती ॥ इति वैयाकरणाः । तस्याः शरावत्या उदक्तीरवर्तिन उदीच्याः
 तेषां वृत्तिराचार आसनेषूपविष्टानां ब्राह्मणानां हस्तेषु दपात्रादर्थपात्रादाद्य-
 याध्यदानमिति पितरिदं तेऽर्घ्यं पितामहेऽर्घ्यं तेऽर्घ्यं प्रपितामहेऽर्घ्यं तेऽर्घ्यमिति म-
 न्त्रा आश्वलायनके यद्यप्युदीच्यवृत्तिरित्युक्तं, तथापि प्रकरणसामर्थ्यात् सर्व-
 षामपि भवति ॥ १७ ॥ उद्ध्रियतामग्नौ च क्रियतामित्यामन्त्रयते ॥ १८ ॥ हो-
 मकाले 'उद्ध्रियतामग्नौ च क्रियतामि'त्यनेन मन्त्रेण ब्राह्मणानामन्त्रयते ।
 'अग्निष्टे च' इति लोट्प्रत्ययः ॥ १८ ॥ काममुद्ध्रियतां काममग्नौ च क्रियतामि-
 त्येति सृष्ट उद्धरंजुहुयाच्च ॥ १९ ॥ अथ ब्राह्मणः काममुद्ध्रियतां काममग्नौ
 च क्रियतामिति प्रतिब्रूयः अनुजुनीयुः । तैश्चातिसृष्ट उद्धरंजुहुयाच्च । उ-
 द्हरणं नाम ब्राह्मणार्थं एकदत्तादग्नौ मित् पात्रे पृथक्करणम् ॥ १९ ॥
 'अभिरंषपात्रैश्च श्राद्धस्य दर्शनं परिचक्षते ॥ २० ॥' अपपात्राः पतिता-
 दयः । प्रतिलोपादयश्च । तैः श्राद्धस्य दर्शनं परिचक्षते गर्हन्ते शिष्टाः ।
 अन्ता यथा ते न पश्येयुस्तथा परिश्रिते च कर्तव्यमिति ॥ २० ॥ श्वित्रि-
 शिपिविष्टः परतल्पगाम्यायुधीयपुत्रश्शूद्रोन्पन्नो ब्राह्मण्यामित्येते
 श्राद्धे भुञ्जानाः पक्विदूषणा भवन्ति ॥ २१ ॥ श्वित्रिः श्वेतकुष्ठी ।
 शिपिविष्टः खलतिः । विवृतशोक इत्यन्ये । परतल्पगामी यः परतल्पं ग-
 त्वा अकृतप्रायश्चित्तः तस्य ग्रहणम् । आयुधीयपुत्रः क्षत्रियवृत्तिमाश्रितो
 य आयुधेन जीवति ब्राह्मण, तस्य पुत्रः आयुधीयपुत्रः । शूद्रेण ब्रा-

ह्यण्यामुत्पन्नश्चण्डालः । न तस्य प्रमदः । ब्राह्मणान् ब्रह्मविदं हृत्युक्तत्वा-
त् । तस्मादेव व्याख्येयम् क्रमविवाहे शूद्रायां पूर्वमृत्पृष्ठं पश्चात् ब्राह्मण्या-
मुत्पादयति । तस्य म पुत्रः शूद्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामिति स हि पिता शूद्रः
सम्पन्नः । श्रूयते हि 'तज्जाया जाया मवति यदस्यां जायते पुनरिति । स्म-
र्यते च—'यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रदारपरिग्रहः । न तन्मभं मृतं यस्मा-
त्तत्रायं जायते स्वयम् ॥' इति । एते शिवज्यादयः श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिदू-
षयन्ति । अतस्ते न भोज्या इति ॥ २१ ॥ *त्रिमधुस्त्रिसुपर्णस्त्रिणाचि-
केतश्चतुर्मेधः पञ्चाग्निर्ज्येष्ठसामिको वेदाध्याय्यनूचानपुत्रः श्रोत्रिय
इत्येते श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिपावना भवन्ति ॥ २२ ॥ 'मधुघाता कृतायत'
इत्येष व्युत्पत्तिमधुः । तत्र हि प्रत्यृचं त्रयो मधुशब्दाः । इह तु तदध्या-
यी पुरुषस्त्रिमधुः । त्रिसुपर्णः 'चतुर्दिशखण्डा युवतिः सुपेशा' इत्यादिकसंयु-
चः बहुचः । अन्ये तु तैत्तिरीयके ब्रह्ममेतु मामित्यदयः त्रयोऽनुवाका इ-
त्याहुः । तत्र हि 'य इमं त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यादिति' श्रूयते
आसहस्रात् पङ्क्तिं पुनन्तीति च पूर्ववत्पुरुषं वृत्तिः त्रिणाचिकेतः नाचिके
तोऽग्निर्वह्नीषु शखामु विधीयते । तैत्तिरीयके कठवल्लीषु शतपथे च तं यो-
वेदं मन्त्रब्राह्मणेन सह स त्रिनाचिकेतः नाचिकेतानुवाकान् त्रीनित्यन्ये विर-
जोऽनुवाकाध्यायीत्यन्ये । प्राणोपानेत्यादिषु अश्वमेधः सर्वमेधः पुरुषमेधः
पितृमेध इति चत्वारो मेधाः । तदध्यायी चतुर्मेधः । चतुर्णां गृह्णानामाह-
र्तेत्यन्ये । पञ्चाग्निः सभ्यावसंयाम्नां सह पञ्चातां काठकाग्नीनां मध्ये त-
न् ज्येष्ठसामतलवकारिण अमिद्धम् । उदयं चित्रमित्येतयोर्गतिं तद्वायती-
ति ज्येष्ठसामग । ज्येष्ठमामिक इति पाठे व्रीह्यादित्वात् ठम् । वेदाध्या-
यी स्तोत्राध्यायपरः । अनुचानपुत्रः त्रैविद्यपुत्रः श्रोत्रिय इत्यपि पठन्ति ।
तद्विद्वदर्थं द्रष्टव्यम् । एते श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिं शोषयन्ति । वेदाध्यायीत्य-
न्यानन्तरमिति शब्दं पठन्ति । सोऽपपाठः । एतेन पञ्चाग्नीत्यविभक्तिकम-
ठो व्याख्यातः ॥ २२ ॥ न च नक्तं श्राद्धं कुर्वीत ॥ २३ ॥ श्राद्धकर्म-
ण्यारब्धे कारणाद्विलम्बे मध्ये यदादित्योऽस्तमित्यात् तदा श्राद्धशेषं न कु-
र्वीत अपरेद्युर्दिवैव कुर्वीतेति ॥ २३ ॥ आरब्धे चाभोजनमासमापना

दन्यत्र राहुदर्शनात् ॥२४॥ पूर्वैर्हृत्निषेदनप्रभृत्यापिण्डनिधानान्मध्ये कर्तुं
भोज्यप्रतिषेधः । अन्तरमन्यत्र राहुदर्शनादिति पठन्ति । न च नक्तमि
त्यस्यापवादः । राहुदर्शने नक्तमपि कुर्वीतेति । उदीच्यास्त्वेतत्प्रायेण
पठन्ति । तथा च पूर्वैर्न व्याख्यातम् । प्रत्युत न च नक्तमित्येतत् सोम
हणविषयमिति व्याख्यातम् । पठ्यमानस्तु न च नक्तमित्यस्यानन्तरं पठि-
तुं युक्तः ॥२४॥

इति सप्तदशी खण्डिका ॥ प्र०२ प०७ ख०१७ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्राविरचितायाम्

• उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥७॥

* विलयनं मथितं पिण्याकं मधुमांसं च वर्जयेत् ॥ १ ॥ । व
लयनं नवनीतमलम् । दध्नो हस्तादिना मन्यनमात्र न जलेन मिश्रं तन्मथि
तम् । तथा च नैखण्डिकाः—‘तकं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्बुधाम्बु निर्जल
मिति । यन्त्रपीडितानां तिलानां कल्काः पिण्याकम् । मधुमांसे प्रसिद्धे ।
मांसमप्रतिषिद्धमपि एतद्विलयनादिकं वर्जयेत् ॥ १ ॥ * कृष्णधान्यं गु-
द्रान्नं ये चान्ये नाश्यसम्मतः ॥२॥ कृष्णधान्यं माषादि । न कृष्णा
वृक्षैः । गुद्राक्षं एकमपकं । ये चान्ये नाश्यत्वेनाभोज्यत्वेन सम्मतः
तांश्च वर्जयेत् ॥२॥ * अहविष्यमनृतं क्रोधं येन च क्रोधयेत् स्मृति-
मिच्छन् यैश्च मेधां स्वर्गं पुष्टिं द्वादशैतानि वर्जयेत् ॥ ३ ॥ अहविष्य
कोद्वान्नि । अनृतं मिथ्यावचनम् । क्रोधः कोपः । येन च क्रुतेनास्तेन
वा परं क्रोधयेत् तच्च वर्जयेत् । स्मृतिरधिगतस्य स्मरणम् । यशः स्यादिति ।
येषां प्रज्ञा । द्वादशैतानि विलयनादीनि वर्जयेत् स्मृत्यादिकमिच्छन् पुनः
वर्जयेदिति । गुणार्थोऽनुवादः । स्मृत्यादिकं फलं विधातुं द्वादशैतानि तेष्वन-
म् । विलयनादेरपि परिग्रहार्थम् । अहविष्यादिकमेवानन्तरोक्तमाग्राहीदिति ।
* अधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाद्य • त्रिषवणमुदकमुषस्पृशन्ननाप्रपकवृ-
त्तिरच्छायोपगतस्थानासनिकस्संवत्सरमेतद्व्रतं चरेदेतदष्टाचत्वारिंश-
त्सम्पितमित्याचक्षते ॥ ४ ॥ अधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाद्यात् व्याख्या

तम् । त्रिषवणं त्रिषु सवनेषु प्रातर्मध्मन्दिने सायमिति, उदकमुष्णम्भक्षन्
 स्नानं कुर्वन् । अनग्निपक्ववृत्तिः वृत्तिः शरीरयात्रा सा अग्निपक्वेन न का
 र्या । अग्निग्रहणात् कालपक्वस्याग्नादेरदोषः । अच्छायापगतः छात्रार्थमुप
 गच्छन् । स्थानासनिकः स्थानासनवान् । दिवास्थानं रात्रावासनं न कदा
 चिच्छयनम् एतद्विलयनम् मथितमित्यारभ्यानन्तरमुक्तं संवत्सरं द्रुतं चरेत् ।
 एतद्भ्रतमष्टाचत्वारिंशद्वर्षसाध्येन ब्रह्मचारिव्रतेन सम्मितं सदृशं यावत्क्षय
 फलं तावदस्यापीत्याचक्षते धर्मज्ञाः, न केवलं स्मृत्यादिकमेव प्रयोजनमिति ।
 अपर आह—विलयनं मथितमित्यादिकं व्रतान्तरं मुमृत्यादिकापस्य । अ-
 धोनाभीत्यादिकं तु सम्मितं व्रतमिति । एतच्च ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्यैव भू-
 तति । तथा च बोधायनः—‘अष्टाचत्वारिंशत्सप्तमित्य्याचक्षते तस्य सं-
 क्षेपः संवत्सरः । तं संवत्सरमनुव्याख्यास्यामः । स यदि ब्रह्मचारी स्यान्नि-
 यमेव प्रतिपद्यते । अथ यद्यपि ब्रह्मचारी स्यात् केशान् श्मश्रुलोमनखानि
 शपयित्वा तीर्थं गत्वा स्नात्वेत्यादि ॥४॥ *नित्यश्राद्धम् ॥५॥ अथाहरः
 कर्तव्यं श्राद्धमुच्यते । तस्य नित्यश्राद्धमिति नाम ॥५॥ *बहिर्ग्रामाच्छुच-
 यः शुचौ देशे संस्कुर्वन्ति ॥६॥ तन्नित्यश्राद्धं बहिर्ग्रामात्कर्तव्यं तस्यान्न-
 संस्कारः शुचौ देशे अन्नं संस्कुर्वन्ति । शुचय इति वचनेमाधिर्यायम् । आर्याः
 प्रयता इति पूर्वमेव प्राग्यत्यस्य विहितत्वात् ॥६॥ *तत्र नवानि द्रव्याणि
 ॥७॥ तत्र नित्यश्राद्धे द्रव्याणि नवान्येव ग्राह्याणि ॥७॥ कानि पुंसस्तानि-
 * यैरन्नं संस्क्रियते येषु च भुज्यते ॥८॥ यैर्माण्डैरन्नं संस्क्रियते येषु च
 कांस्यादिषु भुज्यते तानि नवानीति ॥८॥ *तानि च भुक्तवज्यो दद्यात् ॥
 ९॥ तानि माण्डानि कांस्यादीनि च भुक्तवज्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । एवं
 प्रत्यहम् ॥९॥ * समुदेतांश्च भोजयेत् ॥ १० ॥ समुदेतवचनं गुणाधिक्य-
 र्थम् ॥१०॥ *न चातद्गुणायोच्छिष्टं मयच्छेत् ॥ ११ ॥ भाण्डेषु यत् भुक्तं-
 शिष्टं तदिहोच्छिष्टम् । तदप्यतद्गुणाय भुक्तवतः ये गुणास्तद्रहितं न द-
 द्यात् तद्गुणायैव दद्यादिति ॥ ११ ॥ * एवं संवत्सरम् ॥ १२ ॥ एवमेतन्नित्य-
 श्राद्धं संवत्सरं कर्तव्यमहरहः ॥ १२ ॥ * तेषामुत्तमं लोहेनाजेन कार्यम् ॥
 १३ ॥ तेषां संवत्सरस्याह्ना उत्तममहस्समाप्तिदिनम् । लोहेन लोहितवर्णेन

अत्रेन श्राद्धं कर्तव्यम् । दृश्यते चोप्यन्यत्रास्मिन्नर्थे लोहशब्दः—‘लोहस्तु
 परोऽवत्यप्यतूपरः कृष्णसारङ्गो लोहितसारङ्गो वे’ति । चमकेषु च भवति
 ‘इयामं च मे लोहं च म’ इति ॥ १३ ॥ *मानं च कारयेत्प्रतिच्छन्नम् ॥ १४ ॥
 माने धिष्यं वेदिका । दृश्यते हि मनोतेरस्मिन्नर्थे प्रयोगः— अग्नेणाग्नीध्रं
 चतुर उपस्त्रावे विमितं विमिनन्ति पुरस्तद्विजतं पश्चाज्जिनतमि’ति । स-एवायमु-
 पसर्गरहितः । तं मानं कारयेत् कर्मकरैः प्रतिच्छन्नं च तद्भवति तिरस्क-
 रिष्यादिना । ॥ ईदमपि ग्रामाद्दहिरेव ॥ १४ ॥ * तस्योत्तरार्धे ब्राह्मणान्
 भोजयित् ॥ १५ ॥ तस्य मानस्योत्तरस्मिन्नर्थे ब्राह्मणा भोजयितव्याः ॥ १५ ॥
 *उभयान्पश्यन्ति ब्राह्मणांश्च भुञ्जानान्माने च पितृनित्युपदिशन्ति
 ॥ १६ ॥ तस्यैवं कृतस्य कर्मणो महिम्ना उभयान् पश्यति कांश्च क्वांश्च बा-
 णान्भुञ्जानान् तस्मिन्नेव च माने पितृन् यथा ब्राह्मणान् भुञ्जानान् प्रत्यक्षेण
 पश्यति तथा माने समानतान् पितृनपि प्रत्यक्षेण पश्यतीत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः
 ॥ १६ ॥ *कृताकृतघ्नत ऊर्ध्वम् ॥ १७ ॥ अत ऊर्ध्वं मार्सिश्राद्धं क्रियता
 मावाकारि अकरणे नपि प्रत्यवाय इति ॥ १७ ॥ * श्राद्धेन तृप्तिं निवेद-
 यन्ते पितरः ॥ १८ ॥ हि तस्मादन्त्येऽहनि यद्दर्शनमुपगच्छन्ति, तं
 च्छ्राद्धेन तृप्तिं हि वेदयन्ते ज्ञायन्ति कर्तारम् । ताम्रात् तत् कृताकृतामति ॥
 अथ पुष्टिकामस्य प्रयोगस्तिष्येणेत्यादिरुच्छिष्टं दद्युरित्युक्त एकः ॥ १८ ॥
 तिष्येण पुष्टिकामः ॥ १९ ॥

एति अष्टादशी खण्डिका ॥ अ० २ प० ८ ख० १८ ॥

*गोत्सर्षपाणां चूर्णानि कारयित्वा तैः पाणिपादं प्रक्षाल्य
 मुखं कर्णौ प्राश्य च यद्वाती नातिग्राति तदासनोऽजिनं ब्रूतस्थ
 प्रथमः कल्पो वाग्यतो दक्षिणामुखो भुञ्जीत ॥ १ ॥ पुष्टिकामः पु-
 षो वक्ष्यमाणं प्रयोगं कुर्यात् । तिष्येण नक्षत्रे च लुपित्याधिकरणे तृतीया ।
 तिष्ये नक्षत्रे गौराणां सर्षपाणां सम्बन्धीनि चूर्णानि किङ्करैः कारयेत् । का-
 रयित्वा तैश्चूर्णैः पाणी पादौ प्रक्षाल्य मुखं कर्णौ च प्रक्षाल्य चूर्णशेषं प्रा-
 श्रीयान् । प्रास्येदिति पाठे प्रास्येन विकिरेत् । एतावत् प्रतितिष्यम् ।

विशेषकृत्यं परं प्रत्यहं कर्तव्यम् । आशय च यद्वाता नातिवाति तदासनः
 यदासनं वातो नातिवाति तदासनस्तादृशासनः । भुञ्जीतेति वक्ष्यमाणेन
 सम्बन्धः । तस्य वस्त्राजिनमासनं स्यादिति मुख्यः कल्पः । वाग्यतो दे
 क्षिणां दिशमभिमुखो भुञ्जीत ॥१॥ *अनायुष्यं त्विवंमुखस्य भोजनं मार्तुरि-
 त्युपदिशन्ति ॥२॥ यदेवमुखस्य दक्षिणामुखस्य भोजनं कर्तुं भोक्तुर्या
 माता तस्या अनायुष्यमनायुष्करमिति धर्मज्ञा उपदिशन्ति । तस्मान्मा-
 तृतो नैतद्भव कार्यमिति ॥२॥ *औदुम्बरश्चमसः सुवर्णनामः प्रशातः
 ॥३॥ त्रमु भक्षणे यत्र चम्यते स चमसो भोजनपात्रम् । औदुम्बरस्ता-
 प्रमयः सुवर्णेन मध्येऽलंकृतस्म प्रशातः प्रशस्तो भोजने ॥३॥ *न
 न्येनापि भोक्तव्यः ॥४॥ नचान्येनापि कर्तुः पित्रापि तत्र पात्रे भा-
 क्तव्यम् । अपि धातुवर्णानुवादी । भोक्तव्य इति पुल्लिङ्गपाठेऽप्यप एवार्थः ॥४॥
 *यावद्भासं सन्नयन्नस्कन्दयन्नापजिहीतापजिहीत वा कृत्स्नं ग्रासं
 ग्रसीत सहाङ्गुष्ठम् ॥५॥ यावदेव सकृत् ग्रहातु शक्य तावदेव सन्नयन्
 शिष्टोऽकुर्वन् । अस्कन्दयन् भूमावन्नलेपात्रपातयन् कृत्स्नं ग्रासं ग्रसीते-
 त्यन्वयः । सहाङ्गुष्ठम् आस्थेऽपि ग्रासप्रवेशे यथाङ्गुष्ठोऽप्यनुप्रविशति तथा
 सर्वानेव ग्रासानुक्तेन प्रकारेण ग्रसीत ग्रस्ते मध्यं क्रियोन्तरविधिः नापजि-
 हीत । भोजने पात्रं सव्येन पाणिना न विमुञ्चेत् । अपजिहीत वा विमुञ्चे-
 द्वा । किमर्थमिदं यावता न प्रकारान्तरं सम्भवति, सध्यं, क्रमात् नियम्यन्
 इति न्यायेन य एव प्रकारः प्रथमं भोजने स एवान्तादनुष्ठातव्य इत्येवम-
 र्थमिदम् ॥५॥ *न च मुखशब्दं कुर्यात् ॥६॥ भोजनदशायामिदमेव
 मुत्तरम् ॥६॥ पाणिं च नावधूयात् ॥७॥ पाणिरत्र दक्षिणः ॥७॥
 *आचम्य चोर्ध्वो पाणी धारयेदाप्रोदकीभावात् ॥८॥ भुक्त्वाऽऽचम्य
 पाणी उर्ध्वो धारयेत् यावन् प्रगतेदकौ शुष्कोदकौ श्वतः ॥
 ८॥ ततोऽग्निमुपस्पृशेत् ॥९॥ भुक्त्वा नियमेनाग्निरुपस्पृष्टव्यं ॥९॥
 * दिवाच न भुञ्जीतान्यन्मूलफलेभ्यः ॥१०॥ मूलानि कन्दा । फ-
 लान्याम्रादीनि । तेभ्योऽन्यद्दिवा न भुञ्जीत । तद्भक्षणे न दोषः ॥१०॥

* स्थायीशानुद्देश्यानि च वर्जयेत् ॥११॥ तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेदित्यादौ ब्राह्मणो भूत्वा न भुञ्जीत अनुद्देश्यानि च पितृभ्यो देवताभ्यश्च संकल्पितानि च न भुञ्जीत ॥११॥ सोत्तराच्छादनश्चैव यज्ञोपवीती भुञ्जीत ॥१२॥ उत्तराच्छादनमुपरिवासम् । तेन यज्ञोपवीतेन यज्ञोपवीतं कृत्वा भुञ्जीत । नाम्य भोजने अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थ इत्ययं कल्पो भवतीत्येके । समुच्चय इत्यन्ये ॥१२॥ *नैयमिकं तु श्राद्धं स्नेहवदेव दद्यात् ॥१३॥ यन्नियमेन कर्तव्यं मासि श्राद्धं तत् स्नेहद्रव्ययुक्तमेव दद्यात् । न शुष्कम् । तत्र विशेषः ॥१३॥ *सर्पिर्मांसमिति प्रथमः कल्पः ॥१४॥ स्पष्टम् ॥१४॥ *अभावे तैलं शाकमिति ॥१५॥ सर्पिषोऽभावे तैल मांसस्याभावे शाकम् । इति शब्दाद्यच्चान्यदेव युक्तम् ॥१५॥ *मघासु चाधिकं श्राद्धकल्पेन सर्पिर्ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥१६॥ मघासु पूर्वपक्षेऽपि श्राद्धविधानेन सर्पिर्मिश्रमन्त्रं ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥१६॥
* इति एकोनविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ८ ख० ॥१९॥

*मासि श्राद्धं तिलानां द्राणंद्राणं येनोपायेन शक्नुयात् तेनोपयोजयेत् ॥१॥ येनोपायेनोपयोजयितुं शक्नुयात् अभ्यङ्गं उद्वर्तने मक्ष्ये क्लेश्ये चेत्तिन्नेनोपायेन मासिश्राद्धं तिलानां द्राणमुपयोजयेत् । तत्रैकैकस्य ब्राह्मणभ्यः तिलानां द्राणंद्राणमुपयोजयितुमशक्यत्वात् समुदितानुपयोजयेत् ॥ द्राणंद्राणमिति वीप्सावचनं तु प्रतिमांसिश्राद्धमुपयोजनार्थमिति केचित् । अन्ये तु एवभूता बालाः प्रयत्नं नान्विध्य भोजयितव्या इति ॥ १ ॥ *समुदेताश्च भोजयेन्न चोद्वृणायोच्छिष्टं दद्यात् ॥ २ ॥ व्याख्यातमिदम् । दद्यादिति बहुवचनं तथाविधकर्तृवृत्त्वापेक्षम् । वचनव्यत्ययो वा ॥ २ ॥ अथ पुष्टिकामभ्यैवापरो गंग आ. पटलमामि — *उदगयनं आपृत्य पक्षस्यैकं रात्रमवराध्यमुपोष्य तप्येण पुष्टिकामः स्थालीपाकं श्रपयित्वा महाराजमिष्टा तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयित्वा पुष्ट्यर्थेन सिद्धिं वाचयति ॥ ३ ॥ पुष्टिकामः पुरुष एकरात्रावरमुपवास कृत्वा उदगयने आपृत्यमाणपक्षस्य पूर्वपक्षस्य सम्बन्धिना तप्येण तस्मिन्क्षत्रे

स्थालीपाकं श्रपयित्वा । महाराजं वैश्रवणं गृजत आज्यभागान्ने ।
 जाय स्वाहिति प्रधानहोमः स्विष्टकृदादिजयादयः परिषेचनान्ते नेन सर्पि-
 प्मता स्थालीपाकेन ब्राह्मणं भोजयेत् । उत्तरविवक्षयेदं वचनम् । भोजये-
 त्वा सिद्धिं वाचयति पुष्टिरस्त्विति ॥ ३ ॥ * एवमहरहरपरस्मात्तिष्ठ्यात्
 ॥ ४ ॥ एवमिदं स्थालीपाकश्रपणादसिद्धिवाचनान्तमहरहः कर्तव्यमापर-
 स्मात्तिष्ठ्यात् यावदपरस्तिप्य आगच्छति ॥ ४ ॥ * द्वौ द्वितीये ॥ ५ ॥ द्वि-
 तीये तिप्ये प्राप्ते द्वौ भोजयेत् । अन्यत्समानमेवमातृतीयात् ॥ ५ ॥ * त्रीं-
 स्तृतीये ॥ ६ ॥ तृतीये तिप्ये त्रीन् भोजयेदाचतुर्थीत् ॥ ६ ॥ * एवं संव-
 त्सरमभ्युच्चयेन ॥ ७ ॥ एवमेतत्कर्म यावत्सवत्सरः पूर्यते तावत् कर्तव्य-
 म् । ब्राह्मणभोजनं चाभ्युच्चयेन भवति चतुर्थाप्रभृति चत्वारः पञ्चमप्रभृति
 पञ्चेत्यादि ॥ ७ ॥ एवेकृते फलमाह—*महान्तं पोषं पुण्याति ॥ ८ ॥ मह-
 त्या पुष्ट्या युक्ता भवति ॥ ८ ॥ * आदित एवोपवामः ॥ ९ ॥ उपवास-
 स्त्वादित एव पुण्ये भवति न प्रतिपुण्यम् ॥ ९ ॥ * आत्ततेजसां भोजनं
 वर्जयेत् ॥ १० ॥ आत्ततेजांसि तक्रवाजिनादीनि । तानि नोऽमुञ्जीत ॥ १० ॥
 * भस्मतुषाधिष्ठानम् ॥ ११ ॥ वर्जयेदित्येव । भस्मतुषाश्च नाधितिष्ठन् ना-
 क्रामेत् ॥ ११ ॥ * पदा पदस्य प्रक्षालनं अधिष्ठानं च वर्जयेत् ॥ १२ ॥
 एकेन पादेन पादान्तरस्य प्रक्षालनं अधिष्ठानं च न कुर्यात् ॥ १२ ॥
 * प्रेङ्खोलनं च पादयोः ॥ १३ ॥ प्रेङ्खोलनं दोलनमितस्तत्प्रक्षालनम् ॥ १३ ॥
 * जानुनि चात्याधानं जङ्घायाः ॥ १४ ॥ एकस्मिन् जानुनि इतरस्या
 जङ्घायाः आत्याधानमवस्थापनं च वर्जयेत् ॥ १४ ॥ * नखैश्च नखवादनः
 ॥ १५ ॥ स्पष्टम् ॥ १५ ॥ * स्फोटनानि चाकारणात् ॥ १६ ॥ सर्वमन्धी-
 नान् स्फोटनानि वर्जयेत् अकारणात् कारण श्रमवर्तितादि । वादनस्फोट-
 नानीति समासपाठोऽव्येष एवार्थः ॥ १६ ॥ * यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ १७ ॥
 यच्चान्यदेवं युक्तं तृणच्छेदनादि शिष्टाः परिचक्षते गृहन्ते तदपि वर्जयेत् ॥
 १७ ॥ * योक्ता च धर्मयुक्तेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ १८ ॥ एकश्च शब्दोऽनर्थ-
 कः । केचिन्नैव पठन्ति । धर्माविरुद्धा ये द्रव्यपरिग्रहास्तेषु च योक्ता उ

त्पादयिता स्यान्निराहस्यात् ॥ १८ ॥ *प्रतिपादयिता च तीर्थे ॥ १९ ॥
 तीर्थं गुणवत्पात्रं युज्यते वा । तत्र द्रव्यस्याजितस्य प्रतिपादयिता स्यात् ॥
 १९ ॥ *यन्ता चातीर्थे यतो न भयं स्यात् ॥ २० ॥ यन्ता नियन्ता अप्रज्ञा
 ता अतीर्थे यन्ता च स्यात् १ यतः पुरुषादप्रदानेऽपि न भयं स्यात् । भ-
 यसम्भवे तु शिशुनादिभ्यो देयम् ॥ २० ॥ *सङ्गृहीता च मनुष्यान् ॥ २१ ॥
 अर्थप्रदानमियवचनानुसारादिभिर्मनुष्याणां सङ्ग्रहणशीलस्स्यात् ॥ २१ ॥
 *भोक्ता च धर्माविप्रतिषिद्धान् भोगान् ॥ २२ ॥ धर्माविरुद्धा ये भो-
 गाः स्वकन्दनस्वभार्यसेवादयः , तेषां च भोगशीलस्स्यात् ॥ २२ ॥ *ए-
 वमुभौ लोकावभिजयंति ॥ २३ ॥ एव महत्या पुष्ट्या युक्त उक्तप्रका-
 रमनुतिष्ठन्नुभौ लोकावभिजयति भोगेनेमं लोकं तीर्थं प्रतिपादनेनाम् लोक-
 मिति ॥ २३ ॥

इति विंशतितमो खण्डिका ॥ प्र० २ प० ८ ख० २० ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्

उज्ज्वलीयां द्वितीयप्रश्ने अष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

सर्वाश्रमाणां समयपदानात्पुक्तं पुरस्तात् । के पुनस्ते आश्रमा इत्यत
 आह—*अत्रार आश्रमा गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थ-
 मिति ॥ १ ॥ आश्रम्यन्त्येषु श्रेयोऽर्थिनः पुरुषा इत्याश्रमाः । एषां सामा-
 न्यसंज्ञा । उत्तरा विशेषसंज्ञाः । गृहे तिष्ठति कुटुम्बरक्षणपर इति गृहस्थः ।
 तस्य भावो गार्हस्थ्यम् । स एक आश्रमः । आचार्यकुलं तत्र वासो लक्ष-
 णम् सोऽप्येकः । 'मनु अन्नबोधने' मनुत इति मुनिर्ज्ञानपरः । तस्य भावो
 मौनम् । सोऽपरः । वनं प्रतिष्ठित इति वनप्रस्थः स एव वानप्रस्थः । प्र-
 ज्ञादित्वाद्गन्तव्यं तस्य भावो वानप्रस्थम् । इति शब्दः परिसमाप्त्यर्थः । ए-
 तावन्त एवाश्रमा इति चतुर्णामेवोपदेशोऽपि चत्वार इति वचनमैकाश्रम्यं
 त्वाचार्यप्रत्यक्षं विधानात् गार्हस्थ्यम्येति स्मृत्यन्तरोक्तमात्राहीदिति ॥ १ ॥
 *तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति ॥ २ ॥ तेष्वश्र-
 मेषु चतुर्ष्वपि यथाशास्त्रमव्यग्रस्तमाहितमना भूत्वा यो वर्तते, स क्षेमम-

यं पदं गच्छति । अनेनाश्रमविकल्पे उक्तो वेदितव्यः । 'निश्चिन्तस्यार्थो ना-
न्यतमस्मिन्नाश्रमे यथाशास्त्रमवहितेन वर्तितव्यमिति । तथा च गौतमः—
'तस्याश्रमविकल्पमेके ब्रुवत' इति ॥ २ ॥ * सर्वेषामुपनयनप्रभृतिं समा-
न आचार्यकुले वासः ॥ ३ ॥ उपनयनप्रभृतिं य आचार्यकुले वासोऽष्टा-
चत्वारिंशदादीनामन्यतमस्त सर्वेषामाश्रमाणां समानः ॥ ३ ॥ * सर्वेषाम-
नूत्सर्गो विद्यायाः ॥ ४ ॥ अनूत्सर्गः छान्दसो दीर्घः । विद्याया अनूत्स-
र्गोऽपि सर्वेषामाश्रमाणां समानः । तस्मादाचार्यकुले वासस्त्वमान इति ॥ ४ ॥
* बुध्वा कर्माणि यत्कामयते तदारभेत ॥ ५ ॥ अत्याश्रमं यानि 'कर्मा-
णि विहितानि, तानि बुध्वा गृहस्थस्यैतानि कर्तव्यानि । एषामननुष्ठानं प्र-
त्यवायः फलं चेदमेषामेतान्यशक्यान्यनुष्ठानं नैतान्नीत्याचार्यादुपश्रुत्य यत्क-
र्मफलं वा कामयन् तदारभेत न्तमाश्रमं प्रतिपद्येतेति ॥ ५ ॥ तत्र गार्हस्थ्यस्य
पूर्वमेव प्रपञ्चितत्वाद्धयनानन्तरं प्रापित्सितस्याचार्यकुलस्य स्वरूपमाह—
* यथा विद्यार्थस्य नियम एतेनैवान्तमनूपसीदत आचार्यकुले शरी-
रन्यासो ब्रह्मचारिणः ॥ ६ ॥ यथा विद्यार्थस्य उपकुर्वाणस्य ब्रह्मचा-
रिणः 'अथ ब्रह्मचर्यविधि' रित्यारभ्याग्निध्वनादिनियम उक्तः, 'अतस्ते-
नैव नियमेनान्तमाशरीरपातादुपसीदतः उपसदनमेवानूपसदनं तत्कुर्वन्-
'आचार्यकुले' शरीरन्यासः परित्यागो भवति । ब्रह्मचारिणो नैष्ठिक-
स्य तत्रैवामरणात्तिष्ठन्, साश्रमान्तरं गच्छेत् । यदि 'तमेवाश्रम-
मात्मनः क्षेमं मन्येतेति । मनुः—'आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे, गुणा-
न्विते । गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ एषु त्वविद्यमानेषु आ-
रासनविहारवान् । प्रयुज्जानोऽग्निशुश्रूषां स्थापयेद्देहमात्मनः ॥ एवं व्रजति
यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुत' । 'स गच्छत्युत्तमं स्थानं न चेहाजायते पुनः ॥'
इति ॥ ६ ॥ * अथ परिव्राजः ॥ ७ ॥ अथानन्तरं परिव्राजो धर्म उच्यते ।
दृष्टादृष्टाथान् सर्वनिवारम्मान् परित्यज्यात्मलाभाय संन्यासाश्रमं प्रव्रजतीति
परिव्राट् संन्यासी ॥ ७ ॥ * अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजति ॥ ८ ॥ अत
एव ब्रह्मचर्याश्रमादेव ब्रह्मचर्यवानविप्लुतब्रह्मचर्यः परिव्रजति परिव्रज्यां

कुर्यादिति तैवेवंपक्वकंषाभोभवति । श्रूयते च 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृ-
हाद्वा वानाद्वा'ति । 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति च । अत्र कश्चिद-
हुः—'अत एवेति वचनं तत् गृहाश्रमं प्रविष्टस्य तत्परित्यागेनाश्रमान्तरे
साधिराचार्यम्यामभिमतामिति लक्ष्यते । तत्रायमाभिप्रायः—दारपरिग्रहे सति
यावज्जीविमग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रुत्या विरुध्यते स कथं प्रव्रजेदिति ।
तस्मात्सत्यपि वैराग्ये काम्यस्य कर्मणः परित्यागेन नित्यानि नैमित्तिकानि
च कर्माणि कुर्वन् प्रतिषिद्धानि वर्जयन् गृहस्थ एव मृच्यते इति । यथाह
याज्ञवल्क्यः—'न्यायान्नितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रिय । श्राद्धकृत-
त्यवादी च ग्रहस्थोऽपि विमुच्यते ॥' इति ॥ अथ योऽनाहिनाग्निस्तस्य
विरक्तस्य मुन्याश्रमप्रवेशो को विरोधः । ऋणश्रुतिर्विरोधः । जायमानो
वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते । ब्रह्मचर्येष्पिभ्यो यजुर्न देवेभ्य प्रव्रज-
पितृभ्य' इति । मनुर्पि—'ऋणानि त्रीण्यपकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्ययः ॥' इति । मोक्षो मोक्षाश्रम । नन्वेव
ब्रह्मचर्यादपि प्रव्रज्या नोपपद्यते । अथ तत्र 'यदहरेव विरजेदिति श्रुत्या
युक्तं प्रव्रजितुर्विरक्तस्य, गृहस्थ्यादपि भविष्यति । स्मर्यते च—'प्रश्ना-
ग्न्योत्रिरुषेष्टिः संवेदसदाक्षिणाम् । आत्मन्यग्नेन् समारोप्य ब्राह्मण
प्रव्रजेदिति । तथा यो गृहस्थो वृद्धो मृतभार्य्यः पुनर्दुर्गक्रियाचामसमर्थः
तस्यापि युज्यते प्रव्रज्या । तस्माद्यदहरेव विरजेदित्येष एव कालः प्रव्र-
ज्यायाः । सर्वमन्यदविरक्तस्येति युक्तम् । पूर्वकास्त्वु सृजे श्रुत्यनुसारण
प्रयुक्तः । यथा गृहाद्वा वानाद्वा ब्रह्मणैव श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्याहः
तथेति ॥८॥ *तस्योपदिशन्ति ॥९॥ तस्य परिव्राज कर्तव्यमुपादेशन्ति
धर्मज्ञा ॥१॥ *अनर्गिरनिकेतस्यादशमशिरणो मुनिःस्वाध्याय ए-
वोत्सृजमानो वाचं ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्यानिष्ठाऽनमुत्रश्वरेण ॥१०॥
ब्रह्मचारिणस्समिदाधानाद्यग्निकार्यं, गृहस्थस्योपापनाद्यग्निहोत्रादि, वान-
प्रस्थस्य 'श्रामणकेनाग्निमावाये'ति विहितेऽग्नौ होमादि, तस्य तु नैवावधं
किञ्चिदग्निकार्यमस्तीत्यनग्निः । निकेतो निवामस्थान स्वप्न तदभावादि-

केतः । शर्धं सुखं तदस्य नास्तीत्यशना । काञ्चदाप शरणं न, प्राप्तपन्नः
 न वा कस्यचिच्छरणभूत इत्यशरणः । स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जुषः ।
 तत्र बोधायनः—‘धृषमूलिको वेद सन्न्यासी वेदो वृक्षस्तस्य मूलं प्रणवः
 प्रणवात्मको वेदः प्रणवो ब्रह्मभूयाय कल्पत इति होवाच प्रजापतिरिति ।
 तत्रैव वाचं विस्मरेत् । अन्यत्र मौनव्रतः स्यात् । यावता प्राणः ध्रियन्ते
 सा प्राणवृत्तिः । तावती भिक्षां ग्रामे प्रतिलभ्य । एतावानस्य ग्रामे प्रवेशः
 अन्यदा बहिर्ग्रामः । इहार्थाः कृष्यादयः परलोकार्थाश्च जपहोमादयो
 यस्य न सन्ति सोऽनिहोऽनमुत्र इत्युक्तः । एवभूतश्चरेत् । नैकस्मिन् ग्रामे
 ब्रह्ममपि वसेत् । अत्र गौतमः— ‘न द्वितीयगमपर्युक्तं ग्रामे वसेच्छिति
 ‘वर्षासु ध्रुवशील’ इति, च ॥१०॥ * तस्य मुक्तमाच्छादनं विहितम् ॥११॥
 यत् परैर्मुक्तं परित्यक्तमयोग्यतया, तत् तस्य विहितमाच्छादनं, तद्वास आ-
 च्छादेयेत् । निर्णिज्येति गौतमः ॥११॥ * सर्वतः परिमोक्षमेके ॥१२॥
 सर्वैरेव वासोभिः परिमोक्षमेकं उपदिशन्ति । न किञ्चिदपि वासो विभृष्टा-
 त् । अनग्न एव चरंदिति । अपरआह—सर्वतो विधितो निषेधतश्चास्य परि-
 मोक्षमेकं ब्रुवते । न किञ्चिदस्य कृत्यं न किञ्चिदस्य वर्ज्यमिति ॥१२॥ एत-
 द्देवोदाहरणं प्रपञ्चयति—* सत्यानृते सुखं दुःखं वेदानिमं लोकम्
 मुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् ॥१३॥ सत्यं वक्तव्यमिति योऽयं कि-
 मगमस्तं परित्यज्य तथा तत्र वक्तव्यमनृते तद्धि सत्याद्विशिष्यत इत्यादिके
 विषये अनृते वक्तव्यमिति योऽयं नियमस्तच्च परित्यजेयं । पुखं मृष्टभोजनं
 दिजन्यम् । दुःखं शीतवातादिजन्यम् । वेदान् स्वाध्यायाध्ययनम् ।
 त्मं लोकम् ऐहलौकिकं काम्यं कर्म । अभूच लोकः पारलौकिकं
 काम्यं कर्म । सर्वमेतत् परित्यजेयं आत्माभिमध्यात्मपटलोक्तमन्विच्छेत्
 उपासीतिति । तदेव ज्ञानबलोपलम्बनेन, सत्यानृतादिविधिना विषद्धा ये
 स्वरं प्रवर्तन्ते सिद्धाः तेषां मतमुपन्यस्तम् ॥१३॥ अथैतेषामेवं स्वरं वा-
 रिणां किं तदत्र प्रमाणं तत्राह—* बुद्धे क्षेमप्रापणम् ॥१४॥
 आत्मनि बुद्धेऽवगते सति तदेव ज्ञानं सर्वमशुभं प्रक्षाल्य क्षेमं
 प्रापयति । श्रूयते हि— ‘न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् । त

स्थेवात्मा मदवित् । वादत्वा । न कर्मणा लिप्यते पापकेनेति । न च धेपी
 कातुलमग्नौ प्रोतं प्रदूयते एवं हास्य सर्वे पाप्मानः क्षीयन्ते इति च ॥
 स्वयते च — 'यथिधासि' समिद्धोऽग्निर्ममसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानीगि-
 र्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ इति ॥ १५ ॥ तदिदं निराकरोति -
 * तच्छस्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥ १५ ॥ यानि यतैरेव कर्तव्यप्रतिपादवपरा-
 णि शास्त्राणि, तैरेव तद्विप्रतिषिद्धम् । तत्र मनु — 'क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रु-
 ध्येदम्कुष्ठः कुशलं वदेत् । सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृता वदेत् ।
 न बोत्स्यतनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया । नानुशासनवादाभ्यां भि-
 क्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥' 'अतो यतिमेव प्रकृत्य यानि विहितानि कर्माणि
 तानि कर्तव्यानि । यानि च निषिद्धानि तानि न वर्जनीयानि ॥ १५ ॥
 बुद्धे क्षेमप्रापणमित्येतत् प्रत्यक्षविरुद्धमित्याह — * बुद्धे चक्षु-
 प्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत ॥ १६ ॥ आत्मबोधमात्रेण चैव क्षेम-
 प्राप्यते, तदा इहैव शरीरे दुःखं नोपलभेत ज्ञानी । न चैतन्मनः । न
 हि ज्ञानिनां मूर्धाभिषिक्तमन्योऽपि क्षुवाद्दुःखमेव तावत् क्षणमात्रमपि सं-
 सोढुं प्रभवति ॥ १६ ॥ * एतेन परं व्याख्यातम् ॥ १७ ॥ परलोके भ-
 वषुपि दुःखमेतेन व्याख्यातं न स्वैरचारिणां निवर्तत इति । तस्मात् कर्म-
 भिः परंपरकर्मण्य एव श्रवणमननेनिदिध्यागैः साक्षात्कृत्वात्मस्वरूपं प्र-
 तिषिद्धेषु कंठाक्षमप्यनक्षिपन्नष्टाङ्गयोगनियतो मुच्यते इति ॥ अत्रोदाह-
 रं ज्ञानेन सर्वं दह्यते इति वृत्तिः ज्ञानदशाया प्रागान्वितग्रन्थे कर्माणि
 प्राग्विश्रितेन ज्ञानेन वा दह्यन्ते इत्युच्यते, न पुनर्ज्ञानदशाया स्वैरचारोऽनु-
 ज्ञायते । तस्य हि स्वशरीरेऽपि बीभत्साः स कथं पृश्नादिभिरविशेषकर्म-
 ङ्गमादौ प्रवर्तत इति । अत्र बोधायनः — 'एकदण्डी त्रिदण्डी वे'ति । गौ-
 तमः — 'मुण्डदिशखण्डी वे'ति ॥ १७ ॥ * अथ वानप्रस्थः ॥ १८ ॥
 अनन्तरं वानप्रस्थाश्रम उच्यते ॥ १८ ॥ * अत एव ब्रह्मचर्यान् प्र-
 व्रजति ॥ १९ ॥ प्रव्रजति प्रकर्षेण व्रजति अपुनः प्रवेशाय वनं प्रतिष्ठित
 इति । तथा च गौतमः — 'ग्रामं च न प्रविशेदिति । गन्तव्यं न

उत्तरं च ॥१६॥ *तस्योपदिशन्त्येकं ग्निरग्निकेतस्स्यादशर्भाशरणो
 गुनिः स्वाध्याय एवैतस्त्वजमानो वाचम् ॥२०॥ किंपुनरेकोऽग्निः । न
 तावदोपास्यते । ब्रह्मचारित्वात् तस्माच्छ्रौतिकेऽग्नौ यथापूर्वं सायंप्रातस्स-
 मिधं आदध्यादित्यर्थो विवक्षितः । अपर आह— 'श्रामणकेनाग्निर्मा-
 धाये'ति गौतमः । अस्यार्थः— श्रामणक नाम वैखानससूत्रम् । तदुक्तेन
 प्रकारेण एकोऽग्निराधेयः । तस्मिन् सायंप्रातरग्निकार्यमिति । तथाच ब्र-
 धायनः— 'वानप्रस्थो वैखानसशास्त्रसमुदाचारेण वैखानसो वने मूलफला-
 शी तपश्शीलस्त्वनेषु दकमुपस्पृशन् 'श्रामणकेनाग्निमुपसमाधाये'त्यादि
 अन्यद्वतम् ॥२०॥

अन्येकं च शर्तितमी खण्डिका ॥ प्र० २ सू० ११ ॥

*तस्यारण्यमाच्छादनं विहितम् ॥१॥ अरण्ये भवमा-
 जिनं वल्कलादि ॥१॥ *ततो मूलैः फलैः पर्णैस्तृणैरिति वर्तयंश्चरेत् ॥
 २॥ ततो मूलादिभिर्वर्तयन् वृत्तिः प्राणयाना तान् कुर्वंश्चरेच्चरणशीलः
 स्यात् ॥२॥ *अन्ततः प्रवृत्तानि ॥३॥ मूलादिभिः स्वयंगृहीतैः कञ्चि-
 त्कालं वर्तयित्वा अन्ततः अन्ते प्रवृत्तानि स्वयमेव पतितानि अभिनिश्रये-
 दिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । तान्यभिनिश्रित्य तैर्वर्तयेदिति ॥३॥ *ततोऽ-
 पो वायुमीकांश्चित्यभिर्निश्रयेत् ॥४॥ ततः कियन्तश्चित्कालमवमक्ष-
 णः ततो वायुभक्षः तत आकाशमभिनिश्रयेत् न । केचित् भक्षयेदिति ।
 अभिनिश्रयणं सेवनम् ॥ ४॥ *तेषां मुक्षरं उत्तरस्संयोगः फलतो ग्वि-
 शिष्टः ॥५॥ संयुज्यते संश्रवत इति संयोगः । तेषां मूल्यदीनां मध्ये
 उत्तरात्तरसमाश्रयणं फलतो विशिष्टमिति द्रष्टव्यम् ॥५॥ *अथ वानं
 प्रस्थस्यैवामुपूर्वमेक उपदिशन्ति ॥६॥ अथेति पक्षान्तरोपन्यासे ।
 पूर्वं ब्रह्मचर्यादेव वनप्रवेश उक्तः । एते त्वाचर्यान्तस्यैव वानप्रस्थस्यानु-
 पूर्व्यं कर्मापदिशन्ति ॥६॥ कथं— *विद्यां समाप्य दारं कृत्वाग्नीना-
 धाय कर्माण्यारभते सोमावराध्यानि यानि श्रूयन्ते ॥७॥ ब्रह्मचर्ये
 विधितो विद्या समाप्य गृहस्थश्च भूत्वाग्नीनाधाय कर्माणि कुर्यात् । कानि सो-

मावराध्यानि अवरार्थं पश्चाद्भुं तन्नं भोऽवराध्यं सोमः अवरार्थो येषां
तानि सोमावराध्यानि सोमान्तानि हविर्यज्ञाख्यानि चातुर्मास्यादीनि हविर्य-
ज्ञान् सोमं चेत्यर्गः । यानि श्रूयन्ते तानि श्रुतौ विहितानि ॥७॥ * गृहान्
कृत्वा सद्गुरस्सप्रजस्सह्यग्निभिर्वह्निर्ग्रामाद्वसेत् ॥८॥ अथ ग्रामाद्वहि-
रण्ये गृहान् कृत्वा सकुटुम्बस्सहैव चाग्निभिर्ग्रामाद्वह्निर्वसेत् । अस्मिन्पक्षे
प्रागुक्तमेकाग्निरत्येतन्नास्ति ॥८॥ * एको वा ॥९॥ अथवा पुत्रेषु भार्या
निक्षिप्य स्वयमेक एव वसेत् । अस्मिन् पक्षे प्राजापत्यान्निरुप्येष्टिमिति परि-
व्राजऽउक्तेन न्यायेन भौतानानीनात्मनि समारोप्य श्रामणकनाग्निमाधाय
एकाग्निर्भवेत् ॥९॥ * सिलोज्जेन वर्तयेत् ॥१०॥ व्य. कृत्यान् सिलोज्ज ।
तेन वर्तयेत् प्राणयात्रां कुर्यात् । इदं सकुटुम्बस्य एकाकिनृश्वसाधारणम्
एकाकिन एवेत्यन्ये ॥१०॥ * न चात ऊर्ध्वं प्रतिगृह्णीयात् ॥११॥ य-
दा सिलोज्जेन वृत्तिर्जाता अत ऊर्ध्वं न कुतश्चिदपि प्रतिगृह्णीयात् ॥११॥
* अभिषिक्तश्च जुहुयात् ॥१२॥ यदा जुहुयात्तदा अभिषिक्तः
स्नातः । अनुवादोऽयं स्नाने विशेष विधातुम् ॥१२॥ * शनैरपांऽभ्यु-
पेयादभिघ्नन्नभिमुख आदित्यमुदकमुपस्पृशेत् ॥१३॥ शनैरवेगेन ज-
लशये प्रक्षिेत् । प्रविश्य चाभिघ्नन्न हस्तेनोदकं तीडयन् उदकमुपस्पृशेत्
स्नीयात् आत्रित्याभिमुखः ॥१३॥ * इति सर्वत्रोदकपस्पर्शनविधिः
॥१४॥ सर्ववर्णाश्रमसप्तिरणमेतत् । तथा चोत्तरत्र तस्य ग्रहणम् ॥१४॥
* तस्वः द्वन्द्वं द्रव्याणामेक उपदिशन्ति पाकार्थभाजनार्थवासिपर-
शुदात्रकाजान्तरम् ॥१५॥ यानि पाकार्थानि तानि मृद्गण्डादीनि ग्रानि
च भोजनार्थानि कांस्यादीनि । वासिर्द्रव्यादि । तेषां सर्वेषां वास्यादीनां
चतुर्णामेकैकभ्यं द्वे द्वे द्रव्ये उष्पाद्ये इत्येकं उपदिशन्ति । काजमपि
वास्यादिबहुपकरणविशेषो दारुण्यः ॥१५॥ * द्वन्द्वानामेकैक-
मादायेतराणि दत्त्वारण्यमवातष्ठेत् ॥१६॥ तेषां पाकादिभावनानां
द्रव्याणामेकैकं द्रव्यं स्वयमादायेतराणि मार्यायै दत्त्वा अरण्यमवातष्ठेत् उ-
पनिष्ठेत् आश्रयेदिति ॥१६॥ तस्यारणे नैवान ऊर्ध्वं होमो वृत्तिः

प्रतीक्षाच्छादनं च ॥ १७ ॥ तस्मै वांत्प्रस्थस्थानेऽरण्यप्रवेक्षादूर्ध्वं आर-
ण्येनैव नीवारान्दिनहोमः वृत्तिः प्राणवात्रां प्रतीक्षा अतिशिपूजा च आ-
च्छादनं वहकलादिना ॥ १७ ॥ *येषु कर्मसु पुरोडाशाश्चरवस्तेऽर्कस्थाः
॥ १८ ॥ येषु दर्शपूर्णमासादिषु पुरोडाशा बिहिताः, गृहस्थस्य, तेष्वस्य
तस्स्थाने चरवः कार्याः ॥ १८ ॥ *सर्वं चोपांशुसह स्वाध्यायेन ॥ १९ ॥
सर्वं च कर्मकाण्डं साङ्गं प्रधानमुपांशु भवति । पारायणब्रह्मयज्ञाध्ययनेन
सह तदप्युपांशु कर्तव्यमिति ॥ १९ ॥ *नारण्यमभ्याश्रवयेत् ॥ २० ॥ उ-
पांशुवचनादेव सिद्धे वचनाभाभिमुख्यप्रतिषेधार्थम् । तेनारण्यस्था यथा ना-
भिमुख्येन शृणुयुः तावदुपाश्विति ॥ २० ॥ *अग्न्यर्थं शरणम् ॥ २१ ॥
शरणं गृहं तदग्न्यर्थमेव ॥ २१ ॥ *आकाशे स्वयेम् ॥ २२ ॥ स्वयं चा-
काश एव वसेत् ॥ २२ ॥ *अनुपस्तीर्णं शय्यासनं ॥ २३ ॥ शयनं न्वा-
सनं चानुपस्तीर्णं देशे कुर्यात् न तु किञ्चित् उपस्तीर्य ॥ २३ ॥ *नवे स-
स्ते प्राप्ते पुराणमनुजानीयात् ॥ २४ ॥ नवे धान्ये श्यामकनीकरादौ
प्राप्ते जाते पुराणं पूर्वसञ्चिन्नं सस्यमनुजानीयात् परित्यजेत् । तत्र मनुः-
स्त्रजेदाश्वयुजे मासि मनुयन्त्रं पूर्वसञ्चितम् । आर्णानि चैव वासांसि पुष्प-
मूलफलानि च ॥ इति ॥ २४ ॥

इति ध्वाविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र० २, प० ९, ख० २२ ॥

*भूयांसं वा नियममिच्छन्नन्वहमेव पात्रेण सायंप्रातश्चमाह-
रेत् ॥ १ ॥ इदमेकाकिनो त्वानप्रस्थस्थं भूयांसं नियममिच्छन्नं सस्यं सञ्चि-
नुयात् । किं तर्हि अन्वहमेव पात्रेण येन केनचित् सायंप्रातश्चार्थमसंजीयः
भात्रमीहरेत् वानप्रस्थस्य एव । एवं किरन्तोचितकालं वर्तयित्वा ॥ १ ॥
*ततो मूलैः फलैः पर्णैस्तृणैरिति वर्तयंश्चरेदन्ततः प्रवृत्तानि ततोऽपो
वायुमाकाशमित्यभिनिश्रयेत् । तेषामुपर उत्तरस्संयोगः फलतो विशि-
ष्टः ॥ २ ॥ स गतमा निरूपिता आश्रमाः ॥ २ ॥ *अथ पुराणे श्लोकावुदाहर-
ति—अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजामीषिरऋषयः । दक्षिणेनार्यम्णः
पन्थानं ते शमशानानि भेजिरे ॥ ३ ॥ अथेदानीं पक्षप्रतिपक्षरूपेण तेषां

मेव प्राधान्यं न प्राधान्यं च निरूप्यते । अष्टाशीतिसहस्राणि ये गृहस्था ऋ-
 णयः प्रजाभिधिरे प्रजृप्तिभ्यूनन्दन् ते अर्थम्णो यो दक्षिणेन पन्थां दक्षि-
 णायनेमार्गः तं प्राप्य छान्दोग्योक्तेन धूमादिमार्गेण गत्वा पुनरपि सम्भूय
 प्रशंसानि भेजिरे मरणं प्रतिपदिरे । जायस्व द्वियस्त्वेत्याजीव जाविभावमा-
 दिर इति गृहस्थाना निन्दा ॥३॥ *अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजां नोषरं
 कृषियः । उत्तरेणार्यम्णः पन्थानं तेऽमृतत्वं हि कल्पते ॥४॥ ये तु प्रजा
 ति नाभ्यूनन्दन् ते उत्तरायणमार्गेण प्राप्य अचिरादिमार्गेण गत्वा अमृतत्वं
 विभक्तिव्यत्ययः अमृतत्वाय कल्पते वचनव्यत्ययः कल्पन्ते समर्थीसम्पद्यन्ते
 ॥४॥ *इत्यूर्ध्वरेतसां प्रशंसा ॥५॥ गृहस्थादन्ये त्रयोऽपि ऊर्ध्वरेतसः । ते-
 षामेषा प्रशंसेति पुनरपि तेषामेव प्रकारान्तरेण प्रशंसा ॥५॥ *अथा-
 पि सङ्कल्पासद्भ्यो भवन्ति ॥६॥ अथापि अपि सङ्कल्पादेव सिद्धयौ
 भवन्ति तेषामूर्ध्वरेतसाम् ॥६॥ तत्रोदाहरणम्—यथा वर्षं प्रजा दानं दू-
 रेदर्शनं मनोजवता यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥७॥ यदि महत्यामनावृष्टौ
 सत्यां वर्षन्तु देव इति तै कामयेरन् तदा कामवर्षं पर्जन्यो भवति । यदि
 वा कश्चिदपुत्रमनृगृहीयुः पुत्रोऽस्य जायतामिति स पुत्रवाननेन भवति ।
 यदि चोलेष्ववस्थितास्तदैव हिमकन्तं दृष्ट्वेष्टेयं तथैव तद्भवति । मनम इव ज-
 वा येषां तै मनोजवाः तेषां भावो मनोजवतां । यदि कामयेरन् अमुं देशं
 मित्युद्यमेव कालकलायां प्राप्नुयामिति ततो यावता कालेन मनस्त देशं प्रा-
 प्नाति वाक्ता तं देशं प्राप्नुयुरिति । यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥७॥ *तस्मा
 च्छ्रुतिः प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टानाश्रमानेतानेके ब्रुवन्ते ॥८॥ गै-
 र्गिणामारोग्यादि तदपि सङ्कल्पादेव तथा भवति । यस्मादेवं तस्माच्छ्रुति-
 तः श्रूयते श्रुतेः “यदहरं विरजेत्तदहरं प्रजयेति” त्यादिश्रुत्यनुगतत्वादुक्ते-
 न प्रकारेण प्रत्यक्षफलत्वाच्च एतानूर्ध्वरेतसामाश्रमान् विशिष्टान् गार्हस्थ्य-
 दुत्कृतानेके ब्रुवन्ति इति ॥८॥ तदिदं गार्हस्थ्योत्कर्षप्रतिपादनेन निराकरोति
 —*त्रैविद्यविद्वानां तु वेदाः प्रमाणमिति निष्ठा तत्र यानि श्रूयन्ते ॥९॥
 अथयथा विद्या त्रिविद्या त्रयो वेदाः १ तां ये पाठतश्चार्थतश्च विन्दन्ति ते

त्रैविद्याः तेषु पक्कज्ञानास्त्रैविद्यवृद्धाः । तेषां वेदाः प्रमाणं तेषां वेदशा-
स्त्रविदां वेदा एतू प्रमाणम् अतीन्द्रियेऽर्थ इति । निष्ठा निर्णयः । यथात् भग-
वान् जैमिनि — 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः प्रत्यक्षमनिमित्तमिति च । तैश्च
तत्र वेदे यानि कर्माणि श्रूयन्ते किलक्षणानि ॥९॥ *ब्रीहियवपश्वाज्यपं-
यः कपालपत्नीसम्बन्धान्युच्चैर्नीचैः कार्यामिति तैर्विरुद्ध आचारोऽप्रमा-
णमिति मन्यन्ते ॥ १० ॥ किलक्षणाणि ब्रीहियवादिभिस्सम्बन्धान्युच्चैः क्रु-
चाक्रियते उपांशु यजुषेत्येवंप्रकाराणि तैर्विरुद्ध आचारः प्रमाणं न भव-
तीति मन्यन्ते । एतदुक्तं भवति । मर्वेषु वेदेषु सर्वासु च शाखासु अग्नि
होत्रादीनि विश्वरूपजामयनपर्यन्तानि कर्माण्येव तात्पर्यतो विधीयन्ते । असौ
गार्हस्थ्यमेव श्रेष्ठम् । ऊर्ध्वरेतसां त्वाश्रमास्तद्विरुद्धा नैवाश्रयणीयाः । यदि
वेदाः प्रमाणमिति । तथा च गौतमः — 'एकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षवि-
धानात् गार्हस्थ्यमेव' इति । एतू गार्हस्थ्यं प्रशस्यते ॥ १० ॥ श्मशानानि भोजन
इति निन्दां परिहरति — *यत्तु श्मशानमुच्यते नानाकर्मणामेषां ऽन्ते पुरुष-
संस्कारो विधीयते ॥ ११ ॥ यत्तु गृहस्थानां श्मशानं श्रूयते त एष ना-
नौकर्मणामग्निहोत्रादीनामन्ते पितृमेवाग्न्यः पुरुषसंस्कारो विधीयते । न तु
पिशचा भूत्वा श्मशानमेव सेवन्ते इति ॥ ११ ॥ कुत इत्याह — *तत्तु-
परमनन्त्यं फलं स्वर्ग्यशब्दं श्रूयते ॥ १२ ॥ ततः परं श्मशानकर्मणां ऽ-
नन्तरम् । अनन्त्यमपरिमित स्वर्गशब्दत्राय्य फलं श्रूयते । *एष यज्ञायु-
धी यजमानोऽज्जमा स्वर्गं लोकमेतन्' इति । स्वर्गमिति यकारश्छान्दसः । उ-
पसर्जनः अपयाठो वा ॥ १२ ॥

॥ इति त्रयोविंशतितमोऽखण्डिका ॥ प्र०२ प०९ ख० २३ ॥

पुनरपि गार्हस्थ्यमेव प्रकारान्तरेण स्तौति — *अथाप्यस्य प्रजातिममृ-
तमास्नाय आह ॥ प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतमिति ॥ १ ॥
अथापि अपि च । अस्य गृहस्थस्य । प्रजाति प्रजासन्तानम् । अमृतम्
अमरणम् । आस्नायो वेद आह । हे मर्त्य मरणधर्मिन् । प्रजा जायमाना-
सनु त्वं प्रजायसे त्वमेव प्रजारूपेण जायसे । तदेव ते मरणधर्मिणः अमृ-

तममरणमिति न त्वं त्रियम्ने, यतस्त्वं, प्रजा रूपेण तिष्ठसीति ॥ १॥ उपपन्न
 चनादित्याह— * अथापि स एवायं विरूढः पृथक्प्रत्यक्षेणोपलभ्यते
 दृश्यते चापि सारूप्यं देहत्वमेवान्यत् ॥ २ ॥ अपि च स एवायं पृथ-
 ग्विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । स एव द्विवाभून् इव लक्ष्यते । दृश्यते हि
 सारूप्यं द्वयम् । देहमात्रं तु भिन्नम् । देहत्वमिति स्वाधिकम् । ॥ २ ॥
 यदि पुत्ररूपेणावस्थानं किमेतावतेत्याह— * ते शिष्टेषु कर्मसु वर्तमा-
 नाः पूर्वेषां सम्परायेण कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥ ३ ॥ ते पुत्रादिशि-
 ष्टेषु बोधितेषु कर्मसु वर्तमाना अवस्थिताः । पूर्वेषां पित्रूपितामहादीनां सम्प-
 रायेण परलोकैः सम्बन्धानां कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति । अस्यायं पुत्र एव
 कर्मा अस्यायं पौत्र इति स्वर्गं च वर्धयन्ति । कीर्तिमता हि स्वर्गवासश्च
 यने ॥ ३ ॥ * एवमवरोऽवरः परेषाम् ॥ ४ ॥ एवमनेन भूकरेण अवरोऽवरः
 परेषां कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥ ४ ॥ * आभूतसम्प्लवात्ते स्वर्गजितः ॥ ५ ॥
 भूतसम्प्लवो महाप्रलयः । आ तस्मात्ते पुत्रिणस्त्वर्गजितो भवन्ति ते च ॥ ५ ॥
 * पुनस्सर्गे बीजार्था भवन्तीति भविष्यत्पुराणे ॥ ६ ॥ प्रलयानन्तरं सर्गः
 तत्र संसारस्य बीजार्थाः प्रगर्थी प्रजापतयो भवन्तीति भविष्यत्पुराणे श्रूयते
 ॥ ६ ॥ * अथापि प्रजापतेर्वचनम् ॥ ७ ॥ अपि च प्रजापतेरपि
 वाक्यमस्मिन्मन्त्रे भवति । गार्हपत्ये वरिष्ठमिति ॥ ७ ॥ * त्रयी विद्यां
 ब्रह्मचर्यं प्रजातिं श्रद्धां तपो यज्ञमनुप्रदानम् । य एतानि कुर्वते तै-
 र्विस्मिहं रजो भूत्वा ध्वंसस्तद्व्यत्प्रशंसन्ति ॥ ८ ॥ त्रयी विद्यां
 त्रयाणां वेदानामध्ययनम् । ब्रह्मचर्यमष्टाचत्वारिंशदादेकम् । प्रजातिं प्र-
 जोत्पादनम् । श्रद्धामाप्तिर्यज्ञम् । तेषु उपवासादि । यज्ञमग्निहोत्रादिकं
 सौम्यांगान्तम् । अनुप्रदानम् अन्तर्वेदि, बहिर्वेदि च दानम् । य एतानि
 कर्माणि कुर्वते, तैरित् तैरेव सह ययं स्म त एवास्माकं सहाया । अन्यत्तु
 ऊर्ध्वरेतसामाश्रमादिकं प्रशंसन् पूर्वेषो रजः पामुर्भूत्वा धनसेव नश्यति ।
 इतिशब्दो वचनसमाप्त्यर्थः । यथैव तर्हि शिष्टेषु वर्तमानाः पुत्राः पूर्वेषां
 कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति, तथा प्रतिषिद्धेषु वर्तमाना अकीर्तिं नरकं च वर्ध-
 येयुः ॥ ८ ॥ तत्राह— * तत्र ये तापकृतस्त एव ध्वंसन्ति यथा पर्ण

वनस्पतेर्भू परान् हिंसन्ति ॥९॥ तेन भजामन्ताने ये वनस्पतेः कर्तारः, त
 एव ध्वंसन्ते न परान् पित्रादीन् हिंसन्ति । यथा ध्वंसेषु पर्णेष्वनस्पतेः की-
 टादिभिर्हीयन्ते तदेव पतति न वनस्पतिं शाखान्तरं वा पातयति ॥२॥ तद्वद्वेदे-
 वोपादयति—*नास्यास्मिं लोके कर्मभिस्सम्बन्धो विद्यते तथा परस्मिन्
 कर्मफलैः ॥१०॥ अम्येति सामान्यापेक्षमेकवचनम् । अम्युः पित्रादेः पूर्व
 पुरुषस्य अस्मिन् लोके पुत्रकृते कर्मभिः सम्बन्धो न विद्यते । दृष्टान्तोऽयं
 यथा पुत्रकृतेषु कर्मसु पित्रादेः कर्तृत्वं नास्ति, तथा परस्मिन्नपि लोके कर्म
 फलैरपि सम्बन्धो नास्तीत्यर्थः ॥१०॥ *तदेतेन वेदितव्यम् ॥११॥ यदुक्तं
 ये पापकृन्त एव ध्वंसन्ति न परान् हिंसन्तीति तदर्थः रूपमेतेन वक्ष्यमा-
 णेन हेतुना वेदितव्यम् ॥११॥ *पजापतेर्ऋषीणां मतिः सर्गोऽयम् ॥१२॥
 पजापतेर्हिरण्यगर्भस्य ऋषीणां च मरीच्यादीनामयं सर्गो देवादिभिर्य-
 गश्च । ते चाध्वंता एव स्वे स्वे पदे वर्तन्ते । यदि च पुत्राः
 पापकृन्त स्वयं ध्वंसमाना परानपि ध्वंसयेयुः तदैतन्नोपपद्यते पुण्य-
 कृत्तः सुखेनाद्यपि वर्तन्ते इति ॥१२॥ अत्रादाहरणमाह—*तत्र ये
 पुण्यकृतस्तेषां प्रकृतयः परा ज्वलत्युपलभ्यन्ते ॥१३॥ तत्र स्वर्गे ये
 पुण्यकृता वसिष्ठादयस्तेषां प्रकृतयश्शरीराणि परा उत्कृष्टाः ज्वलत्य
 दीप्यमाना उपलभ्यन्ते । दिवि यथा सप्तर्षिमण्डलम् । श्रूयते च 'सुकृता
 वा एतानि द्योतीषि यंलक्षत्राणीति' । इदमपि प्रमाणं न पुत्राणां ध्वंस-
 पूर्वेषां प्रध्वंस इति ॥१३॥ *स्यात्तु कर्मावयवेन तपसा वा कश्चित्स-
 शरीरोऽन्तवन्तं लोकं जयति सङ्कल्पसिद्धिश्च स्यान्न तु तज्ज्यैष्ठ्या-
 श्रमाणाम् ॥१४॥ कर्मावयवेन पूर्वाजिज्ञानो कर्मणामेकदेशेन भुक्तशेषेण त-
 पसा वा तीव्रेण कश्चिदूर्ध्वरेतामसहशरीरेणान्तवन्तं लोकं जयतीति अन्त-
 र्यात् । सम्भवेऽपि यच्च सङ्कल्पादेषां सिद्धिस्मृता इति, तदपि स्यात् । भ-
 तु तदाश्रमणां वैषम्यकारणविति । तदेव मैकाश्रम्य त्वाचार्या इत्ययमेव पक्षः
 स्थापितः । अन्ये मन्यन्ते—सर्वे आश्रमाः दूषिता भूयिताश्च । ततस्तेषु सर्वेषु
 यथापदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छतीत्येतदेव स्थितमस्ति ॥१४॥

इति चतुर्विंशतितमो खण्डिका ॥ प्र०२ प०९ ख०२४ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायां
 उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने नवमः पटलः ॥९॥

--याख्याताः सर्ववर्णैर्नासाधारणवैशेषिका धर्मा राक्षस्तु
 विशेषादक्षयामः ॥१॥ उक्तवक्ष्यमाणसङ्कीर्तनं श्रोतृबुद्धिसमाधानार्थम् ।
 अहिसंस्त्यास्तेयादयः सर्ववर्णानां साधारणधर्माः । अप्ययनादयस्त्रयार्णम् ।
 अध्यापनादयो ब्राह्मणस्य । धुत्वादयो क्षत्रियस्य । कृत्वादयो वैश्यस्य । शू-
 श्रूपा शूद्रस्य । राजा त्वभिषिक्तो विवक्षितः । तस्यैवहि वक्ष्यमाण धर्मज्ञानं
 सम्भवति । तस्य विशेषाद्विशेषनो यद्वक्तव्यं तद्वक्ष्यामः । विशेषानिति
 द्वितीयान्तपद्युस्तु युक्तः ॥१॥ * दक्षिणाद्वारं वेष्टम पुरं च मापयेत् ॥
 २॥ वेष्टम गृहं पुरं नगरं तदुभयमपि दक्षिणाद्वारं मापयेत् कारयेत् स्थपत्या-
 दिभिः । दक्षिणाद्वारं यस्य तत्तथोक्तम् ॥ २ ॥ * अन्तरस्यां पु-
 रि वेष्टम ॥ ३॥ सर्वेषामेव प्रकाराणां मध्ये या पूतम्यामन्तस्या पुरि वे-
 ष्टम मापयेदात्मनः ॥ ३ ॥ * तस्य पुरस्तादावसथस्तुतामन्त्रणमित्या-
 क्षते ॥ ४॥ तस्य वेष्टनः पुरस्तादावसथः कारयितव्यः । एतय वसन्त्यस्मि-
 न्नित्यावसथः आस्थानमण्डपः । तस्यामन्त्रणमिति सज्ञा ॥ ४ ॥ * दक्षि-
 णेन पुरं सभ्य दक्षिणोदगद्वारा यथोभयं सन्दृश्येत् बहिरन्तरं चेति ॥ ५॥
 दक्षिणेनेत्येवमर्थम् । पुरमिति एनपा द्वितीयेति द्वितीयान्तम् । पुरम् द-
 क्षिमतः अदूरे सभा कारयितव्या । दक्षिणोदगद्वारा दक्षिणस्यामुत्तरस्या च
 दिशि द्वारं यस्यास्ता तथोक्ता । किमर्थमुभयत्र द्वारमिति भवेत् यद्वाहिवृ-
 त्तं यच्चान्तरं तदुभयमपि यथा सन्दृश्येत्वेवमर्थमिति मेषा सभा । तस्य
 द्युतायिनः प्रविशन्तीति तदायस्यान्तराज्ञा ॥ ५ ॥ * सर्वेष्वेवाजस्रा अ-
 ग्न्यस्सुः ॥ ६॥ केषमन्यावसथे समान्यामित्येतेषु सर्वेष्वेव स्थानेषु लौकिका
 अग्नयोऽजस्राः स्युः । अविच्छेदेन धार्या ॥ ६ ॥ * अग्निपूजां च
 नित्या यथ गृहमेधे ॥ ७॥ तेषु चाग्निपू-नित्यमग्निपूजा कार्य्या । यथा
 गृहमेधे आपासने सायंप्रातर्होम इत्यर्थः । मन्त्रावपि तावत् द्रव्यमपि ते-
 व ॥ ७ ॥ * आवसथं श्रोत्रियावराध्यानतिथीन् वामयेत् ॥ ८॥
 आवसथारूपे स्थाने अतिथीन् वासयेत् । ते विशेष्यन्ते श्रोत्रियावरा-
 ध्यानिति । अवरपर्यायोऽवराध्यशब्दः । यदि सर्वान्वापयितुं न शक्नोति

श्रोत्रियानपि तावद्वासयेदिति ॥ ८ ॥ *तेषां यथागुणमावसथाः शय्या
 न्नपरनं च विदेयम् ॥ ९ ॥ तेषामतिथानां यथागुणं विद्यावृत्ताद्यगुणमावस-
 भादि देयं विशेषेण देयम् । आवसथा अपवरकादयः । शय्या खट्वादयः ।
 अन्नमादनादि । पान तक्रादि मूषादि ॥ ९ ॥ *गुरुजपात्यांश्च नाति-
 जीकेत् ॥ १० ॥ गुरवः पित्रादयः । अमात्या मन्त्रेणः । तद्धतिजीवे-
 त् भक्ष्यभोज्याच्छादनादिषु तज्जातिशयीत ॥ १० ॥ *न चास्य विष्-
 ये क्षया रोगेण हिमातपाभ्यां वा सीदेदभावाद्बुद्धिपूर्वं वा कश्चित्
 ॥ ११ ॥ अस्य राज्ञो विषये राष्ट्रे आहाराभावेन बुभुक्षया रोगेण व्याधि-
 ना हिमेन नीहारेण वर्षादीनामप्युपलक्षणमेतत् । आतपः आदिर्ऋ-
 रिमताः । एतैः प्रकारैरभावात् बुद्धिपूर्वं वा न कश्चिदब्राह्मणोऽप्यवसी-
 देत् असन्नो न स्यात् । राज्ञो हायमपराधो यदाहाराद्यभावेन कश्चिदव-
 सन्नः स्यात् । बुद्धिपूर्वं वेत्यत्राशहरणम्—यदा कश्चित् करमृणं वा दाप्यो
 भवति, तदा नासौ हिमातपयोरुपनिवेशयितव्यः भोजनाद्वा निरोद्धव्यः ।
 तथा कुर्वाणं राजा दण्डयेदिति ॥ ११ ॥ *सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्ध-
 त्यान्नोक्ष्याक्षान्निवपेद्युग्मान् वैभीतिकान् यथार्थान् ॥ १२ ॥ पूर्वोक्तायाः
 सभाया मध्ये अग्निदेवनं यस्योपरि कितवा अक्षैर्दीव्यन्ति तत्स्थानमधिदेवन-
 म् । तत् पूर्वकाष्ठादिनां दृढानि उद्धृत्यावोक्षति । अवोक्ष्य तत्रैतान्यु-
 षसद्वयकान्वैभीतकान् विभीतकवृक्षस्य निकारभूतान् यथार्थान् यावद्भि-
 र्द्युन निर्वर्तते, तावतो निवपति । कः ? यस्तत्र राजा नियुक्तः ।
 सहि को नाम ॥ १२ ॥ *आर्याः शृचयस्सत्यंशीला दीनितार-
 रुस्स्युः ॥ १३ ॥ आर्याः द्विजातयः । शृचयोऽर्थशृङ्गाः । सत्यशीलास्सत्य-
 वादिनः । एवभूता एव पुरुषास्तत्र दीनितारः दीनितारः स्युः त एव तत्र
 दीनियुरित्यर्थः । ते च तत्र देवित्वा यथाभाषितं पाणिनं सभिकाय दत्वा
 गच्छेयुः । स च राज्ञे त्मायमहरहः प्रतिमसं प्रतिसंवत्सरं दद्यात् । स
 एव च स्थानान्तरे दक्षितो दण्डयेत् सभास्थाने च कलहकारान् । तत्र
 याज्ञवल्क्यः—‘गच्छेदन्तिकवृद्धैस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् । गृहीयाद्दू-
 र्तेकितवादितरादृशकं शतम् ॥ स सम्यक्पालितो दद्याद्वाज्ञे भागं यथाकृ-

तम् । जितुमुद्राद्वयेज्जित १४ एतत् १५ क्षमम् ॥' इति ॥ १३ ॥ * आ-
 युधयुद्धं नृत्तगीतवादित्राणीति राजाधीनेभ्योऽन्यत्र न विद्येरन्
 ॥ १४ ॥ आयुधग्रहणोद्दीनि राजाधीनेभ्यो राजाश्रया ये पुरुषस्तेभ्योऽन्य-
 त्र न विद्येरन् न भवेयुः । उत्सवादिष्वन्यत्तापि भवत्याचारः ॥ १४ ॥
 * क्षेमकृद्वाक्यस्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा तस्करभयं न विद्यते ॥ १५ ॥
 । राज्ञो विषये ग्रामेऽरण्ये च चोरभय नास्ति स एव राजा क्षेम-
 कृत् क्षेमङ्करः । न त्वन्यः शतं तुभ्यं शतं तुभ्यमिति ददानोऽपि ॥ १६ ॥
 * तिपंचविंशतिरतमी खण्डिका ॥ प्र० २ प० १० ख० २६ ॥

* भृत्यानामनुपरोधेन क्षेत्रं वित्तं च ददद्वाह्येभ्यो यथाहमनन्ता-
 ल्लोकानभिजयति ॥ १० ॥ भृत्यानामनुपरोधेन भृत्यवर्गभ्यः यथोपरोधो न
 भवति तथा ब्राह्मणेभ्यो यथाह विद्यावृत्ताद्यनुरूपं क्षेत्रं वित्तं च दद्यात् ।
 एव ददन्तानल्लोकानभिजयति ॥ १ ॥ * ब्राह्मणस्वानुपजिगीषमा-
 णो राजा यो हन्यते तमाहुरात्मयुषो यज्जोऽनन्तर्दक्षिण इति ॥ २ ॥
 ब्राह्मणत्वानि त्रौरादिभिरेष्वेतानि अपजिगीषमाणः ब्राह्मणेभ्यो दानां
 य पजित्य ग्रहीतुमिच्छन् यो राजा युद्धे चौरैर्हन्यते तमाहुरात्मयुषोऽन-
 न्तर्दक्षिणो यन् इत्याहुर्वर्मज्ञाः । सङ्क्राम्य यज्ञः । तस्य आत्मा यूपस्थानीय आ-
 त्मोत् शरीरमाह । अन्तरात्मा तु यूपस्थानीयः । प्रत्यानिनीषत
 तु ब्रह्मं दक्षिणाः । सूत्रं कृतं यज्ञे इत्याहुरिति गौणो वादः ॥ २ ॥ * ए-
 तेनान्नं क्षीरं व्याख्याताः प्रयोजने युध्यमानास्तनुत्यजः ॥ ३ ॥ प्र-
 योजनं त्रौरादिभिरेष्वेतानां ब्राह्मणत्वानां प्रत्यानयनादि, तदर्थं युध्यमानां
 ये शूरास्तनुत्यजो भवन्ति तेऽप्येतेन राज्ञा व्याख्याता आत्मयुषां यज्ञो
 अनन्तर्दक्षिणा इति ॥ ३ ॥ * ग्रामेषु नगरेषु चार्याञ्छुचान् सत्यशी-
 लान् प्रजागुप्तये निदध्यात् ॥ ४ ॥ आर्याञ्छुचान् सत्यशीलानिति व्या-
 ख्यातम् । एवंभूतान् पुरुषान् ग्रामेषु नगरेषु च प्रजानां रक्षणाय निद-
 ध्यात् नियुज्जीत ॥ ४ ॥ * तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः ॥ ५ ॥ ते
 ॥ नियुक्तानां ये पुरुषा नियोज्याः तेऽपि तथागुणा आर्यादिगुणा एव

स्युः ॥ १५ ॥ * सर्वतो योजनं नगरं तत्करेभ्यो रक्षणीयम् ॥ ६ ॥ सर्वतः
 सर्वासु दिक्षु योजनमात्रं नगरं तत्करेभ्यो रक्षणीयम् । रक्षणीयस्य सप्तः
 पाठः ॥ ६ ॥ * क्रोशो ग्रामेभ्यः ॥ ८ ॥ ग्रामेभ्यस्तु सर्वासु दिक्षु क्रोशो
 रक्ष्यः । ग्रामेभ्य इति 'यत्तु पूर्वपरिमाणं तत्र पञ्चमी वक्तव्ये'ति पञ्चमी
 ॥ ७ ॥ * तत्र यन्मुष्यते तैस्तत्प्रतिपाद्यम् ॥ ८ ॥ तत्र योजनमात्रे क्रा-
 शमात्रे वा यन्मुष्यते चोर्यते ते नियुक्ताः स्वामिभ्यस्तत्प्रतिपाद्यं राज्ञा तैस्तै-
 त् प्रतिदाप्य राजा तैः प्रतिदापयेदिति । प्रायेण दन्त्याष्टयं चकारं पठन्ति
 ॥ ८ ॥ * धार्म्यं शुल्कमपहारयेत् ॥ ९ ॥ तत्र गौतमः—'विशतिभा-
 गशुल्कं पुण्ये इति यद्वणिग्भिविक्रियते हिडादि, तस्य विशतितमं
 भागं राजा गृह्णीयात् । तस्य शुल्क इति मञ्जा । एष धर्म्यशुल्कः । त-
 मधिकृतैरेव हारयेत् ग्राहयेदिति । मूलादिषु विशेषस्तैवोक्तः । मूल-
 फलपुष्पौषविमधुमांसमृणन्वनाना पाष्टिक्यमिति ॥ ९ ॥ * अकरः श्रोत्रि-
 यः ॥ १० ॥ श्रोत्रिय कर न दाप्य । अन्य दाप्याः ॥ १० ॥ * सर्व-
 वर्णानां च स्त्रियः ॥ ११ ॥ अकराः । वर्षाहर्णात् मृतेष्टोमादिस्त्रि-
 यो दाप्याः ॥ ११ ॥ * कुमारश्च प्राक् व्यञ्जनेभ्यः ॥ १२ ॥ व्यञ्जना-
 नि श्मश्रादीनि । याधेत्तानि नेत्पद्यन्ते तावदकराः ॥ १२ ॥ * ये च
 विद्यार्थी वसन्ति ॥ १३ ॥ विद्यामुद्दिश्य ये गुरुषु वसन्ति ते ज्ञप्तव्यञ्ज-
 ना अपि असमाप्नवेदा अकराः ॥ १३ ॥ * तर्पास्वनश्च ये धर्मपराः ॥ १४ ॥
 धर्मपरा इति किं ? ये अभिचारकामां मन्त्रसिद्धये तपस्तप्यन्ते ते अकरा
 शर्माश्चरति ॥ १४ ॥ * शूद्रश्च पादावनेक्ता ॥ १५ ॥ अश्वस्ववणिक्कानां
 पादावनेक्ताः शूद्रोऽप्यकरः ॥ १५ ॥ * अन्यमूकवधिरोगविष्टाश्च
 ॥ १६ ॥ एतेऽप्यकराः यावदान्ध्यादि ॥ १६ ॥ * ये व्यर्थं द्रव्यपरि-
 ग्रहैः ॥ १७ ॥ ये च परिव्राजकादयः द्रव्यपरिग्रहैर्व्यर्था निष्प्रयोजनाः
 शास्त्रतो येषां द्रव्यपरिग्रहः प्रतिषिद्धः तेऽप्यकराः । तथा च वसिष्ठः—
 अकरः श्रोत्रियो राजा पुमाननाथः प्रव्राजितो बालवृद्धतरुणप्रशान्ता इ-
 ति ॥ १७ ॥ * अशुद्धिपूर्वमलङ्कृतो युवा परदारमनुप्रविशन् कुमारि

वा बान्धवाभ्यः ॥१८॥ यत्र परशारा आसते कुमारी वा पतिवरा, तल
 सुपुं अलङ्कृतः अबुद्धिपूर्वमज्ञानादनुप्रविशन् वाचा बाध्यः अत्रेयमास्ते
 मां डत्र प्रविक्ष इति ॥ १८ ॥ * बुद्धिपूर्वं तु दृष्टभावां दण्ड्यः ॥ १९ ॥
 यं तु जानन्नैव दृष्टभावाः प्रलोभितार्था प्रविशन्ति स दण्ड्यो द्रव्यानुकूल-
 परायानुरूपं च । दृष्टभावाग्रहणमाचार्यादिप्रेषितस्य प्रवेशे दण्डो गीभ-
 इति ॥ १९ ॥ * सन्निपाते वृत्ते शिशुच्छेदनं सवृषणस्य ॥ २० ॥
 सन्निपातो भैरुर्न तस्मिन् वृत्ते शिशुच्छेदनं दण्डः । सवृषणस्येत्युपमर्ज-
 नमग्रापि शिशुस्य विशेषणम् । सवृषणस्य शिशुस्य छेदनमिति ॥ २० ॥
 * कुमार्यो तु स्वान्यादाय नाशयः ॥ २१ ॥ कुमार्यो तु सन्निपाते वृ-
 त्ते सर्वस्वहरणं कृत्वा देशान्निवास्य न शिशुच्छेदः ॥ २१ ॥ * अथ
 भृत्ये राज्ञाम् ॥ २२ ॥ अथ सन्निपातात्प्रभृति तेषु परदारकुमार्यो राज्ञ-
 भृत्ये आसाच्छादनप्रदानेन भर्तव्ये ॥ २२ ॥ * रक्ष्ये चात ऊर्ध्वं मैथुना-
 त् ॥ २३ ॥ अथ प्रथमात् सन्निपातात् ऊर्ध्वं मैथुनाच्च श्रुते यथा मैथुन-
 नाचरतस्तथा कार्ये ॥ २३ ॥ * निर्वेषाभ्युपाये तु स्वामिभ्योऽवसृजे-
 त् ॥ २४ ॥ यदि ते एवं निरुद्धे निर्वेषणमभ्युपेतं अभ्युपगच्छन् तदा नि-
 र्वेषभ्युपाये तु स्वामिभ्यस्ते अवसृजेत् दद्यात् । परदारभर्त्रे श्वशुराय
 वा कुलगे पित्रे भ्रात्रे वा । अवसृज्यमानं तस्मादश्रितस्य आतृज्जीव नि-
 रोकः ॥ २४ ॥

इति परविशतितमोऽर्वाण्डिका ॥ प्र०२ प०१० ख० २६ ॥

कस्मिन् यथापुं धर्मादि सम्बन्धः ॥ १ ॥ जगति तु निर्वर्णे
 मधोपूर यथापूर्वं धर्मान्ते तृतीयार्थे पञ्चमी । यमेणं सम्बन्धो भवति । तं
 शब्दे हेतौ । यस्मादेव तस्मात् अवश्यं प्रायश्चित्तं कारयितव्यं । युज-
 विवाहादौ न कश्चिदोप इति ॥ १ ॥ परदारप्रसङ्गादुच्यते— * सगो-
 त्रस्थानीयान् परेभ्यस्तमाचक्षीत् ॥ २ ॥ योऽनपत्यं प्राप्तनशक्य-
 मावनिश्चित्य क्षेत्रज पुत्रमिच्छन् भार्या परस्मै निगृह्णे मृते वा तस्मिन् न
 त्पित्तादयस्मन्तानकनङ्गिणस्त्रिद्विपयमेतत् । कुलान्तगन्प्रविष्टा सगोत्रस्था

नीया । साहि पूर्वं पितृगोत्रा सती भर्तृगोत्रा प्रभैरधिक्रियते । अतः भर्तृप-
 क्षयाणां सगोत्रस्थानीया भवति । भर्ता तु साक्षात्सगोत्रः । तां सगोत्रस्थानी-
 यां न परंभ्योऽसगोत्रेभ्यस्समाचक्षीत । इयमनपत्या अस्यामपत्यमुत्पदि-
 तामिति सगोत्रायैव तु समाचक्षीत । तत्रापि देवराय तदभावे सपि-
 ण्डेभ्यः ॥२॥ क. पुनस्सगोत्रस्य विशेषस्तमाह — * कुलाय हि स्त्री
 प्रदीयत इत्युपदिशन्ति ॥ ३ ॥ हि यस्मात् स्त्री कन्या प्रदीयमाना कु-
 लायैव प्रदीयत इत्युपदिशन्ति धमेज्ञाः । तस्मात् सगोत्राधिपव समाचक्षीतेति
 ॥३॥ तुमिमं नियोगं दूषयति — * तदिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नम् ॥४॥
 यद्यप्येवं पूर्वं कृतवन्तः, तथापि तदद्यत्वे विप्रतिपन्नं विप्रतिषिद्धम् । कु-
 तः इन्द्रियदौर्बल्यात् । दुर्बलेन्द्रिया ह्यद्यत्वे मनुष्याः । ततश्च शास्त्रव्या-
 जेनापि भर्तृव्यातिक्रमेऽतिप्रसङ्गस्स्यादिति ॥४॥ सगोत्रविषयेऽपि यो वि-
 शेषस्सोऽपि नास्तीत्याह — * अवशिष्टं हि परत्वं पाणेः ॥ ५ ॥
 येन पाणिना पृथमग्निसासिकं पाणिगृहीतः कन्यायाः, तस्मात् पाणेन्यो
 भवति । सगोत्रस्यापि पाणिर्यस्मादेवं पाणेः परत्वमवशिष्टं समानं, तस्मा-
 दविशेष इति । अवशिष्टनित्यपाठः ॥ ५ ॥ पाणिरुच्योऽस्तु, को दोषः
 * तद्व्यतिक्रमे खलु पुनरुभयोर्नरकः ॥ ६ ॥ तस्य पाणेर्व्यतिक्रमे तम-
 योर्दम्पत्योः नरको भवति । खलु पुनरिति प्रसिद्धियोतकौ निपातौ । अतः
 पत्यापि न स पाणिस्त्याज्यः । यः पूर्वं गृहीतं भार्ययापि, न स पाणिस्त्याज्यः । ये-
 न पूर्वमात्मनः पाणिः गृहीतः ॥६॥ * नियमारम्भणा हि वर्षीयानभ्युक्ष्य
 एवमारम्भणादपत्यात् ॥७॥ आपत्या आरम्भ्यतेऽनेनेत्यारम्भणः यांऽयं दम्पत्योः
 परस्परनियमः, स आरम्भणो यस्य स नियमारम्भणः । एतन्मनो योऽभ्यु-
 क्ष्यस्, एव वर्षीयान् वृद्धतरः । कस्मात् वर्षीयान् एवमुक्तप्रकारेण नियो-
 गलक्षणेन धेदपत्यमारम्भ्यते तस्मादेवमारम्भणादपत्याद्वर्षीयानिते । अपत्या-
 दिति पाठः । आपत्यादिति प्रायेण पठन्ति ॥७॥ * नास्य आर्यशूद्रा-
 याम् ॥ ८ ॥ आर्यस्त्रैर्वर्णिकः शूद्रायां परभार्यायां प्रसक्तो राज्ञा राष्ट्रा-
 न्नाश्यं निर्वास्यः ॥ ८ ॥ * वध्यश्शूद्र आर्यायाम् ॥ ९ ॥ शूद्रस्तु त्रैव-
 णिकस्त्रिधा प्रसक्तो वध्यः । एतच्च सोऽन्त पुगादिष्वधिकृतो रक्षकस्सन्

स्वयं गच्छति, तृप्तं भवति । अन्यस्य तु पूर्वोक्त शिशुच्छेदनमेव । तथा च
 शूद्राधिकारं गौतमः—‘आयश्चर्यमिगमने लिङ्गोद्धारं स्हरणं च गोप्ता चे-
 द्दर्शऽधिकं’ इति । आश्वक्वयेन तु प्रातिलोभ्येन गमनभात्रे कथञ्च उक्तः—
 ‘सञ्जातावुत्तमो कण्ड्यः आनुलोभ्ये तु मध्यमः । प्रातिलोभ्ये वधः पुंसां स्त्री-
 णां त्रासादिक्लान्तनम् ॥’ इति । सोऽनुबन्धाभ्यासाद्यपेक्षो द्रष्टव्यः । तथा ‘नस्य
 ष्यश्शूद्रं भ्यामि’त्याचार्यवचनमप्यभ्यासापेक्ष ब्राह्मणादं क्रमविवहेया शू-
 द्रा, तद्विषयं वा द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ * दारं चास्य कर्शयेत् ॥ १० ॥ अ-
 स्य शूद्रस्य या दारभूता तेन भुक्ता त्रैवर्णिकस्त्री वा च कर्शयेत् । व्रतनि-
 यमोपपत्तौ न प्रजातः न भवति तद्विषयमेतत् । ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रिय
 शूद्रेण सङ्गताः । अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तन नेतुराः ॥ इति स्मरणात्
 ॥ १० ॥ * संवर्णायां अन्यपूर्वायां सकृत्सन्निपातः पादः पततीत्यु-
 पदिशन्ति ॥ ११ ॥ अन्यः पूर्वः पततिः यस्यास्सा अन्यपूर्वा परभार्या
 तस्मां संवर्णायां सकृद्वर्षे पादः पतति । पतितस्य द्वादशावर्षिक प्राय-
 श्चित्तं तस्य तुर्योऽश्विणी वर्षाणि प्राकृत ब्रह्मचर्यमस्य प्रायश्चित्तम् । ए-
 तच्च श्रोत्रियभार्यायामृतकाले कामतः प्रथम दुषकस्य । तत्र गौतमः—द्वि-
 परदारे त्रीणि श्रोत्रियस्येति ॥ ११ ॥ * एवमभ्यासे पादः पादः ॥ १२ ॥
 एवमभ्यासे अत्यभ्यासे पादः पादः पतति ॥ १२ ॥ अतः * चतुर्थे सर्वम्
 ॥ १३ ॥ चतुर्थे सन्निपाते सर्वमेव पतति । ततश्च पूर्णद्वादशावर्षिकं कर्तव्य-
 ममृतकालेनैव वर्षाणि । द्वितीये षड्वर्षाणि । एतच्च प्रतियोग स्त्रीभेदेन प्रथ-
 मदूषकस्य । एकस्यामेव त्वभ्यासे कल्प्यम् । तत्र ‘यत पुमः परदारेषु तच्चै-
 नां चक्षयेद्व्रतमिति स्मरणात् । स्त्रिया अपि प्रतियोग पादः पादः पतति-
 तदनुरोधेन कल्प्यम् ॥ १३ ॥ * जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्यार्यं धार्मिकं माक्री-
 शतः ॥ १४ ॥ शूद्रो द्विजातीनामन्यतम धार्मिकं स्वकर्मस्थ यथाकरोति
 निन्दति गर्हते, तदा तस्य जिह्वा छेत्तव्येति । मनुस्तु सामान्येनाह—‘ये-
 नाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराधनुयात् । तदङ्गं तस्य छेत्तव्यं तन्मनोरनु-
 शासनम् ॥’ गौतमस्तु—‘शूद्रो द्विजातीनामभिमन्वायामिहत्य च दण्डपारु-
 प्याभ्यामङ्गं मोच्यो येनोपहन्या’दिति ॥ १४ ॥ * वाचि पथि शय्यायामा-

सन इति समीभवतो दण्डताडनम् ॥ १५ ॥ यस्तु शूद्रो वाणादिष्वार्यै-
 समीभवति न तु न्यग्भूतः तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यम् । स दण्डेन ताड्य-
 येतव्यः । अयमस्य दण्डः ॥ १५ ॥ *पुरुषवधे स्तेर्यै भूम्यादानं इति
 त्वान्यादाय वध्यः ॥ १६ ॥ भूम्यादानं परक्षेत्रस्य बलात्स्वीकारः, पुरु-
 षवधादिषु निमित्तेषु शूद्रस्सर्वस्वहरणं कृत्वा पश्चाद्द्वयः मारयितव्यः ॥ १६ ॥
 *चक्षुर्निरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ॥ १७ ॥ ब्राह्मणस्य त्वेतेषु निमित्तेषु
 चक्षुर्निरोधः कर्तव्यः । पट्टबन्धादिना चक्षुषी निरोद्धव्ये । यथा यावज्जी-
 वं न पश्यति । न तूत्पाटयितव्ये । न शरीरो ब्राह्मणदण्डः । अक्षतो ब्राह्मणो
 ब्रजे'दिति स्मरणात् । चक्षुर्निरोध इति रेफलोपश्लोक्षान्दम् ॥ १७ ॥ *निर्यमा-
 तिक्रमिणमन्यं वा रहसि बन्धयेत् ॥ १८ ॥ यो वर्णाश्रमप्रयुक्तान्नियमा-
 न्तिक्रामति तं नियमातिक्रमिणमन्यं वा प्रतिषिद्धानां कर्तारं रहसि बन्धयेत्
 निगलितं निरुन्ध्यात् ॥ १८ ॥ *आसमापत्तेः ॥ १९ ॥ यावदसौ नियमान्
 प्रतिपत्स्ये प्रतिषिद्धेभ्यो निवर्तिष्य इति ब्रूयात् ॥ १९ ॥ *अंसमार्पत्तौ
 नाशयः ॥ २० ॥ यद्यसौ दीर्घकालं निरुद्धोऽपि न समापद्येत, तलो नाशयः
 निर्ऋस्यः ॥ २० ॥ *आचार्यऋत्विक्स्नातको राजेति शौणं स्युरन्यत्र
 वध्नात् ॥ २१ ॥ यदि दण्डे प्रवृत्तं राजानुमाचार्यं ब्रूयात् 'अहमेनमतः परं नार-
 षिंष्यामि सुच्यतामयमिति । अतोऽङ्गदण्डे प्राप्तेऽर्थदण्डमर्थदण्डे प्राप्ते ताडनं
 ताडने प्राप्ते धिग्दण्डमिति कृत्वा तद्वशे विंशतेत । एवमृत्विजि । ऋत्विगश्चा-
 र्यौ राजस्त्वभूतौ न दण्ड्यस्य । स्नातको विद्यवृत्ताभ्याम् । राजा अनन्तरादिः ।
 सर्व एते राजस्सम्मान्याः । अतस्ते दण्ड्यस्य त्राणं स्युः । उर्त्तेन प्रकृष्टेण
 सुखा भवेयुः । नान्यः कश्चित् । तेष्वन्यत्र वध्यात् यस्य वधानुगुणोऽ-
 राधः न तस्याचार्यादयोऽपि त्राणम् । हन्तव्यः एवम् इति ॥ २१ ॥

सप्तविंशतितमो खण्डिका । प्र० २ प० १० ख० ॥ २७ ॥
 इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
 उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने दशमः पटलः ॥ १० ॥

* क्षेत्रं परिगृह्योत्थानाभ्यान्फलाभावे यस्समृद्धस्स भावि
 तत्कर्महार्यः ॥ १ ॥ वैश्यो वैश्यवृत्तिर्वा परस्य क्षेत्रं कृष्यर्थं परिगृह्य
 उत्थानं कृषिविषयं गत्न न कुर्यात् तदभावाच्च फल न स्यात् तत एत
 स्मिन्निमित्ते स कर्षकस्समृद्धश्चेत्तस्मिन् भोगे यत्तद्भाविफलं तदपहार्य अप-
 हारयितव्यः । राज्ञा क्षेत्रस्वामिने दाप्य ॥ १ ॥ * अवशिष्टः कीना-
 शस्य कर्मन्यासे दण्डताडनम् ॥ २ ॥ कीनाश कर्षकः तस्यावशिष्ट-
 स्वतन्त्रस्य निर्वनस्य दासस्य कर्मन्यासे स चेत् कृषिकर्म न्यसेत् विच्छिन्न
 न्द्रमन्तु तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यं स दण्डेन ताडयितव्यः । अर्थाभावा
 न्नार्थदण्डः । अमरः अह—अवशी अवश्य अविधेयः यः क्षेत्रं परिगृ-
 ह्यावशिनः कीनाशस्य कृषिकर्म न्यसेत् न स्वयं कुर्यात् तदा स परिग्राह-
 को दण्डेन ताडयितव्य इति । यदि त्वा अवशिष्ट इति बहुव्रीहिः । अयम्
 कीनाशस्य वशी स्वतन्त्रः क्षेत्रवान्नास्ति, स यदि पूर्वकृष्टस्य क्षेत्रस्य कृ-
 षिकर्म न्यसेत् न कुर्यात् तस्य दण्डताडनं दण्ड इति राजपुरुषस्योपदेश
 ॥ २ ॥ * तथा पशुपस्य ॥ ३ ॥ पशुर्गो गोपाल तस्यापि कर्मन्यासे पशु-
 नस्याकरणे दण्डेन ताडनं दण्डः ॥ ३ ॥ * अवगोश्वनं चास्य पशुनाम् ॥
 ४ ॥ यि चास्य पशुवो रक्षणाय समर्पितास्तेषां चावगोश्वनमपहरणं कर्तव्यमन्य-
 म्य गोपस्य समर्पणीयम् इति ॥ ४ ॥ * हित्वा व्रजमादिनः कर्शयेत्पशुन-
 ॥ ५ ॥ ये पशवो व्रजे गुप्ते निरुद्धास्ते व्रजं हित्वा आदिनस्मभ्यादेर्भक्षयि-
 तारो भवन्ति, तान् कर्शयन् वन्धनार्द्धिना कुशान् कुर्यात् । क यन् भक्षितं न
 द्वाजं, राजपुरुषो वा ॥ ५ ॥ * नातिपातयेत्पशुवस्य पशुन्मात्रेण नाशने वा
 स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ ६ ॥ नातिनिष्ठं कुर्यात् न नृपदग्नौति । अवसृजेत्
 यदि पशुपः पशूनवसृज्य पाळयितुं गृहीत्वा समयस्थाने विमुक्त्यपेक्षया
 मारयेत् नाशयेद्वा । नाशने चर्मादिभिर्गपहरणम् । स्वामिभ्यः पशुनवसृ-
 जेत प्रत्यर्पयेत् । पश्वभावे मूल्यम् ॥ ६ ॥ * प्रमाददग्ध्यं पशुनस्मृष्टा-
 न् दृष्ट्वा ग्राममाणीय स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ ७ ॥ यदि स्वामिनः प्रमादा-
 दरण्ये पशुनस्मृजेयुः वनपालकेन ततस्तान् दृष्ट्वा ग्राममाणीय स्वामिभ्यः
 अर्पयेत् । क यस्मिन् रक्षकत्वेन गृह्णा नियुक्तः ॥ ७ ॥ * पुनः प्रमादे

सकृद्वरुध्य ॥८॥ पुनः प्रमादादुत्सृष्टेषु सकृद्वरुध्य त्वामिच्छीऽनुसृ-
 ॥८॥ *तत ऊर्ध्वं न सृक्षेत् ॥९॥ ततो द्वितीयात् प्रयोगादूर्ध्वं ग्रंथ-
 नीयेत्यादि यदुक्तं तत्र सृक्षेत् नाद्रियेत तस्मिन् विषये उपेक्षेत ॥९॥
 *परपरिग्रहमविद्वानाददान एधोदके मूले पुष्पे फले गन्धे ग्री-
 शाक इति घाचा बाध्यः ॥१०॥ एधाश्चोदकं च एधोदकम् । ग्रासो गवा-
 र्थो यवस्तादिः । सर्वत्र विषयसप्तमौ । यः परपरिग्रहोऽयमित्यविद्वानजानं
 एधादिमादत्ते गृह्णाति, स तस्मिन्विषये तत्र नियुक्तेन राजपुरुषेण निष्ठुर-
 वाचा बभूव । निवार्य ॥१०॥ *विदुषो वाससः परिमोषणम् ॥११॥
 यस्तु विद्वानेवादत्ते तस्य वाससोऽपहारः कर्तव्यः ॥११॥ *अदण्ड्य-
 क्थमकृते तथाप्राणमेशये भोजनमाददानः ॥१२॥ तथाशब्दस्य भो-
 जिनमित्यनेन सम्बन्धः । प्राणसंशयदशायामेधोदकादेरादाने कामकृतेऽप्य-
 दण्ड्यः । तथा भोजनमप्याददानं प्राणमशये न दण्ड्य इति ॥१२॥
 *प्राप्तनिमित्तं दण्डाकर्मणि राजानमेनस्पृशति ॥१३॥ प्राप्तं दण्ड-
 निमित्तं यस्य तस्मिन् पुरुषे दण्डाकर्मणि दण्डस्याद्रिषायां यदि दयया-
 र्थलोभेन वा प्राप्तदण्डं न कुर्यात् तदा तदनेन राजानमेव स्पृशति ॥१३॥
 ति अष्टाविंशतित्तमी खण्डकः ॥ ५०२ प० १२ ख० २८ ॥

ननु शास्त्रफलं प्रकाशकारं, तत्कथमन्यक्तमनाऽन्यः स्पृशतुम्, बहु-
 विधत्वात् कर्तृभेदस्येत्याह—*प्रयोजयित्वा मन्तां कर्तेति स्वर्गनरकफे-
 लेषु कर्मसु भागिनः ॥१॥ धर्मधर्म वा प्रकृतीणि यः प्रयुञ्जे इ-
 तिमिच्छं कुर्वन्ति स प्रयोजयिता । स नानेकप्रकारः । आश्रयतोऽभ्यर्थयि-
 ता अनुग्राहक इति । भृत्यादेर्निकृष्टार्थं प्रवर्तनां आज्ञा । गुर्वदेरीराध्यस्य
 प्रवर्तनाभ्यर्थना । अनुग्रहो द्विविधः । उपदेशस्तत्सधर्माचरणं चेति ।
 तत्र य इत्थमर्थमुपदिशति त्वं शत्रुमित्थं व्यापादय धर्मान्नेऽयं तेऽ-
 भ्युपाय इति स उपदेष्टा । यः पुनः केनचिज्जिघासितं पलायमानं वा निरु-
 णद्धि निरुद्धश्च हन्यते स निरोद्धानुग्राहकः । मन्ता अनुमन्ता यस्यानुम-
 तिमन्तरेणार्थो न निवर्तते स राजादिकौ धर्माधर्मयोरनुमन्ता । कर्ता सा

पात्रिकशालां निषेत्तकः । एते त्रयोऽपि स्वर्गफलेषु नरकफलेषु च कर्ममु
 धर्मेभ्यश्च भूगिनः फलस्यांशभागिनः फलस्यांशभाजः । सर्वेषां च
 यथाकथञ्चित् कर्तृत्वम् ॥ १॥ यद्यप्येवम् *यो भूय आरभते तस्मिन्
 फलविशेषः ॥ २॥ तेषु प्रयोजकादिषु यो भूय आरभते । यस्य व्यापा-
 रोऽर्धनिर्वृत्तानां अधिकमुपयुज्यते, तस्मिन् फलविशेषो भवति ॥ २॥ *कुटु
 म्बिनौ धनस्येशाते ॥ ३॥ कुटुम्बिनौ दम्पती । तौ धनस्य परिग्रहं
 विनियोगे च ईशाते । यद्यप्येव, तथापि भर्तुर्नृजया विना स्त्री
 विनियोगेऽपि प्रभवति । भर्ता तु प्रभवति । तदेतेन वेदितव्यं 'न हि
 भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्ती'ति ॥ ३॥ *तयो
 रनुमतेऽन्येऽपि तद्धितेषु वर्तेरन् ॥ ४॥ तयोरनुमतेऽनुमत्तौ सत्याः
 मन्येऽपि पुत्रादयः तयोरैहिकेषु आमुष्मिकेषु च हितेषु वर्तेरन् द्रव्यविनि
 योगेनापि ॥ ५॥ *त्रिविधे विद्याभिजनसम्पन्ना वृद्धा मृधाविनो धर्म
 पविनिपातिनः ॥ ६॥ अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विप्रतिपिद्धे वादो विवादः । तत्र
 विद्यादिगुणसंयुक्ता निर्णेतारस्म्युरिति वाक्यशेषः । विद्या अन्वयनसम्पन्ना
 अध्ययनसहितं शास्त्रज्ञानं वा अभिजनं कूलशुद्धिः । वृद्धा परिणतशिरसः ।
 मृधाविनः ऊहप्रोहकुशलाः । धर्मेषु वर्णाश्रमप्रवृत्तेषु अविनिपातिनः
 विनिपातः प्रमादः तद्रहिता ॥ ६॥ *मन्दं हि लिङ्गना देवेनतिविचिष्य
 ॥ ६॥ ते च निर्णयन्तमन्देहस्येषु लिङ्गनाऽनुमानेन देवेन तत्प्रमापादिना
 इति शब्दः प्रकारः । यच्चान्यदेवं मुक्तं क्वचन व्याघातादि तेन च विचिष्यार्थं
 स्थितिमन्विष्य निर्णेतारस्म्युस्त्यव्याहृतेन वाक्यपरिममाण्नि ॥ ६॥ अथ
 साक्ष्यविधिः *पुण्यादेः प्रातरग्राहिदेऽपामन्ते राजवन्भूयतमं स्यात्
 स्याप्य सर्वानुमते मुख्यममृत्यं प्रश्नं व्रज्यात् ॥ ७॥ पुण्यादा देवेन
 क्षेत्रं प्राप्तमर्ध्याह्नादिषु अग्राहिदेः अग्रिमिष्वान्तमपि अणामन्ते उदकमे
 पनिधाय तत्समीपे राजवति राजाधिष्ठिते मदमि । राजप्रहण प्रादिवा
 कादेरुपलक्षणम् । उभयतः उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोऽम्भमाग्राप्य किमहं युव
 योः प्रमाणयूनः साक्षीत्यात्मानं स्यापगित्वा । यदिवा उभयतः उभयो
 रपि पक्षयोस्तत्त्ववचने च असत्यवचने च साक्षिणो यद्वाविकल्यं तत्तन्मं न

ह्यनृतं त्यक्त्वा सत्येन स्वर्गमेप्स्यसि १। अनृतेन बहाधोरं मरकं प्रतिपत्स्य
 इत्यादिना प्रकारेण समाख्याप्य प्राङ्निगाकादिभिः पृष्ट इति शेषः । ॥ १८ ॥
 नुमते आर्थप्रत्यर्थिनोस्सम्भ्यानां चानुमतौ सत्यां सम्भ्यो मुख्यः साक्षिगुण
 रूपेतो दोषैश्च वर्जितस्साक्षी प्रश्नं पृष्टमर्थं सत्यं यथास्याना ज्ञातं तथा ब्रूयात्
 ॥ *अनृते राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ ८ ॥ साक्षिणानृतमुक्तामोदते प्रतिपदं
 राजा तं दण्डयेत् । अत्र मनुः—‘यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तसाक्ष्यस्य साक्षिणः
 रोगोऽग्निर्जातिमरणं दाप्यो दण्डं च तत्समम् ।’ इति ॥ ८ ॥ न केवलमसत्यवच
 ने राजदण्डः, किं तर्हि—*नरकश्चात्राधिकः साम्पराये ॥ ९ ॥ सम्प
 रायः परलोकः । नत्र नरकश्च भवति न तु ‘राजभिर्दृष्टदण्डास्तु कृत्वा पा
 दानि मानवा । निर्मलास्स्वर्गमायान्ति सन्तस्मुकृतिनो यथेत्यस्यायं विषय
 इति ॥ ९ ॥ *सत्येन स्वर्गस्सर्वभूतप्रशसा च ॥ १० ॥ सत्य उक्ते स्वर्गो
 भवति । सर्वाणि च भूतान्येन यशमन्ति अपि देवाः ॥ १० ॥ *सा निष्ठा या
 विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु च ॥ ११ ॥ स्त्रीषु शूद्रेषु च या विद्या सा निष्ठा समाप्ति-
 स्तस्यामप्यधिगताया विद्याकर्म परितिष्ठतीति ॥ ११ ॥ *आथर्वणस्य वेदस्य
 शेष इत्युपदिशन्ति ॥ १२ ॥ आथर्वणा प्रोक्तमधीयते ये ते आथर्वणिकाः ।
 वसन्तादिभ्यष्टके । तेषां समाम्नायः आथर्वणः । आथर्वणिकुर्येकलोपः
 आथर्वणः । तस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः । या विद्या स्त्रीषु शू
 द्रेषु चेति ॥ १२ ॥ *कृच्छ्रा धर्मसमाप्तिस्समाम्नायेन लक्षणं कर्मणः ॥ १३ ॥
 समाप्यते ॥ १३ ॥ समाम्नायं प्रतिपदपठः । तेन धर्मसमाप्तिः कृच्छ्रान् श-
 क्यं कर्तुम् । किं तु लक्षणकर्मणा समाप्यते येन सामान्येन न भिन्नानीमधिगमा
 भवन्ति सल्लक्षणं, तस्य कर्मणा करण्येन समाप्यते । कर्मणोर्विति द्वितकार
 पाठोऽयमार्थः । आदिति वा निपातस्य प्रश्लेषः । स न सत्यइत्यस्यार्थे द्रष्ट
 व्यः ॥ १३ ॥ *तत्र लक्षणं सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमार्थ्यणां वृत्तं
 सम्यग्विनीतानां वृद्धानामात्मवतामलोलुपानामदाम्भिकानां वृत्तं
 सादृश्यं भजेन । एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ १४ ॥ पूर्वेषु गतम् ॥ १४ ॥
 *स्त्रीभ्यस्सर्ववर्णेष्वर्थ्यश्च धर्मशेषान्प्रतीयादित्येक इत्येकः ॥ १५ ॥ उ
 क्तव्यतिरिक्तो ये धर्मा धर्मशेषास्तान् भ्यादीनामपि सकाशात् प्रतीया

दित्येके मन्त्रान्ते च प्रतिजनपदं प्रसिद्धं च मित्रास्तथैव प्रतिप्रत्तव्याः ।
तज्जुमिडाः कन्यामेषस्ये सविवर्यादित्यपूजामाचरन्ति । भूमौ मण्डलमालि
ख्येयाद्वीन्युदाहरणानि । द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्था ॥ १५॥

इति एकोनत्रिंशत्तमी खण्डिका ॥ प्र० २ पं० ११ ख० २९ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्

उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने एकादशः पटलः ॥ ११ ॥

॥ द्वितीयप्रश्नश्च समाप्तः ॥

आपस्तम्बधर्मसूत्रमुज्ज्वलाः
महितं समामिमंगात्
शुभमस्तु

शेवाभ्या नमः ।